

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XIII, sv. 2, br. 26

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Vukić Pulević (Podgorica)
Milorad Nikčević (Osijek)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Novica Vujović (Nikšić)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Sekretar Redakcije
Milan Marković

Cetinje, 2020.

Pregledni rad

UDK 811.163.4'373.7(497.16)

Jelena ŠUŠANJ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

jelena.susanj@fcjk.me

O MEKOME OBRAZU

U radu se sagledavaju tumačenja frazema *mek obraz*, *biti meka obraza* te pridjeva *mekoobrazan* koja nalazimo u frazeološkim, opštim i dijalektološkim rječnicima na prostoru bosanskoga, crnogorskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika. Na osnovu crnogorskih izreka i poslovice koje sadrže ovaj frazem nastoji se ukazati na nedostatke nekih njegovih rječničkih definicija i tumačenja u frazeološkim tekstovima. Na kraju se nudi njegova preciznija definicija u crnogorskome jeziku.

Ključne riječi: *frazelogija, lingvokulturologija, rječnik, crnogorski jezik, mek obraz*

U izdanju Filološkoga fakulteta – Nikšić 2017. godine izašla je monografija pod naslovom *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva*. Među lingvističkim radovima u toj monografiji nalazi se tekst Ane Pejanović „*Obraz* u staroj Crnoj Gori“ (2017: 99–114), u kojem se metodologijom ruske konceptualne lingvistike analiziraju frazeološke jedinice „koje odražavaju jezgro koncepta *časti* u crnogorskoj etnokulturi“.¹ Među navedenim frazemima našao se jedan čija nam je analiza bila posebno interesantna.

Navodeći frazeme iz konceptualnoga domena *časti*, metaforično prikazanih putem frazema sa sastavnicom *obraz*, autorka uspostavlja i antonimski par *tvrd – mek obraz*:

„Treća opozicija *tvrd – mek obraz* zastupljena je takođe u idiomima i ustaljenim poređenjima kao i na leksičkom nivou, tačnije u pridjevima izve-

¹ U ovome radu nećemo se baviti činjenicom, iako je smatramo neprimjerenom, da su se u korpusu tekstova koji govore o „staroj Crnoj Gori“ našli primjeri iz pjesme „Marko pije uz ramazan vino“, koja ni u kulturološkome ni u jezičkome smislu ne pripada Crnoj Gori: „*Ako pijem uz ramazan vino, / Ako pijem, vera mi donosi / Ak' nagonim odže i adžije / Ne može mi to obraz podneti, / Da ja pijem oni da gledaju*, (Karadžić, II: 1958)“ (Pejanović, 2017: 107).

denim iz ovih frazeologizama. Idiomi *biti debela obraza*² ‘biti bezobziran, bezobrazan’ (RSANU, 2001: 401), već pomenuta ustaljena poređenja *Obraz mu je kao opanak*, *Koža mu je na obrazu kao đon*, *Koža mu je na obrazu tvrda kao u vola* i izreke koje bilježi Vuk Karadžić *Devet čapara ima na obrazu* i složeno-izvedeni pridjev³ *debelokožac*, stoje u antonimskom odnosu sa idiomima *biti meka obraza* ‘biti popustljiv, naivan, dobar’ (RSANU 2001: 401). Međutim, dalje je otišao pridjev *mekoobrazna* složeno-izvedena riječ od navedenog idioma koji ipak nema afirmativnu semantiku, što čitamo iz Vukove izreke *Mekoobraznoj devojci trbuh do zuba* fiksirane u Rječniku (Karadžić, 1935: 364). Možda je zanimljivo da se dvije posljednje metafore različito odražavaju u odnosu na genderna pitanja. Vidjeli smo, naime, da se za kritičko ocjenjivanje ženskog morala koristi idiom *meka obraza*, dok se za neprihvatljivo ponašanje muškaraca koristi drugačija metaforika odražena u idiomu muškarcima je *obraz pod nogama (pod tabanom)* ‘živeti nepošteno, nečasno, nemoralno (obično u odnosu prema ženama)’ (RSANU, 2001: 403).“⁴

Koliko je frazem korektno definisan razumjećemo nakon detaljnije lingvokulturološke analize.

Konceptualnom metonimijom DIO TIJELA ZA KARAKTERNU OSOBINU obraz se uzima kao obilježje za čast i poštenje, dakle pozitivne moralne i etičke osobine. Nedostatak obraza obrazac je negativne karakterizacije i sramote. Daljim preslikavanjima čast se konceptualizuje preko domena trgovine (ČAST JE VRIJEDNA ROBA: *obraz nema cijenu, proda(va) ti (goli) obraz, obraz se ne može kupiti (obraz ljucki nije se kupova ka glavica kupusa*⁵), *izgubiti obraz, dati obraz (dati glavu za obraz, a obraz ni za što)*,

² U radu nije objašnjen odnos frazema *biti tvrda obraza* i *biti debela obraza*, ali se na osnovu ovoga pasusa čini da se uzimaju kao apsolutni sinonimi.

³ U pitanju je, naravno, sufiksalsložena imenica (prim. J. Š.).

⁴ Nešto kraća verzija ovoga rada objavljena je 2011. godine pod naslovom „Вербализация концепта ‘образ’ в сербской фразеологии“ u zborniku radova *Когнитивно-прагматические векторы современного языкознания*, Москва: Флинта: Наука, 198–204. Na kraju toga teksta (str. 203) u vezi s opozicijom *tvrd – mek obraz* stoji samo prvi dio gore citiranoga pasusa, ne pominje se pridjevska složenica *mekoobrazan* i ne govori se o gendernoj motivisanosti upotrebe frazema: „Третья оппозиция твердый – мягкий образ представлена в идиомах и устойчивых сравнениях, а также на лексическом уровне, точнее в прилагательных, мотивированных ФЕ. Идиомы *бити дебела образа* ‘бити безобзиран, безобразан’ (РСАНУ 2001 XVI: 401), равно как и вышеприведенные устойчивые сравнения *Образ му је као опанак*, *Кожа му је на образу као ђон*, *Кожа му је на образу tvrda kao u vola*, поговорки *Девет чапара има на образу* и прилагателно *дебелокожац* – находятя в антонимических отношениях с идиомами *бити мека образа* ‘бити попустлив, наиван, добар’ (РСАНУ 2001 XVI: 401).“ I u tekstu na ruskome jeziku promakla je greška u morfološkoj klasifikaciji riječi *debelokožac*.

⁵ Primjer iz *Rečnika Kuća* (2013: 211).

*dati obraz pod kamatu, ostati (kome koliko) obraza (ako vam je ostalo iole obraza), ostati bez obraza), preko domena imovine (ČAST JE VRIJEDNA IMOVINA: imati / nemati obraza; imati zeru obraza, imati trunke obraza, imati prst / dva prsta obraza; teći obraz; biti bez zere obraza, nemati zeru obraza, nemati trunke obraza, biti bez stida i obraza), preko domena higijene (ČAST JE STVAR HIGIJENE: čist obraz, biti čista obraza; biti (sramna) mrlja na obrazu, staviti mrlju na obraz, nositi mrlju na obrazu, (u)kaljati obraz, natrunjiti obraz, pozajmiti obraz u prasice, obraz kao tiganj / dno tiganja; oprati mrlje s obraza, oprati obraz, sprati ljagu s obraza), svjetlosti (ČAST JE SVJETLOST: svijetli obraz, osvijetlati obraz; crn obraz), ratovanja (ČAST JE PREDMET VRIJEDAN RATOVANJA: braniti obraz, (sa)čuvati obraz, spasiti/spašavati obraz; udariti (koga) u obraz, udariti (koga) po obrazu, udariti (kome) na obraz), vidljivih entiteta (ČAST JE PREDMET KOJI SE VIDI: ne kriti obraza, za obraz se ne kroje haljine).⁶ Nedostatak časti izaziva sramotu, a ona se, opet preko somatizma *obraz*, osim kroz već navedene frazeme, metaforički konceptualizuje i kao fizička kazna (SRAMOTA JE FIZIČKA KAZNA: *obraz okiđeni, okinuti obraz*). Uz to čast (odnosno nedostatak časti) može se putem obraza konceptualizovati kao predmet elastične strukture: *tvrd obraz, mek obraz, debeo obraz...**

Kako se vidi i iz citiranoga dijela teksta A. Pejanović, u frazeologiji je koncept tvrdoga obraza znatno produktivniji od mekoga obraza, koji se javlja samo u toj konstrukciji i kao pridjevska sufiksalna složenica *mekoobrazan*. Iako naizgled proziran, naročito ako se posmatra u opoziciji prema frazemu *tvrd obraz*, čini nam se da *mekome obrazu* treba prići s malo više pažnje, uzevši u obzir nekoliko njegovih kontekstualnih upotreba, ne gubeći pritom iz vida kulturološke kategorije. Vjerujemo da će to ukazati i na izvjesne nedostatke u leksikografskoj praksi, đe se mekome obrazu daje afirmativno značenje.⁷

⁶ Primjeri frazema uzeti su iz etnološke i dijalektološke literature, koja je navedena na kraju rada, a neki i iz razgovornoga jezika.

⁷ Hrvatski frazeološki rječnici (Menac, Fink Arsovski, Venturin, 2014; Baza frazema hrvatskog jezika – <http://frazemi.ihjj.hr/>; Menac-Mihalić, 2005) ne navode ovaj frazem. Nema ga ni u opštim rječnicima bosanskoga (2007), hrvatskoga (1901, 2003), srpskoga (2007), hrvatskoga ili srpskoga jezika (JAZU, 1917–1922). U trećoj knjizi *Rečnika srpskohrvatskoga književnog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske (1969: 877) navodi se frazem *čovjek meka obraza* sa značenjem „mek, popustljiv čovek“. Slično je i u *Frazeološkom rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika* Josipa Matešića (1982: 68 – uz primjer: *Bio je čovjek meka obraza, pa su ga mnogi izigravali*) te u *Frazeološkom rečniku srpskoga jezika* Đorđa Otaševića (2012: 587), đe je zapisan frazem *čovjek meka obraza* sa značenjem „popustljiva osoba“. *Sandžački frazeološki rječnik* Abdulaha Mušovića navodi frazem *meka obraza* „popustljiv“ uz primjer *Ne isplati se biti meka obraza, ako ljudi to ne znaju da cijene*. Date opise, u kojima se ne insistira na dobroti i drugim afirmativnim atribucijama, smatramo preciznijima od opisa značenja navedenoga u Rečniku SANU (2001: 401).

U crnogorskome jeziku (naročito u „staroj Crnoj Gori“) i pomenuti frazem *biti meka obraza* i njegov pridjevski derivat *mekoobrazna* (u upotrebi uglavnom u ženskome rodu) imaju negativnu konotaciju, jer „biti popustljiv, biti naivan“⁸ u crnogorskome društvu nije cijenjena, preporučena osobina. Nesumnjivo je i da u ovome izrazu postoji značenje dobrote, ali ta dobrota uvijek ide na štetu posesora.

Da frazem *biti meka obraza* zaista ima negativnu konotaciju, možemo potvrditi posrednim putem, preko izreke s istom somatskom sastavnicom i pridjevom *mek: meki obraz – goveđa baljega*. Taj frazem, nasuprot onome što čitamo u citiranome pasusu Pejanović, nije rodno obilježen ni na koji način i označava da oni koji su meka obraza prelaze preko svega, ugađaju svima, praštaju svima, pa ih niko ne cijeni. Kao i goveđi izmet, mekoobrazna je osoba korisna, što je ipak ne čini poželjnom i cijenjenom u društvu. U *Rečniku Kuća* (2013: 118), s referencom na studiju Stevana Dučića *Život i običaji Arbanaša* (1931), zapisan je frazem s modifikacijom determinativa u drugom dijelu: *meki obraz – žitka balega*, u kojem je pridjevom *žitka* (koji je u vezi s domonom tečnosti) još jače istaknuta labilnost karaktera mekoobrazne osobe.

O *mekoći* kao lošoj karakternoj osobini govori i ova izreka, koju nalazimo u *Evandlju po narodu: Kad su kalili karaktere, njegov su mek ostavili* (1969: 242). Metaforičkim preslikavanjem razvoja karaktera na domen metalurgije, tj. kaljenja gvožđa, kojem je svrha da gvožđe postane što čvršće, da bi bilo jako i upotrebljivo, jasno je da se mek karakter posmatra kao nešto nekvalitetno, što se odbacuje. I imenicom *mekušac*, deriviranom od pridjeva *mek*, označava se karakterno nejaka osoba. *Građa za rječnik crnogorskoga jezika* (Latković, 2007: 308) donosi i imenicu *mekov* „popustljiva muška osoba, muška osoba koja ne pruža otpor bilo čemu, mekušac“.

⁸ Da se u tradicionalnoj Crnoj Gori popustljivost nije smatrala pozitivnom osobinom, govore i ove izreke (zabilježene u antologiji crnogorskih poslovice i izreka *Evandlje po narodu*, 1969): *Ne budi med da te razližu, i jed da te raspļuju* (s varijantom *Ne budi med da te raznesu, ni ijed da se od tebe truju* – Lipovac, 1998: 52) ili *Ni budi jabuka da te svak glođe ni čemerika da te niko ne obiduje* (obidovati – probati, okusiti). Posljednju izreku R. Glušica (2020: 132) tumači na jedinstven način, da je to primjer „sa očiglednim konotacijama na ženu i njenu seksualnost“ koji sadrži prikrivenu mizoginiju. Sve ove izreke upućuju se (ili su se bar nekad upućivale) ravnopravno i muškarcima i ženama, i to nezavisno od njihova uzrasta, te je ovo tumačenje sasvim neobično i netačno. U avgustu 2020. godine proveli smo malu anketu s 30 ispitanika uzrasta od 20 do 60 godina (različitih zanimanja i nivoa obrazovanja i iz različitih krajeva Crne Gore). Tražili smo od ispitanika da protumače značenje pomenute izreke. Niko nije prepoznao metaforu ŽENA JE JESTIVA BILJKA niti SEKSUALNI OBJEKAT JE JESTIVA BILJKA. Naprotiv, ispitanici su ukazali na konceptualnu metaforu KARAKTER JE (JESTIVA) BILJKA, tj. objasnili da se jabuka i čemerika odnose na karakterni tip (mek i krut). Pritom su stariji ispitanici znali za ovu izreku, mlađi je uglavnom ranije nijesu čuli, već su samostalno tumačili njeno značenje.

U izreci *mekoobraznoj đevojci trbuh do zuba* veliki stomak je imovina đevojke koja je *mekoobrazna*: putem mekoga obraza metonimijski je prikazana đevojka koja je toliko popustljiva da ne odbija muškarca. Činjenica da se govori o đevojci, a ne udatoj ženi, naročito u sferi crnogorskoga tradicijskoga morala i etosa, potvrđuje da je trbuh do zuba u ovoj situaciji nepoželjan ishod, koji sobom nosi bruku i sramotu.

Ovu izreku, koji Pejanović citira prema *Srpskom rječniku* Vuka St. Karadžića, nalazimo u nešto drugačijem leksičkom i sintaksičkom obliku u *Evandjelju po narodu*. Onđe stoji (1969: 128): *Od meka obraza trbuh do zuba*, što uslovljava i drugačiju konceptualizaciju. Umjesto navođenja posesora mekoga obraza u ovoj varijanti genitivnim sintagmemom s prijedlogom *od* kodiran je uzrok tako velikom stomaku, polazišna tačka za njegov nastanak. Hiperbolični trbuh do zuba nije, naravno, posljedica prejedanja, već ulaska u seksualne odnose (očito predbračne, dakle nedopuštene u crnogorskome tradicijskom etičkome kodu). Indikativno je i to što su urednici *Evandjelja po narodu* ovu izreku stavili u segment naslovljen *Bez obraza*. To ne znači da *biti meka obraza* znači *biti bez obraza*, već da se zbog prevelike popustljivosti lako može ostati bez obraza. U Vukovu *Srpskome rječniku* (1977: 352) nalazimo i izreku *S meka obraza deveto kopile*, u kojem je takođe genitivom s prijedlogom *s* kodiran uzrok, ali ovđe u drugome dijelu fokus nije na stomaku, već na đetetu. Pritom se ne kaže devetoro dece, niti devet kopiladi, već se koristi sintagmem s rimskim brojem kao atributom – *deveto kopile*, kojom se fiksira samo jedno dijete, a zapravo se podrazumijeva da su i prethodnih osam kopilad.

I priređivači *Rečnika Kuća* (2013: 219), vjerovatno po automatizmu, daju pogrešnu definiciju. Uz odrednicu *mek* zapisuju frazem *meki obraz* sa značenjem „stidljivost“, navodeći uz to primjere *Učinje to od meka obraza* i *Od meka obraza – trbuh do zuba*. Prvi primjer van konteksta nije dovoljno informativan da bismo na osnovu njega mogli išta zaključiti o značenju frazema, može nam poslužiti jedino kao njegova potvrda u korpusu. S druge strane, evidentno je da je data definicija na drugi primjer neprimjenjiva, tačnije da rječnička definicija ovoga frazema nije mogla proizići iz konkretne kontekstualizacije: upravo bi stidljivost mogla spriječiti narastanje trbuha, nikako ne bi mogla biti njegov uzrok i ishodište.

Iz svega navedenoga slijedi da opis ovoga frazema iz *Rečnika SANU* nije adekvatan, jer je evidentna negativna nijansa u njegovu značenju. U datome rječniku uz ovu odrednicu naveden je primjer iz pripovijetke Stefana Mitrova Ljubiše *Pop Andrović novi Obilić*: „Okupimo kolo u Crmnicu na prijateljsku zemlju, umolnike crnogorske i primorske... koji teku dušu, a meka obraza, a ne price i prčice da nas gore zavade“, ali i u njemu značenje dobrote

leži u idiomu *teći dušu*, dok meki obraz ne kazuje nužno ni naivnost, već samo popustljivost.

Dakle, frazem *biti meka obraza* nema afirmativno značenje. Taj frazem i pridjev *mekoobrazna*, kako smo videli, nema ni tako izraženo negativno značenje kao idiom *obraz pod nogama (pod tabanom)* koji Rečnik SANU (2001: 403) opisuje kao „živeti nepošteno, nečasno, nemoralno (obično u odnosu prema ženama)“, a s kojim ga upoređuje Pejanović u citiranome radu. Mekoobrazna žena, zapravo bilo koja mekoobrazna osoba, ni u kom slučaju nije bez morala, nije nepoštena i nečasna. To je osoba koja iznad svega voli da udovolji, koja nema rigidne stavove i čvrst karakter, ali nije zla po prirodi niti ima loše namjere.

Smatramo da najbolji značenjski opis riječi *mekoobrazan*, mada elementi rječničkoga članka pokazuju neke druge leksikografske nedostatke, daje Latković (2007: 307): „popustljiv, mekoga obraza, koji nema snage da odbije ako mu se nešto traži, koji ne umije reći ne“. Stoga bi definicija frazema *meki obraz* morala ići u ovome smjeru: „slab karakter; prećerana popustljivost, na sopstvenu štetu“, a pridjeva *mekoobrazan* „koji je slaboga karaktera; koji je prećerano popustljiv, na sopstvenu štetu“.

Literatura

- Anić, V. (2003). *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.
- Banjević, B. & Perović, S. & Stojović, M., (ur.) (1969): *Evandjelje po narodu: antologija crnogorskih poslovice i izreka*. Titograd: Grafički zavod.
- Baza frazema hrvatskog jezika: <http://frazemi.ihjj.hr/> (pristupljeno: 19. 9. 2020).
- Glušica, R. (2020). *Crnogorski jezik i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Iveković, F. & Broz, I. (1901). *Rječnik hrvatskoga jezika*. Svezak 1. A – O. Zagreb: Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek).
- Karadžić, V. St. (1977). *Srpski rječnik* istumačen njemačkim i latinskim riječima. Beograd: Nolit.
- Latković, M. T. (2007): *Građa za crnogorski rječnik*. Cetinje: samizdat.
- Lipovac, dr N. M. (1998): *Priče i anegdote iz Crne Gore*. Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: GIP „Slobodan Jović“.
- Matešić, dr J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: IRO Školska knjiga.
- & Fink Arsovski, Ž. & Venturin, R. (2014). *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.

- Menac-Mihalić, M. (2005). *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj (s rječnikom frazema i značenjskim kazalom s popisom sinonimnih frazema)*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga.
- Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rječnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej.
- Пеянович, А. Б. (2011). „Вербализация концепта ‘образ’ в сербской фразеологии“, u: *Когнитивно-прагматические векторы современного языкознания*, Паршина, И. Г., Озерова, Е. Г. (ur.), Москва: Флинта: Наука, 2011, 198–204.
- Pejanović, A. (2017). „*Образ u staroj Crnoj Gori*“. U: *Književnost i jezik u funkciji promovisanja univerzalnih vrijednosti i identitetskih komponenti crnogorskog društva*. Nikšić: Filološki fakultet, str. 99–114.
- Petrović, D. & Čelić, I. & Kapustina, J. (2013). „*Rečnik Kuča*“. *Srpski dijalektološki zbornik*, LX, str. 1 – 461.
- *Rečnik srpskoga jezika* (2007). Novi Sad: Matica srpska.
- *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, knjiga XVI (2001). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga treća (1969). Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska.
- *Rječnik bosanskog jezika* (2007). Sarajevo: Institut za jezik.
- *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (obradio T. Maretić). Dio VIII (1917–1922). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Jelena ŠUŠANJ

ON THE MEK OBRAZ PHRASEME

The author of this paper reflects on different interpretations of the phraseme mek obraz, biti meka obraza and adjective mekoobrazan (a person who lost his/her reputation) that can be found in phraseological, general and dialectological dictionaries in the territory of Bosnian, Montenegrin, Croatian and Serbian languages. Montenegrin proverbs and wisdom sayings containing the subject phraseme are used to point to certain flaws in some of the dictionary definitions and interpretations in the phraseological texts. Finally, a more precise definition of the phraseme in the Montenegrin language is provided.

Key words: *phraseology, linguistic and cultural studies, vocabulary, Montenegrin language*

Izvorni naučni rad

UDK 811.16'373.22:598.281.4

UDK 811.16:006.95

Robert BOŃKOWSKI (Katowice)

Uniwersytet Śląski

robert.bonkowski@us.edu.pl

DENDRONIMI U SLUŽBI SLOVENSКИH STANDARDNIH IMENA MJESECI

Zapažanja prirodnih pojava i povezane s njima poljoprivredne aktivnosti, kao i proizvodi tih aktivnosti bili su važni za drevne Slovence u obilježavanju tzv. „malih godišnjih doba“ koji su nakon hrišćanizacije i uvođenja kalendara postali nazivi za pojedine mjesece. Drveće je takođe bilo važno za Slovence u ovim zapažanjima, jer njihov izbor za imenovanje mjeseca ukazuje baš na značaj pojedinih dendronima za poljoprivredne aktivnosti Slovence u prošlosti. Izgleda da su tri drveta – *breza*, *dub* i *lipa*, kao i jedan grm – *sviba* – bili značajni u takvoj djelatnosti u prošlosti, na što ukazuju nastali na njihovim osnovama nazivi mjeseci.

Ključne riječi: slovenski jezici, kalendar, nazivi mjeseci, dendronim

U onomastičkoj literaturi rijetko funkcionišu termini: *fitonim* – u smislu ‘vlastita imenica biljke’, *drimonim* – ‘vlastita imenica šume, kompleksa šume’, *dendronim* – ‘vlastita imenica drva’. S terminom fitonim, dendronim i sl. češće se susrijećemo u lingvističkim istraživanjima iz područja apelativne leksike, slično stranoj orijentaciji prema tom problemu, đe se ovi termini koriste uglavnom u odnosu na apelativne nazive vrsta biljki i drveća (Bijak, 2017: 381). Ovakvo shvatanje dendronima takođe je polazna tačka za analizu u ovom tekstu.

Ljudi su bili i jesu do dan-danas fascinirani drvećem. U ranijim vremenima smatrali su ih mitskim božanstvima, vjerovali su u njihove natprirodne moći, a šume, kao kompleks drveća, su bile s jedne strane zastrašujuće, a s druge su ipak pružale hranu, utočište i materijal za ogrjev, što je često omogućavalo preživjeti teška istorijska ili klimatska razdoblja. Takođe, danas drveća

i šume jesu prisutna u jezičkoj i kulturnoj svijesti čovječanstva¹. Neka drveća su takođe dala motivaciju za slovenske nazive mjeseci.

Cilj je ovoga rada analizirati službene nazive mjeseci u slovenskim jezicima koji pošeduju domaću nomenklaturu i koji su motivisani vrstom drveća. U radu se ispituju samo holonimi, kao riječi koje označavaju cjelinu. Meronimi, kao što su u tom slučaju npr. *list*, *grana* i sl. su isključeni iz analize.

Pitanje domaćih slovenskih naziva mjeseci su proučavali mnogi naučnici². U XIX vijeku Slovenac Franc Miklošić 1867. objavljuje u Beču svoje djelo *Die slavischen Monatsnamen* (Miklosich, 1867) koje u XX vijeku postaje osnov za dalja istraživanja ovog tipa i druge ozbiljnije monografije koje se tiču naziva mjeseci u slovenskim jezicima, kao što je npr. *Ukraïnskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim* Tatjane Holinjske-Baranove (Hołyńska-Baranowa, 1969). Ova monografija, kao i brojni naučni članci na tu temu dokaz su interesovanja lingvista i kulturologa za slovenske nazive mjeseci, kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti.

Pretpostavlja se da su Sloveni, slično drugim indoevropskim nacijama, koristili sunčani kalendar, a s dolaskom hrišćanstva bio je zastupljen lunarni kalendar. Elementi lunarnog računanja vremena igrali su svoju ulogu i uglavnom su pomagali u određivanju manjih vremenskih jedinica, tj. onoga, što danas zovemo mjesecom (Włodawski, 1957: 32). Prateći mjesečeve promjene od punog do punog mjeseca, Sloveni su stekli sposobnost razdjeljivanja različitih mjeseci, najvjerojatnije ipak nijesu stekli dovoljno znanja koje bi im omogućilo upoređenje lunarnog računanja vremena sa sunčanim.

Praslovenski oblik **mesęcb* tematski se vezao s indoevropskim korišenom na označavanje mjerenja (Фасмер, 1967: 608) i mogao je označavati vremenski termin kao i nebesko tijelo. S vremenom u nekim standardnim jezicima došlo je do odvajanja značenjā – *mjesec* je konačno počeo označavati vremenski (astronomski) termin. Međutim, čak i tamo đe se ova dioba izvršila, u narječjima još uvijek funkcioniše njegovo izvorno značenje. Neki istraživači su mišljenja da pojedine mjesece treba računati već kao proizvod slovenske kulture (Łowmiański, 1953: 26), iako u početku nijesu morali da budu astronomski termini. Većina istraživača ipak su mišljenja da Sloveni prije hrišćanizacije nijesu znali podjelu vremena na mjesečne periode (Miklosich, 1867:

¹ Up. CFP: *II Międzynarodowa Konferencja Naukowa Instytutu Filologii Słowiańskiej UAM z cyklu „Humanistyka w przyrodzie – Przyroda w humanistyce: Drzewostan słowiański*. Instytut Filologii Słowiańskiej UAM, Poznań 10. 10. 2019 <dostupno na: <http://humanitiesinnature.amu.edu.pl/konferencje/ii-miedzynarodowa-konferencja-naukowa-drzewostan-slowianski/>> [27. 8. 2020].

² U odnosu npr. na hrvatski nazivi up. *Vitezovičeve Kalendare* iz kraja XVII vijeka (Borić, 2015: 6–7).

1; Łoś, 1925: 183; Займов, 1954: 102–106). Aleksander Brückner čak smatra da *dla oznaczenia pór i czasu używali Słowianie [...] terminów ogólnikowych o czasie, kiedy to zwykły się zielenić lub kwitnąć brzozy, dęby, lipy, wrzosy, mówiąc o brzeźniu, dębniu, lipniu lub lipcu*³ (Brückner, 1939: 177).

Sloveni su, dakle, imali nazive za označavanje ljeta i drugih godišnjih doba. Dijelili su ih na niz pojedinih drugačijih od današnjeg računanja sezona. *Istniały tzw. małe pory roku, nie pokrywające się z miesiącami księżycowymi, jak np. okres opadania liści 'listopad', a także okresy poszczególnych ważnych zajęć gospodarskich, jak żniwa itp*⁴ (Hołyńska-Baranowa, 1969: 77). S vremenom ova „mala godišnja doba“ postala su osnov za imenovanje mjesečnog sistema.

Današnji jezički standardi kod Slovena imenuju mjesece na sljedeće načine:

1. Koriste latinske nazive (slovenački, bugarski, makedonski, crnogorski, bosanski, srpski, ruski i slovački jezik).
2. Čuvaju stara slovenska imena (poljski⁵, kašupski, češki, ukrajinski, bjeloruski, hrvatski jezik).
3. Istovremeno se služe objema nomenklaturama (slovenački i lužički jezici⁶).

³ *Za označavanje doba i vremena Sloveni su se služili opštim terminima o vremenu, kada su obično postajali zeleni ili procvjetali breze, dubovi, lipe, vriesovi, govoreći o brzeźniu, dębniu, lipniu ili lipcu* [prijevod R. B.].

⁴ *Postajala su tzv. mala godišnja doba, koja se nijesu poklapala s lunarnim mjesecima, kao npr. doba, period opadanja lišća 'listopad', ili doba pojedinih važnih poljoprivrednih aktivnosti, kao žetva i sl.* [prijevod R. B.].

⁵ U svom „mjesečnom“ sastavu poljski jezik, osim domaćih naziva, posедуje i dva latinska, tj. za treći mjesec – preoblikovan *marzec* i za peti mjesec – *maj*.

⁶ U slovenačkom i lužičkim jezicima susrijećemo se s dvojnog reprezentacijom sastava naziva mjeseci – latinskom i domaćom. Taj drugi ipak ima stilsko obilježje i računa se danas kao zastarjeli.

**Tabela 1. Sastav domaćih naziva
mjeseci u standardnim slovenskim jezicima***

Table 1. Composition of domestic names of the month in Slavic standard languages

	staroslovenski	hrvatski	ukrajinski	bjeloruski	češki	poljski	kašupski
<i>januarius</i>	prosinьсь	siječanj	січень	студзень	leden	styczeń	stęcznik
<i>februarius</i>	sěčepь	veljača	лютий	люты	únor	luty	gromicznik
<i>martius</i>	suxujь	ožujak	березень	сакавік	březen	marzec	strēmiannik
<i>aprilis</i>	brězepь	travanj	квітень	красавік	duben	kwiecień	lżėkwiat
<i>maius</i>	trěvenь	svibanj	травень	травень	květen	maj	mōj
<i>junius</i>	izokь	lipanj	червень	чэрвень	červen	czerwiec	czerwińc
<i>julius</i>	čgьvenь	srpanj	липень	ліпень	červenec	lipiec	lėpińc
<i>augustus</i>	zarevь	kolovoz	серпень	жнівень	srpen	sierpień	zėlnik
<i>september</i>	rujepь	rujan	вересень	верасень	září	wrzesień	sėwnik
<i>october</i>	listopaď listogopь	listopad	жовтень	кастрычнік	říjen	paździer- nik	rujan
<i>november</i>	grudenь	studenj	листопад	лістапад	listopad	listopad	lėstopad- nik
<i>december</i>	studenь	prosinac	грудень	снежань	prosinec	grudzień	gōdnik

Za domaća imena mjeseci u savremenim slovenskim jezicima bitna su bila tri drveta – veoma važna u privrednim djelatnostima drevnih Slovena, to jest: *breza*, *dub* i *lipa*. Blizu njih stoji i jedan grm – *sviba*.

1. BRĚZA (*Betula*)

Naziv ovog drveta je opšteslovenski i potiče od psl. *bĕrza (up. csl. *brěza*, bug. *brèzà*, mak. *breza*, sln. *bréza*, č. *bříza*, slč. *breza*, gluž. *bréza*, dluž. *bráza*, polap. *brezã*, polj., kašup. *brzoza*, rus. *berëza*, ukr. *berëza*, bjr. *bjaróza*) i naslanja se na ie. **bheragii*, što je zapravo značilo ‘bijela’ (Gluhak, 1993: 149; Snoj 2016: 87).

Ovaj dendronim postao je osnov za današnji službeni naziv trećeg mjeseca u godini (*mart*) u dva slovenska jezika: češkom (*březen*) i ukrajinskom

* bez slovenačkog i lužičkih jezika. Oblici staroslovenskog jezika preuzeti iz: Moszyński, 1984: 143–144.

jeziku (*березень*). Zanimljivo je što je i kod drevnih Slovena jedan od naziva mjeseci (to jest četvrti – *april*) bio nazvan po toj vrsti drveta, jer staroslovenski jezik bilježi oblik *brězъnъ*, ali za četvrti mjesec. Etimologija tih imena mjeseci nije komplikovana. Staroslovenski oblik spojen je s korijenom **berz-*. Formalno može se ovđe govoriti o poimeničenom (supstantizovanom) imenskom pridjevu uz pomoć sufiksa *-jъ*: **berz-ъn-jъ* ‘mjesec breza, brezni mjesec’. U oblicima *březen* i *березень* radi se o tipičnim fonetskim pojavama u češkom i ukrajinskom jeziku, to jest o metatezi i njihovim različitim produktima u tima dvaju jezicima.

Etimolozi ipak nijesu saglasni u odnosu na detaljnije tumačenje, to jest – ili se govori o razdoblju u kojem se iscjeđuje sok od breze, ili o vremenu ozelenjavanja brezā. Uprkos tome znatan broj istraživača povezuje sa sobom obje mogućnosti. Václav Machek npr. tvrdi da *od bříza, že ta počíná tehdy rašiti, ale hlavně dává mízu k pítí* (Machek, 1971: 73). Franc Miklošič siguran je da se govori o breznom mjesecu, o vremenu kada se breza pokriva lišćem ili radije je to vrijeme kada pušta sokove (Miklosich, 1867: 2), a poljski etnograf, etnolog i slavista Kažimjež Mošinjski je uvjeren da se radi o soku od breza i objašnjava: *Na całej niemal Rusi, a także w niektórych okolicach Polski, Czech, Jugosławii i Bułgarii spotkać się można z użytkowaniem soku z brzóz i (rzadziej) klonów. Za pomocą nacinania kory na tych drzewach w okresie wczesnej wiosny (...) dobywa się oskołę, tj. sok i spożywa i spożywa go na surowo lub też używa do różnego rodzaju potraw*⁷ (Moszyński, 1967: 13). Da baš takvo podrazumijevanje porijekla naziva *brězъnъ* može biti opravdano, neka svjedoči činjenica da se istiskivanje soka od brezā odvija ranije nego njihovo ozelenjavanje i ukazuje na to bjeloruski naziv *marta* – *sakavik*, koji citira Mošinjski s dopunom da u prošlim vjekovima, u jednoj od poljskih regija, Mazuri, to jest u neposrednom sušedstvu Bjelorusije, kada je stiglo ranije proljeće, seljaci su istiskivali sok od breza koji se zvao *oskola*⁸ ‘sok od breze’⁹.

⁷ *U gotovo cijeloj Rusiji, kao i u nekim djelovima Poljske, Češke, Jugoslavije i Bugarske, možemo se susresti sa sokom breze i (rjeđe) javorovim sokom. Rezanjem kore na tim drvećima u rano proljeće (...) dobija se oskolu, tj. sok, i pije se sirov ili se koristi za razne vrste jela* [prijevod R. B.].

⁸ *Oskola* po Enciklopediji travarstva i liječenja biljem predstavlja staropoljski naziv soka od breze (*Succus Betulae*) slatkog ukusa. Ovo je bio osvježavajući i liječnički napitak koji se upotrebljavao na području slovenskih zemalja. Dobija se u rano proljeće dubokim (ali ne više od 4 cm) rezovima brezovog stabla ili grane. Od malog stabla prečnika debla oko 15 cm dnevno može da se dobije do 5 litara soka, a od većih primjeraka (prečnik oko 30 cm) čak i do 15 litara. Treba ga skladištiti (čuvati) u staklenoj ili emajliranoj posudi (Strzelecka, 2000: 72–73).

⁹ Zanimljivo je što se bjeloruski oblik za naziv trećega mjeseca u godini [*sakavik* (*sakavik*)] baš direktno oslanja na pomenuti sok. Ovaj je naziv osnovan na sasvim drugom korijenu (to jest na korijenu *sok-*) i stoji u blizini riječi koja potiče iz ukrajinskih dijalekata u njima i zastarjelo označava treći mjesec, to jest *соковик*.

Dakle, češki i ukrajinski nazivi imaju staro slovensko porijeklo, a svjedoči o tome i staropoljski naziv marta – *brzezién* (danas: *marzec*). Breza, slično vrbi, u kulturi Slovena veže se s ženskom sferom života i stimulisanjem plodnosti. Manji elementi izrađeni od brezovih grančica koristili se za vrijeme proljećnih rituala koji su se odnosili na čaranje zdravlja i plodnost.

2. DŪB (*Quercus*)

Ovaj opšteslovenski dendronim potiče od psl. **dǫbъ*, ‘vrsta hrasta; drvo’ [up. stsl. *dǫbъ*, bug. *dъb*, mak. *dab*, sln. *dôb*, č., slč., luž. *dub*, polap. *dǫb*, polj., kašup. *dąb*, slovin. *dōyb*, rus., ukr., bjr. *dub* i od toga derivari **dǫbrъ* (srbug. *dǫbrъ* ‘šuma’, polj. st. *dąbr* ‘hrast, hrastova šuma’) i dalje poimeničen pridjev **dǫbrava*/**dǫbrova* ‘šuma’ (up. stsl. *dǫbrava*, bug. *dъbràva*, mak. *dabrava*, bos., crng., hrv., srp. *dùbrava* (u toponimima *Dubrava*, *Dubrova*, *Dubrovina*, *Dubravec*, *Dubrovnik*), sln. *dóbrava*, *dóbrova*, stč. *dúbrava*, č. *doubrava*, slč. *dúbrava*, luž. *dubrawa*, polj. *dąbrowa*, rus. *dubráva*, *dobróva* (dijal. ‘trava’, ‘nepokupljeno sijeno’), ukr. *dubrova*, *dibróva*, bjr. *dubróva*] (Gluhak, 1993: 208–209).

Psl. **dǫbъ* nema nedvosmislene etimologije. Postoje nekoliko objašnjenja koja se tiču nastanka riječi *dub*. Neki su mišljenja da *dub* dolazi od ie. **dheu-b*, **dhum-b*- ‘duboki’, ‘mjesto smješteno duboko’ (onda tamno mjesto). Najvjerojatnije je ovđe došlo do neobičnog pomjeranja u značenju: ‘mjesto smješteno duboko’ → ‘vlažna dolina obrasla šumom’ → ‘šuma’ → ‘jedno od običnijih drveća’ → ‘*dub*’ (Tumas, 2005: 26).

Ovo je drvo dalo osnov za službeni naziv mjeseca samo u češkom jeziku (*duben*) u kojem označava četvrti mjesec u godini – april. Treba ipak pomenuti da je i u poljskom jeziku ime ovog drveta u nazivu mjeseca bilo nekada prisutno (u obliku *dąbień*) (Obrębska-Jabłońska, 1960: 109).

Etimologija naziva mjeseca je jasna. *Duben* dolazi od staroslovenskog **dǫbъ* + *-bъnъ*. Ovaj je termin danas samo češki i zasniva se na opšteslovenskom *dubu*. Češki dakle oblik *duben* označava ‘měsíc, kdy raší duby’ (Machek, 1997: 132; Rejzek, 2001: 147). Znači da se radi o mjesecu ozelenjavanja *dubā*, ‘dubni mjesec’, a sam naziv nastao je po analogiji na *březén* (s istim sufiksom). Potvrđuje to Jungmann, po kojemu naziv dolazi ‘...od dubu, který se pučí toho měsíce’¹⁰.

¹⁰ Miklošičev citat (Miklosich, 1867: 3).

3. LĪPA (*Tilia*)

Lipa, kao i dva gore navedena drveta, je takođe opšteslovenski naziv. Potiče od psl. **līpa* (up. bug. *lipà*, mak. *lipa*, sln. *lípa*, č. *lípa*, slč., luž., polj. *lipa*, kašup. *lěpa*, polap. *leipó*, *laipó*, rus. *lípa*, ukr. *lýpa*, bjr. *lípa*). Da se uzme u obzir ie. **lēipā*, up. lit. *lėpa*, latv. *liēpa*, prus. *lipe* može se konstatovati etimologija tog drveta. Korijen je **leip-* u značenju ‘mazati, lijepiti’ i prema etimolozima *lipa* je tako nazvana po ljepljivom soku (Gluhak, 1993: 378).

Ova vrsta drveta i njegov naziv je najfrekventniji u tvorbi domaćih naziva mjeseci kod Slovena. U svom mjesečnom sastavu poseduje ga čak pet savremenih standardnih jezika, od čega jedan južnoslovenski (*lipanj*) za označavanje šestog mjeseca – juna (hrvatski jezik) i četiri [po dva: zapadno- (*lipiec* i *lėpińc*) i istočnoslovenski (*липень* i *ліпень*)] za označavanje sedmog mjeseca – jula (po redu poljski, kašupski, ukrajinski i bjeloruski jezici).

Nastajanje naziva mjeseca veže se sa cvjetanjem lipa; slažu se s time svi istraživači. K. Mošinjski npr. naglašava nastajanje imena mjeseca na ovaj način:

(...) *lipьнь* *zawdzięcza oczywiřcie swoje powstanie kwitnieniu lip, który to okres ważny jest dla hodowców pszczół, a jak wiadomo, dawni Słowianie na wielką skalę uprawiali bartnictwo, czy pszczelarstwo. Tzw. szerokolistna lipa (u nas i na Małorusi) w ciągu drugiej połowy czerwca i na samym początku lipca, zaś znacznie od niej pospolita drobnolistna – w ciągu lipca (i w końcu czerwca). (...) Skoro nazwa miesięczna, urobiona od nazwy lipy oznacza u północnych Słowian (i u Bałtów) 7. miesiąc, a u Słowian południowych, u których lipa kwitnąc musi nieco wcześniej, 6. miesiąc, a więc zgodność nazwy oraz zjawiska, jakiemu ta nazwa zawdzięcza swe powstanie, jest niemal doskonała*¹¹ (Moszyński, 1967: 148). Za takvo objašnjenje vrijedi navesti takođe riječi Relkovića koji poetski govori na sljedeći način:

*Ovi mēsec od lipnoga cvita
Sebi kod nas Lipanj ime pita;
Kad bo sunce zrak užiče vruće,*

¹¹ *Lipьнь* naravno svoje porijeklo duguje cvjetanju lipa, a to je period važan za uzgajivače pčela, a kao što je poznato, nekadašnji Sloveni su se bavili pčelarstvom u velikim razmjerama. Takozvana krupnolisna lipa (kod nas [u Poljskoj – R. B.] i u Bjelorusiji) ...[ovaj period pripada – R. B.] u drugoj polovini juna i na samom početku jula, a mnogo češća sitnolisna – u julu (i krajem juna). (...) Budući da naziv mjeseca, napravljen od imena lipe, znači 7. mjesec kod Ševernih Slovena (i Balta), a kod Južnih Slovena, đe lipa mora malo ranije da procvjeta, 6. mjesec, označava kompatibilnost imena i pojave kojima ovo ime duguje njegov uspon, je gotovo savršen [prijevod – R. B.].

*Onda ljudi ostavljaju kuće,
Traže dervje, koje daje hlada
Majka s djetcom pod njim sedi rada,
I pod Lipom na pustoj ledini
Jedan putnik s drugim se sjedini
Legav, dotle med sobom divane,
San mirisni dok ih ne zastane;
Ti čas pčela zaoblači cvitje
Lipnih granah, i okolo litje.
Iz njeg pijuć méd i vosak zući,
I po sav dan okó njeg se muči (Relković, 1796: 6).*

U blizini tih riječi stoji i poljska poslovice za jul: *Od lip ciagnie wonny lipiec, nie daj słonku kłosa przypiec* (Krzyżanowski i Adalberg, 1970: 305).

Struktura riječi je jasna. Sastoji se od korijena *lip- + sufiksa *-ьць (*lipiec*) ili *-ьнь (*липень, лiнень* i stolj. *lipień*). Inovaciju, čini se, predstavlja kašupski oblik *lěpińc* sa proširenim formantom *in-ьць, đe se formant -in- može računati kao pridjevskog karaktera.

Neposredno u blizini „drvenih“ mjeseci se nalazi jedan naziv koji potiče od naziva grma – *svibe*.

4. SVĪBA (*Cornus sanguinea*)

Naziv *svĭba* (i *svĭba*) po Gluhaku dolazi od ml. psł. **svĭba* (up. sln. *svĭba* ‘sviba, drenjina’). Hrvatski etimolog pretpostavlja da se radi o starijoj riječi (*Od psł.(?) *svĭbьнь. – usp. sln. svibən, gen. svĭbna*) (Gluhak, 1993: 598), a Pavao Skok ukazuje na činjenicu da je to navodna pozajmljenica iz poljskog jezika – *świdwa* (Dereń świdwa) (Skok, 1973: 372).

Po ovoj biljci ime je dobio peti mjesec i to jedino u hrvatskom sastavu mjeseci – maj, u kojem biljka i cvjeta – to jest *svibanj*.

Naziv vrste biljke (*sanguinea*, boje krvi) dolazi po boji lišća koje krajem jeseni dobija crvenu boju. Gluhak tvrdi da

*zbog pomaka u nazivima za mjesece u odnosu na ševerne jezike, treba upoređivati naziv *svĭbьнь, izveden od naziva drveta za koje je značajna crvena boja, s praslovenskim *čьrvьнь. Psł. *čьrvьнь bio je naziv za četvrti mjesec slovenske godine. Ta je riječ (i *čьrvьсь i sl.) dala mak. dij. crvenik ‘svibanj’, hrv. dij. červen sto, č. i červen ‘lĭpanj’, p. czerwiec, r. dij. červeń, červec’, ukr. červen’, dij. červec’, bjr. červen’, dij. červec, sve ‘lĭpanj’, usp. č. červenec ‘srpanj’, csl., str. чьrvень također ‘srpanj’ (Gluhak, 1993: 598–599).*

Struktura naziva tog mjeseca je jednostavna. Riječ se sastoji od korijena *svibb-* i sufiksa **-bnb*.

Drvo svibovine je tvrdo i u ondašnjim privrednim djelatnostima bilo je prikladno za izradu drški raznog alata i štapova za hodanje.

Porijeklo naziva *svibanj*, kao i važnost *svibe* u privrednim djelatnostima i načinu života uopšte Relković poetski predstavlja ovako:

*Svibnju ime odtuda se nàdi,
Što se lahko sad s dervetom radi:
Listja svako puno je i soka;
Svib i verbu uzmi za svédoka;
Od njih Svibnjem prave se svirale,
I dëtca se sad na paši šale,
I list mladi na dervetu svira,
Što mu lagan neda vètar mira,
Već njim trèpti i šapće i šuška,
To jednako hrast terpi i kruška,
Pozivajuć pod grane putnika,
Gdë ga travom san lahki dočika (Relković, 1796: 6).*

Sprovedena analiza pokazala je da su zapažanja prirodnih pojava i povezane s njima poljoprivredne aktivnosti, kao i proizvodi tih aktivnosti bili važni za drevne Slovence u obilježavanju tzv. „malih godišnjih doba“ koji su nakon hrišćanizacije i uvođenja kalendara postali nazivi za pojedine mjesece. Drveće je takođe bilo važno za Slovence u ovim zapažanjima, jer njihov izbor za imenovanje mjeseci ukazuje baš na značaj pojedinih dendronima za poljoprivredne aktivnosti Slovena u prošlosti. Izgleda da su, nesumnjivo, ta tri drveta – *breza*, *dub* i *lipa*, kao i jedan grm – *sviba* – bili značajni u takvoj djelatnosti u prošlosti, na što ukazuju nazivi mjeseci nastali na njihovim osnovama. Najvjerojatnije svi ti analizirani nazivi imaju svoju potvrdu u staroslovenskom jeziku, što svjedoči o njihovom ranom nastanku. Nazivi slovenskih mjeseci koji su motivisani dendronimima oblikovani su uz pomoć sljedećih dvaju formanta: **-bnb* i **-bcb* (**in-bcb*), od čega taj prvi je najviše frekventivan.

Kod Zapadnih i Istočnih Slovena postoji još pitanje aktuelnosti motivisanja naziva mjeseci od dendronima *lipa*, što je u naše doba povezano sa zagrijavanjem klime. Zbog očiglednih klimatskih promjena, lipe kod njih cvatu već u šestom mjesecu (juni) i početkom jula taj proces je završen. Takva analiza ipak zahtijeva savremena detaljnija botanička istraživanja.

Literatura

- Bijak, U. (2017). „Arboretum onimiczne“, *Onomastica*, LX/2, 2017, pp. 381–400, <dostępno na: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-5f5a653f-2e1b-44af-b20f-23c9ef5d6014>> [27. 8. 2020].
- Borić, M. (2015). „Hrvatsko prirodnoznanstveno nazivlje u Vitezovićevim kalendarima“. *Filologija*, No. 65, pp. 1–11, <dostępno na: <https://hrcak.srce.hr/file/227183>> [1. 9. 2020].
- Brückner, A. (1939). *Encyklopedia staropolska AV*. T. 4, cz. 2. Warszawa: Trzaska, Evert i Michalski.
- Gluhak, A. (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Hołyńska-Baranowa, T. (1969). *Ukraińskie nazwy miesięcy na tle ogólnosłowiańskim*. Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Krzyżanowski, J. & Adalberg, S. (1970). *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych. Tom II. K – P*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Łoś, J. (1925). *Gramatyka polska. Część 2: Słowotwórstwo*. Lwów-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Łowmiański, H. (1953). *Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Machek, V. (1971). *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd – Academia.
- Miklosich, F. (1867). *Die slawischen Monatsnamen*. Wien: Gerold.
- Moszyński, K. (1967). *Kultura ludowa Słowian*. T. I. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Moszyński, L. (1984). *Wstęp do filologii słowiańskiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Obrębska-Jabłońska, A. (1960). „Czy nieznanne polskie nazwy miesięcy“, *Slavia Occidentalis*, XX, cz. II, str. 109–113.
- Rejzek, J. (2001). *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Relković, J. S. (1796). *Kučník*. Pretisak u: *Danica Ilirska*, br. 2, Dana 14. Sěčnja 1837, str. 5-8. <dostępno na: http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_7090093_001/pages/ldpd_7090093_001_00000217.html> [2. 9. 2020].
- Skok, P. (1970). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća poni – Ž*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Snoj, M. (2016). *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Strzelecka, H. (2000). *Encyklopedia zielarstwa i ziołolecznictwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Tumas, J., (2005). *Językowo-kulturowy obraz dębu, brzozy i wierzby (na materiale polskim i litewskim)*, Praca magisterska przygotowana pod kierunkiem naukowym dr Ireny Masoit, Katedra Filologii Polskiej, Wydział Sławistyki, Wileński Uniwersytet Pedagogiczny, <dostępno na: <https://vb.vdu.lt/object/elaba:1903996/>> [1. 9. 2020].
- Włodarski, B. (1957). *Chronologia polska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Займов И. (1954). „Българските народни имена на месеците“. *Известия на Института за български език*. Кн. 3, str. 101–147.
- Фасмер, М. (1967). *Этимологический словарь русского языка. Т. 2*. Москва: Прогресс.
- CFP: *II Międzynarodowa Konferencja Naukowa Instytutu Filologii Słowiańskiej UAM z cyklu „Humanistyka w przyrodzie – Przyroda w humanistyce: Drzewostan słowiański*. Instytut Filologii Słowiańskiej UAM, Poznań 10. 10. 2019 <dostępno na: <http://humanitiesinnature.amu.edu.pl/konferencje/ii-miedzynarodowa-konferencja-naukowa-drzewostan-slowianski/>> [27. 8. 2020].

Robert BONKOWSKI

DENDRONYMS IN WORD FORMATION OF STANDARD SLAVIC NAMES OF THE MONTHS

Observations of natural phenomena and related agricultural activities, as well as the products of these activities were important for the ancient Slavs in marking the so-called „small seasons“. After Christianization and the implementation of the calendar, they became names for certain months. Trees were also important for the Slavs in these observations, because their choice for naming the month indicates the importance of certain dendrons for the agricultural activities of the Slavs in the past. It seems that three of these trees – *breza* (birch), *dub* (oak) and *lipa* (linden), as well as one shrub – *sviba* (dogwood) – were significant in such an activity in the past, as it is indicated by the names of the months formed on their basis.

Key Words: *Slavic languages, calendar, names of months, dendronym*

Izvorni naučni rad

UDK 811.162.1'373.43

UDK 811.163.4'373.43(497.16)

Paulina PYCIA-KOŠĆAK (Katowice)

Uniwersytet Śląski Katowice

paulina.pycia@us.edu.pl

„KORONARJEČNIK“ U KONTEKSTU POLJSKOG I CRNOGORSKOG TVORBENOG SUSTAVA I PRAVOPISA

Nove riječi i izrazi koje dolaze u svakodnevni jezik rezultat su promjena u izvanjezičnoj stvarnosti. 2020. svijetom je zavladao epidemija koronavirusa. U radu se analiziraju nazivi u vezi s novim virusom (*koronavirus, korona, COVID-19, SARS* itd.) te njihove izvedenice koje su prikupljene iz mrežnih izvora i koje se sve učestalije svakodnevno upotrebljavaju. Opisuju se opće tendencije zapažene i kod adaptacije stručnih naziva i kod tvorbe njihovih izvedenica te pravopisne dileme govornika poljskog i crnogorskog jezika.

Ključne riječi: leksikalizacija, tvorbeni sustav, koronavirus, poljski jezik, crnogorski jezik

Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus-2 (SARS-CoV-2) stručni je naziv za novi koronavirus otkriven u Kini krajem 2019. godine. Zatekao je čovječanstvo u ožujku 2020. godine izazivajući tzv. COVID-19 bolesti diljem svijeta. Koronavirusi su životinjski virusi, no neki od njih – kao što je slučaj s SARS-CoV-2 – mogu prijeći na ljude. Simptomi zaraženosti slični su simptomima oboljelih od gripe, no bitna je razlika u tome što je virus gripe poznat, protiv njega postoje i cjepivo i različiti lijekovi, dok je uz SARS-CoV-2 vezano još mnogo nedoumica. Zasad je nemoguće predvidjeti kako će se pandemija razvijati i koliko će dugo trajati, no čovječanstvo je zasigurno dobilo novu prijelomnu točku u svojoj povijesti, a vrijeme će se određivati „prije“, „tijekom“ i „poslije korone“.

Informacije o virusu i pandemiji većina stanovništva prima uglavnom posredstvom medija, pomno prateći internetske portale, društvene mreže, televiziju i dr. Svjedoci smo brzih i globalnih jezičnih promjena koje se događaju u stvarnom vremenu, a nazivi i novotvorenice koji se pojavljuju u medijima postaju dio aktivnog svakodnevnog jezika. Cilj je ovog istraživanja prikazati kako je medijski diskurs reagirao na pojavu novoga „objekta“, koji su procesi

oblikovanja naziva virusa i njegovih izvedenica u poljskom i crnogorskom jeziku i – uzimajući u obzir njegov utjecaj na opći leksik – koje su se riječi i izrazi pojavili u svakodnevnoj uporabi u poljskom i crnogorskom jeziku i koje probleme izazvali. Analiza je provedena na osnovi naslova medijskih članaka na internetskim stranicama *gazeta.pl*, *wyborcza.pl*, *tvn.pl*, *vijesti.me*, *rtcg.me* i *pobjeda.me* (od 23.1.2020. do 29.11.2020.).

U poljskim i crnogorskim naslovima stručni naziv virusa, tj. SARS-CoV-2 pojavljuje se prilično rijetko. Autori najčešće koriste hiperonimičan naziv za tu vrstu virusa, koji ima različite varijante i nekoliko načina zapisa.¹ U poljskom jeziku rabe se dva naziva, od čega je jedan ponekad u navodnicima: *koronawirus*, *korona* / „*korona*“. U crnogorskom jeziku upotrebljavaju se također dva naziva, no jedan od njih zapisan je na čak četiri različita načina: *koronavirus* / *korona virus* / *virus korona* / *korona-virus*, *korona*.

Naziv *koronawirus* / *koronavirus* jednopojmovna je složenica posuđena iz engleskog jezika, točnije iz stručnog medicinskog nazivlja (eng. ← lat. *corona* 'kruna', *virus* 'otrov'), usvojena grafijski i adaptirana na morfološkoj razini, deklinira se prema pravilima i poljskog i crnogorskog jezika.

Prema pravopisu u poljskom jeziku višočlani nazivi koji se sastoje od imenica i kod kojih su članovi ravnopravni pišu se s crticom (npr. *kupno-sprzedaż* 'kuproprodaja'); ako nisu ravnopravni, pišu se s crticom samo u slučaju kada je prvi član u atributivnoj funkciji (npr. *ciud-dieta* 'dijeta koja čini čuda').² Zbog utjecaja engleskog jezika konstrukcija toga tipa u poljskom je jeziku sve više. S obzirom na njihovu brojnost i brz ulazak u aktivan leksik, njihov oblik zapisa nije jednoličan i ponekad ne prati pravopisna pravila, što je slučaj i s nazivom *koronawirus*. S druge strane neki poljski lingvisti smatraju adaptaciju jednim od tipova rječotvorja (usp. Nagórko, 1998: 189-191). Sastavljeno je pisanje karakteristično za prefikse, složenice i sraslice.³ U rječniku poljskog jezika⁴ nalazi se podatak da je *koronawirus* kolokvijalni naziv COVID-19 bolesti te da postoji još jedan oblik – *koronowirus* (složenica s morfemom *-o-*). Iako je ta druga varijanta mnogo manje frekventna, jezikoslovci je ocjenjuju kao pravilniju jer, kad je riječ o složenicama, u poljskom jeziku dva korijena spaja tvorbeni morfem

¹ Prvi put engleski termin *coronavirus* (iz lat. *corona* i *virus*) pojavljuje se 1968. u časopisu „Nature“. U poljskoj stručnoj literaturi pojavljuje se u 70. godinama XX. st., u kojoj se opisuju životinski virusi, a 1980. u priručniku za studente medicine „Wirusologia lekarska – podręcznik dla studentów medycyny“ u obliku *coronavirus* (ur. L. Jabłoński) (Pyrć, 2015: 48).

² <https://sjp.pwn.pl/zasady/187-51-Pisownia-z-lacznikiem-dwuczlonowych-rzeczownikow-typu-laska-parasol;629542.html> (pristup: 30.8.2020)

³ <https://sjp.pwn.pl/zasady/132-22-Pisownia-zrostow-typu-lwipyszczek;629457.html> (pristup: 30.8.2020)

⁴ https://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=99350&ind=0&w_szukaj=koronawirus (pristup: 29.11.2020)

-o- (Łaziński, 2020; Liberek, 2020)⁵, međutim u uzusu dominira oblik *koronawirus*, što je rezultat očiglednog utjecaja engleskog jezika.

Pravopis crnogorskog jezika navodi da:

(...) *zajedničke imenice sastavljene od više djelova koji su stekli novi zajednički akcenat i novo značenje, postavši tako složenicama, pišu se uvijek sastavljeno*, npr. *jugozapad, kućepazitelj, polubrat, veleprodaja, fotoaparatus, kilogram, autosugestija* i sl. (...) *Ako djelovi zajedničkih imenica čine svaki za sebe posebnu akcenatsku cjelinu, pri čemu se u promjeni mijenja samo posljednji dio, takve imenice se pišu s crticom između sastavnih djelova*, npr. *rak-rana, Rh-faktor, radio-stanica, radio-amater, auto-cesta, foto-reporter* i sl. (...), [p]refiksi i riječca „ne“ *uvijek se pišu sastavljeno s imenicama*, npr. *predstraža, suvlasnik, kontrareformacija* i sl. (Perović et al., 2009: 16)

Tzv. polurastavljeno pisanje (s crticom) tipično je za polusloženice. Kod polusloženica prva je sastavnica nesklonjiva i atributivno određuje drugu. To objašnjava crnogorski zapis *korona-virus*, koji se može interpretirati i kao ortografska adaptacija.

U crnogorskom jeziku adaptacija tuđica ne definira se kao tvorbeni proces. Zbog toga ako se naziv *koronavirus* odredi kao posuđenica, za njega vrijedi drugo pravilo, naime:

(...) *ukoliko pak tuđice nemaju adekvatan domaći sinonim, nije ih potrebno prevoditi i nasilno zamjenjivati domaćom riječju ili izrazom; naročito ne u slučaju kad je takva leksika u potpunosti inkorporirana u crnogorski rječnički fond i kao takva poznata većini govornika. Takve su npr. riječi: hamburger, sendvič, hot-dog, kompjuter, projektor, kauboj i sl. One tada prestaju biti tuđice i postaju pozajmljenice.* (Perović et al., 2009: 30)

Pravopis također navodi da se sve tuđice u crnogorskom jeziku fonetski transkribiraju, drugim riječima pišu se onako kako se izgovaraju, u skladu s mogućnostima koje pružaju crnogorska abeceda i azbuka. Iako su sva navedena pravila precizna i jasna, neki primjeri koji ih ilustriraju mogu izazvati konfuziju, naime isti se članovi pojavljuju kod složenica i polusloženica (usp. *fotoaparatus* i *foto-reporter*).

Budući da je ponekad problematično jednoznačno odrediti da li je neki element leksički morfem ili prefiks, neki lingvisti u takvim slučajevima koriste termin *prefiksoid* (npr. Waszakowa, 2005, Štrkalj Despot 2020). Prefiksoid je tvorbeni morfem sličan prefiksu, njihove su zajedničke značajke npr. prepozicija, jednostavno spajanje s drugim morfemima (neposredno spajanje s tvorbenom osnovom, nema alternacija) i plodnost. No prefiksi su podrijetlom

⁵ Usp. adaptaciju riječi *koronograf* 'koronagraf, vrsta teleskopa' u poljskom jeziku (iz eng. *coronagraph*).

najčešće prijedlozi (bilo nekadašnji, bilo suvremeni), rjeđe druge vrste riječi (npr. *polu-* / *polubrat*, *nadri-* / *nadriknjiga*) i modificiraju značenje riječi. S druge strane prefiksoidi konkretiziraju značenje riječi i imaju status vezanog leksičkog morfema, tj. iako imaju leksičko značenje, nisu samostalni (Barić, 1997: 290, 295). Kod prefiksoida postoji dakle prolazna zona derivacije: između izvođenja i kompozicije (Burkacka, 2010: 235–236).

Da je morfem *korona-* u prijelaznom razdoblju u crnogorskom jeziku, dokazuju navedeni načini zapisa analiziranog naziva. Status se članova tog tipa mijenja, primjer je takvog procesa slučaj člana *super*. *Super-* je bio nesa-mostalan element, član složenica (iz lat. *super-* 'iznad'), a registriran je u poljskom rječniku s početka XIX. st. (*superarbiter*, *superintendent*).⁶ Kao prvi dio riječi označava nešto *što je izraženo ili zastupljeno u najvećoj mjeri; što je najbolje kvalitete (...), što na neki način nadmašuje druge osobe ili stvari*.⁷ Međutim s vremenom njegov se status promijenio, danas je to pomodna riječ koja se koristi zbog amerikanizacije kulture i utjecaja engleskog jezika (u kojem također funkcionira kao samostalna riječ), a može imati različite oblike: pridjev ('jako dobar / atraktivan i sl. '), prilog ('1. izvrsno, izvanredno, odlično; 2. jako, vrlo') ili usklik.⁸ Postao je i tvorbenom osnovom za derivate (npr. *superowy*, *superowo*, *supać*, *superiška*, *persu*). U poljskom jeziku *super-* ispred imenice ponaša se kao kvazipredmetak ili prvi dio složenice (npr. *superkomputer*), dok nesastavljeno pisanje naglašava atributivno značenje te riječi (npr. polj. *To była super okazja*,⁹ hrv. *To je bila super prilika*). Za usporedbu, u hrvatskom jeziku nesklonjivi pridjevi koji su često također posuđenice iz stranih jezika pišu se odvojeno (npr. *super film*). One se *od prefiksoida razlikuju po tome što kao dio predikata ostaju pridjevi (...). Kad tomu nije tako, odnosno kad ne mogu biti pridjevski dio predikata, te riječi nisu više pridjevi i pišu se s crticom ili – ako su prefiksoidi – sastavljeno* (npr. *superljepilo*, *superrobot*) (Badurina et al., 2007: 158). Budući da se slični primjeri (iako ilustriraju dru-

⁶ *Słownik języka polskiego*, čiji je autor Samuel Linde, bio je prvi jednojezični rječnik poljskog jezika, objavljen je u 6 svezaka od 1807. do 1814. u Varšavi (Żmigrodzki, 2003: 138–139).

⁷ <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search> (pristup 30.8.2020), <https://sjp.pwn.pl/szukaj/super.html> (pristup 30.8.2020)

⁸ <https://sjp.pwn.pl/szukaj/super.html> (pristup 30.8.2020)

⁹ Poljski jezikoslovac Mirosław Bańko smatra da bi se pridjev *super* u poljskom jeziku trebao rabiti isključivo u predikativnoj funkciji, npr. *Ta okazja była super*. S druge strane baš u naslovima novinskih članaka često se uočavaju odstupanja od pravopisa koja su motivirana komunikacijski ili ludički, što je dokaz maštovitosti i kreativnosti. Da bi se ipak takvo djelovanje smatralo namjernim, a ne slučajnom greškom, cilj takvog djelovanja mora biti prepoznatljiv i jasan (usp. <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/super;13414.html>, pristup: 30.8.2020).

ge jezične pojave) nalaze u crnogorskom pravopisu¹⁰, ta se pravila mogu primijeniti i u crnogorskom jeziku. Međutim u naslovima, iako nije riječ o novoj posuđenici, mogu se još uvijek naći različiti načini zapisa, npr. *superjunak*, *supermarket*, *super par*, *superheroj* i *super-heroj*, „*super utorak*“.

Dva su načina rastavljenog pisanja u crnogorskom jeziku. Prvi naziv *korona virus* dvočlani je pojam. Od polusloženice razlikuje se po tome da su obje sastavnice samostalne, i naglasno, i deklinacijski.¹¹ Drugi naziv *virus korona* imenski je spoj riječi (sintagmem) koji se sastoji od dvije imenice od kojih jedna ima atributivnu funkciju. Prvi je član (tagmem) glavni, drugi je podređeni – zavisni, povezani su u okviru nepotpune kongruencije (*virus* – m.r., *korona* – ž.r.).

Naziv *korona* u oba jezika nastao je skraćivanjem. Skraćivanje kao derivacijski proces karakteristično je za razgovorni jezik, žargon i sleng, međutim zbog opće pojave kolokvijalizacije jezika strukture toga tipa pojavljuju se i u općem leksiku. Skraćene riječi s jedne su strane formalno kraće, a s druge semantički vrlo precizne. Taj postupak ima dakle kao cilj bržu, ekonomičniju i efektivniju komunikaciju. Oblik *korona* u oba je analizirana jezika nastao kao rezultat apokope, tj. postupka u kojem je izostavljen fonem, slog ili više njih na kraju riječi. Taj je proces prisutan u standardnom jeziku, razgovornom diskurzu i u žargonu. K. Bačić zapaža da *su se pojedine apokope toliko uvriježile u jeziku da se rabe češće nego oblici iz kojih su izvedene, a govornici ih više i ne osjećaju kao skraćene oblike: disko (→ diskoteka), auto (→ automobil), logo (→ logotip)* (Bačić, 2010). Skraćeni oblici imaju naime isto značenje kao i njihove osnove, međutim razlikuju se po stilskoj obilježnosti. Jedni su dio formalnog, drugi neformalnog leksičkog fonda. Već danas to se može primijetiti i kod naziva *korona*.

Analiza konteksta u kojima se pojavljuje *korona* dovodi do zaključka da taj neosemantizam ima zapravo dva značenja: 1. 'koronavirus', 2. 'vrijeme koronavirusa'. Navodnici koji se ponekad koriste u poljskom jeziku mogu se tumačiti polisemičnošću te riječi (polj. *korona* 'kruna').

Član *korona(-)* u vrlo je brzom roku postao sastavnicom brojnih naziva

¹⁰ Npr. *superrecenzija* (Perović et al., 2009: 42).

¹¹ U poljskoj lingvistici strukture tog tipa definiraju se kao *zestawienia* (npr. Nagórko, 1998). Ona se mogu pisati na dva načina: 1. s crticom, ako su članovi ravnopravni (npr. *pralka-suszarka* 'perilica i sušilica', *laska-parasol* 'kišobran u obliku štapa na koji se može nasloniti') ili 2. odvojeno, kada drugi član ima atributivnu funkciju, npr. *artysta malarz* 'umjetnik koji je slikar', *zamachowiec samobójca* ('atentator koji je samoubojica'). Njihova se analiza provodi u okviru tvorbe riječi. S druge strane Stjepan Babić takav proces ne ubraja u pravu tvorbu, jer se njime ne povećava broj oznaka, nego samo broj značenja i definira je kao *sintaktičko-semantičku tvorbu* (1991: 49).

za – općenito rečeno – nove pojave u vezi s ovim virusom (Štrkalj Despot, 2020: 2–3). Među nazivima nalaze se:

- a) polusloženice,
- b) dvočlani pojmovi,
- c) složenice.

Primjeri polusloženica i dvočlanih pojmova¹² pojavili su se samo u crnogorskom jeziku. Polusloženice nisu rezultat tvorbenog načina koji se normativno preporučuje, jer su za slavenske jezike tipičnije veze imenice s pridjevom, imenice s imenicom u genitivu ili imenice s prijedložnom svezom. Na taj su način one stilski obilježene strukture, npr. *korona-sezona*, *korona-pravilo*, *korona-aplikacija*, *korona-haos*, *korona-šampion*, *korona-korupcija*, *korona-redare*. Da se takve polusloženice zamijene drukčijim konstrukcijama, npr. *sezona korone*, *pravilo koje vlada za vrijeme korone* itd., nestala bi njihova upadljivost i funkcija – sažetost izraza, što su značajke kolokvijalnih jezičnih varijanti.

Dvočlani pojmovi tipa *korona izbori*, *korona blokada*, *korona free*, *korona koridor*, *korona zombiji*, *korona test*, *korona profiter*, *korona parti*, *korona režim*, *korona kriza*, *korona rekord*, *korona semafor* imaju istu stilsku vrijednost i funkciju kao polusloženice. Razlika postoji jedino u pravopisu. Da je vjerojatno vrlo često riječ o neznanju pravopisnih pravila, dokazuju dublete, npr. *korona kriza* / *korona-kriza* i oprezno pisanje riječi u navodnicima, npr. „*korona zabava*“, „*korona žurka*“.

U poljskim naslovima zabilježeni su oblici složenica kao što su *korona-party*, *koronawakacje*, *koronahejt*, *koronawybory*, *koronastłownik*, *koronadyktatura*, *koronacena*, *koronacelebryta*. Izvedenice koje su nastale od naziva *korona* mogu se definirati na razne načine: kao nova vrsta složenica koje su nastale pod utjecajem engleskog jezika, tj. bezinterfiksalni kompoziti (polj. *złożenia bezinterfiksalne* /prema: Jadacka, 2001/, *compozita bezinterfiksalne*¹³) ili kao sraslice. Budući da je riječ o nesumnjivom utjecaju engleskog jezika u radu se za takve strukture koristi termin bezinterfiksalne složenice. Ti strukturni neologizmi narušavaju pravila poljskog rječotvorja, međutim proširuju broj tvorbenih modela koji su karakteristični za kolokvijalne varijante jezika u kojima inovativnost, kreativnost, raznolikost i kondenzacija značenja igraju važnu ulogu.

Neki od njih – iz istih razloga kao i u crnogorskom jeziku – pojavljuju

¹² Jedini je zabilježeni primjer dvočlanog pojma u poljskim naslovima naziv „*Korona Pomoc*“ *pakiet antykryzysowy*, koji se odnosi na projekt potpore stanovnika i poduzetnika gradskih vlasti u poljskom gradu Zielona Góra.

¹³ Neki jezikoslovci rabe taj termin naizmjenično s terminom *sraslica* (npr. Waszakowa, 2018: 489).

se u navodnicima, npr. „*koronawakacje*“, „*koronawybory*“. Navodnici se rabe između ostalog zbog iskazivanja sumnje i dvojbe, pa je u tom slučaju vjerojatno riječ o strukturnim neologizmima i okazionalizmima u čije pravilno pisanje korisnici nisu sigurni.

U poljskom i crnogorskom jeziku postoje i odnosni pridjevi: *koronawirusowy* (npr. *szpital koronawirusowy*, *raport koronawirusowy*, *kryzys koronawirusowy*) i *Covidov* (npr. *Covidov SMS*). Pojava pridjeva razumljiva je, pogotovo kad se uzmu u obzir prije spomenute atributivne strukture tipične za slavenske jezike. U poljskom i crnogorskom jeziku primjećuju se također pojedini primjeri konstrukcija s prijedložnim izrazom, npr. *testy na koronawirus*, *wakcyna protiv koronawirusa*.

Drugi termin koji je postao dio aktivnog općeg leksika je *COVID-19*. Abrevijaturni oblik *COVID-19* dolazi iz engleskog jezika, od *Coronavirus Disease 2019*. Taj žargonizam označava zaraznu bolest koju uzrokuje koronavirus *SARS-CoV-2*. U poljskom i crnogorskom jeziku pojavljuje se u punom (*COVID-19*) ili skraćenom obliku (*COVID*).

Iako su virus i bolest koju izaziva svijetu poznati tek nekoliko mjeseci, kod novih jezičnih oblika, netipičnih zbog kombinacije slova, brojki i crtice, počeo je proces leksikalizacije. Transformaciju skraćenice posuđene iz engleskog jezika u samostalne imenice potvrđuju oblici poput polj. *Covid-19*, *Cowid-19*, *Covid*, *covid-19*, *covid*; crn. *Covid-19*, *covid-19*, *Kovid-19*, *kovid-19*. Ona obuhvaća fonetsku i pravopisnu adaptaciju: zamjenu velikih slova malim slovima, zamjenu *c* → *k* te brisanje brojki. Raznolikost oblika dokazuje da je taj proces još u tijeku i neodlučnost autora spram pravopisa. Budući da se u poljskom i crnogorskom jeziku nazivi bolesti pišu u pravilu malim početnim slovom, taj bi se naziv u adaptiranom obliku trebao zapisivati kao *kowid* u poljskom i *kovid* u crnogorskom jeziku.

I u poljskom i u crnogorskom jeziku, ovisno o autoru teksta, ti se nazivi dekliniraju ili ne dekliniraju (npr. polj. *zarazić Covidem-19*, *wesele z covidem*, *strach przed Covidem*; *pacjent z COVID-19*, *szczepionka przeciwko COVID-19*, crn. *oboljeli od COVID-19-a*, *sličan covidu-19*; *opasnost od COVID 19*).

Naziv je bolesti – isto kao i naziv virusa – u poljskom i crnogorskom jeziku postao osnova za nove derivate. Među njima se mogu izdvojiti:

- dvočlani pojmovi (polj. *zestawienia*), npr. polj. *choroba COVID-19* (pleonazam), *infekcja COVID-19*; crn. *COVID pacijent*, *COVID ambulanta*, *COVID sezona*, *COVID-19 infekcija*, *Covid-19 pacijent*, *Covid bolnica*, *Covid centar*,
- izvedenice nastale sufiksacijom, npr. polj. *COVID-owy*; crn. *Covidov*,

- izvedenice nastale prefiksacijom, npr. crn. [servis] *eCovid*¹⁴.

Na kraju valja spomenuti i naziv *SARS-CoV-2*, tj. stručnu oznaku novog koronavirusa, skraćenicu od engleskog *Severe Acute Respiratory Syndrome Coronavirus-2* ('teški akutni respiratorni sindrom, koronavirus 2'). Dug i komplicirani termin pojavljuje se u poljskim naslovima, npr. *wirus SARS-CoV-2* (pleonazam), *zakazenia SARS-CoV-2*, *epidemia SARS-CoV-2*, *szczepionka na SARS-CoV-2*, *test na SARS-CoV-2*. U crnogorskom jeziku mogu se češće zapaziti skraćeni oblici kao što su *virus SARS*, *virus sličan SARS-u*, *broj žrtava SARS-a*, [virus] *nije jak kao Sars*. U crnogorskom jeziku, za razliku od poljskog, vidljivi su i počeci procesa leksikalizacije abrevijacije.

U zaključku treba istaknuti da je stranost elementa *korona*- vidljivija u crnogorskom jeziku nego u poljskom (polj. *corona* 'korona', crn. *korona* 'kruna'), međutim zbog učestale upotrebe i brojnih izvedenica osjećaj stranosti polako se smanjuje. Pojavljivanje stranih elemenata i novih tvorbenih procesa rezultat su internacionalizacije i jednostavnog kontakta i korelacije s drugim jezicima.

Posuđivanje iz stranih jezika utječe na leksičku razinu jezika, no bitno je naglasiti da taj proces djeluje također na oblik tvorbenog sustava. Proširuje se fond tvorbenih morfema i načina na koji se spajaju, tj. tvorbenih modela. Pod utjecajem engleskog jezika u poljskom i crnogorskom jeziku pojavio se velik broj složenica i polusloženica.¹⁵

Zbog pandemije koronavirusa u vrlo kratkom roku u svakodnevni jezik Poljaka i Crnogoraca došli su riječi i izrazi koji su dosad bili dio stručnog medicinskog žargona. Njihova svakodnevna, opća uporaba i poteškoće vezane uz sklonidbu i pravopis dovele su do promjene njihovih izvornih oblika, najčešće do njihovog pojednostavljenja. Grafijski oblici svih analiziranih primjera nisu ujednačeni, zapis je zapravo slobodan i ovisi samo o autoru. Fond leksema u kojem je *korona* sastavni dio otvoren je i svaki dan se povećava. Zapažene su također igre riječi koje uključuju *koronu* i temelje se na višeznačnosti te riječi, npr. *Urodzić w koronie* (hrv. *Roditi u koroni*) je naslov članka koji opisuje situaciju u rodilištu, jedinom mjestu u bolnici koje funkcionira kao prije. Govornici zapravo vrlo često posežu za elementom *korona*, neologizmi koji opisuju

¹⁴ Strani element *e(-)* u prepoziciji porijeklom iz engleskog jezika prisutan je u poljskom i crnogorskom jeziku, znači 'elektronički'. S obzirom na to da su oblici kao polj. *e-kartka*, *e-słownik*, crn. *e-čestitka*, *e-rječnik* posve legitimni i razumljivi, oblik *eCovid* osobit je i dokazuje neznanje autora.

¹⁵ Dio korpusa može se također definirati kao pseudoposudjenice. Tu činjenicu dokazuje istraživanje A. Cierpich-Kozieł (2020) na primjeru riječi *koronaparty*. Uzimajući u obzir razvoj pandemije može se zaključiti da su takve zabave bile organizirane najprije u Poljskoj, a tek kasnije u SAD-u. Lingvistica je zapazila tu riječ prvi put 13.3.2020. na javnoj poljskoj televiziji, dok je „The Coronavirus Corpus“ prvi put bilježi tek 23.3.2020.

novu „koronastvarnost“ odnose se na različita područja života: svakodnevni život ograničen socijalnom izolacijom, politiku, gospodarstvo i sl., no pitanje njihove stabilnosti u jeziku i koliko će se njih zadržati u jeziku otvoreno je.

LITERATURA

Tiskana izdanja

- Babić, S. (1991). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: HAZU.
- Badurina, L. et al. (2007). *Hrvatski pravopis*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Barić, E. et al. (1997). *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Burkacka, I. (2010). „Klasyfikacja słowotwórcza nowszych zapożyczeń”. *Linguistica Copernicana* br. 2 (4), str. 229–240.
- Jadacka, H. (2001). *System słowotwórczy polszczyzny (1945–2000)*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nagórko, A. (1998). *Zarys gramatyki polskiej: ze słowotwórstwem*, Warszawa: PWN.
- Perović, M. A. et al. (2009). *Pravopis crnogorskoga jezika i rječnik crnogorskoga jezika (pravopisni rječnik)*, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.
- Pyrc, K. (2015). „Ludzkie koronawirusy“. *Postępy Nauk Medycznych* br. 4B, str. 48–54.
- Štrkalj Despot, K. (2020). „Kako koronavirus mijenja jezik kojim govorimo (i mislimo)?“ *Hrvatski jezik. Znanstveno-popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika* br. 7/2, str. 1–7.
- Waszakowa, K. (2005). *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Waszakowa, K. (2018). „Zjawiska uniwerbizacji słowotwórczej w tekstach współczesnej polszczyzny“, u: Amela Šehović (ur.) *Univerbacija / Univerbizacija u slavenskim jezicima. Zbornik radova Osamnaesta međunarodna naučna konferencija Komisije za tvorbu riječi Međunarodnog komiteta slavista, Sarajevo, 4–7. aprila 2017.* Sarajevo: Slavistički komitet Sarajevo, str. 481–495.
- Źmigrodzki, P. (2003). *Wprowadzenie do leksykografii polskiej*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Elektronski izvori

- Bagić, K. (2010). „Od figure do kulture – AFEREZA, APOKOPA, SIN-KOPA. Skraćivanje riječi”. *Vijenac* br. 422 <dostupno na: <https://www.matica.hr/vijenac/422/skracivanje-rijeci-2073/>> [30.8.2020].
- Cierpich-Kozieł A. (2020). „Koronarzeczywistość – o nowych złożeniach z członem „korona-” w dobie pandemii”. *Język polski* br. C4 <dostupno na: <https://jezyk-polski.pl/wp-content/uploads/2020/09/Artyku%C5%82-Cierpich-Kozieł.pdf>> [27.11.2020].
- Liberek J. (2020). *Koronaświrus, imię dla dziecka „Covid“ czy koronaparty, czyli język w czasach zarazy*. Intervju za poljsku televiziju WTK <dostupno na: <https://video.wtk.pl/news/57060-koronaswirus-imie-dla-dziecka-covid-czy-koronaparty-czyli-jezyk--w-czasach-zarazy>> [3.4.2020].
- Łaziński M. (2020). *Korona (nie tylko wirusa)* <dostupno na: <http://www.slowanaczasie.uw.edu.pl/korona-nie-tylko-wirusa/>> [27.11.2020].
- <https://www.gazeta.pl>
- <https://hjp.znanje.hr>
- <https://www.pobjeda.me>
- <https://rtcg.me>
- <https://sjp.pwn.pl>
- <https://www.tvn.pl>
- <https://www.vijesti.me>
- <https://www.wsjp.pl>
- <https://wyboreza.pl>

Paulina PYCIA-KOŠĆAK

„CORONA DICTIONARY“ IN THE CONTEXT OF POLISH AND MONTENEGRIN FORMATION SYSTEMS AND SPELLINGS

New words and expressions, which come into everyday language, are the result of changes in extralinguistic reality. In 2020, an coronavirus epidemic took over the world. The paper analyzes the names related to the new virus (*koronavirus, korona, COVID-19, SARS*, etc.) and their derivatives that are collected from network sources and which are used in everyday language. The general tendencies observed in the adaptation of names, and in the formation of their derivatives, as well as the spelling dilemmas of Polish and Montenegrin speakers, are described.

Key words: *lexicalization, formation system, coronavirus, Polish language, Montenegrin language*

Pregledni rad

UDK 811.161.2'42:004.773

UDK 811.163.4'42:004.773

Наталія КОНДРАТЕНКО (Одеса)

Одеський національний університет імені і. І. Мечникова

kondr_nat@ukr.net

КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ ВЗАЄМОДІЇ З АДРЕСАТОМ У МЕДІАДИСКУРСІ (НА МАТЕРІАЛІ ЗАГОЛОВКІВ ЧОРНОГОРСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЕЛЕКТРОННИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ)

Статтю присвячено виокремленню комунікативних стратегій взаємодії автора медіатекстів з читачами в електронних періодичних виданнях Чорногорії та України. Розглянуто стратегічний аспект функціонування медіадискурсу, що зумовило застосування лінгвопрагматичного методу й аналіз основних мовленнєвих прийомів впливу на читача, реалізованих у заголовкових комплексах електронних періодичних видань. Заголовкові комплекси, що є вираженням основної теми медіатексту, мають структурно-семантичні особливості, зумовлені загальною авторською інтенцією. Автор створює заголовок, прагнучи привернути увагу адресатів й спонукати їх прочитати основний текст медіаповідомлення. Зіставлення двох виявів медіадискурсів – чорногорського та українського – дало змогу простежити частотність і домінування відповідних комунікативних стратегій взаємодії з читачами в заголовкових комплексах, детермінованих лінгвокультурними чинниками. Запропоновано типологію комунікативних стратегій взаємодії автора з читачем, представлену в заголовкових комплексах, що охоплює інформаційну мегастратегію та низку підпорядкованих їй стратегій – діалогічну, аргументативно-інтерпретативну, інтердискурсивну, презентаційну та провокативну.

Ключові слова: *лінгвопрагматика, медіадискурс, медіатекст, комунікативна стратегія, заголовковий комплекс, електронне видання, чорногорська мова, українська мова*

Вступ.

Сучасний медіадискурс актуалізує комунікативну взаємодію між мовцем й адресатом передусім через електронні носії інформації, що зумовлює її опосередкований характер. За таких умов автори медіатекстів змушені шукати для привернення уваги читачів нових шляхів, серед яких особливого значення набуває вибір лінії стратегічної поведінки ініціатора спілкування – мовця. Автор, створюючи матеріал для репрезентації в медіадискурсі, зокрема через мережу Інтернет, усвідомлює, що основним сигналом для прочитання тексту є заголовковий комплекс відповідного медіаповідомлення. Зважаючи на це, роль заголовків значно посилюється, а для їхнього створення мовець спирається на стратегії спілкування, що діють на адресата з найбільшою ефективністю. Заголовок стає не лише знаком конкретного тексту, що маніфестує загальну тему або ідею повідомлення, а й одним із найважливіших конститuentів загального медіадискурсу. Тим більше електронний формат сучасних медіавидань передбачає представлення матеріалів для пошуку за рубриками і заголовковими комплексами, тому читач здійснює пошук, спираючись саме на зміст і комунікативний потенціал заголовків. Традиційно потрактування заголовків як репрезентації теми в темо-ремаітичній структурі тексту в цьому разі є недостатнім, оскільки спектр використаних автором стратегій розширюється від інформування читача до маніпулювання, провокації, спонукання тощо. Комунікативна інтенція автора полягає у приверненні уваги до тексту, тому можуть бути використані різноманітні вербальні засоби впливу на читача. Заголовки модифікуються як на структурному рівні, так і на семантичному й комунікативному, актуалізуючи лінгвопрагматичні параметри взаємодії з адресатом. Сучасний медіадискурс дає змогу продемонструвати автору комплекс стратегій комунікативної взаємодії з читачем, скерованих на привернення й утримання уваги останнього з метою переконання прочитати цілісний медіатекст. Утім, обрані стратегії залежать не лише від авторської настанови, а й підпорядковані національним особливостям медіадискурсу, тому в українських і чорногорських медіавиданнях наявні певні відмінності у виборі стратегій презентації заголовків і впливу на читачів.

Ступінь дослідження проблеми в лінгвістиці.

Поняття стратегії у вербальній комунікації було запроваджено Т. ван Дейком [Дейк 1989], у наукових розвідках якого насамперед досліджено стратегії розуміння зв'язного тексту [Дейк, Кинч 1988]. У сучасній лінгвістиці стратегії спілкування вивчають у межах лінгвопрагматичного

напряму, зосередженого на аналізі інтерактивної взаємодії комунікантів. В європейському мовознавстві комунікативні стратегії ґрунтовно досліджено на матеріалі англійської (Дж. Остін, Г. П. Грайс, Т. ван Дейк, Дж. Сьорль та ін.), російської (О. Іссерс, О. Сковородников, Н. Формановська, Т. Янко та ін.), української (А. Башук, О. Селіванова, Л. Славова та ін.) мов тощо.

Поширеним є ототожнення термінів „комунікативна стратегія“, „дискурсивна стратегія“, „стратегія спілкування“ і „мовленнева стратегія“, проте щоразу йдеться про обрану схему, лінію мовленнєвої поведінки учасників взаємодії, що допомагає здійснити інтенцію спілкування. Т. ван Дейк наголошував на тому, що стратегія спілкування є своєрідним контролером „оптимального розв’язання системи завдань, гнучким і керованим способом в умовах нестачі інформації про дії інших учасників комунікації“ [Дейк, 1989: с. 274]. О. Іссерс визначає комунікативні стратегії як „сукупність мовленнєвих дій, скерованих на розв’язання спільного комунікативного завдання мовця та адресата“ [Іссерс, 2003: 109]. Загалом стратегію потрактуємо як когнітивно-дискурсивний механізм оптимізації взаємодії учасників комунікативної взаємодії.

Виокремлення типів комунікативних стратегій у масмедійному дискурсі належить до проблемних питань сучасної лінгвістики, оскільки наразі відсутня єдина типологія стратегій у мовознавстві [Селіванова, 2008: 607]. Першою спробою кваліфікації і типологізування стратегій вважають запропоновану Т. ван Дейком і В. Кінчем, згідно з якою було розмежовано стратегії розуміння зв’язного тексту (продукційні, когерентні, пропозиційні, риторичні тощо) [Дейк, Кінч, 1988]. Скерування на діалогічну взаємодію комунікантів – чи у спонтанному мовленні, чи в опосередкованому текстом спілкуванні – зумовило й виокремлення в межах діалогічної взаємодії контекстуальних і текстових стратегій [Дейк, 1989: 39]. К. Седов пропонує визначати репрезентативні й наративні стратегії [Седов, 2004: 35], О. Іссерс розмежовує загальні (основні, семантичні, когнітивні) та конкретні (допоміжні) комунікативні стратегії [Іссерс, 2003: 105]. На нашу думку, для медіадискурсу потрібно розробити релевантну типологію стратегій, реалізовану в заголовкових комплексах медіатекстів.

Джерельна база.

Джерела дослідження охоплюють заголовки українських і чорногорських медіаресурсів, загалом проаналізовано заголовкові комплекси загальною кількістю понад 2000 одиниць (по 1000 заголовків з чорно-

горських і українських видань). У центрі уваги постали чорногорські періодичні видання „Pobjeda“, „Vijesti“, „Dnevne novine“ і „Monitor“ та українські періодичні видання „Українська правда“, „Газета по-українськи“, „Україна молода“, „Високий замок“, „Український тиждень“ за період 2018–2020 роки.

Методи дослідження.

Дослідження здійснено з використанням загальнонаукових методів *спостереження* й *узагальнення*, що прислужилися для виокремлення, узагальнення та кваліфікації заголовкових комплексів у медіадискурсі; методу *дискурс-аналізу* для дослідження заголовкових комплексів як інтеракцій у структурі медіадискурсу; *лінгвопрагматичний аналіз* – для виявлення комунікативних стратегій, реалізованих у заголовках медіатекстів; *зіставний метод* – для зіставного опису заголовків в українському і чорногорському медійному дискурсі; елементи *кількісного аналізу* залучено для верифікації результатів зіставного аналізу й узагальнень щодо спільних і відмінних тенденцій реалізації комунікативних стратегій у заголовках українського і чорногорського медійного дискурсів.

Дискусії і результати.

Комунікативна поведінка учасників медійного дискурсу підпорядкована загальним інтенціям – повідомленню й отриманню інформації. Водночас і мовець, і реципієнт реалізують вторинні інтенції – самопрезентації, пояснення, розваги тощо. Зважаючи на це, вибір заголовкового комплексу для медіаматеріалів пов'язаний із комунікативною настановою автора тексту, який виступає ініціатором мовленнєвої взаємодії та враховує прагнення й інтенції читача.

Засаднича комунікативна інтенція авторів медіатекстів полягає в інформуванні читача про поточні події, тобто **мегастратегія медіадискурсу є інформаційною**, напр.: *Pandemija umirila i pljačkaše* (Pobjeda, 10. 5. 2020); *Američka zastava u plamenu: Benksi podržao borbu protiv rasizma* (Vijesti, 6. 6. 2020), *Bjelorusija zatvara granice sa Poljskom i Litvanijom* (Dnevne novine, 18. 9. 2020); *ЄС не захотів їсти українську курятину* (Газета по-українськи, 14. 2. 2020); *Чубаров вважає заяву Шмигала про воду для Криму „ударом у спину“* (Україна молода, 6. 3. 2020); *Польща та Україна скасують роумінг у 2020 році* (Високий замок, 23. 4. 2019). Зважаючи на це, заголовок задає тему розповіді, якій і присвячено основний текст. Саме такий принцип створення заголовків є поширеним

у творах різних стилів і жанрів: у заголовку описано подію, ситуацію, факт дійсності, що став темою для медіатексту, напр.: *Francuska zaražene koronavirusom imala još u decembru* (Pobjeda, 4. 5. 2020); *Dani ukrajinske kulture u Crnoj Gori* (Vijesti, 11. 3. 2020); *Dva COVID pacijenta životno ugrožena* (Dnevne novine, 18. 9. 2020); „Підземка“ під загрозою: росіяни намагаються відсудити у київського метрополітену колосальну суму (Україна молода, 5. 12. 2018); *Боятся не вірусу, а бідності: карантин все більше виснажує італійців* (Високий замок, 1. 4. 2020); *Україна запровадить санкції щодо причетних до розподілу радіочастот у Криму* (Українська правда, 22. 7. 2018).

За нашими спостереженнями, функція інформування, що зумовлює домінування інформаційної мегастратегії (у чорногорських електронних виданнях 48%, в українських – 34% від загальної кількості проаналізованих заголовкових комплексів), реалізованої в заголовках електронних ЗМІ, більшою мірою характерна для чорногорського медіадискурсу, напр.: *Najmanje 250.000 žrtava koronavirusa u svijetu* (Pobjeda, 5. 5. 2020), *Zemljotres u istočnom dijelu Japana* (Pobjeda, 4. 5. 2020), *Biblioteka je najdemokratičnije mjesto na svijetu* (Vijesti, 15. 6. 2020); *U Vojsku Crne Gore primijen 141 vojnik po ugovoru* (Dnevne novine, 24. 9. 2020); *Lukašenko, bez najave, inaugurisan za šesti mandate predsjednika Bjelorusje* (Dnevne novine, 25. 9. 2020); *Ide jesen, važno je pripadati kad počnu kiše* (Monitor, 4. 10. 2020).

Такі відмінності пояснюємо наданням переваги в чорногорському медіадискурсі реалізації основної інтенції – інформуванню про події, ситуації, явища, тобто ЗМІ виступають реальним медіатором між описаною реальністю і читачами, не моделюючи нову дійсність, а відтворюючи об'єктивний стан речей, напр.: *KORONA VIRUS ZATVORIO MNOGE DRŽAVNE GRANICE: Sloboda kretanja od najveće vrijednosti do najveće opasnosti* (Monitor, 27. 3. 2020); *EU ne priznala rezultate izbora u Bjelorusiji* (Dnevne novine, 22–23. 8. 2020); *Slovenija spremna da zatvori granice zbog koronavirusa* (Pobjeda, 24. 2. 2020); *Astronautkinja glasala iz svemira na izborima u SAD* (Vijesti, 23. 10. 2020). Натомість в українському медіадискурсі інформування переважно поєднано (а часом і нівельовано) прагненням журналістів представити інтерпретацію подій, нав'язати власну думку, викривити описану ситуацію тощо, напр.: *Тюркський світ. Примарна єдність сходу* (Український тиждень, 14. 12. 2019); *У Києві з вікна лікарні другий день поспіль вистрибують пацієнти* (Україна молода, 22. 9. 2020); *Президент від США проти президента від РФ: як Венесуела загострила світові конфлікти* (Українська правда, 25. 1. 2019); *У США заарештували неонацистів за підготовку до теракту: сліди ведуть до Росії* (Високий замок, 24. 1. 2020). Здебільшого інформування

залишається в пріоритеті як основна комунікативна стратегія взаємодії в читачами, але її поєднано з висловленням авторської позиції: з огляду на це заголовку передають згорнутий зміст медіаматеріалу з відповідними акцентами й оцінками автора.

Утім, сучасний медіадискурс виконує не лише функцію інформування, він формує громадську думку, впливає на реципієнтів, розважає і спонукає до певних дій. Така поліфункційність зумовлює реалізацію різних інтенцій, поєднаних з інформуванням, і визначає комунікативні стратегії авторів заголовки завдяки ініціальной позиції, а часто і дистанційному розташуванню щодо основного тексту в разі електронного видання (читачі сприймають лише заголовки як знаки тексту, а для читання потрібно перейти за покликанням до іншої інтернет-сторінки), сприймаються відокремлено – як мікротекст. З огляду на це заголовки є концептами, „згортками“ змісту цілісного тексту, що маніфестують його зміст адресатам і реалізують комунікативні стратегії автора.

Пропонуємо виокремлювати наступні типи комунікативних стратегій взаємодії автора з читачами у заголовках медіатекстів.

1. **Діалогічна стратегія** скерована на відтворення інтерактивної взаємодії автора і читача, тому передбачає активізацію адресата за допомогою використання питальних речень відкритого типу або діалогічних єдностей. О. Иссерс в межах допоміжних комунікативних стратегій, що сприяють оптимізації діалогічної взаємодії, називає прагматичні, діалогічні та риторичні [Иссерс, 2003: 107], тобто діалогічна стратегія виконує допоміжну роль у взаємодії з адресатом. В українському і чорногорському медіадискусі реалізація діалогічної стратегії має два типи вербалізації: по-перше, використання у заголовку питального речення, напр.: *Heilongdijang novo žarište korona virusa?* (Pobjeda, 2. 5. 2020); *Benzin 95 jeftiniji za tri centa od utorka?* (Vijesti, 24. 10. 2020); *Šta jesti na poslu?* (Dnevne novine, 12. 8. 2020); *Чи є державні підприємства менш прибутковими за приватні?* (Українська правда, 1. 3. 2018); *Хто заробив на паніці через поширення коронавірусу?* (Газета по-українськи, 13. 3. 2020); *Маски замість бюстгальтерів?* (Високий замок, 2. 4. 2020); по-друге, питально-відповідного комплексу, що охоплює запитання і авторську відповідь, напр.: *Šovječanstvo na Marsu? Tehnički moguće, ali politika odličuje. Viš nije održao obećanje* (Vijesti, 29. 7. 2020); *Хто купує польську нерухомість? Звісно, – українці* (Високий замок, 11. 3. 2018); *Чому продукти подорожчали? Бо свята* (Високий замок, 2. 1. 2019); *Власний Кабмін Президента? Навіщо Зеленському ручні регулятори* (Українська правда, 8. 11. 2019). Другий тип репрезентації діалогічної стратегії характерний переважно для українського медіадискурсу. Загалом фіксує-

мо високу частотність використання питальних речень в українському медіадискурсі (22% заголовків в українських виданнях містять питальні речення), натомість низькі показники в чорногорському медіадискурсі (10% заголовків з питальними конструкціями).

При цьому варто наголосити на тому, що в українських і чорногорських медіа надають перевагу відкритим питанням в заголовках: за таких умов заголовки виконує роль теми, а текст матеріалу – реми, напр.: *GDJE ĆE SE UVJEŽBAVATI VOJSKA CRNE GORE: Bijele Poljane pogodnije od Sinjajevine?* (Monitor, 23. 10. 2020); *Da li nikotin pomaže protiv koronavirusa?* (Vijesti, 26. 4. 2020); *Patriotski skup u Podgorici nazvali ustaškim pirom?!* (Dnevne novine, 8. 9. 2020); *Istraživanje: Nisu svi Vikinzi bili Skandinavci?* (Vijesti, 17. 9. 2020); *Kladionicama javljali kad im dolazi inspekcija?* (Pobjeda, 8. 6. 2020); *Чому політичне меню складається зі страв, які ви не замовляли?* (Газета по-українськи, 21. 11. 2018); *Укрпошта для клієнтів чи клієнти – для Укрпошти?* („Україна молода, 14. 2. 2018); *Українці забагато відпочивають: міф чи реальність?* (Українська правда, 30. 1. 2019).

Ми не зафіксували в чорногорському медіадискурсі використання питально-відповідних комплексів, що пояснюємо прагненням авторів до заохочення читання цілісного матеріалу. Утім, в українському медіадискурсі заголовкові комплекси часто містять і питання, і відповідь як експлікацію загального змісту матеріалу, що не сприяє реалізації інтенції читання наступного тексту, напр.: *Знову на гачок? Енергетична залежність повертається* (Український тиждень, 27. 11. 2018); *Яку горілку небезпечно пити? Три торгові марки вилучать з торговельної мережі* (Високий замок, 7. 3. 2020); *Почім „чистий“ кіловат? Україна встановлює нові правила у „зеленій“ енергетиці* (Україна молода, 22. 5. 2019); *Як вибрати золоту каблучку? Особливості вибору золотої каблучки* (Газета по-українськи, 3. 10. 2019). У цьому разі діалогічна стратегія працює на випередження: замість того, щоб заінтригувати читача, автор дає відповідь на поставлене питання вже в заголовку. Така реалізація діалогічної стратегії протиставлена її реалізації в чорногорському медіадискурсі, де для отримання відповіді на запитання потрібно прочитати наступний текст, напр.: *Administrator Fejsbuk stranice ugrozio sigurnost Alekse Bečića?* (Pobjeda, 20. 5. 2020); *Šemu se radujemo?* (Dnevne novine, 8. 9. 2020); *Hoće li Marinkovići napokon dobiti topli dom?* (Pobjeda, 16. 5. 2020); *Gdje je Crna Gora ove noći?* (Vijesti, 3. 10. 2020). На нашу думку, інтенція автора полягає саме в заохоченні читача до ознайомлення з повним текстом матеріалу, тому виправданою є саме інтригувальна тактика, поширена в чорногорських медіа.

Питально-відповідний комплекс у заголовках, що є частотним в українських виданнях, відтворює комунікативну ситуацію взаємодії автора з читачем. Автор прогнозує можливі відповіді адресата на поставлені запитання і коментує їх безпосередньо в заголовках, напр.: *Купив новеньке авто? Субсидії не матимеш!* (Високий замок, 2. 5. 2018); *Зеленський – президент? Державу б не прореготати...* (Україна молода, 8. 1. 2019); *Якщо не Меркель, то хто? Правляча партія шукає заміну канцлерці* (Українська правда, 14. 7. 2020). Автор формулює запитання, передбачаючи ствердну відповідь адресата і надає свій коментар до цієї імпліцитної відповіді. Потраковуємо цей прийом як використання імплікатури (Г. П. Грайс [Grice, 1991]), що передбачає наявність імпліцитного змісту у висловленні. У заголовках цей імпліцитний зміст контекстуально зумовлений, тому є зрозумілим для читача, чим і користується автор, надаючи коментар до невисловленої ствердної відповіді, напр.: *Дитина хоче навчитись знімати ролики для YouTube? Відправте її у бібліотеку!* (Високий замок, 20. 12. 2019). Зазначимо, що в чорногорському медіадискурсі таких заголовків не представлено.

Також виявом діалогічної стратегії вважаємо формулювання в заголовку проблеми й окреслення її дискусійності у формі питального речення. За таких умов заголовки складається з двох висловлень: перше є розповідним, що задає тему, а друге – питальним, що визначає рематичну позицію у висловленні, напр.: *Pipci ruskog FSB-a svuda po Evropi, od Ukrajine, Francuske, Njemačke, Hrvatske do Crne Gore. Što je pukovnik Jegorov radio u Tivtu septembra 2016. godine?* (Pobjeda, 28. 4. 2020); *NOVI KONCEPT GAZDOVANJA ŠUMAMA: Slovenačka metodologija smanjuje prihode opštinama?* (Monitor, 10. 8. 2020); *Жити стало краще: українці заробляють більше, ніж до кризи. Теж не вірите?* (Українська правда, 19. 2. 2018); *Відновлення завершується. Що далі?* (Український тиждень, 4. 8. 2018); *На засоби дезінфекції держава дає гроші. Хто їх отримає?* (Газета по-українськи, 22. 10. 2020); *В Україні горить ліс, зникає вода у криницях, а рисей продають на OLX. Чи є вихід?* (Українська правда, 7. 5. 2020). У чорногорському медіадискурсі цей вияв діалогічної стратегії реалізований поодинокими випадками, натомість в українському має частотний характер.

Вважаємо, що двокомпонентні заголовки з другою питальною частиною є компіляцією інформаційного і питального заголовків, тому цілісний комплекс одночасно реалізує інтенцію автора повідомити інформацію і змусити читача поміркувати над нею, напр.: *Самозахист та самооборона. Хто ти на вулиці: хижак чи жертва?* (Українська правда, 7. 12. 2018); *Спокуса пасткою. Українська „Каносса“?* (Український

тиждень, 6. 12. 2018); *5 років тому нами захоплювалися. Пам'ятаєте?* (Газета по-українськи, 21. 11. 2018). Двокомпонентна структура заголовкового комплексу представлена як окремими висловленнями, напр.: *Країна проїдання. Чому влада не стимулює українців заощаджувати?* (Українська правда, 26. 8. 2019), *Медичну реформу скасують? Парламентський комітет має намір розглянути проєкт закону* (Високий замок, 10. 3. 2020); *Куди подінеться блокнот? Висновки з президентського прес-марафону* (Українська правда, 11. 10. 2019); так і одним безсполучниковим реченням, напр.: *Розподілений реєстр: панацея чи новий виклик для суспільства?* (Українська правда, 13. 1. 2020), *Правильний візочок для дитини: який він?* (Газета по-українськи, 28. 12. 2019).

Загалом діалогічна стратегія має на меті скерувати читача до прочитання цілісного тексту, а наявність питальних речень у заголовку активізує їхню діяльність з пошуку відповіді на поставлене запитання.

2. **Аргументативно-інтерпретаційна стратегія** орієнтована на пояснення проблемної ситуації, описаної в основному тексті. Заголовок експлікує причинно-наслідкові зв'язки і містить пояснення авторської позиції щодо описаної в основному тексті проблеми чи ситуації. Для реалізації аргументативно-інтерпретаційної стратегії в заголовковому комплексі спочатку формулюють проблему (або задають тему для обговорення), а потім визначають аспект, що потребує доведення, аргументації чи обмірковування, напр.: *Koronavirus i snovi: Kako je pandemija promijenila šta sanjamo i šta možemo da uradimo* (Pobjeda, 2. 5. 2020); *Italijani odbrojavaju sate: Popuštanje mjera i djelimičan povratak slobode* (Vijesti, 3. 5. 2020); *UMREŽAVANJE GASNIH KORIDORA: Gepolitika i velike pare* (Monitor, 26. 1. 2020); *Opstali, simboli, članstvo u NATO i piznaja Kosova, ali nije ekspertska vlada* (Dnevne novine, 2. 10. 2020); *Магію в студію. Як працюють українські політичні ток-шоу* (Український тиждень, 12. 1. 2018); *Брехня як зброя: хто і навіщо поширює фейки та як цьому чинити спротив* (Україна молода, 18. 12. 2018); *Одеса, Маріуполь і Херсон підуть під воду: тривожний прогноз метеорологині* (Високий замок, 2. 2. 2020); *Економічний прогноз Європейського банку погіршився: чого чекати українцям* (Газета по-українськи, 1. 10. 2020). Із семантичного погляду заголовки містять тезу, що потребує доведення, а необхідні аргументи не висловлені, а заявлені схематично.

Заголовки, що реалізують аргументативно-інтерпретаційну стратегію, здебільшого експлікують причиннові зв'язки, тому на вербальному рівні містять сполучники і сполучні слова причинново-наслідкової семантики – *як, тому що, чому* тощо, напр.: ***Kako*** *poslужu izdavači i vlasnici knjižara u Crnoj Gori i regionu u doba prinudne izolacije: Uprkos gubicima,*

nada ih ne napušta (Pobjeda, 5. 4. 2020); *KORONA I IZBORI: Kad politika zarobi struku* (Monitor, 16. 8. 2020); *Три роки зачумлення: чому Україна не може подолати епідемію африканської чуми свиней* (Україна молода, 14. 2. 2018); *Найкращі романи про Другу світову написали німці. Бо вони її програли* (Газета по-українськи, 22. 10. 2020). При цьому синтаксичні конструкції, що використовуються в заголовках цього типу, досить різноманітні. В проаналізованому матеріалі фіксуємо **складні безсполучникові речення**, напр.: *ONUFRIJE NA LITIJAMA: Nudi li se bivši ukrajinski model Crnoj Gori* (Monitor, 8. 3. 2020); *Somali and The Forest Spirit: Kako je glina naučila da voli* (Pobjeda, 8. 6. 2020); *Kontroverzni eksperiment: Zaraziti zdrave dobrovoljce koronavirusom...* (Vijesti, 20. 10. 2020); *Українська як код нації: чому дітям варто говорити рідною мовою* (Україна молода, 14. 2. 2018), *Президент поштою: як Польща хоче проводити вибори під час пандемії* (Українська правда, 8. 4. 2020); **складнопідрядні речення**, напр.: *Može li direktorka „Plantaža“ uzeti otpremninu kad sama traži da ide?* (Vijesti, 22. 10. 2020); *Активісти і армія не врятують, якщо вам наплювати на власну українськість* (Газета по-українськи, 13. 11. 2018); *В Об'єднаних Еміратах жінка подала на розлучення, бо чоловік забув принести їй бургер* (Україна молода, 5. 3. 2019); *Британський журналіст розповів, що може врятувати від пропаганди* (Газета по-київськи, 2. 10. 2020); **мікротексти**, що складаються з двох і більше структурних одиниць-висловлень, напр.: *POČETAK TRAMPOVE PREDSEDNIČKE KAMPANJE: Najismijavaniji US predsjednik – uzdrman, ali ne i poražen* (Monitor, 8. 7. 2020); *Nema ljekova. Nema vakcina. Ima korone* (Vijesti, 22. 10. 2020); *Na predlog pisca Sergeja Koukova. Putin nominovan za Nobela za mir* (Dnevne novine, 25. 9. 2020); *Тестувати, щоб вижити. Що не так в Україні з тестуванням на коронавірус* (Українська правда, 25. 3. 2020); *Ціни в жовтні. Купуємо дешево цибулю, але переплачуємо за цукор* (Газета по-київськи, 2. 10. 2020).

Для чорногорського медіадискурсу здебільшого характерна реалізація аргументативно-інтерпретаційної стратегії в заголовках, що мають форму безсполучникових складних речень, напр.: *EU polako otvara granice: Pokušaj da spasi makar dio sezone* (Vijesti, 14. 5. 2020); *Prvi festival ženskog književnog stvaralaštva u Beranama: I literatura ima žensko lice* (Vijesti, 17.02.2020); *POTRAGA ZA OMBUDSMANOM: Ono kad Đukanović predlaže a DPS bira* (Monitor, 17. 9. 2019); *CRNA GORA BEZ KORONE: Opotene i pouke* (Monitor, 4. 6. 2020); *Jermen tvrde da im je turski lovac F-16 oborio avion, Azerbejdžan i Turska negiraju* (Dnevne novine, 30. 9. 2020); *Crnu Goru ne daju nikome, ona je naša jedina domovina* (Pobjeda, 22. 10. 2020) тощо. У такому разі семантичні відношення між предика-

тивними частинами мають причинновий або наслідковий зв'язок, тобто другий компонент заголовка чи пояснює причину ситуації, описаної в першому компоненті, чи містить наслідки, що впливають з описаної ситуації.

Автор реалізує інтенцію пояснення, мотивації, висловлення власної позиції щодо певної ситуації, звідси й представлення причин, наслідків чи обґрунтування описаних у тексті подій чи проблем. В обох випадках заголовки переважно має форму безсполучникового речення, у якому стоїть двокрапка, що позначає як **причиннові** відношення, напр.: *Uhapšen Pljevljak: Objavio porugljive stihove državne himne* (Pobjeda, 5. 5. 2020); *Crna Gora nakon izbora: Sad je neophodna odlučnost EU* (Vijesti, 8. 9. 2020); *ULOGA JP MORSKO DOBRO POD ZNAKOM PITANJA: PRIMORSKE OPŠTINE TRAŽE SVOJE OBALE* (Monitor, 8. 10. 2020); *Крижаний вікенд: через аварію на теплотрасі в Харкові лишилося без тепла 666 будівель* (Україна молода, 27. 2. 2018); так і **наслідкові**, напр.: *Без хабарів і „договірників“: 5 електронних держпослуг, які перемогли корупцію* (Українська правда, 10. 12. 2018), *Він більше не нянька – як за кілька місяців змінилася роль вчителя в Україні* (Газета по-київськи, 13. 10. 2020); *AFERA ATLAS GODINU KASNIJE: Ko je prao pare a ko pere ruke* (Monitor, 19. 11. 2019); *Tradicionalna prolječna izložba djela pljevaljskih likovnih stvaralaca: Afirmacija umjetnika i ljubitelja umjetnosti* (Pobjeda, 6. 3. 2020); *Nije važno da li je tačno – važno je da priznaš* (Vijesti, 20. 10. 2020).

В українському медіадискурсі такий принцип створення заголовків також є поширеним (загалом в українських заголовках зафіксовано 16% реалізації аргументативно-інтерпретаційної стратегії, а в чорногорських – 20%), але представлена меншою мірою, ніж в чорногорських, напр.: *Заражене виробництво: коронавірус може боляче вдарити по виробниках України* (Україна молода, 19. 2. 2020); *Керувати газопостачанням онлайн: державний банк запустив нову послугу* (23. 10. 2020); *Вижили не всі: що відбувається з поштовими банками у світі* (Українська правда, 16. 6. 2020); *Коли відновиться економіка: прогноз Нацбанку* (Газета по-українськи, 22. 10. 2020); *Нобель з фізики: знайти неосяжне* (Український тиждень, 10. 8. 2020).

Реалізація аргументативно-інтерпретаційної стратегії має логічне підґрунтя, проте підпорядкована висловленню авторської позиції. З огляду на це йдеться про інтерпретаційний компонент у змісті заголовку і представлення суб'єктивних аргументів. Зважаючи на це, в заголовках актуалізовані засоби вираження суб'єктивної позиції мовця – модальні конструкції, оцінні висловлення, стилістично маркована лексика тощо, напр.: *Геній, обманщик або наївний мрійник: що таке індустрія deer*

tech і як вона влаштована (Українська правда, 21. 11. 2019); Поїздка „слуг“ на Донбас – **цинічна** технологія перед виборами (Газета по-українськи, 21. 10. 2020); *Дитинство у вирі „победобесія“* (Український тиждень, 14. 10. 2020); **Skandal sa dosijeima OVK, pa ostavka** (Dnevne novine, 18. 9. 2020); **Može li vještačka inteligencija pomoći u borbi protiv koronavirusa** (Vijesti, 27. 4. 2020); **Kad dođe zli čas nije više bitno jesu li neprijatelji prirodni ili natprirodni** (Vijesti, 22. 4. 2020). Подібні заголовки містять модальну лексику, експліцитне вираження авторської позиції, вербальні маркери аксіологічної семантики тощо.

3. **Інтердискурсивна стратегія** актуалізує зв'язок журналістського матеріалу з іншими текстами культури і реалізує авторську інтенцію „занурення“ медіадискурсу в глобальний інтертекст. У такий спосіб автор, з одного боку, демонструє власний культурний рівень, а з іншого – детермінує рівень культурної підготовки читача. Скерування тексту на масового адресата передбачає використання в заголовках у межах інтертекстуальної стратегії не стільки цитат, алюзій, ремінісценцій, а переважно прецедентних феноменів, що легко розпізнаються носіями національної культури. У проаналізованому матеріалі в українських медіатекстах 7% заголовків містять інтертекстуальні компоненти, а в чорногорських – 5%. Утім, спостереження мають дещо упереджений характер, оскільки ми орієнтувалися переважно на прецедентні тексти загальнокультурного типу, натомість інтертекст, що актуалізує шар національної культури, зокрема чорногорської, не завжди було виявлено та ідентифіковано. У центрі нашої уваги постали здебільшого універсально-прецедентні феномени, що „входять до „універсального“ когнітивного простору“ [Красних, 2003: 174], і певною мірою розглянуто національно-прецедентні феномени, зокрема в заголовках українських медіатекстів.

Прецедентні феномени представлені в заголовках прецедентними висловленнями, імена і текстами, серед яких переважають прецедентні імена, напр.: **Pikasovo djelo vrijedno oko milion dolara glavna nagrada na dobrotvornoj lutriji** (Vijesti, 24. 2. 2020); **Vječita zagonetka Direrove imaginacije** (Vijesti, 24. 2. 2020); **Capone: Brlog što guši čak i Hardija** (Pobjeda, 30. 6. 2020), **Покоління Z: політика чи романтика?** (Український тиждень, 8. 3. 2010); **Голівуд знову знімає Клеопатру** (Газета по-українськи, 13.10. 2020); **Від Шопена до Кіляра: в Україні звучатиме музика польських композиторів** (Україна молода, 23. 10. 2020); **Застереження Йонеско** (Український тиждень, 27. 12. 2018); і прецедентні висловлення, напр.: **Konatar tvrdi da tu u UIKS-u „rade o glavi“** (Pobjeda, 24. 6. 2020), **„Зачитали до дір“: найбільш популярні статті 2019 року на ЕП** (Українська правда, 31. 12. 2019). Саме використання прецедент-

них феноменів вказує на інтердискурсивний характер заголовків, дає змогу розглядати медіадискурс у глобальному дискурсивному просторі, оскільки прецедентні феномени охоплюють сферу літератури, живопису, кіно, театру тощо.

Найбільшу частотність у заголовкових комплексах демонструють прецедентні імена, що є маркером прецедентних ситуацій або прецедентних текстів. Це характерно як для чорногорського медіадискурсу, напр.: *TRIDESET GODINA OD PADA BERLINSKOG ZIDA: Na koga je rao* (Monitor, 9. 11. 2019); *Stručnjaci kažu da Da Vinči nije autor freske u gradskoj skupštini Firence* (Vijesti, 16. 10. 2020); *SUKOB SAD IRAN: I David ima adute protiv Golijata* (Monitor, 13. 1. 2020); *Boičelijeva slika mogla bi da bude prodana za 80 miliona dolara* (Vijesti, 28. 9. 2020); так і для українського, напр.: *Виклик „великого переселення“ для України* (Український тиждень, 23. 7. 2018); *Трамп і Путін не домовляться. Що б там не казали про „хімію“ між літніми нарцисами* (Газета по-українськи, 24. 10. 2018); *Фокін і „кульбабове вино“* (Високий замок, 26. 9. 2020). Джерелами прецедентних феноменів є передусім відомі історичні події, міфологічні та релігійні тексти, покликання на які здійснюється через вживання відповідних номінацій – власних імен, стійких словосполучень, перифразів тощо.

Наявність прецедентних феноменів у заголовках визначає активне залучення фразеологізмів та ідіом до процесу текстотворення заголовків. З огляду на це в заголовках частотними є фразеологізми (первинні та трансформовані), напр.: *Pozorišta, bioskopi, galerije otkazali programe po preporukama Instituta za javno zdravlje: Stop za predstave, izložbe i filmove: Koronavirus spustio zavjese* (Pobjeda, 13. 3. 2020); *Iz dana u dan – biti bolji* (Vijesti, 3. 10. 2020); „Straight Songs of Sorrow“: *U začaranom krugu mladosti* (Pobjeda, 1. 6. 2020); *Svjetlost u mraku* (Monitor, 23. 9. 2019); *Najbolje od dva paralelna svijeta* (Vijesti, 21. 10. 2020); *Учись, козаче, отаманом будеш: єдиний в Україні столичній козацькій гімназії вже 30 років* (Україна молода, 9. 1. 2019); *Краще пізно, ніж ніколи. На кого робити ставку Порошенкові* (Український тиждень, 17. 10. 2017); *Холодне серце: історія одного усиновлення, яке розкриває загальнодержавну проблему* (Українська правда, 20. 5. 2020); *На виборах знову гратимемо в рулетку* (Газета по-українськи, 21. 10. 2020). Фразеологізми тут виконують функцію прецедентних текстів, оскільки успішно ідентифікуються та відтворюються читачами навіть за умови трансформування. Поширення фразеологізмів у заголовках зумовлена їх діалогічністю: фразеологізм відіграє подвійну роль через взаємодію двох картин світу, що детерміновано „етимологічним й актуальним значеннями фразеологічної одиниці“ [Зеленов, 2009:

18]. Фразеологізми, зокрема трансформовані, є частотними в заголовках і чорногорських, і українських електронних видань, напр.: *Folić: Nekima se daje više za godinu, nego nama za sedam* (Vijesti, 5. 2. 2020); *Ogledalo iz prošlosti* (Vijesti, 22. 10. 2020); *PODRŠKA VLASTI POLJOPRIVREDNOM SEKTORU CRNE GORE: Kako smo posijali, dobro smo i požnjeli* (Monitor, 2. 9. 2019); *Французька влада наступає на київські граблі* (Газета по-українськи, 9. 1. 2019); *Пробний удар. Хто збирає партію мерів* (Українська правда, 18. 7. 2020); *Підточений граніт науки* (Український тиждень, 25. 9. 2020); *„Біле золото“ по-українськи* (Високий замок, 10. 10. 2020). Певні трансформації фразеологічних одиниць як на структурному, так і на семантичному рівні (як-от: скорочення і розширення компонентного складу, субституція, контамінація тощо) скеровані на реалізацію принципу мовної гри в заголовкових комплексах.

Інтертекстуальні елементи цитатного характеру як репрезентанти прецедентних феноменів також представлені досить широко, напр.: *Svako ima pravo na svoje mišljenje, ali ne i na svoje činjenice* (Vijesti, 10. 10. 2020), *UMBERTO EKO: Mi smo naša memorija* (Monitor, 2. 2. 2018); *„Запануєм у своїй сторонці“: чому українці мають ексклюзивне право на національну державу* (Україна молода, 5. 2. 2019); *Сон розуму породжує чудовиськ* (Український тиждень, 30. 8. 2020); *Про дзвін, який дзвонить за дурнями* (Українська правда, 23. 10. 2020); *Союз меча і орала* (Високий замок, 2. 10. 2020). Орієнтуючись на масового адресата, автор медіатексту, який використовує інтертекстуальні елементи в заголовках, часто вдається до пояснень в основному тексті.

4. **Презентаційна стратегія** скерована на представлення конкретної особи, яка є фігурантом інтерв'ю або статті. У цьому випадку заголовок обов'язково містить вказівку на цю особу через вживання відповідних імені та прізвища або лише прізвища. Якщо наступний медіатекст містить інформацію щодо діяльності особи, то в заголовку онім виконує функцію члена речення, напр.: *BIL GEJTS U ŽIŽI GLOBALNIH KONTROVERZI: Humanist ili prorok dominacije nad ljudskim rodom* (Monitor, 10. 5. 2020); *Svjetske sile pozivaju na primirje u Nagorno-Karabahu. Putin, Makron i Tramp traže hitan prekid vatre* (Dnevne novine, 2. 10. 2020); *Дональд Туск не бачить Європи без України і знову заговорив українською* (Газета по-українськи, 20. 10. 2020); *Саакашвілі відреагував на „мотлох“ від Авакова* (Україна молода, 31. 10. 2017); *Удар по Додону: як проросійська влада втратила більшість у парламенті Молдови* (Українська правда, 22. 7. 2020). Такі випадки реалізації презентаційної стратегії мають поодинокий характер, оскільки в заголовках цього типу домінує інформаційна мегастратегія, поєднана з характеристикою особи, що є компонентом презентації.

Загалом презентаційна стратегія скерована на те, щоб представити відому людину (політика, митця, громадського діяча та ін.) читачам або додати до „портрету“ відомої особи актуальні риси. Зважаючи на це, заголовки переважно складаються з двох структурних частин: у першій ініціальной частині зазначено ім'я та прізвища особи, а в другій частині подано пряму мову від імені цієї особи, тобто заголовок у цьому разі оформлюють як пряму мову, напр.: **Tramp**: *U SAD-u će umrijeti oko 100.000 ljudi od koronavirusa* (Pobjeda, 4. 5. 2020); **Katarina Krek**: *Nastojim da svakom danu poklonim osmijeh* (Vijesti, 13. 4. 2020); **Lider Liberalne partije Andrija Popović**: *Nemamo pravo na poraz* (Dnevne novine, 20. 8. 2020); **Тарас Ткаченко**: „виїжджати“ на одному фільмі все життя не зможу (Україна молода, 2. 3. 2018); **А. Садовий**: „Партія – це громадський туалет: треба час до часу робити загальне прибирання“ (Високий замок, 9. 1. 2019); **Андрій Чуковський**: *Закінчився вже карантин чи не закінчився, це нікого в селі не цікавить* (Українська правда, 4. 8. 2020). При цьому в першій частині відсутній предикат, що вказує на належність наступного висловлення саме особі, зазначеній на початку заголовка. Якщо додати відповідне дієслово із семантикою мовлення, то заголовок перетвориться на правильно оформлену пряму мову. А у випадку такої вербальної презентації заголовкового комплексу перша частина виступає компонентом безсполучникового складного речення – односкладним номінативним реченням називного типу.

Уналежнення заголовків до презентаційних зумовлено тим, що друга частина скерована не на зображення події чи ситуації, а на оприлюднення позиції певного суб'єкта щодо цієї ситуації. Саме наведена в заголовку думка особи є основною для відображення її ставлення до описаної проблеми. Переважно в заголовку виносять цитату з основного тексту медіаматеріалу, яку автор вважає релевантною для презентації образу „героя“, напр.: **Kurc**: *Drugi talas epidemije realan scenario* (Pobjeda, 4. 5. 2020); **DŽEMAL PEROVIĆ, POKRET ODUPRI SE**: *Važno je smiriti tenzije* (Monitor, 3. 9. 2020); **Tramp**: *Glasao sam za tipa koji se zove Tramp* (Vijesti, 24. 10. 2020), **Radonić**: *za rezultate iz rekordnih sezona trebaće i cijela decenija* (Dnevne novine, 30. 9. 2020); **Віктор Ющенко**: „Це ми велика країна, а вони – „большая“ (Україна молода, 27. 11. 2018); **Данило Судин**: *Міф про Тараса Шевченка є прикладом того, як постають міфи* (Український тиждень, 16. 10. 2020); **Масі Найєм**: *З послабленням карантину в українських судах почався хаос* (Українська правда, 20. 8. 2020); **Лукашенко**: *У неділю в Мінську буде наведено порядок* (Високий замок, 24. 10. 2020). Ця цитата є не авторським мовленням, а висловленням особи, про яку йдеться в тексті. Здебільшого цитатія уможливлена завдяки діалогічному характеру тексту матеріа-

лу – інтерв'ю. Звідси й структурне представлення заголовка як джерела цитати і власне цитатії, напр.: *Abazović: Proces stravanja Crne Gore kao građanske držane neće biti baš brz?! (Dnevne Novine, 20. 8. 2020); LIDIJA VUKČEVIĆ, KANDIDATKINJA ZA FOTELJU IVICE STANKOVIĆA: Garancija kontinuiteta (Monitor, 15. 1. 2020); Ivanović: Pažnju moramo usmjeriti na investitore i preduzetnike (Pobjeda, 4. 5. 2020); Лора Купер: „Сполучені Штати непорушні у своїй підтримці України, ми були з вами до виборів, залишатимемося й після них“ (Український тиждень, 14. 12. 2018); Музикант і науковець Петро Андрійчук: „Вірю в правду, закладену в пісню“ (Україна молода, 30. 5. 2019); Євродепутатка: „Українці заслуговують на кращу і надійнішу державу“ (Українська правда, 16. 10. 2020); Марк Войдджер: „У нинішній російській гібридній війні немає нічого принципово нового“ (Український тиждень, 8. 11. 2018). Наведені заголовки презентаційного характеру функціонують і в чорногорському (8%), і в українському (13%) медіадискурсі, проте фіксуємо певні відмінності щодо формальних прийомів оформлення заголовкових комплексів. Так, заголовки чорногорських медіавидань представляють цитати з прямої мови відповідних осіб без лапок, натомість заголовки українських медіатекстів завжди містять лапки, що вказує на точне відтворення цитати.*

Діалогічний характер таких заголовків як репрезентантів жанру інтерв'ю актуалізує не діалогічну комунікативну стратегію, оскільки не має пошукового характеру, не орієнтований на запит і подання нової інформації. Метою презентаційної стратегії є зображення відомої людини через її мовленнєві характеристики, тобто йдеться про комунікативний портрет, коли мовна особистість реалізує себе в мовленні, напр.: *Simović: Stavovi odgovornih ugostitelja opravdani (Dnevne novine, 20. 8. 2020); Faruk Šehić, pisac. Većina je pristala da nema ličnu slobodu koronavirusa (Pobjeda, 4. 5. 2020); FLORIЈAN BIBER, PROFESOR UNIVERZITETA U GRACU: Đukanović bi mogao postati žrtva sopstevnog sistema (Monitor, 23. 10. 2020); Krivokapić: Sve ću učiniti da se ispoštuje izborna volja građana (Vijesti, 24. 10. 2020); Павло Грод: „Найкращий захисник наших інтересів – це ми самі“ (Український тиждень, 27. 2. 2020); Гончарук: Україна видобуватиме власний газ без „смотрящих“ (Газета по-українськи, 13. 2. 2020); Степанов розповів, як виборці можуть проголосувати в самоізоляції та лікарнях (Український тиждень, 6. 10. 2020).*

Наявність заголовка, у якому реалізовано презентаційну стратегію, свідчить про медіапрезентацію відомої особи, тобто за жанром це буде переважно портретне інтерв'ю або іміджева стаття.

5. Провокативна стратегія орієнтована на створення інтриги. неочікуваного ефекту від заголовка, „збурення“ уяви читача тощо. Зважаю-

чи на це, заголовки містять підтекст, сарказм, іронію, приховані оцінки, викликаючи в читача прогнозовану емоційну реакцію на повідомлення., напр.: *Svjedočanstvo kamere: **Policija neopravdano napala 30 hiljada ljudi u Atini*** (Vijesti, 10. 10. 2020); *Kamere snimile brojna **ubistva**, ali snimci ne pomažu u hapšenju napadača* (Pobjeda, 28. 6. 2020); *OBRAČUNI NA ULICI: Prekinuti spiralu smrti* (Monitor, 12. 3. 2020); *Velikosrpska ideja u Crnoj Gori ostaće samo pusti san* (Dnevne novine, 1. 10. 2020); *Гарбуз із присмаком „рошена“: на що перетворюється „майдан“ під Верховною Радою* (Україна молода, 1. 11. 2018); *Про „тупий народ“* (Український тиждень, 6. 3. 2018); *Леонід Кравчук звинуватив на РСТВ у протестах у Нових Санжарах... **одностатеви шлюби*** (Високий замок, 22. 2. 2020). Зазначимо, що провокативну стратегію переважно контаміновано з іншими, розглянутими вище, тому що потужний вплив на емоції читачів належить до основних інтенцій автора медіатекстів.

Вербальна провокація в таких заголовках переважно фіксується на лексичному рівні: вживання стилістично зниженої або просторічної лексики, лексем оцінної семантики, напр.: *Lidija Dedović povodom predstave „Smrt i njeni hirovi“, čija je premijera 13. marta u CNP-u: Podjele su nas **otupjele*** (Pobjeda, 8. 3. 2020); *NOVA ŠKOLSKA GODINA: **(M)učenje** online* (Monitor, 8. 10. 2020); *Шльопки, **голі понки** і топтання по державному прапору* (Україна молода, 20. 9. 2019); *Що буде, якщо схрестити **д*біла**, профана, **хрень** і олів'є: короткий практикум* (Високий замок, 16. 1. 2020). Наявність у заголовках стилістично зниженої або негативно оцінної лексики порушує загальну стилістику медіатексту, що створюється за правилами публіцистичного стилю з актуальним вживанням стилістичних засобів. Утім, читач прагне отримати об'єктивну інформацію від автора матеріалу, а не утвердження суб'єктивної позиції останнього. Натомість використання провокативної стратегії з експліцитною аксіологічністю в заголовках є нав'язуванням авторських оцінок читачам і маніпулюванням.

У межах провокативної стратегії також розглядаємо залякування читачів, що передбачає представлення потенційно негативних наслідків описаної події, зокрема смерті, хвороб, містичних збігів тощо, напр.: *Sjeverna Korea **ubila i spalila** našeg zvaničnika* (Dnevne novine, 1. 10. 2020); *KORONA VIRUS: Kako zaustaviti širenje **infekcije i straha*** (Monitor, 7. 2. 2020); *Ukrajina: Šumski **požari** u Luganskoj oblasti, **stradalo** devet ljudi* (Vijesti, 1. 10. 2020); *Крижаний вікенд: через аварію на теплотрасі в Харкові лишилося без тепла **666** будівель* (Україна молода, 27. 2. 2018); *Авіакатастрофа в Чугуєві: Розшифровку „чорних скриньок“ завершили* (Український тиждень, 2. 10. 2020); *У квартирі вибухнула **граната*** (Га-

зета по-українськи, 20. 10. 2020). Вживання в заголовкових комплексах лексики тематичних груп „діти“, „тварини“, „здоров’я“, „смерть“ завжди привертають увагу читачів. Якщо ж ця лексика поєднана з лексемами негативно оцінної семантики або заголовок скерований на порушення загальнолюдських цінностей, то автор використовує комунікативну стратегію провокації.

Провокативна стратегія має місце і в політичному медіадискурсі: автор представляє дискусійність певного питання з відповідними оцінками, напр.: *Порошенко „президент перемоги“ чи „президент поступок Росії“?* (Газета по-українськи, 27. 9. 2018); *KRAJ EPIDEMIJE: Građani spremaju tužbe za kršenje prava tokom korone* (Monitor, 14. 6. 2020). В обох наведених заголовках фіксуємо імплікатури: у першому випадку поставлене запитання вказує на можливість альтернативного тлумачення описаної ситуації (представлено полярні оцінки діяльності політичного суб’єкта), а в другому випадку автор вказує на визнання проблемної ситуації ще до її вирішення (порушення прав громадян потрактовано як доведений факт).

Вербальна провокація в заголовках переважно характерна для українського медіадискурсу (8%), меншою мірою – для чорногорського (7%) медіадискурсу.

Висновки дослідження.

Аналіз заголовкових комплексів українського і чорногорського медіадискурсів засвідчив, що авторська взаємодія з читачами відбувається за допомогою обраних комунікативних стратегій. Автор визначає загальний напрям комунікації з потенційними адресатами, визначаючи вектор, схему спілкування залежно від прогнозованого результату. Визначаючи комунікативну стратегію як когнітивно-дискурсивний механізм оптимізації взаємодії учасників комунікативної взаємодії, ми виокремили мегастратегію інформування та розробили типологію стратегій взаємодії автора з читачами. Основними комунікативними стратегіями є діалогічна, аргументативно-інтерпретаційна, інтердискурсивна, презентаційна та провокативна. Зіставлення заголовків чорногорських та українських електронних періодичних видань засвідчило, що в чорногорському медіадискурсі переважають мегастратегія інформування та аргументативно-інтерпретаційна, а в українському – діалогічна та презентаційна; інтердискурсивна і провокативна стратегії представлені однаковою мірою в українських і чорногорських електронних виданнях. Лінгвопрагматичний аналіз стратегій довів, що заголовки чорногорських

видань скеровані на об'єктивне подання інформації, натомість в заголовкових комплексах українського медіадискурсу переважає суб'єктивна позиція автора.

Джерела ілюстративного матеріалу

- Українська правда: <https://www.pravda.com.ua>
- Україна молода: <https://umoloda.kyiv.ua>
- Український тиждень: <https://tyzhden.ua>
- Дзеркало тижня: <https://zn.ua>
- Високий замок: <https://wz.lviv.ua>
- Газета по-українськи: <https://gazeta.ua>
- Pobjeda: <https://www.pobjeda.me/>
- Dnevne novine: <https://www.dnovine.me/>
- Vijesti: <https://www.vijesti.me/>
- Monitor: <https://www.monitor.co.me/>

Література

- Дейк ван, Т. (1989). *Язык. Познание. Коммуникация*. Москва: Прогресс.
- Дейк, ван Т., Кинч, В. (1988). „Стратегии понимания связного текста“, In: *Новое в зарубежной лингвистике*, Москва: Прогресс. Вып. 23. Когнитивные аспекты языка, с. 153–211.
- Зеленов, А. Н. (2009). *Фразеологизм в роли газетного заголовка*, автореферат канд. филол. наук. Великий Новгород.
- Иссерс, О. (2003). *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. Москва: УРСС.
- Красных, В. (2003). „Свой“ среди „чужих“: миф или реальность? Москва: Гнозис.
- Седов, К. (2004). *Дискурс и личность: Эволюция коммуникативной компетенции*. Москва: Лабиринт.
- Селіванова, О. (2008). *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*, Полтава: Довкілля-К.
- Grice, H. (1991) „Futher Notes on Logic and Conversation“, In: *Studies in the Way of Words*, London: Harvard Univ. Press, pp. 41–57.

Natalia KONDRATENKO

**COMMUNICATIVE STRATEGIES OF INTERACTION WITH
THE ADDRESSEE IN MEDIA DISCOURSE (BASED ON THE
TITLES OF MONTENEGRIN AND UKRAINIAN
ELECTRONIC PERIODICALS)**

The article is devoted to the separation of communicative strategies of interaction of the author of media texts with readers in electronic periodicals of Montenegro and Ukraine. The strategic aspect of the functioning of media discourse, which led to the application of the linguopragmatic method and the analysis of the main speech techniques of influencing the reader, implemented in the headlines of electronic periodicals. Title complexes, which are an expression of the main theme of the media text, have structural and semantic features due to the general author's intention. The author creates a headline, trying to attract the attention of recipients and encourage them to read the main text of the media message. Comparison of two manifestations of media discourses – Montenegrin and Ukrainian – made it possible to trace the frequency and dominance of relevant communicative strategies of interaction with readers in the headlines, determined by linguistic and cultural factors. The typology of communicative strategies of the author's interaction with the reader is presented, presented in the title complexes, covering the information mega-strategy and a number of subordinate strategies – dialogic, argumentative-interpretive, interdiscursive, presentational and provocative.

Keywords: linguopragmatics, media discourse, media text, communicative strategy, title complex, electronic edition, Montenegrin language, Ukrainian language.

Pregledni rad
UDK 811.163.1
UDK 811.163.3'28

Илија ВЕЛЕВ (Скопје)

Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје

ilijavelev@yahoo.com

КОДИФИКАЦИЈАТА НА СТАРОСЛОВЕНСКИОТ БОГОСЛУЖБЕН И КНИЖЕВЕН ЈАЗИК ОДРАЗЕНА ВО МАКЕДОНСКИОТ ИСТОРИСКОЈАЗИЧЕН РАЗВОЈ

Кодификацијата на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик проникнала од дијалектниот извор на македонската словенојазична основа од околината на Солун, а врз основа на гласовниот систем на овој народен говор се подготвила фонетски устроена словенска азбука – глаголицата. Од самиот почеток неговата структура била функционално приспособена на општословенската јазична состојба од средината на IX век, а лексичкото јадро било приспособено за трансмисија на верските евангелски пораки со кои словенските народи требало да се христијанизираат. Откако веќе во 867/868 година и папата Адријан II дозволил да се богослужбува на словенски јазик, кодифицираниот старословенски јазик непречено почнал да се применува во богослужбите и во писменоста кај повеќето словенските народи, меѓу кои и кај Македонскиот. Само во останатите јужнословенски средини во Бугарија и во Србија тогаш христијанството не било официјална религија, па следствено и кирилometодиевските сесловенски просветителски процеси немале директен одраз во нивните средини и се развиле подоцна (во Бугарија од почетокот на X век, а во Србија од крајот на XII век). Токму врз изворните словенски цивилизациски вредности што ги афирмирале св. Константин-Кирил и св. Методиј се надоградил континуитетот на македонскиот јазичен и писмен развој, продолжен од делото на најистакнатите Кирилometодиеви ученици и нивни следбеници св. Климент и Наум Охридски, како и од нив формираната Охридска духовна и книжевна школа. Од XI–XII век натаму различните политички и црковни влијанија во секоја од словенските средини наложиле да настапат извесни диференцијации во основата на старословенскиот јазик, при

што во секоја од нив доаѓало до постепено проникнување на народните (дијалектни) говорни карактеристики. Станува збор за заживување на *редакцискиот период* од историјскиот развој на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик и на писменоста воопшто, којшто во натамошниот развојен период во науката веќе почнува да се приопштува како *црковнословенски јазик*. Тогаш се изделила и *македонската јазична редакција* во однос на бугарската, српската, зетската, хумската, хрватската или руската јазична редакција. Меѓу сочуваното македонско ракописно наследство од XII век наваму се изделуваат тесните карактеристики на *охридскиот* и на *кратовскиот* правописен систем. Веќе во периодите на XIV–XV и XVI–XVIII век во македонската јазична и писмена традиција на развој се одразиле реформите на безјусовите правописни системи, навлегувањето на народните јазични елементи поткрепени со просветителските (дамаскинарските) културни процеси, влијанието на јазичните форми од печатените руски црковнословенски книги, но над сè и концентрирањето на балканистичкиот јазичен слој во македонскиот словенски јазик, што го прави посебен во однос на другите јужнословенски јазици и исклучително податлив за истражувања од странаската компаративна лингвистика.

Клучни зборови: *кодификација, старословенски јазик, глаголица, кирилица, македонска јазична редакција, македонски народен говор*

1. Вовед: Проникнување на словенското јазично и писмено прашање

Во глобалните цивилизациски односи на Балканот и пошироко во Југоисточна Европа словенското јазично и писмено прашање проникнало како најјава уште на почетокот од периодот на раниот Среден век, при словенската колонизација во процесот на т.н. големи преселби на народите. Последователно, веќе од 80-тите години на VI и низ целиот VII век се извршила словенската колонизација на Балканот, а следствено и на просторот на Македонија. Овој миграциски наплив предизвикал пресвртни цивилизациски трансформации и влијателни етнички промени во Македонија и пошироко на Балканот. Домородното, веќе христијанизирано македонско население, кое дотогаш било сообразено со византискиот духовен, културен и јазичен амбиент, дошло во ситуација да се вклучува во новата етничка симбиоза со словенските доселени племиња

преку нов – самиот по себе предизвикан колективитет, а по извесно време постапно станувало билингвално. Оттогаш на општествената сцена во Македонија почнала да стапува на сила доминантната социолошка и културолошка позиција на словенството како колективен идентитет. Овие глобални процеси биле сложени и се одвивале забавено во период од скоро два века.

Имено, словенските колонизатори не можеле спонтано да се адаптираат на христијанскиот духовен и културен свет под влијанието на контактите со домородното население и со духовната библиска традиција, што била присутна на просторот на Македонија како ранохристијанско византиско искуство. Токму таа интеркултурна цивилизациска функција не можела лесно да се реализира, зашто доселеното паганско словенско население тешко го совладувало восприемањето на византискогрчката јазична и писмена комуникација. Затоа и во новонастанатите околности на тие простори сериозно се нарушил интегритетот на опстанокот на христијанското црковно организирање. Конечно, веќе во VIII и првата половина на IX век процесот на христијанизација почнал да ги истиснува паганските традиционални духовни искуства на доселените словенски племиња, а како резултат на политичката доктрина да се обезбеди лојалноста за интеграција на Словените како христијани во византискиот глобален свет. Во прилог на тоа, морале да се приспособат и реформите во двата христијански центри Источниот и Западниот, кога богослужењето и црковните книги требало да станат разбирливи и подостапни за паганските Словени како посредство за нивно конечно христијанизирање.

Уште во VIII век во земјите од класична Далмација со Дукља (днешна Црна Гора) од манастирот Монте Касино во Италија се доселувале монаси Бенедиктинци и Базилијанци за да организираат свои епархии (опатии), да го основат монашкиот живот и да го проповедат христијанското предание според римолатинската богословија и миса. Во правилата на монашкиот ред на Бенедиктинците било наведено дека тие треба да го научат и јазикот на словенското население за да биде христијанизирано. Тоа навело на тие простори во почетокот на IX век да се пишува и на словенски народен јазик, но без словенско писмено устројство – односно, се пишувале словенски текстови со римолатинско писмо. Слично искуство се идентификува и на просторот на Македонија при постоењето на Словенското кнежество при Стримонската склавинија во брегалничко-струмичкиот крај. Меѓу 845 и 855 година таму управувал св. Методиј Солунски во својство на византиски архонт, активирајќи го за првпат и словенскиот просветителски фактор. Македонското словенско население

ние покажувало низок морал и недисциплина поради отпорот кон византиското поддаништво, при што св. Методиј изготвил книжевно-правен акт *Воен суддебник (Закон за судење на луѓето)* напишан на тогашен словеномакедонски јазик со византискогрчко писмо (зашто сè уште не било устроено словенско писмо). Во науката постојат и хипотетички претпоставки дека во 855 година таму св. Кирил и св. Методиј направиле обиди за прво устројство на словенско писмо по углед на византискогрчкото (некаков вид на првичен облик на подоцнежната кирилица). Следствено, дури и да имало некаков обид за устројство на словенска азбука при евентуалната изведена Брегалничка мисија во Македонија, таквиот ортографски чин останал недореализиран поради воениот и политички крах на византиското словенско кнежество на св. Методиј во брегалничко-струмичкиот крај поради бугарските освојувања во 855 година.

Впрочем и во почетокот од текстот на познатиот трактат *За буквите* од Црноризец Храбар, со тектолошки контекст на апологија за првото словенско писмо – глаголицата, се потврдуваат поранешните обиди на Словените да пишуваат на својот јазик – но „без устројство“, т.е. без да имаат свое словенско писмо: „Порано Словените немаа книги (писмо), но со црти и рецки читаа и гатаа, како пагани. Покрстувајќи се, со римски и со грчки букви се обидуваа да ги пишуваат словенските зборови без ред“. Тоа укажува дека Словените уште во прататковината биле писмени и пишувале зборови со „црти“ – веројатно на некое од древните линеарни писма, а броевите ги бележеле со рецки – од кои потекнуваат искуствата со рабушите (присутни до поново време во практиката на неписменото население и кај нас во Македонија). Впрочем и кај Андре Мартине (еден од водачите на Њујоршкиот лингвистички круг) поилустративно се проследува еволуцијата на словенските јазици од идноевропската и прасловенска форма на нивните древни говорни искуства, притоа izdelувајќи ги посебно и македонските Словени.

2. За кодификацијата на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик, одразена во македонскиот историски јазичен развој

Македонскиот словенски јазичен развој во историски контекст тесно се поврзува со Кирилометодијевата кодификација на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик, а притоа и со ортографското устројство на словенското писмо. Ваквиот висок цивилизациски и културолошки чин на сесловенските просветители и христијански рамноапостоли св. Константин-Кирил и Методиј се иницирал и се реализирал во функција

на подготовките и спроведувањето на т.н. Моравска мисија, којашто со политичка одлука била одобрена од византискиот императорски совет уште во 862 година, а се одвивала во трите мисионерски фази: византиската во 863–867, римопапската во 867–869 и христијанско-екуменската на св. Методиј во 869–885 година. Од аспект на нашево современо проследување, кодификацијата на старословенскиот јазик и устројството на словенската азбука треба да се прифатат како конкретна културолошка појава произлезена од барањата на определената историска неопходност во 862/863 година. Едноставно, еволуцијата на настаните ја отворила вратата за влез на словенскиот јазик и писменост во новите глобални односи меѓу народите во Европа, афирмирајќи се како трета христијанска цивилизација и култура словенската – веднаш по византискогрчката и по римолатинската.

Подготовката за кодификацијата на старословенскиот јазик св. Браќа ја реализирале како византиски мисионери и афирматори на словенската духовна и писмена потреба во функција на императорските воени и политички стратешки интереси меѓу западнословенските кнежевства во Велика Моравија. Мошне сложената политичка и догматско-идеолошка црковна поставеност на суштината на Моравската мисија, барала подолг период да се извршат подготовки за нејзиното успешно реализирање преку словенското просветителство. Затоа, следела приоритетната обврска да се стандардизира општ словенски јазик, да се устрои словенско писмо, а и да се преведат од византискогрчки на старословенски јазик нужните богослужбени и проповедно-поучни книги. Таквата одговорна и историска улога ја предводел св. Константин-Кирил.

Без конкретно наведена изворна аргументација, некои истражувачи се обидуваа подготовките за сесловенското просветителство да го лоцираат во манастирскиот амбиент на Олимп во Мала Азија, каде што претходно – по падот на Брегалничкото словенско кнежевство, св. Методиј се замонашил и заедно со брата си активно се посветиле на книжевно-творечката дејност. Следствено, се тврди дека во манастирот Полихрон на Олимп се кодифицирал богослужбениот и книжевен старословенски јазик и дека таму се устроило првото словенско писмо – глаголицата за потребите на Моравската мисија. Се тврдеше дури и дека таму се превеле на старословенски јазик првите богослужбени книги. Сепак, веќе потврдениот успешен византиски мисионер св. Константин-Кирил не можел да се подготвува изолиран во манастирскиот амбиент на Олимп за исклучително сложените обврски, што му претстоеле при идното сесловенско просветителство и воведувањето на словенското богослужење. Политичкиот и културниот статус на тогашниот македон-

ски град Солун бил престижен, како еден од поразвиените византиски центри веднаш по Константинопол (Цариград). Токму во родниот град Солун, св. Константин-Кирил со брата си св. Методиј имале идеални услови да ги спроведуваат подготовките за заживување на словенската писменост, но и да ги воспостават контактите и консултациите со најголемите византиски авторитети. Над сè, на самиот терен од околината на Солун можеле изворно да се користат јазичните словенски говорни искуства, за врз основа на нив да се кодифицира општ словенски богослужбен и книжевен јазик – но и врз основа на нивниот гласовен систем да се подготви компетентна – фонетски устроена словенска азбука. Не треба да се исклучува можноста св. Браќа да зеле и свои учени соработници од словенскиот род, кои добро го познавале словенскиот мајчин јазик и во голема мерка им помогнале во прецизирањето на диференцијацијата на одделни словенски гласови. Секако, тие биле од околината на Солун – од родот на македонските Словени. Тие станале нивни ученици и следбеници во ширењето на словенската цивилизациска свест. Во таквиот случај во прилог оди и претпоставката за можноста дека св. Климент и Наум Охридски биле едни од тие нивни соработници и доследни спроведувачи на кирилometодиевската традиција.

Од погоре истакнатото, може да се заклучи дека старословенскиот јазик проникнал од изворот на македонската словенојазична основа, а постапно неговиот развој се прифаќал како општословенски – богослужбено и книжевно стандардизиран јазик. Всушност, тоа се потврдува во палеославистиката и со т.н. македонска теорија за словеномакедонската народна основа на кодифицираниот старословенскиот јазик, иницирана уште од Јозеф Добровски и подоцна научно поткрепена и пошироко афирмирана во славистиката од Ватрослав Јагич и од Ватрослав Облак. Своите научни аргументи Ватрослав Јагич ги засновал врз лингвистичките анализи на најстарите сочувани глаголички ракописи, а Ватрослав Облак ги објавил теренските дијалектолошки истражувања од солунските околни села: Сухо, Висока и Зарова во книгата *Македонски студии (Macedonische Studien, Viena 1896)* – со што и широко во славистиката го зацврстија овој научен факт како неоспорен.

Од самиот почеток на кодификацијата, старословенскиот јазик бил функционално приспособен на општословенската јазична основа, но и на служењето за трансмисија на верските евангелски пораки со кои словенските народи требало да се христијанизираат. Затоа и бил структуриран така за да може поимпресивно да ги пренесува библиските и сакралните зборови, воспевно и реторички применливи и за богослужење. Токму поради тоа тој не можел да биде и службен јазик во секојдневните опште-

ствени и профани односи меѓу луѓето, иако бил граден врз основата на живиот народен говор на солунските македонски Словени. Секогаш функционираше на извесно растојание од разговорните форми на словенските народни средини, но поради богослужбената и книжевната намена ветувал императив на автономна структура и лексика, кои сè до XVII век гарантираше и сопствен специфичен развој на опстанување во автентичноста – како јазик на богослужењето, книжевноста и на образованието. Поминувајќи преку процесот на стручно осмислена и на инвентивно конституирана кодификација од страна на врвни знајци и полиглоти од форматот на светите Кирил и Методиј, старословенскиот богослужбен и книжевен јазик не можел да се поставува во строга позиција на своевидна диглосија – зашто не ги продлабочувал раслојувањата меѓу културите и христијанската религија. Впрочем, колку и да се прават обиди на него да се гледа како обезбедува сакралност и недостапност на духовните тајни или на положбата на вишото значење – наспроти она на нижото, сепак како изразна артикулација допираше до свеста на народот и предизвикувал импресија со идеалите на верата и со доживувањата од книжевноста. Затоа и уште на почетокот во сите словенски средини не се прифаќал како туѓ јазик, наспроти односот што бил кон византискогрчкиот или кон римолатинскиот. Ваквата позиција му била обезбедена поради интеркултурниот модел на кодификацијата, која била поткрепена со идеологијата и со хиерархијата на богослужбен и книжевен јазик. Токму поради тоа нема да си дозволиме да се согласиме дека старословенскиот јазик треба да се толкува и како прецизна форма на словенски коинез јазик. При неговото кодифицирање во основата на структурата поддржувал форми од византискогрчкиот и од римолатинскиот јазик, особено во синтаксата, дел од лексиката, во зборобразувањето, особено во зборотворбите на сложенките, и сл. Но на тој начин требало да се реализира културолошката мисија на кодифицираниот старословенски јазик, како јазик посредник – рамноправен со византискогрчкиот и со римолатинскиот, но индиректно и како продолжено искуство на други сакрализирани јазици: класичнохеленистичкиот, коптскиот, ерменскиот, готскиот, па и класичнохеленистичкиот.

Веднаш по кодификацијата на старословенскиот јазик и по устројството на словенското писмо – глаголицата, се создале услови за да се почне со преведување на нужните црковни богослужбени книги, а и да се пишуваат оригинални словенски творби. Токму подготовките за Моравската мисија во Македонија го отвориле активниот процес на словенско книжевно создавање и на словенска преводна креативност. Пред сè, се превеле изборни текстови од евангелието, апостолот, псалтирот, патерикот и неопходните служби (празничниот минеј).

Ако развојот на словенската цивилизациска свест проникнал на територијата на Македонија, од нејзиниот словенојазичен извор, со поткрепа на византискиот воен, политички и црковен интерес, истиот процес доживеал афирмација во Моравско-панонските кнежевства на Ростислав и на Коцељ, преку дипломатската формација на Моравската мисија, предводена и спроведувана од св. Константин-Кирил и Методиј. Во политичката основа Моравската мисија била респективно словенска, зашто главните стратешки тенденции требало да се реализираат преку застапеноста на словенскиот јазик во богослужењето, книжевноста и во писменоста. Тоа било едно од главните политички средства на западнословенските владетели за да го централизираат своето владеење, на што силно им пречело влијанието на средновековната франечка држава и на тамошното римолатинско свештенство. Таму христијанскиот црковен живот меѓу словенското население бил управуван од франечкото свештенство, кое проповедувало и вршело богослужба на неразбирлив римолатински јазик.

Уште од самото доаѓање во Велеград, престолнината на Моравија, светите Браќа поттикнале интензивна богослужбена, проповедна, просветна и книжевна дејност. Односно, се посветило големо внимание и на просветувањето ученици, за да научат да читаат, да пишуваат и да богослужбуваат на словенски јазик. Од поталентираните ученици произлегувале книжевници, кои пишувале, преведувале или препишувале книги за потребите на словенската богослужба или за проповедите по храмовите. Од редот на учениците произлегло словенското свештенство во Моравија. Особено дошло до израз спроведувањето на богослужбената и на проповедната дејност, зашто за краток период се превел на старословенски јазик целиот богослужбен чин (за утрената, часовите, малата и големата вечерна, литургијата), кој веќе во моравската црква се практикувал според источноправославниот типик. Во своите проповеди ги просветувале христијаните да не ги прифаќаат остатоците од паганството.

Но уште во почетокот од Кирилометодиевата дејност во Моравија се нарушиле интересите на франечкото римолатинско свештенство, кое постепено почнало да ја губи духовната доминација меѓу западните Словени. Токму од тие причини франечките великодостојници биле непријателски настроени кон распространувањето на старословенскиот јазик во богослужбата и во писменоста. Св. Кирил бил обвинет дека ги нарушува светите позиции на традиционалната духовна и писмена цивилизација во христијанскиот свет да се пишува и да се проповедува на трите јазичи: класичнохеврејски, римолатински и византискогрчки. Ваквата тријазична доктрина не била продукт на времето во кое дејствувала-

ле св. Кирил и Методиј. Старата тријазична идеологија влечела корени уште од далечниот IV век, но официјално неа ја афирмирал книжевникот Исидор Севилски (570–636), повикувајќи се дека на тие три јазици Пилат заповедал да се напише натписот на крстот на којшто бил распнат синот господов Исус Христос. Тријазичната теорија се ширела низ вековите како во римската, така и во источната црква, а секое богослужење на сопствениот јазик се квалификувало за еретичко дело. Официјалниот јазик во источното христијанство бил византискогрчкиот, а во западното исклучително се восприемал римолатинскиот. Токму во втората половина од IX век тријазичната доктрина се нашла пред јавна демистификација, на која жестоко ѝ се спротивставиле токму св. Кирил и брат му св. Методиј. Особено дошол до израз јазичниот полемички судир во Венеција на св. Кирил кој се поставил во одбрана на словенскиот јазик, кога приврзаниците на учењето за трите јазици во христијанството ги нарекол со називите тријазичници или пилатовци. Тоа учење го сметал за нехумано, за што и со огромен ентузијазам се впуштил во борба против тријазичниците – проектирајќи го новиот хуманизам во духовниот и во културниот однос за рамноправноста на јазиците и за еднаквоста меѓу народите. Со тоа ја придобил и наклонетоста на папата во Рим, каде што мисионерите со своите најистакнати ученици биле повикани во папската престолнина. При дочекот во Рим новопоставениот папа Адријан II ги благоволил словенските книги напишани на старословенски јазик и со словенско глаголичко писмо, при што дозволил да се богослужбува на словенски јазик. Нашите истражувања покажаа дека ваквиот црковнополитички гест на папата да се богослужбува и на словенски јазик ја заживеал старословенската кирилометодијевска јазична и писмена примена меѓу словенските христијани на просторите во класична Далмација и во Дукља (денешна Црна Гора), што требало да биде дополнителен прилог да се потврди суверенитетот на апостолската литургиска доминација. Не се исклучува веројатноста дека уште веднаш по згаснувањето на византискиот политички и црковен источнохристијански карактер на Моравската мисија во 867 година, при повратниот пат преку Венеција на сесловенските просветители, настанале и првите контакти со словенската писменост и со глаголицата на ученици по род Словенци, Хрвати, Босанци и Црногорци (Дукљани). Што значи дека веќе бил подготвен културолошкиот амбиент да се прифати и таму папската поткрепа на правото да се применува кодифицираниот старословенски богослужбен и книжевен јазик и устроеното глаголичко писмо.

Во останатите јужнословенски средини – како во Бугарија, така и во Србија, тогаш христијанството не било воспоставено како официјална

религија, па следствено и кирилometодиевските сесловенски просветителски процеси немале директен одраз во нивните средини. Имено, христијанизацијата во бугарското кнежество се случила со посредство на византискиот Константинопол меѓу 867 и 870 година и таму богослужбата и писменоста се одвивале на византискогрчки јазик сè до Преславскиот собор во 893 година, а и неколку години потоа. Впрочем, уште во летото во 862 година бил склучен воен сојуз меѓу франчката држава на Људвиг и бугарското кнежество, којшто индиректно бил насочен и против Велика Моравија – а во тек била и војната меѓу Византија и Бугарија, која завршила со склучувањето на мировен договор во 864 година (значи една година подоцна откако почнала Моравската мисија).^{1*} Исто така и на територијата на средновековна Рашка (денешна Србија) христијанството се официјализирало со посредство на византискиот Константинопол меѓу 867 и 874 година, со византискогрчки јазик во богослужбата и во писменоста. Затоа и на просторот на Србија се среќаваат многу подоцнежни траги од кирилometодиевската словенска богослужба и писменост, што изворно се засведочени со сочувани писмени споменици од првата половина на XIII век и наваму – секако не сметајќи ги како српски постарите словенски ракописи со дукљанско-зетска (црногорска) провениенција.

По смртта на св. Константин-Кирил во 869 година, папата се согласил да се манифестира екуменската христијанска чест во богослужбата на старословенски јазик, па како сопствен легат (пратеник) го препорачал св. Методиј на моравскиот кнез Ростислав, на нитранскиот кнез Светополк и на панонскиот кнез Коцелъ: *Да Ве учи како што баравете, и да Ви ги објаснува на Ваш јазик книгите на сиот црковен чин во целост (Панонски легенди, Житие за св. Методиј, глава 8)*. Сè до смртта на св. Методиј во 885 година со различен степен на отпори словенскиот јазик и глаголичкото писмо биле во практична примена во западнословенските книжевни и духовни средини, а потоа политичките околности предизвикале прогон на Кирилometодиевите ученици и прифаќање на римолатинските писмени искуства. Но основните идеи за ширење на словенска цивилизациска свест со примена на словенскиот јазик во богослужбата и во писменоста не згаснале и биле продолжени од Кирилometодиевите ученици, од кои најистакнати биле св. Климент, св. Наум и Константин

¹ Ваквите засведочени историски факти не ги оправдуваат современите тврдења во палеобугаристиката дека св. Константин-Кирил и Методиј биле „бугарски просветители“, а старословенскиот богослужбен и книжевен јазик дека бил „старобугарски јазик“. Затоа и самата атрибуција „старо/бугарски“ треба да се толкува како импровизиран остаток на „романтичарско-патриотските тези“ од минатото, што неправедно се изделува и се истакнува надвор од глобалниот сесловенски цивилизациски супстрат.

Презвитер. Нивното напуштање на Моравија и одењето на Балканот означувало враќање на реализацијата на идејата за ширење на словенска цивилизациска свест, назад кон нејзините извори – Македонија.

Поддржувањето на словенскиот јазичен и културен идентитет од страна на Византија, а подоцна и од папата во Рим, се покажало како функционална политичка доктрина и за бугарските владетели Борис и Симеон – внатре во државата да го неутрализираат влијанието на прото-бугарската аристократија, а притоа и за надвор стратешки поуспешно да ги балансираат односите со Византија. Чинот на словенското просветителство во бугарската држава го поттикнал до завршна фаза владетелот Симеон на Преславски собор во 893 година, кога неговото кнежество станало царство. По неколку години, во почетокот на X век, византискиот клер бил принуден да ја напушти Бугарија при што и се неутрализирале богослужењето и писменоста на византискогрчки јазик. Впрочем преславските соборски одлуки го отвориле процесот за воспоставување на старословенскиот јазик во богослужбената и во книжевната практика на бугарската држава, во чијшто состав воено бил завладеан и поголемиот дел од Македонија. Сепак, од политички причини се направил компромис во однос на примената на словенското писмо, при што се заменила глаголицата со новоустроеното словенско писмо – кирилицата. Тоа се случило како последица на новото политичко актуелизирање на словенското азбучно прашање во бугарската држава на Симеон, кога пред донесувањето на преславските соборски одлуки имало и јавни дебати на кои Кирилometодиевите ученици св. Климент и Наум јавно се заложувале да се задржи изворното кирилometодиевско словенско писмо глаголицата. Дури на една од одржаните јавни дебати за примената на словенското писмо се читал полемичкиот трактат *За буквите* од Црноризец Храбар како апологија во одбрана на глаголицата, зад чијшто псевдоним би можел да се крие и самиот Кирилometодиев ученик св. Наум.

По Преславскиот собор во 893 година св. Климент и Наум не се помириле со отстапувањата од основните изворни идеи на кирилometодиевското словенско просветителство. Затоа целосно се изолирале во Македонија, т.е. во Климентовата епархија, формирајќи ја Охридската духовна и книжевна школа со примената на изворната кирилometодиевска мисионерска дејност: негувањето на македонска дијалектна основа во старословенскиот јазик и на глаголицата во писмената практика, но и задржувајќи ги изворните старословенски текстолошки редакции на сите библиски и богослужбени книжевни жанрови. Наскоро во Македонија им се придружил и Кирилometодиевиот ученик Константин Презвитер, кога станал брегалички епископ во обновената Светикли-

ментова дијецеза – а којшто по барање на св. Наум во 894 година го составил книжевно-компилаторското дело *Поучително евангелие*. Притоа, потемелните истражувања покажаа дека на просторот на Македонија, Константин Презвитер заедно со св. Климент го систематизирале целиот празничен химнографски циклус со пишување на оригинални словенски творби: циклусот од песнопеења за празниците *Раѓањето Христово* и *Богојавлението*, а се мисли дека од нивната заемна творечка соработка произлегле и циклусите со оригиналните словенски канони од составот на триодот и на минејот. Натаму овие процеси предизвикале Охридската духовна и книжевна школа во Македонија да стекне самостоен развоен статус на секој план, што и се издвоил со нагласени различни карактеристики во однос на новоформируваниот Преславски книжевен центар во Бугарија. Оттогаш настапила јасната историска потврда за диференцијацијата меѓу средновековната духовна, книжевна и писмена традиција во Македонија – наспроти она што се одвивала во Бугарија.

3. За проникнувањето на македонската јазична редакција во старословенскиот, односно во црковнословенскиот богослужбен и книжевен јазик

Токму врз изворните словенски цивилизациски вредности што ги афирмирале св. Константин-Кирил и св. Методиј се надоградува континуитетот на македонскиот јазичен и писмен развој со зацврстувањето на словенскиот културноисториски идентитет, напојувани од делото на најистакнатите Кирилометодиеви ученици и нивни следбеници св. Климент и Наум Охридски, како и од нив формираната Охридска духовна и книжевна школа. Натаму како што се афирмирала Охридската духовна и книжевна школа, така станувало сè посилено нејзиното влијание во развојот на богослужбената, јазичната, писмената и на книжевната традиција кај другите словенски средновековни средини, меѓу кои и во руската. Целосното потпирање врз изворните идеи на кирилометодиевското сесловенско просветителство во Охридската духовна и книжевна школа, но и покренувањето на растежот на старословенскиот јазик од страна на Кирилометодиевите ученици како веќе стандардизиран и вкоренет богослужбен, писмен и книжевен цивилизациски супстрат – заедно придонеле да се подреди статусот на Преславскиот книжевен центар во своевидна периферна позиција на влијание кај другите словенски средини. Кон ваквиот процес, поголема улога одиграле и неповолните воено-политички и црковни прилики, што перманентно го слабеее Првото бугарско царство и го довеле до вазалска завладеана позиција во однос на Византија.

Во наведените услови на перманентно воено и политичко слабеење на Првото бугарско царство, последователно дошло до негово згаснување, кога канонски следело и укинувањето на неговата помесна (титуларна) Преславска црковна дијецеза. Затоа и по нецел век на траење, Преславскиот книжевен центар исчезнал од духовната и од културната сцена на Балканот. Престижниот статус на Охридската духовна и книжевна школа како извор станал уште поактуелен при идниот развој на старословенската богослужбена, јазична, писмена и книжевна традиција.

По изминатиот период од нецел еден век сè уште не избледнеле искуствата од дејноста на св. Климент, св. Наум и на епископ Константин во Македонија. Натаму врз континуитетот на старословенскиот јазичен и писмен развој почнале да влијаат процесите од заживувањето на богомилското движење и учење, создавањето на Самуиловото словенско владетелство на просторот на Македонија (976–1014/108) и формирањето на Охридската патријаршија како титуларна помесна црква на овој македонски владетел. Големото влијание на Охридската духовна и книжевна школа во Македонија сè повеќе го вкоренувала старословенскиот јазик во богослужбата, книжевноста и во писменоста.

Но веќе по враќањето на државниот и духовен протекторат на Византија во Македонија од 1018 година наваму, на развојот на словенските духовни и културни процеси таа гледала како на антивизантиски постапки - што го отежнувале дури и стекнувањето на лојалноста на македонското население како поданици, па дури и како христијанска паства. Затоа и првовремено Византија се обидела да ги потисне словенските воспоставени јазични и писмени традиции во Македонија преку наметнување доминација на византискиот црковен фактор во Охридската архиепископија (што сепак и во тие услови останала независна од јурисдикцијата на Вселенската патријаршија во Константинопол). Затоа почнала да се форсира примената на византискогрчката богослужба и масовно да се истиснуваат старословенските ракописни книги. Тогаш еден дел од македонските книжевници почнале да пишуваат на византискогрчки јазик, а веќе при нивелирањето на византиската антисловенската политика – истите творци засилено се оддале на книжевно преведување од византискогрчки на старословенски јазик. Како и да е, традицијата на Охридската духовна и книжевна школа веќе имала пуштено цврсти словенски корења, што не можеле да се искоренат. Во македонските книжевни и скрипторски центри се продолжило да се пишуваат книги на старословенски јазик, а друг дел од македонските книжевници учествувале во византиските творечки процеси, поддржувајќи ги актуелностите на доминантните идеологии на времето во кое живееле сите заедно.

Веќе воспоставената кирилородиевска традиција пошироко во словенскиот духовен и културен свет од XI–XII век наваму со самостојните искуства од различните центри повеќе не можеле да го гарантираат опстанокот на изворната основа во старословенскиот богослужбен и книжевен јазик, стандардизиран уште од средината на IX век. Долгиот временски период на заемни јазични, писмени и книжевни врски меѓу средновековните јужнословенски средини и Русуја до некаде успевале да го балансираат основниот слој на старословенскиот јазик, а во тоа Света Гора имала голема улога. Сепак различните политички и црковни влијанија во секоја од словенските средини наложиле да настапат извесни диференцијации во основата на старословенскиот јазик, при што во секоја од нив доаѓало до постепено проникнување на народните (дијалектни) говорни особености. Всушност, станува збор за заживување на *редакцискиот период* од историскиот развој на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик и на писменоста воопшто, којшто во натамошниот развоен период во науката веќе почнува да се приопштува како *црковнословенски јазик*. Така, во ракописните споменици што се пишувале во македонските книжевни и скрипторски центри почнале да се диференцираат препознатливи македонски дијалектни јазични црти, кои во палеославистиката се определени како *македонска јазична редакција* (рецензија или варијанта) во однос на бугарската, српската, зетската, хумската, хрватската или руската јазична редакција. Во новата интеркултурна констелација се случил дополнителен развоен поттик на кодифицираниот старословенски богослужбен и книжевен јазик, предизвикувајќи негово внатрешно структурно раслојувања при односот на предлошката и преписот од една во друга јазична редакција, при што текстовите се изложувале на своевиден „превод“. Процесот на препишувачката размена на македонските, српските, зетските или на бугарските ракописни текстови одразувал помали јазични и правописни адаптации, за разлика на јужнословенските ракописни текстови во однос на руските – кои од XIV век натаму биле позначително одалечени од основата на порано кодифицираниот старословенски јазик.

Главните карактеристики што ја изделуваат македонската јазична редакција на старословенскиот (веќе црковнословенски) јазик во однос на другите, се претежно на фонетско и на морфолошко ниво, иако извесни примеси можат да се евидентираат и на лексичко ниво – во однос на задржувањето на архаични зборовни форми, кои постапно сепак биле дополнувани со калкирањето на нови сложенки – надградувани и со изворни народни зборови. Пред сè, станува збор за мешањето на нововските кога се пишувалаат зад одделни консонанти, за вокализација на

двата ерови (темни вокали) во силна позиција – големиот Ъ во О и малиот Ъ во Е, појавата на нова графема S, деназализацијата на носовките Ж и А според карактеристиките на македонските дијалектни говори, примесите на присуство на вокално Р и Л само во сочуваните ракописи со македонска провениенција и сл. Ваквите јазични карактеристики се регистрираат во сочуваните писмени споменици (ракописни книги) што биле пишувани во рамките на Охридската книжевна школа. Но, по извесно време, во североисточна Македонија се издиференцирала специфична јазично-правописна развојна насока во рамките на уште една средновековна македонска книжевна школа, позната како Кратовска (или Кратовско-лесновска). Особено доаѓаат до израз диференцијациите на ортографски план, при што меѓу сочуваното македонско ракописно наследство од XII век наваму се изделуваат тесните карактеристики на *охридскиот* и на *кратовскиот* правописен систем. Ако за ракописите од Охридската книжевна школа пишувани во редакцискиот период биле карактеристични конзервативноста и архаичноста на јазикот и на писмото, со двоеров правопис, честа вокализација на големиот ер Ъ во О и сл.; веќе во кратовскиот правописен систем се диференцирале нови развојни ортографски карактеристики: преовладување на малиот ер Ъ, редуцирана појава на мешање на носовките Ж и А, отсутна или ретка појава на вокализација на големиот ер Ъ во О, замена на Ъ со А по графемите Ц и S, поослободен пристап на словенското писмено меѓувлијание со зетското и со српското скрипторско искуство во ракописните текстови пишувани во втората половина на XIII и првата половина на XIV век и сл.

Онаква каква што до скоро во палеославистиката беше претставувана типологизираната македонска јазична редакција, функционираше во средновековната книжевната традиција сè до крајот на XIII и во првата половина на XIV век. Впрочем, текстовите на сочуваните ракописи до XIII век ја одразуваат најпрецизната македонска јусова јазична редакција на старословенскиот/црковнословенски јазик. Во веќе обновената Втора Византија (од 1261 година), се наметнала потребата за нови реформски зафати што требало да ги прочистат пролатинските влијанија поради полувековното нејзино згаснување (од 1204 година). Пред сè, била важна литургиската реформа, кога Студискиот типик се променил со Ерусалимскиот. Тоа во македонската и во другите јужнословенски јазични и писмени средини подразбирало активирање на процесот „поправање на книгите“: нови преводи на книжевниот жанровски ансамбл од византискогрчки на црковнословенски јазик, негово текстолошко прередактирање, структурно доизградување, преантологизирање, идејно акомодирање, стилско доусовршување преку стилот „плетение словес“, а над сè

и реформирање на правописните системи за нивна попрецизна регламентација, итн. Високите критериуми на исихастичкиот принцип за точност и за пластичен стилски израз на словото, потсетиле за присутниот јазичен и смисловен хаос, што настанал како резултат на грешките и на несоодветностите во текстовите при нивното повеќевековно препишување. Се наметнал построг и прецизно нормативен принцип на преведувачка и на препишувачка постапка во македонските книжевни и скрипторски центри. Сеопфатните нови реформи не ја подместиле значајно основата на македонската јазична варијанта (редакција) од црковнословенскиот јазик, туку промените доминантно доаѓале до израз во правописните системи на македонското словенско ракописно наследство. Ортографската реформа за попрецизна регламентација на правописните системи како ново византиско искуство станала активна тенденција и во јужнословенските книжевни и скрипторски центри, меѓу кои и во македонските. Погolem дел од македонските книжевници вршеле директни промени на правописниот систем од предлошката, заменувајќи го јусовиот охридски или кратовски правописен систем со новите реформирани безјусови правописи - најпрво „рашкиот“, а подоцна и „ресавскиот“.

Новиот реформиран „рашки“ правописен систем на црковнословенскиот јазик бил нормиран во втората половина на XIII век и се адаптирал во текот на XIV век, а со цел генерално во сите јужнословенски писмени традиции да се реши новата состојба за обележување и за читање на палаталните гласови, отстранувајќи ги скоро деназализираните графеме Ж и А. Во прилог на реформираната ортографска систематизација полугласовите Ъ и Ь се свеле само на присуството на малиот ер Ъ, итн. Важно е да се нагласи дека реформираната ортографска појава во целост била подредена на новата фаза од развојот на кодифицираниот богослужбен и книжевен старословенски/црковнословенски јазик, главно во сите јужнословенски книжевни и скрипторски центри. До пред нешто повеќе од две децении во палеославистиката погрешно се третираше рашкиот правописен систем како апсолутна карактеристика на српската јазична редакција на црковнословенскиот јазик. Називот „рашки правопис“ не потекнува од периодот на неговата појава, зашто првично настанал во Светогорскиот реформаторски духовен и книжевен центар – како тенденција за попрецизна регламентација на правописните системи во јужнословенските јазични и писмени средини. Бидејќи во XIII век во скрипториумите на територијата на Рашка (Србија) црковнословенскиот богослужбен и книжевен јазик и словенската писменост биле во своевиден зародиш, затоа и таму најбргу почнал реформираниот правопис да се адаптира како функционален во писменоста. Додека во другите јуж-

нословенски средини: македонската, бугарската, црногорската, босанската или хрватско-далматинската, старословенската писменост имала веќе потврдено искуство на траење и традиција. Особено во Македонија скрипториумите истакнувале првичен поконзервативен однос кон прифаќањето на новите правописни реформи. Затоа во науката овој правописен систем условно се именувал како „рашки“, што не значи дека е исклучително српско ортографско искуство – туку претставува општа јужнословенска писмена традиција.

Уште во втората половина на XIV век, повторно на Света Гора, дошло до надградување на реформиранитот „рашки“ правописен систем со нов нормиран словенски правопис - во науката познат како „ресавски“. Сè поинтензивните напливи на различните јазични редакциски адаптации во црковнословенскиот богослужбен и книжевен јазик нужно условиле во наредните периоди меѓу XV и XVII век ресавскиот правописен систем да претрпи извесни приспособени општојужнословенски модификации. Овојпат ортографската норматива била до повисок степен супспецијализирана на јазичните и на писмените развојни предизвици, што биле непосредно поврзани со состојбата од развојот на црковнословенскиот јазик. Во прилог на усовршувањето на новиот словенски правописен систем учествувале повеќе истакнати и опитни јужнословенски книжевници, како што бил Евтимиј Трновски – а особено била од важно значење граматичката теорија на Константин Костенечки, произнесена во неговиот трактат *Разјаснето излагање за буквите*. Костенечки клонел кон идејата обновувањето на веќе повеќеслојната комуникација на црковнословенскиот јазик да се засновува на графиското и на ортографското формално приближување на јужнословенските предредактирани текстови во однос на византискогрчкиот правописен образец и правописни идеи. Затоа и т.н. „ресавски“ правопис повеќе од „рашкиот“ требало да потсетува на кирилometодиевското старословенско писмо, особено со повторната примена на двата ера Ђ и Ђ. Неговите главни карактеристики се идентификуваат преку: замената на големата носовка Ж со лигатуирната графема Оу (-у) и на малата носовка А со Е; попрецизно регулирање при пишувањето на еровите – големиот Ђ се пишувал на местата каде што темниот вокал се изговарал во функција на полуглас, а малиот Ђ се бележал на крајот од зборовите без полугласовно изговарање; проширување на системот од наредни знаци по образецот на грчкиот правопис; се пристапило кон регулација на буквите што се пишувале со повеќе графема, како што бил примерот со обичното И и со десетеричното І (Ї или Ī), со омикрон О и со омега Ω (Ω), со диграмото У и со лигатурното Оу, и сл.

За жал, до пред две децении во палеославистиката обично промената на правописниот систем од XIV век наваму се сметаше и како промена на јазичната редакција. Следствено, ракописните текстови од македонските или од бугарските скрипториуми пишувани со реформиран безјусов рашки или ресавски правопис се сметаа дека имаат „српска јазична редакција“. Но во сите случаи, промената на стариот охридски или кратовски јусов правопис со реформираниот безјусов рашки или ресавски правописен систем за нивна попрецизна регламентација, не значело и промена на македонската јазична редакција со српска. Едноставно станува збор за ортографско прашање, а не и за отсуство на македонските јазични црти во текстовите на безјусовите правописно-реформирани ракописи. Во основата на овие сочувани безјусови текстови се идентификуваат македонски јазични црти, па дури се забележува и сè поголем наплив на веќе олицетворена македонска лексика. Затоа, при лингвистичките анализи на писмените споменици од XIV век наваму би можело да се оперира и со терминологијата македонска безјусова јазична редакција, којашто трпела измени во однос на македонската јусова јазична редакција само на определено фонетско ниво – во зависност од промените на карактеристичните графеми (букви), што ги наложувал за употреба реформираниот правописен систем. Впрочем, отсуството на назалите Ж и А и нивната деназализација во македонското ракописно наследство од XIV век наваму не било одраз само на нова писмена тенденција, туку овој лингвистички процес веќе постоел како порано започнат фонетски развој уште од XII–XIII век. Во првата и во втората половина на XIV век сè уште се идентификува присуството на стариот јусов правопис во сочуваното македонско ракописно наследство. Уште поинтересни се примерите во сочуваните македонски ракописи кои се пишувале со мешан јусов и безјусов правописен систем. Сето ова потврдува дека во книжевната практика реформираниот рашки правопис не се наметнувал со црковните декрети, туку тој се распространувал под влијанието на новите тенденции за попрецизна регламентација на ортографскиот систем – а тоа го барало новото време. Македонската старословенска/црковнословенска писмена традиција била поконзервативна во однос на другите јужнословенски средини, зашто уште од времето на св. Климент и на Охридската книжевна школа се негувале изворните форми на кирилometодиевските словенски јазични и писмени карактеристики. Затоа и новоформираните словенски безјусови правописни системи „рашкиот“ и „ресавскиот“ некако подоцна успеале да се приспособат и да се прифатат во македонската словенска писмена практика.

4. Заклучок: За последователните проникнувања на македонските народни говори во црковнословенскиот јазик од дамаскинарскиот (просветителски) период

Од втората половина на XVI до крајот на XVIII век во Македонија настапиле забрзани јазични развојни процеси со кои се истакнале пројавите на новите просветителски идеи, како предвесници на преродбенскиот XIX век. Веќе цело столетие бледнеел духот на искуствата од византиската културна и писмена традиција. Но затоа, пак, во преведувачкиот и во препишувачкиот ангажман на македонските книжевни дејци почнало да се наметнува презентирањето на тогашните современи грчки автори и на нивните дела кои веќе се пишувале на новогрчки (народен) јазик. Света Гора повторно се нашла во улога на афирмативен центар, каде што почнале да се активираат размените на новите просветителски идеи. Посредно и градот Солун продолжил да е значаен центар за воспоставување врски на поголемите развојни иницијативи и идејни тенденции. Всушност, во XVII век Македонија продолжила да служи како интегрален простор на идејно-развојната духовна и културна интроспекција меѓу народите на Балканот. Своевидно духовно и културно значење сè уште имала и автокефалната улога на Охридската архиепископија, која ја сочувала самостојноста и влијанието сè до XVIII век (до нејзиното неканонско укинување во 1767 година).

Во пишуваните текстови се поддржувала идејата дека проповедните и книжевни текстови треба да се создаваат на „прост“ – едноставен народен јазик, за да ја разберат обичните луѓе. Ваквата просветителска пројава се зародила кај солунскиот книжевник од XVI век Дамаскин Студит, кој се залагал да се пишува на народен новогрчки јазик, зашто традиционалниот (византискогрчки) богослужбен и книжевен јазик веќе тешко бил разбирлив за народот. Одрозот на неговите просветителски идеи веднаш заживеал пошироко во Македонија, каде што меѓу 1560 и 1580 година се извршил и првиот словенски превод на Дамаскиновиот зборник *Сокровиште* од страна на епископот пелагониски и прилепски Григориј. Под влијание на првиот македонски превод настанале и другите преводи на народните јазични изразувања во Бугарија, Србија, Црна Гора, Русија и Романија. Преведениот зборник почнал да го губи насловот *Сокровиште*, па како гест на просветителската идејна репродукција на авторот, во Македонија и во другите книжевни средини се преименувал како *Дамаскин*. Главно, во проповедно-поучните и во другите книжевни состави писменоста продолжила да се развива со народната основа на јазикот, а со тоа се афирмирала понагласената македонска национална

јазична диференцијација во однос на другите јужнословенски јазични средини: бугарската, српската, црногорската, босанската хрватската и словенечката. Исто така, за овој период е значаен и приливот на руските печатени богослужбени црквовни книги, преку кои во македонското богослужење и во писменоста се вршело специфично руско црковнословенско јазично и писмено влијание. Но над сè, укажуваме на приоритетната потреба јазично да се истражува токму македонското ракописно писмено наследство од периодот меѓу XVI и XVIII век, каде што лежи сврзувачката нишка за проследување на континуитетот на македонскиот историски јазичен развој до периодот на народното будење и на преродбенските национални идеи во текот на XIX век. Следствено, токму и во тие писмени споменици како извори лежи и концентрирањето на балканистичкиот јазичен слој во македонскиот словенски јазик, што го прави посебен во однос на другите јужнословенски јазици и исклучително податлив за истражувања од странаската компаративна лингвистика.

Во почетокот и во средината на XX век токму и кодификаторите на современиот македонски книжевен јазик Крсте Петков Мисирков и Блаже Конески кодифицираа функционална стандардизирана јазична норма, заснована врз нивното исклучително добро познавање и врз примената на искуствата на автентичните историскојазични состојби на Кирилотодијевата и на Светиклиментовата јазична и писмена традиција во Македонија, како и врз македонската народна јазична основа.

Литература

- Балан, Ал. Т. (1920, 1934). *Кирил и Методиј*, св.1 и св.2: Софија.
- Бернштейн, Б.С. (1984). *Константин-Философ и Методиј*: Москва.
- Бильбасов, В.А. (1868-1871). *Кирилл и Мефодий*, I–II: Спб.
- Бицевска, К. (2001). *Правописни и фонетски особености во ракописите од северна Македонија од XIII и XIV век*: Скопје.
- Велев, И. (2005). *Византско-македонски книжевни врски*: Скопје.
- Велев, И. (2009). *Искони бѢ Слово. Во почетокот беше Словото*: Скопје.
- Велев, И. 2014. *Историја на македонската книжевност*. Том 1. *Средновековна книжевност (IX–XIV век)*: Скопје.
- Велев, И. (2016). *Свети Кирил и Методиј – рамноапостоли и сесловенски просветители*: Скопје.
- Георгиевски, М. (1979). *Македонското книжевно наследство од XI до XVIII век*: Скопје.

- Георгиевски, М. (1988, 1993, 2000). *Словенски ракописи во Македонија*, кн. III–IV, кн. V–VI и кн. VII–VIII: Скопје.
- *Дамаскини. Македонски преводи од 16 до 19 век.* (1975). Предговор, избор, редакција и коментар Радмила Угринова-Скаловска: Скопје.
- Десподова, В. и Славева, Л. (1988). *Македонски средновековни ракописи*. Книга I: Прилеп.
- Десподова, В. (2003). *Македонски средновековни ракописи*. Книга II: Прилеп-Скопје.
- Добровский, И. (1825). *Кирилл и Мефодий, славянские первоучители*: Москва.
- Доровски, И. и Црвенковска, Е. 2008. *Лексикон на странски македонисти XX и XXI век*: Скопје.
- Ивановски, О. (1962). *Македонските Словени од VI до IX век*: Скопје.
- Илиевски, П. Хр. (1972). *Крнински дамаскин*: Скопје.
- Илиевски, П. Хр. (2001). *Појава и развој на писмото, со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*: Скопје.
- Илиевски, П. Хр. (1999). *Светила незаодни. Словенските првоучители и нивните ученици (Студии)*: Скопје.
- Илиевски, П. Хр. (2005). *Традиција и иновации во македонските црковнословенски книжевни споменици од турскиот период*: Скопје.
- Г. А. Ильинский, Г. А. (1931). Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена „кирилицей“, *Byzantinoslavica*, III, 1, 79–88.
- Ильинский, Г. А. (1906). *Македонский листок. Отрывок неизвестного памятника кирилловской письменности XI–XII в.*: Санкт Петербургъ.
- Ильинский, Г. А. (1915). *Охридские глаголические листки. Отрывок древнецерковно-славянского евангелия XI в.*: Петроградъ.
- Ягич, В. (1886). *Вопрос о Кирилле и Мефодии в славянской филологии*: Санкт Петербургъ.
- Ягичъ, В.И. *Образцы языка церковнославянского по древнейшимъ памятникамъ глаголической и кирилловской письменности*: Санкт Петербургъ.
- Јакимовска-Тошиќ, М. (2001). *Македонската книжевност во XV век*: Скопје.
- *Кирилло-Мефодиевский сборник в памть о совершившемся тысячелетии славянской письменности и христианства в России.* (1865): Москва.
- *Кирил Солунски*, (1970). кн.1 и кн.2: Скопје.
- Конески Б. 1952, (1954). *Грамматика на македонскиот литературен јазик*: Скопје.

- Конески, Б. (1986). *Историја на македонскиот јазик*: Скопје.
- Конески, Б. (1975). *Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија*: Скопје.
- Конески, Б. (1986). Охридска книжевна школа. -В: *Климент Охридски. Студии*: Скопје.
- Лавров, П. А. (1928). *Кирило та Методиј в дрвѣо-славянскому письменсти*: Київ.
- Лавров, П. (1930). *Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности*: Ленинград.
- Макаријоска, Л. и Павлеска-Георгиевска, Б. 2013. *Македонската лексика низ вековите*: Скопје.
- Макаријоска, Л. (2019). *Црковнословенско-македонски речник*: Скопје.
- *Македонски споменици со глаголско и со кирилско писмо*. 2008. Составувачи И. Велев, Л. Макаријоска и Е. Црвенковска: Скопје.
- *Македонски текстови 10–20 век*. (1966). Составиле Б. Конески и О. Јашар-Настева: Скопје.
- *Македонскиот јазик во глобалниот свет*. 2008 Година на македонскиот јазик: Скопје.
- Мареш, Ф. В. (2008). *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик. Синхронија и дијахронија*: Скопје.
- Марковиќ, М. (2007). *Ароманскиот и македонскиот говор од охридско-струшкиот регион во балкански контекст*: Скопје.
- Марковиќ, М. и Тополињска, З. (2019). *Македонски – полски. Семантичка деривација на одбрани прасловенски корени*: Скопје.
- Меншиков, А. И. (1885). *Материалы для истории письмен восточных, римских и славянских*, Москва 1885;
- Миловска, Д. (2004). *Стари книжевни текстови*: Скопје.
- Минова Ѓуркова, Л. (2006). *Грамматика на македонскиот стандарден јазик за странци*: Скопје.
- Мисирковъ, К. П. (1903). *За македонцките работи*: Софија.
- Мисирков, К. П. (2005, 2007). *Собрани дела*. Книга I и II. Подготовка Б. Ристовски: Скопје.
- Мошин, Вл. *Словенска палеографија*: Скопје.
- Мошин, Вл. (1971). *Словенски ракописи во Македонија*. Книга I: Скопје.
- Острогорски, Г. (1970). *Византија и Словени*: Београд.
- Пандев, Д. и Стојчевска-Антиќ В. (2006). *Македонија лулка на словенската писменост*: Скопје.
- Пандев, Д. (2007). *Охридска читанка*: Охрид.
- Пандев, Д. (2011). *Македонска хрестоматија*: Скопје.

- *Панонски легенди.*(1970). Превод Радмила Угринова-Скаловска. Предговор Харалампие Поленаковиќ: Скопје.
- *Панонски легенди.* (2001). Превод Јован Таковски. Предговор Добрила Миловска: Скопје.
- Поленаковиќ, Х. (1973). *Во музрите на словенската писменост:* Скопје.
- Поп-Атанасов, Ѓ. (2015). *Македонската глаголица:* Скопје.
- Поп-Атанасов, Ѓ. (1989). *Речник на старата македонска литература:* Скопје.
- Поп-Атанасов, Ѓ. (2017). *Словенски ракописи од Македонија во странски ракописни збирки X-XIX век.* Книга прва, Археографски опис: Скопје.
- Рибарова, З. (2009). *Палеословенистички студии:* Скопје.
- Спасов, Јб. (2005–2006). *Избрани поглавја од историјата на македонскиот јазик. Бојата на јазикот.* Книга 1-2: Скопје.
- *Старословенски кирилometодиевски извори.* (2011). Вовед, редакција и коментари д-р Ѓорѓи Поп-Атанасов: Скопје.
- *Старословенско-македонски речник (со грчки паралели).* (1999). Редактор Вангелија Десподова: Прилеп-Скопје.
- Стојчевска-Антиќ, В. (1997). *Македонската средновековна книжевност:* Скопје.
- Таковски, Ј. (2004). *Црковнословенска граматика со црковнословенско-македонски речник:* Скопје.
- *Теофилакт Охридски, Житие на Климент Охридски.* (1955). Превод, увод и бележки от Ал. Милев: Софија.
- Толстой, Н. И. (1954). *Македонский язык.* БСЭ, 25: Москва.
- Тополинска, З. (1996). *Студии од македонско-бугарската јазична конфронтација:* Скопје.
- Туницкиј, Н. (1913). *Свети Климент Епископ словенский. Его жизнь и просветительская деятельность:* Сергиевъ Посадъ.
- Угринова-Скаловска, Р. (1979). *Старословенски јазик:* Скопје.
- Усикова, Р.П. (1985, 2000). *Македонский язык. Грамматический очерк, тексты для чтения с комментариями и словарем:* Скопје.
- Усикова, Р. (2008). *Современный литературный македонский язык как предмет славяноведения и балканистики. Современиот литературен македонски јазик како предмет на славистиката и на балканистиката:* Скопје.
- Црвенковска, Е. (2015). *Старословенска читанка:* Скопје.

* * *

- Bagin, A. (1993). *Cyrlometodská tradícia u Slovákov*: Bratislava.
- Čirgič, A. (2011). *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*: Podgorica.
- Dvornik, F. (1970). *Byzantské misie u Slovanů*: Praha.
- Dvornik, F. (1933). *Les Legendes de Constantine et de Methode vues de Byzance*: Prague.
- Friedman, V.A. (2004). *Studies on Albanian and Other Balkan languages*: Dukagjini.
- Friedman, V.A. (1977). *The Grammatical of the Macedonian Indikative*: Columbus.
- Grivec, Fr. (1951). *Žitija Konstantina in Metodija*: Ljubljana.
- Lunt, H.G. (1952). *Grammar of the Macedonian language*: Скопје.
- Martine, A. (1987). *Indoevropski jezik I „Indoevropljani“*. Predod i predgovor Jasmine Grković: Novi Sad.
- Oblak, V. (1896). *Mazedonische Studien, Sitzungsberichte der Philosophische-historischen Class der kaiserliche Akademie der Wissenschaften*: Wien.
- *The Konikovo Gospel. Кониковско евангелие*. 2008. Editors: Jouko Lindstedt, Ljudmil Spasov, Juhani Nuorluoto: Helsinki.
- Vaillant, A. (1950, 1958, 1966). *Grammaire compare des langues slaves*. 1–3: Paris.
- Vaillant, A. (1948). *Manuel du vieux Slave*: Paris.
- Vašica, J. (1966). *Literarni památky epochy velkomoravské 863–885*: Praha.
- Velev, I. (2020). Hrišćanstvo i crnogorski duhovni i kulturnoistorijski identitet. *Matica*, br. 81, Podgorica, str. 11–88.
- Šekularac, B. (2014). *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*: Cetinje.

Ilija VELEV

**CODIFICATION OF OLD SLAVONIC LITURGICAL AND
LITERARY LANGUAGE AND ITS REFLECTIONS ON
MACEDONIAN HISTORICAL-LINGUISTIC DEVELOPMENT**

In the historical context, the Macedonian Slavic language development is closely related to the codification of the Old Slavonic liturgical and literary language implemented by Cyril and Methodius, and at the same time to the structure of the Glagolitic alphabet. Thus, the original Slavonic civilisation values affirmed by S. Konstantin-Cyril and St. Methodius upgraded the continuity of Macedonian linguistic and literary development, extended by the work of the most prominent students of Cyril and Methodius and their followers – St. Clement and Naum of Ohrid, as well as by the Ohrid Spiritual and Literary School formed by them.

Key words: *codification, Old Slavonic language, Glagolitic alphabet, Cyrillic alphabet, Macedonian language recension, Macedonian vernacular*

Stručni rad

UDK 81:003.349.1(497.5)''18''

UDK 272:003.349.1(497.5)''18''

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

mlukic@ffos.hr

**CYRILLOMETHODIANA U SVJETLU ODNOSA DVOJICE
HRVATSKIH BISKUPA – JOSIPA JURJA STROSSMAYERA I
IVANA ANTUNOVIĆA**

(vanjskojezičnopovijesni prinos novijoj povijesti glagolizma)

Prosvjetiteljske ideje, njihova razmjena i međusobno podržavanje društvenih i političkih aktivnosti između đakovačkoga i srijemskog biskupa Josipa Jurja Strossmayera i naslovnoga kaločko-bačkog biskupa Ivana Antunovića u drugoj polovici 19. stoljeća okvir su u čijim se dimenzijama promatraju njihova nastojanja oko ćirilometodskoga kulturnog projekta – obnove *Cyrrillomethodiane* napose u hrvatskom narodu, a onda i među Slavenima uopće. U radu se daje pregled potvrda te njihove suradnje, među kojima je korespondencija Strossmayer – Antunović u razdoblju od 1872. do 1875. godine, *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih...* iz 1882., napisi u periodici toga vremena, osobito u *Bunjevačkoj i šokačkoj vili*, a na poseban način molitve na čast Sv. apostola. Jedna je od tih molitava inkorporirana u kratak životopis svetih Ćirila i Metoda – *SS. Cyrill i Methodia apoštoli Slavena* u Antunovićevu teološkom djelu *Bog s' čoviekom na zemlji* (1879), a druga *Molitva na čast s. s. Cirilla i Methodija* je svoje mjesto pronašla u molitveniku *Čovik s' Bogom u svojih molba i prošnja* (1884). U radu se pokazuje kako su upravo navedene molitve pokazatelj koliko je biskup Strossmayer uvažavao prinos biskupa Antunovića popularizaciji ćirilometodske ideje u 19. stoljeća među Hrvatima, ali i ostalim Slavenima. Navedena tema pridonosi boljem poznavanju novije povijesti glagolizma i hrvatske *Cyrrillomethodiane*.

Ključne riječi: *J. J. Strossmayer, I. Antunović, Cyrrillomethodiana, 19. stoljeće, popularizacija ćirilometodske ideje, novija povijest glagolizma*

1. UVODNO – TEORIJSKI OKVIR ZA PROMATRANJE DOPRINOSA BISKUPA IVANA ANTUNOVIĆA HRVATSKOJ CYRILLOMETHODIANI

Dobro je poznato da je za naše preporoditelje u prvoj polovici 19. st. jezik u središtu znanstvenoga i javnoga djelovanja, prvo sredstvo za potvrđivanje nacionalnoga identiteta i ostvarivanje političkih ciljeva, izvor i sadržaj znanstvenoga dijaloga i rasprila drugačijega predznaka. Upravo je preporod začelnikom popularizacije jezične problematike u široj javnosti. Jezik je izišao iz okvira u punom smislu stasalih modernih znanosti – filologije i slavistike – te postao brigom i onih koji se jezikom služe kao sredstvom komunikacije, a ne samo onih kojima je jezik predmet istraživanja. Da nam je uistinu tu brigu preporod ostavio u nasljeđe, pokazuju istraživanja Ivanke Petrović (1971.), Stjepana Damjanovića (1991.), Milice Lukić (2009., 2010., 2014.) i Vere Blažević Krezić (2014., 2020.) o hrvatskoj *Cyrilomethodiani* kao historiografskoj i filološkoj znanosti koja, na temelju preporodnih razmišljanja o jeziku i njegovim funkcijama, oblikuje svoje zadatke i ciljeve (kraj 18. i početak 19. st.). Već u drugoj polovici 19. stoljeća, na temeljima integracijskih nacionalnih procesa u prvoj polovici istoga stoljeća i svojevrstne popularizacije znanstvenih tema, pozicijom staroslavenskoga i hrvatskoga jezika te ćirilometodskim naslijeđem nerijetko će se baviti šira javnost (u okviru pokreta i to putem popularizacije navedenih sadržaja u javnoj prepisci, raspravama i popularnim sadržajima objavljenima u časopisima *Katolički list*, *Katolička Dalmacija*, *Glasnik Biskupija Đakovačke i Srijemske* i dr., okružnicama biskupa Strossmayera, književnim tekstovima o ćirilometodskoj baštini i položaju Slavena od iskona do romantizma te drugim nastojanjima u projektu obnove ćirilometodske baštine i staroslavenskoga jezika u liturgiji) u sprezi sa znanosti (Franjo Rački – studije o životu i djelovanju Svete Braće *Viek i djelovanje Sv. Cyrilla i Methoda slovjenskih apoštolor* 1857. i 1859., znanstvene rasprave o jeziku i pismu staroslavenskih i hrvatskoglagoljskih spomenika – *Pismo slovjensko* 1861., *Assemanov evanđelistar* 1865. i dr.).

2. SRIJEMSKI DOPRINOS HRVATSKOJ CYRILLOMETHODIANI

Danas je u filološkoj i historiografskoj znanosti neosporno da je bosansko-đakovački i srijemski biskup Josip Juraj Strossmayer pokrenuo obnovu ćirilometodske baštine na hrvatskome prostoru u drugoj polovici 19. stoljeća. Sastavnice njegove ćirilometodske djelatnosti uistinu su brojne, kako su već pokazala ranija istraživanja (Lukić, Blažević, 2014; 2016). Strossmayer je u svoj ćirilometodski obnoviteljski program upisao i osnivanje Jugoslavenske

akademije znanosti i umjetnosti te ostalih kulturnih i znanstvenih hrvatskih ustanova, okružnice o Svetoj braći što ih je oblikovao pod pokroviteljstvom svoga prvog suradnika, povjesnika i filologa Franje Račkoga, svoje nadaleko čuvene govore, brojna pisma Račkome te znanstvenim i kulturnim radnicima širom slavenskoga svijeta, hrvatskim biskupima, uglednicima u vatikanskoj diplomaciji, pa i papama čiji su pontifikati obilježili njegovo vrijeme. Upisao je na koncu biskup Strossmayer i gradnju Đakovačke katedrale u svoj ćirilometodski program – sve to pozivajući se na svoje *prirodno pravo*, a koje mu je i znanost njegova vremena potvrdila, kao nasljednik Sv. Metoda na srijemskoj biskupskoj stolici. U gotovo svakoj prilici u kojoj je nastupao kao ćirilometodijanac biskup Strossmayer pozivao se na to pravo objašnjavajući ujedno njegove temelje: 1. tisućgodišnji kontinuitet staroslavenske liturgije zapadnoga obreda u hrvatskome narodu; 2. uvjerenje da je "providnost božja" upravo Hrvatima udijelila zadatak da budu mostom između vjerskim raskolom podijeljenih Slavena; 3. postojanje kulta Sv. Ćirila i Metoda u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji i prije njegova vremena.¹ Osim toga, vrijeme Strossmayerova biskupovanja obilježili su i važni ćirilometodski jubileji: tisućita obljetnica Moravske misije 1863., tisućita obljetnica smrti Konstantina Ćirila 1969., tisućita obljetnica od pisma Ivana VIII. knezu Svatopluku kojim se potvrđuje legitimitet staroslavenskoga jezika kao liturgijskoga 1880. te tisućita obljetnica smrti Sv. Metoda 1885. godine. Sve su to relevantni razlozi koji su biskupu Strossmayeru dali pravo da preuzme vodeću ulogu u obnovi ćirilometodske baštine u 19. stoljeću, ali dada se zaključiti kako je njemu samom najvažnije bilo uvjerenje da je nasljednikom Sv. Metoda na drevnoj srijemskoj biskupskoj stolici koja potječe još iz vremena Sv. Andronika (reći će u svojoj korizmenoj okružnici objavljenju u *Glasniku biskupija Bosanske i Srijemske* (1885: 56) (...) *a ja sam mu, prem nevriedan i nedostojan, nasljednik na stolici srijemskoj*). Prema starokršćanskoj legendi Sv. Andronik osnovao je biskupiju u rimskom gradu Sirmiju koji su 582. razrušili Avari. Biskupska crkva u Sirmiju bila je posvećena Sv. Dimitriju, po čemu je kasnije mjesto dobilo ime Dimitrov / Dimitrovica / Mitrovica, što bi mogla biti današnja Srijemska Mitrovica (Grivec, 1985: 90). Budući da je Srijemska biskupija kanonski ujedinjena s Bosanskom i Đakovačkom 1773. godine (Lukić & Blažević, 2014:

¹ Riječ je o prvom poturskom propriu iz 1807. u budimskome izdanju biskupa Antuna Mandića *Officia propria diaecesis bosnensis seu diakovariensis et sirmiensis*. Carica je Marija Terezija u sklopu crkvene obnove i uz dopuštenje Rima kult Sv. braće u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji obnovila 1777. godine (usp. Lukić, Blažević, 2014: 212). Služba u čast Sv. Apostola zabilježena je i u ranijim proprijima Đakovačke i Srijemske biskupije, dakle onima prije 1807., i to na 14. veljače. Prema istraživanjima Josipa Bratulića, u jednom tiskanom misalu iz 1781. privezani su obrasci đakovačkih proprija s molitvom Ćirilu i Metodu kao biskupima (vidi Grabar, 1986: 143-144).

228), one u Strossmayerovo vrijeme predstavljaju jednu zakonitu biskupiju, pa se u skladu s tim može ustvrditi da su povijesno pripadale upravi Sv. Metoda. Biskup je Strossmayer u vezi s pitanjem sjedišta Metodove nadbiskupije priklanjao u to vrijeme aktualnoj hipotezi njemačkoga povjesničara Friedricha Blumbergera o Moroviću kao sjedištu Metodu povjerene Panonske metropolije. Kada anonimni pisac 1885. u 12. broju časopisa *Vienac* govori o velehradskoj svečanosti i razlozima zbog kojih bi se i Hrvati trebali pridružiti toj velikoj ćirilometodskoj obljetnici kojom se obilježavalo tisuću godina od smrti Sv. Metoda, poseže upravo za argumentom da je Sv. Metod bio biskupom na području koje jednim dijelom pripada i hrvatskome nacionalnom prostoru, čime potvrđuje i Strossmayerova uvjerenja. Sigurnost glede navedenoga biskupu Strossmayeru pružalo je i stajalište njegovog prijatelja i suradnika F. Račkoga, koji se 1855. godine u okviru svojih znanstvenih proučavanja također bavio navedenim pitanjem, držeći vjerojatnom Blumbergerovu hipotezu, to više što je do tada važeća hipoteza o Velehradu u Moravskoj kao Metodovu biskupskom sjedištu izgubila na vjerodostojnosti (Rački 1855: 155). Jer ako se Metodova biskupija zaista prostirala na području na koje nam ukazuju povijesni izvori, onda je vjerojatno da je na tim prostorima živjelo i staroslavensko bogoslužje, pa je tada i Strossmayer u pravu kada u okviru svoga obnoviteljskoga ćirilometodskog programa potražuje povratak staroslavenskoga bogoslužja i u svoju biskupiju.²

3. ŽIVOT I DJELOVANJE BISKUPA IVANA ANTUNOVIĆA S OSOBITIM OBZIROM NA PRINOS STROSSMAYEROVU PROJEKTU OBNOVE ĆIRILOMETODSKE BAŠTINE

Ivan Antunović rođen je u Kunbaji u plemićkoj obitelji 19. lipnja 1815. godine. Obitelj Antunovića bila je povezana s Latinovićima, Rudićima i Guganovićima, najuglednijim hrvatskim plemićkim obiteljima u Bačkoj. Ivan Antunović gimnaziju je završio u Subotici, a godine srednjoškolskoga obrazovanja bile su plodonosne ponajprije u smislu ostvarenih poznanstava s mladim bosanskim franjevcima koji su ondje izučavali humanističke znanosti. Godine 1834. u Segedinu je postao klerikom i započeo studij bogoslovije koji je ubrzo nastavio u Kaloči. Zaređen je za svećenika 1838. godine (Sekulić, 1978: 47–63). Podrška plemićkih obitelji Antunovića, Latinovića, Rudića i Guganovića pomogla je Ivanu Antunoviću da već 1842. godine bude izabran za župnika u Bačkom Aljmašu (Bácsalmás, R. Mađarska). Nedugo potom

² Inače, uvjerenje da se u Panonskoj Hrvatskoj glagoljalo i da se taj običaj nakon Metodove smrti, kada je biskupija ostala prazna, i nakon provale Mađara tu i tamo zadržao nalazimo i u Benedikte Zelić-Bučan (1986).

postaje kaločkim kanonikom i velikim prepozitom. Za njegov je životopis osobito značajna 1869. godina kada poziva sve bačke Hrvate na nacionalni rad i najavljuje izlazak *Bunjevačkih i šokačkih novina*. Mađarskim vlastima Antunović tada postaje *persona non grata* i sasvim opipljiva prijetnja državnoj sigurnosti. Antunovićev je *Poziv* izazvao veliko zanimanje u Trojednoj Kraljevini, pa i u krugu suradnika đakovačkog biskupa Strossmayera, o čemu svjedoči niz novinskih članaka u sisačkom listu *Zatočnik*. Dana 23. listopada 1869., u uvodniku toga lista, objavljen je prvi članak posvećen Antunoviću *Prosnutak Bunjevacah* (Anonimni autor 1869: 1). Godine 1869. kanonik Antunović odlazi na put u Rim te posjećuje Zavod sv. Jeronima i upoznaje kanonika Nikolu Voršaka. Potonji je susret posvjedočio u pismu Franji Račkome 1. prosinca 1869. Iz Voršakova se pisma i iz članaka u *Zatočniku* može zaključiti kako su Franjo Rački, Ivan Vončina i Nikola Voršak, tada najbliži Strossmayerovi suradnici, bili naklonjeni Antunovićevu djelovanju ponajprije po pitanju pokretanja bunjevačkih novina i da su neki od njih bili spremni podržati taj list. Premda nije poznat ni jedan izvor o Strossmayerovoj ulozi u svim tim zbivanjima 1869. godine, sasvim je sigurno da je on u sve bio dobro upućen (Skenderović, 2007: 91). Od godine 1875. predsjednikom je Duhovnoga stola, a od 1876. naslovnim biskupom bosonskim. Više od deset godina upravljao je Bačko-kaločkom nadbiskupijom zamjenjujući nadbiskupa L. Haynalda. Njegov su prosvjetiteljski rad obilježila i nastojanja oko osnivanja raznih ustanova (Kaločka štedionica, Čitaonica, Dobrotovorno žensko društvo, Vodna zadruha). Poznavateljem je brojnih jezika (grčki, latinski, mađarski, njemački, francuski, talijanski). Pisao je pripovijesti, molitvenike, nabožne nauke, a i danas je poznata njegova knjiga *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih...* (1882.). Valja ponoviti u radu kojih je novina i glasila do kraja života sudjelovao, to su redom: *Bunjevačke i šokačke novine*, *Bunjevačka i šokačka vila*, *Neven*, *Sriemski Hrvat*, *Bunjevački i šokački kalendar* i dr. Značajna su i njegova pisma upućena Juraju Dobrili, Josipu J. Strossmayeru, Ivanu Mažuraniću, Iliji Okrugiću, Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom i drugima. Pismo biskupu Strossmayeru od 26. studenoga 1872. godine najstariji je materijalni dokaz o suradnji dvojice kulturnih obnovitelja. Osnovna se tema pisma iscrpljuje u razlozima obustavljanja *Bunjevačkih i šokačkih novina* (Skenderović, 2007: 93).³

Prosvjetiteljske ideje, njihova razmjena i međusobno podržavanje društvenih i političkih aktivnosti između biskupa Strossmayera i Antunovića okvir su u čijim dimenzijama valja promatrati i njihova nastojanja oko ćirilometodskoga

³ Vidjeti i: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3210>; <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=774>

kulturnog projekta. Korespondencija Strossmayer – Antunović u razdoblju od 1872. do 1875. godine važnim je svjedokom njihove suradnje. Prvu otvorenu podršku Strossmayeru Antunović je pokazao u tekstu *Dakovo* objelodanjenom u *Bunjevačkoj i šokačkoj vili* br. 25 iz 1873. godine (Skenderović 2007: 94).

O zajedničkim njihovim nastojanjima u projektu obnove ćirilometodske baštine u 19. stoljeću moguće je zaključiti i na temelju već spomenute Antunovićeve *Razprave o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih...* (1882.). Osnažujući osnovnu tezu o važnosti kulturnoga ujedinjenja južnih Slavena, nadilaženju razlika između Istočne i Zapadne crkve te vrijednosti kulturno-povijesne baštine bačkih Bunjevaca i Šokaca, Antunović se u knjizi poslužio krunskim argumentom – kulturnim naslijeđem Sv. Ćirila i Metoda koje je slavenskom misijom (novim književnim jezikom, pismom i prevedenim liturgijskim knjigama) kao vezivnim tkivom učinilo najtrajnije spone među svim Slavenima koji i danas jesu dijelom istoga kulturnog organizma. Relativno dobro upućen u onodobna otkrića moderne slavističke znanosti, Antunović donosi pregled života i djelovanja Sv. Braće, poziva se na temeljne izvore (slavenske, latinske, grčke) za proučavanje njihovih životopisa, spominje prvo slavensko pismo i jezik (prema tradiciji oca slavistike J. Dobrovskoga ističe kako je ćirilica prva slavenska azbuka⁴) i njihovu ulogu u procesima sjedinjenja Crkve i ostvarenja slavenske uzajamnosti u 19. stoljeću.

Car naumi poslati im poradi učenosti i mudrosti filozofom prozvana Konstantina, od matere Slavenske a otca Grka rođena u Thesaloniki (Solumu), gdje se je slavenska i grčka rječ podjednako govorila. Konstantin sa starijim svojim bratom Methodom, poslie kako je ono sv. Ivana evangjelie preveo na slavenski jezik, u pismenu danas ćiriljskim zvanu, krene se s preporučnim pismom cara Mihajla, te iz Chersona ponesav sobom tielo sv. Klimenta, prvoga na papinskoj stolici nasliednika sv. Petra, i navješćujući uz put, kod južnih Slavenah sv. Evangjelje, stigne sretno u Moravsku, gdje, pošto su predstavljene im učenike (dakle već kršćane) uveli u liturgiju slavensku i pismena, podje im sretno za rukom, daljnje razprostranjenje svetoga Evangjelja, nauka Kristova. Ipak nije u tom mnogo vremena prošlo, puk passauske biskupije, kuda je spadala Moravska, niemački svećenici uzbuniv, te stadoše ih napadati, budući su mjesto latinske uveli liturgiju slavensku. Na što im pobožna

⁴ Iako je već izišlo i Račkijevo *Pismo slovjensko* 1861. kojim je dokazano da je glagoljica postankom starija od ćirilice (analiza pisma Baščanska ploče). Otac slavistike J. Dobrovsky ćirilicu je smatrao starijom, a postanak glagoljice odredio je prema tada znanosti poznatim i dostupnim hrvatskim uglatoglagoljičnim spomenicima, među kojima je najstariji pronađen bio iz XIII. stoljeća, dakle iz vremena već dovršena procesa formiranja ustavne glagoljice.

braća odvrćahu, da oni nezakonite ženitbe i druge u puku običaje poganske strpljivo podnašaju.

Usljed duge ovako nastavše borbe, odluče sv. braća god. 867. ostaviti Moravsku i poći u Rim, u pratnji svojih učenika, koji su već za svećenike zaredjeni bili, ponesav sobom i moći sv. Klimenta.

Na tom svom putu svrnuše k vojvodi Kocelu, koji ih radostno primi i od njih pismeno slavensko nauči. Odanle prešav u Mletke, održaše pobjedu u razpravi s Talijani glede slavenskog bogoslužja, koji su u tom s Niemci jednakoga mnijenja bili: da je Bog naime samo tri jezika izabrao za svoju službu, i to: židovski, grčki i latinski. I to znači da su Slaveni na poluotoku već tada od davna kršćani bili.

Kocel je bio vodja pannonskih Slovjena „in ducatu Blatensi“ te je po Solnogradskom Anonjmu pribivao kraj Szale „in nemore et palude Sallae“. Grad mu se je zvao Morburg. Dakle nije dalmatinski vojvoda. Ovako misli i Rački Odlomci str. 30. te se zove ovu stranu doljnjom Pannonijora. S Račkim se slažu stariji Dobrovius i Kopitar (Vid. Miklossich Slavische Bibliothek, Wien 1851. I.p. 67.) Isto dopušta Henszlmann Magjarország Misemle Rei 1876. pag. 146. Otac Euseb. Ferendžin.

(...)

Za prvih vjekova kršćanstva je u slavenskom narodu duh poganski nadmašio duh Isusov, te Slaveni uz svu hrabrost i vještinu svoju, nisu našli sredstva, kako da svoja junaštvom stečena prava sačuvaju. Poganstvo nije davalo mudrosti, koja bi Slavenu dokazati mogla, dokle se može iztezati posebno pravo, zada onomu obćemu. Došav u Rim, nenadjoše više Nikolu I. na stolici svetoga Petra, već god. 837. ustanovljena Hadrijana U. Svojim nastojanjem i dokazivanjem, sklonu papu, da odobri slavensko bogoslužje. Te još i u zaak dragovoljne privole, položi prevod sv. Evangjelja na oltar bl. dj. Marije od jasalah, dozvoliv ujedno da se Metod zaredi svećenikom i da se počem od onog doba slavensko bogoslužje u bazilici sv. Petra, a tako i u drugih crkvah obvršuje. Slavensko bogoslužje postane dakle sredstvom službe božje u moravskih, hrvatskih i dalmatinskih crkvah, te ga je papa tako obljubio, da je odlučio sriemsku biskupiju uzkrisiti, i njenim biskupom Konstantina zarediti; nadjenuv mu ime Ćirilla. Koje dostojanstvo nije on već samo za kratko vrijeme obnašao, jerbo je svoj, mnogobrojnim suprotivštinami izmučeni život, dne 14. veljače 869. viečnjim zamienio. Srdačno preporučujuć svom bratu Methodu ; da se povrati u Moravsku, i ondje požrtvovanjem

nastavi započeto poslaničko djelo. Koji zaisto koncem god. 869. na molbu Kocelovu posvećen biskupom i kasnije uzvišen na stolicu sv. Andronika kano biskup sriemski i metropolit pannonsko-moravski, povrati se u Moravsku, a Ćiril bude u Rimu uz kajanje tugovanje papinskim načinom običajno pokopan, te ga Moravci Ćesi i danas još štuju kao svoga zaštitnika.

U isto doba pada i rat Rastislava sa Franci, iz kojeg je kao moćan i slavan vladaoc izišao Svatopluk. Ali buduć da je Method i nadalje ostao trnom u oku Niemacah, zato ga začmu ovi još žešće napadati i osvajati, kao takva koji je tobože unišao u polja njihovoj biskupiji pripadajuća. Uzalud ga zakriljnje Kocel, i u crkve hrvatske uvadja slavensko bogoslužje. Adalvin, solnogradski nadbiskup, obtuži Methoda kod Ljudevita niemačkoga kralja i pozva Methoda na nadbiskupski svoj sud, gdje ga, pošto isti nehtede odreći se prava sirmijsko-pannonske biskupije, po rimskoj stolici, njemu podieljene zadržu dvie i pol godine u Niemačkoj ograničena.

Debude škodljivo; pa čim su slavni Ljudeviti, Đušani, Svatopluci i Zvonimiri životom dovršili, odmah je i jedan i drugi vojvoda mislio, da je njegova sloboda ugušena, ako je samo sienkom odvisnosti zastrta bila, sbog čega je jedinstvo, dotično cjelokupnost i Srbska i Dalmatinska, i Hrvatska i Moravska na komade raztrgana.

Gdje mogu korien svojeg poriekla tražiti Bunjevci i Šokci podunavski. Otkud i kako su došli pradjedi svih Slavenah, o tom nedolikuje razglabati umom i tielom oslabljelu čovjeku. To je posao mlada i umna čovjeka, koji zna i može, da izvadi jezgru iz svake knjižurine i listine, a i oštro pogleda svakomu plemenu u oči, zada ga rzsudi što u njem stanuje, i razgleda sve one zemlje, na kojih se Slaven odhra- . Trebalo je dapače moći i vlasti papinske, dok se je god. 873. iz rukuh bavarskih izbavio. Ove razpre bijaše, posliedicom, da su Moravci, iz, svoje zemlje izagnali niemačke svećenike, i zamolili papu: da panonsku biskupiju uzvisi na dostojanstvo nadbiskupije, premda u moravskom puku živi predanje; da je iz Rima od sv. Petra primio krštenje.

U to vrijeme je i u Češkoj crkva katolička procvala, kada je naime sv. Method vladara Borivoja I. s velikaši, a kasnije i njegovu suprugu Ljudmilu pokrstio. Svatoplukovo kraljestvo na temelju slavenskom osnovano i utemeljeno sve širje i dublje pružalo je svoje životne žile. No pošto se niemački svećnici baš ni zato nehtiedoše izmiriti što su viđili ! da puk uz službu božju slavenskim jezikom vršenu sve većma i većma prianja, to su Methoda iznova u Rimu osvadili i obtužili. Zašto ga Ivan VIII rimski otac pozove na odgovor. Method sviestan svoje nevinosti neoklieva,

već kao pokoran sin svete stolice rimske, uz pratnju pobožnih svojih učenikah, noseć sobom preporučno pismo Svatoplukovo, krene se na put, i došav sretno u Rim, tamo se opravda na čisto od zlobnih kleveta svojih niemačkih protivnikah. Te primiv od sv. oca na Svatopluka gla-seći list, u kom ga opravdanim nazivlje, povrati se natrag u Moravsku, gdje je god. 880. od pape Ivana VIII dobio vlast, da se služba božja u slavenskom jeziku ovršava, primjećuć, da je Bog, koji je židovski, grčki i latinski jezik stvorio i druge jezike na svoju čast i slavu odredio; samo neka se ipak sv. Evanglelje, uvijek najprije latinski, a zatim slavenski odpjeva, te svagdje i latinsko bogoslužje slobodno obavlja.

U to doba se je i njitranska biskupska stolica, kano pannonskog nadbi-skupa podružnica ustrojila i u Alemanu Wiching-u prvog svog biskupa dobila.

Djivao, te poput marljive pčelice, vosak nabavi, i sastavi povjest silnih pleraenah slavenskih. Moje je samo nešto reći o Bunjevcih i Šokcih, koji u Srbinu i Hrvatu smatraju brata, ali takova, s kojim u diobu nepristaju. Štogođ sam kojigah prevrnuo, svagdje sam to našao : da su Sloveni, Slaveni, Sclavi, Slavi svi jednog te istog koriena, iz kog su silne žile i žilice izrasle, koje trupu ili deblu stabla svega Slavenstva život daju i ovaj uzdržaju.

Kako se ona plemena miešala i komešala, kako se jezici razvijali, i kako se je to dogodilo, da ni Srbi, kojim se taj naziv ili ime ljubi — , negovore onaj stari srbski, koji se zadržao u Lužičkoj, a ni Hrvati onaj kroatski, koji se udomio u šopronskoj, željeznoj i šomodskoj županiji, pa tom prugom tja u nutarnja Hrvatske dospjeo : već svi Srbi kao i Hrvati, zvali se oni Dalmatinci, Bokezi, Hercegovci, Bošnjaci, Albanezi i Bugari, govore onim jezikom, koji je kroz sve vjekove zadržao sav krasan svoj oblik, i u kom se na južnoj grani ujedinila sva plemena s malom iznimkom u kom pismenu ili rieči, — to dakako nije lasno dokazati. (Antunović, 1882: 26-30)

Nadalje, raspravlja o zaštiti slavenskoga jezika i pisma u okviru Sv. Stolice te citira glasovitu raspravu Šime Ljubića *Borba za glagoljicu na Lošinj* (Rad JAZU, knjiga 57, Zagreb 1887., str. 150-186); ističe potom sadržaj enciklike *Grande munus* Lava XIII. od 30. rujna 1880. godine, poziva se na braću Miladinov, osnivače i predvodnike makedonskoga i bugarskoga narodnog preporoda, od kojih je jedan, Konstantin Miladinov, bio i profesorom staroslavenskoga jezika na Bogoslovnom sjemeništu u Đakovu⁵.

⁵ Pismo vinkovačkog župnika glagoljaša Jakoba Stojanovića Emeriku Paviću, povjesničaru

Što su rimski otci po Slavene, a osobito za njihovu Liturgiju učinili, to je sve razgovietnim apostolskim jezikom svietu predočeno, u poslanici svetog Lava XIII. o ss. Ćirillu i Metodiu izdanoj u Rimu 30. rujna god. 1880. A da su slavsku Liturgiju, još i u početku ovog vieka svojom moćju podupirali, o tom nam iznaša sviedočbu. gosp. Šime Ljubić u sjednici jugoslavenske akademije 1880. opisujuć borbe za glagoljicu, koju su vodili vierni otoka Lošinj proti odmetniku sinu Fedrigo svojemu plovanu, koji je svojevoljno uveo latinštinu. Starješine uteku se k Rimu uz odlučnu pomoć Sintića Krroga, i Ivana Krst. Jesića, senjskoga biskupa, te kod sv. sbora de propaganda fide izposluju nalog od 29. rujna 1804. na osorskog biskupa Rakamarića; da se strogo drži staroslavenštine i glagoljice. (Obzor 1880. br. 100. Dočim Fanariotski biskupi kod neujedinjenih Slavena ugušavaju staroslavjensku Liturgiju) Radi toga jezika dva brata Miladinova prvo se utamničiše u Carigradu, i poslie kako biše uz posriedovauje poklisara austrijskog oslobođeni, budu otrovani. Okružnica plemenitog srca biskupa djakovačkog god. 1882. 14. velj. str. 31.— 32. (Antunović, 1882: 165)

Dakako, najviše se poziva na biskupa Strossmayera i njegove poznate okružnice poput korizmene *Okružnice br. 1 o okružnicama pravoslavnih vladika, karlovačkog i zadarskog* (1882: 17-58). U tom smislu zaključuje (...) *mi svi katolici, ma da smo u kom kraju svieta, uzmimo u srce i na srce ono, što uzvišenoga duha apostolskim jezikom nalaže svom kleru i viernim, zlatnoga pera biskup djakovački* (1882: 180).

Rasprave su se u to vrijeme iscrpljivale oko štovanja Sv. Ćirila i Metoda i enciklike pape Lava XIII. *Grande munus*, objavljene 30. rujna 1880. Enciklika je potaknula đakovačkog biskupa Strossmayera da u svojoj okružnici od 2. svibnja 1881. godine podrži štovanje Sv. Ćirila i Metoda. Antunovićeva je knjiga, među ostalim, jasna podrška Strossmayerovim nastojanjima, osobito u vidu upozorenja na crkveno nejedinstvo južnih Slavena koje predstavlja temeljni problem njihova napretka. Strossmayer je pomogao i objavljivanje *Razprave*. Neposredno nakon izlaska knjige Antunović je zamolio Strossmayera da otkupi 200 primjeraka, a da je dakovački biskup tako i učinio, potvrđuje pismo od 30. svibnja 1882. godine (Skenderović 2007: 100). Pozitivan odnos Strossmayera prema Antunovićevoj *Razpravi* pratili su i ostali vodeći hrvatski intelektualni krugovi, a hrvatske su novine o knjizi pisale s neskrivenim oduševljenjem. Mađarska je javnost pak krajnje negativno reagi-

Biskupije bosanske ili đakovačke i sriemske, o Franu Kurelcu i staroslavenskom jeziku u Bogoslovnom sjemeništu u Đakovu (prema Srakić 1991: 127-129).

rala na *Razpravu* i godine koje su uslijedile uglavnom su obremenjene nespo-razumima, zabranama i sukobima mađarskih vlasti i Antunovića. Posljednje je godine života proveo u osami i premda je u jednom trenutku htio uništiti sve tragove vlastita rada, Strossmayeru i svojoj ideji ostao je vjeran do kraja. O tom svjedoče njegove molbe da se dvije slike biskupa Strossmayera koje je posjedovao po njegovoj smrti vrate u Đakovo. Preminuo je 13. siječnja 1888. (Sekulić 1993: 304).

3. ANTUNOVIĆEVE MOLITVE IZ 1879. I 1884. GODINE – JAVNO LICE I NALIČJE ĆIRILOMETODSKOGA PROJEKTA OBNOVE

3. 1. 1. *Bog s' čovikom na zemlji 1879.*

U okružnici iz 1885. godine u kojoj daje upute za obilježavanje tisuć-nice Sv. Metoda, naglašavajući pri tom jasno da se život i smrt Sv. Ćirila (14. veljače 869.) ne smiju zaboraviti, biskup Strossmayer svome svećenstvu i vjer-nicima naređuje da uz javne molitve za jedinstvo Crkava koje se sastoje od triju Očenaša i triju Zdravomarija mole i molitve na čast Sv. Apostola iz knjige *Bog s' čovikom na zemlji* biskupa Ivana Antunovića (1885: 58). Strossmayer-ovi životopisci Pavić i Cepelić bilježe kako se od toga vremena Antunovićevu molitvu moglo naći na svim klecalima đakovačke katedrale jer je Biskupova želja bila da svatko tko uđe u njegovu crkvu posvećenu jedinstvu moli za je-dinstvo (Lukić, Blažević Krezić 2014: 233). Na naslovnici knjige *Bog s' čo-vikom na zemlji* stoji da je to *Djelo predstavljajuće trojedina Boga u doticaju s' čovikom, u svih njegovih vjerskih i društvenih odnošajih*.⁶ Antunović je molitvu inkorporirao u kratak životopis Sv. Braće – *SS. Cyrill i Methodia apo-štolu Slavena* s uputom da: "Svaka slavenska mati neka uči svoja čeda, da se posli Blažene Djevice mile Bogorodice utiču SS. Cyrilu i Methodiu slavenskim apo-štolima (...)" (Antunović, 1879: 489). Molitve poput ove Antunovićeve imale su još jednu važnu zadaću – one su bile izvor temeljnih podataka o životu i djelovanju Sv. Apostola, a budući da su bile namijenjene čestom ponavljanju, omogućivale su da se znanja o slavenskim blagovjesnicima prošire i zadrže u narodu. Molitva biskupa Antunovića povezuje Sv. Braću s velikim crkvenim autoritetom – Sv. Jeronimom, s kojim ih je povezivala i glagoljaška tradicija,

⁶ U nastavku slijedi: *napisao i izdao Ivan Antunovich Kalačko-Bačke Biskupije Svećenik uz slijedeću dozvolu duhovne oblasti. Laudandum hoc eximii auctoris opus ad typum admittitur. Budapestini, die festo Immaculatae Conceptionis B. V. Mariae, anno Salutis 1878. Ludovicus m. pr. Archiepiscopus Colocensis. Ovo hvalevriedno, čestitog pisca Djelo dozvo-ljava se tiskati, u Budimpešti o blagdanu Neoskvrnjena Začeca bl. dj. Marije 1879. Ljudevit v. r. Nadbiskup Kalački. 1879. Tiskom s. Seregy Obrtna Zavoda Gluhoniemih. U Vacu.*

osobito od 13. stoljeća, kada je ta veza ujedno značila opstanak staroslavenske liturgije na jednome dijelu hrvatskoga nacionalnog prostora. Posve je jasno zašto je ta Antunovićeva molitva iz 1879. godine bila omiljena molitva biskupa Strossmayera – ona je sukus njegova ćirilometodskoga programa:

Hvala Tebi svemogući Bože, koji si se umah u početku smilovao našoj krvi, pa si narod Slavenški već u prvu crkvu katoličku uvadjao, koja nam je rodila slavnog učenjaka, diku i slavu svih Slavena, u koga se ugledali, i kano da su mu duh upili, neumrla dva brata SS. Cyrill i Methodia, grčki redovnici, koji su našim dragim milozvučnim jezikom, ne samo sveto evangjelie navieščivali, već i svetu Misu odpivali. Budite nam uvijek u Slavenstvu živi i po imenice poznati kao apoštoli, po Isusovu namjestniku na svetog Petra stolici sjedećem rimskom papi, za Slavenstvo opunovlašteni.

Vas je odlikovala goruća ljubav prema Slavenstvu, jerbo ste se iz silne daljine krenuli, te djelujuć apoštolski u Bulgarii, tja do Morovaca naših braća dospili, a ondud vas neprocijenjene vriednosti djelokrug, na svu rimsku Pannoniu iztegli, da dobrim Slavenom užežete velik sviećnjak uskrsnula Isusa, neka bi im svietlilo sve do skončanja svieta.

Iako je 1885. godina spomen na Metodovu smrt, biskup Strossmayer u slavlju ne želi odvojiti Sv. braću pa naređuje da se *toj slavi pridruži i tisućljetnu uspomenu smrti svetoga Ćirila, koja se je sbila u Rimu 14. veljače 869.* Svoju koncepciju ćirilometodskih svečanosti razlaže u pet točaka: prva se odnosi na već spomenutu proslavu smrti Sv. Ćirila koja treba biti obilježena 14. veljače svečanom misom i propovijedi o životu i djelu Sv. apostola, uz osobito apostrofiranje uloge Svetoga Ćirila, te da se već od tada počnu moliti javne molitve za jedinstvo Crkava koje se sastoje od triju Očenaša, triju Zdravomarija i molitve na čast Sv. apostola, ovaj put iz molitvenika *Čovik s' Bogom* biskupa Ivana Antunovića. Prema točki drugoj jednako treba postupati i na blagdan Sv. Metoda, samo ovoga puta u propovijedi treba naglasiti Metodovu ulogu. Biskup tom prilikom preporučuje svoje okružnice kao predloške prema kojima treba pripremati propovijedi ako župnici nisu u mogućnosti doći do drugih izvora. Kako je iste godine iz tiska izišla i knjiga njegova prijatelja koji je nazočio posveti đakovačke katedrale 1882. godine, dr. Josipa Riegera, *Život i djelovanje sv. Metoda*, biskup Strossmayer i nju preporučuje svećenicima svoje dijeceze kao pomoć pri sastavljanju propovijedi o Svetoj braći, a o njezinoj popularnosti svjedoče i dijelovi teksta koji su na inicijativu Franje Račkoga otisnuti u *Katoličkome listu* u trima nastavcima pod naslovom *Leo XIII i slavenstvo* (Lukić, Blažević Krezić 2014: 233).

Molitva se obično definira kao izraz zajedništva s Bogom; ona je jed-

nako javni kao i osobni čin. U kršćanskoj je tradiciji uobičajena podjela molitava prema vrstama i oblicima, pa tako razlikujemo molitve prošnje, zahvalnosti, klanjanja i zadovoljštine, a kada je riječ o oblicima, *Suvremena nas katolička enciklopedija* (1998: 620-628) upućuje na javnu molitvu, Euharistiju, Sveto pismo, časoslov, Tre Ore, osobnu molitvu, duhovno štivo ili *lectio divina*, slušanje, unutarnju molitvu, stavljanje u Božju prisutnost, meditaciju, čuvstvenu molitvu, kontenplaciju, ispit savjesti i vođenje molitvenog dnevnika. Molitveni nam obrasci zbog svoje strukture i stiliziranoga iskaza daju mogućnost da ih promatramo i kao literarni/književni žanr nabožne književnosti. Književnopovijesna literatura potvrđuje kako pojavni oblici nabožne književnosti, među njima i molitva, ne zamiru s preporodnim vremenom 19. stoljeća. Produkcija nabožne knjige, koju inače čine molitvenici, katekizmi, životi svetaca, zbirke propovijedi, tumačenja evanđelja, liturgijska lirika, dulje pjesme djelomice ili u cjelini alegoričkog karaktera, lekcionari, pučka crkvena pjesma, u tom je vremenu ponovno aktualna iz primarnih razloga (jasno prezentirati kršćanski svjetonazor, religioznu tematiku i religiozno-moralnu funkciju (Šundalić, 2000: 136-162), ali i sekundarnih (među kojima se jasno očituje i ćirilometodski program obnove). U danom je trenutku došlo do prevage sekundarnih razloga u produkciji nabožne literature, stoga ne čudi odrednica nabožne književnosti kao subliterarnoga sloja usporednoga s dominantnim devetnaestostoljetnim stilskim formacijama (romantizam i realizam). Sekundarni su razlozi utjecali i na dvojako egzistiranje žanrova nabožne književnosti u 19. stoljeću: unutar već izgrađenog subliterarnog sustava (sekundarnost u odnosu na žanrove karakteristične za dominantne stilske formacije) i kao marginalno utkan žanr u djelima visoke/elitne književnosti (sekundarnost u odnosu na matični tekst).

U tom su književnopovijesnom okviru mjesto pronašle i molitve u čast Sv. braće Ćirila i Metoda iz druge polovice 19. stoljeća. One ulaze u kategoriju javnih molitava i uglavnom su integralni dio nekoga većeg iskaza, primjerice propovijedi ili kakva drugog javnog obreda, i najvećim su dijelom, s obzirom na tematiku, molitve u kojima se zajednica obraća Svetoj braći kao posrednicima za jedinstvo kršćana.⁷ Antunovićeva molitva iz 1879. godine

⁷ Kada govorimo o korpusu ćirilometodske književnosti druge polovice 19. stoljeća valja imati na umu kako ona nema nikakve (ili gotovo nikakve) sličnosti s tradicionalnom srednjovjekovnom ćirilometodskom književnosti, osim što s njom dijeli neke od temeljnih tema i motiva poput života i misije Sv. braće. U specifičnome društveno-političkom i kulturnom kontekstu u kojemu nastaje, ona postaje značajan čimbenik društvene angažiranosti preuzimajući na sebe višestruki zadatak dijelom naslijeđen iz prethodnoga razdoblja preporodne književnosti, zadatak koji je povjeren i znanosti toga vremena: a) pomoći proširenju kulta Sv. Ćirila i Metoda; b) ubrzati povratak crkvenoslavenskoga jezika u liturgijsku upotrebu; c) poduprijeti slavensku uzajamnost; d) poduprijeti proces oblikovanja moderne nacije; e)

prepoznata je kao javna molitva zahvale, a žanrovski ju određuju i početne riječi *Hvala tebi svemogućí Bože*. Budući da je riječ o javnoj molitvi, razvidna je jasna namjera sastavljača da jezik molitve učini razumljivim odnosno da se postigne visoka razina komunikativnosti⁸, što je u skladu sa Strossmayerovim htijenjima da se molitva moli i među svećenstvom i među pukom. Među jedinicama stilskoga pojačanja osobito se ističu oni jezični odabiri kojima je zadatak osnažiti pojedine ideje i činjenice o slavenskoj misiji, životu i djelu Sv. braće i njihovoj kulturnoj ostavštini:

- Fonološki neprilagođena imena Sv. Braće (SS. Cyrill i Methodia) u funkciji su isticanja njihova stranoga, grčkog podrijetla, njihove svekolike naobraženosti i svjetskoga ugleda.
- Vrste i oblici riječi kojima se potvrđuje konativna ili apelativna jezična funkcija (karakteristična za tekstove koji su namijenjeni usmenom, izražajnom izvođenju među kojima je i molitva⁹) usmjerena na primatelja jezične poruke (vokativ imenskih riječi, uporaba 2. lica jednine ili množine, imperativ, kondicionali): *Tebi, budite, Vas, da dobrim Slave-nom užežete, neka bi im svietlilo*.
- Metaforične i metonimične konstrukcije kao jedinice stilskoga pojačanja na semantostilističkoj razini (Pranjić, 1983): *smilovao našoj krvi, goruća ljubav, užežete velik sviećnjak*.
- Moment usmene realizacije molitvenoga teksta ne može se zanemariti, razlogom je zbog kojega svaku zapisanu molitvu treba promatrati kao plod usmene književnosti s karakterističnim postupcima. Umjetničku i ostalu vrijednost usmenih djela u pisanom obliku determinira sam tekst, odnosno jezična jedinica koja nosi u sebi umjetničku poruku. Ako je tekst poetičan i ako je umjetnička dimenzija funkcionalizirana u njemu na prikladan način te izaziva estetski doživljaj, to dokazuje da je riječ o jezičnoj umjetnini koja je izmijenila izvorni status postojanja, ali i dalje djeluje i uspostavlja nov odnos s primateljem, vršeći jak utjecaj na njegovo iskustvo. Uz to, govoreni se izričaj sastoji od procesa suptilnih interakcija u komunikacijskom kanalu te mogućnosti inkodiranja i dekodiranja, kao i senzibilnosti pošiljatelja i primatelja. U izvedbenoj (govorenoj) situaciji oni postaju jednako važnim čimbenicima u obliko-

poduprijeti proces izmirenja Istočne i Zapadne crkve (usp. Lukić, 2009: 85-125).

⁸ U skladu je to i s karakteristikama realizma u književnosti koje se tiču pripovjedačeve *objektivnosti i komunikativnost* jezika (usp. Flaker 1976: 157).

⁹ Također molitva je posljedica temeljne datosti kršćanske objave: Bog je progovorio u svojoj Riječi-Logosu, oslovio nas te tako i nama otvorio prostor davanja odgovora u molitvi. Ona je stoga ponajprije Božji čin – utemeljen u Trojstvu – a tek potom čovjekov čin. Molitva je uvijek i nužno upućena na djelovanje (usp. Ivanda, 2005: 247-269).

vanju sadržaja poruke i njegovoj recepciji. Primatelj, prema tome, nije samo najvažniji konzument umjetničkoga djela (prihvaćanje ili odbijanje) nego i presudan čimbenik u procesu njegova nastanka i oblikovanja (Berisha 1982: 199-208). Važnim se mogu očitovati oni postupci koji govore u prilog kolektivnom recipijentu/primatelju (puk, svećenstvo): subjekt molitve iskazan je 1. licem množine (LIRSKO MI) (Užarević, 1991) – *koji si se umah u početku smilovao našoj krvi*. Zanimljivo je da na kraju molitve dolazi do zamjene LIRSKOGA MI subjektom u 3. licu množine (ONI): *neka bi im sviutilo*. Tim je postupkom zamjene jasno posvjedočeno kolebanje između pismenoga i usmenoga konteksta, kao i između temeljnih instancija umjetničkoga procesa: autora, djela i primatelja (recipijenta).

3.1.2 Čovik s' Bogom u svojih molba i prošnja 1884.

Poznata je još jedna molitva Ivana Antunovića na čast Sv. braći – *Molitva na čast s. s. Cirilla i Methodija* iz molitvenika *Čovik s' Bogom u svojih molba i prošnja* iz 1884. godine. Kako sam autor u naslovu i uvodu ove opsežne knjige (molitvenika) ističe – ona okuplja molitve *prošnje ljudske, u svih odnošajih društvenih, po nutarnjih i vanjskih potriboća izražene, na temelju naših, u katekizmu sakupljenih virskih istina, u duhu kršćanske poniznosti i ditinjega zauhvanja, Svemogućem u predstavljanju*. Molitvu na čast Sv. braći Antunović iznova zaključuje kao istinski zagovornik Strossmayerova programa obnove ćirilometodske baštine. Molitvenim porukama sažima misao o najvažnijoj *kopči* (usp. Okrugić, *Sastanak vila* iz 1888.; Marijanović, 1997), kohezivnoj sili Slavena – zajedničkom, sveslavenskom iskonu; ćirilometodskoj misiji što je Slavenima u naslijeđe ostavila prvi književni jezik i pismo, organiziranu književnost, liturgiju i uređene pravne temelje zajednice. Sv. braća na simboličan se način od srednjovjekovlja preko ćirilometodijanaca 19. st. do danas smatraju čuvarima *dveri* koja su Slavene uvela u civiliziranu, kršćansku Europu. Istim se jezikom sporazumijevati i Bogu ispovijedati vjeru – SLOVITI – drži se velikim zalogom ili darom (*Grande munus*¹⁰). Poput slavenskoga filologa zaodjevena u crkveno ruho Antunović skicira životopis Sv. braće, ističe važnost prvoga slavenskoga književnog jezika i zajedničkoga kulturnog iskona, ponavljajući pritom temeljne zadaće *Cyrrillomethodiane* (slavenska uzajamnost, izmirenje Istočne i Zapadne crkve, širenje kulta Sv. braće itd.):

¹⁰ U ovom radu već spomenuta glasovita poslanica pape Lava XIII. iz 1880. kojom se kult Sv. braće proširuje na čitavu Katoličku crkvu.

Tvoja je volja bila, a naša radost, tebe, o Isuse! u slavenskom jeziku hvaliti. Pred tebe, o milosrdni spasitelju! skrušenim srcem stupamo, moleć', da se velikim milosrdjem svojim smiluješ narodu slavenskomu, i u sridini njegovoj ukineš razkloničtvo, pak iz svakog njegovog uda, svih obitelji, i svih plemenih iztribiš krivovirstva, eda se, u nam nepomuti Boga Ota radost otčinska, već neka njegovo svevideće oko radostno, i veselo opočivalo bude nad svimih Slaveni, u jedno kolo svete majke crkve rimsko-katoličke sabranimih, zada svi jednim duhom nadahnjeni, pivamo slavu imena Isusova, te da jednimi te istimi sridstvih tražili budemo kraljevstvo nebesko, po Bogu Otcu, od počela nam pripravljeno, u ime Isusa, i Duha svetoga, na vike vika. Amen (1884: 578).

S obzirom na to da je potonja molitva uvrštena u molitvenik *prošnji*, više od zahvale u njoj se prepoznaje upravo preporuka, prošnja – upućena slavenskim apostolima radi zaštite mladih u budućnosti, a na temelju dobričinstava i blagoslova koje su Slaveni po Sv. braći primali u prošlosti (usp. Šundalić 2002: 74):

O, dragi sveti Cirille i Methodijo, blaženi slavenski apoštoli! U kojih si je Bog Otac ugodio: u vašu možnu zaštitu privadjamo mladež našu, dicu našu, da se po milosti vašega apoštolstva, podpuno nauče, u viri katoličkoj, i njoj tako učvrste, da istu ne uzmogne nikakova napast prodrmati, bila ona obećanjem, mamljenjem, ili pritrnjom na nju nava-ljivalja. Ponizno vas molimo, da se stavite pred lice milostiva Boga, te gorljivo zaprosite ujedinjenja, u jednoj te istoj crkvi, kojoj je vidljivom glavom sveti Petar... (1884: 578).

4. ZAKLJUČAK

Projekt se obnove ćirilometodske baštine u hrvatskoj kulturi 19. stoljeća pod vodstvom đakovačkoga i srijemskog biskupa J. J. Strossmayera, kako je rečeno, temeljio na: 1. tisućgodišnjem kontinuitetu staroslavenske liturgije zapadnoga obreda na hrvatskom prostoru, 2. Strossmayerovu uvjerenju da su Hrvati "predodređeni" da budu mostom između crkvenim raskolom podijeljenih Slavena, 3. postojanju kulta Sv. Ćirila i Metoda u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji te 4. na važnim – tisućgodišnjim – ćirilometodskim jubilejima. Srijemska je podrška obnoviteljskom ćirilometodskom projektu biskupa Strossmayera, među ostalim¹¹, došla od kaločkoga kanonika i naslovnoga biskupa

¹¹ Među srijemskim intelektualcima koji su svojim radom pridonijeli ćirilometodskim na-

bosonskog Ivana Antunovića. Suradnja Strossmayer – Antunović potvrđena je ponajprije aktivnom korespondencijom dvojice prosvjetitelja od 1872. godine. Biskup Strossmayer Antunovića je povezo s brojnim istaknutim hrvatskim intelektualcima, a svojim je ugledom štitio njegov rad i materijalno ga poticao. Antunovićeve je knjige *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih...* (1882) uistinu javno priznanje Strossmayerovim ćirilometodskim nastojanjima, a kruna njihove suradnje ostvaruje se okružnicom iz 1885. godine u kojoj biskup Strossmayer daje upute za obilježavanje tisućnice Sv. Metoda, među kojima stoji odredba za svećenstvo i vjernike prema kojoj su uz javne molitve za jedinstvo Crkava dužni moliti i molitve na čast Sv. Apostola iz knjige srijemskoga ćirilometodijanca, biskupa Ivana Antunovića *Bog s' čoviekom na zemlji* (1879) i *Čovik s' Bogom u svojih molba i prošnja* (1884)!

Literatura

- Anonimni autor (1869). "Prosnutak Bunjevacah". *Zatočnik*, br. 43.
- Antunović, I. (1879). *Bog s' čoviekom na zemlji napisao i izdao Ivan Antunovich Kalačko-Bačke Biskupije Svećenik uz sliedeću dozvolu duhovne oblasti. Laudandum hoc eximii auctoris opus ad typum admittitur. Budapestini, die festo Immaculatae Conceptionis B. V. Mariae, anno Salutis 1878. Ludovicus m. pr. Archiepiscopus Colocensis. Ovo hvalevriedno, čestitog pisca Djelo dozvoljava se tiskati, u Budimpešti o blagdanu Neoskrvnjena Začeca bl. dj. Marije 1879. Ljudevit v. r. Nadbiskup Kalački. 1879. Tiskom s. Seregy Obrtna Zavoda Gluhoniemih. U Vacu.*
- Antunović, I. (1884). *Čovik s' Bogom u svojih molba i prošnja. Napisao Ivan Antunovich, Kaločko-bačke biskupije svećenik. U Kaloči, nakladom pisca. Tiskom Franje Holmeyera 1884.*
- Berisha, A. (1982). "Neki problemi usmene književnosti u svjetlu estetike recepcije". *Narodna umjetnost*, br. 19, str. 199-208.
- Blažević Krezić, V. (2020). *Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu. O novocrkvenoslavenskome jeziku Parčićeva misala iz 1893.* Zagreb: Matica hrvatska.
- Cepelić, M. & Pavić, M. (1994). *Josip Juraj Strossmayer, biskup bosansko-djakovački i sriemski, god. 1850-1900.* Reprint. Đakovo: Biblioteka "U pravi trenutak".

stojanjima biskupa Strossmayera bio je i Ilija Okrugić, o čijem smo prinosu ranije pisali (Lukić, Blažević Krezić, 2013: 63-80), napose o njegovim dvjema povijesnim raspravama objavljenima u Katoličkom listu 1885. godine (br. 34 i 35) *Něšto o Moroviću i Sudbina nekadašnje staroslavne biskupije srěmske.*

- Damjanović, S. (1991). "Ćirilometodska baština u prepisci Rački-Strossmayer", u: *Jedanaest stoljeća nezaborava*. Osijek – Zagreb: IC Revija i Međunarodni slavistički centar, str. 155-172.
- DeFerrari, P. (1998). "Liturgijske knjige", u: Glazier, M. & Hellwig, M. K. *Suvremena katolička enciklopedija*. Split: Laus, str. 620-628.
- Flaker, A. (1976). *Stilske formacije*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- *Glasnik Biskupija Bosanske i Srijemske* (1885), god. XIII, br. 3, str. 56.
- Grabar, B. (1986). "Kult Ćirila i Metodija u Hrvata". *Slovo*, br. 36, str. 143-144.
- Grivec, F. (1985). *Sveti Ćiril i Metod, slavenski blagovjesnici*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Ivanda, I. (2005). "Molitva – oslušivanje Logosa. Poimanje molitve u teologiji Hans Urs von Balthasara". *Služba Božja*, vol. 45, br. 3, str. 247-269.
- *Katolički list* (1885), god. VI, br. 28, 34, 35.
- Lukić & Blažević Krezić (2016). "'Žiće svetoga Metoda' Josipa Riegera u svjetlu XIX-stoljetne 'Cyrillomethodiane'", u: Kuštović, T. & Žagar, M. (ur.) *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 305-320.
- Lukić, M. & Blažević Krezić, V. (2013). "Srijemski doprinos Strossmayerovoj obnovi ćirilometodske baštine u 19. stoljeću", u: Čikeš, J. (ur.) *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Zbornik radova IX. međunarodnog znanstvenog simpozija Pasijske baštine "Muka kao nepresušno nadahnuće kulture". Pasijska baština Hrvata u Podunavlju*. Zagreb – Subotica: Udruga Pasijska baština, str. 63-80.
- Lukić, M. & Blažević Krezić, V. (2014). *Divanimo dakle postojimo. Književnojezične i jezičnopovijesne studije*. Osijek: Ogranak Matice hrvatske u Osijeku.
- Lukić, M. (2009). "Popularizacija ćirilometodske ideje u drugoj polovici 19. stoljeća na hrvatskome nacionalnom prostoru (korpus ćirilometodskih književnih tekstova)". *Lingua Montenegrina*, br. 4, str. 85-125.
- Ljubić, Š. (1887). "Borba za glagoljicu na Lošinju". *Rad JAZU*, knjiga 57, str. 150-186.
- Marijanović, L. (1997). "Ilija Okrugić-Srijemac i njegov 'Sastanak vila...!'. *Diacovensia* br. 1, str. 69-84.
- Pranjić, K. (1986). "Stil i stilistika", u: Škreb, Z. & Stamać, A. (ur.) *Uvod u književnost*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, str. 253-302.
- Rački, F. (1855). "Slavi slavenskih Apoštolah na njihov blagdan". *Katolički list*, god. VI, br. 10-26, str. 73-221.

- Sekulić, A. (1978). "Preporoditeljska i povijesna baština Ivana Antunovića". *Croatica christiana periodica*, br. 2, str. 47–63.
- Sekulić, A. (1993). "O Ivanu Antunoviću i njegovu prinosu hrvatskom književnom jeziku". *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, sv. 19, str. 303-318.
- Skenderović, R. (2007). "Suradnja biskupa J. J. Strossmayera i Ivana Antunovića". *Croatica Christiana Periodica*, br. 59, str. 85-103.
- Šundalić, Z. (2000). "Tragovi nabožne književnosti u Kovačićevu djelu". *Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, sv. 26, br. 1, 2000., str. 136-162.
- Šundalić, Z. (2002). "Sekundarnni žanr(ovi) u Marulićevoj Juditi". *Colloquia Maruliana*, sv, 11, str. 57-82.

Internetski izvori

- Antunović, I. (1882). *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, gradjanskom i gospodarskom*. Beč: Izdaje i razdieljiva Pisac. Tiskom Friederika Jasper-a, u: https://archive.org/stream/razpravaopoduna00antugoog/razpravaopoduna00antugoog_djvu.txt
- <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=3210> (stranica posjećena 1. rujna 2020.)
- <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=774> (stranica posjećena 1. rujna 2020.)

Milica LUKIĆ

CYRILLOMETHODIANA IN LIGHT OF THE RELATIONSHIP OF TWO CROATIAN BISHOPS – JOSIP JURAJ STROSSMAYER AND IVAN ANTUNOVIĆ

(an external linguistic-historical contribution to the newer history of Glagolism)

Enlightenment ideas, their exchange, and mutual support of social and political activities between the Bishop of Đakovo and Srijem Josip Juraj Strossmayer and titular bishop of Kalocsa–Kecskemét Archdiocese Ivan Antunović in the second half of the 19th century form the framework in which their efforts on the Cyril-Methodius cultural project – a renewal of *Cyrrillomethodiana* especially among the Croatian people, and then among the Slavs in general – are observed. The paper presents an overview of the confirmations

of their cooperation, among which are the Strossmayer-Antunović correspondence in the period from 1872 to 1875, *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih...* from 1882, texts in periodicals of the time, especially in the *Bunjevačka i šokačkoj vila*, and, in a special way, prayers in honour of St. apostles. One of these prayers is incorporated into a short biography of Saints Cyril and Methodius – *SS. Cyrill i Methodia apoštoli Slavena* in Antunović's theological work *Bog s' čovikom na zemlji* (1879), and another, *Molitva na čast s. s. Cirilla i Methodija*, found its place in the *Čovik s' Bogom u svojih molba i prošnja* (1884) prayer book. The paper shows that these prayers indicate Bishop Strossmayer's appreciation of Bishop Antunović's contribution to the popularization of the Cyril-Methodius Idea in the 19th century among Croats, but also other Slavs. This topic contributes to a better knowledge of the newer history of Glagolism and Croatian *Cyrrillomethodiana*.

Keywords: *Josip Juraj Strossmayer, Ivan Antunović, Cyrrillomethodiana, 19th century, popularization of the Cyril-Methodius Idea, newer history of Glagolism*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4:316.653(497.6)

UDK 316.776(497.6)

Mustafa ALENDAR (Mostar)

Gradsko vijeće Grada Mostara

mustafa.alendar@gmail.com

JEZIK KAO ALAT MARKETINGA JAVNOG MIŠLJENJA*

Javne politike i javno mišljenje u BiH, dijelom se formiraju na osnovu vijesti koje se distribuišu putem medija u javnoj sferi. Koliko je danas vjerodostojan jezik medija? Šta je u stvari lažna vijest i koliko takvih vijesti kola bosanskohercegovačkom javnom sferom? Ako utvrdimo količinu lažnih vijesti u opticaju i odredimo razliku između konzumiranja vijesti na klasičan način i preko društvenih mreža, pronaći ćemo filigransku razliku između pojmo-va: ja imam gomilu informacija ili ja sam informisan.

Razmjernan postotak analiziranog sadržaja dnevne štampe izbjegava citiranje izvora informacija, čime se automatski smanjuje vjerodostojnost jezika medija. Iako se internet, prema istraživanju, sve više koristi kao alternativno sredstvo informisanja, istovremeno raste udio informisanja putem društvenih mreža (u sklopu internet-informisanja). Ovaj način konzumiranja informacija je naročito pogođen problemom lažnih vijesti.

Jezik je postao novi alat nove medijske metode manipulacije – marketinga javnog mišljenja.

Sadržaji medija koji se distribuišu dobili su formu marketinga i održavaju proces stalne proizvodnje krize odgovornosti javnog mnijenja u Bosni i Hercegovni. Klasično javno mnijenje postaje mnijenje statusa pretežno na društvenim mrežama. U složenoj bosanskohercegovačkoj zajednici marketing javnog mišljenja doprinosi njenom daljnjem uslozňjavanju.

Ključne riječi: *javna sfera, jezik medija, lažne vijesti, mediji, javno mnijenje, marketing*

* Doktorska disertacija: Komunikološki aspekti javnog mnjenja složenih zajednica na primjeru BiH, dr sc. Mustafa Alendar, Filozofski fakultet UNI ISA, 2020.

UVOD

Humpy Dumpty i Alisa raspravljaju o problemu značenja u dječijem romanu *Kroz ogledalo* Lewisa Carrolla. Pošto je Humpy, na vlastito zadovoljstvo (i ne na Alisino), dokazao da nerođendanske poklone treba cijeniti više od rođendanskih, zato što se mogu dobivati češće, trijumfalno dodaje: – Eto tvoje slave!

Alisa želi da smiri pobjednički zahuktalog Humpyja, ali joj zdravi razum nalaže da pita:

- Ne znam šta misliš kada kažeš slava?
- Humpy objašnjava: Mislim, evo, argumenta koji obara s nogu.
- Ali slava ne znači argument koji obara s nogu, usprotivi se Alisa.
- Kada upotrijebim neku riječ, reče Humpy prilično prezrivo tonom, ona znači ono šta ja odaberem da znači, ni manje ni više od toga.
- Pitanje je, reče Alisa, možeš li natjerati riječi da znače toliko mnogo različitih stvari.
- Pitanje je, reče Humpy, ko je Gospodar, i to je sve.

Nekih pedesetak godina nakon izlaska ovog romana, londonski *Daily Telegraph* je 1915. objavio da su Nobelovu nagradu za fiziku dobili Nikola Tesla i Thomas A. Edison, a vijest su kao gotovu stvar prenijeli i vodeći dnevni listovi u Njujorku, gdje je Tesla tada živio, pa je već bio prisiljen novinarima komentarisati to što je i sam pročitao, ali što mu, kako je rekao, nije službeno objavljeno iz Švedske.

Pokazalo se da je vijest jednostavno bila lažna. Pitanje „ko je Gospodar?“ iz Carrollovog romana počelo je dobijati na značaju. Da li je Gospodar onaj ko može da upravlja Jezikom?

Stotinu godina od prve globalno značajne lažne vijesti, ovaj fenomen je buknuo tokom Trumpove kampanje za američke predsjedničke izbore 2016. kada su ruske trolovske internetske farme zarazile lažnim informacijama 126 miliona američkih građana, a bio je prisutan i u referendumskoj kampanji koja je dovela do odluke Britanaca o izlasku iz EU.

Francuski predsjednik Emmanuel Macron kaže da su on i njegov štab bili žrtve lažnih vijesti u kampanji za izbore na kojima je Macron, ipak, pobijedio. Fenomen je zabilježen i u Njemačkoj. Svuda.

Kako izgledamo danas, nakon skoro tri vijeka konzumiranja masovnih medija i skoro tri decenije posjedovanja osobnih medija? Svijet bruji o navali lažnih vijesti. Šta je lažna vijest? Definicija lažnih vijesti, (EU): Namjerno izmišljene priče plasirane kao da su novinarske, a cilj im je manipulacija čitaocima. Koliko ih je u BiH?

Na Univerzitetu Oxford postoji projekt koji se bavi kompjuterskom propagandom pod nazivom COMPROP. U okviru toga projekta analizirano je oko 28 miliona statusa objavljenih na društvenim mrežama i povezanih s političkim kampanjama u SAD-u, Velikoj Britaniji, Francuskoj i Njemačkoj.

COMPROP definiše lažne vijesti kao vijesti čiji je sadržaj polarizirajući ili sklon teorijama zavjera koje nisu potkrijepljene činjenicama.

Njihova je analiza pokazala da su takve lažne vijesti u nekim državama imale udio od 20 posto u svim objavljenim vijestima tokom političke kampanje.¹

„Prestanite se brinuti zbog lažnih vijesti, ono što dolazi bit će još gore“, upozorava profesor Johnatan Albright u Guardianu. Albright nagovještava dolazak vještačke inteligencije na velika vrata u narednom desetljeću koja će odlučivat o „legitimnosti informacija, dok će alternativni glasovi biti utišani“.

METOD

U prvom dijelu našeg istraživanja predmet je bila dužina i sadržaj vijesti tokom juna 2018: 30 izdanja, ukupno 90 izdanja novina, na način da pozitivno mjerimo tekstove duže od pola novinarske kartice koji imaju citate i navode, a negativno kraće tekstove koji to nemaju.

Dnevni avaz je sa 36% najčitanija dnevna novina u Bosni i Hercegovni. Iza *Avaza* je *Blic* sa 10%. Treće, četvrto i peto mjesto dijele *Večernje novosti*, *Glas Srpske* i *Večernji list* sa po 4%. Pri tome, muškarci više čitaju novine od žena, 74% naspram 63%.² Izdvojili smo *Dnevni avaz*, *Glas Srpske* i *Večernji list* kao najčitanije novine i istovremeno reprezentante „BH konstitutivnosti“.

Za drugi dio istraživanja konstruiran je anketni upitnik sa općim podacima: Godine starosti DOB: *min 18 -30, 30+ *max 60, Spol SEX: M, Ž, Obrazovanje EDU: S (srednja i viša škola) V (fakultet, student). Reprezentativni uzorak ispitivanja građana je bio 1% (912/c.a. 100.000) ravnopravne genderske zastupljenosti, podijeljenih na dobnu granicu do 30 godina i od 30 do 60/više godina.

Anketiranje je ograničeno na gradsko urbano područje u koje ulaze tzv. „rubne općine“ koje broje 30% ukupnog stanovništva Mostara pri tome vodeći računa o ravnopravnom omjeru anketiranih u odnosu na DOB, SEX i EDU, kako bi se fokusirali na varijable:

- a) C: udjela medija u informisanju,
- b) D: udjela društvenih mreža u informisanju (kada je informisanje inter-netski određeno).

¹ <http://comprop.ox.ac.uk/category/research/academic-articles/>

² GfK BiH

Podaci su obrađeni programskim paketom STATISTICA, version 7.1., StatSoft, Inc.

REZULTATI³

Tablica A pokazuje postotak kratkih vijesti u odnosu na druge sadržaje. *Avaz*: 68% sadržaja zauzimaju kratke vijesti s tekstovima dužine do ½ novinarske kartice. *Glas Srpske* 58%, *Večernji list* 63%.

Tablica B sa prvom i drugom kolonom ide u negativni prilog citiranja jednog istomišljenika ili bez citata uopšte. *Avaz*: 37% analiziranih tekstova ne sadrži citate. Više osoba se citira u 24% tekstova. Ostatak od 39% je citiranje sagovornika koji potvrđuje navod ili samo jedne osobe. Kod *Glasa Srpske* 34% tekstova ne sadrži citate, a *Večernji list* ima solidnih 24%.

Ipak, *Večernji list* prednjači kod citiranja istomišljenika ili samo jedne osobe sa 48%, a *Glas Srpske* je bliže *Avazu* sa 38%. *Večernji list* je više osoba citirao u 38%, a *Glas Srpske* u 28% analiziranih tekstova.

U drugom dijelu istraživanja dobili smo rezultate koji u tabeli C pokazuju kako se informiše mlađa i starija populacija.

C: Od 18 do 30 godina: novine – 9%, TV/radio – 14%, internet – 77%.
Od 31 do 60/više: novine – 28%, TV/radio – 31%, internet % – 41%.

Tabela D pokazuje udio informisanja putem društvenih mreža u sklopu internet-informisanja u procentima: Od 18 do 30 godina – 48%; Od 31 do 60/više – 21%.

Kao završni dio ovog istraživanja, u posmatranom periodu kao podlistak Ankete aktiviran je Intervju sa ispitanicima koji su označili da se informišu isključivo putem društvenih mreža. Intervju je sadržavao jednostavno pitanje: Zašto preferirate informisanje preko društvenih mreža? Nametnula su se tri odgovora:

- a) To su informacije koje mi obično proslijedi moj prijatelj.
- b) Najbrži način.
- c) Ne želim se zamarati ostalim izvorima.

DISKUSIJA

Jezik je ponovo u „modi“ kod PR stručnjaka. On je novi alat nove metode manipulacije marketina javnog mišljenja.

Jezik omogućava dijalog, ali samo pod uvjetom da ga koristimo na odgovarajući način, pristajući na značenja što ih je već odredio jezik. Nema

³ Prilog, jpg tablica A, B, C i D.

privatnog jezika koji zagovara Humpy iz našeg Uvoda. Ako želi komunicirati s Alisom, Humpy mora svoj prevesti ili biti u poziciji Gospodara? „Jezik se može mijenjati“, tvrdi Chatarine Belsey, „ali gospodar jezika se postaje samo ako drugi prihvate vaše izmjene“ (2003: 1).

Jezik nikako nije savršen prijenosnik značenja. Riječi koje čitamo u nama izazivaju ideje koje formiraju naša mnijenja, a mnijenja gradimo na imaginaciji. Kako da nazovemo saobraćajne znakove, pješačke prijelaze, geste, zijevanje, uzdahe, puckanje prstima... Riječi nisu jedini pokazatelji, a jezik je sastavljen od pokazatelja.

Tačno reproduciranje postojećih značenja je zapravo potvrđivanje znanja koja naša kultura podrazumijeva i vrijednosti koje postoje i prije nas – normi prethodne generacije. U tome smislu, značenje kontrolise nas, usaduje poslušnost i disciplinu koja je upisana u njima.

Problem „tačnog reproduciranja postojećih značenja“ je utkan u velike nesreće 20. vijeka. Nationalsocijalisti Trećeg rajha su tvrdili da se samo na njemačkom jeziku može izreći istina, smatrajući kako ostali jezici pogrešno predstavljaju stvari. Pravilnije će biti ako shvatimo da jezik, koji naizgled imenuje jedinice date prirodom u praksi, ne zavisi od reference na stvari ili čak naše ideje stvari. Značenje jezika je diferencijalno, a ne referencijalno.

Jezik nam pomaže da razlikujemo stvari, a ne da ih pravilno označimo. Kada bi se sve stvari i pojmovi na planeti označili pravilno, svi bismo govorili istim jezikom!

„U svim usmenim kulturama, jezička kategorija znanja je usko povezana sa svakodnevnom životnom praksom“ (Inglis, 1997: 7). Poznat je primjer Inuita (Eskima) koji posjeduju više od deset riječi za različite vrste snijega: po kojem se može hodati, koji se lijepi za obućom, koji te prži i pali, a označitelje nemaju za sve drugo što ih ne zanima, a što mi poznamo iz naših kultura.

Humpy, u stvari, koristi tehniku „kognitivnog spoja“. „Ona počiva na mogućnosti koju nam pruža jezička sintaksa – da slobodno spajamo izvesne pojmove, doduše na veštački način, kako bismo nagovestili njihov međusobni odnos“ (Breton, 2000: 111). Ovaj postupak najviše danas doživljavamo prilikom konzumiranja reklama. Fred Inglis bi to nazvao „praksa moći“ – „kada jezik i slike usmjeravaju konzumente da uglavnom misle i osjećaju isto što i oni koji predstavljaju proizvodne snage“ (1997: 68). Jezik u službi moći je osnova manipulacije.

Svemu pridajemo značenje. Ne možemo se osloboditi neprestanog proizvođenja značenja, što je karakteristika našeg govora. Stoga se moramo lišiti osjećaja, jer nam divovske napore i većinu vremena oduzima posao na pronalaženju nekog minimuma zajedničkih stavova. Uspjeh je skroman i kratkotrajan. Na ovom polju, na planeti Zemlji, mi smo na dnu ljestvice. Mašine

koje smo izmislili, zbog skladištenja i prerade informacija, prevazišle su nas na nezamisliv način – prosječan kompjuter može obraditi nekoliko hiljada informacija u sekundi, a da pri tome ne izgubi nijednu – nešto kao slijepi miš tokom leta, prateći svoj lični eho-sonder. Kada trebamo prenijeti i najmanju činjenicu, mi od toga pravimo cijelu priču!

„Duh vremena nas porobljava svojim lažnim krilaticama. Krilatice su neobuzdano počele vladati javnošću, od doba borbe za Treći rajh. Je li time nemački jezik postao jezikom laži? Jesu li njegove riječi lišene ljudskosti? Nema sumnje da su riječi pomoću kojih se mnogo lagalo i same postale lažljivice. Pokušajmo: bratstvo i jedinstvo, zajedništvo, ugroženost, mirovni proces... jezik se opire. Ko ih koristi, žrtva je“ (Weinrich, 2005: 30).

U ovom trenutku internet povezuje ljude na planeti, na način koji do sada u historiji nije bio poznat. Istovremeno njegova tehnologija, između ostalog, u svakom „bitu“ šalje pripremljeni paket mišljenja i vjerovanja za svakoga od nas.

U vrijeme završetka ovog istraživanja, Facebook je priznao da je otkrio 270 miliona lažnih korisničkih naloga. Ako uzmemo u obzir da se u BiH nalazi 1.401.520 Facebook korisnika, što je 30,53% od ukupnog stanovništva, možemo predočiti domaću razmjernu fenomena lažnih vijesti.⁴ Cijela Evropa, bez obzira da li se to odnosi na Balkansko poluostrvo ili Evropsku uniju je pogođena ovim problemom. Početkom 2018. godine, predsjednik Francuske Emmanuel Macron je „počeo pravnu borbu Francuske kako bi zaštitio zemlju“, predstavljajući nacrt zakona za borbu protiv lažnih vijesti; a samo dva-desetak dana kasnije, krajem januara 2018. i Britanija najavljuje formiranje specijalne jedinice za borbu protiv lažnih vijesti.

Naš zadatak je bio da pronađemo filigransku razliku između pojmova: ja imam gomilu informacija ili ja sam informisan; time što ćemo pronaći razliku između konzumiranja vijesti na klasičan način i preko društvenih mreža, tragajući za količinom lažnih vijesti u opticaju.

Pod utjecajem sadržaja i forme internetskih portala, i u novinama sada prevladavaju kratke forme članka. Današnje novine obilježavaju udarni naslovi ispod kojih su kratke vijesti. BH novine izbjegavaju citiranje izvora informacija. Takvim člancima je automatski smanjena vjerodostojnost. Bosansko-hercegovački narodi i građani čitaju novine u kojem se javne politike i javno mišljenje dijelom formiraju temeljem vijesti koje su nevjerodostojnije.

Da li je alternativa sopstveno istraživanje i izvještavanje?

Današnji BH stanovnik, opremljen računarom i internetom, može raspolagati sa preko šest milijardi stranica koliko trenutno sadrži pretraživač Go-

⁴ www.vecernji.ba/-1052794 (18. 1. 2016).

ogle. „Ako bi odštampali taj materijal, dobili bi planinski masiv od 430 kilometra“ (Jevtović et al., 2011: 73). Pitanje je ko se može popeti na ovu planinu informacija i pravilno je iskoristiti?

Neprohodna planina informacija!

Ako danas pogledamo globalno utjecajni američki news kanal CNN, vidjet ćemo ponekad u njegovim sadržajima oznaku iReport koja signalizira da je neko iz publike poslao snimku događaja ili je naprosto komentarisao. Ovoj usluzi preko CNN-ovog internet portala mogu pristupiti svi zainteresirani. Osim ove, CNN nudi i mogućnost koja se zove The iReport Blog, u čijem podnaslovu stoji da su to needitovane, nefiltrirane vijesti. CNN navodi da ima 80.532 ireportera širom svijeta“ (Osmančević, 2009: 31).

Dramatični razvoj online medija i društvenih mreža donio je novo zanimanje: građansko novinarstvo. Anonimni pojedinac je najednom dobio šansu da promijeni svoju društvenu ulogu. Pasivni recipijent koji je prisiljen dobivati i procesuirati informacije, sada može postati učesnik, kreator i komunikator.

Ovaj primjer CNN-a i slični navodi na zaključak da „razvoj novih tehnologija i sve brža penetracija interneta omogućuju učešće svih kompjuterski pismenih pojedinaca u javnoj debati“ (Milivojević, 2012: 27).

Da li je kompjuterska pismenost dovoljna za kvalitetnu javnu debatu, ili je za nju potrebna medijska pismenost i čitanje medija?!

Društvena uloga medija se tako nepovratno izmijenila uporedo s novim zadacima koje su sebi osigurali anonimni građani, kojima raste moć ekvivalentno s njihovom naporima da prezentuju informacije. Istovremeno, nije izbrisana stara sprega masovnih medija s novcem i politikom s istim ograničenjem prava građana na izbalansirane i objektivne informacije. Je li potrebno redefinisati medije kao društvene institucije? Je li potrebno redefinisati novinarstvo kao profesiju? Možda je rješenje dileme u afirmaciji građanskog novinarstva kao zasebne discipline pa tako „građansko novinarstvo“ ne spada u novinarstvo, nego postoji uporedno s njim i potpada zajedno s novinarstvom i različitim javno istaknutim obavještenjima u javne objave“ (Obradović, 2011: 56).

Uporište za ovu teoriju, zbog koje bi klasično novinarstvo sa olakšanjem odahnulo, je u terminu „javnih objava“ koje karakterišu građansko novinarstvo, tj. da natpise građana treba posmatrati kao javne objave a ne kao žurnalističke. I zaista, postoje još mnoge „javne objave“ koje ne svrstavamo u „novinarstvo“: plakatirana obavještenja, osmrtnice, uputstva za kretanje... itd.

Pošto je „građansko novinarstvo“ najprije krenulo iz SAD, prvi prirodni jezički naziv je na engleskom jeziku: public, street, citizen... itd. journalism⁵ što je leksički tačno ali sintaksički i morfološki ne odgovara značenju – gra-

⁵ javno, građansko, ulično... novinarstvo

đansko novinarstvo. Engleski jezik je ovdje neformalno opisao ovaj termin, ali je napravio globalnu formalnu zabunu.

Građani novinari ne posustaju u svakodnevnom objavljivanju svojih tekstova/objava. Pri tome njihova informatička pismenost dolazi do izražaja jer nude svojoj publici novi način prezentovanja i čitanja informacija na način kako to krajnji konzument želi, a ne na način kako bi to želio klasični žurnalista. U tome, građanski novinar se oslanja na mogućnost hipertekstualnog prezentovanja sadržaja gdje krajnji korisnik sam bira mjesto i vrijeme interakcije sa sadržajem.

U ovom odnosu snaga, klasično novinarstvo sa zamornim, linearnim pregledom sadržaja od početka do kraja, koje implicira i neuporedivo više izdvojenog vremena u odnosu na hipertekst sučelje – jednostavno nema šanse! Digitalno doba je ipak doba novinarstva. „Svako je novinar u digitalnom dobu“ (Herbert, 2000: 3).

„Snaga mreže je što može spojiti bilo koga sa bilo kim, uništavajući sve hijerarhije, ali još nigdje nam ne nudi mogućnost povratka ka publici na način na koji su Grci zamišljali povratak demokratije u dane kada se cjelokupno glasačko tijelo moglo okupiti zajedno i voditi debate na trgu“ (Vočkić-Avdagić, 2002: 42).

U BiH se trenutno može govoriti samo o „komunikaciji u javnoj sferi koja koristi internet“, a ne o „umreženoj komunikaciji“. Mediji su zapravo udaljili običnog pojedinca iz javnih poslova, čineći ga konzumentom proizvođa masovne kulture i posmatračem političkih dešavanja. Na tragu ovog zaključka Vočkić-Avdagić, uloga mreže u procesima kreiranja domaćeg javnog mnijenja je takva da složena država BiH postaje još složenija.

Mostarci, Banjalučani, Sarajlije... su, osim akutnog procesa diferencijacije na državno-političkim pitanjima, izloženi procesu novo-medijske diferencijacije gdje „celokupni društveni sistem poprima fragmentarni, acentrični karakter, kada stanje operativne i kulturne krize postaje njegovo trajno stanje“ (Kodelupi, 1995: 5). Pri tome je naše racionalno do kraja anestetizirano dok je u prvom planu emotivno, jer moramo nekako i nečim reagovati. A emotivno reagovanje pretežno isključuje razmišljanje i nadomješta ga navijanjem.

Kada bi se održavala intenzivna javna debata o istinski važnim pitanjima, tada bi moglo doći do odgovarajuće reakcije u javnoj sferi. I dok se javna debata odigrava u virtuelnim dvoranama i tako postaje – virtuelna, mi ne možemo mnogo učiniti ni na izboru tema za raspravu.

Dok se ovo odvija, sistem se ne može optužiti da skriva teme. Sve je vidljivo i dostupno ali je većina upotrebljiva tek uz mnoga ograničenja. Koliko smo puta čuli da je plaća (neke javne ličnosti) privatna podatak? Rasprava o toj temi nije zabranjena ali ima ključno ograničenje. Ili da je podatak o nečijem poslovanju također predmet ograničenog pristupa?!

Fraser ovo zove „getoizacija tema u specijalizovane diskurzivne arene u kojima su zaklonjeni od generalne javne debate i osporavanja“ (Fraser, 1990: 73). Čak i ako takva javnost organizuje aktivnosti, onda se ona okupila oko pogrešne stvari.

Danas, skoro polovina vijesti-informacija u opticaju prolaze kroz postupak „infomercials“. Nakon industrijske revolucije informacija je postala roba, a nakon pojave marketinga postala je alat promotivne komunikologije za poboljšanje prodaje: od paste za zube, pa do ideja i misli.

Za složenu državu Bosnu i Hercegovinu, opterećenu ograničenjima u svim sferama, globalni proces – brisanje granica između informacije i reklame, informacije i propagande, stvarnog i virtuelnog, privatnog i javnog – komplikuje komunikološku sferu do maksimuma, odražavajući se naročito na osjetljivu strukturu političkih odnosa. Iako javno mnijenje ostaje i dalje u centru društvene komunikacije, ono se prilagođava novim pravilima za komunikatore, sadržaje poruke, medije i publiku. U domaćoj javnoj sferi, kriza odgovornosti javnog mnijenja je stalna, jer su i masovni i novi mediji u BiH sa svojim značajnim emitovanjem lažnih vijesti na fonu pojačavanja postojećeg stava, a ne njegove promjene. Istovremeno, brojni građani novinari, ali ne samo oni, već i njihovi „bulevarski“ saradnici „influenceri“ distribuišu gotova i očekivana marketing mišljenja!

U teoriji i praksi već je primijećen specifikum Bosne i Hercegovine s tri aktivne etnonacionalne javnosti. Djelovanjem marketinga javnog mišljenja, njihova mnijenja koja su unaprijed zgotovljeni stavovi u skladu s njihovim razmišljanjem, distribuišu se mrežom kao mišljenja rodbine, prijatelja, poznanika, saradnika... neprestano obnavljajući strukturu „etnokomunikacijskog koda“, kao glavnog programskog mehanizma naše javne sfere.

Bosna i Hercegovina je kao država prihvatila kapitalističko, neoliberalno okruženje, gdje je nemoguće susresti se s nestašicom neke robe ili usluge. Analogno tome, zbog konstantnog marketinga javnog mišljenja ne može nastupiti nestašica stavova! Mi danas imamo mišljenje o svemu. Veoma rijetko (skoro nikada) se čuje: „nemam mišljenje o tome“.

Kako je došlo do ovoga? Poznata je matrica da su masovni mediji putem propagande, sa masovnim utjecajem neke teme pokušavali (i uspjevali) da javno mnijenje nagovore na nešto. Najčešće je to bila neka aktuelna politika vlade. Novu matricu je donio internet i novi, lični mediji koji stalnim, pojedinačnim utjecajem komunikacijskih agenata (građani novinari, blogeri, influenceri, FB statusi, Twitovi...) strukturiranim informacijama distribuišu marketing javnog mišljenja. U pozadini je psihološki proces kojim učvršćujemo vlastito mišljenje time što za njega pridobijamo drugog člana zajednice. Klasični spoj propagande i javnog mnijenja je počivao na utjecaju bez pri-

stanka; a novi spoj marketinga javnog mišljenja i javnog mnijenja je utjecaj sa pristankom. Ranije smo mogli reći „nasjeli smo na propagandu“ ali sada tvrdimo da je „to naša ideja“!

Novi alat marketing javnog mišljenja – jezik, odlično se snašao u „informecilasuu.“⁶

„Sprega više vrsta jezika: govoriti brzo, govoriti dobro, govoriti glasno, govoriti „novo“ – sve zbog toga da bi se nekom dopao, da bi se neko ganuo, jednom rečju, da bi neko bio zaveden je reklama“ (Balle, 1997: 46). Zbog toga što je jezik diferencijalnog karaktera, mediji od istog događaja, u toku jednog dana, mogu napraviti različite verzije. Kako? Jezik nikako nije savršen prijenosnik značenja. Riječi koje čitamo u nama izazivaju ideje koje formiraju naša mnijenja, a mnijenja gradimo na imaginaciji.

Tačno reproduciranje postojećih značenja je zapravo potvrđivanje znanja koja naša kultura podrazumijeva i vrijednosti koje postoje i prije nas – normi prethodne generacije. U tome smislu, značenje kontroliše nas, usađuje poslušnost i disciplinu koja je upisana u njima.

„Jezička sintaksa nam dopušta da slobodno spajamo izvesne pojmove, doduše na veštački način, kako bismo nagovestili njihov međusobni odnos“ (Breton, 2000: 111), što je u stvari tehnika kognitivnog spoja. Ovaj postupak najviše danas doživljavamo prilikom konzumiranja reklama. Fred Inglis bi to nazvao „praksa moći“ – „kada jezik i slike usmjeravaju konzumente da uglavnom misle i osjećaju isto što i oni koji predstavljaju proizvodne snage“ (Balle, 1997: 68).

A „proizvodne snage“ su se pobrinule da pred kraj milenija, u medijsku informaciju prodre logika reklame i da tako informacija dobije prvu naznaku marketinga. „Reklama je nametnula logiku medijima, ne samo onima koji su nam svaki dan na dohvatu ruke, već i izdavaštvu, kinematografiji, produkciji videoigara“ (Balle, 1997: 45).

Kada se reklama ukrsti s informacijom, pod okriljem komunikacije, ona se odvija u okrilju društveno priznate aktivnosti gdje potrošač ne prihvaća kakvu sliku, već „latentnu sliku onoga što bi mogao biti“ (Isto: 104).

Vrata za ulazak reklame u srž medijskih informacija, otvorili su savjetnici za odnose s javnošću. Ulasku reklame je pomoglo također nestajanje granice između zabave i informacije pojavom novih medija i restrukturiranjem masovnih i promjenama u javnoj sferi istovremenim brisanjem granice između privatnog i javnog. Osiguranje stalne potrošnje bio je jedan od prvih ciljeva.

Spajanje umjetnosti, medija i reklame je već krajem 19. vijeka inaugurirao „Toulous-Lautrec sa svojim eklekticismom kojeg je donio novi pravac Art

⁶ Reklame u informaciji.

Nouveau“ (Panjeta, 2006: 98). Danas, pojednostavljeno, imamo film (umjetnost) kojem dodamo medij kao komunikacijski kanal (televiziju) i ugradimo u sadržaj/scenario reklamnu poruku, tehnički zaokruživši marketing javnog mišljenja.

Dva vijeka nakon afirmacije „eklekticizma“ buktu rasprava o tome da li je novinar zastarjelo zanimanje, sa zaključkom da je građansko novinarstvo samo prijelaz u svijet proizvodnje i distribucije informacija koje će raditi roboti!? Već u sljedećoj deceniji u ovu oblast bi mogli ući filteri vještačke inteligencije koji će biti novi „Gospodari jezika“ odlučujući o legitimnosti informacija.

U ovakvom razvoju događaja budućnost javne sfere je budućnost stvarnosti iza ogledala – da upotrijebim ideju Luisa Kearola iz *Alise u zemlji čuda*, jer slika svijeta koja se distribuira u javnoj sferi, redovno je u suprotnosti sa našom ličnom stvarnosti.

LITERATURA

- Balle, F. (1997). *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Breton, F. (2000). *Izmanipulisana reč*. Beograd: Clio.
- Carroll, L. (2004). *Alica u Zemlji čudesa i Iza zrcala*. Zagreb: Školska knjiga.
- Belsey, Ch. (2003). *Poststrukturalizam*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Herbert, J. (2000). *Journalism in the Digital Age: Theory and Practice for Broadcast, Print and Online Media*. Oxford: Focal Press.
- Inglis, F. (1997). *Teorija medija*. Zagreb: Barabat.
- Kodelupi, V. (1995). *Tržišna komunikacija*. Beograd: Clio.
- Osmančević, E. (2009). *Demokratičnost www-komuniciranja*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Panjeta, L. (2006). *Utjecaj globalizacije na novinarstvo: Javno i privatno oglašavanje u igranom dugometražnom sadržaju globalnih medija (Mainstream filmska industrija SAD-a)*. Zagreb: ICEJ.
- Vočkić-Avdagić, J. (2002). *Suvremene komunikacije, Ne/sigurna igra svijeta*. Sarajevo: FPN
- Weinrich, H. (2005). *Lingvistika laži*. Beograd: Algoritam.

NAUČNI ČASOPISI I PUBLIKACIJE

- Fraser, N. (1990). „Rethinking the Public Sphere“, *Social Text*, 25/26. Durham, Duke University Press.
- Jevtović, Z. & Vulić, T. & Pavlović, D. (2011) „Filozofija straha i (re)konstruisanje medijske stvarnosti“, u: *Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku* 133. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

- Milivojević, S. (2012). „Novinarstvo i medijska industrija u Srbiji: Izazovi i odgovori CM“, u: *Communication Management Quarterly: Časopis za upravljanje komuniciranjem*. Novi Sad – Beograd: CDC.
- Obradović, Đ. (2011). „Nemedijsko zasnivanje medijske kulture“, u: *Kultura komuniciranja*. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru.

Ostali izvori

- comprop.oii.ox.ac.uk, [GfK BiH](http://GfKBiH), vecernji.ba

Mustafa ALENDAR

LANGUAGE AS A MARKETING TOOL OF PUBLIC OPINION

Public policy and public opinion in BiH are partially formed based on the news that is distributed via public sphere media. But how relevant is the language of the media?

What is fake news and how much of it roams around the Bosnian-Herzegovinian (BiH) public sphere? If we determine the amount of fake news in circulation and the difference between the consumption of news in an old fashioned way versus social networks; we'll come across fligree difference between the terms; I have a bunch of information or I am informed.

Proportionate percentage of analyzed content of the daily press avoids quoting the source of the information, decreasing the relevancy of the news itself by default. Even though the Internet is, as per research, in increasing usage as an alternative means of informing; we have increasing share of informing via social networks at the same time, as a part of internet-informing). This way of information consumption is particularly affected by the fake news issue.

Language has become a new tool of a new media method of manipulation – marketing of public opinion. Content of the media being distributed has been wrapped in the form of marketing, it maintains the process of constant production of the crisis of responsibility of public opinion in Bosnia and Herzegovina. Classic public opinion is becoming status opinion, mostly on social networks. In the complex BiH community, the marketing of public opinion contributes to its further complication.

Keywords: *the public sphere, media language, journalism, fake news, media, public opinion, marketing*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4'344.2(497.6)

UDK 811.163.4'28(497.6)

Haris ČATOVIĆ (Sarajevo)

Univerzitet u Sarajevu

Institut za jezik

haris.catovic@izj.unsa.ba

**REFLEKSI KRATKOG JATA U JUGOISTOČNOJ BOSNI
U ANKETI *PITANJA O GOVORU PROSTOGA NARODA* (1897)
I POPUNJENIM UPITNICIMA ZA ISPITIVANJE
BOSANSKOHERCEGOVAČKIH GOVORA (1975–1986)**

U radu se tretira pitanje refleksa starog glasa jata u kratkom slogu na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa čija je baza istočnohercegovački dijalekt. Analiza je vršena na osnovu rezultata koji su doneseni s anketama *Pitanja o govoru prostoga naroda* iz 1897. godine i *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986). Iz tih sviju anketa uzeti su u razmatranje rezultati onih punktova koji pripadaju jugoistočnobosanskom govornom tipu, to su: Čajniče, Foča, Goražde, Kalinovik, Rogatica, Višegrad, obrađeni u okvirima projekta *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897) koji je proveo Zemaljski muzej, te popunjenim upitnicima za ispitivanja bosanskohercegovačkih govora, koji su provedeni na području Čajniča, Goražda, Kalinovika, Rogatice i Višegrada u okvirima projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986) pod rukovodstvom Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik.

Ključne riječi: *fonetika, fonologija, jat, istočnohercegovački dijalekt, jugoistočnobosanski govorni tip, kvestionar*

Jugoistočnobosanski govorni tip i pripadajući punkto

O identifikiranju, prvim spomenima i proučavanju ovog govornog tipa detaljnije se može saznati u radu „Refleksi dugog jata u anketi *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897) i *Bosanskohercegovačkom dijalekatskom kompleksu*“ (1975–1986)¹, autora Harisa Čatovića (2018: 144–147). Kao što je već nazna-

¹ https://izj.unsa.ba/files/28-17/06.%20Haris_Catovic_Refleksi_dugog_jata_u_JI_Bosni_u_Anketi_i_Bhdk.pdf

čeno izvori za istraživanje su dvije ankete provedene na bosanskohercegovačkom terenu: *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897) i *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986). Uzeti su u obzir upitnici koji su relevantni za istraživanje jugoistočnobosanskog govornog tipa, a koji su provedeni na području Čajniča, Foče, Goražda, Kalinovika, Rogatice, Višegrada, u okvirima projekta *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897) koji je proveo Zemaljski muzej, te popunjeni upitnici za ispitivanja bosanskohercegovačkih govora koji su provedeni na području Kalinovika, Goražda, Čajniča, Rogatice i Višegrada u okvirima projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986) pod rukovodstvom Instituta za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik.

Popis punktova

Oznaka punkta u nastavku teksta	<i>Pitanja o govoru prostoga naroda</i>	Oznaka punkta u nastavku teksta	<i>Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks</i>
ČA1	Upitnik br. 14437: Čajniče, Goražde	GK1	Punkt broj 40: Goražde, Sofići
ČA2	Upitnik br. 14438: Čajniče	GK2	Punkt broj 41: Goražde, Sopotnica
ČA3	Upitnik br. 14439: Čajniče	ČK1	Punkt broj 42: Čajniče, Slatina
FA1	Upitnik br. 14447: Foča	FK1	Punkt broj 26: Foča, Popov Most
FA2	Upitnik br. 14448: Foča	FK2	Punkt broj 27: Foča, Zavajt
FA3	Upitnik br. 14449: Foča	FK3	Punkt broj 28: Foča, Rataj
FA4	Upitnik br. 14450: Foča	FK4	Punkt broj 39: Foča, Podgrađe
FA5 ²	Upitnik br. 14452: Foča		
KA1	Upitnik br. 14451: Kalinovik, Foča	KK1	Punkt broj 22: Kalinovik, Kruščica
		KK2	Punkt broj 29: Kalinovik, Vlahovlje
		KK3	Punkt broj 30: Kalinovik, G. Ljuta
RA1	Upitnik br. 14519: Rogatica	RK1	Punkt broj 47: Rogatica, Plješevica
RA2	Upitnik br. 14520: Rogatica		
RA3 ³	Upitnik br. 14521: Rogatica	RK2	Punkt broj 48: Rogatica, Žepa

² Na upitniku stoji da je dostavljen anonimno, te da je riječ o pravoslavicima.

³ „Riječi su bilježene od naroda iz mjesta Rogatice i okolice (opštine) joj i to ovih seoca: Kovanj, Plješevica, Seljani, Strmac, Dobroušići, Dobromerovići, Bjelogorci, Pašić-kula, Drobnići, Borač, Brčigovo, Varošište, Karačići, Zaganovići, Ziličinai Međeđe, koja ne pripada ... (nejasno napisano): Narod je po vjeroispovijesti: Muhamedanci i Pravoslavci.

GA1 ⁴	Upitnik br. 14405: Glasinac, Rogatica	SK1	Punkt broj 49: Sokolac, Selišta
		SK2	Punkt broj 50: Sokolac, Novoseoci
		SK3	Punkt broj 52: Sokolac, Šalibegovići
VA1	Upitnik br. 14585: Višegrad	VK1	Punkt broj 44: Višegrad, Bijela
VA2	Upitnik br. 14586: Višegrad	VK2	Punkt broj 45: Višegrad (čaršija)
VA3	Upitnik br. 14587: Višegrad		
VA4	Upitnik br. 14588: Višegrad	VK3	Punkt broj 46: Višegrad, Crni Vrh
		RDK1	Punkt broj 43: Rudo, Bjelušine

Kratki refleksi jata u jugoistočnoj Bosni

Broj pitanja u građi iz 1897. godine za ispitivanje refleksa jata u kratkom slogu na neki način je ograničio ispitivanje građe *Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa* sa ovog govornog prostora, ne samo zato što u samoj građi nema dovoljno pitanja, već što u pitanjima nema leksema koje su ispitivane 1897. godine. Stoga smo, radi preglednosti u drugoj koloni tabele u kojima smo prezentirali primjere koje smo pronašli u građi *Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa*, a u nastavku rada ćemo za potrebe definiranja jasnije i preciznije slike o problemu jata u kratkom slogu koristiti i druge primjere koji su obrađeni u građi *Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa*.

Razlike nekoje u govoru između te dvije vjeroispovjesti zabilježene su odmah kod dotične riječi.“

⁴ „Ovo je opisano u općini Glasincu kotaru rogatičkom. U ovijem krajevima, žive samo pravoslavni i muhamedanci, drugih vjeroispovjedi domaćih nema.“

Tabela: Komparativni prikaz razultata

<i>Pitanja o govoru prostoga naroda 1897.</i>		<i>Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks</i>	
Oznaka punkta	Vrijednost kratkog jata	Oznaka punkta	Vrijednost kratkog jata
ČA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme (1)	GK1	<i>šème, bjèžati, pjèvā, djèca, đe</i>
ČA2	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	GK2	<i>šème, bjèžati, pjèvā, dèca, đè</i>
ČA3	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme, djeca	ČK1	<i>šème, bjèžī, pjèvā, dèca, đè</i>
FA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme	FK1	<i>šème, bjèžī, pjèvā, dèca / djèca, đè</i>
FA2	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme	FK2	<i>šème, bjèžī, pjèvā, dèca, đè</i>
FA3	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	FK3	<i>šème, bjèžī, pjèvā, djèca, đe</i>
FA4	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	FK4	<i>šème, bjèžī, pjèvā, dèca, đe</i>
FA5	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca		
KA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, đe, ljepota, sjeme, djeca	KK1	<i>šème, bjèžī, pljèvā, dèca, đè</i>
		KK2	<i>šème, bjèžī, pjèvā, dèca, đe</i>
		KK3	<i>šème, bjèžī, pjèvā, dèca, đè</i>

RA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, ljepota, sjeme	RK1	<i>šème, bjèžī, pjèvā, dèca / djèca, dè</i>
RA2	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	RK2	<i>šème, bižī, pjèvā, dèca / djèca, dè</i>
RA3	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, gdje, ljepota, sjeme, djeca	SK1	<i>šème, bjèžī, pjèvā, dèca, dè</i>
GA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	SK2	<i>šème, bjèžī, pjèvā, – , dè</i>
VA1	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	VK1	<i>šème, bižī / bjèžī, pjèvā, dèca, dè</i>
		VK2	<i>šème bižīm, pjèvā, dèca / djèca, dè,</i>
VA2	vjera, bježati / bižati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	VK3	<i>šème bjèžī, pjèvā, dèca / djèca, dè</i>
VA3	vjera, bježati, pjevati, mjera, vjetar, njegovati, gdje, ljepota, sjeme, djeca	RDK1	<i>šème bjèžī, pjèvā, dèca, dè</i>
VA4	–		

Grada data u tabelama daje nam mogućnost da steknemo sliku o tome kakva je zamjena jata u kratkom slogu na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa. Kada govorimo o prostoru Bosne i Hercegovine, refleks jata u slobodnoj poziciji mogao je biti ikavski – u slučaju dugog i kratkog sloga – te ijekavski u slučaju dugog sloga i jekavski u slučaju kratkog sloga (Peco, 1980).

Jugoistočnobosanski govorni tip, kao i ostali govori bosanskohercegovačkog podneblja, pokazuje tu zakonomjernost: a) *ě>je*, b) *ě>e*, c) *ě>i*. Pored ovih, u ovim govorima, zabilježen je u određenom broju slučajeva ekavski refleks jata sa jotovanjem prethodnog suglasnika.

Specifikum ovog govornog područja, kada je u pitanju zamjena jata, je dosljedan jekavski refleks sa zanemarujućim ikavizmima i ekavizmima koji su, uvjetno kazano, postali leksikalizirana pojava u ovom govornom tipu. Ikavizmi su najčešće zapaženi u govorima Bošnjaka, što je, nesumnjivo, utjecaj ikavskih govora.

Na osnovu materijala koji je bio predmetom ovoga istraživanja, može se kazati da su ikavizmi vrlo rijetki u ovom govornom tipu. I ono malo ikavizama koji su zabilježeni u govorima Bošnjaka, najvjerovatnije nisu njihova autohtona jezička osobina, nego su oni u njihov govor uneseni sa strane. S tim u vezi, može se konstatirati da, u ovom govornom tipu, nema značajnije razlike između pripadnika različitih konfesija u pogledu zamjene vokala jat u kratkom slogu. Kao što je to naznačeno u komentarima, u pojedinim odgovorima, naročito onim zabilježenim u govoru Bošnjaka prisutan je ikavizam, ali ga, kako smo već ranije kazali, treba shvatiti uvjetno, budući da je ispitivanje vršeno na ograničenom broju primjera.

Kratki *ě*>*je*

Na cijelom prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa, uostalom kao i u drugim bosanskohercegovačkim govorima, kratki vokal jat zamijenjen je sa *je*.

- a) *b + ě* > *bje*: *bježati*;
- b) *p + ě* > *pje*: *pjevati*;
- c) *m + ě* > *mje*: *mjera*;
- d) *v + ě* > *vje*: *vjetar*, *vjera*;
- e) *s + ě* > *sje*: *sjeme*;
- f) *d + ě* > *dje*: *djeca*, *gdje*.

Osim ovih riječi u kojima se ispituje kratki vokal jat, kao što je u tabeli prikazano bile su ispitane i status njegovog refleksa u riječima *njegovati* i *ljepota*. O njima, kao i o riječima *đeca*, *đe* nešto više reći ćemo u poglavlju *Jekavska jotovanja*. Primjeri dati u tabeli suprotstavljeni su ikavskim oblicima ovih riječi, a osim ovih ispituje se i, što je razumljivo, prisutnost jekavskog u odnosu na ekavski refleks, pa čak u istom pitanju i odnos ekavskog prema ijekavskog.⁵ Kao što smo vidjeli iz tabele, prezentirani primjeri s jekavskim refleksom u zamjeni kratkog jata na području jugoistočnobosanskog govornog tipa slični su primjerima koji se javljaju i u drugim bosanskohercegovačkim govorima, ali se na prostoru ovog govornog tipa pokazuju i neka odstupanja.

U skupinama u kojima su suglasnici *b*, *z*, *v*, *c* bili prije kratkog jata bilježeni su različiti refleksi jata. U takvim skupinama nije uvijek ijekavska zamjena, već se pored jekavizama javljaju i ekavizmi i ikavizmi.

⁵ Neujednačena metodologija prilikom izrade same *Ankete* ogleda se, u ovom slučaju, u nedovoljno razrađenim i klasificiranim gramatičkim kategorijama kroz koje se ispituju različita variranja jata.

Jekavski refleks zabilježen je u skupinama *z+ě, b+ě, v+ě, c+ě, l+ě* u primjerima:

obje (ČA1)⁶, *željeo, lećeo, voljeo* (FA1), *objedvije, željeo, viđeo, lećeo, voljeo* (FA2)⁷, *obje*⁸, *željeo, (ljećeo)*⁹, *voljeo* (FA3), *(obje)*¹⁰ (FA4), *željeo, vi-djeo, lećeo, voljeo* (FA5), *obje, objedvije* (KA1), *obje*¹¹ (RA1), *obje, željeo* (RA3), *obje* (GA1), *obje*¹², *željeo, viđeo, lećeo, voljeo* (VA1), *željeo, viđeo, voljeo* (VA2), *obje*¹³, *željeo, viđeo, lećeo, voljeo* (VA3).

Kratko *ě>e*

Ekavski refleks zabilježen je u skupinama *z+ě, b+ě, v+ě, c+ě, l+ě* u primjerima:

*zenica (ceriti)*¹⁴, *jeo, jesti, izjesti* (ČA1), *obe, obedvije, zenica, veđa, ozlediti, ceriti, jesti, izjesti, jedro* (ČA2), *ozlediti, ceriti, jeojesti, izjesti, jedro* (ČA3), *zenica, ozlediti, vidjeo, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (FA1), *zeni-ca, ozlediti, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (FA2), *zenica, veđa, (ozlediti, ceriti)*¹⁵, *vidjeo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (FA3) *zenica, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti, jedro* (FA4), *obe, obedvije, zenica, veđa, ozlediti, ceriti, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti, jedro* (FA5), *zenica, veđa, ozlediti, ceriti, jesti, izjesti, jedro* (KA1), *zenica, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (RA1), *zenica, veđa, zreo, vreo, jesti, izjesti* (RA2), *zenica, jesti, izjesti* (RA3), *zenica, veđa, ozledi-ti, ceriti, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti, jedro* (GA1) (*zenica, veđa, ceriti*)¹⁶, *sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti* (VA1), *obe, zenica, veđa, ozlediti, sreo, jeo, zreo, vreo, jesti, izjesti, jedro* (VA2), *zenica, veđa, sreo, jeo, zreo, vreo* (VA3), (*zenica, veđa*)¹⁷ (VA4).

⁶ U dopisanoj bilješci stoji: „...mjesto *objedvije* govori *obadvije*“.

⁷ Podvučen je samo oblik *objedvije*, ali je u komentaru dodat i oblik *obje*, mada je i on bio ponuđen kao rješenje u upitniku, pa samim tim postojala je mogućnost da se na taj način obilježi njegova prisutnost.

⁸ Dopisano: „*obadvije*“.

⁹ Nije podvučen lik *lećeo*, već je u komentaru dat navedeni u zagradi.

¹⁰ Nije podvučeno u upitniku, već naknadno dopisano u komentaru. Osim ovog lika naveden je i oblik *obadvije*.

¹¹ U komentaru dopisano: „Mjesto *obe, obedvije i objedvije* govori se *obje, obadvije*“.

¹² Dopisan komentar: „*obadvije, obadvoje, oboje*“.

¹³ U komentaru stoji: „Ne govore ni *obedvije*, ni *objedvije* nego *obadvije*“.

¹⁴ Dopisan komentar, umjesto *ceriti* koristi se *keseriti se*.

¹⁵ Primjeri navedeni u zagradi nisu podvučeni u upitniku, ali je dat komentar da ovako govore pravoslavci.

¹⁶ Nisu podvučeni, ali su ovi likovi napisani u komentaru.

¹⁷ Nisu podvučeni, ali su ovi likovi napisani u komentaru.

Na pitanje broj 3 u kvestionaru VA4, a u vezi s pitanjima *željeo, video, lećeo, voljeo, sreo, jeo, zreo vreo* ili *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio*, uopće nisu dati odgovori.

Građa pokazuje da se na čitavom terenu jugoistočnobosanskog govornog tipa ovi ekavizmi pojavljuju u govorima pravoslavaca i Muhamedanaca. Općeg karaktera bili bi ekavizmi *zenica, veđa, ceriti* i oni se prostiru na čitavom prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa. Također, pojavljuje se određeni broj ekavizama koji se ne javljaju na cijelom prostoru, pa stoga i nemaju karakter općenitijih ekavizama, već su karakteristični za pojedine uže zone ovog govornog tipa: *obe, ozlediti*.

Iako nam građa iz 1897. godine nudi informacije, odnosno, zavidan broj primjera o ekavskom refleksu jata koji je inače prepoznat kao karakterističan za sve ijekavske govore, ovdje nedostaje izvjesni dio građe u kojoj bi kratki jat u slobodnoj poziciji, dakle, fonološki neuvjetovanoj bio ekavski, a koji je specifičan za sve ijekavske govore.

U građi koju smo pronašli u *Bosanskohercegovačkom dijalekatskom kompleksu* pronađen je određeni broj takvih ekavizama i ikavizama, koji su inače specifični za ijekavske govore. Takav je na primjer ekavizam *cesta* koji je vrlo raširen u bosanskohercegovačkim govorima, te je zabilježen na svim punktovima jugoistočnobosanskog govornog tipa, a to se i razumije budući da je to standardni lik.

U jugoistočnobosanskom govornom tipu vrlo je raširen ekavizam *detelina*: *dëtelina* (FK1, FK2, FK3, GK1) *dëteljina* (RK2), *dëtelina* (KK1, KK2, KK3, VK1, VK3, RDK1), *djëtelina* / *dëtelina* (VK2), *dëtelina* / *dëtelna* (RK1), *dëtelka* / *dëtelina* (ČK2), *dëtel'na* (GK2). Ipak, u građi smo pronašli i određeni broj ekavizama koji se vezuje za pojedine lokalne govore unutar našeg govornog tipa. Takvi su: *tëlo* (FK1, FK2, FK3, GK1, GK2, SK1, SK2).

Jahić (2002: 83–84) navodi u svojoj građi različite ekavizme koji su svojstveni ovom govornom tipu: *çëdilka, dëčka, na prïmer, slezëna, zënica, dële, tëlo*, ali navodi i ekavizme koji nemaju karatker općih: *čëvek, lëkar*.

Prefiks *në*

Na cijelom području ovog govornog tipa zabilježeni su zamjenički i priloški oblici: *neki, nekako* i *negda*.¹⁸ U upitniku FA4 podvučen je oblik *nje-ki*, dok se oblik *njegda* javlja u FA3. Prisustvo ovakve pojave različito se tumači. Peco konstatuje da je izoglosa ove pojave utvrđena ne samo na prostoru Bosne, već i izvan nje, kao i u spomenicima nastalim na bosanskom terenu

¹⁸ U kvestionaru ČA1 dopisano je da se umjesto *negda* govori *nekad*.

(up. Peco, 1975:140–143). Brozović u svom radu o nastanku ove pojave iznosi mišljenje da je tu, prije svega, u pitanju izbjegavanje stapanja refleksa *ne* etimološkim *ni*- (up. Brozović, 1966: 164).

Jahić (2002: 83) o ovoj pojavi bilježi sljedeće: „Sekvencu *ne* smo nekoliko puta čuli u krajnim sjeverozapadnim muslimanskim govorima od Glasinca prema Olovu, bez sigurnije lokalizacije primjera. Ona svakako predstavlja sekvencu primljenu sa susjedno šćakavskog terena ili, eventualno, zadržanu u govorima starijeg sloja stanovništva“. U ovom slučaju, smatramo da je realnije zaključiti, ne samo da je *ne* proizvod međudijalekatskih kontakata, već i da je u ovom govornom tipu ova sekvencu odraz starijeg stanja, onog koji je svjedoči bosansku provenijenciju u dijalekatskoj podlozi. Sa sekvencom *ne* Jahić (2002: 83) navodi nekoliko primjera: *někāko*, *něko*, *několko*.

Kratki $\check{e} > e$ ($k+r+\check{e}$)

a) $pr\check{e} > pre$

U svim kvestionarima na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa javlja se određeni broj stalnih ekavizama: *preko*, *prema*, *pred*. Pored ovih stalnih ekavizama, u navedenim primjerima čija je sastavnica prefiks *prě-* prisutan je ekavizam: *preskočiti* jamu, *preboljeti* ranu, *preteći* neprijatelja, *prevaliti* put.

b) $r\check{e} > re$

U Čajničkom, Rogatičkom kotaru po pravilu, kao i u drugim ijekavskim govorima, jat iza sonanta *r* daje *e*:

krepost, *krepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška*, *reći* (ČA1, RA2, RA3).

Riječ *krepost* uopće nije zabilježena u kvestionaru ČA1. Pored ovoga, ovdje je važno napomenuti da su u kvestionaru ČA3 pored ekavskih refleksa zabilježeni i jekavski oblici *krepost* / *krjepost*, *krepack* / *krjepack*, *grešnik* / *grješnik*.

goreti, *krepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška* (RA1); *gorjeti*, *krepost*, *krepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška*, *reći* (RA2); *goreti*, *krjepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška* (RA3); *goreti*, *krepost*, *krepack*, *grešnik*, *grehota*, *pogreška* (GA1)

U Fočanskom kotaru situacija je, kada je u pitanju zamjena jata iza sonanta *r*, nešto drukčija:

gorjeti, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *grjehota*, *pogrješka* / *pogreška* (FA1); *gorjeti*, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *grjehota*, *pogrješka* / *pogreška* (FA2); *gorjeti*, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *pogrješka* (FA3); *gorjeti*, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *grjehota*, *pogrješka* (FA5); *gorjeti*, *krjepost*, *krjepack*, *grješnik*, *grjehota*, ali samo *pogreška* (KA1).

Pored ovih oblika, u kvestionaru FA3 pored gore navedenih jekavskih oblika koji su podvučeni, stoji i oznaka Γ iznad riječi sa ekavskim likom:

goreti, krepost, krepak, grešnik, grehota, pogreška, i što će u naknadnoj dopisanoj bilješci objasniti da se ti oblici pojavljuju u govorima pravoslavaca.

Ovakva situacija zabilježena je i u kvestionaru FA4: *gorjeti, krjepost, krjepak, grješnik, grjehota, pogrješka*, sa također naporednim oblicima: *goreti, krepost, krepak, grešnik, grehota*. U ovom kvestionaru, u vezi s ovim pitanjem nema nikakvih dodatnih objašnjenja.

U Višegradskom kotaru, situacija je na određenim punktovima identična onim specifičnim u drugim ijekavskim govorima, gdje je redovno jat iza sonanta *r* dao *e*: *goreti, krepost, krepak, grešnik, grehota, pogreška* (VA2). U kvestionaru VA3 mješani je ekavsko-jekavski refleks *grješnik, grjehota, pogrješka, goreti, krepast, krepak*.

U kvestionaru VA1 podvučena su oba lika: *gorjeti / goreti, krjepost / krepost, krjepak / krepak, grješnik / grešnik, grjehota / grehota, pogrješka / pogreška*. Za kvestionar VA4, u kojem inače nije ništa podvučeno, za ovo pitanje dopisana je bilješka: „govore sa je“.

Kratki jat u skevenci *rě* očekivano ima najčešću ekavsku zamjenu, koja ide u prilog dosad opisanom jezičkom stanju ovih govora (sreća, vremena, bregovi)...; međutim i: *brjegovi, brjegova* (up. Halilović, 2005: 35). Jahić navodi specifičnu zamjenu jata na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa u glagolskom obliku *gorjeti*, za koju navodi da je najčešće ekavska (Jahić, 2002: 82).

Kada se govori o liku *goreti*, on se javlja u svim punktovima Čajniča, Rogatice te u dijelu Višegrada, dok se *gorjeti* javlja u Foči. Potvrdu za ovu konstataciju pronašli smo i kod Šurmina, koji je za govore fočanskog kraja zabilježio *gorjeti*, što ide u prilog onome što je zabilježeno i u samoj *Anketi* 1897. Halilović u studiji *Govor grada Sarajeva i bosanski razgovorni jezik* u vezi sa likom *goreti* napominje: „Pojedini ikavizmi i ekavizmi prisutni su u govoru svih: *prigòriti* (mj. *pregorjeti*); *gòrjeti / gòreti / goriti; òstarjeti / òstarjeti / ostariti*“ (Halilović-Tanović-Šehović, 2009: 19).

Valja napomenuti ovdje i činjenicu da je situacija ista u vezi sa sekvencom *rje* i da je ona specifična za fočanske govore, te dio višegradskih govora i onda kad se radi o grupi *rje* van ovoga glagola. Pitanju o raznolikom i neujednačenom refleksu jata u sekvenci *rě* posvećena je posebna pažnja. U knjizi *Pravopisna pravila i uputstva za pisanje ijekavskih glasovnih oblika* ovo pitanje problematizira Vuković (1949: 70–71), pri čemu on prihvata realnu situaciju i daje kao ispravne ne samo oblike *gorjeti, ostarjeti, okorjeti, starješina, starješovati, rječnik, rječca, narječje, korjenit*; dakle *r+je*, već ili *V+rje*, nego uz njih daje i: *protivrječiti, razrješavanje*, ali pored toga i: *grehovati, grehota, greška, grešnica, strelimice, strelica, strelovito, streljač* (Vuković, 1974: 76).

Belić u ovom vidi analogijski proces: „Kratko *ě* iza *r* daje: *mrěža*, *srěsti*, *vrěti*, *brěgovi*, *vrěmena* i sl., ali ipak *grjehòta*, *grjěšan*, *strjèlica*, *gòrjeti*, *stàrjeti* i sl. Uvek uticaj srodne reči sa dugim *ě* : *ije*, koje po odnosu *ije* : *je* u drugim rečima, i ovde pretpostavlja taj odnos“ (Belić, 1960: 93).

Peco stoji na stanovištu da je stanje koje nalazimo u ijekavskim govori- ma posljedica, prije svega, nedosljedno izvršenog jekavskog jotovanja. Dakle, pojava sekvence *re* umjesto *rě* nije rezultat ispuštanja sonanta *j* iza *r*, niti je svako *rje* u ijekavskim govori- ma posljedica analoškog uopštavanja sonanta *j* iza *r* (up. Peco, 1977: 259). Takvim stavom Peco se približio onome što je Vuković o ovom problemu pretpostavio – međuglasovnu disimilaciju. U ovom slučaju uzima se u obzir granica sloga koja je mogla biti jedan od faktora koji su utjecali na očuvanje sekvence *rj* u starijoj skupini *rě* (up. Vuković, 1974: 76).

Slabost svih ovih tumačenja je u nesagledavanju cjelokupnog procesa jekavskog jotovanja koji je zapostavljen pod utjecajem, u ovom slučaju od- već istaknutih i neopravdano uopćenih analoških procesa. Stoga, studiozniji pristup u sagledavanju ovog pitanja bilo bi detaljnije bavljenje samim procesom jekavskog jotovanja koje se „ni u drugim slučajevima nije sinhronizovano vršilo, niti je, opet, u podjednako mjeri zahvatalo sve pozicije u riječi“ (Peco, 1977: 259).

Ipak, utvrđeno je da se na ijekavskom prostoru kad je u pitanju raspro- stiranje sekvence *re* prepoznaju dva osnovna tipa:

1. istočniji govori imaju samo *re*, bez obzira na poziciju koju ima u riječi,
2. zapadniji govori u kojima se pored *re* javlja i *rje* (Peco, 1977: 254).

Materijal koji je u fokusu našega istraživanja svakako bi išao u ovu drugu grupu, budući da je Peco u svom radu istočnohercegovački dijalekt kla- sificirao u zapadnije govore. U jugoistočnobosanskom govornom tipu *rje* se javlja, doduše ne toliko koliko u samoj istočnobosanskoj ijekavskošćakavskoj govornoj zoni (up. Šurmin, 1895: 189; Brabec, 1957: 52; Brozović, 1966: 133).

Ipak, i ovdje važno je napomenuti da se udio oblika sa sekvencom *rje* i ovdje može podvesti na istočnobosansku matricu, odnosno prisustvo starijih bosanskih osobina u samoj dijalekatskog podlozi ovog govornog tipa.

Kratko *ě* > *i*

Građa iz *Ankete* 1897. godine, ne nudi nam mnogo informacija o ovoj pojavi, tek dva pitanja.

želio, *vidio*, *letio*, *volio*, *srio*, *io*, *zrio*, *vrio* (ČA1), *želio*, *vidio*, *letio*, *volio*, *srio*, *io*, *zrio*, *vrio* (ČA2), *želio*, *vidio*, *letio*, *volio*, *srio*, *zrio*, *vrio* (ČA3), *srio* (FA3), *želio*, *vidio*, *letio*, *volio*, *srio*, *io*, *zrio* (FA4), *želio*, *vidio*, *letio*,

volio, srio, zrio, vrio (KA1), *želio, vidio, letio, volio* (RA1), *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio* (RA2), *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio* (RA3), *želio, vidio, letio, volio, zrio* (GA1), *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio* (VA1), *želio, vidio, letio, volio, srio, zrio* (VA2), *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio* (VA3).

Kao što vidimo, zabilježeni su sljedeći ikavizmi nastali fonetskim procesom $\check{e} > i$: *želio, vidio, letio, volio, srio, io, zrio, vrio*. Kao što vidimo, primjeri zabilježena u *Anketi* tretirali su glas *jat* ispred vokala *o*, pri čemu je on za rezultat imao ikavski refleks *jata*. Ikavska zamjena *jata* u ovim glagolima zabilježena je u svim kvestionarima iz Čajniča, u rogatičkom govoru preovladavaju ikavski likovi, u dijelu fočanskih govora u kojima se kako se, između ostalog, *vidi* iz priložene građe javljaju dubletni likovi dok u višegradskom govoru podjednako se javljaju dubletni oblici ikavski i ekavski oblici.

Na prostoru ovog govornog tipa, samo se na dva punkta javlja oblik *prima* (FA1, FA4), dok je na svim drugim *prema*.

Samo na prostoru višegradskog punkta, sudeći prema odgovorima iz *Ankete*, imamo zabilježen ikavski oblik *nisam* (VA1, VA2, VA3). Takav odrični oblik, navodi Jahić (2002: 86), u govorima Srba i Muslimana je običniji.

Jedan broj pitanja u vezi s ikavskim refleksom *jata*, koja su zastupljena u *Anketi* iz 1897. godine, nisu pronašla svoje mjesto među pitanjima u okvirima projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks*. Ipak, građa *Bosanskohercegovačkog dijalekatskog kompleksa* nam omogućuje da govorimo o ikavskoj zamjeni *jata* u jugoistočnobosanskom govornom tipu. U ovoj građi najčešće se tretiraju oni ikavizmi koji su nastali fonetskim putem, tzv. fonetski ikavizmi kakav je npr. *sijati*, koji je zastupljen na cijelom istraživanom području ispitivanog govornog tipa. Jahić (2002: 85) također bilježi ovaj oblik. U građi samo na jednom punktu (SK2) zabilježen je ikavizam *sidio*, dok je u svim drugim punktovima taj glagolski oblik podlegao jekavskom jotovanju te glasi *šèdīm*. Pronašli smo i primjera za glagol *vidjeti* u glagolskom pridjevu radnom, a on je na cijelom tretiranom području kao rezultat imao ikavski refleks *vīdio*.

Zaključak

Na prostoru jugoistočnobosanskog govornog tipa refleksi *jata* mogu dati različite reflekse. U prvom redu *je*, zatim rjeđe *e* i *i*, te *e* s jotovanim prethodnim suglasnikom. Primjeri u kojima se čuva *je* iza suglasnika *r* su sporadični. Upotreba ekavizma u ovom govornom tipu odgovara stanju u savremenom jeziku, s tim da se u određenim lokalnim govorima javljaju i ekavizmi koji nisu uobičajeni i imaju statut tzv. privremenih ekavizama. Ikavizmi koji se na ovom prostoru javljaju najčešće su uvjetovani fonološkim okruženjem.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

- Anketa *Pitanja o govoru prostoga naroda* (1897). Sarajevo: Zemaljski muzej.
- *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* (1975–1986). Sarajevo: Institut za jezik.

Literatura:

- Belić, Aleksandar (1969). *Osnovi istorije srpskohrvatskog jezika I, Fonetika*. Beograd.
- Brozović, Dalibor (1966). „O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta“. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 2, Zagreb.
- Bulić, Refik (2004). „Ekavska zamjena dugog jata u govorima Tešnja i Maglaja prema popunjenim kvestionarima *Pitanja o govoru prostoga naroda* iz 1897. godine“. *Pismo*, Sarajevo.
- Bulić, Refik (2013). *Ekavsko-jekavski govori tešanjско-maglasjkog kraja*. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.
- Čatović, Haris; Karavdić, Zenaida (2016). „Evaluacija naučnog djela prof. dr. Asima Pece u svjetlu savremenih lingvističkih istraživanja“. Zbornik radova, *Naučni skup „Hercegovački naučnici / znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini“*, Mostar.
- Dešić, Milorad (1976). „Zapadno bosanski ijekavski govori“. *Srpski dijalektološki zbornik XXI*, Beograd.
- Halilović, Senahid (2002). „Fonetske osobine govora Hercegovine i jugoistočne Bosne“. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knjiga 8. Sarajevo: Institut za jezik.
- Halilović, Senahid (2005). „Bosanskohercegovački govori“. *Jezik u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo.
- Halilović, Senahid (2009). „Sarajevski govor do kraja XX stoljeća“, u: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Halilović, Senahid (2012). „Bosanskohercegovački lingvistički atlas: Dvije ankete i jedna izoglosa“. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I*, Zbornik radova, knjiga 1. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Ivić, Pavle (1956). *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, Uvod i štokavsko narječje*. Novi Sad.

- Ivić, Pavle (1956). „O nekim problemima naše istorijske dijalektologije. *Južnoslovenski filolog XXI*. Beograd.
- Ivić, Pavle (1962). „Srpskohrvatska dijalektologija u najnovijem periodu“, *Književnost i jezik IX*. Beograd.
- Jahić, Dževad A. (1980). „Iz lovačke terminologije i lovačkog žargona u govoru rogatičkog kraja“. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu IX–X*. Sarajevo.
- Jahić, Dževad A.; Tošović, Branko Đ. (1980). „Redukcija i asimilaciona geminacija grupe dn u ijekavskoštakavskim govorima istočne Bosne i pskovskim srednjoruskim govorima (kontrastivna analiza)“. *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti 13*. Banja Luka.
- Jahić, Dževad A. (1983). „Lovačka leksika i frazeologija u rogatičkom kraju“. *Srpski dijalektološki zbornik XXIX*. Beograd.
- Jahić, Dževad A. (1984). „Izoglosa i faktor međujezičkih kontakata (na primjeru sonantne geminacije dn> nn, dn’> n’n’, dl>ll u dijalektima slovenskih jezika)“. *Južnoslovenski filolog XL*. Beograd.
- Jahić, Dževad (2002). „Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne“. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knjiga 8. Sarajevo: Institut za jezik.
- Karavdić, Zenaida; Čatović, Haris (2016). „Evaluacija naučnog djela prof. dr. Asima Pece u svjetlu savremenih lingvističkih istraživanja“. Naučni skup *Hercegovački naučnici / znanstvenici i tradicija istraživanja u Hercegovini*. Mostar.
- Milas, Matej (1903). „Današnji mostarski dijalekat“, *Rad JAZU*, knjiga 153. Zagreb.
- Peco, Asim (1967). „Jekavske oaze u zapadnoj Hercegovini“. *Južnoslovenski filolog XXVII*. Beograd.
- Peco, Asim (1977). „Sudbina kratkog ě iza r u ijekavskim govorima štokavskog dijalekta“. *Južnoslovenski filolog XXXIII*. Beograd.
- Peco, Asim (1983). „Govor Podveležja“. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knjiga 4. Sarajevo: Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik.
- Peco, Asim (1989). *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*. Beograd.
- Peco, Asim (2007). *Govor istočne i centralne Hercegovine*. Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Pujić, Savo (1974). „Distribucija ijekavskih varijacija u zamjeni jata u savremenoj bosanskohercegovačkoj pisanoj praksi“, *Radovi I*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
- Rešetar, Milan (1907). *Der štokavivische Dialekt*. Wien.
- Rešetar, Milan (1942). „Izgovor i pisanje praslavenskog vokala ě u dugim slogovima“. *Rad JAZU*, knj. 272. Zagreb.
- Šator, Muhamed (2004). „Anketa o jeziku“, u: *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914.*, Mostar: Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar.

- Šurmin, Đuro (1894–1895). „Nekoliko bilježaka o govoru hercegovačkom“. *Nastavni vjesnik III*. Zagreb.
- Vujičić, Dragomir (1974). „Ciljevi i zadaci istraživanja u okviru projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks* – sinhronijska deskripcija i odnos prema savremenom standardnom jeziku“, *Proučavanje bosanskohercegovačkih govora – dosadašnji rezultati, potrebe i perspective*. Sarajevo: Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik.
- Vuković, Jovan (1937). „Karakteristične osobine mostarskog govora“. *Glasnik Jugoslavneskog profesorskog društva XVII*, sv. 1–12. Beograd.
- Vuković, Jovan (1939). „Govor Pive i Drobnjaka“. *Južnoslovenski filolog* 7. Beograd.
- Vuković, Jovan (1964). „Govorne osobine stanovništva Žepe“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Etnologija n. s., sv. XIX. Sarajevo.
- Vušović, Danilo (1927). „Dijalekat istočne Hercegovine“. *Srpski dijalektološki zbornik* 3. Beograd – Zemun.

Haris ČATOVIĆ

SHORT JAT (Ê) REFLEXES IN SOUTHEASTERN BOSNIA IN A SURVEY *QUESTIONS ON THE SPEECH OF THE COMMON PEOPLE* (1897) AND COMPLETED QUESTIONNAIRES FOR EXAMINING THE SPEECHES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (1975–1986)

This paper deals with the issue of the reflex of the old voice jat (ê) in a short syllable in the area of the southeastern Bosnian type whose base is the East Herzegovinian dialect. The analysis was performed on the basis of the results brought with the surveys *Questions on the Speech of the Common People* from 1897 and the *Bosnian Dialect Complex* (1975–1986). From all these surveys, the results of those points that belong to the southeastern Bosnian type are taken into consideration, namely: Čajniče, Foča, Goražde, Kalinovik, Rogatica, Višegrad, processed within the project *Questions on the Speech of the Common People* (1897) conducted by the National Museum, and completed questionnaires for examinations of Bosnian-Herzegovinian speeches, which were conducted in the area of Čajniče, Goražde, Kalinovik, Rogatica and Višegrad within the project *Bosnian-Herzegovinian Dialect Complex* (1975–1986) under the leadership of the Institute of Language and Literature in Sarajevo, Department of Language.

Key words: *phonetics, phonology, jat, East Herzegovinian dialect, southeast Bosnian speech type, questionnaire*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.42'22:050(497.5)

Vjekoslav ĐAIĆ (Osijek)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Doktorska škola „Komunikologija“
vdjaic.ds@unios.hr

Branimir FELGER (Osijek)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Doktorska škola „Komunikologija“
bfelger.ds@unios.hr

Gordana LESINGER (Osijek)

Filozofski fakultet u Osijeku
glesinger@ffos.hr

**SEMIOTIČKA ANALIZA NASLOVNICA DNEVNIH
NOVINA NAKON DRUGOSTUPANJSKE PRESUDE
MEĐUNARODNOG KAZNENOG SUDA ZA BIVŠU
JUGOSLAVIJU U SLUČAJU „PRLIĆ I OSTALI“**

Izricanjem presude u predmetu Prlić i drugi, Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju u Haagu završio je posao. Nakon potvrde kazne od 20 godina zatvora za ratni zločin u Bosni i Hercegovini, Praljak je u sudnici popio otrov. Takva vrsta samoubojstva u sudnici pred televizijskim kamerama nikada nije zabilježena u svjetskoj povijesti. Događaj je kasnije objavljen na naslovnici svih dnevnih novina u Republici Hrvatskoj. Ne ulazeći u meritum slučaja Prilić i ostali, posebice ne u predmet na kojemu je sud radio 465 sudskih dana, autori u prvom dijelu rada daju teorijske definicije na kojima se temelji semiotika. Autorski istraživački korpus temelji se na naslovnici najpopularnijih dnevnih novina u Hrvatskoj, *Večernjem listu*, *Jutarnjem listu*, *Novom listu* i *Slobodnoj Dalmaciji*. Semiotičkom analizom autori dijele fotografije samoubojstava prikazanih na naslovnici dnevnih novina, pri čemu posebnu pažnju posvećuju poluetičkom kontekstu. Također analiziraju vizualne, semantičke i jezične elemente. Korištenjem fotografija samoubojstva, novine su prekršile koncept ljudskog i obiteljskog dostojanstva. Odabirom

boje, naslova i sadržaja naslovnice, novine su pokazale snažno neslaganje s presudom Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu.

Ključne riječi: *naslovnice, novine, fotografije, prosudbe, semiotička analiza, etika*

UVOD

U ovom radu autori će se baviti raščlambom naslovnica dnevnih novina dan nakon izricanja drugostupanjske presude na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju u slučaju *Prlić i ostali*. Ne ulazeći u meritum presude, niti njezine pravno-političke reperkusije, autori će analizirati segment samoubojstva Slobodana Praljka, jednog od šestorice osuđenih za ratni zločin, koji je, nekoliko trenutaka nakon što je čuo presudu, iz malene bočice popio otrov i na taj način pred televizijskim kamerama i međunarodnom javnošću izvršio samoubojstvo. S obzirom na to da su fotografije na naslovnicama dnevnih novina nastale iz televizijskog prijenosa iz sudnice, autori će nakon kratkog uvoda u osnovne postavke semiotike dati semiotičku dekonstrukciju fotografije s naslovnica dnevnih novina od 30. studenog 2017. godine. S obzirom na istovjetnost objavljenih fotografija na svim naslovnicama, autor drži važnim upravo fotografiji koja prikazuje trenutak samoubojstva posvetiti posebnu pažnju s naglaskom na etičku komponentu prikazivanja tog čina, kada je već bilo potvrđeno da je Praljak izvršio suicid.

Nakon analize fotografije, autori će analizirati svaku naslovnicu zasebno, uzimajući pri tome u obzir i ostale vizualne, ali i lingvističke elemente koji sačinjavaju cjelinu. Novine koje će biti analizirane su *Jutarnji list*, *Večernji list*, *Novi list* i *Slobodna Dalmacija*.

Već i sam površan pogled na slučaj *Prlić i ostali* otkriva kako se radi o predmetu čije brojne markacije otkrivaju njegovu kompleksnost. Prema službenim podacima o predmetu dostupnim na stranicama suda riječ je o predmetu na kojem se radilo 465 dana, u kojem je ispitano 320 svjedoka te je usvojeno 9872 dokaza. Isprva, moglo bi se raditi i o tek zadnjem slučaju u mandatu Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju kojem je nakon izricanja te presude ostala jedino svečana ceremonija zatvaranja. No, upravo suprotno, taj će predmet, a analogno tome i sud ostati upisan kao, vjerojatno, jedini do sad pred čijim se sudskim vijećem dogodilo samoubojstvo.

OSNOVNE POSTAVKE SEMIOTIKE

Semiotika, u apsolutno najširem mogućem smislu, kao znanost o znakovima i simbolima, navodi na nešto što se isprva teško primjećuje. Odnos poslane i primljene poruke i način na koji ćemo ga dekodirati, odnosno semiotički čitati, ovisi o nizu elemenata, počev od kulturalno-sociološkog okruženja. Svakako, tu veliku ulogu igra lingvistika, kao uža odrednica kulturalnosti, čemu posebnu pozornost daje Ferdinand de Saussure dovodeći u odnos semiotiku i lingvistiku. „Lingvistika je samo dio te opće znanosti, zakoni što će ih semiologija otkriti moći će se primjenjivati i na lingvistiku, koja će tako biti uključena u jedno sasvim jasno određeno područje ljudskoga znanja“ (De Saussure, 1977: 75).

Uz švicarskog znanstvenika De Saussurea, među utemeljitelje suvremene semiotičke misli spada i Charles Sanders Peirce. Znak je osnova semiotike. Prema Krajnc (2014: 145): „Peirce smatra da sve što postoji djeluje kao znak. Zato čovjekovo poimanje znakova dijeli u tri fenomenološke kategorije: Prvog je prva razina značenja koja proizlazi iz tjelesnoga i osjećajnoga procesa. Drugog je druga razina značenja koja proizlazi iz verbalno-misaonoga procesa. Trećeg je simbolična razina značenja koja proizlazi iz procesa simboliziranja.“ Peirce znakove dijeli na ikone, indekse i simbole (Krajnc, 2014: 148). Indeks je, prema Lujanoviću (2012: 212), najkompleksniji zbog „proizvoljnosti i društvene uvjetovanosti svog značenja“.

Okruženi semiotikom u proces svakodnevne semioze spada i čitanje dnevnih novina. Slika, fotografija i tekst, simultani su. „Komplementarna se dopuna teksta i slike često sastoji u tome da se slika i tekst nadopunjuju svojim medijski specifičnim potencijalom“ (Nöth, 2004: 484). Prema Nöthu (2004: 482) i fotografije i tekst omogućuju mnogoznačnost i otvorenost poruke. A funkcija fotografije prema Jozić (2013: 168) može biti, među ostalim, narativna, apelativna i otnička. „Medijska pedagogija u interdisciplinarnom postupku s lingvističkom disciplinom medijske semiotike pokušava razotkriti kako odgojno, tako i drugo ‘skriveno lice’ medijskih poruka“ (Tolić, 2009: 69). Govorimo li u kontekstu vizualnih elemenata na naslovnicama, prema Jozić (2013: 171) „konzumenti slike imaju kognitivno praktičnu i iskustvenu predodžbu slike, jer su slike same po sebi komunikativno fleksibilno područje.“

Analiza naslovnica obuhvaća suodnos slike i teksta kao vizualnih znakova, te njihovo dekodiranje u smislu boljeg razumijevanja medijskih poruka.

Semioetička dekonstrukcija fotografije Slobodana Praljka na naslovnicaama dnevnih novina

Samoubojstvo ispijanjem cijanida pred televizijskim kamerama u sudnici Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju, događaj je koji su prenosile televizije i web servisi. Uz riječi: „Slobodan Praljak nije ratni zločinac. S prijezirom odbacujem vašu presudu“, svega nekoliko trenutaka nakon što je pravomoćno osuđen za ratni zločin, Praljak iz malene čašice ispija cijanid. Kadar u kojem je Praljak snimljen prema Peterliću (2001: 56) definiramo kao statičan i plošan. S obzirom da se radi o sudskim kamerama koje već unaprijed imaju definiran način na koji snimaju, zamjećuju se i unaprijed određeni planovi snimanja. Trenutak ispijanja otrova snimljen je u krupnom planu. „Krupni plan potencijalno uvijek zrači važnošću, značajnošću svoje pojave u filmu i zbog toga je neporeciva vrijednost krupnog plana u upoznavanju s nekom osobom kao bićem diferenciranim od drugih“ (Peterlić, 2001: 71). S obzirom da je cijeli događaj zabilježen i drugom kamerom, postoji i zapis u polutotalu koji Peterlić (2001: 70) označava planom u kojem je obuhvaćaj prostora toliki da se sluti veličina i izgled prostora u njegovoj cjelini. U polutotalu su vidljivi suosuđenici Milivoj Petković i Bruno Stojić, obojica pogleda usmjerenih suprotno od Praljka. Snimka iz koje kasnije nastaje fotografija, završila je na naslovnim stranicama *Jutarnjeg lista*, *Večernjeg lista*, *Novog lista* i *Slobodne Dalmacije*. Burgin (2011: 105) navodi da „Fotografija, kojoj je sa slikarstvom zajednička statičnost slike, a s filmom kamera, obično se smješta „između“ tih dvaju medija, no svaki od njih pristupa joj na temeljno drugačiji način.“ Ipak, u ovom slučaju, treba napomenuti kako se radi o jednom, istom događaju gdje fotografije proizlaze iz video snimke.

Konotativna dekonstrukcija fotografija proizlazi iz brojnih elemenata koji odlikuju prikaze. Slobodan Praljak je čovjek koji nosi bradu. Dimšić (2016: 145) napominje „kako su brkovi, i prvenstveno brada, bili odraz odraslog muškarca, u odnosu na dječake i momke. Time se ocrtavala njihova zrelost i nova životna faza. Sama brada je, naime, bila simbolom moći, bogatstva i uspjeha, a u drugim primjerima je imala značenje mudrosti, iskustva, dok su se brkovi češće vezivali uz junake.“ Svojom pojavom Praljak ostavlja upravo takav dojam. Za Chevaliera i Gheerbranda (1983: 50) brada „je simbol muževnosti, hrabrosti i mudrosti“. Odjeven u tamno odijelo, bijelu košulju i kravatu crvenih tonova, Praljak formalno ispunjava pravila odijevanja Međunarodnog suda. Međutim, odabir boja, posebno bijele košulje i crvenih tonova kravate, može upućivati na niz konotativnih određenja. „U zlokobnom aspektu blijedo-bijela boja se suprotstavlja crvenoj“ (Chevalier, Gheerbrandt, 1983: 41). Međutim, Chevalier i Gheerbrandt (1983: 42) ističu i pozitivno vrednovanje bijele boje koja ima atribut onoga koji se ponovno rađa.

Ispijanjem cijanida, Praljak je počinio suicid. „Suicidalno je ponašanje univerzalni fenomen, prisutan u svakom prostoru, vremenu, spolu i dobi. Suicidalnost je složena pojava, na koje utječe niz poznatih (rizičnih čimbenika: psihijatrijski, psihološki, tjelesni, socijalni i demografski) ali i mnogo nepoznatih čimbenika“ (Pavlović et al., 2014: 47). Bez obzira na činjenicu da se radilo o samoubojstvu, fotografije Slobodana Praljka u trenutku počinjenja tog djela, svejedno su zauzele naslovnice svih dnevnih novina, time duboko kršeći deontologiju medija. Pišući o suicidu maloljetnika, Burić (2008: 213), zaključuje: „dok izvješćuju o suicidu maloljetnika, mediji moraju voditi računa o dostojanstvu osobe, dostojanstvu njegove obitelji, o neobjavlivanju slike, imena, podataka, ili vrlo osobne intimne priče – jer se time ruši svaka ideja o poštivanju prava na privatnost i svaka ideja ljudskog dostojanstva.“ Isto bi se moglo univerzalno primijeniti na svako ljudsko biće.

Analiza naslovnice *Jutarnjeg lista*

Izdanje *Jutarnjeg lista* od 30. studenog 2017. godine preko cijele naslovne stranice obrađuje slučaj Praljkova samoubojstva. Uz fotografiju, u gornjem lijevom uglu, bijelim slovima u crvenom okviru stoji nadnaslov: *STRAVIČAN KRAJ HAAŠKOG SUDA*. Prema Rječniku hrvatskog jezika (2000: 1185) pojam *stravičan* upućuje na nešto strašno, grozno, jezivo, strahovito. Naslovnicom dominira naslov velikih crvenih slova: *PRALJAK POPIO OTROV*, a ispod njega je drugi naslov, manjih slova i bijele boje: *NIJE HTIO ŽIVJETI S OVAKVOM PRESUDOM*, ali uredništvo novina ne daje odgovor na pitanje *kakvom?*. Crvena je prema Chevalieru i Gheerbrandtu (1983: 79) „boja vatre i krvi, za mnoge narode prva boja jer je najdublje povezana s principom života“. Crvenom su bojom na dnu stranice ispisana i prezimena osoba čije komentare donose te njihove parafrazirane izjave. *Plenković: Presuda je duboko nemoralna; Kotromanović: Ovo je za mene junački čin; Čermak i Markač: Previše smo potreseni*; dok uz crveni podnaslov *Istraga*, stoji tekst *Tri propusta sigurnosnih službi*, bez informacije je li istraga gotova ili ne, no ovdje se ne definira ni kojim točno sigurnosnim službama te čitatelj ne može prosuditi je li riječ o sigurnosnim službama suda ili sigurnosno-obavještajnoj zajednici. U samom vrhu naslovnice, iznad logotipa novine stoji i *Komentar Snježane Pavić: Praljak je živio za to da sruši haašku crno-bijelu sliku o zlim Hrvatima*. Uz osnovnu informaciju da je Praljak ispio otrov iz bočice, koja je sadržana u glavnom naslovu crvene boje, *Jutarnji list* ne daje nijednu drugu informaciju. Ne otkriva presudu koja bi čitatelju otkrila posljedicu ovakvog čina.

Analiza naslovnice *Večernjeg lista*

Večernji list na naslovnoj stranici o presudi donosi mnogo detalja. Već sam gornji rub naslovnice, na crnoj traci, donosi manje fotografije ostalih pet Praljkovih suosuđenika te bijelim slovima daje osnovnu informaciju o meritumu presude. *UDRUŽENI POTHVAT – Potvrđena presuda za udruženi zločinački pothvat*. Odmah pored je i sljedeća informacija: *HRVATSKA OKUPACIJA – Presuda proširena okupacijom dijelova BiH i međunarodnim sukobom*. Ispod logotipa novina, crvenim štampanim slovima je manji naslov: *ŠOK U HAAGU*. Šok je, prema Aniću (2007: 558), „snažan osjećaj uznemirenosti uzrokovan iznenadnim i neočekivanim događajem ili vijestima.“ Ispod tog naslova, koji upućuje na nešto nesvakidašnje, bijelim slovima daje se kratka informacija o čemu se radi: *General Praljak nakon presude popio otrov u sudnici i ubrzo preminuo. Uskoro je trebao biti na slobodi. Stručnjaci optužuju: Zakazali su osiguranje i hitna pomoć*. U ovako kratkom tekstu *Večernji list* odgovara na nekoliko ključnih novinarskih pitanja: *tko?, što?, gdje?, kada?, kako?* donoseći na taj način čitatelju samu jezgru vijesti. Naslovnicom dominiraju Praljkove riječi izgovorene netom prije ispijanja otrova. *NISAM ZLOČINAC*. Ispod naslova je nastavak: *S PRIJEZIROM ODBACUJEM PRESUDU*, a nasuprot njemu je izjava predsjednika Vlade RH, *PLENKOVIĆ: POKRENUT ČEMO PROCES OSPORAVANJA PRESUDE*. Pozicioniranje ovih dvaju tekstova jednog nasuprot drugoga, može se čitati i kao odgovor na vapaj osuđenog Praljka. Visoko iznad glavnog naslova stoji i *13 STRANICA SPECIJALA*, što bi trebalo korespondirati svemu što je navedeno u samom dnu stranice. Ondje, nabacano i nepregledno stoji istaknuto crvenim i bijelim slovima niz imena komentatora i naslova komentara koji donose u broju. *ANALIZA PRESUDE Marinko Jursić: Ovo nije osuda ni Hrvatske ni Tuđmana // MOSTAR Jozo Pavković: Hrvatski odgovor mora biti odlučan, treba pokrenuti kontraprocese // Zoran Krešić: Sad slijede monstruoze bošnjačke optužnice // HAAG Tomislav Krasnec: Bio je ovo najšokantniji trenutak u povijesti Haaga // ZAGREB Davor Ivanković: Zločin bi bio da Praljkov harakiri bude uzaludan*. Iako je oprema velikog dijela naslovnice korektno odrađena, naslovi komentara i njihova brojnost čitatelju daju naslutiti kako je uredništvo novina zauzelo stav o cijelom slučaju i to ga vješto zamatajući u formu komentara. Komentar pod naslovom *Zločin bi bio da Praljkov harakiri bude uzaludan*, uredništvo prema čitatelju nastupa i s ideološke pozicije. „Ideolozi nastupaju s projektom – dakle, sa sigurnim znanjem što treba učiniti da bi bilo što još nije“ (Ivas, 1988: 20). Donji je rub stranice, kao i sam vrh, provučen crnom „trakom“ što ostavlja dojam osmrtnice. „Kao negacija svih boja, povezuje se s iskonskim tminama“ (Chevalier, Gheerbrandt, 1983: 76). Nadalje,

baš taj rub naslovne stranice korespondira s pozdravom ožalošćenih što se na osmrtnicama nalaze na dnu teksta (Ivanetić, 1997: 244, 245).

Analiza naslovnice *Novog lista*

Više od pola naslovne stranice izdanja *Novog lista* od 30. studenog 2017. zauzima slučaj Praljak, a to je ujedno i jedina tema istaknuta na samoj naslovnici. Uz istu fotografiju kakvu su objavili *Večernji* i *Jutarnji list*. Crvenim slovima na vrhu fotografije ispisano je: *Neslavni kraj Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju*. Neslavan je pojam koji „predstavlja sramotu, koji je loše završio, loš, nedostojan, porazan, sramotan“ (Anić, 2007: 291). U glavnom naslovu koji i dominira naslovnicom stoji: *PRALJAK PRESUDIO SEBI I HAAGU*. Uredništvo je odabirući ovakav naslov posegnulo za prenesenim značenjem u smislu metafore. „Metafora je najvažnija stilska figura, sinonim za slikovit izraz uopće“ (Škarić, 2000: 119). U političkom govoru, metafora utječe na vjerovanja, stavove i vrijednosti, koristi jezik da bi aktivirala nesvjesne emocionalne veze i ideje te vjerovanja svrstala na stranu dobrog i lošeg (Charteris-Black, 2005: 9). Jedna od, posebice u političkog govora, možda i najvažnijih funkcija metafore je argumentiranje. Metafora može biti eksplicitna i implicitna. U eksplicitnoj metafori, prema Bagiću (2012: 190), „osnovni je smisao zajamčen, a figurativni ga smislovi mijenjanju, dopunjuju i šire, i to polazeći od žanra, govornika ili njegovog raspoloženja. Kod implicitnih metafora, slušatelj se nalazi u ulozi u kojoj mora odgonetnuti značenje.“ Naslov u *Novom listu* je upravo takva implicitna metafora, koja se upotpunjuje s fotografijom. Međutim, bez ikakvih ekspanacija i dodatnih informacija, čitatelj može zaključiti da je na Međunarodnom sudu nešto pošlo po zlu. A iz termina *presuditi*, što ga Anić (2007: 423) determinira kao „odluku u spornim pitanjima, sudskim raspravama ili odlučno mišljenje“ tek se može naslutiti da je riječ o nečemu vrlo lošem. *Novi list* donji je dio naslovnice posvetio priložima koji su taj dan izlazili uz novine, a gornji dio naslovne stranice prodao je oglašivačima. Teoretičari odnosa s javnošću tvrde kako je itekako važna kvaliteta medija u kojemu se oglašavaju, a i etičari bi se s tim složili. „I oglašivači drže do vjerodostojnosti medija u koji stavljaju reklamu“ (Betrand, 2007: 12). Oglašivači su u ovom slučaju, čini se, procijenili kako se radi o vjerodostojnoj tiskovni, ali i kako će tema s naslovne stranice privući velik broj čitatelja.

Analiza naslovnice *Slobodne Dalmacije*

Naslov bijelih slova *HAAŠKA SRAMOTA* koji vlada naslovnicom na glavnoj poziciji, također je metaforička simbolika. Prema Aniću (2007: 531) sramota je dubok i jak osjećaj srama. Ovakav naslov navodi i na krivnju Haaš-

kog suda za nešto sramotno, a što je to, čitateljima se nudi u nadnaslovu: *SLOBODAN PRALJAK UBIO SE OTROVOM PROKRIJUMČARENIM U SUDNICU*. Izrazom *prokrijumčarenim* krivnja se nameće i samom Međunarodnom sudu koji nije spriječio unos smrtonosne supstance. No, ni ovdje čitatelj nije dobio objašnjenje što je uzrok samoubojstva. Gornji dio stranice donosi dvije izdvojene teme. Uz crno-bijelu fotografiju Slobodana Praljka u vojnoj uniformi su naslov i nadnaslov: *DRAMATIČNA SMRT PRED CIJELIM SVIJETOM – Draži mu otrov u Haagu od nečasnog povratka kući*. Drugi, desni dio gornjeg dijela naslovnice donosi drugu temu: *SVI APSURDI MEĐUNARODNOG TRIBUNALA – Na BiH nije nasrnula Srbija, nego Hrvatska!*. Donji dio naslovnice podijeljen je u tri tematske cjeline, iz čega se također daje naslutiti kako se ova dnevna novina minuciozno bavi slučajem. Prvi dio „*SLOBODNA*“ *U MOSTARU – Haaški sud je zločinački*, uprizoren je s fotografijom trojice ljudi, koji u kafiću gledaju prijenos presude. A prema tog dijela, upravo njima pridaje rečenicu iz naslova. Premda nije u navodnim znacima niti označena kao citat, isti bi se naslov mogao pripisati i samom uredništvu *Slobodne Dalmacije*. Sredina je rezervirana za intervju s Antom Petkovićem, bratom osuđenog generala: *Ni majka ni otac nisu dočekali našeg Milivoja*. Treći segment *HRVATSKI ODVJETNICI O PRESUDI – Nobilo: Žrtve će moći tražiti odštetu od RH, Slobodna se Dalmacija ovdje bavi pravnim posljedicama presude, odlazeći tematski korak dalje u analizi*. I ovdje centralnu poziciju zauzima trenutak u kojem Praljak pogleda prema gore ispija otrov.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad pokušao je semiotički pročitati medijski tretman slučaja Haaške presude na naslovnim stranicama dnevnih novina. Crvenom bojom ostrašćenim naslovima, riječima poput sramotan, šokantan, stravičan, pokazali su duboko neslaganje s odlukom međunarodne pravosudne institucije. Čitatelju pak, osim *Večernjega lista*, nisu dali previše informacija pa onaj kome su se novine našle u rukama, a nije upućen u zbivanja, teško bi mogao shvatiti što je uzročno-posljedična veza čina koji je počinio Slobodan Praljak. Počevši od primarne funkcije medija, da informiraju, ovdje se ne bi moglo reći da su je objektivnim i uravnoteženim izvještavanjem i ispunili. No, ovo prvo, iako propust, manji je od ovoga sljedećega. Koristeći istu fotografiju izuzetno jakog kôda koja je objavljena na svim naslovnim stranicama, dnevne novine u Hrvatskoj duboko su prekršile dostojanstvo čovjeka i obitelji, donoseći trenutak samoubojstva pred očima cijelog svijeta. A to je ono što će, promatrano iz semioetičke sfere, ipak trajno ostati zabilježeno – nepoštivanje dostojanstva čovjeka. Ističući slučaj Prlić i ostali kao jedinu temu na naslovnicama, dnevne novine prepoznale

su njezin značaj i specifičnost u svjetskim razmjerima, no taj slučaj nije bio dovoljno naglašen kao takav. Kao neuobičajen i potpuno drugačiji od svih drugih.

1. POPIS LITERATURE

- Anić, V. (2007). *Rječnik hrvatskog jezika*. Zagreb: Novi liber.
- Bagić, K. (2012). *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Burgin, V. (2011). Kako gledamo fotografije, *Život umjetnosti*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 89: 104–109.
- Burić, J. (2008). Medijsko izvješćivanje o suicidu maloljetnika, *MediAnali: međunarodni znanstveni časopis za pitanja medija, novinarstva, masovnog komuniciranja i odnosa s javnostima*. Dubrovnik: Sveučilište u Dubrovniku, 2 (4): 209–214.
- Charteris-Black, J. (2005). *Politicians and Rhetoric The persuasive power of metaphor*. New York: Palgrave Macmillan.
- Chevalier, J., Gheerbrand, A. (1983). *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- De Saussure, F. (1977). *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit.
- Dimšić, K. (2016). Semiotički prikaz brkova i brada – uz izložbu Puna šaka brade, *Etnološka istraživanja*. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb, 21: 101–110.
- Ivanetić, N. (1996). Osmrtnice na standardu i čakavskom varijetetu, *Flumiensia*. Rijeka: Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci 8 (1–2): 237–255.
- Ivas, I. (1988). *Ideologija u govoru*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Jozić, I. (2013). Semiotički aspekti u analizi reklamnih poruka za automobile, *Jezikoslovlje*. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku 14 (1): 161–195.
- Krajnc, S. (2014). Razumijevanje nekih misnih dijelova u svjetlu Piercove teorije znakova, *Diacovensia: teološki prilozi*. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, 22 (2): 143–162.
- Noth, W. (2004). *Priručnik semiotike*. Zagreb: Ceres.
- Pavlović, E. et all. (2014). Dubinski komunikacijski osjećaji živih: Smrt u suicidu, *Media, culture and public relations*. Zagreb: Hrvatsko komunikološko društvo, 5 (1): 47–51.
- Peterlić, A. (2001). *Osnove teorije filma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- *Rječnik hrvatskog jezika* (2000). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.
- Škarić, I. (2000). *Temeljni suvremenog govorništv*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tolić, M. (2009). Semiotika i medijska pedagogija u analizama indoktrinacije, *Acta Iadertina*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 6 (1).

**Vjekoslav ĐAIĆ &
Branimir FELGER &
Gordana LESINGER**

**SEMIOTIC ANALYSIS OF THE COVER OF CROATIAN DAILY
NEWSPAPER IN CASE OF SLOBODAN PRALJAK SUICIDE IN
FRONT OF UNITED NATIONS INTERNATIONAL CRIMINAL
TRIBUNAL FOR THE FORMER YUGOSLAVIA**

By pronouncing the verdict in the case of Prlic et al., the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in Hague has finished work. After confirmation of the sentence, 20 years of prison for war crime in Bosnia and Hercegovina, Praljak drank poison in courtroom. This kind of suicide in the courtroom in front of the television cameras has never been recorded in world history. The event later was published on the cover of all daily newspapers in the Republic of Croatia. The authors in the paper do not come to the merits of the Prlic et al. case on which the court has worked 465 court days. Authors, in the first part of the paper, provide theoretical definitions on which the semiotics are based. The authors research corps are based on the cover of the most popular daily newspapers in Croatia, *Vecernji List*, *Jutarnji List*, *Novi List* and *Slobodna Dalmacija*. By semiotic analysis, the authors divide the photos of suicides shown on the cover of daily newspapers, giving special attention to semio-ethical context. They also analyze visual, semantic and linguistic elements. By using the photographs of suicide, newspapers violated the dignity of human and family. By choosing the color, title and content of the cover, the newspapers showed strong disagreement with the verdict of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia in Hague.

Keywords: *suicide, cover pages, newspapers, photos, judgments, semi-otic analysis*

Izvorni naučni rad
811.163.4'373.4:784(497.6)

Indira ŠABIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet u Tuzli
indira.sabic@untz.ba

Marijana NIKOLIĆ (Tuzla)

Filozofski fakultet u Tuzli
marijana.nikolic@untz.ba

OPJEVANA AGRESIJA – VULGARIZMI I PEJORATIVI U SLUŽBI STIGME I ŠOVINIZMA NA PRIMJERU MUZIČKIH TEKSTOVA

Oslanjajući se na lingvističku i teoriju kultivacije, autorice su analizirale lirski sadržaj trenutno popularnih pjesama u bosanskohercegovačkoj kulturi. S tim u vezi, ovim radom se ispituje kultura pop, rock, rap/hip-hop i trap muzike. Analizira se kako i koliko su nacionalizam, šovinizam i rasizam prodrli u vokalnu muziku u Bosni i Hercegovini. Rad uključuje ispitivanje seksističkih ideologija, mizoginih konstrukata i mizogine terminologije u muzičkim tekstovima, koji žene prikazuju na stereotipan i negativan način. U skladu s tim, autorice zaključuju da su se mizoginističke teme prvi put pojavile u rock pjesmama osamdesetih godina XX stoljeća, a naročito su vidljive danas u rap/hip-hop/trap pjesmama u kojima su žene prikazane kao seksualni objekti i žrtve verbalnog nasilja (koristeći vulgarizme, pejorative, psovke).

Ključne riječi: *rock, pop, hip-hop/rap, mizoginija, mizogini konstrukti, mizogina terminologija, nacionalizam, šovinizam, vulgarizmi, pejorativi*

U *Glasniku Zemaljskoga muzeja* (1889) Karl Saks je pišući o bosanskoj muzici istakao: „U Bosni imade veoma raznolike muzike, i u njoj ponešto lijepo, a ta je muzika svakako toliko karakteristična po sebi, da je odista vrijedno posmotriti ju izbliže.“ To *ponešto lijepo* Saks je definirao poetičnošću, opisavši da bosanska muzika stoji poeziji u službi, s druge strane piše da se istoj često sudi zbog loše melodije i pjevanja kroz nos. Međutim, u definiciji savremenoga vokalnog i vokalno-instrumentalnog izraza u Bosni i Hercegovini, ipak se

nalaze ružnije, surovije, grdnije karakteristike. Nagrde i krabulje su se u *novoj pjevanji*, kako je adaptiranu varijantu importovane zapadne muzike nazvao Bašagić u pjesmi *Jedome kritičaru*, ostvarile u tolikoj punoći da je moguće slušati o najrazličitijim vulgarizmima, tabuizmima i pejorativima preko kojih se širi se antagonizam i netrpeljivost, ostvaruje stigma i šovinizam, i potvrđuje da su npr. nacionalizam i seksizam tradirani u bosanskohercegovačkoj kulturi do danas.

POZITIVNO I NEGATIVNO OBILJEŽENE RIJEČI

U svakodnevnome diskursu neke riječi doživljavamo negativno obilježenim (one koje sadrže negativne konotacije) ili pozitivno obilježenim (one koje sadrže pozitivne konotacije) i činjenično je njihovo postojanje u leksikografiji, onda se može zaključiti da su pojedina „obilježena” značenja u binarnome odnosu (eufemizam/disfemizam) ovisna o kontekstu. Ostale su riječi neobilježene ili neutralne. (Pasini 2005: 62)

Allan i Burridge ističu da je neučtivost vidljivija od učtivosti (2006: 31), i upravo to nepristojno, uvredljivo ponašanje nazvaju disfemizmom. Pojam disfemizam dolazi od grč. *dys* što znači ‘ne’ i *pheme* što znači ‘govor’. Disfemizam je „zabranjeni” izraz koji podrazumijeva namjerno korištenje oštrih, grubih riječi umjesto pristojnih, to je zamjena neutralnog ili pozitivnog izraza antipatičnom riječju ili frazom (Kuna 2007: 98; Garner 2000). Na taj način, ekspresivi s negativnim stavom sudjeluju protiv verbalne higijene, lingvističkog purizma i političke korektnosti za oplodotvorenje patvorene istine i verbalne agresije. Dok eufemizmi stilističkom kompetencijom nastoje loš učinak i tabuizirane teme ublažiti indirektnim izrazom ili „smirujućim” metaforama, disfemizmi su direktni i „jezovito” fizički. Disfemizam je brutalan, nesažaljav, podrugljiv, reakcija je na rigidnost i pretencioznost, i protivan dostojanstvu u jeziku. Kao takav, disfemizam je suprotan od eufemizma, on nema intenciju održavanja komunikacije već izravno šteti govorniku, slušatelju ili trećoj strani, potencirajući gubitak obraza (obraz je javna slika o samome sebi koju i govornik i slušatelj moraju uzimati u obzir u govornoj situaciji). (usp. Allan i Burridge 1991: 5, 238; Pasini 2003: 48) Pod disfemističko okrilje ubrajaju se iskazi pogrdne semantike, dakle pejorativizirane riječi ili izrazi, vulgarizmi te bilo kakvi komentari pogrđnoga usmjerenja, s ciljem uvrede i ranjavanja.

VULGARIZMI U MUZIČKIM TEKSTOVIMA

Poseban su leksički sloj u muzičkim tekstovima vulgarizmi, izrazi koje standardni jezik markira kao nepristojne, i koje kršenjem komunikacijskih obrazaca neka jezička i društvena zajednica opisuje kao neprimjerene. U de-

finiranome korpusu vulgarizmi se ostvaruju s intencijom šokiranja javnosti. Oni s istaknutom dozom vulgamosti često nisu dijelom rječnika ili književnih djela koja protežiraju verbalnu higijenu, iz prostog razloga što skrnave normu. Ipak, u nekim žanrovima, poput hip-hopa, neizostavan su dio teksta u kojem se realiziraju kao pojačivači, intenzifikatori, i kao takvi markeri tog žanra. Pored hip-hopa, vulgarizme je moguće potvrditi i u rock muzici. Uglavnom se realiziraju preko „naziva za muški i ženski spolni organ i na sve lekseme kojima se izriče spolni čin“ (Šehović 2014: 196), odnosno sve dijelove tijela ili tjelesne aktivnosti koji izražavaju opscenost, npr.:

Boli me kurac, moj je stan (Edo Maajka 2006. *Nikad više*)

Bole nas kite (Edo Maajka 2004. *Mater vam jebem*)

al' na Fejsu ima muda (Edo Maajka 2012. *Facebook*)

Budi muško, pičko, nemoj plakat' poput žene (Edo Maajka 2006. *Blažena tišina*) ovo himna je generacije u šupku civilizacije (Dubioza kolektiv 2017. *Himna generacije*)

Jebo li vas onaj šupak Eminem (Edo Maajka 2001. *Prikaze*) Spale su nam gaće, zagrizli smo udice glave nam u pijesku, nezaštićene guzice (Dubioza kolektiv 2013. *Kažu*)

Ma slušaj stari, zajebi stvari (Tifa, Beštija 1999. *Sve su to samo žene*)

Ma, jesi normalan, jebo te (Zabranjeno pušenje 2001. *Karabaja*)

ŠOVINIZAM U MUZIČKIM TEKSTOVIMA

Stigmatizacija, stereotipizacija i predrasude nalaze mjesto u različitim muzičkim žanrovima, pri tome su predstave o drugom najučestalije u hip-hop i rock pjesmama koje uglavnom tematizirajući nemogućnost postizanja vlastitih ciljeva, nezadovoljstvo usmjeravaju na druge/drugečije.

Njihovi tekstovi su najčešće društveno angažirani i govore o socijalnim temama, općenito o socijalnoj interakciji i komunikaciji u lokalnim zajednicama, pri čemu raspon međuodnosa pripadnika različitih skupina/podjela (rodnih, vjerskih, nacionalnih, žanrovskih, i sl.) alternira od prisnosti, socijalne bliskosti i kooperativnosti („ko je s nama to je zdrava pamet“ Frenkie, Kontra *Gdje god su moji*), tolerantnosti („vazda fin, to je brat moj / namazane njuške, suprotnosti sušte / šta god da bude – brat za brata tu je“ Frenkie, Kontra, Indigo, Shtuka *Bratmo!*), do indiferentnosti („Ma ništa za to, nek' me tuži američki NATO / Nek me tuže kad sam ker, boli me briga“ Edo Maajka *Prikaze*) i netrpeljivosti („Ubiću ona tri majmuna što nose odijela“ Frenkie, Edo Maajka *Hajmo ih rušit*).

Budući da se „socijalni odnosi ne konstruiraju u simboličkom vakuumu, već u socioprostornom ambijentu koji već baštini spektar različitih „istina“ o

drugima/drugačijima, te percepcije o Drugima nastaju internalizacijom stavova i mišljenja već ranije kreiranih u javnosti a prenose se do aktera primarnom i sekundarnom socijalizacijom. Kako su te „istine“ uglavnom i najčešće vrlo uopćene tvrdnje o drugim pojedincima i skupinama, možemo govoriti o stvaranju, prijenosu i obnavljanju predrasuda i stereotipa, a ukoliko neka obilježja imaju izrazito tešku konotaciju po aktere, tada je u pitanju stigmatizacija.“ (Babić 2004: 316–317)

Po mišljenju Srđana Vrcana (2003), stigmatizacija može biti trojaka:

1. preko ličnih obilježja pojedinca („Debela, ti si sada mršava / a ja sam pametniji“ Punkt 2018. *Debela, oprosti*)
2. kolektivna stigmatizacija onih skupina koje „odstupaju“ od društvene normalnosti („U Sarajev'o sam te posl'o misleći da nema Vlaha“ Helem nejse, Louis 2018. *Kabadahija*; „pjesme su mi s toliko boli / da Hrvat četnika zavoli“ Edo Maajka 2004. *Glupa kujo*; „Jebem mu mater, balijander“ Edo Maajka 2006. *Moj cijeli život*, „Nemoj se bojat', nisam peder“ Edo Maajka 2004. *Kidanje veza II*; „Il' uvale ti pederi na rimu cenzuru“ Edo Maajka 2004. *Cenzura*)

Ovaj tip stigme najčešće je fokusiran na Rome: „i odma' svi su Cigani“ (Edo Maajka 2012. *Džigera beat*), „situacija je klimava, jer je povratak Cigana“ (Frenkie 2007. *Povratak Cigana*), „da sam Cigan, pa šta da jesam“ Edo Maajka 2007. *Jadranka*, itd. „Predrasude i stereotipi prema Romima izrazito su naglašeni od njihova dolaska u Europu. Uz tu etničku skupinu uglavnom se „vežu“ jaka obilježja, pa se može govoriti i o njihovoj kontinuiranoj stigmatizaciji u prostoru obitavanja ili prolaska. Koji su uzroci takve percepcije ne-Roma i perpetuiranja predrasuda, stereotipâ i stigme? Tome svakako pridonosi drugačiji fizički izgled, zatim specifični (supkulturni) način življenja (nomadi, posebna zanimanja), različite legende (primjerice ona da su iskovali čavle za Isusovo pribijanje na križ) i sl.“ (Babić 2004: 318) Uporedo, zanimljivo je to što termin Ciganka, razvija značenje *femme fatale* (Divlje jagode 1985. *Ciganka*; Bešlić 2002. *Lijepe ciganke*).

3. politički inscenira stigmatizacija koja perpetuira sam državni aparat („Francuz, moj otac, komunjara je bio“ Frenkie 2012. *Francuz*; „A šta da me mrzi, da sam partizan / A šta, da sam izdajnik, da sam šarlatan“ Edo Maajka 2007. *Jadranka*)

Muški šovinizam i mizogine pjesme

Kao i druga područja umjetničkoga ili općeg djelovanja, i historija muzike je svjedočila subordinaciju žena u odnosu prema muškarcima, jednako kao što je trenutačna komodifikacija seksa i ljepote zauzela osjećaj kulturne primatosti. Reprerentacije žena najčešće su se dočaravale iz muške perspektive, pa su muškarci češće pozicionirani kao subjekti, dok su žene imale poziciju objekata. (Walton 2013: 204) Pjesme su često usmjerene na oštru kritiku ženskoga spola, a tekstovi su ostvareni preko šovinističkoga sadržaja. Takvi su tekstovi poznati još od antičkih filozofa, preko moralističkih pisaca ranokršćanske epohe do srednjovjekovnih uglavnom redovničkih pisanja o ženi kao demonskome biću, koje narušava sklad i čistoću redovničkoga života. Mizogina stajališta su zadržala kontinuitet do danas, pa je u svim žanrovima moguće pratiti refleksije o ženskim manama, naročito o lošoj ženskoj naravi te o ženi kao objektu.

Adams i Fuller (2006: 939) mizoginiju definiraju ne samo mržnjom ili prezirom prema ženama, već i ideologijom koja žene svodi na predmete vlasništva, upotrebe ili zlostavljanja muškaraca. Takva ideologija nalazi prostor i u muzici, u pjesmama koje odobravaju mušku hegemoniju, veličaju nasilje nad ženama (verbalno ili fizičko), potiču prihvaćanje seksualne objektivizacije i degradacije žena. Takve su se mizoginističke teme prvi put pojavile u hip-hop pjesmama posljednja dva desetljeća XX st., i vidljive su do danas. U ovome diskursu, u muzici, očituje se njihova opasnost u najjačem obliku, jer popularnost izvođača prouzroči popularnost pjesama koje kao mas-medij odašilju i prenose mizoginiju na šire područje, dok repetitivnost ili opetovanje ostavljaju traga duže vrijeme. Pri tome, ako se računa da su mladi u dobi između 16 i 30 godina najvjerojatnija dobna skupina koja će konzumirati rap/hip-hop, oni mogu postati osjetljivi na pogrđne stilove koji odobravaju nasilje u vezi i seksualnu agresiju, naučivši da je nasilje usko povezano s kulturološkim pogledima na muškost. (usp. Smith 2005; Wood 2012: 105; Cundiff 2013: 71), što je analogno teoriji kultivacije: ljudi izloženi medijskom sadržaju kultiviraju uvjerenja o svijetu koja se podudaraju sa slikama koje imaju gledali. (Gerbner i dr. 1994: 22). Širenju antagonizma i netrpeljivosti pogoduje i nepostojanje komisija, udruženja ili organizacija koje bi ukazale na verbalnu agresiju, rodni stereotip i seksističku diskriminaciju.

U definiranom korpusu, šovinistički elementi su potvrđeni u pop, rock i hip-hop pjesmama, u kojima je verbalna agresija konstanta i prepoznatljivo obilježje. Neki od primjera su sljedeći:

Kažu za neku kravu
Razbio sam joj glavu

Nije htjela sa mnom poč'...
Pričaju za tebe
Da mnogo voliš trebe (Vatreni poljubac 1986. *Ne ujeda pas koji laje*)
Šta je ovo, kučko? (Vatreni poljubac 1999. *Tike, tike, tačke*)
I ljupka i ljuta i bistra i glupa...
i ohola i bijedna...
I važna i bezvezna i pripita i trijezna...
i ona što bije i bijena...
I široka i uska i Hegel i guska...
I udata i sama i kurva i dama...
To može samo žena (Vatreni poljubac 1992. *To može samo žena*)
Ona će uvijek ostati,
Kučka nevjerna (Bebek 2006. *Kučka nevjerna*)
Kakve princeze, to je bezveze
Sve su to samo žene u stvari (Tifa, Beštija 2002. *Sve su to žene*)
Lažeš svojim slatkim jezikom
Kurve svetice (Bijelo dugme 1984. *Lažeš*)
Govorio sam da je glupa (Bijelo dugme 1976. *Izgledala je malo čudno*)
Gnjave kina i kafane,
Male droce, šatro dame (Bijelo dugme 1979. *Na zadnjem sjedištu moga auta*)
Kujo glupa, glava ti je tupa (Maajka 2004. *Glupa kujo*)
Ti si tako bezvezna,
ti si tako debela,
i da nemam potrebu,
ne bi mi ni trebala (Punkt 1997. *Debela*)
Preljepa si, srećo moja
U tome smislu nemaš mana.
Talentovana za ljubav
Al' ti glava skoro prazna.
Ipak kada te se sjetim
Mozak mi se zapali.
Tebi stvarno nema ravne
U horizontali.
Ali nikad nisam mog'o
Saslušati priče tvoje.
Sa flasterom preko usta
Zvučala bi mnogo bolje. (Vukojević 2000. *Južnije od duše*)
tam' me čekaju žene
što rade za mene

vrijeme je da se krene
da ih odbacim u hotele
ima tu poznatih imena, žena s TV-a
manekenke, voditeljice, studentice, pjevačice
ja dobijem pare kad god skinu gaćice
hehe glupačice (Edo Maajka 2001. *Faca*)

Ovakvi tekstovi jasno otkrivaju stavove koji slijede staru ideologiju o odvojenim rodnim sferama, otkrivaju androcentrizam, verbalno partnersko nasilje, svjedoče da je mizoginija tradirana u bosanskohercegovačkoj kulturi do danas. U tekstovima žene se tretiraju kao neinteligentne, nemoralne, bezvrijedne, govori se o njima s prezirom, kao o seksualnim objektima, uspoređuje ih se sa životinjama, tjera ih se da šute, što potvrđuje da mizoginija ima trajno i čvrsto uporište u bosanskohercegovačkoj kulturi, i da očito proizlazi izravno iz dnevnog života. Svi nazivi kojima se referira na žene u prethodno istaknutim tekstovima (kučka, kuja, kurva, droca...) jesu kodovi kojima se etiketiraju žene, koje je u studiji *The Influence of Rap/Hip-Hop Music: A Mixed-Method Analysis on Audience Perceptions of Misogynistic Lyrics and the Issue of Domestic Violence* (2013) preopoznao Gretchen Cundiff, ukazavši na mizoginu terminologiju u rap muzici. S obzirom na frekvenciju i emfazu mizoginog sadržaja u pjesmama, isti autor razlikuje tri razine: I. jedna ili dvije mizogine lirske reference = niska razina mizoginije; II. tri ili četiri mizogine lirske reference = srednja razina mizoginije; i III. pet ili više mizoginih lirskih referenci = visoka razina mizoginije (Cundiff 2013: 75). Količina mizoginog sadržaja u korpusu bosanskohercegovačkih pjesama se uglavnom ostvaruje u niskoj razini mizoginije, izuzev primjera u pjesmama grupe Vatrene poljubac *To može samo žena* ili Igora Vukojevića *Južnije od duše*, koje su u cijelosti ostvarene preko mizogine terminologije i mizoginih konotacija.

Međutim, da uzrok muškome šovinizmu nije samo u seksualnoj averziji i zasićenoj senzualnosti, potvrđuju stihovi u kojima se proziva ženska afirmacija, jednakopravnost muškaraca i žena, prepoznatljive vrijednosti civiliziranoga društva. Tako se ženama nije oprostila:

1. emancipacija, iskorak iz kućnoga, patrijarhalnoga determinizma (Ona bi pila kafe, care, cijeli dan / Nikad sapun, deterđent / Da malo opere stan“ Edo Maajka 2006. *Bomba*; „Eto, priđem jednoj, mrak izgleda, / pođem gradsku priču, / al' ne čuje me, kod nje u glavi još goveda riču.“ Vatrene poljubac 1999. *Tike, tike, tačke*)
2. kulturni i znanstveni interesi („K'o fol nešto studira / Po kafama kulira / Upisala dizajn / Samo da vrijeme ubija / Ne zna olovku držat' / Dat' će ispit jedan / Al' završiće ga garant / Jer joj je tata dekan“ Edo Maajka

2006. *Bomba*; „Malo sam se razočar'o / Kad sam sazn'o da si pametna“
Laka 2007. *Razočaro*)
3. okrenutost prema modnim trendovima („Voli pričat samo o sebi i dijete / O šminki, frizuri / I petsto i jednoj kremi“ Edo Maajka 2006. *Bomba*; „Žene su k'o barbike, / samo ih gledaj, čovječe, / sve je više plastike, / a sve manje odjeće“ 2018. *Debela, oprosti*; „Znaš, ne volim te vidjeti na štiklama, / ugledaj se malo na mene“ Punkt 1999. *Mali stan*)
4. skidanje tereta reproduktivnih zadaća („Znala si prsten od mene / nikad nećeš dobiti / a ja da da me foliraš / i da nećeš roditi“ Punkt 1999. *Što se ljutiš*, „Ništa kuhanje, sarma, / pelene i dijete. / Udaće se, kaže, / poslije trideset i pete“ Edo Maajka 2006. *Bomba*)

Michael Eric Dyson u radu *The Culture of Hip-Hop* (2004: 65–66), ističe da stalno spominjanje žena nazivima „kučka“, „kuja“ i „kurva“ samo pojačava izopačen izraz muške dominacije i patrijarhata i potvrđuje stereotipizaciju žena kao seksualnih objekata namijenjenih isključivo muškom zadovoljstvu.

PEJORATIVIZACIJA STIHOVA

Pejorativi su riječi kojima se izražava negativan stav prema nekome ili nečemu, čime su oponirani hipokoristicima, kao riječima pozitivne ocjene. (Šehović 2014: 173) Pejorativi se u muzičke tekstove infiltriraju prema načelu negativnoga ocjenjivanja ili doživljavanja nekoga ili nečega, procjenjivanjem fizičkoga izgleda ili moralnih/karakternih obilježja. S tim u vezi, metafora je najčešće korišteno sredstvo za ostvarenje pejorativa, pri tome predmet pejorativnoga imenovanja su uglavnom zoonimi čija su prototipna obilježja adekvatna za metaforička preslikavanja. Postoji nekoliko tipova uvreda kojima se prokazuju, stigmatiziraju svi koji su drugačiji (usp. Huston 2011: 78):

Doslovna nominacija ili prokazivanje svih koji su drukčiji, baš onakvi kakvi jesu. U toj kategoriji se nalaze rasističke i nacionalističke uvrede:

jbem mu mater, *balijander* (Edo Maajka 2006. *Moj cijeli život*)
u čarsiju je krenuo napaćeni Bošnjo (Frenkie 2012. *Napaćeni Bošnjo*)
da sam *Cigan*, pa šta da jesam (Edo Maajka 2007. *Jadranka*)
u duši *Cigan* al' najljepši (Frenkie 2007. *Povratak Cigana*)

Ja sam *gurbet* tvrdoglav...

Od Svet-a, Express-a, pa sve do Story-ja

Pišu kako se širi *gurbetofobija* (Frenkie, Edo Maajka 2007. *Gurbeti*)

svi pljuju šminkere, glume *niggere* (Edo Maajka 2004. *Kliše*)

Francuz, moj otac, *komunjara* je bio (Frenkie 2012. *Francuz*)

Ovoj kategoriji pripadaju i seksualne uvrede, npr. Il' uvale ti pederi na rimu cenzuru (Edo Maajka 2004. *Cenzura*), Njegova ekipa gay kao Sasha, Tin i Kedžo / Mož'te glumit' da ste hardcore ti i tvoj friend / Ali meni izgledate kao pederski BOY BAND (Frenkie, Edo Maajka, Marchelo 2005. *Creme de la creme II*)

Metaforičkom nominacijom se prozivaju osobine ili kvalitete za koje smatramo da imaju zajedničke crte s prozivanim. U isticanju moralne niskosti eksplicitne su pogrđnice tipa *đubre*, *smrad*, *krkan*, *budala* i najčešće nazivi životinja, dok je objekt pogrđe raznorodan: od vrlo učestale samopogrđe do političara:

Brčansko *đubre* k'o baruta puno bure (Frenkie, Edo Maajka, Marchelo 2005. *Creme de la creme II*)

Al' Frenkie je jedno malo, neodoljivo, slatko *đubre* (Frenkie, Edo Maajka 2007. *Gurbeti*)

Ti si tako lijepa, a ja sam takav *smrad*...

Baš sam *smeće*, ne furam ti cvijeće...

Balkanski *krkan*, *glavonja*

dlakav sam i čupav (Edo Maajka, Remi 2006. *To mora da je ljubav*)

Glavonja nije glup, glupe cure ne časti (Frenkie, Edo Maajka 2007. *Gurbeti*)

Zvijeri bez milosti, odani robovi

Ljigave objesti, bogati *snobovi* (Dubioza kolektiv 2008. *Firma ilegal*)

I upućaću ona tri *majmuna*

što nose odjela (Frenkie, Edo Maajka 2005. *Hajmo ih rušit*)

Samo zadnja otvori da izađem,

Ma otvor' zadnja, *majmune* (Bombaj štampa 2010. *Nedim*)

Ja sam guzonjin sin (Zabranjeno pušenje 1988. *Guzonjin sin*)

Sve se vraća, sve se plaća, *majmune*...

Svi ste vi *budale*

svi ste jebene *budale* (Edo Maajka 2001. *Saletova osveta*)

Metonimijskom nominacijom se negativan stav prema nekome, ostvaruje metonimijskim odnosom DIO ZA CJELINU. Ovaj tip nominacije se često realizira preko somatizama, i to onih koji pripadaju leksici zabranjenih riječi, što su uglavnom nazivi za muški i ženski spolni organ. „Sasvim je nemoguće biti, a i nalikovati na „kurac“, „jajaru“ ili „malo govno“, i tako redom. Uticaj tih uvreda i psovki – koje gotovo sve pripadaju leksici zabranjenih reči – toliko je neposredan i kolokvijalan da se zaboravlja njihova slikovitost“ (Huston 2011: 78). Ovakve lekseme imaju značajnu ulogu u šokiranju javnosti, pa su također žargon autentičnosti u hip-hop tekstovima koji kao diskurs društvene

margine vulgarizmima privlače pažnju, provociraju javnost, pobuđuju reakciju. Tako se upotrebom ovih leksema postiže jači perlokutorni efekat te one postaju vrsta intenzifikatora. (usp. Šipka 1999: 37; Šehović 2014: 196)

Kažem ono što mislim bez ikakvog, care, kajanja

Ima lajanja, al' pičke skoro nikad ne grizu...

Fakeri plaču, onda Maajka daje sise...

Ljubomorne pičke, Edo zarađuje na RAP-u (Frenkie, Edo Maajka, Marchelo 2005. *Creme de la creme*)

Samo mojne biti *pakšu* (Dubioza kolektiv 2017. *Pakšu*)

Svakog *pakaša* bušim ko iz kalaša (Frenkie, Jala Brat, Buba Corelli, Kontra 2012. *RMX*)

„Zanimljivo je da leksema za ženski spolni organ mnogo češće nego njen antipod označava osobu s negativnim karakternim osobinama („budi muško, pičko, nemoj plakat' poput žene“ Edo Maajka 2006. *Blažena tišina*; „na ulici bio pička, al' na Fejsu ima muda“ Edo Maajka 2012. *Facebook*; „jer nisam pička / pa te tužit' neću“ Edo Maajka 2004. *Glupa kujo*, „sad kad repam čak mi plate ljubomorne pičke često blate“ Edo Maajka 2004. *Ožeži*, „Vidio sam vam gaže sve su to čiste blamaže / Svaka od tih pički voli u facu puderom da se maže... da smeće pometen da vas odvedem, da vidite kako ide kad jebena pička gine“ Edo Maajka, Frenkie 2004. *Ne-mo-žeš*), a mnogo rjeđe označava samo žene („gledat' pičke po danu“ Edo Maajka 2004. *Draga moja vlado*, „Al' zna da bez mene na koncertu pički nema“ Frenkie, Edo Maajka 2007. *Gurbeti*), u čemu neki autori vide sliku patrijarhalne balkanske kulture (Šipka 1999: 34).“ (Šehović 2014: 196)

Disfemizmi u navijačkim pjesmama i napjevima

I uzvici izgovoreni pri frustraciji i ljutnji su primjeri disfemizma. Kao i eufemizmi i disfemizmi ostvaruju interakciju s stilskim i markiranim, s potencijalom stvaranja stilskog nesklada. Tako je u navijačkim napjevima moguće očitovati i sklonost ka produciranju sadržaja kojim se privlači pažnja slušaoca i izaziva šok. Izazivanje šoka biva podstaknuto intencijom revolta, bunta ili apostofiranja opakosti. Primjerice, tuzlanski navijači su u 60. minuti utakmice FK Borac – FK Sloboda, skandirali „Srbija! Srbija!“, što je izazvalo osudu u Tuzli, ali i među pripadnicima drugih navijačkih skupna u većem bosansko-hercegovačkom entitetu. Reakcija člana Fukara na internetskom portaku je glasila: „Možda se to desilo zato što je u tom trenutku bila ta furka, možda zato što smo nezadovoljni radom uprave, možda zato da bi se svi vi pitali, možda je to marketinški trik, možda ismijavanje domaćina u ovoj priči. Uglavnom

ostavljamo vam mašti na volju. Pa, bujrum, neka svako na svoj način protumači. Ali jedno je sigurno to je ta Sloboda koju vole Fukare, Sloboda kao RSD društvo, Sloboda mišljenja govora, djelovanja izražavanja... I na kraju svega Sloboda do groba.“ (www.tuzlainfo.ba, dostupno: 16. 10. 2014, objavljeno: 7. 10. 2010. u 17:14) Također, navijači FK Čelik su skandirali *Zenica je srce Srbije, srce Srbije!* Međutim, parola koja je izazvala još negativniji šok je glasila: *Pala je na Markale!* (FK Željezničar – NK Čelik 20. 4. 2013).

Pod disfemistično okrilje se ubrajaju i pogrde, koje su unutar navijačkih parola najčešće manifestirane fašističkim povicima. Takve parole se ostvaruju u vidu govora mržnje, na planu imagologije kreirajući sliku simboličkog Drugog, s pozivima na rat i razaranja. Tu se mržnja uglavnom sliva na planu religije i nacionalnosti (usp. Smajlović-Šabić 2013: 43):

- U boj! U boj! Za narod svoj! Za dom spremni! (NK Široki Brijeg – HNK Hajduk 26, 7. 2012)

- Nož, žica, Srebrenica! Ubij Turčina! Biće repriza! (omladinske selekcije Srbija – Bosna 11. 3. 2014)

STIHOVANA PSOVKA

Sa demokratizacijom i profanizacijom tabuizovanih riječi, na domaćem terenu se počelo nakon što se 1818. godine u Vukovom djelu „Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječma“, među 26.270 riječi, odnosno u sveobuhvatnoj jezičkoj građi koju narod koristi, pored „psovanja“, „psovača“, „psovačice“ ili „psovke“, kao konstitutivne našle i *one* riječi, vulgarizmi. S tom objavom uslijedili su oštri napadi jezičkih purista, da u Rječniku ima riječi kojima nije mjesto ni u jednom rječniku. Činjenica je da se do danas u svojoj punoći nije ostvarila leksička legalizacija, ipak nije moguće govoriti o nekoj nazadnosti ili dekadenciji, jer je snažna globalna struja jezičkoga purizma, usporila vodeće svjetske lingvističke projekte, pa mnogi rječnici i danas isključuju vulgarnosti. Npr. „Oxford English Dictionary“ je tek 1972. godine prvi put u svoj sastav uključio F-word i C-word, riječi „Fuck“ i „Cunt“. (Krstić 2011: 57) U korpusu tabuiziranih riječi i izraza svakako se ubrajaju i psovke, riječi ili izrazi koji nastaju kolokvijalno za izražavanje ljutnje, iznenađenosti, bijesa ili iznerviranosti. Tako je psovka dijelom „neprihvatljiva“ jeziku, a u svome prvotnome značenju uglavnom se vezuje uz agresivnost ili kakvu drugu snažnu negativnu emociju, pa se definira kao izraz agresivnosti (usp. Aman 1975, Kušar 1966, Gavran 1962, Pranjković 1999, Jay 1999). „Ako je vjerovati Freudu (2010: 296), čovjek se počeo civilizirati u onome trenu kada je odlučio ne pogoditi sugovornika kamenom u znak neslaganja, već je oduška svojoj ljutnji dao verbalnim izričajem. Posve je jasno da taj verbalni izričaj

nipošto nije mogao biti blaga i ljubazna riječ ako mu je funkcija bila zamijeniti kamen.“ (Badurina, Palašić 2020: 99) S tim u vezi, jasno je da je temeljna funkcija psovke reflektiranje govornikovih emocija. Zato u međuljudskoj jezičkoj komunikaciji psovka ima obilježje sveprisutnosti i konzistentnosti. Tako su, bez osvrta na jezičko tabuiziranje, svoje mjesto našle i u muzičkim tekstovima, pa npr. u hip-hop i rock pjesmama, funkcioniraju kao „žargon autentičnosti“ (Bazdulj 2011: 143).

Negativna konotacija koju psovka u konkretnome govornom činu dobiva vezana je uz ilokucijsku svrhu govornoga čina (usp. Searle 1979: 3), dakle uz govornikovu komunikacijsku namjeru. Budući da se u hip-hop pjesmama uglavnom iskazuje socijalni bunt i otpor društvenim normama, psovka je kao verbalna realizacija različitih emocija (bijes, strah, bol, ljutnja, agresivnost, gađenje) predvidiva, očekivana. Psovkom autor/izvođač ustaje protiv vladajućih pravila dobrog ponašanja, kulture, društva, u nastojanju ugroze autoriteta. „Lacanskim rečnikom, psovka Drugog, u autoritet, u sagovornika prodire i devalvira ga, ponižava, aludirajući na potčinjavanje i pasivno podvrgavanje. Upotrebljavajući zabranjene ili nedolične reči psovač demonstrira da za njega nema zabrana i tabua.“ (Klepec 2011: 148) Svoju moć, odnosno, snagu u psovci hiphoper demonstrira direktnom konfrontacijom sa sagovornikom, pri tome indeks opsovanoga je prilično opsežan, psuje se sve: lirski subjekt – reverzibilno („ja nisam muzičar, ja sam reper, MC / švercer, kuhar, čiraš, ma jebo me ti“, Edo Maajka 2006. *Uši zatvori*) majka („Hej nemoj jebati me / jednog dana kada-tada / ja ću sjebati te, / sve se vraća sve se plaća, majmune, / jebati ću ti mater za dvije-tri godine“, Edo Maajka 2001. *Saletova osveta*), žene i novci („jebo pare, jebo trebe“, Edo Maajka 2001. *Minimalni rizik*), drugi muzičari („jebo li vas onaj šupak Eminem“, Edo Maajka 2001. *Prikaze*; „ma jebo me ti kad kažem jebo E.T. / taj bend je sranje bez Vanne“, Edo Maajka 2006. *Uši zatvori*), slučajni prolaznici („Igrali smo dobro ali za jebo nas sudija“, Dubioza kolektiv 2013. *Kažu*), i najčešće političari („jebo te Tito“, Edo Maajka 2006. *Bomba*; „jebo vladu, jebo politiku / Jebo u saboru / Jebo sve njih redom“, Edo Maajka 2004. *Draga moja vlado*). Budući da je polni akt shvaćen kao akt nasilja agenta nad pacijentom, analizajući obrazac psovanja u hip-hop pjesmama, autori/izvođači jednako kao što sebe predstavljaju subjektima/nasilnicima u psovkama čime žele prezentirati moć iz koje se moguće zrcali diskursivna manipulacija, kad odreaguju zahtjevom da se akt nasilja prekine („Hej, nemoj jebati me“), ili kad nasilniku predlažu da za objekat nasilja radije izabere svoju majku, oni pristaju i da sami budu pacijenti, odnosno objekti nasilja. Time zapravo aludiraju na malograđanski standard i stanje u društvu, jer psovke su, što se realnosti tiče, prazne, jalove: kad neko psuje, tada spolno ne opći nego izražava nezadovoljstvo.

Ponekad psovka zauzima metatekstualnu poziciju, sadržana je u naslovu pjesme, npr. „Mater vam jebem“ (Edo Maajka 2004). S tim u vezi Muharem Bazdulj ističe da je „psovka nužna upravo zbog umjetnosti i umjetničkog efekta. Stotinjak godina prije Ede Maajke, James Joyce je bio spreman odustatati od publikovanja svojih Dablinaca jer je od njega traženo da iz rukopisa izbaci adjektiv bloody koji je u to vrijeme bio doživljavan kao svojevrsna psovka. Joyce, naravno, nije pristao.“ (2011: 145)

Desemantizacija psovke ili ritualizacija psovkom

Načelno, postoje dvije kategorije psovki: deističke koje su vezane za religiju, i visceralne (utrobne ili organske) koje su vezane za ljudsko tijelo i njegove funkcije. Naravno da se neke vezuju i za pretke i roditelje opsovane osobe, a neke za njeno rasno ili etničko porijeklo, seksualno opredjeljenje ili su jednostavno epiteti koji nagrđuju. Čini se racionalnim pretpostaviti da su na početku one imale referente, obično karaktere koji se pripisuju ili postupke koji se propisuju. Međutim, njihovo putovanje dalje odvajalo ih je od tih značenja, ne toliko odstupanjem jezičkih oblika u kojima se iznose, koliko njihovom ritualizacijom. Ukratko, riječi u psovačkim složajima su postale metafore, ili su uvijek bile metafore, ali su postale mrtve, okoštale metafore. Sudbina takvih metafora je da se u toj mjeri prime u jezik, budu prihvaćene unutar određenih diskurzivnih kodova, da se zaboravilo da su metafore, da su prestale da se tretiraju kao metafore i počele da operišu kao doslovni i provjerljivi iskazi. Takav razvoj je, krajnje zaoštreno i sa ultimativnim učinkom, zadesio i psovke. One nisu fiksirale značenja nego su prestale da išta znače i zadržale na kraju samo – svoju funkciju. (Krstić 2011: 68–69) Desemantizacija je očita u primjerima: „Ma, jesi normalan, jebo te! / Karabaja se, ljepoto, / davno rast'o sa životom“ (Zabranjeno pušenje 2001. *Karabaja*), „Ma slušaj stari, zajebi stvari! / Nema tu sutra, vrijeme se kviri“ (Tifa, Beštija 1999. *Sve su to samo žene*).

Amela Šehović (2014: 195) u hip-hop tekstovima pretpostavlja katarzično djelovanje psovke kao odgovor na stanje u društvu. U zanosu, žaru psuju se fundamentalne vrijednosti pa čak i majka, roditeljica, začetnica. Pjesma *Mater vam jebem* jedna je od takvih pjesama – ona dokumentaristički govori o poratnoj stvarnosti, a psovka u njenom naslovu preobražava se u krik pojedinca nemoćnog da se izbori sa tom i takvom realnošću. (Šehović 2014: 194) U takvome kontekstu općega nezadovoljstva, psovka se definira čak poželjnom, jer psovački čin je štaviše mogao i ne biti govorni „on je, tako reći, govor umesto čina, psovanje umesto šamara“ (Krstić 2011: 69).

Zaključak

Kao globalni fenomen, muzika pored toga što opušta i liječi, predstavlja zajednice i nacije jer je odraz društva i njegove kulture. Međutim, muzika usljed višežanrovskoga određenja ima i negativne strane, pa tako npr. odašilja verbalnu agresiju čime pridonosi i održava snažnu socijalnu i kulturnu diskriminaciju. Tako je u popularnoj muzici na terenu Bosne i Hercegovine moguće čuti najrazličitije vulgarizme, pejorative i psovke, preko kojih se širi antagonizam i netrpeljivost, ostvaruje stigma i šovinizam, i kojima se potvrđuje da su nacionalizam i seksizam tradirani u bosanskohercegovačkoj kulturi do danas. Udaljavanje od jezičkoga purizma, odnosno zameci iskrivljene percepcije i projekcije u muzici, u bosanskohercegovačkoj kulturi je počelo u rock pjesmama krajem 1980-ih, da bi se intenziviralo i doživljelo vrhunac u rap/hip-hop/trap pjesmama u kojima su žrtve verbalnog nasilja najčešće žene, homoseksualci, pripadnici drugih etnija, rasa, političkih ili muzičkih opredjeljenja. Stihovi pogrdnoga usmjerenja ostvaruju se s ciljem uvrede, ranjavanja i stigmatiziranja, a ostvaruju se kroz različite disfemističke izraze, preko vulgarizama, pejorativa, tabuizama i psovki. Tako stigmatizacija u pjesmama može biti trojaka: stigma pojedinca, skupine ili organizacije koja najčešće perpetuira sam državni aparat. Pri tome, najčešća je seksistička koja oblikuje zaseban tip mizoginih pjesama koje promovisu muški šovinizam i u kojima su žene percipirane kao seksualni objekti. Međutim, analiza stihova je utvrdila da uzrok muškome šovinizmu nije samo u seksualnoj averziji i zasićenoj senzualnosti, već se proziva ženska afirmacija i jednakopravnost muškaraca i žena, prepoznatljive vrijednosti civiliziranoga društva. U takvim tekstovima mizogina terminologija pojačava izopačen izraz muške dominacije i patrijarhata i potvrđuje stereotipizaciju žena kao seksualnih objekata namijenjenih isključivo muškom zadovoljstvu.

Pored rodnih standarda, binarni odnosi u pjesmama mogu se pratiti kroz etničku, rasnu, političku, pa i pripadnost drugim muzičkim žanrovima. Pri tome, postoji nekoliko tipova uvreda kojima se prokazuju, stigmatiziraju svi koji su drugačiji: doslovnom nominacijom, metaforom, metonimijom i psovka. Uvreda i psovke moguće je tumačiti u njihovu izravnom ali u nekim primjerima i u prenesenom značenju, kao krik pojedinca nemoćnog da se izbori sa realnošću kojom nije zadovoljan.

Izvori – albumi i singlovi

- Bebek, Želimir. (2006). „Kučka nevjerna“, *Zlatna kolekcija*
- Bešlić, Halid (2002). „Lijepe ciganke“, *Prvi poljubac*
- Beštija, Esso (1999). „Sve su to samo žene“ sa: Mladen Vojčić Tifa,
Duže sitne
- Bijelo dugme (1976). „Izgledala je malo čudno“, *Eto, baš hoću*
- Bijelo dugme (1979). „Na zadnjem sjedištu moga auta“, *Bitanga i princeza*
- Bijelo dugme (1984). „Lažeš“, *Bijelo dugme*
- Bombaj štampa (2010). „Nedim“, *Neka DJ odmah dole CJ*
- Divlje jagode (1985). „Ciganka“, *Vatra*
- Dubioza kolektiv (2013). „Kažu“, *Apsurdistan*
- Edo Maajka (2004). „Jebem vam mater“, „Draga moja vlado“, „Glupa kujo“, „Ožeži“, „Ne-mo-žeš“, „Klišee“, „Cenzura“, „Kidanje veza II“, *No sikiriki*
- Edo Maajka (2006). „Uši zatvori“, „Bomba“, „Blažena tišina“, „To mora da je ljubav“, „Moj cijeli zivot“, „Nikad više“, *Stigo ćumur*
- Edo Maajka (2007). *Jadranka*
- Edo Maajka (2012). „Facebook“, „Džigera beat“, „Štrajk mozga
- Edo Maajka (2001). „Saletova osveta“, „Minimalni rizik“, „Prikaze“,
„Faca“, *Slušaj mater*
- Frenkie (2005). „Creme de la creme II“ sa: Edo Maajka, Marchelo.,
„Hajmo ih rušiti“ sa: Edo Maajka, *Odličan CD*
- Frenkie, Jala Brat, Buba Corelli, Kontra (2012). *RMX*
- Frenkie (2007). „Povratak Cigana“, „Gurbeti“, *Povratak Cigana*
- Frenkie (2012). „Napaćeni Bošnjak“, „Francuz“, *Troyanac*
- Helem nejse, Louis (2018). *Kabadahija*
- Punkt (1997). „Debela“, *Debela*
- Punkt (2018). *Debela, oprosti*
- Vatreni poljubac (1986). „Ne ujeda pas koji laje“, *100% rock and roll*
- Vatreni poljubac (1992). „To može samo žena“, *Sad ga lomi*
- Vatreni poljubac (1999). „Tike tike tačke“, *Sve će jednom proć' samo neće nikad Rock 'n' Roll*
- Vukojević, Igor (2000). *Južnije od duše*
- Zabranjeno pušenje (1988). Guzonjin sin, *Male priče o velikoj ljubavi*
- Zabranjeno pušenje (2001). „Karabaja“, *Bog vozi Mercedes*

Literatura

- Adams, T.M., Fuller, D.B. (2006). „The words have changed but the ideology remains the same: Misogynistic lyrics in rap music“. *Journal of Black Studies*, 36, 938–957.
- Allan, K., Burrige K. (2006). *Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allan, K., Kate B. (1991). *Euphemism and Dysphemism: Language Used as Shield and Weapon*. New York: Oxford University Press
- Babić, D. (2004). „Stigmatizacija i identitet Roma“, *Migracijske i etničke teme* 20, 315–338.
- Badurina, L., Nikolina P. (2020). „Komunikacijska funkcija psovke i pitanje njezine vulgarnosti“, *Croatica*, XLIV, Zagreb, 97–114.
- Bazdulj, M. (2011). „Psovka, bloody psovka“, *Sarajevske sveske* 35/36, 141–145.
- Cundiff, G. (2013). „The Influence of Rap/Hip-Hop Music: A Mixed-Method Analysis on Audience Perceptions of Misogynistic Lyrics and the Issue of Domestic Violence“, *The Elon Journal of Undergraduate Research in Communications*, Vol. 4, No. 1, 71–93.
- Dyson, M. E. (2004). *The Culture of Hip-Hop, That's the joint!: The hip-hop studies reader*, ur. Mark Anthony Neal, Murray Forman, Routledge, New York-London
- Garner, Bryan A. (2000). *The Oxford Dictionary of American Usage and Style*, New York: Oxford University Press
- Huston, N. (2011). „Agresija i jezik“, *Sarajevske sveske* 35/36, 75–85.
- Klepec, P. (2011). „Na meti psovke“, *Sarajevske sveske* 35/36, 146–156.
- Krstić, P. (2011). „Indeks opsovanog“, *Sarajevske sveske* 35/36, 54–74.
- Kuna, B. (2007). „Identifikacija eufemizama i njihova tvorba u hrvatskome jeziku“, *Fluminensia*, 19, br.1, 95–113.
- Pasini, D. (2003). *Funkcije eufemizama u hrvatskom jeziku*, Magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb
- Pasini, D. (2005). „Eufemizmi u Anićeve rječniku“, *Fluminensia* god. 17, br.2, 59–66.
- Saks, K. P. (1889). „O bosanskoj muzici“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knjiga 1, Sarajevo
- Searle, J. R. (1979). *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Smajlović-Šabić, I. (2013). „Disfemistička ili verbalna agresija bosansko-gazgovornog jezika“, *Behar* 115, Zagreb. str. 42-46.

- Šehović, A. (2014). „Razgovorna leksika i njena funkcija u hip-hop pjesmama“, *Sarajevski filološki susreti II*, Zbornik radova, knjiga I, Sarajevo, str. 193-199.
- Vrcan, S. (2003). „O političkim inscenacijama stigmatizacije: od folklornih do državno-političkih inscenacija stigmatizacije“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Rijeka, br. 2, str. 719–733.
- Walton, C. (2013). „You're Equal but Different: Women and the Music of Cultural Resistance“, *Sounds of Resistance: The Role of Music in Multicultural Activism*, vol. 1, ed. Rojas, Eunice, Michie, Lindsay, PRAEGER, 203–229.

Indira ŠABIĆ & Marijana NIKOLIĆ

AGGRESSION IN MUSIC – VULGARISMS AND PEJORATIVES IN THE FUNCTION OF STIGMATIZATION AND CHAUVINISM IN SONG LYRICS

Based on linguistic and cultivation theory, this study analyzed the lyrical content of all popular songs in Bosnian and Herzegovinian culture today. So, this study examined the culture of pop, rock, rap/hip-hop and trap music. Concerns the ways in which many different types of nationalism, chauvinism and racism penetrated into musical thought in Bosnia and Herzegovina. Study involves an examination of sexist ideologies, misogynistic constructs and misogynistic terminology in lyrics that portray women in a stereotypical and negative manner. Accordingly, the authors conclude that misogynistic themes first emerged in rock songs in the late 1980s and are especially apparent today in rap/hip-hop/trap songs where women being portrayed as sex objects and victims of verbal violence (using vulgarism, pejorative, swearword).

Key words: *rock, pop, hip-hop/rap, misogyny, misogynistic constructs, misogynistic terminology, nationalism, chauvinism, vulgarism, pejorative*

Pregledni rad
811.161.2'373.7

Larysa KALMYKOVA (Kyiv)

Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education,
Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine
klo377@ukr.net

Nataliia KHARCHENKO (Kyiv)

Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education,
Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine
kharchenko.nataliia.v@gmail.com

Inna MYSAN (Kyiv)

Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education,
Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav, Ukraine
mysan.iv79@gmail.com

**RESEARCH ON PHRASEOLOGISMS IN THE
EASTERN EUROPEAN LINGUISTICS**

The article is devoted to the analysis of few psycholinguistic pieces of research on phraseological units which are important for linguistics. These studies describe how phraseological units, which are considered in their functional aspect as operational speech units, blocks of perception and reproduction of stable expressions, can function in human utterances. It has been discovered that in terms of speech competence two groups of phraseological expressions are distinguished: (1) phraseologisms of communicative nature, which are predicative phrases equivalent to a sentence, as they form a complete utterance and express a certain judgment; (2) phraseological expressions of a nominative nature, which are a combination of words identical only to a certain part of a sentence, or act as a verbal form of a particular concept and, as words, they perform a nominative function in the language (Shanskyi, 1968). It is established that semantic and stylistic nuances have been taken into account in the classifications of phraseological units.

Key words: phraseologisms, phraseological units, phraseological meaning, classification of phraseologisms

Introduction

The actualization of phraseology problems in the world of modern philological science is caused by several factors. In particular, firstly, by the attention of scientists to everyday „living“ speech communication of its subjects, where phraseologisms are functioning on equal terms with other linguistic units; secondly, by the efforts of researchers to go deeper in understanding and describing how native speakers reconsider a free word combination, how its nominative meaning is lost in a phraseologism and the new, figurative meaning is acquired; thirdly, by how phraseologisms reflect human mind and human emotions; fourthly, by what potential opportunities such phraseological units have, etc. These and other factors formed the basis for many scientists to turn to this issue. For instance, many well-known linguists have devoted their works to the study of phraseologisms, including *Eastern European scientists* (Avksentiev, 1986; Babych, 1971; Bally, 1961; Bulakhovskiy, 1927; Vinogradov, 1947, 1955, 1972; Dahl, 1984; Demskyi, 1972, 1988; Izhakevych, 1973; Lychuk, 2019; Kosmeda, 2000; Potebnya, 1993; Sytar, 2017; Syzonov, 2018; Skrypnyk, 1973; Uzhchenko, 1993, 2003; V. Uzhchenko & D. Uzhchenko, 2007; Shanskyi, 1968, 1969; Shcherba, 1974, etc.) as well as *Western European and American scientists* (Bilyanova et al., 2019; Caillies & Butcher, 2007; Cordero, 2018; Espinal, 2009; Inoue, 2016; Gehrke & McNally, 2019; Gray & Biber, 2015; Holsinger, 2013; Krzysnik, 2010; Nunberg et al., 1994; Fellbaum, 2007, 2019; Sprenger et al., 2006; Svensen, 2009; Zolotaryova & Nguyen, 2018; Tabossi et al., 2008; Titone & Connine, 1999; Bargmann & Sailer, 2015; Cowie, 1998; Fraser, 1970; Kay et al., 2012; Tabossi et al., 2009; Ernst, 1981; Espinal & Jaume, 2010).

Most scholars mainly define *phraseologisms* as the independent linguistic units which are characterized by holistic meaning, component composition, grammatical categories, and reproducibility. They believe that the set of linguistic units that are inherent in these features constitute the volume of phraseology in any language.

As *linguistic units*, phraseologisms are: a) *metaphorical codified signs* that accumulate the cultural potential of the people and the mentality of the nation and are stored in the social memory of the ethnos; b) *phraseologically established and standardized codes*, the meanings of which provide an abstract representation for the component of cultural and national connotations, and embody the national consciousness and the people's spiritual world etc.

According to Sizonov (2018), „Phraseology is not just a constituent linguistic unit. It has a wider meaning – that of a certain concept, an expressive universal, which imparts additional emotional intensity to a mass media text (p. 288).“

Therefore, the **purpose of the article** is to analyse the modern understanding of phraseologisms and their functional role in communicative processes and states experienced by subjects of interaction.

Research methods

The following theoretical methods were used in the study: the analysis of linguistic literature, systematization and generalization of its results to determine the theoretical foundations of the phraseology problem; classification of particular linguistic provisions in order to determine communicative and stylistic functions of phraseologisms.

Basic material

In the presence of a large variety of terminological interpretations, the term „phraseological unit“, or its synonyms, „phraseologism“ or „idiom“ (in Western science), are recognized as the most convenient generic names for designation of a linguistic unit, which is the basic element of phraseology.

Being formed predominantly on the semantic-grammatical grounds, phraseological units are substantially different from free syntactic combinations, both in content and origin. Free word combinations are characterized by each word having the direct meaning. Such expressions are generated whenever there is a need to build a unit of linguistic communication. Phraseological entities have a holistic meaning and they are not generated every time but reproduced as ready-made structures for use in speech. The meaning of a free word combination is always the sum of meanings of the words that it is made of, and they form a living semantic and grammatical relationship. Instead, a phraseological unit arises as a result of reconsidering a free word combination: the words which make it up lose their direct meanings as a result of metaphorization, and they acquire new meanings when used in a phraseologism.

The issues connected with phraseological composition of the Ukrainian language are widely presented in research works by Avksentyev (1986), Bulakhovskiy (1927), Potebnya (1993), Skrypyk (1973), Udovychenko (1984), Uzhchenko (1993, 2003) and others.

In Ukrainian contemporary language standard terminology, the phraseologism is referred to as „the combination of words, which is reproduced in the language, and is lexically indivisible, stable in its composition, and integral in its meaning (Kovaliv, 2007, p. 546)“. Idioms are also interpreted as a deviation from the semantically determined connection between the components of a particular linguistic unit (phrase) and its meaning: as we move away

from the historically established primary meaning of the phrase components that caused the idiom to form, the connection between the form and the meaning becomes increasingly opaque, and obscured (Dunbar, 1991). The use of phraseologisms as signs of secondary nomination adds more expressiveness to speech. In literature, phraseologisms expand the potential of fiction, but also cause difficulties when it comes to translation into other languages (Kovaliv, 2007, p. 546).

A significant contribution to the definition of the essence of phraseologisms, classification of phraseological units, and their origins was made by Vinogradov (1947, 1955, 1972), Fortunatov (1957), Shakhmatov (2001), Shcherba (1974) and others (based on the material of the Russian language). The semantic classification of phraseological units, suggested by Vinogradov (1972), has become widespread in the modern Eastern European linguistics. Scientists have identified three groups of phraseologisms: (1) *phraseological fusions*, or idioms (idiomatic expressions); (2) phraseological unities; (3) phraseological compounds. Yet this division of all phraseologisms into three types is not conclusive.

While emphasizing the most essential features of phraseologisms (reproducibility in the process of communication, the integrity of meaning), M. Shanskyi (1968) based his phraseological theory on the degree of modification of the word's meaning in different syntactic and stylistic conditions of phrase formation. Having preserved the three main classes of phraseological units found in Vinogradov's scheme, Shanskyi distinguished the fourth class – *phraseological expressions*, which include „phraseological phrases so stable in their composition and use that they are not only semantically divisive, but also consist entirely of words with the free end */all is not gold that glitters/* (Shanskyi, 1968: 69)“.

From among all phraseological expressions, Shanskyi (1968) distinguishes two groups in terms of speech competence: (1) *phraseologisms of communicative nature*, which are predicative word-combinations equivalent to a sentence; they form a complete utterance and express a particular judgment */ khrin vid redky ne solodshyj/*; (2) *phraseological expressions of nominative nature*, which are combinations of words identical to only a certain part of a sentence, a verbal form of a particular concept and, as words, perform a nominative function in the language */ trudovi uspihky; palij vijny/* (ibid.).

Classifications of phraseological units (Gavrin, 1972; Efimov, 1969; Kunin, 1985; Cherednichenko, 1962) take into account semantic and stylistic nuances. For example, Gavrin (1972) distinguishes the following types of basic phraseological compounds:

- a) (a) figurative and expressive fixed compounds, which include metaphorical units */pustyty chervonoho pivnya/*, compounds with metaphorical components */yabluko nezgody/*, established comparisons */berehty yak zinytsyu oka/*, euphemisms */iz gryazi v knyazi/*, hyperbolas and litotes */garmatoyu ne prob'yesh; znyknuty bez slidul/*, tautological conjunctions */svynya svyneyu/*, compounds based on poetic syntax */pravda – dobre, a shchastya – krashche/*;
- b) (b) elliptical compounds that combine fixed word combinations */rad ne rad; ni puhu ni pera/*;
- c) (c) terminological phraseological expressions which include complex terms in the field of science, technology, art */zalomlennya promeniv; lancyugova reakciya; kult osoby/*;
- d) (d) aphoristic phraseologisms which express generalizations */druzi piznayutsya v bidi/*;
- e) (e) contextual compounds identified as fixed combinations, which are referred to as phraseological compounds in Vinogradov's classification;
- f) (f) idioms – fixed phrases that have lost their inner form */bajdyky byty/*.

Gavrin (1972) also classifies proverbs, sayings, and winged phrases modelled on sentences as phraseologisms, and points out the difference between proverbs and sayings in terms of structure. „The distinction between proverbs and sayings in terms of grammatical form is definitely of practical interest because of its apparent simplicity: a proverb is a sentence, while a saying is only a part of a sentence, i.e. its building material (Gavrin, 1972: 49).“

Potebnia (1993) classified a saying as an element of fables or proverbs, which was underdeveloped partially to become one of those: *lysyachyj hvist; sobaka na sini*.

Dahl (1984) defines a saying with this descriptive formula: „Educational expression, figurative language, simple circumlocution, allusion, a way of expression but without a parable, without judgment, an end and an application; it is the first part of a proverb (p. 14).“ A saying describes the qualities of a person, their condition, appearance, different circumstances of life, quantity, etc.

Skrypnyk (1973) notes that sayings are sometimes organized as sentences and are distinguished from proverbs by the following features: (1) they easily form synonymous relations; (2) they state the phenomena occurring at the moment of speaking; (3) they point to the facts that existed in the past or will exist in the future; (4) they only name an object or phenomenon.

The Eastern European linguistics notes that phraseologisms, being a stable combination of two or more words, do not only create semantic integrity in the process of speaking but are also perceived as ready-to-use verbal

formulas. By their specific structural properties, they differ from conventional free syntactic constructions as well as from individual words.

As noted by linguists, numerous phraseological units differ by their genetic, functional and structural-grammatical features. Like words, they belong to different types and classes. Each of them has its own way of formation and development. This applies to proverbs, sayings, winged expressions, and various idiomatic compounds.

The concept of the *content of phraseologism* includes the *lexical meaning* and its *grammatical categories*, which determine the general lexical and grammatical characteristics of a phraseologism, that is, its attribution to a certain category of fixed phrases: nominal /*tertyj kalach; synya panchohal*/; verbal /*vyhodyty suhym iz vody; pekty rakiv*/; adjectival /*nechystyj na ruku; na odyn kopyl shytyj*/; adverbial /*svit za ochi*/; exclamatory /*czur tobi pek; tym-to j ba!*/ and others.

The analysis of verbal phraseological units was made by Demskyi (1972), who presented numerous verbal phraseological series used for description of a person's state and procedural characteristics, aspects of life or peculiarities of ethnic culture.

Batiuk (1979), who described the most common phraseological expressions with participles, has focused on the analysis of proverbs and sayings, for example: *Ne spytavshy brodu, ne liz u vodu*; *Ne vzyavshys do sokyry, ne zrobysh xaty* and others.

Shevchenko, Rizun and Lysenko (1993) classified phraseologisms by their morphological and syntactic structure. The authors considered which parts of speech were the headword and the words dependent on it, and listed the structural models that are most commonly used:

- (1) noun + adjective: *bila vorona, krokodylyachi slozy*;
- (2) noun + noun: *sobaka na sini*;
- (3) noun + numeral: *za trydevyat zemel*;
- (4) verb + noun: *braty pryklad, kleyity durnya, pravdu kazhuchy*;
- (5) verb + adverb: *ne solono sorbavshy*;
- (6) adjective + noun: *gostryj na yazyk, tugyj na vuxu*;
- (7) preposition + noun: *promizh dilom, pry nagodi, pro sebe*;
- (8) adverb + adverb: *ridko ta yidko, koso-kryvo*.

It is important to note that, like any content word, phraseologisms have their own semes that differentiate their semantics from other linguistic units. This is where the commonality and similarity between a word and a phraseologism lies. Yet such commonality is quite relative because the conceptual content is conveyed, as a rule, with all the stable complex of components; categorical meaning is conveyed grammatically with a basic (dominant)

component: in verbal phraseologisms – with a verbal component, in nominal ones – with a nominal component etc. If it is impossible to distinguish a grammatically invariant component, the categorical meaning of a phraseologism is established syntactically – by the syntactic role of phraseologism in a sentence (Zhovtobriukh, 1984). There are no semantic and formal relations between the components of a phraseological unit that exist between the words in a free word combination. The generalized holistic meaning of a phraseologism acquires the highest degree of indivisibility when the component words lose their semantic and notional meaning completely with their nominative meaning. As emphasized by Sh. Bally, desemantization of the component words reaches such a level that „the speaker’s consciousness connects the whole expression to the idea which this expression symbolizes, and this connection makes one forget the intrinsic meaning of each element within such expression. In all such cases, dimming of the primary meaning and its forgetting are observed, in one way or another. *Either the very meanings of the words that make up a phraseologism are lost, or syntactic links are no longer perceived* (Bally, 1961: 102).“

As noted by Zhukov (1978), the reason for semantic and grammatical de-actualization of the primary meaning of the components is that they lose their objective (denotative) orientation, separately and as a group. From the moment of formation, *a phraseologism begins, with all of its lexical composition, to reflect such extra-linguistic reality* (objects, phenomena, events, properties, ideas etc.) with which *the components themselves have already lost their connection, fully or partially*. Due to such semantic reorientation, the components lose their semantic correlation with the corresponding words of free use.

The meaning of a certain share of phraseologisms is devoid of any motivation. This indicates a high degree of idiomaticity (e.g.: *peremyvayuchy kistochky; lyasy tochyty*). In such phraseological units, Vinogradov (1947) characterized the constituent elements as „a chemical unity“ of some soluble lexical parts which are seen as amorphous by contemporary language standards.

The metaphorical transfer of words-components in a phraseologism is based on a certain trait, which is manifested, for one reason or another, as the most significant one and which connects the image and the new formation based on this image-symbol. Speaking about *the general meaning of a phraseologism*, it does not depend in any way on the meaning of the corresponding free word combination, because it is *brought to life by the need and presence of the new things in reality, which „expect and „find“ special means for their expression in the language“* (Kovaliov & Boiko, 1985).

Avksentiev (1986) remarks that semantic indivisibility arises or is supported also by the fact that in phraseological units the structure includes obsolete words-components of foreign origin, archaisms, for example: „*zbyty z pantelyku*“, „*graty va-bank*“, etc.

Phraseological units of the Ukrainian language can enter into systematic *semantic relations* because they are inherent in phenomena of polysemy, homonymy, synonymy, and antonymy, as well as other words.

The synonymic series of phraseologisms in the broad sense is a micro-system within the synonymic system and the general system of the language that has arisen because of the possibility to refer in a different way to the same phenomena of the objective reality.

The most significant studies in Ukrainian phraseological synonymy were written by Batiuk (1966), Demskyi (1988), Kolomiets and Regushevskyi (1988), Skrypnyk (1973), Uzhchenko and Uzhchenko (2007). The scientists analyse same-type categorical meaning of phraseological synonyms, similar semantic compatibility with the words of the environment, conceptual areas of phraseological synonymy; they consider synonymic rows of proverbs and sayings, comparative phrases, they identify specific differences between the members of a series of phraseological synonyms; they identify the areas of use, degrees of emotional-expressive gradation and more.

The emergence of new meanings of a phraseologism (polysemy) is caused by the fact that a free word combination used in various verbal environments acquires varied semantic-syntactic compatibility and repeated metaphorization. Polysemy is based on repeated or parallel rethinking (Skrypnyk, 1973).

In the speech, cases and interpretations of *phrasemes-paronyms* as variants of the same polysemic phraseological unit often occur. Polysemy and paronymy are the two phenomena in the field of systemic links that are naturally related to each other. In this case, the phenomenon of paronymy is described to a lesser extent; this is reflected primarily in the practice of using phraseological units in speech, for example, *u czvitu – ukrytyj czvitom, u czviti – u rozkviti fizychnyx i duxovnyx syl*. The distinction between polysemy and paronymy of phraseologisms plays a significant role in the practice of human speech.

Researchers believe that paronymy in phrasemics is a common phenomenon, although not as common as in vocabulary.

Considering peculiarities of the component composition and structural organization, Demskyi (1988) identifies six types of phraseological paronyms.

Antonymy in phraseologisms is a common phenomenon. Antonyms are phraseologisms that contrast in meaning: *ni pary z vust – rozpustyty yazyka*. In addition, antonymic pairs can be formed with to the presence or absence of a negative particle: *nashogo polya yagoda – ne nashogo polya yagoda*, and also

with the use of antonymic words in their composition: *kydaty v zhar – kydaty v xolod*.

Most of the time, lexical composition of phraseologisms is stable, but in some cases there might be more variability. Variants can be distinguished by lexical units, word-building patterns, grammatical form, phonemic composition, word order, presence or absence of optional elements. The variability of phraseologisms is determined by the language tradition and it is not allowed in all cases. For example, you cannot say *zyisty psa* instead of *zyisty sobaku*, *lupcyuvaty bajdyky* instead of *byty bajdyky*. Knowing and understanding these concepts helps to improve and enrich the individual language of native speakers.

In linguistics, the issues concerning speech, communicative, and stylistic aspects in analysis of phraseologisms are also highlighted.

In particular, Shanskyi (1969) divided phraseological units of the Russian language into three categories from the viewpoint of stylistic use: inter-style phraseology, colloquial phraseology, and book phraseology.

A slightly different classification of phraseologisms in the Ukrainian language is suggested by Izhakevych (1973), who distinguishes their stylistic and style variety. By their use in speech, Izhakevych identifies three groups of phraseologisms: (a) phraseologisms which actively function in the contemporary Ukrainian language; (b) phraseologisms which are obsolete or extinct at the present stage of language development; (c) new phraseologisms which have recently entered the language or are in the process of formation, or are becoming set expressions (Izhakevych, 1973).

So far, there is no unified approach to development of techniques and methods for creating a communicative-stylistic classification of phraseologisms. Each of the stylistic classifications of phraseologisms allows elucidating expressive-stylistic functions of certain groups of phraseologisms only, but is unable to cover all the multifaceted and diverse phraseological material of the national language (Izhakevych, 1973; Skrypnyk, 1973; Uzhchenko & Avksentiev, 1990).

The sources of phraseologisms are diverse. Most often, they are formed by metaphorical or metonymical rethinking of free concepts from different fields of human activity. The derivative base for phraseological units can be both individual words and phrases. Syzonov (2018) is convinced that „mass media are the main driver and a mirror of the new phraseology’s inception (p. 279)“.

The role of components in disclosing a phraseological meaning is not always similar; they mostly form both metaphorical and metonymic transfers of free word combination meanings differently.

As Shevchenko (1985) notes, in the metaphorical transfer of meaning a phraseological unit undergoes the following stages in its formation:

- (1) the use of a free word combination with the direct meaning of its components, as a regular phrase;
- (2) the phrase used as a comparative expression, when the meaning which the phraseologism will have later is being formed;
- (3) the phrase with a metaphorical meaning which is added with reference to a comparison, emphasizing the figurative nature of such meaning;
- (4) the word-combination with a phraseological meaning without indications to reasons for the transfer.

The difference between the metaphorical and metonymical representation of reality in a phraseological unit lies in the fact that in the metaphorical representation it is required to compare two phenomena, and the metonymical representation covers different features of one unit. Bulakhovskiy (1927) noted that „the changes in meanings caused by association of ideas by contiguity, are generally less frequent than changes of metaphorical nature (p. 51).“ This view is also stated in research works (Uzhchenko & Avksentiev, 1990).

A detailed analysis of figurative-semantic factors of phraseologization is disclosed in the book „Ukrainian Phraseology“ by Uzhchenko and Avksentiev. In addition to metaphorization and metonymization, the authors supplement the list of main means of phraseologism formation with patterns based on synecdoche, hyperbola, litotes, periphrasis, euphemism, pun and symbols (Uzhchenko & Avksentiev, 1990).

In our opinion, the work by Uzhchenko and Uzhchenko (2007) presents the most exhaustive description of phraseologisms in Ukrainian studies, especially in terms of ideographic, semantic, genetic, functional, structural extra-linguistic, ethnic and linguistic-cultural characteristics, their stylistic connotation, basic concepts of Ukrainian culture in the composition of phrases and other aspects. The scientists have analysed new aspects in the study of Ukrainian phraseology; for example, for the purpose of our research we find the psychological-cognitive aspect, and the study of Ukrainian phraseology from ethnic-linguistic and cultural perspectives to be most relevant.

Among the linguistic studies of the last decades in the field of phraseology, a significant place belongs to the works focusing on the study of semantics, and disclosing the peculiarities in organization of phraseological units in different languages. Dobrovolskyi (1991) emphasizes the need to begin explorations of the distinction between conceptual (or cognitive) universals, on the one hand, and the actual speech (systemically immanent) phraseological universals, on the other hand. In his opinion, conceptual universals of phraseologisms are a part of the „language and thinking“ problem, and it can be solved with the use of methods borrowed from logic, psychology and cognitive sciences, along with conventional linguistic methods.

Kovshova (2010) conducted an associative experiment with the word-component *bread* within phraseological units as a representative of the most important symbol of Russian culture. Referring to the linguistic-cultural approach, the author believes that language contributes to the preservation and translation of cultural meanings, and the purpose of cultural research is to identify the ways and means of embodying culture in the content of linguistic signs. A special field for cultural linguistics is the phraseological composition of language, and this is for a reason, because „...phraseologisms are verbal signs with cultural memory; the „traces“ of culture are recorded in the images of phraseologisms; the cultural semantics (including symbolic meanings of culture) is „woven“ into their linguistic semantics (Kovshova, 2010: 165)“.

Velychko (2012) views phraseological syntactic structures as a special communicative type of sentences, proposes their semantic classification, which takes into account the generalized meanings of subjective modality, which are semantic universals and therefore understandable, and easy to learn.

It seems relevant that scientists turn to the origins of phraseological units which stem genetically from the ethnic culture of Ukrainians. All components of social life are the result of long-term development of society, and the speech activity of people reflects the social experience in semantics of phraseological units. As signs of national culture, phraseologisms need more comment on their sources of origin, the sphere of use and their use in a particular context.

Conclusions

Therefore, from the foregoing analysis of the works by leading linguists, we can see that phraseologisms can be considered, in our opinion, as a multi-vector linguistic phenomenon of speech, because phraseologisms are the combination of mind and emotion, and just like language, they are permeated with impressions, evaluations, and feelings, they are adapted to verbalize the semantics of speaker, listener and reader; they are entirely communicative and practical, with the widest range of connotations. Such intertwining of the subtle nuances of meaning creates their expressive-stylistic colouring and causes a stylistic stratification with boundless potential for functional use. Figurative expressions, which include phraseologisms, conceal a large amount of „compressed“ information, which provides a specific way of representing and evaluating persons, objects, phenomena and features, situations and different relationships. Expressive linguistic units are based on social-psychological and actually linguistic criteria for evaluation of expressive means. Emotionality and attitude-related nature of phraseologisms usually coincide with their expressi-

veness, so linguists consider the latter to be a categorical feature of phraseologisms. As a feature of phraseologisms, emotionality is associated with the function of conveying mood, feelings, emotions, and experiences. The emotional is always expressive; emotional linguistic units contain an evaluative component. The evaluative nature involves giving a monitoring-related characteristics of the subject, expressing opposite feelings and characterizing mental states of the speaker, thus causing the existence of additional stylistic colouring. Stylistics always deals with characterizing expressive aspects of phraseological units, and identifying the spheres of speech and literature/genre-related boundaries of their use. Stylistically coloured phraseologisms are identified by the style they belong to and by being established in certain areas of speech communication which are most closely related to their expressiveness.

References

- Avksentiev, L. H. (1986). „Osoblyvosti semantyky frazeolohichnykh odynyts suchasnoi ukrainskoi movy“ [„Peculiarities of semantics in modern Ukrainian phraseological units“]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian Language and Literature at School*, vol. 3, pp. 29–32 [in Ukrainian].
- Babych, N. D. (1971). *Frazeolohiia ukrainskoi movy [Phraseology of the Ukrainian Language]* (Part 1–2). Chernivtsi: Vyd-vo Chernivetskoho un-tu im. Yu. Fedkovycha [in Ukrainian].
- Bally, Sh. (1961). *Francuzskaya stilistika [French stylistics]*. (K. A. Dolina, Trans). Moscow: Izd-vo inostr. lit. [in Russian].
- Bargmann, S. & Sailer, M. (2015). The Syntactic Flexibility of Non-De-composable Idioms. *Abstract: 4th General Meeting of Parseme (Valletta, 19–20 March 2015)* (pp. 1–3). Goethe University Frankfurt am Main.
- Batiuk, L. I. (1979). „Naiuzhyvanishi frazeolohichni zvoroty z diiepryslivnykamy“ [„The most common phraseological turns with participles“]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian Language and Literature at School*, vol. 10, pp. 50–55 [in Ukrainian].
- Bilyalova, A. et al. (2019). Phraseological Units as a Mirror of National Mentality. *Journal of Research in Applied Linguistics*, vol. 10, pp. 1–9.
- Bulakhovskiy, L. A. (1927). „Vyrazni ta obrazni zasoby movy“ [„Expressive and figurative means of language“]. *Metodychni uvahy dlia vchytelia serednoi shkoly – Methodical Directives for Secondary School Teachers* (pp. 51). Kharkiv [in Ukrainian].

-
- Caillies, S. & Butcher, K. (2007). „Processing of Idiomatic Expressions: Evidence for a New Hybrid View“. *Metaphor and Symbol*, vol. 22, issue 1, pp. 79–108. <https://doi.org/10.1080/10926480709336754>
 - Cherednichenko, I. H. (1962). *Narysy z zahalnoi stylistyky suchasnoi ukrainskoi movy [Essays on General Stylistics of Modern Ukrainian Language]*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
 - Cordero, M. S. (2018). „Phraseological units with comparative structure: divergences in their delimitation and lexicographic classification“. *Revista Kanina*, vol. 42, issue 3, pp. 141–159. <https://doi.org/10.15517/rk.v42i3.35921>
 - Cowie, A. (1998). *Phraseology: Theory, Analysis and Applications*. Oxford: Oxford University Press.
 - Dahl, V. I. (1984). „Napunoe“ [„On the Way“]. *Poslovichy russkogo naroda – Proverbs of the Russian People*. (Vols. 1–2). Moscow: Khudozh. pit. [in Russian].
 - Demskyi, M. T. (1972). „Diieslivni frazeolohichni odyntsi“ [„Verbal Phraseological Units“]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian Language and Literature in School*, vol. 6, pp. 36–38 [in Ukrainian].
 - Demskyi, M.T. (1988). „Frazemna paronimiia“ [„Phraseme Paronymy“]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian Language and Literature in School*, vol. 1, pp. 23–32 [in Ukrainian].
 - Dobrovolsky, D. O. (1991). K probleme frazeologicheskikh universalij [On the Problem of Phraseological Universals]. *Filologicheskie nauki – Philological Sciences*, vol. 2, pp. 95–103.
 - Dunbar, G. (1991). *The cognitive lexicon*. Tübingen: Narr.
 - Efimov, A. I. (1969). *Stilistika russkogo yazyka [Stylistics of the Russian Language]*. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
 - Ernst, T. (1981). „Grist for the linguistic mill: Idioms and ‘extra’ adjectives“. *Journal of Linguistic Research*, vol. 1, Issue 3, pp. 51–68.
 - Espinal, M. (2009). „Clitic incorporation and abstract semantic objects in idiomatic constructions“. *Linguistics*, vol. 47, issue 6, pp. 1221–1271. <https://doi.org/10.1515/LING.2009.044>
 - Espinal, M.T. & Jaume, M. (2010). „On classes of idioms and their interpretation“. *Journal of Pragmatics*, vol. 42, issue 5, pp. 1397–1411. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2009.09.016>
 - Fellbaum, C. (2019). „How flexible are idioms? A corpus-based study“. *Linguistics*, vol. 57, issue 4, pp. 735–767. <https://doi.org/10.1515/ling-2019-0015>
 - Fellbaum, Ch. (2007). The ontological loneliness of idioms. In A. Schalley & D. Zaefferer (Eds.), *Ontolinguistics* (pp. 419–434). Berlin & New York: Mouton de Gruyter.

- Fortunatov, F. F. (1957). *Izbrannye trudy [Selected Works]*. (Vols. 1–2). Moscow: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- Fraser, B. (1970). „Idioms within a transformational grammar“. *Foundations of Language*, vol. 6, pp. 22–42.
- Gavrin, S. G. (1972). „Zametki po teorii frazeologii“ [„Notes On the Theory of Phraseology“]. *Problemy ustojchivosti i variantnosti frazeologizmov – Problems in Stability and Variation of Phraseological Units* (pp. 127–142). Tula [in Russian].
- Gehrke, B. & McNally, L. (2019). „Idioms and the Syntax/Semantics Interface of Descriptive Content vs. Reference“. *Linguistics*, vol. 57, issue 4, pp. 769–814. <https://doi.org/10.1515/ling-2019-0016>
- Gray, B. & Biber, D. (2015). Phraseology. In D. Biber & R. Reppen (Eds.), *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics* (pp. 125–145). <https://doi.org/10.1017/CBO9781139764377.008>
- Holsinger, E. (2013). „Representing idioms: Syntactic and contextual effects on idiom processing“. *Language and Speech*, vol. 56, issue 3, pp. 373–394. <https://doi.org/10.1177/0023830913484899>
- Inoue, A. (2016). „An Eclectic Phraseological Research on the Formation and Degrammaticalization of Phraseological Units“. *International Journal of English Linguistics*, vol. 6, issue 4, pp. 1–11. <https://doi.org/10.5539/ijel.v6n4p1>
- Izhakevych, H. P. (1973). Stylistyka frazeolohichnykh odynyts [Stylistics of Phraseological Units]. In I. K. Bilodid (Ed.), *Suchasna ukrainska literaturna mova: stylistyka – Contemporary Ukrainian Literary Language: Stylistics* (pp. 150–210). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kay, P. et al. (2012). *A Lexical Theory of Phrasal Idioms*. Unpublished manuscript. Stanford, CA: Stanford University.
- Kolomiets, M. P. & Regushevskiy, Ye. S. (1988). *Slovyk frazeolohichnykh sinonimiv [Dictionary of Phraseological Synonyms]*. Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Kosmeda, T. (2000). *Aksiolohichni aspekty prahmalinhvistyky [Axiological Aspects of Pragmalinguistics]*. Lviv: LNU im. Ivana Franka [in Ukrainian].
- Kovaliov, V. P. & Boiko, O. V. (1985). „Frazeolohizmy u khudozhnomu movleni“ [„Phraseologisms in the Language of Fiction“]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian Language and Literature at School*, vol. 10, pp. 32–36 [in Ukrainian].
- Kovaliv, Yu. I. (2007). Frazeolohizm [Phraseologism]. In Yu. I. Kovalev (Ed.), *Literaturna entsyklopediia – Literary Encyclopedia* (Vols. 1–2). (Vol. 2, p. 546). Kyiv: Academy [in Ukrainian].

- Kovshova, M.L. (2010). „Lingvokulturologicheskij analiz i asociativnyj jeksperiment vo vzaimodejstvii: na primere frazeologizmov so slovom-komponentom *hleb*“ [„Linguistic-cultural analysis and associative experiment in interaction: exemplified by phraseological units with the word component *bread*“]. *Voprosy psiholingvistiki – Journal of Psycholinguistics*, vol. 2, issue 12, pp. 165–176.
- Krzysnik, E. (2010). „Idiomatic word or Phraseological Unit“. *Slavisticna Revija*, vol. 58, pp. 83–94.
- Kunin, A. V. (1985). „O porozhdayushhem frazeologicheskom kontekste“ [„On the Generative Phraseological Context“]. *Frazeologicheskaya semantika v kommunikativnom aspekte – Phraseological semantics in the communicative aspect*, vol. 244, pp. 98–102 [in Russian].
- Lychuk, M. (2019). „Cemantyka ironichnoho zaperechennia u strukturi napivfrazeolohizovanykh rechen: cherez pryzmu psikholinhvistychnykh osoblyvostei movlennievoi diialnosti“ [„Semantics of Ironic Negation in the Structure of Semi-Phraseological Sentences: Seen Through the Prism of Psycholinguistic Peculiarities of Speech Activity“]. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, vol. 26, issue 2, pp. 243–259. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2019-26-2-243-259> [in Ukrainian].
- Nunberg, G. et al. (1994). „Idioms“. *Language*, vol. 70, issue 3, pp. 491–538. <https://doi.org/10.2307/416483>
- Potebnya, A. A. (1993). *Mysl i yazyk [Thought and Language]*. Kyiv [in Russian].
- Shakhmatov, A. A. (2001). *Sintaksis russkogo yazyka [Russian Syntax]*. Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- Shanskyi, N. M. (1968). „O frazeologizme kak yazykovoj edinice i predmete frazeologii“ [„On phraseologism as a linguistic unit and subject of phraseology“]. *Problemy ustojchivosti i variantnosti frazeologicheskikh edinic – Problems of phraseological units' stability and variation* (p. 69). Tula [in Russian].
- Shanskyi, N. M. (1969). *Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka [Phraseology of the Modern Russian Language]* (2nd ed., rev.). Moscow: Vysshaya shkola [in Russian].
- Shcherba, L. V. (1974). *Yazykovaya sistema i rechevaya deyatelnost [Language System and Speech Activity]*. Leningrad [in Russian].
- Shevchenko, L. Yu. (1985). „Rol metafory i metonimii u tvorenni frazeolohichnykh odynyt“ [„The role of metaphor and metonymy in creation of phraseological units“]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli – Ukrainian Language and Literature in School*, vol. 10, pp. 26–32 [in Ukrainian].

- Shevchenko, L. Yu. et al. (1993). „Suchasna ukrainska mova“ [„Modern Ukrainian Language“]. *Dovidnyk – Directory* (pp. 172–173). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Skrypnyk, L. H. (1973). *Frazeolohiia ukrainskoi movy [Phraseology of the Ukrainian Language]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- *Slovyk ukrainskoi movy [Dictionary of the Ukrainian Language]*. (1970–1980). (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Sprenger, S. et al. (2006). „Lexical access during the production of idiomatic phrases“. *Journal of Memory and Language*, vol. 54, issue 2, pp. 161–184. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2005.11.001>
- Svensen, B. (2009). „Idioms and other fixed word combinations“. In *Handbook of Lexicography: The Theory and Practice of Dictionary-Making* (pp. 188–204). Cambridge University Press.
- Sytar, G. (2017). *Syntaksychni frazeologizmy v rozrizi konstruktsiyinoyi gramatyky [Syntactic Phraseologisms in the Context of Structural Grammar]*. Vinnytsia: TOV „Nilan-LTD“ [in Ukrainian].
- Syzonov, D. (2018). „Media Phraseology and the Dynamics of the Ukrainian Language: The Psycholinguistic and Stylistic Paradoxes“. *Psiholingvistika – Psycholinguistics*, vol. 24, issue 2, pp. 277–291. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2018-24-2-277-291>
- Tabossi, P. et al. (2008). „Processing idiomatic expressions: Effects of semantic compositionality“. *Journal of Experimental Psychology. Learning, Memory, and Cognition*, vol. 34, issue 2, pp. 313–327. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.34.2.313>
- Tabossi, P. et al. (2009). „Idiom syntax: Idiosyncratic or principled?“ *Journal of Memory and Language*, vol. 61, pp. 77–96. <https://doi.org/10.1016/j.jml.2009.03.003>
- Titone, D. A. & Connine, C. M. (1999). „On the compositional and noncompositional nature of idiomatic expressions“. *Journal of Pragmatics*, vol. 31, issue 12, pp. 1655–1674. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(99\)00008-9](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(99)00008-9)
- Udovychenko, H. M. (1984). *Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy [Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language]*. (Vols. 1–2). Kyiv: Vyshcha shkola [in Ukrainian].
- Uzhchenko, V. D. & Avksentiev, L. H. (1990). *Ukrainska frazeolohiia [Ukrainian Phraseology]*. Kharkiv: Osnova [in Ukrainian].
- Uzhchenko, V. D. & Uzhchenko, D. V. (2007). *Frazeolohiia suchasnoi ukrainskoi movy [Phraseology of the Modern Ukrainian Language]*. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].

- Uzhchenko, V. D. (1993). „Vnutrishnia forma frazeolohizmu v zviazku z vnutrishnoiu formoiu slova“ [„The internal form of phraseologism in relation to the internal form of the word“]. *Movoznavstvo – Linguistics*, vol. 3, pp. 23–30 [in Ukrainian].
- Uzhchenko, V. D. (2003). *Skhidnoukrainska frazeolohiia [Eastern Ukrainian Phraseology]*. Luhansk: Alma-mater [in Ukrainian].
- Velychko, A. V. (2012). Sintaksicheskie sredstva obydennoho obshhenija. Predlozhenija frazeologizirovannoj struktury [Syntactic means of everyday communication. Sentences with phraseological structure]. In E. F. Tarasov, N. F. Ufimceva & V. P. Sinjachkin (Eds.), *Proceedings of the conference „Zhizn jazyka v kulture i sociume-3“ – „Life of the language in culture and society-3“ (Moscow, 20–21 April 2012)*, (pp. 234–236). Moscow: Izd-vo „Jejdos“ [in Russian].
- Vinogradov, V. V. (1947). *Ob osnovnykh tipakh frazeologicheskikh edinicz v russkom yazyke [On the main types of phraseological units in Russian language]*. Moscow – Leningrad: AN SSSR [in Russian].
- Vinogradov, V. V. (1955). „Itogi obsuzhdeniya voprosov stilistiki“ [„Results of the Discussion On Stylistics Issues“]. *Voprosy yazykoznanija – Linguistics Issues*, vol. 1, pp. 60–87 [in Russian].
- Vinogradov, V. V. (1972). Russkij yazik [Russian language]. In *Grammaticheskoe uchenie o slove [Grammar Doctrine of the Word]* (pp. 9–45). Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
- Zhovtobriukh, M. A. (1984). *Ukrainska literaturna mova [Ukrainian Literary Language]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Zhukov, V. P. (1978). *Semantika frazeologicheskikh oborotov [Semantics of Phraseological Expressions]*. Moscow: Prosveshhenie [in Russian].
- Zolotaryova, L. A. & Nguyen, A. N. (2018). „Sintaksicheskie frazeologicheskie ediniczy v leksikograficheskom predstavlenii“ [„Syntactic Phraseological Units in Lexicographical Description“]. *Nauchnyj dialog – Scientific dialogue*, vol. 6, pp. 19–31. <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2018-6-19-31>

Лариса КАЛМИКОВА
Наталія ХАРЧЕНКО
Інна МИСАН

ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття присвячена аналізу важливих для мовознавства мало-чисельних психолінгвістичних розвідок фразеологічних одиниць. Ці дослідження репрезентують опис функціонування у висловлюваннях людини фразеологічних виразів, які розглядаються у функціональному аспекті в якості оперативних мовленнєвих одиниць, певних блоків сприймання і відтворення стійких виразів. Досліджено, що з-поміж фразеологічних виразів розрізняються дві групи з погляду мовленнєвої компетенції: 1) фразеологізми комунікативного характеру, що являють собою предикативні словосполучення рівноцінні реченню, вони є цілим висловленням, виражають те чи інше судження; 2) фразеологічні вирази номінативного характеру, що є сполученням слів, ідентичним лише певній частині речення, словесною формою того чи іншого поняття і, як слова, виконують у мові номінативну функцію (Шанский, 1968). Встановлено, що в класифікаціях фразеологічних одиниць враховано семантичні й стилістичні відтінки.

Ключові слова: фразеологізми, фразеологічні одиниці, фразеологічне значення, класифікація фразеологізмів

Izvorni naučni rad
UDK 81'42:811.111

Gloria VICKOV (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
gvickov@ffst.hr

ISTRAŽIVANJA DISKURSNIH OZNAKA U PISANJU NA ENGLESKOME KAO STRANOM JEZIKU

Iako je ispitivanje teorijskih odrednica diskursnih oznaka predmetom mnogobrojnih lingvističkih studija, empirijska istraživanja ovih jezičnih jedinica, krucijalnih, između ostalog, za razvijanje pragmatičke jezične kompetencije, u kontekstu primijenjene lingvistike su znatno rjeđa, osobito u području njihove uporabe u pisanju na inim jezicima. U ovom radu donosimo kritički prikaz relevantnih istraživanja diskursnih oznaka u pisanju na engleskom kao stranom jeziku.

Ključne riječi: *diskursne oznake, pisanje na engleskom kao stranom jeziku*

1. Uvod

Iako su lingvističke studije tijekom posljednja tri desetljeća iznjedrile čitav niz različitih spoznaja i oprečnih stavova vezanih uz teorijsko određivanje diskursnih oznaka, istraživanja ovih lingvističkih jedinica u kontekstu primijenjene lingvistike, osobito u području usvajanja inih jezika znatno su slabije zastupljena. No i u tom području postoji nesrazmjer s obzirom na zastupljenost empirijskih istraživanja, pri čemu evidentno dominiraju ona usredotočena na govoreni diskurs. K tomu, prevladavaju studije koje ispituju uporabu diskursnih oznaka u govorenju na engleskom kao stranom jeziku i koja imaju, u osnovi, vrlo slična, gotovo identična metodološka polazišta. Fokusirajući se na manji broj istih ili sličnih diskursnih oznaka (npr. *well, you know i like*), takve studije provode kvantitativnu i kvalitativnu komparativnu analizu na uzorcima izvornih i neizvornih govornika engleskoga jezika, pri čemu izvor svojih teorijskih orijentacija uglavnom pronalaze u diskursnom pristupu Deborah Schiffrin (1987).

S druge strane, malobrojna istraživanja okrenuta proučavanju načina na koji neizvorni govornici upotrebljavaju diskursne oznake u pisanim tekstovi-

ma na engleskome jeziku razmatraju navedenu problematiku iz dvaju donekle različitih teorijskih kutova.

Veći dio empirijskih studija iz ovoga područja bavi se uporabom *kohezivnih sredstava* u pisanim uradcima neizvornih govornika engleskoga jezika.¹ Te su nam studije zanimljive jer su u navedena jezična sredstva uključene i riječi koje u jeziku vrše slične funkcije kao i diskursne oznake, a terminološki su prepoznate kao *vezna sredstva, konjunktori* (engl. *conjunctions*) ili *konektori* (engl. *connectors*). Neki lingvisti, npr. McCarthy (1991), Aijmer (2002), Buitkien (2005) u potpunosti izjednačavaju diskursne oznake s konjunktori-*ma*, pri čemu na diskursne oznake gledaju kao na širi pojam koji, osim konjunktora, koji su karakteristični za pisane tekstove, uključuju i interakcijske kohezivne oznake (npr. *well, like, right, so, now, okay*). Sva istraživanja, koja ćemo razmatrati u sljedećem poglavlju, svoje teorijsko uporište pronalaze u djelu *Cohesion in English* koje su 1976. godine objavili Michael A. K. Halliday i Ruqaiya Hasan. Riječ je, dakle, o teorijskoj perspektivi unutar koje se vezna (kohezivna) sredstva dovode u tjesnu vezu s kohezijom i koherencijom kao glavnim odrednicama teksta. Konjunktori (konektori) se pritom, zajedno s ostalim kohezivnim vezama (referencijalnom kohezijom, supstitucijom, elipsom i leksičkom kohezijom) smatraju mehanizmom koji specificira određene semantičke odnose između dviju rečenica. Njihova se glavna funkcija očituje u povezivanju jezičnih iskaza u koherentan i kohezivan pisani diskurs.

Osim istraživanja utemeljenih na Hallidayevu i Hasaničinu semantičkom pristupu, posljednjih desetak godina javljaju se, doduše u znatno manjem broju, i ona empirijska istraživanja koja svoja teorijska ishodišta pronalaze prvenstveno u Fraserovu pragmatičkom pristupu. Sukladno tome, predmetne jezične jedinice isključivo nazivaju *diskursnim oznakama* prihvaćajući ih kao riječi koje pospješuju usmenu i pisanu komunikaciju, odnosno kao riječi koje unaprjeđuju slušateljeva i čitateljeva poimanja koherentnog diskursa (usp. Fraser, 1996).

2. Istraživanja prema semantičkom teorijskom okviru

Empirijske studije kohezije i koherencije, utemeljene na semantičkom pristupu M. A. K. Hallidaya i R. Hasan, pojavile su se u ranim osamdesetim godinama prošloga stoljeća (uglavnom u Sjedinjenim Američkim Državama), pri čemu je, u početku, većina znanstvenika istraživala kohezivna sredstva samo u esejima izvornih govornika engleskoga jezika. S obzirom na istraži-

¹ Manji broj sličnih istraživanja proveden je i u području tzv. *on-line* pisanja (uglavnom elektroničke poruke), npr.: Biesenbach-Lucas i Weasenforth, 1997, 2001).

vanja kohezivnih sredstava, posebice konjunktora, u sastavcima neizvornih govornika engleskoga jezika, oni se, znatno kasnije, analiziraju ili kao zasebna skupina (npr. u Field i Oi, 1992; Blagoeva, 2001) ili zajedno s ostalim kohezivnim sredstvima (na primjer, u Johnson, 1992; Dueraman, 2006). Istraživanjima se, slično studijama gore navedenih američkih lingvista, upućuje na važnost kohezivnih sredstava u vrjednovanju kvalitete učeničkih pisanih uradaka, ali i, općenito, u razvijanju vještine pisanja na engleskome kao stranom jeziku.

Identično rezultatima studija provedenih na temelju pisanih uradaka izvornih govornika engleskoga jezika, iz empirijskih istraživanja uporabe kohezivnih sredstava u sastavcima učenika engleskoga kao stranog jezika proizlazi da radovi, koji su holistički visoko vrednovani, sadrže više kohezivnih sredstava od lošije ocijenjenih sastavaka. **Lieber** (1980) i **Anderson** (1980) pritom svjedoče o leksičkoj koheziji kao najzastupljenijem kohezivnom sredstvu, nakon kojeg slijede referencijalna kohezija i konjunktori. Upoređujući eseje izvornih govornika (N=2) i učenika engleskoga jezika (N=4), **Connor** (1984) također izvještava o relativno visokoj učestalosti leksičke kohezije (od 76% do 86%) kod obiju grupa ispitanika. Uočava, nadalje, učestaliju uporabu konjunktora i referencijalne kohezije u sastavcima učenika engleskoga jezika nego u radovima izvornih govornika. Razmatrajući rezultate u cjelini, ne nalazi kvantitetu kohezivnih sredstava kao diskriminirajući čimbenik između pisanja izvornih govornika i pisanja učenika engleskoga jezika.

Suprotno nalazima prethodnih studija, **Lindsay** (1985, u Johnson, 1992) bilježi samo 3% više kohezivnih obilježja u visoko vrjednovanim esejima (N=5) izvornih govornika u odnosu na njihove eseje s lošijom ocjenom (N=5). S druge strane, visoko ocijenjeni eseji učenika engleskoga jezika (N=5) sadrže 5,4% manje kohezivnih sredstava nego loše ocijenjeni uradci (N=5), odnosno 2% manje kohezije od visoko ocijenjenih eseja izvornih govornika. Pritom obje grupe ispitanika češće upotrebljavaju referencijalnu koheziju i konjunktore nego leksičku koheziju. U komparativnoj analizi eseja 12 kineskih i 12 australskih studenata **Hu** i dr. (1982) utvrđuju kako kineski studenti češće upotrebljavaju konjunktore u pisanju eseja na engleskome jeziku, dok australski češće pribjegavaju uporabi leksičke kohezije.

Slična istraživanja upućuju na značajne razlike u kohezivnim obilježjima s obzirom na vrste pisanih diskursa. Na osnovi pisanja argumentativnih eseja **Field** i **Oi** (1992) uspoređuju uporabu konjunktora na uzorku od 67 studenata iz Hong Konga i 29 australskih studenata. Autori utvrđuju da honkonški studenti značajno češće upotrebljavaju konjunktore nego australski studenti i da konjunktore obično stavljaju na početak rečenice.

Istraživanje kohezije na osnovi ekspozicijskih eseja provodi **Johnson** (1992) u koje, kao ispitanike, uključuje 20 malajskih studenata i 20 izvornih govornika engleskoga jezika. Autorica pritom pravi svojevrsni iskorak u odnosu na dotadašnja slična istraživanja i uključuje eseje na malajskome kao materinskom jeziku (N=20). Ističe potrebu za praćenjem utjecaja materinskoga jezika i učenikove vlastite kulturne baštine na razvijanje vještine pisanja na engleskome kao stranom jeziku. U tome se poziva na istraživanje iz 1966. godine kada je Robert Kaplan izvršio analizu čak 600 sastavaka i pritom zaključio: „svaki jezik i svaka kultura ima sebi svojstveno uređenje odlomka, a dio je učenja određenoga jezika svladavanje njegova logičkog sustava“ (u Johnson, *ibid.*:2). Njegovu su tvrdnju potvrdile mnoge nadolazeće međukulturalne studije iz područja retorike upućujući na to kako se unutarnja logika i organizacija teksta mogu znatno razlikovati u različitim jezicima.² Sukladno tome, Johnson (*ibid.*) vjeruje da praćenje utjecaja materinskoga jezika na pisanje na engleskome kao stranom jeziku može pomoći i u razumijevanju razlika u uporabi kohezivnih elemenata. Istodobno, uvažavanje učenikove vlastite kulturne pozadine moglo bi rasvijetliti odnos između vrsta kohezivnih sredstava i koherencijskog modela upotrijebljenoga retoričkog stila. Rezultati analize kohezivnih sredstava u autoričinu istraživanju pokazuju da nema razlika u količini kohezije između „dobrih“ i „loših“ sastavaka, kako onih koje su pisali malajski studenti na materinskome i engleskom jeziku tako i onih koje su na engleskome pisali izvorni govornici. Međutim, vrste kohezivnih veza, koje su izvorni govornici obaju jezika upotrijebili u svojim sastavcima na materinskome jeziku, znatno variraju. Na primjer, „dobri“ sastavci na malajskom imaju najviše semantičkih kohezivnih veza. S druge strane, izvorni govornici engleskoga jezika, čiji su sastavci ocijenjeni kao „dobri“, najčešće su upotrebljavali sintaktička kohezivna sredstva (konjunktore i referencu). Upravo su takvu koheziju preferirali i malajski studenti čiji su sastavci na engleskome jeziku ocijenjeni kao „dobri“. Iako je iz ovih rezultata, zbog premalog uzorka, teško izvući uopćene zaključke, čini se da ovo istraživanje potvrđuje teorijsku distinkciju između kohezije i koherencije u pisanome diskursu. Naime, to što nema značajne razlike između kvantitete, odnosno učestalosti kohezivnih sredstava i kvalitete pisanja sastavaka sugerira da je model koherencije ili organizacija idejnih cjelina ono što određuje kvalitetu. U ovom slučaju, model koherencije uključuje i varijabilnost u uporabi različitih vrsta kohezivnih sredstava u sastavcima na materinskom jeziku kod obiju grupa ispitanika. Ovdje Johnson (*ibid.*) podsjeća na tvrdnju Hallidaya i Hasana (1976: 18-28)

² Za detaljan pregled literature o retoričkim uzorcima uvjetovanima jezikom i kulturom vidi u Kaplan (1983).

da modeli koherencije ovise o temi ili „kontekstu situacije“, dakle o vanjskim čimbenicima koji upućuju pisca na odabir određenog stila, vokabulara i organizacije sadržaja. U skladu s tim, rezultati ovog istraživanja naznačuju da je upravo tema sastavaka na malajskom i engleskom jeziku ona dimenzija koja je diktirala razlike u organizaciji sadržaja i uporabi jezika, dakle i u uporabi kohezivnih sredstava. Drugim riječima, razvijanje sadržaja u sastavcima izvornih govornika na malajskome i engleskom jeziku upućuje na postojanje međukulturalnih različitosti u uvjetima nužnima za pisanje kvalitetnih pisanih uradaka. K tome, analiza sastavaka malajskih studenata na engleskom jeziku upućuje na utjecaj prethodnog iskustva pisanja na malajskome kao materinskom jeziku u području uporabe sintaktičkih kohezivnih sredstava, tj. konjunktora i referencijalne kohezije.

Rezultate koji su, suprotno onima iz prethodne studije, uputili na postojanje korelacijskog odnosa između učestalosti kohezivnih veza i kvalitete pisanih uradaka, dalo je istraživanje koje je **Norment** (1994) proveo na uzorku od 30 kineskih studenata. Ispitanici su pisali ekspozicijske i narativne eseje na kineskome i engleskom jeziku. Analizom eseja također se utvrdilo da postoji razlika u uporabi kohezivnih sredstava u odnosu na vrstu pisanog diskursa. Proučavanjem kohezivnih sredstava u ekspozicijskim sastavcima kineskih studenata bavio se i **Zhang** (2000). Analizirajući uzorak od 107 eseja na engleskome jeziku, uočio je da su studenti upotrebljavali različite vrste kohezivnih sredstava, pri čemu je leksička kohezija najčešće zastupljena. Slijede ju konjunktori i referencijalna kohezija. Ovo istraživanje pokazuje da nema statistički značajne razlike između broja upotrijebljenih kohezivnih veza i kvalitete sastavaka. U okviru kvalitativne analize uočena su određena kohezivna obilježja u pisanju kineskih studenata na engleskome jeziku, među kojima se ističu prečesta i nepravilna uporaba konjunktora (npr. *and, also, besides, in addition, furthermore, what is more*) te dvosmislenost u referencijalnoj koheziji.

Još jedno istraživanje s kineskim ispitanicima, fokusirano isključivo na konjunkcijsku koheziju, provode **Field** i **Oi** (1992), pri čemu potvrđuju hipotezu da kineski govornici u pisanju na engleskome jeziku znatno češće upotrebljavaju konjunktore od izvornih govornika sličnog stupnja školovanja (kraj srednjoškolskog obrazovanja). Također se utvrđuju različitosti u pozicioniranju ovih kohezivnih sredstava te odabir različitih konjunktora za izražavanje istih konjunkcijskih odnosa. Kineski ispitanici skloni su tako stavljanju konjunktora na početne pozicije u odlomcima i rečenicama izbjegavajući njihov središnji položaj u rečenici. Također su, za razliku od izvornih govornika engleskoga jezika, skloni uporabi šireg spektra konjunkcijskih sredstava. Rezultati analize njihovih eseja upućuju na prečestu, a katkada i nepravilnu uporabu engleskih konjunktora. Razlog tome autori vide u izloženosti kine-

skih učenika naglašenom varijetetu engleskih konjunkcijskih sredstava tijekom formalnog školovanja. Osim utjecaja udžbenika i nastavnika na usvajanje konjunktora, Field i Oi (ibid.) upozoravaju i na mogućnost interferencije materinskoga jezika. Kao primjer navode nepravilnu uporabu konjunktora *on the other hand* uzrokovanu doslovnim prevođenjem sličnog konjunktora iz kineskog jezika koji, međutim, ima funkciju izražavanja dopune nečega, a ne oprečnosti poput navedenoga engleskoga kohezivnog sredstva. Naposljetku, kao problematično područje u procesu usvajanja engleskih konjunktora autori izdvajaju i pitanje njihove odgovarajuće uporabe s obzirom na izražavanje formalnosti i neformalnosti. Navedene pojave prečeste i neodgovarajuće uporabe engleskih konjunktora trebale bi se, zaključuju autori, uzeti u obzir u osmišljavanju nastave engleskoga kao stranog jezika. Jedino sustavno osvjetavanje učenika na planu svojstava i funkcija engleskih kohezivnih sredstava, redovito uvježbavanje njihove uporabe u različitim kontekstima i registrima te razvijanje svijesti učenika o mogućoj interferenciji materinskoga jezika može unaprijediti njihovu vještinu pisanja na engleskome jeziku, a da pritom ne naruše ono što je prirodno u njihovu stilu pisanja.

Sljedeće istraživanje kohezije u esejima kineskih studenata, na akademskoj razini, provodi i **Jin** (2001). Kvantitativno obrađuje 18 pisanih uradaka šestero studenata koji su, s obzirom na jezičnu kompetenciju, raspoređeni u dvije grupe: studenti na srednjoj i oni na naprednoj razini znanja. Eseji pripadaju trima žanrovskim vrstama: definicijskom, analitičkom i istraživačkom eseju. Analiza je provedena s obzirom na žanrove i s obzirom na razine jezične kompetencije. Rezultati pokazuju da su osobna i demonstrativna referencijska kohezija, aditivni i vremenski konjunktori te leksičko ponavljanje u velikoj mjeri zastupljeni u svim trima žanrovima i na objema razinama jezične kompetencije. Međutim, u odnosu na studente srednjeg stupnja jezične kompetencije, ispitanici na naprednoj razini upotrebljavaju, u nekima od kategorija, značajno više kohezivnih veza. Ove varijacije pak ne podržavaju tvrdnju da ne postoji suodnos između lingvističke sposobnosti u engleskome kao stranom jeziku i sposobnosti pisanja na istom jeziku (Kaplan i Palhinha, 1982, u Jin, ibid.). Razmatrajući sposobnost pisanja sastavaka neizvornih govornika engleskoga jezika, **Kaplan** i **Palhinha** tvrde da ovladavanje odgovarajućim vještinama u govorenju ne jamči ovladavanje odgovarajućim vještinama u pisanju. Takvo mišljenje temelje na uvjerenju da se vještina pisanja ne prenosi automatski iz vještine govorenja i da lingvistička sposobnost ne osigurava sposobnost pisanja. Navedeno se, tvrde autori, posebno odnosi na neizvorne govornike engleskoga jezika čija kompetencija u govorenju engleskom, engleskome leksiku i gramatici ne povlači automatski za sobom i njihovu kompetenciju u pisanju kohezivnih pisanih uradaka na tom jeziku. Jin (ibid.) drži

takav stav prihvatljivim ako se uzme u obzir da je lingvistička sposobnost tek jedan dio sposobnosti pisanja i da se njezina uloga ogleda u proizvođenju gramatički dobro strukturiranih rečenica. Gledajući s tog aspekta, uistinu, ne mora nužno postojati korelacija između sposobnosti pisanja gramatički korektnih rečenica i sposobnosti sastavljanja retorički učinkovitih rečenica ili proze. Potonja sposobnost iziskuje znanje i vještine iznad gramatičke i vokabularne kompetencije. Kvalitetno pisanje podrazumijeva sposobnost učinkovitog pisanja s obzirom na zadovoljavanje općih retoričkih standarda cjeline, koherencije, fabularnoga tijeka, osjećaja za čitatelje i poštivanje specifičnosti različitih žanrova. Međutim, rezultati Jinove studije ne podržavaju navedene argumente. Oni pak jasno upućuju na postojanje svojevrsnoga suodnosa između lingvističke sposobnosti – izmjerene standardnim testovima kompetencije u engleskome kao stranom jeziku (engl. *English Proficiency Tests*) i lokalnim testovima znanja i vještine pisanja. Iako su rezultati navedenih testova pokazali da su svi ispitanici postigli razinu jezične kompetencije u engleskome jeziku, koja se zahtijeva na stupnju njihova obrazovanja, razlike između dviju grupa u pogledu kvalitete pisanja jasno pokazuju da se radi o različitim razinama jezične kompetencije. Ovo istraživanje, dakle, pokazuje to da razlike u jezičnoj kompetenciji neizvornih govornika engleskoga ipak utječu na razlike u kohezivnosti njihova pisanja na tom jeziku.

Lee (2003) uspoređuje uporabu konjunktora u engleskim narativnim esejima u kineskih ispitanika i ispitanika iz nordijskih zemalja, a potom dobivene rezultate uspoređuje s rezultatima iste analize kod izvornih govornika engleskoga jezika. Općenito uzevši, iako se materinski jezici uključenih ispitanika uvelike razlikuju od engleskoga, obje grupe ispitanika imaju iste probleme vezane za koheziju u pisanju sastavaka na tom jeziku. Ti se problemi, u prvom redu, odnose na nedostatak raznolikosti glede vrsta upotrijebljenih konektora i na neodgovarajuću uporabu tih leksičkih jedinica.

Uzimajući u obzir karakteristike kineskoga kao materinskog jezika, očekivalo se da će kineski ispitanici pokazati minimalnu uporabu konektora. Naime, pisanje na kineskom jeziku favorizira jednostavnost, pri čemu se njegova kohezivnost interpretira iz konteksta. Međutim, nalazi ove studije upućuju na zaključak da kineski govornici, s obzirom na uporabu konektora, ne prenose direktno model pisanja na materinskome jeziku u pisanje na engleskom. Njihovi pisani uradci na engleskom obiluju konektorima, što je u izrazitoj suprotnosti s malim brojem konektora u njihovim esejima na kineskom jeziku. Takav nalaz autorica smatra posljedicom utjecaja metoda poučavanja engleskoga kao stranog jezika u kineskom srednjoškolskom obrazovanju. Nastavnici pretjerano naglašavaju uporabu konektora kao kohezivnih sredstava usmjerujući učenike na usvajanje isključivo konektora za izražavanje koordi-

nacije i subordinacije. S druge strane, narativni eseji ispitanika iz nordijskih zemalja pokazuju isti stupanj zastupljenosti konektora kao eseji izvornih govornika engleskoga jezika jer se uporaba konektora u tim jezicima, u osnovi, bitno ne razlikuje. S obzirom na raznolikost konektora upotrijebljenih u esejima obiju grupa ispitanika, rezultati analiza potvrđuju tvrdnju **Ulle Connor** (1984; u Lee, *ibid.*) da engleski eseji neizvornih govornika, u usporedbi s onima izvornih govornika, pokazuju malu raznolikost upotrijebljenih konektora. Na primjer, među različitim koordinativnim sredstvima kineski se ispitanici u 45% slučajeva koriste konektorom *and*, dok za istu jezičnu funkciju izvorni govornici koriste 78% ostalih kohezivnih sredstava. Lee (*ibid.*) pretpostavlja da je ograničeni varijetet upotrijebljenih konektora kod kineskih ispitanika rezultat njihove neosjetljivosti za raznolikost tih jezičnih jedinica engleskoga jezika i njihova nedovoljnog razumijevanja njihove uporabe. Stoga, predlaže autorica, nastavnici trebaju poučiti svoje učenike različitim načinima izražavanja kohezije u engleskome jeziku. Također je uputno učenicima sustavno ilustrirati koje se vrste konektora obično upotrebljavaju u određenim tipovima pisanoga diskursa.

Granger i Tyson (1996) kompariraju uporabu konjunktora, odnosno konektora na temelju argumentativnih eseja na engleskome jeziku koje su napisali izvorni govornici, s jedne, i francuski studenti, s druge strane. Kvantitativna analiza korpusnog materijala pokazuje da, općenito uzevši, u francuskih govornika nema prečeste uporabe konektora. Međutim, kvalitativna analiza pruža jak dokaz i prečeste i prerijetke uporabe pojedinačnih konektora, ali i neodgovarajuće uporabe na semantičkome, stilističkom i sintaktičkom planu. Uzrok tomu autorice vide u elementima interferencije francuskoga kao materskoga jezika. Najeklatantniji primjeri vezani su za koroborativne konektore. Izgleda da francuski studenti ne uviđaju kako konektori kao što su *in fact* i *indeed* potiču kod čitatelja očekivanje nekih novih informacija. Oni ih, naime, izjednačuju s francuskim konektorima, primjerice, *en fait*, koji čitatelju poručuju „ovdje sam ja u tekstu“ i koji se često koriste kao stilistička pojačanja. Činjenica je, međutim, da konektori u engleskome jeziku ne služe toj svrsi. Nadalje, gotovo je 50% francuskih ispitanika prečesto upotrebljavalo konektor *moreover*. Umjesto da ga upotrijebe za dodavanje konačnog snažnog argumenta s ciljem uvjeravanja čitatelja u neku tvrdnju, upotrebljavali su ga za preformuliranje kao što je razvidno iz sljedećeg primjera:

*When he (the prisoner) will be released, his situation will be very painful because he will have, alone, to re-adapt and re-integrate himself in a society he has been excluded from. **Moreover** he will have the greatest difficulties of integration because of his past as a prisoner* (Granger i Tyson, *ibid.*:22).

Promišljajući moguća nastavna rješenja za navedena problematična područja, autori ističu da je nužno više vremena utrošiti na to *kako* se upotrebljavaju konektori stavljajući naglasak na analiziranje njihove uporabe u autentičnim tekstovima. Razlike su među konektorima (sintaktičke i semantičke) često neznatne i, kao takve, prilično zahtjevne za učenike.

Slično korpusno istraživanje, ali utemeljeno isključivo na kvantitativnoj analizi, sa 112 bugarskih studenata, provodi **Blagoeva** (2001) koja također izvještava o prečestoj uporabi engleskih konjunktora u argumentativnim esejima (klasifikacija konjunktora je uzeta iz Hallidaya i Hasan, 1976). Takav nalaz autorica tumači kao posljedicu određenih pogrešnih postavaka u okviru uvriježenih metoda u nastavi engleskoga jezika u bugarskim školama. Jedna je od tih postavaka ta da se na govorenje i pisanje gleda kao na dvije potpuno različite jezične vještine koje se, sukladno tome, potpuno odvojeno uvježbavaju. Aktualni nastavni materijali, čak i oni koji se koriste na posebnim tečajevima za razvijanje vještine pisanja, odviše naglašavaju strukturu teksta i, općenito, važnost formalnih konektora istodobno zanemarujući druga jezična sredstva za ostvarivanje koherencije. To može dovesti, smatra autorica, do pretjeranog uopćavanja određenih pravila engleskoga jezika i navesti učenike na zaključak da se dobro sročeni i logično strukturirani tekstovi mogu napisati samo uz čestu uporabu formalnih konektora: „Takva ideja rezultira tendencijom učenika da mehanički `lijepo` konektore u tekstove koje proizvode, u pokušaju da im daju nekakav `oblik`“ (Blagoeva, *ibid.*:61).

Dueraman (2006) istražuje uporabu engleskih kohezivnih sredstava u narativnim i argumentativnim esejima 14 malezijskih i 14 tajlandskih studenata medicine. Općenito govoreći, analiza rezultata ove studije upućuje na sličnosti i na razlike u zastupljenoj koheziji. Na primjer, malezijski ispitanici češće koriste reiteraciju, dok su tajlandski skloniji referencijalnoj koheziji. S obzirom na sličnosti, Dueraman konstatira da obje grupe ispitanika češće upotrebljavaju sintaktička kohezivna sredstva (referencu i konjunktore) nego semantička (reiteraciju i kolokacije). Također, svi ispitanici češće koriste kohezivna sredstva u narativnom eseju nego u argumentativnom. Pozivajući se na **Nicholas** i **Nicholl** (2000), autorica takav nalaz dovodi u vezu s prirodom narativnih konvencija koje od pisaca zahtijevaju izdašnu uporabu kohezivnih elemenata kako bi tekst (fabulu) učinili koherentnim. Nadalje, uočava se da u objema grupama ispitanika nema razlika u broju upotrijebljenih kohezivnih sredstava između visoko i nisko ocijenjenih eseja. Izgleda da izostanak navedene distinkcije, sugerira Dueraman (*ibid.*), podržava teorijsku razliku između kohezije i koherencije kakvu su iznijeli **Lautamatti** (1990) i **Yule** (1996). Sukladno njihovim stavovima, koherencijski uzorci, odnosno tekstualna organizacija jest ono što karakterizira kvalitetu. U ovom smislu, autorica dalje upućuje na Hymesovu

komunikacijsku kompetenciju (prema Richards i Rodgers, 1986). Gledajući na jezik kao na društvenu cjelinu, Hymes identificira četiri strategije nužne za ostvarivanje uspješne komunikacije: gramatičku, sociolingvističku, diskursnu i strategijsku kompetenciju. Stoga nalaz ovdje razmatrane studije, prema kojem se stupanj učestalosti uporabe kohezivnih sredstava u dobrim i lošim esejima gotovo uopće ne razlikuje, implicira da ispitanici mogu biti lingvistički kompetentni, ali da to istodobno ne mora podrazumijevati i njihovu komunikacijsku kompetenciju (ispitanici koji su napisali eseje ocijenjene kao loše, nisu uspjeli postići koherenciju u tekstu). Razmatrajući moguće nastavne implikacije za nastavu engleskoga kao stranog jezika, autorica predlaže intenzivniji rad na području vokabulara, posebice sinonima u funkciji povezivanja rečenica. Također se zalaže za uključivanje učenika u ocjenjivanje koherencije tekstova kao sastavnoga dijela nastave engleskoga jezika (prema Palmer, 1999). Naposljetku, upućuje i na potrebu praćenja utjecaja materinskoga jezika na uporabu kohezivnih sredstava općenito, na pisanje na engleskome kao stranom jeziku te utjecaja međukulturalnih razlika u konvencijama pisanja.

3. Istraživanja prema pragmatičkom teorijskom okviru

Empirijske studije diskursnih oznaka u pisanim tekstovima na engleskome kao stranome jeziku, utemeljene uglavnom na pragmatičkom pristupu Brucea Frasier (1990, 1999), novijeg su datuma i, gledano s kvantitativnog aspekta, gotovo neznatno zastupljene u odnosu na slična istraživanja semantičke teorijske orijentacije te istraživanja diskursnih oznaka u govorenju.

Znanstvenica koja intenzivno proučava uporabu engleskih diskursnih oznaka u pisanim uradcima španjolskih ispitanika, ali i ulogu tih leksičkih jedinica u razvijanju vještine čitanja s razumijevanjem, jest **Ana Cristina Lahuerta Martinez** (2002, 2004, 2005). U svojim istraživanjima Martinez polazi od teorijskog određenja diskursnih oznaka kao jezičnih elemenata s proceduralnim značenjem koji pospješuju proces komunikacije (usp. Martinez, 2002). Sukladno tome, autorica pretpostavlja da bi nedostatak diskursnih oznaka ili njihova neodgovarajuća uporaba u jezičnoj produkciji na stranome (engleskome) jeziku mogla, u određenoj mjeri, ometati uspješnu komunikaciju ili dovesti do nesporazuma. Zbog toga smatra važnim da učenici stranoga jezika nauče signalizirati odnose među svojim iskazima. Drugim riječima, s obzirom na komunikacijsku kompetenciju, učenici moraju razviti sposobnost prikladne uporabe diskursnih oznaka na stranome jeziku. Također drži vrlo vjerojatnom pretpostavku da će oni neizvorni govornici koji su kompetentni u uporabi diskursnih oznaka na stranome jeziku, biti uspješniji u interakciji (i usmenoj i pisanoj) od onih koji to nisu.

Početak autoričina znanstvenog proučavanja diskursnih oznaka predstavljaju dva pilot-istraživanja (2002) zamišljena kao inicijalni doprinos kasnijoj elaborativnoj studiji o uporabi diskursnih oznaka u procesu učenja engleskoga kao stranoga jezika. Temeljem ovih istraživanja Martinez zaključuje da izvorni govornici španjolskoga jezika često i pravilno upotrebljavaju diskursne oznake u pisanju eseja i na materinskome i na engleskome kao stranome jeziku. Određene razlike postoje u broju i varijetetu upotrijebljenih oznaka. Rezultati također upućuju na postojanje korelacije između stupnja kompetencije u pisanju na engleskome kao stranome jeziku i uporabe diskursnih oznaka.

Budući da su navedena pilot-istraživanja provedena na malom uzorku ispitanika na naprednom stupnju učenja engleskoga jezika, nameće se pitanje uporabe diskursnih oznaka na različitim razinama jezične kompetencije, to jest kod ispitanika različite dobi. Martinez u tom smislu ističe kako su kvantitativne studije s velikim uzorkom ispitanika jedini način da se stvore odgovarajući opće važeći zaključci o grupama učenika na različitim stupnjevima jezične kompetencije. Njezino kasnije istraživanje uporabe engleskih diskursnih oznaka provodi se tako na uzorku od 78 španjolskih studenata na prvoj godini studija kemije. Studenti su, za potrebe istraživanja, napisali ekspoziციjski sastavak o temi iz teorije o tektonskim pločama s kojom su se imali prilike upoznati još u okviru geologije kao srednjoškolskoga predmeta te u okviru istoimenoga kolegija na fakultetu. Svaki ispitanik je napisao po jedan esej, u opsegu od oko 250 riječi, pod potpuno istim uvjetima. Predmetnom studijom Martinez želi identificirati i kvantificirati engleske diskursne oznake u studentskim sastavcima. Također namjerava analizirati odnos između uporabe ovih leksičkih jedinica i kvalitete pisanja te identificirati karakteristična obilježja studentskih eseja s obzirom na uporabu engleskih diskursnih oznaka.

Rezultati provedene analize pokazuju da su španjolski studenti u svojim esejima upotrijebili različite vrste engleskih diskursnih oznaka, pri čemu su se neke vrste koristile mnogo češće od drugih. Najučestalije su elaborativne diskursne oznake (45,18%): *also, besides, in addition, moreover, that is (to say), likewise, and, for example, to sum up i in short*. Slijede kontrastivne oznake (27,29%) kao što su *but, however, although, whereas, nevertheless, on the contrary, on the other hand, in contrast (with/to this/that), instead (of (doing) this/that), despite (doing) this/that, in spite of (doing) this/that*. Na trećem su mjestu uzročne oznake (16,2%) (*because, for this/that reason, since*), potom inferencijalne oznake (5,78%) (*so, as a consequence, as a result, because of this/that, consequently, for this/that reason, therefore, then*) te, naposljetku, oznake koje izražavaju povezanost s temom (0,42%) (*with regards to, in relation to*). Veliku zastupljenost elaborativnih diskursnih oznaka autorica tumači

samom prirodnom ekspozicijskog eseja. Naime, ovaj tip eseja, općenito govoreći, zahtijeva elaboriranje ideja koje ovisi upravo o uporabi elaborativnih oznaka u svrhu signaliziranja kvazi usporednih odnosa među segmentima diskursa. Slični rezultati, podsjetimo, dobiveni su i u istraživanjima kohezivnih sredstava u kineskih (Field i Oi, 1992; Zhang, 2000) i francuskih ispitanika (Granger i Tyson, 1996) u kojima je uočena prečesta (ali i nepravilna) uporaba konjunktora poput *moreover*, *and*, *also*, *besides*, *in addition* itd.

Pitanje odnosa između broja upotrijebljenih diskursnih oznaka i kvalitete eseja, koje Martinez navodi kao svoje drugo istraživačko pitanje, nalazi se u samom središtu zanimanja ove studije. Nalazi pokazuju statistički značajnu razliku između broja diskursnih oznaka zastupljenih u pojedinim esejima i ocjena tih eseja. Vrijednost korelacije od 0,646 autorici dopušta da broj diskursnih oznaka identificira kao diskriminirajući čimbenik u odnosu na kvalitetu pisanja sastavaka. Drugim riječima, što je broj upotrijebljenih diskursnih oznaka u eseju veći, to je veća i njegova ocjena. Ovakav nalaz, dakle, potvrđuje da je uporaba diskursnih oznaka pokazatelj kvalitete studentskih sastavaka, odnosno njihove vještine pisanja na engleskome kao stranome jeziku.

Martinez smatra da dobiveni rezultati imaju važne nastavne implikacije za učenje engleskoga kao stranog jezika, posebno u području razvijanja vještine pisanja, pri čemu zaključuje:

„Uporaba diskursnih oznaka za koju se ustanovilo da je diskriminirajući čimbenik u kvaliteti studentskih sastavaka zaslužuje posebnu i dugotrajnu pozornost. Studente bi trebalo poticati da uče diskursne oznake kao elemente kojima mogu poboljšati kvalitetu svoga pisanja. Možda je potrebno osmisliti ciljane nastavne sate u tom smjeru. Potrebno im je odgovarajućim primjerima jasno objasniti značenje i točnu uporabu diskursnih oznaka u engleskome jeziku. Kako bi se povećala različitost diskursnih oznaka koje upotrebljavaju, također je važno usredotočiti se na diskursne oznake unutar svake vrste koju uopće ne upotrebljavaju ili je rabe rjeđe kao što su to inferencijske oznake ili oznake koje izražavaju povezanost s temom te se usredotočiti na primjere netočne uporabe kako bi im se omogućilo da pišu bolje engleske sastavke“ (Martinez, *ibid*:78).

O diskursnim oznakama kao neizostavnim komponentama kvalitetnih pisanih uradaka govori i **Dülger** (2007) analizirajući njihovu uporabu u esejima koje su na engleskom jeziku napisali turski ispitanici. Razmatrajući suvremeni pristup, dakle pristup koji na pisanje gleda kao na proces, Dülger naglašava važnost kohezije i koherencije kao vitalnih karakteristika dobro strukturiranog teksta.

Polazeći od navedene klasifikacije diskursnih oznaka, Dülger provodi istraživanje na uzorku od 76 turskih ispitanika, studenata druge godine studija engleskoga jezika. Njihovi eseji na engleskome jeziku vrjednovani su s obzi-

rom na uporabu diskursnih oznaka. Pisanju eseja prethodila su dva kolegija iz pisanja na engleskome jeziku koje su pohađali svi ispitanici: prvi koncipiran na pristupu pisanju kao proizvodu (engl. *product view*) i drugi prema pristupu koji na tu jezičnu vještinu gleda kao na proces (engl. *process-oriented writing course*). Nakon dvaju kolegija prikupljena su ukupno 152 eseja. U svrhu uspoređivanja dviju skupina eseja u odnosu na uporabu diskursnih oznaka, analizirane su sljedeće varijable: broj napisanih rečenica, količina i varijetet upotrijebljenih diskursnih oznaka. Analiza dobivenih podataka pokazuje da se u domeni konstruiranja rečenica, kao središnjoj dimenziji u razvijanju diskursa, i uporabe diskursnih oznaka bolji rezultati postižu pristupom pisanju koji na tu vještinu gleda kao na proces. Eseji napisani nakon drugog kolegija, odnosno kolegija koncipiranom prema navedenom pristupu, u odnosu na eseje napisane nakon prvog kolegija, bilježe porast od otprilike 6% u ukupnom broju rečenica. Isti eseji pokazuju i značajan porast u ukupnom broju upotrijebljenih diskursnih oznaka, točnije 31,25%, što je znatno više od porasta u broju proizvedenih rečenica. Ovakva razlika u stopi porasta između konstruiranja rečenica i uporabe diskursnih oznaka, zaključuje Dülger, sugerira tvrdnju da radionice u okviru kolegija iz pisanja, utemeljenom na pisanju kao procesu, mogu pomoći studentima u prezentiranju odnosa unutar njihova pisanog teksta kao i u ostvarivanju većeg diskursa. Slično gornjim nalazima, dobiveni rezultati otkrivaju i porast od 55,67% u varijetetu zastupljenih diskursnih oznaka također u korist eseja napisanih nakon drugog kolegija. Taj podatak sugerira da je kretanje studenata s pristupa pisanju kao proizvodu na pristup pisanju kao procesu imao pozitivan učinak na proširivanje njihova odabira diskursnih oznaka. Drugim riječima, nakon kolegija iz pisanja koncipiranoga prema procesnom pristupu pisanju ispitanici ne samo što su češće upotrijebili diskursne oznake već su u svojim sastavcima primijenili i veći broj njihovih različitih vrsta.

Rezultatima svog istraživanja Dülger želi, na neki način, opravdati usmjeravanje sljedećih istraživanja vještine pisanja prema tehnikama i metodama koje nudi procesni pristup pisanju. Taj pristup drži solidnom podlogom za iznalaženje idealne metodologije za razvijanje vještine pisanja. Njegovu snagu vidi prvenstveno u mogućnosti izbjegavanja pukog memoriziranja i ponavljanja određenih uzoraka i slogana u pisanju na engleskome kao stranome jeziku. Tvrdi kako je nužno, u svrhu poboljšanja kvalitete pisanja, učenike naučiti producirati nove ideje i potom ih učinkovito izraziti.

Istraživanje koje je proveo Warsi (2007) na uzorku ruskih ispitanika, vjerujemo da je vrijedno spomenuti, u prvom redu, zbog navođenja detaljnih uputa vezanih uz čimbenike koje treba uzeti u obzir prilikom analiziranja uporabe diskursnih oznaka u učenika engleskoga kao stranoga jezika, ali i uz

metode koje bi trebalo primijeniti u takvoj analizi. Riječ je o pilot-istraživanju u kojem Warsi ispituje usvajanje engleskih kontrastivnih diskursnih oznaka u ruskih ispitanika. Prihvaćajući gledište da diskursne oznake pridonose koherenciji u diskursu i da stoga pospješuju komunikaciju, autor drži vrlo mogućom pretpostavku da će oni neizvorni govornici engleskoga jezika koji su kompetentni u uporabi diskursnih oznaka, biti u interakciji uspješniji od onih koji su u tom području nekompetentni. Warsi ide korak dalje i, u skladu s Ellis (1994), ističe kako uspješna interakcija može pospješiti učenje gramatike, što može upućivati na postojanje recipročnog odnosa između usvajanja diskursnih oznaka i usvajanja gramatičkih kategorija. To je već, smatra autor, dovoljan razlog da se proučavanju usvajanja diskursnih oznaka u procesu učenja stranog jezika posveti posebna pažnja.

Ističući da je pomanjkanje znanstvenih istraživanja o usvajanju engleskih diskursnih oznaka u učenika engleskoga kao stranoga jezika jedan od povoda njegovu istraživanju, Warsi usmjerava pozornost na usvajanje engleskih kontrastivnih diskursnih oznaka. Prema Fraserovoj klasifikaciji (1998) riječ je o sljedećim oznakama: *but, however, nevertheless, despite this/that, in contrast, on the other hand, on the contrary* i *instead*. U istraživanju su sudjelovale dvije grupe ispitanika: 10 izvornih govornika engleskog jezika i 10 ruskih ispitanika, učenici na naprednom stupnju učenja engleskog jezika. Radi se o osobama u dobi od 35 do 40 godina koje su pohađale intenzivan kolegij iz razvijanja vještina čitanja i pisanja na engleskom jeziku (12 sati tjedno, s izvornim govornikom kao nastavnikom) i koje su, u vrijeme provedbe istraživanja, živjele u Bostonu (SAD). Ovi su ispitanici počeli učiti engleski u Rusiji, u dobi od 16 godina. Poučavali su ih ruski nastavnici, a uporaba engleskog jezika svodila se uglavnom na čitanje i pisanje u razrednom okruženju. Od sličnih istraživanja diskursnih oznaka ovo istraživanje uvelike razlikuje to što ispitanici nisu pisali eseje na engleskom jeziku, već su podvrgnuti cloze-testu koji se sastojao od 30 pitanja višestrukog izbora (engl. *multiple-choice questions*). Svako pitanje sadržavalo je po dvije rečenice ispod kojih su navedene po tri kontrastivne diskursne oznake. Od ispitanika se zahtijevalo da za svaku oznaku odluče može li se ona prihvatiti kao spona između dviju navedenih rečenica. Znak „+“ trebali su staviti kod oznake za koju su bili sigurni da može povezivati dvije zadane rečenice, znak „-“ kod one oznake za koju su bili sigurni da ne može izvršiti funkciju veznog sredstva, a znak „?“ kod onih oznaka za koje ispitanici nisu bili sigurni mogu li povezivati rečenice u zadataku ili ne. Zadaci su koncipirani na način da su u nekim slučajevima sve tri ponuđene diskursne oznake mogle povezati zadani par rečenica, negdje to nije mogla nijedna od navedenih oznaka, dok je kod određenih parova rečenica vezno sredstvo mogla biti samo jedna ili dvije diskursne oznake. Pomnom

analizom i usporedbom odgovora dviju grupa ispitanika Warsi dolazi do zaključka da ruski ispitanici pokazuju različit stupanj usvojenosti s obzirom na pojedine kontrastivne diskursne oznake. Drugim riječima, dio ruskih ispitanika upoznat je sa širim opsegom uporabe određenih kontrastivnih oznaka, neki od njih poznaju tek vrlo ograničen spektar funkcija pojedinih oznaka, dok nekoliko ruskih ispitanika uopće ne zna kako upotrijebiti neke oznake u određenim kontekstima. Ovakve razlike, drži Warsi, posljedica su djelovanja raznih čimbenika kao što su razina jezične kompetencije, stupanj izloženosti jeziku-cilju, tj. engleskom, jezični transfer itd. Pritom autor promišlja o leksikonu kao podkategoriji jezične kompetencije. Naglašava kako ispitanicima tijekom rješavanja testa nije bilo dopušteno koristiti se rječnicima. Naime, s obzirom na to da se radilo o ispitanicima na naprednom stupnju učenja engleskog jezika, smatralo se da će im biti poznato značenje svih riječi zastupljenih u testu. Moguće je, dakle, da neki ispitanici ipak nisu znali što znače neke riječi iz testa i, posljedično, odabrali su pogrešne odgovore. Osim toga, moguća je i korelacija između stupnja interakcije s izvornim govornicima (pored nastavnikova govora u razrednom okruženju) i uporabe diskursnih oznaka. Uzimajući u obzir razlike u odgovorima ruskih ispitanika, opravdano je pretpostaviti da interakcija s izvornim govornicima engleskoga jezika pospješuje usvajanje onih oznaka kojih nema u materinskome, odnosno ruskom jeziku.

Rezultati proizašli iz ovog pilot-istraživanja poslužili su autoru u određivanju smjernica za buduća opsežnija istraživanja usvajanja diskursnih oznaka u učenju engleskoga kao stranoga jezika. Takva bi istraživanja, u prvom redu s obzirom na broj uključenih ispitanika, morala biti znatno opsežnija. Trebala bi se fokusirati na dva ključna pitanja. Prvo se odnosi na identificiranje punog opsega engleskih diskursnih oznaka koje su učenicima dostupne na različitim stupnjevima učenja, odnosno na različitim razinama jezične kompetencije. Pritom treba ispitati ulogu koju u usvajanju tih oznaka ima materinski jezik učenika. Drugim riječima, potrebno je utvrditi usvajaju li učenici lakše one diskursne oznake engleskog jezika koje imaju ekvivalente u njihovu materinskome jeziku. Drugo pitanje u svezi je s identificiranjem opsega funkcija diskursnih oznaka koje učenici svladavaju na različitim razinama jezične kompetencije. I kod ovog pitanja treba uzeti u obzir ulogu materinskog jezika učenika. Naime, nužno je ispitati usvajaju li učenici lakše i brže one funkcije diskursnih oznaka koje imaju svoje ekvivalente u njihovu materinskome jeziku.

Warsi razmišlja i o metodama koje bi bile prikladne za iznalaženje odgovora na postavljena pitanja. Pritom svakako treba voditi računa o tome da buduća istraživanja uključe ispitanike na različitim razinama učenja engleskoga kao stranoga jezika i širi opseg diskursnih oznaka. Što se tiče metoda istraživanja, ističe kako je opsežno kvantitativno istraživanje jedini način da

se dođe do adekvatnih uopćavanja o grupama učenika na različitim razinama učenja. U svrhu generaliziranja o bilo kojoj razvojnoj fazi tijekom usvajanja diskursnih oznaka, potrebno je prikupiti veliku količinu podataka na velikom uzorku ispitanika. Warsi predlaže barem tri različite razine učenja, s ukupno 30 ispitanika (na svakoj razini po 10). Osim kvantitativne analize, potrebno je provesti i opsežnu kvalitativnu studiju koja je jedini način da se otkrije opseg uporaba pojedine diskursne oznake. Ovakva bi se studija mogla poslužiti istim podacima kojima se koristila kvantitativna analiza, ali umjesto da se broje točno i netočno upotrijebljene diskursne oznake, analizirale bi se različite funkcije u kojima se određene oznake pojavljuju. Dobiveni bi se nalazi potom doveli u suodnose s razinama jezične kompetencije. Ovako koncipirane analize detaljno bi se mogle usredotočiti tek na jednu ili nekoliko oznaka. Za njihovu realizaciju također su neophodne prilično iscrpne studije kontrastivnih diskursnih oznaka i jezika-cilja i materinskog jezika. Ovo bi za kvantitativnu analizu podrazumijevalo točno klasificiranje oznaka i na stranom i na materinskom jeziku. S druge strane, za kvalitativnu analizu bilo bi nužno imati točno definirane razne funkcije različitih diskursnih oznaka u oba jezika.

Navedene smjernice upućuju ne samo na utvrđivanje opsega diskursnih oznaka u odnosu na razine jezične kompetencije i njima pripadajućih funkcija već i na identificiranje čimbenika koji određuju i utječu na usvajanje diskursnih oznaka.

4. Zaključne misli

Prva skupina ovdje prezentiranih studija odnosi se na istraživanja konjunktora (konektora) kao ekvivalenata diskursnih oznaka i drugih kohezivnih sredstava koja svoje teorijsko uporište pronalaze u semantičkom pristupu Michaela A. K. Hallidaya i Ruqaiye Hasan (1976). Koristeći se njihovim modelom analize kohezivnih sredstava ove studije razmatraju učestalost uporabe navedenih jezičnih jedinica, posebice konjunktora, u pisanim uradcima neizvornih govornika u procesu učenja engleskoga kao stranoga jezika. Stupanj učestalosti i vrste kohezivnih sredstava analiziraju u odnosu na kvalitetu i vrstu pisanih uradaka te u odnosu na njihovu koherenciju. Navedene se varijable u esejima neizvornih govornika uspoređuju s onima izvornih govornika engleskoga jezika. Dobiveni rezultati su vrlo kontradiktorni, što je dovelo i do oprečnih zaključaka.³ Nalazi nekih studija podržavaju tvrdnju da „dobri“

³ Oprečnost u rezultatima ovdje razmatranih studija posljedica je, s jedne strane, njihove uglavnom deskriptivne prirode (većina ih se temelji isključivo na kvantitativnim analizama) i, s druge strane, malog uzorka ispitanika (iznimke su Granger i Tyson, 1996; Zhang, 2000 i Blagoeva, 2001 s više od 100 ispitanika) (usp. Martinez, 2004).

eseji (holistički visoko vrjednovani) sadrže više kohezivnih sredstava nego „loši“ pisani uradci (npr.: Anderson, 1980; Connor, 1984; Yang, 1989; Norment, 1994). Suprotno tome, neka empirijska istraživanja utvrđuju kako nema korelacije između učestalosti uporabe kohezivnih sredstava, u prvom redu konjunktora, i kvalitete eseja (npr.: Lindsay, 1985; Johnson, 1992; Karasi, 1994; Zhang, 2000; Dueraman, 2006). Prema njihovim nalazima, to što kvantiteta kohezije nije diskriminirajući čimbenik između „dobrih“ i „loših“ eseja sugerira da je kvaliteta uvjetovana modelom koherencije ili organizacijom idejnih cjelina. Pritom model koherencije uključuje, između ostaloga, varijabilnost u uporabi različitih vrsta kohezivnih sredstava te njihovu korektnu semantičku i sintaktičku uporabu. Ovim se dimenzijama predmetna istraživanja okreću u svojim kvalitativnim analizama čiji rezultati upućuju na, općenito govoreći, dvije osnovne slabosti u pisanim uradcima neizvornih govornika engleskoga jezika. Riječ je o čestoj nepravilnoj uporabi engleskih konjunktora (npr.: *and*, *also*, *besides*, *what is more*, u Zhang, *ibid.*, *for example*, u Lee, 2003) i o relativno skućenoj varijabilnosti u uporabi različitih vrsta kohezivnih sredstava (npr. Granger i Tyson, 1996; Wang i Sui, 2006). Uzroke navedenim nedostacima u uporabi engleskih kohezivnih sredstava autori vide u nedovoljnom poznavanju semantičkih i sintaktičkih karakteristika ovih jezičnih jedinica, nesposobnosti stilističkog diferenciranja konjunktora u različitim žanrovima pisanoga diskursa, interferenciji materinskoga jezika, prenošenju konjunktora tipičnih za govor u pisanje te pogrešnim metodama poučavanja u nastavi engleskoga kao stranoga jezika. Unatoč oprečnosti u rezultatima vezanima uz odnos između učestalosti uporabe kohezivnih sredstava, poglavito konjunktora i kvalitete pisanih uradaka neizvornih govornika engleskoga jezika, sasvim je sigurno da su kohezivna sredstva, kao sastavni dio tekstualne kohezije i koherencije, važne jezične jedinice na koje treba obratiti posebnu pozornost u procesu učenja engleskoga kao stranoga jezika (Carrell, 1982). „Ako tekst, u prvom redu, nema koheziju,“ zaključuje Liu (2000:4), „iznimno je teško, gotovo nemoguće, postići koherenciju, bez obzira o kakvom se sposobnom čitatelju radi.“ U tom smislu, potrebno je provoditi sustavno osvještavanje učenika na planu svojstava i funkcija engleskih kohezivnih sredstava te redovito uvježbavanje njihove uporabe u različitim kontekstima i registrima pisanoga diskursa. Također je uputno upućivati na područja interferencije materinskoga jezika i međukulturalnih razlika u konvencijama pisanja (Connor, 1996; Dueraman, 2006).

Druga skupina ovdje razmatranih istraživanja predstavlja dio najnovijih studija iz područja uporabe diskursnih oznaka u pisanju na engleskome kao stranome jeziku, a temelje se uglavnom na Fraserovu pragmatičkom (1990, 1999; npr. Martinez, 2004) i Schiffriničinu diskursnom pristupu (1987; npr.

Ying) te na Swanovoj kategorizaciji diskursnih oznaka (1980, 2005; npr. Dülger, 2007). Sukladno navedenim teorijskim orijentacijama, autori ovdje predstavljaju istraživanja upotrebljavaju isključivo termin *diskursne oznake*, pri čemu na njih gledaju kao na jezične elemente iznimno važne za pospješivanje procesa i pisane i usmene komunikacije. Za razliku od empirijskih istraživanja utemeljenih na semantičkoj teoriji, osim Schleppegrell (1996), koja u diskursne oznake, odnosno konektore ne ubraja vezna sredstva poput *you know, well, right, O.K.*, koja su, tvrdi Schiffrin (ibid.), tipična za govorenje na engleskom jeziku, autori ovdje predstavljaju istraživanja uključuju u svoje analize i takve diskursne oznake. Naglašavaju kako su učenici engleskoga kao stranoga jezika skloni tome da ono što upotrebljavaju u govorenju, upotrebljavaju i u pisanju (Yardley, 2000), što potvrđuje, na primjer, i klasifikacija diskursnih oznaka donesena u japanskim i kineskim udžbenicima engleskog jezika, a koja se uglavnom temelji na klasifikacijama Fräsera (1996), Swana (1980) i Schiffrin (1987) (usp. Ying, 2007). Analizirajući način na koji neizvorni govornici engleskog jezika, uglavnom studenti (ispitanici na naprednom stupnju učenja) upotrebljavaju diskursne oznake u pisanju eseja na engleskome, ali i materinskom jeziku, autori ovih studija provode kvantitativne i kvalitativne analize. U okviru kvantitativne analize ispituju učestalost uporabe tih jezičnih elemenata (s posebnim osvrtom na najčešće upotrijebljene vrste) te istražuju odnos između frekvencije njihove uporabe i kvalitete pisanih uradaka. Kvalitativne analize usmjerene su prema utvrđivanju specifičnosti vezanih za uporabu diskursnih oznaka u pisanju na engleskom jeziku kod pojedinih grupa ispitanika koje su, općenito govoreći, uputile na prečestu, odnosno nedostatnu uporabu određenih diskursnih oznaka, ali i, nerijetko, na njihovu neodgovarajuću primjenu. Takvi nalazi navode na zaključak da učenici engleskoga kao stranoga jezika ne posjeduju dovoljno znanja o sintaktičkim i semantičkim obilježjima engleskih diskursnih oznaka, što se uglavnom smatra posljedicom nedovoljno dobro osmišljene sistematizacije u poučavanju diskursnim oznakama engleskoga kao stranoga jezika. Rezultati, nadalje, govore u prilog tome da se jedan od uzroka nekompetencije u području uporabe engleskih diskursnih oznaka krije u interferenciji materinskog jezika i prijenosu njegovih retoričkih obilježja (Ying, 2007; Xing, Wang i Spencer, 2008). S obzirom na tvrdnju da netočna uporaba diskursnih oznaka može prouzročiti pogrešne interpretacije kod recipijenata i znatno smanjiti komunikacijsku kvalitetu pisanoga i usmenog diskursa (Martinez, 2004; Warsi, 2007; Ying, 2007), predlaže se sustavnija prezentacija tih jezičnih elemenata u nastavnim materijalima, osmišljavanje vježba čitanja i pisanja na engleskom jeziku koje će učenike, sukladno njihovoj dobi i jezičnoj kompetenciji, postupno i ciljano voditi prema usvajanju diskursnih oznaka na sintaktičkoj i semantičkoj razini te češće

izlaganje učenika autentičnim engleskim tekstovima različitih žanrova i stilova. Kao preduvjet za realizaciju navedenih nastavnih smjernica potrebno je provesti dalja znanstvena istraživanja na mnogo većim uzorcima ispitanika različite dobi i različitih jezičnih kompetencija koji su, k tome, govornici različitih materinskih jezika i imaju različita kulturna naslijeđa.

Literatura

- Aijmer, Karin (2002). *English Discourse Particles. Evidence From A Corpus* [Studies in Corpus Linguistics]. Amsterdam: John Benjamins.
- Anderson, Pamela (1980). Cohesion as an index for written and oral compositions of ESL learners: U.S. ERIC Document Ed 198529. [Paper presented at the Annual Meeting of the Midwest Modern Language Association (22nd, Minneapolis, MN, November 6-8, 1980)].
- Biesenbach-Lucas, Sigrun i Weasenforth, Donald (1997). On-line and off-line texts of non-native speakers: Distinguishable text types? U Meloni, C. i Miller, L. (ur.), *Proceedings of "E-Mail, the Web, and MOOs: Developing the Writing Skills of University Students in Cyberspace."* Washington, DC: The George Washington University. <http://www.gwu.edu/~washweb/lucas.html> posjet 2. studenog 2009.
- Biesenbach-Lucas, Sigrun i Weasenforth, Donald (2001). E-mail and word processing in the ESL classroom: how the medium affects the message. *Language Learning and Technology* 5, 1, 135-165.
- Blagoeva, Roumiana (2001). Comparing cohesive devices: a corpus-based analysis of conjunctions in written and spoken learner discourse. U Rayson, P., Wilson, A., McEnery, T., Hardie, A. i Khoja, S. (ur.), *Proceedings of the Corpus Linguistics 2001 Conference* (Technical papers), Vol. 13 – Special issue, 59-63. Lancaster University, Velika Britanija: University Centre for Computer Corpus Research on Language.
- Carrell, Patricia L. (1982). Cohesion is not coherence. *TESOL Quarterly* 16, 479-488.
- Connor, Ulla (1984). A study of cohesion and coherence in English as a second language students' writing. *Papers in Linguistics: International Journal of Human Communication* 17, 3, 301-316.
- Dueraman, Bayatee (2006). Cohesion and coherence in English essays written by Malaysian and Thai medical students. 2007 Southern Thailand English Language Teaching/Cultural Change Conference.
- <http://fs.libarts.psu.ac.th/webcontent/Document/Doc2550/01January/research2007/LanguagesAndLinguistics/Cohesion%20and%20Coherence%20in%20English%20...Bayatee>, posjet 25. listopada 2009.

- Dülger, Osman (2007). Discourse Markers in Writing. *Selcuk Universitesi Sosyol Bilimler Enstitusu Dergisi* 18, 257-270.
- Ellis, Rod (1994). *The Study of Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Enkvist, Nils E. (ur.) (1985). *Coherence and Composition: A Symposium*. Abo Akademis Kopieringscentral.
- Enkvist, Nils E. (1990). Seven problems in the study of coherence and interpretability. U Connor, Ulla i Johns, Ann M. (ur.), *Coherence in Writing: Research and Pedagogical Perspectives*, 9-28. TESOL, Alexandria, Virginia.
- Evensen, Lars S. (ur.) (1985). *Nordic Research in Text Linguistics and Discourse Analysis*. Tapir: University of Trondheim.
- Evensen, Lars S. (1990). Pointers to superstructure in student writing. U Connor, Ulla i Johns, Ann M. (ur.), *Coherence in Writing: Research and Pedagogical Perspectives*, 169-186. TESOL, Alexandria, Virginia.
- Field, Yvette i Oi, Yip L. M. (1992). A Comparison of Internal Conjunctive Cohesion in the English Essay Writing of Cantonese Speakers and Native Speakers. *RELC Journal* 23, 1, 15-28.
- Fraser, Bruce (1990). An Approach to Discourse Markers. *Journal of Pragmatics* 14, 383-395.
- Fraser, Bruce (1996). Pragmatic markers. *Pragmatics* 6, 167-190.
- Fraser, Bruce (1998). Contrastive Discourse Markers in English. U Jucker, Andreas H. i Ziv, Yael (ur.), *Discourse Markers. Descriptions and Theory*, 301-326. Amsterdam: John Benjamins.
- Fraser, Bruce (1999). What are Discourse Markers? *Journal of Pragmatics* 31, 931-952.
- Granger, Sylviane i Tyson, Stephanie (1996). Connector usage in the English essay writing of native and non-native EFL speakers of English. *World Englishes* 15, 1, 17-27.
- Halliday, Michael A. K. i Hasan, Ruqaiya (1976). *Cohesion in English*. London: Longman Group Ltd.
- Jin, Wenjun (2001). *Cohesion and the academic writing of Chinese ESL students at the graduate level*. Doktorska disertacija. Northern Illinois University, SAD.
- <http://worldcat.org/oclc/51444591> posjet 25. listopada 2009.
- Johnson, Patricia (1992). Cohesion and Coherence in Compositions in Malay and English. *RELC Journal* 23, 2, 1-27.
- Kaplan, Robert (1966). Cultural thought patterns in intercultural education. *Language Learning* 17, 1-2, 1-20.

- Kaplan, Judith D. i Palhina, Eduarda M. G. (1982). Non-native speakers of English and their composition abilities: A review and analysis. U Frawley W (ur.), *Linguistics and Literacy*, 425-457. New York: Plenum Press.
- Kaplan, Robert (ur.) (1983). *Annual Review of Applied Linguistics*. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers.
- Karasi, Mangayer (1994). *Cohesive features in the expository essays of Secondary Four (Express) and Secondary Five (Normal) students in Singapore*. Magistarska disertacija. Nanyang Technological University; National Institute of Education.
- Landauer, Thomas K., Foltz, Peter W. i Laham, Darrell (1998). Introduction to latent semantic analysis. *Discourse Processes* 2, 259-284.
- Lautamatti, Liisa (1990). Coherence in spoken and written discourse. U Connor, Ulla i Johns, Ann M. (ur.), *Coherence: Research and Pedagogical Perspectives*, 29-40. Washington DC: TESOL.
- Lee, Miranda Y.-P. (2003). Structure and cohesion of English narratives by Nordic and Chinese students. *NORDLYD* 31, 2 (Proceedings of the 19th Scandinavian Conference of Linguistics), 290-302.
- Lieber, Paula E. (1980). *Cohesion in ESL Students' Expository Writing*. Doktorska disertacija. New York: New York University.
- Lindeberg, Ann-Charlotte (1985). Cohesion, Coherence Patterns and EFL Essay Evaluation. U Enkvist, Nils E. (ur.) (1985). *Coherence and Composition: A Symposium*, 67-92. Abo Akademis Kopieringscentral.
- Lindeberg, Ann-Charlotte (1986). Functional Role Analysis Applied to Narrative and Non-narrative Student Essay in EFL. *NORDWRITE Reports I*, Trondheim Papers in Applied Linguistics, University of Trondheim.
- Lindsay, D. B. (1985). *Cohesion in the Compositions of ESL and English students*. Neobjavljena magistarska disertacija. Los Angeles: University of California.
- Lintermann-Rygh, Irmgard (1985). Connector-Density – An Indicator of Essay Quality? U Evensen, Lars S. (ur.), *Nordic Research in Text Linguistics and Discourse Analysis*, 203-213. Tapir: University of Trondheim.
- Martinez, Ana C. L. (2002). The Use of Discourse Markers in E.F.L. Learners' Writing. *Revista Alicantina de Estudios Ingleses* 15, 123-132.
- Martinez, Ana C. L. (2004). Discourse markers in the expository writing of Spanish university students. *IBERICA* 8, 63-80.
- Martinez, Ana C. L. (2005). Analysis of the Relationship between Teaching Discourse Markers to ESP Learners and their Reading Comprehension Performance. *LFE. Revista de lenguas para fines especificos*, 11-12, 171-183.

- McCarthy, Michael (1991). *Discourse Analysis for Language Teachers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mihaljević Djigunović, Jelena (2006). Interakcija komunikacijske jezične kompetencije u prvome i drugome jeziku. *SRAZ* 51, 261-277.
- Nicholas, J. Karl i Nicholl, James R. (2000). *Models for effective writing*. London: Allyn & Bacon.
- Norment, Nathaniel Jr. (1994). Contrastive analyses of cohesive devices in Chinese and Chinese ESL in narrative and expository written texts. *Journal of the Chinese Language Teachers Association*, 29, 49–81.
- O’Neill, E F. (1985). *Effective English 5 for New Certificate Course*. Hong Kong: Whitman Publishing.
- Richards, Jack C. i Rodgers, Theodore S. (1986). *Approaches and methods in language teaching*. USA: Cambridge University Press.
- Schiffrin, Deborah (1987). *Discourse Markers* (Studies in Interactional Sociolinguistics 5). Cambridge: Cambridge University Press.
- Swan, Michael (1980). *Practical English Usage*. Oxford: Oxford University Press.
- Swan, Michael (1995). *Practical English Usage*. Oxford: Oxford University Press.
- Warsi, Jilani (2007). *The Acquisition of English Contrastive Discourse Markers by Advanced Russian ESL Students*. (Second Comprehensive Research Paper). Boston University, SAD. <http://jilaniwarsi.tripod.com/contrastivediscourse.pdf> posjet 28. listopada 2009.
- Wikborg, Eleanor (1985). Types of Coherence Breaks in University Student Writing. U
- Enkvist, Nils E. (ur.), *Coherence and Composition: A Symposium*, 93-133. Abo Akademis Kopieringscentral.
- Wikborg, Eleanor (1990). Types of coherence breaks in Swedish student writing:
 - misleading paragraph divisions. U Connor, Ulla and Johns, Ann M. (ur.), *Coherence in Writing: Research and Pedagogical Perspectives*, 131-150. TESOL, Alexandria, Virginia.
- Yang, Weiyun (1989). Cohesive chains and writing quality. *Word* 40, 1-2, 235-254.
- Yule, George (1996). *The study of language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zhang, Meisuo (2000). Cohesive features in the expository writing of undergraduates in two Chinese universities. *RELC Journal* 31, 1, 61-95.

Gloria VICKOV

DISCOURSE MARKER RESEARCH IN EFL WRITING

Despite the abundance of research focused on the theoretical determination of discourse markers, empirical studies of these linguistic units that are crucial to, among other things, developing pragmatic language competence, are rather scarce in the context of applied linguistics, particularly with respect to their use in foreign language writing. The paper provides a critical review of relevant discourse marker research in EFL writing.

Key words: *discourse markers, EFL writing*

Pregledni rad

UDK 811.163.42'373.4:811.111

Ksenija BENČINA (Osijek)

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Osijek

kbencina1@gmail.com

Ivana MORITZ (Osijek)

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Osijek

moritz.ivana@gmail.com

ANALIZA PRIJEVODA POJMA *PEDAGOG* S HRVATSKOG NA ENGLSKI JEZIK U AKADEMSKIM RADOVIMA

Rad se bavi prijevodnim rješenjima pojma *pedagog* s hrvatskog na engleski jezik u akademskim radovima. Korpus se sastoji od prijevoda naslova, ključnih riječi i sažetaka akademskih radova na engleski jezik koji su javno dostupni na mrežnim stranicama HRČAK. Rad daje i pregled definicija pojma *pedagog* u širem i užem smislu te definicije najčešćih pojmova koji se pojavljuju u prijevodima na engleskome jeziku. Nakon analize definicija i korpusa, nude se preporuke za odgovarajuća prijevodna rješenja.

Ključne riječi: *pedagog, prijevod, hrvatski jezik, engleski jezik, akademski radovi*

1. UVOD

Svi su se prevoditelji, bilo da se radi o profesionalnim ili neslužbenim prijevodima, susreli s problemom nedovoljnog poznavanja stručne terminologije koju iziskuje određeni tekst na izvornome jeziku. Osim dobrog poznavanja ciljnoga jezika nužno je proučiti dostupne rječnike, glosare i prijašnje prijevode sličnih tekstova, a ponekad je potrebno i posavjetovati se s nalogodavcem prijevoda. Poticaj za ovaj rad bila je raznolikost terminologije koja se pojavljuje u prijevodima pojma 'pedagog' u akademskim tekstovima. U obzir su uzeti prijevodi na engleski jezik s hrvatskog govornog područja koji u izvornome tekstu sadrže pojam 'pedagog', a namjera je bila istražiti koji se sve pojmovi pojavljuju u engleskome jeziku kao prijevod te riječi te su analizirane i definicije tih pojmova u oba jezika. Za potrebe istraživanja korišteni su prijevodi naslova, ključnih riječi i sažetaka radova iz područja pedagogije

i obrazovanja dostupni na mrežnim stranicama. S obzirom na to da se korpus sastoji od javno dostupnih tekstova i mrežnih stranica, nije moguće utvrditi tko je prevoditelj te jesu li to profesionalni lektorirani prijevodi, ali cilj je rada dati opći pregled engleskih termina na hrvatskome govornome području koji se koriste za navedeni pojam.

2. EKVIVALENCIJA

Pristupi prevođenju mijenjali su se kroz povijest dajući poticaj nastanku različitih teorija. Pavlović (2015: 22) više srodnih teorija klasificira u šest osnovnih paradigmi: ekvivalencija, deskriptivna, kritička, funkcionalistička, kognitivna i lokalizacija. Svaka se od tih paradigmi usmjerava na različite aspekte prijevoda (npr. prijevod kao tekst, društveno-kulturni artefakt ili proces itd.), a metodologiju i terminologiju preuzima od različitih srodnih disciplina. Pojam ekvivalencije je gotovo dva desetljeća (od 70-ih godina 20. stoljeća) dominirao u području prevođenja iako su se poimanja ekvivalencije i njene primjene znatno razlikovala (Snell-Hornby, 2006), a često su bila i kontroverzna. Brojni znanstvenici prijevode promatraju isključivo kroz odnose ekvivalencije dok drugi smatraju da je ona nebitna ili čak štetna u proučavanju prijevoda, a određeni jezikoslovci nastoje pomiriti te dvije krajnosti te je promatraju kao stvar konvencije na koju su prevoditelji naviknuti (Kenny, 2009). S razvojem novih teorija ekvivalencija je nestajala i vraćala kao predmet translatoloških istraživanja.

Jedan od koncepata ekvivalencije razvili su Vinay i Darbelnet (1958) dijeleći prijevode na izravne (doslovne) i posredne (slobodne). Oni su opisali sedam procedura od kojih je ekvivalencija jedna od procedura posrednog prevođenja, a odnosi se na istu situaciju koju opisuju dva jezika koristeći se različitim stilističkim i sintaktičkim sredstvima čiji su rezultat ekvivalentni tekstovi. Ta se metoda često koristi kod prevođenja onomatopeja, poslovice i frazema gdje je bitno očuvati smisao poruke, a ne doslovno značenje. Jakobson (1959) uvodi pojam ekvivalencije u različitosti koja za njega predstavlja središnji problem jezičnih istraživanja. On smatra da između jedinica različitih kodova ne može postojati potpuna ekvivalencija, ali da se jedinice koda kombiniraju u poruke koje mogu biti odgovarajuće interpretacije stranih jedinica koda ili poruka pa on tako prevođenje promatra kao zamjenjivanje poruka jednog jezičnog koda porukama drugog jezičnog koda. Slično tomu, Catford (u Pavlović 2015: 45) tvrdi da se prevođenje ne odvija samo na razini pojedinačnih riječi nego treba uzeti u obzir razinu teksta što bi odgovaralo Jakobsonovoj razlici između jedinica i poruka. Catford razlikuje formalnu korespondenciju koja je vezana uz jezik kao sustav od tekstne ekvivalencije koja

se tiče konkretne realizacije.

Nida i Taber (1969) promatraju prijevode kroz prizmu formalne korespondencije i dinamične ekvivalencije. Formalna se korespondencija odnosi na prevođenje u kojemu se forma i poruka izvornog teksta mehanički reproduciraju u ciljnome tekstu što bi odgovaralo doslovnom prevođenju. Dinamična je ekvivalencija utemeljena na ekvivalentnom učinku prijevoda. Učinak prevedene poruke na primatelja prijevoda trebao bi biti isti kao učinak izvorne poruke na primatelje izvornog teksta. Ovi autori zastupaju dinamičnu ekvivalenciju smatrajući je uspješnijim načinom prevođenja.

Koller (u Hatim 2013: 32) na prijevod gleda kao 'dvostruku vezu' između izvornog teksta i komunikacijskih okolnosti u kojima se nalazi primatelj, a u takvoj se vezi odnosi ekvivalencije mogu razlikovati. On predlaže ekvivalencijski okvir koji sadrži različite razine ekvivalencije: formalna, referencijalna ili denotativna, konotativna, tekstno-normativna i pragmatička. Prevoditelj bi trebao s obzirom na zahtjeve teksta odrediti koje vrijednosti treba očuvati u prijevodu pa će shodno tomu odrediti kojoj će razini ekvivalencije dati prednost. Relativiziranje pojma ekvivalencije nastavila je Baker (1992) uvažavajući jezične i kulturološke čimbenike koji utječu na prijevod, a ekvivalenciju promatra na različitim razinama kroz *bottom-up* pristup počevši od razine riječi, fraza, gramatike, teksta i pragmatike.

Kroz deskriptivnu paradigmu Toury (1995) ekvivalenciju promatra ne kao odnos između dvaju jezika nego kao odnos između tekstova, a razlikuje potencijalnu ekvivalenciju koja je teoretski pojam i stvarnu (ili ostvarenu) ekvivalenciju koja se odnosi na stvarni odnos između izraza. Pym (2010) tvrdi da je ekvivalencija uvijek 'pretpostavljena ekvivalencija', a u različitim se teorijama promatrala kroz suprotstavljene koncepte prirodne i usmjerene (*directional*) ekvivalencije. Prirodna ekvivalencija postoji i prije samog prevođenja i ona nije pod utjecajem usmjerenosti. Nasuprot tomu, određene teorije utemeljene na ekvivalenciji ne priznaju postojanje prirodnosti i recipročnosti između jezika nego smatraju da je prijevod rezultat prevoditeljevih odluka i strategija koje nisu u potpunosti pod utjecajem izvornika. Jedna od bitnih pretpostavki takve ekvivalencije je asimetrija jer stvaranje jednog ekvivalenta ne znači da bismo došli do istog ekvivalenta prevodeći prevedeni tekst nazad na izvorni.

Iako su teorije ekvivalencije nailazile na brojne kritike, njihov utjecaj i doprinos prevođenju je neosporan stoga bi i teoretičari i prevoditelji trebali biti upoznati s njima.

2.1 Ekvivalencija na razini riječi

S obzirom na to da se ovaj rad bavi prijevodnim rješenjima jednoga pojma pri prevođenju s hrvatskog na engleski jezik, ekvivalencija se pokazala najpogodnijom paradigmom za potrebe ovoga istraživanja jer će se analizirati ekvivalencija na razini riječi. Baker (1992) razlikuje nekoliko razina ekvivalencije počevši od razine riječi preko teksta pa sve do pragmatičke ekvivalencije. Na leksičkoj razini ekvivalencije Baker (1992: 11) se oslanja na Cruseovu podjelu značenja na četiri osnovne vrste: propozicionalno, ekspresivno, pretpostavljeno i evocirano značenje. Za razliku od propozicionalnog značenja koje predstavlja odnos između riječi i onoga na što se te riječi odnose u izvanjezičnome svijetu, ekspresivno značenje se odnosi na govornikove stavove i osjećaje. Određeni par riječi tako može imati isto propozicionalno značenje, a razlikovati se u ekspresivnome značenju. Slično tomu, Basil i Munday (2004) navode dvije osnovne vrste značenja bitne za ekvivalenciju na razini riječi, a to su referencijalno (denotativno) i konotativno značenje. Pretpostavljeno se značenje riječi odnosi na ograničenja koja uvjetuju očekivane kombinacije riječi kao što su kolokacije. Evocirano značenje nastaje iz razlika u registru ili dijalektu, a pomaže nam koristiti odgovarajuće izraze s obzirom na različite društvene situacije. Baker (ibid.) tvrdi da su sve te vrste značenja neodvojive, ali da ipak jedino propozicionalno značenje može biti promatrano kao točno ili netočno u određenome iskazu, a da ostala značenja mogu pomoći prevoditeljima jer pridonose sveukupnom značenju iskaza ili teksta.

Baker (1992) nadalje pojašnjava u kojim slučajevima može doći do neekvivalencije, a to je prevođenje kulturološki specifičnih koncepata, pojam iz izvornog jezika nije leksikaliziran u ciljnom jeziku, izvorna riječ je semantički kompleksnija, izvorni i ciljni jezik imaju različite distinkcije značenja, nepostojanje hiponima ili hiperonima u jednom od jezika, razlike u perspektivi i formi, lažni prijatelji itd. Kako bi prevladali probleme nepostojanja odgovarajućih ekvivalenata, prevoditelji koriste određene strategije kao što je korištenje općenitijih riječi, neutralnih riječi, kulturološka supstitucija, korištenje posuđenica, parafraziranje, ispuštanje i ilustriranje.

3. OPIS ISTRAŽIVANJA

3.1. Metodologija i korpus

Istraživanje se temelji na hrvatskome pojmu *pedagog* i njegovim prijevodnim varijacijama u engleskome jeziku. Korpus se sastoji od naslova, ključnih riječi i sažetaka članaka koji na hrvatskome jeziku sadrže riječ *pedagog*, a uz koje se nalazi i prijevod na engleskom jeziku. Za pretraživanje

časopisa korištena je baza Hrčak – Portal hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa, a obuhvaćeni su stručni, izvorni znanstveni i pregledni radovi te recenzije i eseji objavljeni od 1988. do 2018. godine.

Kako bi se što objektivnije mogla sagledati problematika prevođenja pojma *pedagog*, u radu će se dati i kratak pregled definicija toga pojma na hrvatskome jeziku, kao i njegovih prijevodnih ekvivalenata u relevantnim rječnicima engleskog jezika.

3.2. Pregled definicija pojmova *pedagog* i prijevodnih ekvivalenata na engleskom jeziku

Hrvatski jezični portal definira pojam *pedagog* kao onoga 'koji se bavi pedagogijom, odgojitelj, učitelj'. Slično tomu Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika (2015) navodi da je pedagog onaj koji se bavi pedagogijom, stručnjak koji proučava ili provodi odgojne metode u školi i vrtiću uz prošireno značenje: onaj koji drži nastavu, a navodi se i istoznačnica *edukator*.

Hrvatska enciklopedija razlikuje pojam pedagog u širem i užem smislu. U širem smislu taj pojam uključuje sve odgojitelje, nastavnike i profesore koji se bave obrazovanjem i nastavom, a to su najčešće školski pedagozi koji su dio stručnih službi obrazovnih institucija. U užem su smislu pedagozi stručnjaci koji su diplomirali, magistrirali ili doktorirali pedagogijske znanosti i bave se teorijskim i empirijskim proučavanjem pedagoških pojava.

Hrvatsko-engleski rječnik (1996) za natuknicu *pedagog* nudi sljedećih pet pojmova ovim redom: *pedagogue*, *teacher*, *educator*, *educationist* i *educationalist*. S obzirom na to da uz ovaj pojam u rječniku nisu dane nikakve napomene, pri odabiru odgovarajućeg prijevodnog ekvivalenta nužno je utvrditi razliku između ovih pojmova.

Očito je da je pojam *pedagog* postao internacionalizam, a njegovu etimologiju na engleskome jeziku pojašnjava Online Etymology Dictionary preko francuskoga *pedagoge* (nastavnik koji predaje djeci) koji se javlja u 14. stoljeću, latinskoga *paedagogus* te izvornoga grčkoga *paidagogos* (pais – dijete; agogos – voditi), rob koji je pratio dječake u školu i nadgledao ih, a kasnije se koristio u općenitijem značenju – nastavnik. Suvremeni jednojezični rječnici engleskog jezika (Cambridge Dictionary, Longman Dictionary of Contemporary English, Longman Dictionary of English Language and Culture, Merriam Webster, Oxford Advanced Learner's Dictionary) uglavnom sadrže napomenu da je taj pojam arhaizam u općenitom značenju za nastavnika ili vrlo formalan ili pogrđan naziv za nastavnika koji je strog, dosadan, previše pedantan, robuje pravilima i slično. Dakle, vidljivo je da se u engleskome jeziku radi o pojmu koji nije u svakodnevnoj upotrebi, a sadrži i negativne konotacije. Određeni specijalizirani rječnici vezani uz obrazovanje uopće ne sadrže natu-

knjicu *pedagogue* (The Greenwood Dictionary of Education, Oxford Learner's Dictionary of Academic English), dok British National Corpus (BNC) bilježi svega 9 pojava, a Corpus of Contemporary American English (COCA) 78 pojava. Dva primjera iz korpusa COCA ilustriraju uporabu pojma *pedagogue*, prvo u osnovnome značenju nastavnik, a drugi primjer sadrži i negativne konotacije pojašnjavajući da osoba nije pedagog jer ne koristi prijatnije.

“The teacher had to be a good musician and a good **pedagogue**. To know music alone was not enough.” (Pogonowski, L. A PERSONAL RETROSPECTIVE ON THE MMCP. *Music Educators Journal*, 2001, 88 (1), p24)

“That history is there for the reading, but Mr. Wiseman isn't a **pedagogue** and doesn't wield a hammer, much less a wagging finger.” (Dargis, M. Kaleidoscopic Ode to an Immigrant Neighborhood, *New York Times*, 2015)

Razliku u poimanju pojma *pedagogue* u engleskome jeziku između izvornih i neizvornih govornika u Europi pojašnjava članak 'Who are you calling a pedagogue?' objavljen u Guardianu 2005. Članak opisuje prijedloge reforme predškolskog sustava u Ujedinjenom Kraljevstvu prema kojem bi se odgajatelji, po uzoru na danski model, obrazovali za holistički pristup djeci. Autorica navodi da bi takav model provodili stručnjaci 'unpromisingly named “social pedagogues”' te pojašnjava da se u engleskome jeziku taj pojam često veže uz pedantnog akademika dok je u kontinentalnoj Europi njegovo značenje puno šire te se odnosi na koncept odgoja koji uključuje društveni i emocionalni razvoj, a u Danskoj su socijalni pedagozi glavni djelatnici u predškolskim ustanovama. Novije primjere upotrebe toga pojma na engleskome govornom području navodi internetski rječnik Merriam Webster:

“His teacher was Ilya Musin, a famed **pedagogue** who trained Valery Gergiev, director of the Mariinsky Theatre, and Semyon Bychkov, who left Russia for a stellar conducting career in the West.” — Joshua Yaffa, *The New Yorker*, "Teodor Currentzis Brings His Intense Verdi to New York," 18 Nov. 2019

“Your professor holds forth in class, lecturing, orating, gesturing, bantering — equal parts **pedagogue** and performer.” — Alfred Lubrano, *Philly.com*, "After complaints, Ratemyprofessors.com does away with its 'hotness' ratings," 11 July 2018

Iz ovih, kao i iz ostalih šest primjera koje je rječnik preuzeo iz američkih dnevnih novina, jasno je da se pojam *pedagogue*, koristi u značenju nastavnik.

Mali uvid u poimanje toga pojma od strane izvornih govornika daje nam i rasprava iz 2009. godine na forumu WordReference.com Language fo-

rums na kojem je osoba iz Poljske pitala izvorne govornike za konotacije pojma *pedagogue*. Desetak izvornih govornika, bilo da se radi o britanskom ili američkom engleskom, se složilo da se taj pojam ne koristi često, a može biti pogrdan naziv za nastavnika koji je dosadan, drži predavanja i nameće informacije učenicima, a neki smatraju da su negativne konotacije nastale u novije vrijeme s promjenom metoda učenja te da *pedagogue* jednostavno označava nastavnika koji koristi stare metode kao što je memoriranje i repeticija, a ne istraživačko učenje, igre, diskusije itd.

Sljedeći pojam koje predlaže Drvodelić (1996) uz *teacher* je *educator*, a gore navedeni rječnici uglavnom sadrže napomenu uz tu natuknicu da se radi o pojmu iz američkog engleskog koji označava osobu koja poučava ili educira, osobu čiji je posao podučavanje; stručnjaka za teorije i metode obrazovanja, a navode se i istoznačnice *teacher* i *educationalist*. BNC bilježi 53 pojavnice, a COCA 4445 što je znatno više od učestalosti pojma *pedagogue*. Primjeri upotrebe koje navodi rječnik Merriam Webster upućuju na korištenje pojma *educator* u značenju nastavnik, primjerice:

“And with demand for teachers soaring nationwide, some districts are looking for any potential advantage to get and keep **educators**.” — Anchorage Daily News, "This is what teacher turnover looks like in Alaska," 3 Feb. 2020

Corpus of Contemporary American English sadrži i primjere uporabe pojma *educator* u značenju stručnjaka koji se bavi teorijama i metodama obrazovanja:

“... the idea behind what they call “experiential learning” back to the theorist and **educator** John Dewey, who believed that you learn things more deeply when you experience them...” (Slate Magazine, 19-05, 2019)

Sljedeći pojam *educationist* se bilježi kao varijacija britanskoga engleskog za pojam *educationalist*, a označava osobu, specijalista, stručnjaka koji posjeduje znanja o načelima i metodama poučavanja, profesionalnog edukatora ili teoretičara obrazovanja. Da su ti pojmovi rjeđe prisutni potvrđuje i BNC s 28 pojavnica za *educationist* i 32 za *educationalist* dok COCA bilježi 12 pojavnica za *educationist* i samo 4 pojavnice pojma *educationalist*. Sljedeći primjer iz BNC-a ilustrira uporabu pojma *educationist* u značenju stručnjaka za obrazovanje:

“In the early 1960s a distinguished American **educationist**, William S. Gray, offered another kind of model of the reading process.” (Spink, J. *Children as readers. A study*. London: Library Association Pub. Ltd, 1989, pp. 1-95.)

Merriam Webster ne sadrži niti jedan primjer upotrebe pojma *educationalist* i samo tri primjera rečenica s pojmom *educationist* čije značenje ilustrira sljedeći primjer:

“The first is that **educationists** are using a broader range of methods to identify highly intelligent children, especially those from poor households.” — The Economist, "How and why to search for young Einsteins," 22 Mar. 2018

Sintagmu *school counselor* (američki engleski) / *school counsellor* (britanski engleski) ne bilježi niti jedan od navedenih rječnika osim The Greenwood Dictionary of Education koji pojašnjava da je to osoba koja ima različite odgovornosti u školskome okruženju vezane uz učenike. Njegove brojne dužnosti uključuju bavljenje rasporedom, nadziranje ispunjavanja uvjeta za završetak školovanja, usmjeravanje učenika pri odabiru zanimanja, pomoć pri prijavi za fakultet, ovjeravanje prijepisa ocjena, a često radi i kao terapeut, procjenjuje učenike i provodi standardizirane testove. BNC sadrži tri pojavnice pojma *school counsellor*, a COCA 1879 pojavnica pojma *school counselor*. Jednostavna pretraga na Google otkrila je da se taj pojam češće rabi na američkome govornom području pa tako postoji i udruga American School Counselor Association koja na svojim stranicama opisuje to zanimanja. Prije svega *school counselor* se bavi individualnim planiranjem učenikovog akademskog puta i određivanjem ciljeva učenja, savjetuje učenike, surađuje s roditeljima, nastavnicima, administracijom i društvom u svrhu poboljšanja učenikova uspjeha i analizira podatke vezano uz učenikov uspjeh, potrebe i izazove.

Jedno od mogućih prijevodnih rješenja za hrvatski pojam *pedagog* bi mogao biti i pojam *pedagogist* kojega bilježe online rječnik Merriam Webster i Oxfordov Lexico u značenju stručnjaka za pedagogiju i osobe koje proučava teorije obrazovanja. Međutim, BNC ne bilježi niti jednu pojavnicu, a COCA samo jednu:

“Therefore, readers of this report should be aware that the researcher is a sport **pedagogist** whose motivation to carry out the investigation was sparked by the discovery that the initial EFE for physical education students was not actually organized or supervised by PETE faculty.” (Smith, M. D. An examination of a generic field experience from a physical education perspective. *Physical Educator*. Fall93, 50 (3), p151)

3.3. Rezultati istraživanja

Pretraživanjem baze Hrčak ukupno je na hrvatskom jeziku izdvojeno 38 pojavnica prijevoda riječi *pedagog* koja se u najvećem broju (N=17) pojavljuje samostalno kao pedagog, zatim sedam puta kao školski pedagog, šest

puta kao socijalni pedagog, tri puta kao glazbeni pedagog, dva puta kao muzejski pedagog i dva puta kao stručni suradnik pedagog te jednom kao pedagog filozofije.

Prijevodi svih pojmova prikazani su u tablicama počevši s najbrojnijim pojavnicama i najčešće korištenim pojmovima u prijevodu na engleski jezik.

Tablica 1. Prijevod pojma *pedagog* Table 1. Translation of *pedagog*

Iz Tablice 1 je vidljivo da je najčešća prijevodna varijanta *pedagogue* koja je ukupno zabilježena 19 puta bilo da se pojavljuje samostalno ili kao dio sintagme *school*, *social*, *violin* i *music pedagogue*, ali i kao novotvorenicica *sociopedagog*. Sljedeći je najčešći prijevod *educator* koji se ukupno javlja osam puta, od toga tri puta samostalno, ali i kao sintagma *social* i *music educator*, a zanimljiv je i prijevod pedagoga filozofije kao *active educator*. U ukupno pet prijevodnih varijanti koristi se pojam *teacher* od čega su dvije zabilježene u kombinaciji s *musical* i *music teacher*. Pojam *educationist* zabilježen je tri puta, a *school counsellor* svega dva puta kao prijevod sintagme stručni suradnik pedagog. U jednom je slučaju zabilježeno potpuno izostavljanje pojma pedagog u engleskoj inačici teksta.

Primjer izostavljanja nalazi se u sažetku na engleskome jeziku objavljenom u časopisu *Agriculturae Conspectus Scientificus*:

„Najpoznatija mu je sorta pšenice U1. Bio je uspješan i u oplemenjivačkom radu na kukuruzu. Tavčar je bio autor više sorata poljoprivrednih kultura iako je bio prvenstveno genetičar i **pedagog**. Prije drugog svjetskog rata na oplemenjivanju bilja rađeno je uspješno i na vlastelinstvima u istočnoj Hrvatskoj ...“ (*Agriculturae Conspectus Scientificus*, Vol. 65 No. 2, 2000. Oplemenjivanje ratarskog i povrtnog bilja u Hrvatskoj, Vinko Kozumplik i Zdravko Martinić-Jerčić)

“His great success was the wheat variety U1, although he worked on several crop species. At the beginning of this century, breeding work was successfully done on large private farms in Eastern Croatia as well...”

Nije zabilježena niti jedna pojava pojma *pedagogist*, niti *educationalist* kao moguća varijanta pojma *educationist* koji se češće javlja u britanskom engleskom.

3.4. Rasprava

Dominacija pojma *pedagogue* u prijevodima naslova i sažetaka, mogla bi se objasniti postojanjem oba pojma u hrvatskome i engleskome jeziku koji dijele istu etimologiju, ali analiza značenja u oba jezika dovodi u pitanje prikladnost odabira toga pojma u prijevodu. S obzirom na to da i u hrvatskome jeziku pedagog ima više značenja za očekivati je da će se i u prijevodu morati

očítovati ta razlika. Ako se radi o školskome pedagogu, jednom od stručnih suradnika u školi čije područje djelovanja nije izravno poučavanje, trebalo bi izbjegavati prevoditi ga kao *pedagogue* čije se značenje u engleskome jeziku prvenstveno odnosi na nastavnika, a uz to sadrži i negativne konotacije. Ukoliko se prevoditelj odlučio za američki engleski, prikladniji bi prijevod bio *school counselor* koji prema opisu zanimanja u velikoj mjeri pokriva djelokrug hrvatskih školskih pedagoga. Iako je BNC korpus pokazao nisku učestalost pojma *school counsellor* u britanskome engleskom, to je zanimanje sve traženije u obrazovnom sustavu, a prema opisu posla na web stranici Career Addict odnosi se na pomaganje učenicima u osobnome i akademskom razvoju, te rješavanju različitih problema vezanih uz učenje, ponašanje, zlostavljanje itd. (<https://www.careeraddict.com/become-school-counsellor>). U australskom engleskom za takvo se zanimanje koristi pojam *school guidance counsellor* (<https://www.seek.com.au/guidance-counsellor-jobs>). Općenitiji pojam *educator* bi isto mogao biti odgovarajući ekvivalent s obzirom na to da se uz nastavnika odnosi i na stručnjaka za teorije i metode obrazovanja, a učestaliji je od pojmova *educationist* i *educationalist*.

Što se tiče prijevoda sintagmi *muzejski* ili *glazbeni* pedagog, dobar bi odabir mogli biti pojmovi *teacher* i *educator* jer je za pretpostaviti da njihove aktivnosti uključuju i poučavanje. *Socijalni pedagozi* nisu učitelji nego rade na prevenciji, dijagnosticiranju i tretmanima s djecom i mladima s rizikom za poremećaje ili imaju poremećaje u ponašanju (portal e-Usmjeravanja), stoga bi odgovarajuća sintagma u engleskome jeziku bila *social educator*.

Kada se radi o *pedagozima* u značenju stručnjaka ili teoretičara obrazovnih znanosti, odgovarajući bi prijevodni ekvivalenti mogli biti *educator* ili ostali pojmovi koji su pak rjeđe zastupljeni u korpusima kao *educationist*, *educationalist* i *pedagogue*.

4. ZAKLJUČAK

Namjera je ovoga rada bila zabilježiti i opisati prijevodna rješenja koja se pojavljuju u prijevodima akademskih radova na engleski jezik, a sadrže pojam *pedagog*. S obzirom na to da se taj pojam u hrvatskome jeziku koristi u širem i užem smislu uz različita značenja, za očekivati je bilo da će se i u prijevodima toga pojma na engleski jezik zabilježiti više no jedna prijevodna varijanta. No, iznenađujuća je dominacija pojma *pedagogue* koji se ukupno javlja u više od polovice prijevoda, a slijede ga *educator*, *teacher*, *educationist* i *school counsellor*, a u jednom je slučaju u prijevodu taj pojam u potpunosti izostavljen.

Analiza značenja svih navedenih pojmova upućuje na moguća bolja rješenja, a to je *school counselor* u inačici američkog engleskog i *educator* kao prijevodni ekvivalent za školskog pedagoga, a *educator* bi odgovarao i prijevodu pedagoga kao stručnjaka, teoretičara obrazovnih znanosti. *Educator*, zbog širokog raspona značenja koje pokriva, bi bio prikladan i u sintagmama glazbeni i muzejski pedagog, a u obzir bi ovdje mogao doći i pojam *teacher*. Pojam socijalni pedagog, stručnjak koji nije izravno uključen u poučavanje, bi se mogao prevesti kao *social educator*.

Uzevši u obzir različita značenja pojma pedagog u hrvatskome jeziku te brojne mogućnosti koje nudi engleski jezik, svakako je potrebno pri prevodjenju obratiti pozornost na preciznije određivanje značenja kako bi prijevod obuhvatio odgovarajući smisao, a zasigurno i u stručnim prevoditeljskim krugovima postoji potreba za promišljanjem i raspravom o ovoj prevoditeljskoj problematici, ali i preporukama o najprikladnijim rješenjima.

Literatura

- Baker, M. (1992). *In Other Words: A coursebook on translation*. London / New York: Routledge.
- British National Corpus <https://www.english-corpora.org/bnc/> (pristupljeno 19.2.2020)
- Cambridge Dictionary <https://dictionary.cambridge.org/> (pristupljeno 10.11.2019.)
- Carrer Addict <https://www.careeraddict.com/become-school-counsellor> (pristupljeno 19.02.2019)
- Collins, J. W. & O'Brien N. P. (2003). *The Greenwood Dictionary of Education*. Westport / London: Greenwood Press.
- Corpus of Contemporary American English <https://www.english-corpora.org/coca/> (pristupljeno 19.2.2020)
- Drvodelić, M. (1996). *Hrvatsko-engleski rječnik*, Zagreb: Školska knjiga.
- e-Usmjeravanje <https://e-usmjeravanje.hzz.hr/socijalnipedagog> (pristupljeno 20.2.2020.)
- Hatim, B. (2013). *Teaching and Researching Translation*. London / New York: Routledge.
- Hatim, B. & Munday, J. (2004). *Translation: An advanced resource book*. London / New York: Routledge.
- Hrčak – Portal Hrvatskih stručnih i znanstvenih časopisa <https://hrcak.srce.hr/> (pristupljeno 5.11. 2019.)
- Hrvatska enciklopedija <http://www.enciklopedija.hr/> (pristupljeno 23.11.2019.)

- Hrvatski jezični portal <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=baza> (pristupljeno 23.11.2019.)
- Jackson, L. Who are you calling a pedagogue? Guardian <https://www.theguardian.com/society/2005/may/18/socialcare.childreancesservices> (pristupljeno 19.2.2020.)
- Jakobson, R. (1959). On linguistic aspects of translation. U Venuti, L. (ur.) (2000) *The Translation Studies Reader*. London / New York: Routledge. 113-118.
- Kenny, D. (2009). Equivalence. U M. Baker i Saldanha, G. (ur.) *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. New York: Routledge. 96-100.
- Kozumplik, V. & Martinić-Jerčić, Z. (2000). Oplemenjivanje ratarskog i povrtnog bilja u Hrvatskoj. *Agriculturae Conspectus Scientificus*, br. 65(2), str. 129-141.
- Lexico <https://www.lexico.com/> (pristupljeno 20.2.2020.)
- Longman Dictionary of Contemporary English Online <https://www.ldoceonline.com/> (pristupljeno 19.2.2020.)
- Longman Dictionary of English Language and Culture (1998). (2nd ed). Harlow: Addison Wesley Longman.
- Merriam-Webster <https://www.merriam-webster.com/> (pristupljeno 19.2.2020.)
- Munday, J. (2001). *Introducing Translation Studies: Theories and Application* (2nd ed.). London: Routledge.
- Nida E. & Taber, C. R. (1969). *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: E.J. Brill.
- Online Etymology Dictionary <https://www.etymonline.com/> (pristupljeno 19.2.2020.)
- Oxford Advanced Learner's Dictionary (2005). (7th ed.) Oxford: Oxford University Press.
- Oxford Learner's Dictionary of Academic English (2014). Oxford: Oxford University Press.
- Pavlović, N. (2015). *Uvod u teorije prevođenja*. Zagreb: Leykam international.
- Pym, A. (2010). *Exploring Translation Theories*. London: Routledge.
- Seek <https://www.seek.com.au/guidance-counsellor-jobs> (pristupljeno 19.2.2020.)
- Snell-Hornby, M. (2006). *The Turns of Translation Studies: New Paradigms or Shifting Viewpoints?*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Toury, G. (1995). *Descriptive Translation Studies – and beyond*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.

- Veliki rječnik hrvatskog standardnog jezika (2015). Zagreb: Školska knjiga.
- Vinay, J.P. & Darbelnet, J. (1958). *Stylistique Comparée du Français et de l'Anglais: Méthode de Traduction*. Paris: Didier. (prijevod i urednici Sager, J.C. and Hamel, M.J. (1995): *Comparative Stylistics of French and English: A Methodology for Translation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- WordReference.com Language forums <https://forum.wordreference.com/threads/pedagogue.1368813/> (pristupljeno 19.2.2020.)

Tablica 1.

Hrvatski	Engleski	Broj pojava
pedagog	pedagogue	6
	teacher	3
	educationist	3
	educator	3
	violin pedagogue	1
	<i>izostavljanje</i>	1
školski pedagog	school pedagogue	7
socijalni pedagog	social pedagogue	3
	social educator	2
	sociopedagog	1
glazbeni pedagog	musical teacher	1
	music teacher	1
	music pedagogue	1
muzejski pedagog	museum educator	2
stručni suradnik pedagog	school counsellor	2
pedagog filozofije	(active) educator	1

Ksenija BENČINA & Ivana MORITZ

**THE ANALYSIS OF THE TRANSLATION OF THE TERM
PEDAGOG FROM CROATIAN INTO ENGLISH
IN ACADEMIC PAPERS**

The paper discusses the translations of the term *pedagog* from the Croatian language into the English language in academic papers. The corpus comprises English translations of titles, key words and summaries of academic papers that are publically available on website HRČAK – Croatian scientific journals portal. The paper also provides definitions of the term *pedagog* in narrow and broad sense as well as the review of definitions of the translated terms in English. The analysis of the definitions and corpus is followed by the recommendations for possible adequate translations of the analysed term.

Key words: *school counsellor, educator, translation, Croatian language, English language, academic papers*

Pregledni rad

UDK 811.112.2:367.625

Anisa TRBONJA-OMANIĆ (Mostar)

Fakultet humanističkih nauka

Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

anisa.trbonja@unmo.ba

MORFOLOŠKI KAUZATIVI U NJEMAČKOM JEZIKU

U ovom radu bit će riječi o jednoj grupi kauzativnih glagola u njemačkom jeziku a nazvani su morfološki kauzativi. U uvodu će prvo biti definisani kauzativni glagoli općenito, a zatim će biti govora o njihovoj podjeli i naposljetku će biti opisani morfološki kauzativni glagoli. Bit će govora o njihovoj distribuciji i semantičkim komponentama, a u posljednjem poglavlju i o njihovoj vezi sa bazom, tj. osnovnim glagolom. Primjeri su ekscerpirani iz savremene književnosti na njemačkom i bosanskom jeziku i njihovim prijevodima.

Ključne riječi: kauzativi, kauzativiranje, morfološki kauzativi, leksički kauzativi, analitički ili perifrastični ili sintaksički kauzativi.

UVOD

Kauzativ kao glagol izražava uzrokovanje neke radnje ili događaja, odnosno označava uzrok ili povod neke radnje (*bewirken, schärfen, tränken*). Sličnu definiciju nalazimo i u leksikonu *Richtiges und gutes Deutsch* gdje se kaže da kauzativni glagoli ili jednostavno kauzativi¹ označavaju radnju koja se smatra uzrokom nastupanja /započinjanja stanja stvari (*etwas blank putzen / blankputzen = machen, dass etwas blank ist, etwas legen = machen, dass etwas liegt, jemanden erschrecken = machen, dass jemand erschrickt*).

¹ „Ein kausatives Verb oder einfach »Kausativ« bezeichnet eine Handlung, die als Grund für das Eintreten eines Sachverhalts anzusehen ist: *etwas blank putzen / blankputzen* (= machen, dass etwas blank ist), *etwas legen* (= machen, dass etwas liegt), *jemanden erschrecken* (= machen, dass jemand erschrickt).“

U Pfeiferovom *Etimološkom rječniku*² se kauzativ smatra načinom vršenja radnje koja označava uzrokovanje neke aktivnosti. U pravilu je riječ o glagolima koji su nastali od jakih glagola, a izražavaju povod ili uzrok. Ti glagoli imaju i sinonime, tzv. faktitive, koji po pravilu nastaju od imenica ili pridjeva. Barkowski/Krumm (2010: 151) navode da su kauzativni glagoli³ tranzitivni glagoli kod kojih denotat subjekta uzrokuje proces koji pogađa objekat u ulozi pacijensa. Obično se njima izražava promjena stanja koja se da opisati koristeći intransitivni glagol, čiji je denotat subjekta identičan denotatu objekta kauzativnog glagola (*Die Sonne trocknet die Kleidung* akuz. vs. intransitivan: *Die Kleidung* nom. *trocknet.*). Lehmann⁴ glagole radnje koji su nastali od glagola naziva kauzativima ("verursachend, veranlassend"; lat. *causa* "Ursache"), kod kojih njihov subjekt uzrokuje da se odvija situacija koja je izražena njihovom bazom, dok glagole radnje koji su izvedeni od pridjeva nazivaju faktitivnim glagolima (*Das Waschbecken ist sauber.* > Harro *säubert* *das Waschbecken.*). Prema njemu⁵ kauzativi su jezičke konstrukcije kojima se izražava kauzacija i *definiira ih kao deverbative glagole koji imaju jedno mjesto više u strukturi rečenice zbog valentnosti glagola za razliku od osnovnog glagola.*

Helbig/Buscha (2001: 60 f.) kauzativima smatraju glagole radnje koji se daju razlučiti u dva semantička predikata (jedan označava aktivnost „Tätigkeit“, a drugi označava proces „Vorgang“) jer oni predstavljaju kombinaciju aktivnosti i zbivanja:

Er zerbrach die Tasse. < *Er verursachte, dass die Tasse zerbrach.*

Er tötete seinen Gegner. < *Er verursachte, dass sein Gegner starb.*

Kauzativima se prema Fleischer/Barz (2007: 349) smatraju derivirani /izvedeni⁶ glagoli koji izražavaju uzrokovanje aktivnosti koja se imenuje

² „kausativ, ferner Kausativ(um)

kausativ Adj. ‘veranlassend, verursachend’, in der Grammatik Aktionsart des Verbs. In der Regel werden von starken Verben abgeleitete Verben, die ein Veranlassen bzw. ein Verursachen ausdrücken, kausative Verben genannt (z. B. tränken, eigentl. ‘trinken machen’). Aus lat. causātīvus (zu lat. caus(s)a ‘Ursache, Grund’) im 19. Jh. entlehnt. Teilweise wird kausativ auch als Synonym zu faktitiv (s. d.) verwendet. – Kausativ(um) n. ‘Bewirkungs-, Veranlassungsverb’ (19. Jh.).“

³ „kausatives Verb: transitives Verb. Der Subjektreferent verursacht einen Vorgang, der das Objekt in der Patiensrolle betrifft. Typischerweise wird eine Zustandsveränderung ausgedrückt, diese lässt sich mit einem intransitiven Verb beschreiben, dessen Subjektreferent mit dem Objektreferenten des. k. v. identisch ist.“

⁴ Aspektualität 01/30/2014 15:16:12

(http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/sem/index.html?http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/sem/aspektualitaet.php)

⁵ http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/index.html?http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/kausation.php

⁶ Ovdje je riječ o implicitnoj derivaciji koja je prisutna u tvorbi glagola samo u reliktima.

bazom i potkrjepljuju ih primjerom *etw. trinken – etw. tränken* „veranlassen, daß etw. (ein Tier) trinkt“, „zu Trinken geben“. Najčešće su to slabi glagoli koji su izvedeni od jakih glagola. Često se može desiti da motivacijska veza u parovima nije prepoznatljiva, kao i da su neki glagoli izumrli i da danas samo pomoću etimologije možemo saznati koji glagoli su bili u paru (*essen – ätzen, rinnen – rennen, springen – sprengen, reißen – reizen, winden – wenden, beißen – beizen, biegen – beugen, dringen – drängen, genesen – nähren*). Poneki su u upotrebi samo sa određenim prefiksima, npr. *vergessen – ergötzen* (srvnjem. *ergetzen*), *schwinden – verschwenden* i dr.

Jung (1990: 418) navodi da i derivirani i prefigurirani glagoli mogu označavati poticanje ili uzrokovanje neke radnje, odnosno rezultata⁷ i da su to kauzativi, kao npr.: *knechten, kränken, legen; substantivieren; befremden, betören; entblößen; erschweren, erleichtern; verstaatlichen, vervollkommen; zerstückeln, zerweichen; anwärmen, aufweichen*.

Garcia Garcia (2005: 21) se slaže sa Comrijem koji tvrdi da su kauzativni glagoli označeni, kako semantički tako sintaktički, a u pojedinim slučajevima i morfološki. Na semantičkoj razini jedan kauzativni glagol sadrži značenje nekauzativnog glagola („nicht-kausativ“)⁸, proširen za pojam uzroka. *Töten* se može opisati kao da se uzrokuje da neko umre („verursachen, dass jemand stirbt“) (usp. Garcia Garcia, 2005: 22). Sintaktički gledano, kauzativni glagol ima jedan argument (komplement/dopunu) više od njegovog ne-kauzativnog pandana, a to je kauzator koji zauzima poziciju subjekta u kauzativnoj rečenici.

U brojnim jezicima, uključujući i gotski, kauzativni i nekauzativni glagoli su povezani morfološkim sredstvima.

Prema Dudenovoj gramatici (2006: 418) kauzativni glagoli su tranzitivni glagoli koji izražavaju da je subjekatski aktant uzrokovao događaj (načešće promjenu stanja) koji je opet involvirao objekatskog aktanta kao pacijensa.

Die Sonne trocknete die Kleider.

Wir hängen den Teppich an die Wand.

Alanović (2011: 40) ističe da bi se za kauzative moglo reći da spadaju u jezičke univerzalije jer se mogu identifikovati i u SOV i u SVO jezicima i tvrdi da su to uvijek tranzitivni glagoli koji omogućuju ostvarivanje situacije kao dvoagentivne u slučaju relacije među licima kada agens kauzator kontrolira čitavu situaciju (složenu ili makrosituaciju), a agens sprovodnik efektno samo

Ovaj tvorbeni model je neproduktivan i kod mnogobrojnih parova se sinhronijski ne može prepoznati njihova motivacijska veza (*schwimmen – schwemmen*). Produkt su prosti glagoli čija formativna struktura osim prijezlasa nema nikakvo drugo obilježje derivacije.

⁷ „das Veranlassen zu einer Handlung oder das Bewirken eines Ergebnisses“

⁸ Nedyalkow/Silnitsky (1973) zbog toga govore o „semantic derivation relation“ između ne-kauzativa i njihovih kauzativa.

jedan njen dio (elementarnu ili mikrosituaciju), tačnije radnju koju označava osnovni nekauzativni glagol.

KORPUS

Primjeri su ekscerpirani iz korpusa, koji se sastoji iz savremenih književnih djela, pisanih na njemačkom ili prevednih s bosanskog jezika na njemački jezik, kao što su:

Saša Stanišić, *Wie der Soldat das Gramophon reparierte*, Luchterhand Literaturverlag, München, 2006.

Saša Stanišić, *Kako vojnik popravlja gramofon* (prijevod Hana Stojić) Buybook, Sarajevo, 2009.

Dževad Karahasan, *Noćno vijeće*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2007.

Dževad Karahasan, *Der nächtliche Rat* (aus dem Bosnischen Katharina Wolf-Griesshaber), Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig 2006.

Dževad Karahasan, *Istočni diwan*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2007.

Dževad Karahasan, *Der östliche Diwan* (aus dem Serbokroatischen (Bosnischen) Katrin Becker) Wieser Verlag, 2., verbesserte Auflage, 1994.

Elfriede Jelinek, *Die Liebhaberinnen*, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg, 31., Auflage 2010.

Elfriede Jelinek, *Ljubavnice* (s njemačkog prevela Hana Stojić), IK Vrijeme Zenica, 2005.

Günther Grass, *Das Treffen in Telgte* Originalausgabe: Hermann Luchterhand Verlag, Darmstadt / Neuwied 1979.

Ginter Gras, *Susret u Telkteu* (preveo s njemačkog Drago Tešević), Sarajevo, OKO 2000.

Robert Walser, *Geschwister Tanner*, Suhrkamp, Zürich, Frankfurt am Main, 2005.

Robert Walser, *Djeca Tannerovih* (prijevod s njemačkog Mira Đorđević), Connectum, Sarajevo, 2010.

PODJELA KAUZATIVA

Podjela kauzativa je u literaturi raznolika, ali najčešće se klasifikacija vrši na osnovu strukture i produktivnosti nekog kauzativa, odnosno kauzativne konstrukcije. Obično se razlikuju tri osnovna tipa kauzativa, a to su: (a) *leksički kauzativ*, (b) *morfološki kauzativ* i (c) *analitički ili sintaksički ili perifrastični kauzativ*. Ova tri glavna tipa kauzativa smatraju se idealiziranim orijentacijskim tačkama formalne podjele (usp. *Metzler-Lexikon Sprache*, 2000: 338).

Alanović (2011: 38) glagole koji u njemačkom izražavaju kauzativnu situaciju⁹ dijeli u dvije grupe:

- glagole koji upućuju na glagol s kojim su u morfološkoj derivacijskoj vezi, a koji opet označava rezultirajuću situaciju (*fällen – fallen; senken – sinken*)
- glagole koji sa svojim nekauzativom nisu u morfološkoj derivacijskoj vezi (*töten – sterben*) slučaj ili koji nemaju nekauzativnog pandana (*malen - ?*).

U njemačkom jeziku, u njegovim ranijim fazama, nastali su prvi kauzativni glagoli morfološkom promjenom od osnovnog glagola (u ovom slučaju vokalskom alternacijom) i te glagole nazivamo morfološkim kauzativima, a u savremeno doba se služimo perifrastičnim konstrukcijama (analitički/perifrastični tip), kada funkcionalni glagoli značenja „napraviti, prouzrokovati“ („machen“, „verursachen“) za sebe vežu infinitiv u glagolsku konstrukciju i tvore dekomponirani predikat u bosanskom jeziku (u njemačkom jeziku „Funktionssverbgefüge“), te tako procesom gramatikalizacije od punoznačnih leksičkih jedinica, glagola, nastaju gramatičke riječi koje su izgubile vezu sa prostornom dimenzijom i sadrže semantičko obilježje „promjena“ u generalnom značenju.

MORFOLOŠKI KAUZATIVI

Morfološki kauzativ se tvori produktivnim promjenama na glagolu, npr. afiksacijom baznog glagola u turskom jeziku, dok se u Metzlerovom leksikonu *Sprache* (2000: 338) za ovu vrstu kauzativa u njemačkom jeziku navode glagoli s promjenom vokala: *versinken – versenken, ertrinken – ertränken, springen – sprengen, fallen – fällen*, kao i s prefiksacijom: *reißen – zerreißen*. Morfološki kauzativi razlikuju se po svom osnovnom (korjenskom) vokalu koji je nastao kao rezultat glasovne promjene. Da bi se to moglo pokazati, navodimo njihove starije ili srodne oblike:

- I
 - a) nvnjem.¹⁰ *fällen* – stvnjem.¹¹ *fellian/fellan*
 - b) nvnjem. *tränken* – got.¹² *drangkjan*; stvnjem. *trenken*
 - c) nvnjem. *säugen* – stvnjem. *sougan/sougian*
- II
 - a) nvnjem. *legen* – got. *legjan*; stvnjem. *leg(g)en*
 - b) nvnjem. *senken* – got. *sagqjan*; stvnjem. *senken*

⁹ Kauzativnu situaciju čine osnovne situacije u uzročno-posljedičnoj vezi, što znači da je posrijedi složena situacija, tj. makrosituacija ili događaj koja sadrži različite, međusobno uslovljene pragmato-semantičke komponente, jer kauzativni glagoli i konstrukcije denotiraju složene, uzročno-posljedične međusituacione veze. Kauzativne situacije se sastoje iz dvije situacije, i to one koja uzrokuje i ona koja rezultira iz te prve (npr. *Der Professor ließ die Studenten eine Hausarbeit schreiben*).

¹⁰ nvnjem. = novovisokonjemački

¹¹ stvnjem. = starovisokonjemački

¹² got. = gotski

- c) nvnjem. *setzen* – got. *satjan*; stvnjem. *sezzen*
 d) nvnjem. *stellen* – as.¹³ *stellian*; stvnjem. *stellen*
 e) nvnjem. *wecken* – got. *wakjan*; stvnjem. *wecchan*

Na osnovu njihovih starijih oblika, uočava se isti segment *-i* odnosno *-j* kod glagola iz obje grupe. Sufigiranjem *-i/-j* drugog osnovnog oblika (pret. jd.) jakih glagola koji sadrže korjenski vokal *a* tvori se kauzativna osnova. Glagoli sa sufiksima koji sadrže *-i/-j* pripadaju grupi jan-glagola koji su bili kauzativi jakih glagola. Preglašavanje je uzrokovano *-i/-j* segmentom u staro-visokonjemačkom jeziku na korjenskom vokalu kauzativne osnove. Posljednji, tačnije rečeno, ne prednji vokali poput /a/ i dr. prelaze ispred /i/ ili /j/ u prednje vokale kao /e/. Riječ je o primarnom umlautu ili prijeglasu. Popratna pojava preglašavanja je da je segment *-i/-j* nestao. Ortografsku razliku između današnjih oblika *fällen*, *tränken* i dr., s jedne strane, i *senken*, *legen* i dr., s druge strane, uvela je normativna gramatika 17. i 18. stoljeća. Kasnije se za tvorbu deriviranih kauzativnih glagola uvelo apstraktno kauzativno sredstvo, promjena osnovnog vokala, koja je u stvari bila neproduktivni postupak, a može se dokazati kod samo nekolicine glagola, i to ove grupe. Ima još nekoliko glagola koji su dijahronijski nekada bili u istom odnosu kao i ovi glagoli, a riječ je o slijedećim: *essen* – *ätzen*, *rinnen* – *rennen*, *dringen* – *drängen*, *springen* – *sprengen*, *winden* – *wenden*, i dr. (Fleischer, 1975: 319, cit. prema Koou, 1997: 61).

U njemačkom jeziku postoji, također, i nekoliko glagola koji se mogu i tranzitivno i intransitivno upotrijebiti. Tu je riječ o parovima kauzativ-nekauzativ, npr. *trocknen*, *schmelzen*, te *erschrecken* kada se u fleksiji razlikuju ili *schmolz* (intrans.) : *schmelzte* (tranz.) koji su se nekad prije nekoliko desteljeća razlikovali.

DISTRIBUCIJA I SEMANTIČKE KOMPONENTE MORFOLOŠKIH KAUZATIVA

U korpusu smo zabilježili veliki broj primjera ovih kauzativa. Iza svakog primjera iz korpusa smo navodili njihove odgovarajuće bazne glagole, odnosno nekauzative u zagradi. Poredeći kauzativne glagole sa njihovim odgovarajućim baznim glagolima, postaje jasno da morfološki kauzativi i njihove baze, tj. nekauzativi imaju zajednički distribucijski odnos, a to je da subjekat baznog glagola postaje objekat odgovarajućeg kauzativnog glagola i da se uvodi novi subjekat.

¹³ as. = starosaksonski

Tako npr. subjektu *der Kopf* u rečenici (*Der Kopf sinkt.*) morfološki kauzativ *senken* dodjeljuje ulogu akuzativnog objekta u rečenici (*Der Soldat senkt verlegen den Kopf und [...]*). (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammofon repariert*, 2006: 128).

Sie **wecken** eine stille Sehnsucht in die Weite, [...]. (Walser, Geschwister Tanner, 2005: 151)

(*Eine stille Sehnsucht wacht (auf).*)

Za sve morfološke kauzative, osim *tränken* i *säugen*, važi da preuzimaju druge dopune baznog glagola. Samo kod *tränken* i *säugen* se briše objekat baznog glagola, a prazno polje koje se odnosi na subjekat baznog glagola se mijenja kao u ostalim slučajevima

[...], und daß er außerdem das schwein **tränkt**. [pisanje malim slovom u originalu] (Jelinek, *Die Liebhaberinnen*, 2010: 78)

(*Das Schwein trinkt (Wasser).*)

[...], die vor jahren heinz **gesäugt hat** und [...]. (Jelinek, *Die Liebhaberinnen*, 2010: 86)

(*Heinz hat vor Jahren gesaugt.*)

Kauzativni glagoli ovog tipa ne pokazuju porast broja praznih polja kojima upravljaju, ali ipak ukazuju na promjene. Prazno polje koje je prvobitno bilo određeno za subjekat baznog glagola sada je predviđeno za objekat, a prazno polje koje je preuzeto promjenom osnovnog vokala odnosi se na subjekat glagola.

Kod stativnih glagola kao *liegen*, *sitzen*, *stehen* i dr. kauzativiranje uzrokuje promjenu adverbijalne dopune (npr. *auf dem Boden* (dativ) vs. *auf den Boden* (akuzativ)). Takva promjena se objašnjava semantičkim osobinama odgovarajućih glagola. Kauzativni glagoli *legen*, *setzen*, *stellen* imaju zajedničku semantičku osobinu, a to je da oni označavaju prostornu ili lokalnu promjenu njihovog objekta, dok njihovi bazni glagoli označavaju boravak/ostajanje njihovog subjekta u jednom prostoru. Ova dodatna razlika manifestuje se gramatički rekcijom prepozicije, ako odgovarajuća prepozicija može registrirati nominalnu frazu u dativu ili akuzativu.

[...], selbst er würde ein Bild nicht mehr mit der Oberfläche auf den Boden **legen**, [...]. (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994: 128)

(*Ein Bild liegt mit der Oberfläche auf dem Boden.*)

Vielleicht **setzte** die Nacht am Emsufer dem zukünftigen Dichter jene erste Verszeile [...]. (Grass, *Das Treffen in Telgte*, 2011: 136)

(*Jene erste Verszeile sitzt/steht ...*)

Er **stellte** eine brennende Lampe auf seinen flachen Kopf und [...]. (Walser, Geschwister Tanner, 2005: 300)

(*Eine brennende Lampe steht auf seinem flachen Kopf.*)

Dakle, kauzativni glagoli *legen, setzen, stellen* traže prepoziciju sa nominalnom frazom u akuzativu (*auf seinen flachen Kopf*), dok odgovarajući bazni glagol zahtijeva prepoziciju sa frazom u dativu (*auf seinem flachen Kopf*). Ova tvrdnja važi i za dvije varijante glagola *hängen*, tj. za tranzitivni i intransitivni glagol *hängen*.

*Warum sollte man sie tot in die Gegend hängen?*¹⁴ (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994: 227)

(*Warum sollten sie tot in der Gegend hängen?*)

Ova distribucijska promjena se ne može uočiti kod glagola *senken* i *sinken*.

Essig-Kartoffel-Wickel senken wirklich das Fieber. (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 189)

(*Das Fieber sinkt.*)

U slučajevima poput *fällen* i *fallen*, promjenom osnovnog vokala otvara se prazno polje za novi subjekat kojem se dodaje *kauzator* i time mijenja obilježja koje je već imalo prazno polje baznog glagola. Kauzativni glagoli ovog tipa imaju onda jedno prazno polje više u poređenju sa baznim glagolom i oni su najmanje dvovalentni.

Fließen i *flößen* (zast. *flötzen*) spadaju u ovu grupu također. Od prvobitnog značenja glagola *flößen* „fließen machen“ održala su se samo dva specijalizirana značenja, i to: 1. „in etw. hineinfließen lassen“ 2. „mit Hilfe eines Floßes befördern“ (usp. Paul, 2002: 339). U korpusu smo zabilježili jedan primjer glagola *einflößen*:

Die Gestalt in ihrer bemäntelten Schlankheit flößte ihm einen süßen Schrecken ein. (Walser, *Geschwister Tanner*, 2005: 38)

(*Ein süßer Schrecken fließt ein.*)

Glagoli *tränken* i *säugen* se danas, za razliku od baznih glagola *trinken* i *saugen*, obično odnose na životinje. Čak i *fällen* i *führen* koji su u gramatikama označeni kao kauzativi se danas sinhronijski ne mogu potpuno smatrati derivacijama od *fallen* i *fahren*. Glagol *etw. fällen* se upotrebljava skoro samo za drveće ili hemijske supstance i samo se u tom kontekstu se može označiti sa kauzativ, a *jmdn. führen* prema Kühnhold/Wellmann (1973: 113-114) nije više sadržajno u uzročnoj vezi sa *fahren*. Paul (2002: 358 f.) navodi da *führen* nije kauzativni glagol kada je objekat živo biće, već kada je stvar u pitanju. Takav

¹⁴ Od tranzitivnog glagola srednjevisokonjemačkog *hāhen, hienc, hiengen, gehangen*, značenja „aufhängen“ nastala su tri slaba glagola: *hangen* intr. „hängen“, *henken* tranz. „hängen“ i *hengen* „(die Zügel, das Leitseil u.dgl.) hängen lassen, nicht straff anziehen“. Mješavinom ova četiri glagola imamo današnje glagole: *hangen* jk. intr., *hängen* tranz. i intranz. i *henken*, kao sinonim za *hängen* (usp. Paul, 2002: 451; 465). Jedan takav primjer smo našli u našem korpusu: [...], *haben sie neben der Schaukel gehenkt*. (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 274)

primjer nismo zabilježili u našem korpusu.

Za glagole *sprengen* i *rennen* Fritz (1998: 123) primjećuje i pojašnjava promjene u konstelaciji dopuna. *Sprengen* je kauzativni glagol naspram *springen* i prvobitno je bio tranzitivni glagol sa živim bićem, pa i čovjekom do 18. st., kao objektom sa značenjem „potaknuti nekoga na brzo trčanje“ („zu schnellem Laufen veranlassen“), „učiniti da neko trči“ („schnell laufen machen“), „učiniti da neko skače“ ili „dići u zrak“ („springen lassen“). Od srvnjem.¹⁵ se upotrebljava, prije svega, s konjem kao objektom, a javlja se i eliptična konstrukcija značenja „kretati se brzim trkom“ („sich in schnellem Ritt fortbewegen“), tj. kao intransitivni glagol. Objekat su mogle biti i tečnosti, pa i čvrste supstance do 19. st., sa značenjem „navlažiti nešto ravnomjernim prskanjem“ („durch gleichmäßiges Spritzen befeuchten“). Osim ovih značenja, može se upotrijebiti i sa značenjem „učiniti, prouzrokovati da se nešto raskomada“ („zerbersten machen, bewirken, dass etw. in Stücke zerspringt“). Slično se da primijetiti i kod *rennen* koji je također kauzativ (naspram *rinnen*) i čije prvobitno značenje je bilo „pokrenuti nešto, goniti nešto“ („in Bewegung setzen, jagen“) (z. B. *ein Roß rennen* „Pferde antreiben“), a od srvnjem. je intransitivni glagol značenja „trčati brzo“ („schnell laufen“) (usp. Paul, 2002: 795), mada se javlja i kao intransitivni glagol značenja „nekoga s nečim povrijediti“ („jmdn. mit etwas verletzen“).

U našem korpusu smo našli primjere tranzitivnog *sprengen* sa značenjem „dići nešto u zrak“ i tranzitivnog *umrennen* „oboriti nekoga“.

[...], *falls dieser Mann wirklich unseren Staudamm sprengt*, [...]. (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 297)

[...], *rannte zwei bosniakische Verteidiger einfach um* [...]. (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 255)

Kod kauzativa *schwemmen* je također došlo do suženja značenja. Prvobitno se odnosilo na životinje *Pferde schwemmen* „baden, waschen“, pa onda i na stvari *ich schwemme mein Bette* „benetze es mit Tränen“ da bi od 17. st. imao značenje „fließend treiben“ (usp. Paul, 2002: 889). Naš korpus je zabilježio jedan primjer glagola *überschwemmen*.

[...], *er hatte sein toll gewordenes Haus überschwemmt* [...]. (Karahasan, *Der nächtliche Rat*, 2006: 167)

(*Sein toll gewordenes Haus schwimmt.*)

U ovoj grupi navodimo i stvnjem.¹⁶ glagol *dämpfen* koji je kauzativ glagola (srvnjem.) *dimpfen* i prvobitno je značio „dampfen lassen, zum Dampf bringen“:

¹⁵ srvnjem. = srednjevisokonjemački

¹⁶ stvnjem. = starovisokonjemački

[...], *was aber seinen Wunsch nach Vollendung der Moschee nicht verringerte, sondern verstärkte und seine Wut auf den Windbeutel Ramadan, [...], nicht **dämpfte**, sondern verstärkte.* (Karahasan, *Der nächtliche Rat*, 2006: 91)

SEMANTIČKA VEZA MORFOLOŠKIH KAUZATIVA SA BAZOM

Kod pojedinih morfoloških kauzativa koji su nastali promjenom osnovnog vokala ne može se više jasno prepoznati semantička veza sa baznim nekauzativnim glagolom. Jedan takav slučaj je primjer opozicije *essen* i *ätzen* kod koje nije moguće prepoznati sinhronijski njihov odnos kao kod drugih glagola, tj. kako se kauzativni glagol razvio iz baznog glagola. To isto važi za glagole *biegen – beugen*, *stechen – stecken* oder *winden – wenden*.

U našem korpusu smo našli sljedeće primjere:

[...], *immer wieder **sticht** sie in die vom Wind verknoteten Strähnen.* (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammofon repariert*, 2006: 312)

Glagol *sticheln* je iterativna tvorevina glagola *stechen* sa značenjem „Stiche machen“ (Paul, 2002: 965).

*Auch briet sie ihm auf ihrem Gasherde schnell eine Wurst, **stichelte** den Dastehenden, [...].* (Walser, Geschwister Tanner, 2005: 106)

Za glagole *hängen*, *schleifen*, *stecken*, *löschen*, *erschrecken*, *schwenken*, *schwellen* je uočljivo da imaju oblike jakog i slabog glagola i tranzitivnu i intransitivnu varijantu. Morfološki kauzativi su tranzitivni slabi glagoli, npr. *hängen*, *hängte*, *gehängt*, a njihove nekauzativne baze su jaki glagoli. Za svaki primjer iz korpusa naveli smo i njihov odgovarajući nekauzativni glagol.

[...], *da heilte ihn die Frau damit, daß sie ihm eine hohle Nuß um den Hals **hängte**, [...].* (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994: 461)

(Ihm hing eine hohle Nuß um dem Hals)

[...], *auf die von seinem Blut getränkte Stelle aber **schleifte** man zwei seiner Begleitposten.* (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994: 359)

(Zwei seiner Begleitposten schliffen auf die von seinem Blut getränkte Stelle.¹⁷)

***Steck** mich, [...], ins Gefängnis, [...].* (Karahasan, *Der nächtliche Rat*, 2006: 239)

(Er steckt im Gefängnis.)

[...] *und **schwenkte** eine goldene Kugel an einer Kette.* (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammofon repariert*, 2006: 29)

¹⁷ Jaki glagol sa ovim značenjem se danas smatra zastarjelim (Paul, 2002: 851).

(*Eine goldene Kugel schwingt an einer Kette.*)

Freitag, dritte Stunde, Herr Fazlagić löscht so gehetzt die Tafel, [...].
(Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 82)

(*Die Tafel lischt.*)

Der Lärm und der Geschrei erschrecken Edin; [...]. (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 83)

(*Edin erschrickt.*)

So viele Lüste ihren Satzbau schwellten, [...]. (Grass, *Das Treffen in Telgte*, 2011: 123)

(*Ihr Satzbau schwoll.*)

Iz ove grupe glagola izdvajaju se slijedeći glagoli *trocknen* i *stillen* zbog toga što mogu biti i tranzitivni i intransitivni glagoli, s oblicima slabog glagola, dakle, *trocknen*, *trocknete*, *getrocknet*, odnosno *stillen*, *stillte*, *gestillt*.

[...], *dann trocknet ihn die Seele und strahlt.* (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994: 223)

(*Er trocknet.*)

[...], *den ich nicht stillen kann, [...].* (Stanišić, *Wie der Soldat das Grammophon repariert*, 2006: 310)

(*Er ist still.*)

Jaki glagol *verderben* može, također, biti i tranzitivan i intransitivan glagol, što možemo potkrijepiti primjerom iz našeg korpusa:

Die Bitterkeit aber setzte sich in seine Eingeweide und verdarb ihm stets und bis gestern noch den Schlaf, [...]. (Karahasan, *Der östliche Diwan*, 1994: 471)

(*Sein Schlaf ist verdorben.*)

ZAKLJUČAK

Morfološkim kauzativima u njemačkom jeziku smatraju se glagoli koji su, za razliku od njima srodnih glagola s kojima su u morfološkoj derivacijskoj vezi, doživjeli promjenu osnovnog vokala, a riječ je o glagolima *fällen*, *tränken*, *säugen*, *legen*, *senken*, *setzen*, *stellen*, *wecken* koji su nastali kao posljedica primarnog umlauta, odnosno alternacije osnovnog vokala. U ovu grupu kauzativa su svrstani i glagoli koji se mogu i tranzitivno i intransitivno upotrijebiti, a čija je tranzitivna varijanta kauzativ (*trocknen*, *schmelzen*, *erschrecken*) i drugi glagoli čija semantička veza u današnjem jeziku nije više prepoznatljiva. Ovim glagolima zajedničko jeste da subjekat baznog glagola postaje objektom odgovarajućeg kauzativa i da se uvodi novi subjekat, a da su od tih izuzeci *tränken* i *säugen*. Glagoli *sitzen*, *liegen* i *stehen* u procesu kauzativiranja doživljavaju promjenu adverbijalne, tačnije, lokalne dopune što

se manifestuje u rekciji prepozicije. Pojedini glagoli (*tränken, säugen, fällen, rennen, schwemmen, dämpfen*) ukazuju na promjenu značenja, a uglavnom je riječ o sužavanju značenja, ali i o konstelaciji dopuna.

SPISAK KORIŠTENE LITERATURE:

Primarna literatura:

- Grass, G. (1979). *Das Treffen in Telgte* Originalausgabe: Hermann Luchterhand Verlag, Darmstadt / Neuwied.
- Jelinek, E. (2010). *Die Liebhaberinnen*, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, Reinbek bei Hamburg, 31., Auflage.
- Karahasan, Dž. (1994). *Der östliche Diwan* (aus dem Serbokroatischen (Bosnischen) Katrin Becker) Wieser Verlag, 2., verbesserte Auflage.
- Karahasan, Dž. (2006). *Der nächtliche Rat* (aus dem Bosnischen Katharina Wolf-Grießhaber), Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig.
- Stanišić, S. (2006). *Wie der Soldat das Gramophon reparierte*, Luchterhand Literaturverlag, München,
- Walser, R. (2005). *Geschwister Tanner*, Suhrkamp, Zürich, Frankfurt am Main.

Sekundarna literatura:

- Alanović, M. (2011). *Kauzativnost – Manipulativnost: od koncepta ka formi*. Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Engel, U. (2004): *Deutsche Grammatik*. Neubearbeitung, IUDICIUM
- Fleischer, Wolfgang/Barz, Irmhild (2007): *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Fritz, Gerd (1998): *Historische Semantik*, Verlag J. B. Metzler Stuttgart – Weimar.
- Garcia Garcia, L. (2005). *Germanische Kausativbildung. Die deverbale Jan-Verben im Gotischen*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Götze, L. & Hess-Lüttich & Ernest, W. B. (1999). *Grammatik der deutschen Sprache. Sprachsystem und Sprachgebrauch*, BERTELSMANN LEXIKON VERLAG.
- Helbig, W. & Buscha, J. (2001). *Deutsche Grammatik*, Langenscheidt, Berlin und München.
- Jung, W. (1990). *Grammatik der deutschen Sprache, 10., neubearbeitete Auflage*, Bibliographisches Institut, Mannheim, Leipzig.
- Koo, Myung-Chul (1997). *Kausativ und Passiv im Deutschen*, Europäische Hochschulschriften: Reihe 1, Deutsche Sprache und Literatur. Bd. 1624,

- Peter Lang Verlag, Frankfurt/M., Berlin, Bern, New York, Paris, Wien.
- Kühnhold, I. & Wellmann, H. (1973). *Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Erster Hauptteil. Das Verb*, Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf.
 - Polenz, P. von (1994). *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band II. 17. und 18. Jahrhundert*, Walter de Gruyter-Berlin-New York.
 - Polenz, P. von (1988). *Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
 - Steinitz, R. (1977): *Zur Semantik und Syntax durativer, inchoativer und kausativer Verben*. U: Linguistische Studien 35, Berlin.

Rječnici i leksikoni:

- Duden (2007). *Duden Deutsches Universalwörterbuch*, 6., überarbeitete und erweiterte Auflage, Dudenverlag, Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, Mannheim.
- Duden (2001). *Duden Das Stilwörterbuch*, 8., völlig neu bearbeitete Auflage, Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, Mannheim.
- Duden (2009). *Duden. Die Grammatik. Band 4*. Bibliographisches Institut AG, Mannheim.
- Hansen-Kokoruš, R. et al. (2005). *Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch. Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, Nakladni zavod Globus: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Glück, M. (hrsg.) (2000). *Metzler-Lexikon Sprache*. Springer-Verlag, GmbH Deutschland.
- Götz, D. & Haensch, G. & Wellmann, H. (2003). *Langenscheidt. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Das einsprachige Wörterbuch für alle, die Deutsch lernen*. Langenscheidt KG, Berlin und München.
- Paul, H. (2002). *Deutsches Wörterbuch, Bedeutungsgeschichte und Aufbau unseres Wortschatzes*, 10., überarbeitete und erweiterte Auflage, Henne, H./Kämper, H./Objartel, G. (Hg), Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- *Schüler-Duden, Lateinisch-Deutsch* (1986): (bearb. von Peter Helms... unter Leitung von Gerhard Löwe), Bibliographisches Institut, Mannheim, Wien, Zürich.

Internetski izvori:

- lehmann, C. (2014). Aspektualität, Semantik und Pragmatik, <raspoloživo na: http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/sem/index.html?http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/sem/aspektualitaet.php>, [01/30/2014 15:16:12]
- Lehman, C. (2014). Kausation. <raspoloživo na: http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/index.html?http://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/morph_syn/kausation.php>, [01/30/2014]
- Pfeifer, W. et al. (1993). Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, digitalisierte und von Wolfgang Pfeifer überarbeitete Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache, <raspoloživo na: <https://www.dwds.de/wb/etymwb/kausativ>>, [15.5.2014]
- Universal-Lexikon. (2012) <raspoloživo na: universal_lexikon.deacademic.com>
- Kausativ (2014) <raspoloživo na: <http://www.glottopedia.org/index.php/Kausativ#Kausativarten>>, [17.5.2014]
- Richtiges und gutes Deutsch. Kausativ <raspoloživo na: http://richtiges_gutes_de.deacademic.com/1228/Kausativ>, [17.5.2014]

Anisa TRBONJA-OMANIĆ

MORPHOLOGICAL CAUSATIVE VERBS IN GERMAN

This paper is about a group of German causative verbs called morphological causatives. In the introduction, causative verbs in general are defined and their division is discussed. Finally, morphological causative verbs are described. Their distribution and semantic components are also discussed whereas the last chapter is about their connection with the base, i.e. the base verb. Examples are excerpted from contemporary literature in both German and Bosnian and their respective translations.

Keywords: causatives, causativation, morphological causatives, lexical causatives, analytic or periphrastic or syntactic causatives.

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09(497.16)

Світлана БИБИК (Київ)

Інститут української мови НАН України

sbybyk2016@ukr.net

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЦЕНТРИ МЕТАФОРИКИ ЧОРНОГОРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

У статті запропоновано аналіз метафоричних структур, які створюють концептуальні асоціативно-образні центри в перекладених українською мовою текстах чорногорських поетів. Виокремлено та схарактеризовано концептуальні центри метафорики „Людина і народ“, „Людина і всесвіт“, „Людина і мікрокосм її Душі“, „Філософія світосприймання“. Простежено стилістичні функції антропоморфної (зокрема і соціоморфної), природоморфної, артефактної метафор. Зауважено про виразність соціоморфних метафор, пов'язаних з релігійно-міфологічним сприйманням світу. Відзначено лексико-граматичні особливості метафорики: активність генітивних, дієслівних, прикметникових метафоричних структур, а також перевагу ускладнених метафоричних комплексів над дво-, тричленими метафоричними сполуками. Простежено роль компаративних зворотів, метафоричних отожднень семантики зіставлених у мікроконтекстах лексем. Окрему увагу приділено ролі слів-символів у створенні асоціативно-семантичної двоплановості словесних образів.

У дослідженні відзначено лінгвокультурологічне значення українського перекладу чорногорських поетичних творів, оскільки матеріал виявляє співвідношення „універсального та національного“, „свого та чужого“, „спільного та відмінного“ у словесних картинах природного ландшафту, філософського осмислення буття. Оскільки проаналізовано не оригінальні твори, а їх переклади, то враховано увагу до національно-культурного компонента в асоціативно-образній структурі метафорики чорногорської поезії. Простежено те, як мова чорногорської поезії відбиває особливості історії, ментальності, характеру народів Чорногорії, яким довелося у складних умовах відстоювати свою державність та незалежність.

Під час аналізу наголошено на диференціації традиційних метафоричних структур, які притаманні і мові української поезії. Принагідно відзначено й індивідуально-авторські метафоричні моделі, оригінальність метафоричного мовомислення чорногорських поетів.

Ключові слова: *мова чорногорської поезії, концептуальний центр, поетизм, слово-символ, генітивна метафора, прикметникова метафора, дієслівна метафора*

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Одним із актуальних напрямків сучасної лінгвостилістики є тісна взаємодія з лінгвокультурологією. Зміна дослідницького вектора сприяє вивченню текстів різних національних культур з метою встановлення спільних і відмінних словесно-образних, асоціативно-семантичних явищ, комунікативно-прагматичних, які пов'язані з мовно-естетичним осягненням світу, з часовими, просторовими параметрами динаміки мови, з особливостями взаємодії народів, соціального та мовно-культурного обміну, взаємовпливів та взаєморозвитку мов народів. Особливо для останнього прислужуються переклади текстів різних стилів і жанрів. Вони актуалізують архетипові смисли, пасивний лексикон національної літературної мови (наприклад, нижче буде відзначено образні функції маловідомих загалу назв рослин „цикута“, „нард“), сприяють народженню оказіональних слів, розкриттю внутрішньої форми загальноновживаних чи стилістично обмежених у повсякденній культурі лексем, „прирощенню“ нових поетичних, образних смислів. Переклад розкриває і рідну мову, якою перекладається текст, і національну культуру оригіналу.

Саме на тлі власної національної лінгвокультури дослідник може побачити специфічні риси іншої, вдаючись до зіставного аналізу, спираючись на лінгвокогнітивні механізми структурування словесних образів, застосовуючи аналітичні механізми емпіричного осягнення світу крізь словесно-образні текстові структури. Усе зазначене пробуджує у творчій уяві читача „індивідуальне – загальне“, „національне – універсальне“, „спільне – відмінне“, „подібне – специфічне“: „Кожна національна література найчастіше відображає національні особливості народу, якому вона належить і який її створював. Це одна із характерних рис і чорногорської літератури (Перович, 2016: 264)“.

Мета дослідження – вивчення мови перекладеної українською мовою чорногорської поезії через обґрунтування поняття концептуального центру в мовно-естетичній оцінці світу та людини в поезії; окреслення спільних та відмінних з українською мовою метафоричних структур,

їхнього асоціативно-образного наповнення, зокрема архетипового, символного; простеження співвідношення фразеологізованих та індивідуально-авторських метафор у перекладених текстах.

ЗАСТОСОВАНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для реалізації поставленої мети потрібна дієва і прозора методологія аналізу. У цій праці застосовуємо прийоми визначення ключових слів, наскрізних словесних образів, ліній (увага до семантичного, змістового повтору), за допомогою яких конструємо „концептуальні центри метафорики“. Під останніми розуміємо глобальні асоціативно-образні структури, що формуються у творчій уяві поетів і транслюються читачеві та сприймаються ним як актуальні смисли, пов'язані зі змістом (концепцією) творів.

Роль імені такої асоціативно-образної домінанти виконуватимуть формулювання мікротем. Вони є експлікаторами сегментів вербально-когнітивних картин світу особистості, народу, нації, етноспільноти, зокрема і поетичної інформаційно-образної системи. Система ідей, архетипових, етнокультурних, загальноєвропейських, загальнослов'янських тощо уявлень підпорядкована суб'єктивізованому, особистісному сприйманню і відтворенню дійсності в поетичному контексті. Назвам концептуальних центрів за асоціативно-семантичним принципом підпорядковані елементи словника мови поезії, які є опорними лексемами в метафоричних поетичних структурах. При цьому застосовується компонентний семантичний аналіз, інтерпретація фреймів, сценаріїв, образів, символів, асоціативного простору поетизму, порівняння метафоричних структур чорногорської та української поетичних парадигм, співвідношення загального та індивідуально-авторського в поетичних метафорах, ціннісна, аксіологічна мотивація поетичного слововживання.

На окрему увагу заслуговує семантичний аналіз самих метафоричних структур, основними донорськими зонами яких, наприклад, загалом в українській поезії, є *людина, природа, предмети*; а реципієнтними зонами – *людина, душа, серце, доля, життя, смерть, дорога, мова, слово, думка, пам'ять, час, небо, сонце, місяць, зорі, хмари, дощ, вітер, земля, вода, вогонь, хата, місто* та ін. (Кравець, 2012: 126, 114). Відповідно диференціюємо антропоморфну (зокрема і соціоморфну), природоморфну, артефактну метафору. Лексико-граматична структура метафорики позначається на характері її семантики (накладання сем-семем в генитивній метафорі), на актуалізації емоційно-оцінної, якісної (прикметникова метафора, компаративна метафора) чи динамічної (дієслівна метафора) ознаки.

Застосувавши ці лінгвокогнітивні принципи, пропонуємо розрізняти в чорногорських поетичних текстах концептуальні центри метафорики „Людина і народ“ (цю змістову особливість вже відзначив поет-перекладач Д. Павличко (Павличко, 2016: 276)), „Людина і всесвіт“, „Людина і мікрокосм її Душі“, „Філософія світосприймання“. При цьому інструментом ретрансляції лінгвокультурологічної інформації стає українська літературна мова. У результаті сам переклад є засобом накладання асоціативної семантики однієї мови (мовної картини світу) та іншу споріднену. Внаслідок цього можливі додаткові висновки про універсальність та національну специфіку поетичного мовомислення, його оригінальність. Сучасні та класичні твори чорногорських письменників відомі в Європі, зокрема в Україні, завдяки перекладам; і через переклади ці твори: а) стали надбанням української лінгвокультури, б) поетичні твори та їхнє словесно-образне наповнення розширили географію функціонування, в) вони набули функції засобу міжкультурної комунікації (Тарасов, 2000: 45–53). Особливістю поетичних творів чорногорців є те, як вони виявляють високу майстерність метафоричного мислення (Павличко, 2016: 276). Переклад таких структур вимагає урахування багатоаспектності семантики як оригінальної структури, так і її іншомовного варіанта, збереження функціонального навантаження метафори в тексті – номінативного, естетичного, емоційно-оцінного, експресивного, простеження, як текст відбиває внутрішньомовну семантику і історико-культурні, психологічні аспекти життя людини (Казакова, 2003).

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Хоча твори багатьох чорногорських письменників перекладені українською мовою, деякі з них вивчали в аспектах літературознавства, утім поки немає комплексного лінгвостилістичного, лінгвокогнітивного, лінгвокультурологічного аналізу цих текстів. Отже, проведене дослідження є першою працею з осягнення змістового, смислового наповнення чорногорської поезії крізь призму мови та культури.

„**Людина і народ**“. У центрі аналізованих українських перекладів поезії – словесний образ чорногорської нації, її тривалої історії боротьби за державність, проти фашистської навали, за відстоювання свободи території, мови, культури, віри. У зв'язку з цим у поетичних творах сформувався концептуальний центр метафорики „Людина і народ“. Насамперед відзначаємо, що суб'єктивізоване, персоніфіковане поняття „історія“, адже вона об'єднала кожний клаптик рідної чорногорської землі (*Дивлюся – край току / кожуха скидає історія* (Сретен Перович).

Іменникові генітивні, іменниково-дієслівні соціоморфні метафори з семантичним центром „історія“ актуалізують саме динамічний складник: історія сприймається як пам'ять про покоління, на честь яких запалюється свіча, історія супроводжує численні смерті, жалі, тому функціонально навантажений генітив *шал* ‘бурхливість, стрімкість вияву чогось’. Ось контексти: *Страшна свіча історії вогніє, / Смерть окрила твою любов і гріє, / Погибель нині замість сонця дніє* (Ратко Вуйошевич); *Більше в історії шалу – то більше й жалів солоних!* (Балша Бркович).

Концептуальний метафоричний центр „Людина і народ“ актуалізує книжні одиниці словника мови поезії (номінації на позначення сакральних архетипів, суспільно-політичний лексикон), а також публіцистичну риторичку поетичного висловлення, високу експресію фрази.

У поетичних творах громадянського наповнення, автором яких є Радован Зоґович, відзначаємо метафоричні структури із суб'єктом соціально-політичної активності – *сівачем*, що доволі поширений у слов'янських літературних мовах (‘той, хто викликає появу, розвиток чого-небудь’). Пор. ускладнені асоціативно-образні комплекси, які репрезентують динамічну модель соціально активної особистості: *Не хочу пісень, схожих на кобилячі вибрики, / не хочу бряжчати дзвіночками збруї. / Хочу ритмів. Подібних до кроків твердих сівача, / який завше у лад із ходою широкою / в повен помах руки висіває насіння; Серце людське! Влийся у ритм сівача, / у ритми несхитних шеренг – у марш.*

Із архетипом хліборобської роботи – праці сівача і жнивдаря – в поезії Гойко Янушевича пов'язані мікроконцепт внутрішньої готовності до жнив, збирання врожаю (метафоричний епітет), мікроконцепт плодів духовної і суспільної праці (іменникова соціоморфна метафора): *Руки наші дозрілі для жнив, / далека земле, світло / поміж тінями; На сході знову зоря біліє, / далека земле, так легко – у серці жита!*

Символом соціальної боротьби є *прапор*, що не є статичним словесним образом: він уподібнений крилу птаха, він виступає символом захисту і впевненого наступу у відстоюванні ідей чорногорців (метафоричний ускладнений епітет), він є узагальненням, символом усіх патріотичних почувань (порівняння *світ як прапор*): *Хочу ритму такого, як уперті кроки у марші, / коли прапор крилом доторкає рамена, / хоч я все розумію: / крок за кроком – а ноги все грузнуть і грузнуть* (Радован Зоґович); *Світ цей, навіть для незрячих – як горде знамено, / що полощеться і майорить* (Янко Джонович).

Суспільно-політичний контекст деяких поетичних творів актуалізує поняття „батьківщина“ та його традиційне широке метафоричне вживання на позначення всесвітнього простору як рідного (*Маємо з*

кожного неба / скинути чорні веселки / і випустити в широчінь червоних птахів, / проголосивши цю планету / батьківщиною завузькою! (Блажо Щепанович)), рідної землі-матері (*О батьківщино, в тебе вже на грудях / Одне дозріле серце, друге – рветься, / І голова од лих огнем береться* (Ратко Вуйошевич)). Індивідуально-авторськими і національно маркованими є природоморфні, соціоморфні перифрази цього книжного поетизму в Ратко Вуйошевича – *О батьківщино, горо драматична, / Зорі твоїй крізь ніч не продихнути!; О батьківщино, сляво, біг історій;* у Дубравки Велашевич – *Далекий краю мій коханцю / брехнею зраний. Зелений храм* засоційований із Чорногорією в Сретена Перовича: *До першого пагорба – стежка, / якою пройшли мої предки / до коренів свого зеленого храму / і там в семигір'ї послули, / навіки послули...* Синонім „батьківщини“ – „Чорногорія“. Цей поетичний онім входить у динамічну метафоричну структуру: *О Чорногоріє, ти гинути у шалі / Умієш; голodom слова сіяти!* (Ратко Вуйошевич).

Мікроконцепт пам'яті історії емоційно наснажений, адже ця пам'ять не лише у думках, вона зрима – цю пам'ять зберігає земля. Ландшафт Чорногорії – ліси, гори. Отже, щоб стерти криваву пам'ять партизанської боротьби з фашистами, ліричний герой пропонує трансформувати цей простір. Оскільки це практично неможливо, то він тим самим утверджує неможливість і знищення сторінок цієї сумної історії. Щоб донести цю думку, ліричний герой вдається до численних ускладнених динамічних метафор, у яких опорними стали поняття геопростору, дендроніми (*ліс, гірське пасмо Папук, горб, земля, гай, пагорки, підгірки*), назви спорідненості (*батько, матір*), соматизми (*серце, кров, шкіра, жили*), а також дієслова – *стирати, обдирати, оббривати*, які сприяють антропоморфізації словесного образу стирання пам'яті про покоління борців:

Вирвіть усі стовбури, закутані в хмари зеленолисті, / всі ліси зітріть із лиця Папука; Землю оббрийте, як бриють усіх каторжан, як родимки, пагорки зріжете, – / коли хочете, щоб забув я усе – / і його, і ліси партизанські!; Обдеріть живу шкіру з землі, з виноградників, / роздушуть усі підгірки, всі до одного, / хай ці ниви квітневі, зелені, заврунені / одна по одній проваляться, захороняться (Радован Зоґович).

Краї, що були осередком боротьби з ворогом рідної балканської землі, сприймаються ліричним героєм як „друге Я“, їхній зоровий образ накладається на конкретно-чуттєві образи ув'язнених, загиблих, що втілені в ускладнених дієслівних і компаративних антропометафорах: *О ліси Папука, що зрослися із ним нерозривно! / О гай Папука, що сплелися, змішалися в серці моєму з ним, / кров'ю по жилах розлилися,*

змішались, / як батька і матері кров; Ці горби, наче в'язні – з руками за спиною – бредуть і бредуть, мовчазні на прогулянці, / і повільно, як ув'язнені повертаються (Радован Зоґович).

Дух боротьби, втілений у концептуальному метафоричному центрі „Людина і народ“, актуалізував у творах різних поетів колірні асоціації. Їх вербалізують метафоричні епітети, дієслівні метафори, що входять до гіперболічних образів, до метаморфоз: *Що за кумедні птахи / щебечуть в червоному листі / Невже клюють твої ребра / по запаху і звуку / знайшли тебе / і вогелет продовжується / з обличчя в обличчя / з посмішки в лісі* (Блажо Щепанович). Соматизм „кров“ – метафора рани землі: *Скривавлена земля. Знеможена / на рани* (Душан Костич). Особливо ця асоціативно-образна настанова виражена в мовотворчості Ратко Вуйошевича:

І небо, чорним вітром оповите, / І гори, що своє вже відспівали, / І сонце мандрівне, собою сите – / В мені, неначе грози, заспівали; / Далекі ж душі впали під копита; При серці меч кровистий різже люто, / Живі та мертві в єдності безкрай / На шлях мій стали – муки не минути; В мені блискавки завогніли, / Мечі бойові поржавіли; Свобода – чорна, честь і юнь – темряві; Чекаю сонця – в кров'яному плинні, / Нехай ріка проста сплива достоту... / О майбуття, чи ж ти мені – чужинне?

Чорногорія – простір, який заселений етнічно і соціально неоднорідним народом. Але, як і в поетичній мові інших слов'ян, зокрема українців, ціннісно позначена постать батька. Так само і в чорногорській поезії словесний образ батька має широку (‘пращур одного з балканно-слов'янських народів – чорногорців’) і вузьку семантику (‘батько в родині’). Метафоричне мислення авторів спрямоване на виокремлення в словесному образі батька соматизмів – *руки, очі*, які представлені конкретно-чуттєво, бо це деталі мовного портрета трударя, що живе у складних природних умовах – у гористій місцевості (*А мав батько руки, / неначе списи, / сухі в передпліччях, по лікті зарошені* (Міло Краль); *Бліді твої коряві руки; Твої мирні, добрі очі* (Янко Джонович). У поетовій уяві народжене і текстуально втілене архетипове порівняння батька, його екзистенції з деревом (дубом) – сильним головою роду: *Він стоїть, наче дуб: / взяв у дуба можуть, / круг нього змії / стрічками в'ються* (Міло Краль); *Життя твоє, ще буйне й молоде, як дерево весняне, / зігнулося і всохло там* (Янко Джонович).

Семантичним центром метафоричного узагальнення чорногорця як трудівника-шахтаря, який працює *чорно*, тобто ‘понад силу, тяжко’, є його зіставлення з чорношкірим негром. В основі поетичного контексту саме словесна гра на епітетах із колірною семантикою – *зелений, жо-*

втий, чорний, пор.: *Чвалають зеленими алеями як тіні сухі, широко-кості, / з черевиками на раменах / і з гарячим хлібом у торбах / чорні негри й чорногорці: А коли над горами шахт / жовте світло малює / ранок, / чорні негри і чорногорці / землю крутять – / і ті чорні й інші чорні* (Янко Джонович). Уславлення людини праці – один із мікроконцептів наскрізного метафоричного центру „Людина і народ“, пор. відповідні перифрази: *О батьку мій, кремезний рудокопе, / прийми в дарунок цей шмат серця, / оце моє тобі вітання, / великий чоловіче поту й труду!* (Янко Джонович).

У творах Вітомира Ніколича акцент переведений на метафоричне узагальнення діяльної людини, людини, яка не задовольняється спокоєм. Про це свідчать відповідні назви осіб: *Шляхи шаленця захочуть; Тож мир тобі, блукальцю, ти – у схові / Коханім слова в потойбічній крові* (Вітомир Ніколич). Саме особистості з такими морально-психологічними якостями роблять історію чорногорського народу: метафорами останньої є поетичні номінації *шлях, кров*.

Очевидно, геофізичні властивості місцевості впливають на те, що метафоричне мислення поетів раз по раз повертається до архетипу „камінь“ і пов’язаних із ним статичних і динамічних ознак. „Камінь“ – це і метафора характеру людини, і метафора ментальних рис народу, метафора фізичної якості, пам’яті, смерті, і метафора надгробку тощо: *Батько не вмер / Із собою не взяв свою славу, / В нестерпнім болі / Склепив повіки, / Розкинув руки / Богові на розправу, / Та й скам’янів навіки* (Міло Краль).

Як міфопоетичне сприймаємо асоціативно-образне узагальнення таких потрібних соціуму якостей, як твердість, моральна і фізична сила людини, її здатність продовжуватися в поколіннях. Порівняйте складну соціоморфну метафору в таких рядках: *Людина впала, мов каміння древнє, / Створіння це – і камінь, і людина* (Ратко Вуйошевич).

Зіставлення людини з легкою невагомою бавовною породжує протилежну за семантикою асоціацію, яка метафорично розгортається від епітетної структури „добрі й мирні люди“: *Є на світі добрі й мирні люди, / що пливуть життям нечутно-тихо, / мовби йдуть бавовною спроквола* (Александар Лесо Іванович).

Сучасна поетеса Лена Рут Стефанович свій суб’єктивний і національно-маркований образ Чорногорії та її народу втиснула в поетичний перифраз: *Я – це ти / а ти – це я / ми – ця земля / у сховку від докірливих очей / у чарівних бескидах гір*.

„Людина і всесвіт“. Відзначений концептуальний центр метафорики чорногорської поезії підтягує до себе ключові поетичні номінації,

пов'язані з асоціативно-образним представленням світу, неба і небесних світил, землі, рослинного і тваринного світів, стихій.

Виокремлюємо дві моделі словесного образу *світу* – епітетну та дієслівну. Прикладкова структура зумовлює семантичну тотожність „світ – мир“, притаманну релігійному дискурсу: *Як не заблудити в цьому світі-мирі?* (Мірко Баневич). Словесні образи з семантичним центром „світ“ ускладнені. Світосприймання психологізоване, що відбиває епітетика із відповідною семантикою. В одному випадку – це ‘байдужість, апатичність, в’ялість’, що увиразнює характерний компаратив із назвою отруйної рослини: *Болюче все, терпке немов цикута, / світанком десь проріджується сутінь, / щоб обійняти неоспаний світ* (Душан Костич). В іншому слововживанні епітети допомагають увиразнити динамізм, бурхливість світу („світ – рух“): *В шумких світах непосидящих* (Александар Лесо Іванович).

Метафора-персоніфікація допускає ототожнення „світ – надлюдина“, отже він здатний виконувати певні дії, подібні до дій стихій:

Світ наповнює небо голодними криками птиць / і ходить дорогами / та без доріг / до початку асфальту. / Забери ти й мене, як неорану ниву, / як некошений луг / і незайманий зроду, / поєднай мене, світе, з джерелами давніми, / хай озвуться вони в моїй крові / тихим стогоном давнім; Тут цей світ розлився як повітря, / як вода / над горами, / і наливається в небесний обшир / без кордонів, / без меж. / Струмки з безплідних долин / по каменях безконечних / жадливими гадами в’ються (Янко Джонович).

Поетизми *світ* і *небо* часто повторювані, зближені в аналізованих контекстах. Генітивна метафора, підсилена дієслівною, створює масштабну візуальну картину огортання землі небом: *Доки вічність небес / пливе над землею* (Блажо Щепанович). Поетизм *небо* антропоморфізується, набуваючи діалогічних якостей, завдяки чому увиразнюється твердження, що людина – частина природи, яку вона сприймає відчуттями (зором, слухом) та психологічно: *Небо крізь пальці / Око моє кличе / цвіт відчуваю слухом; Небо мене підмануло – / Морської не зна тайни* (Таня Бакич). Перекладач поезії Сретена Перовича, наприклад, як джерело запаху актуалізував для одоративного сприймання рідного неба маловживану в українській мові назву рослини *нард* – ‘трав’яниста рослина родини валеріанових’: *семигір’я горить проскуруною, / і дихає нардом небо* (Сретен Перович).

Виразний у чорногорській поезії словесний образ пекучого сонця. Метафоричне мислення авторів силу сонячного світла й тепла порівнює зі зливою, з силою тварини-хижака, з руйнівною стихією. Це відбивають ускладнені природоморфні, антропоморфні метафоричні комплекси: *О,*

промокнути б, змокнути – під пахучою зливою сонця (Радован Зоґович); *Тепер це зубасте / сонце (не спекотне й не затуманене) / забуло й оливки, й виноград, і раву, і мурашок* (Сретен Перович); *А в череп землі сонце тріщини сіє* (Сретен Перович).

Зірки уподібнені подрібненому камінню, гронам плодів – такі конкретно-чуттєві тактильні й зорові метафори засвідчено в чорногорській поезії: *Камінь дістала з корита холодного – / Кидаю вгору зіркам* (Таня Бакич); *Мов плоди – звисають понад нею зорі* (Єврем Бркович). Через ряд асоціативно-семантичних трансформацій зірка (зоря) наділяється функцією дарування любові, адже за міфопоетичним символізмом зірки – це душі померлих людей: *Зоря у любов переплавить / тишу навислу понад могилами* (Душан Костич). У подібних контекстах у метафорі накладаються семантичні плани – і власне астральний, і сакральний.

Географічний простір Чорногорії позначився на метафорах землі. Актуалізовані поетизми *земля, гори, ліс* у складі традиційних асоціативно-образних структур: „ліс – крила – птаха“ (*На заході ліс розгортає крила, / далека земле, птахо, / ти по мені вже летиш* (Гойко Янушевич)), „гірська місцевість – змісподібні стежки“ (*Неродюча земля змійтєся* (Лена Рут Стефанович)), „земля – вишите полотно“: *Ткання моє з надвечір'я Підгориці / зірками оздоблене шестикутниками* (Лена Рут-Стефанович).

Традиційний у всіх слов'янських мовних культурах словесний образ *дерева* як стрижня роду та гілок-дітей. Тому метафоричний контекст органічно поєднує *дерево* як символ життя взагалі з поетичними номінаціями *гілка, дерево, шлях*. *Відкинута ж гілка* – символ приреченості, а тут ще – гіркої долі чорногорського народу: *А страйну гілляку, хвору сиротину / З дерева одкине на шляхи незнані* (Мірко Баневич).

Крізь призму психоемоційного сприймання актуалізований поетизм *соняшник*. Як у чорногорській, так і в українській культурі він є символом життя, духовної підтримки. Ліричний герой прагне метаморфоз, завдяки яким може обернутися на соняшник і відчутти його силу: *Заснути чи померти... / Чи обернутися на соняшник; І відчуваю, що лежиш на соняшниках зеленавих, / В зеленій сорочині, / Очима – до небес* (Рісто Раткович). Так само символом духовного устремління людини є поетизм *тополя*: *До джерел їх, до високих тополь, / до тополь, що під сонцем, дайте припасти* (Радован Зоґович).

В індивідуально-авторському метафоричному мисленні народжуються динамічні, звукові образи, в яких одним із естетизованих компонентів є назви рослин гірського лісу (*Соковита ця тиша: вже листя і трави / благовісно злилися у шептах гарячих* (Душан Костич); *Мо-*

литву нашіптує ожина (Сретен Перович)). Психологізована метафора *латаття* – символу сонця, життя, царювання. Порівняйте прикметниково-іменникову ускладнену метафору і контекстуальний контраст семантики слів-символів „латаття“ – „правда / неправда (руїна)“, „надія / безнадія (короста)“: *Покинуте латаття / в кристалах сонця / А правда – у руїнах / А надія – в корості* (Дубравка Велашевич).

Знакові для чорногорської поезії словесні образи плодів – *винограду, оливок*: *Вранішнє збирання винограду / і між виноградон / чужа рука* (Душан Джуришич).

Символом Творця, мудрості, першопочатку та Богині світу є *бджола*. Драгані Трипкович вдалося в короткій строфі поєднати кілька архетипових символів – безжалісності світу і мудрості Творця: *Бо за шляхетними фасадами моралі громадської / усі родини – пророчо-жовті, / у них живе ще досі туга світу, / її відчує лиш плаксі бджолиних сліз / чи сліз камінних*. Нагадаємо, що згідно з єгипетською міфологією, бджоли виникли із сліз бога сонця Ра, коли вони приземлилися на пісок пустелі (Коцура et al., 2015: 49). Загальний же зміст наведеного уривка такий: світ збудований потом і сльозами – у великій праці.

Природні стихії також опоетизовані, суб'єктивізовані: ліричний герой в єдності з *вітром* (антропоморфізм і природоморфізм взаємодіють); він оживає як дерево – і починає відчувати душевний біль, що порівнюється з шумом буків: *Сколихни мене, вітре, й ти, буковий шуме крилатий, / під корою лиш біль, гіркота в серцевині* (Душан Костич). *Вітер* – це і позитивно забарвлений образ емоційно-психологічного сприймання світу через тактильні відчуття: *Землю сонну, / непритомну / обігрів / вабливий вітер* (Душан Джуришич). Наскрізна в чорногорській поезії дієслівна метафорика вітру: *Чи коли-небудь теплий вітер, / якийсь шалений вітер / зуміє став замерзлий / розхвилювати?* (Душан Джуришич); *Шепоче вітер в хаці і треться об бескеття...* (Душан Костич).

Осінній дощ, що супроводжує листопад, набуває значення символу часу. Порівняйте ускладнену антропометафору „дощ гасає“: *Тільки й вчувається – дощ біля скронь / на падолисті в шалі гасає* (Душан Костич).

Традиційно *небо* метафоризує концептосфера *вода*, і навпаки. Хмари на небі засоційовані з плаванням птахів на воді (метафора „хмара – птиця“): *Побачити б лише Неретвинські озера, / де хмари на плаву, як лебедині пера, / пливають удалечинь, / удалечинь пливають...* (Душан Костич). У зворотній проекції озеро як відблиск неба несе на собі інформацію про долі людей: *Чи ж смію я, Неретво, глянуть вдосвіта на тебе, / аби побачить офіс – озера, повні неба, / ніколи не звідані, жаха-*

ючі, мов прірва: / в них відблиски страждань і кров на скелях рівних (Душан Костич). В останньому прикладі накладаються природоморфна і предметна метафори.

Помітний в концептуалізації „Людини і всесвіту“ темпоральний поетизм *ніч*. В його асоціативно-образному ореолі чорна колористика (*Потоками плаче сутінків чорна вівця* (Міло Краль)), уособлення зла (*Ніч несміла / у багатті зла згоріла* (Душан Джуришич)); рух істоти (*Коли бруківку міря кроком / ніч вздовж дверей та ліхтарів* (Душан Костич)), відчуття обмеженого і незаповненого простору (бо нічого не видно): *Лежав, під головою руки, / і духмяніли звуки, / Ніч зоряна, червнева, наливна – / мурована у темряві стіна* (Душан Костич); *В порожнечі ночі, коли морок сплете сітку, / до людей лихих і грубих бути / трохи привітним, / трохи пристрасним* (Міло Краль), відчуття застою, змертвіння довкілля: *Ночі кинули якір / у темноту під її покровом* (Дубравка Велашевич).

„Людина і мікрокосм її Душі“. Виокремлений ще один вагомий у мовно-естетичній системі чорногорських поетів концептуальний центр засвідчує про потужність ліричного струменя, що також оприявнюється через глибини метафоричного мовомислення. Із загального поетичного контексту виокремлюємо насамперед такий різновид метафори, як перифраз, що виступає образним позначенням Душі: *Мій світлячок невеличкий* (Борислав Йованович).

Символом охоронця Душі людини традиційно виступає *ангел*: його дієвість засоційована з життям – биттям серця (ускладнена метафора – *у дзвонне серце калатати крином*), з відступом як духовною смертю (дієслівно-іменна метафора *вигнати з криниці очей*): *Колишні ангели, я знаю: / Ви підкоряли морок серед вод / У дзвонне серце калатали / Ви крином, / Щоб не вмер я від життя / Та хтось вас вигнав із криниці / Мої очей... / Не бачу вас / Лише в морозних квітах під вікном / Шукаю ваші чарівні коліна й крила* (Рісто Раткович). Асоціативно-образне представлення духовного складника життя людини співвіднесене з актуалізацією сакральної лексики, символіки.

Ліричний герой стверджує, що життя людини – це вияв бажань, тому актуалізоване це твердження в перифразі: *людина – бажань маленький скромний власник: Помер – / бажань маленьких скромний власник: / хотів лиш мати спокій та тишу, та сопілку, / та завжди повну люльку, жилетку цареградську, та ще тільки...* (Міло Краль). Засвідчуємо й асоціативно-образну структуру – іменниково-прикметникову метафору – з протилежним значенням ‘відсутність бажання’: *Тінь погаслого бажання* (Лена Рут Стефанович).

Індивідуально-авторський перифраз коханої постав у словесній творчості Гойка Янушевича: *Я тебе творю в зольнім і піцанім / (над чолом квадрат – чистим розцвітанням), / я тебе творю з крові в достиганні, / ягодо зі сну і з тілесних тайн.*

Традиційно в ліричних поезіях символом-соматизмом почувань людини є *серце*. У одного з поетів гіперболізовано образ чуттєвого серця, що зберігає символічну триєдність різних емоційно-психологічних станів та відчуттів – любові, ненависті та сну-спокою: *Як у серцях три серця замирити, / Любов і Зненавиду, й Сон зігріти?* (Ратко Вуйошевич).

Загалом чуттєвість, відчуття, позитивні та негативні емоції ограничені в цікавих метафоричних структурах. В одному випадку розширена дієслівна метафора є вторинною номінацією радості (*Чи ж колись ми вкупі стрінемось наживо – / Й до престолу в небо пісня вознесеться...?* (Мірко Баневич)). В іншому – метафоричність з'являється на основі порівняння життя (вторинна номінація людини) і тіні, тобто невиразного, непомітного для багатьох; образне порівняння ускладнюють метафоричні епітети, переносне вживання дієслова: *Ті життя нечутні і нераді / тіннями спливають – як час невтомний, / і лише по смерті-цвітотпаді / на табличках чорних похоронних / нам сяйне: жили із ними в ладі* (Александр Лесо Іванович).

Асоціатами душевного неспокою, невдоволення є *біль, рана, яма, сутінь*. Якщо загалом таке зіставлення є поширеним у слов'янській картині світу, то індивідуально-авторські втілення цих асоціацій доволі оригінальні. Порівняйте такі поетичні мікроструктури, де силу душевного спустошення підкреслює паронімічна атракція „білий біль“, яку розгортає ширший контекст: він повідомляє про мовчазний стан, що нагадує замерзання людини (*Стоїш, / наче стан замерзлий, / тиха, / запнута в мовчання, / у білий біль* (Душан Джуришич)). В іншому висловленні сам поетизм „біль“ ніби і не входить в образну структуру. Утім увесь попередній контекст з метафорою *думки-затінку*, тобто думки, яка заспокоїть, втішить, з метафорою *тунелю* як простору обдумування і пошуку позитивних змін поєднується з фінальним твердженням: причиною пошуку відповіді є душевний чи фізичний біль, неприємність, конфлікт: *Довго потім по дорозі в Ніццу шукав я думку-затінок, / Тунель за тунелем я минав і, усміхаючись від тих / несподіваних перемін, записав: / Основою всього є біль* (Сретен Перович).

Українські поети-перекладачі через тексти чорногорської поезії проводять образ душевного болю від вразливого слова: *Болять мені слова роз'ятрені, пекучі...* (Душан Костич).

Загальноновживана метафора „рана душі“ подається так, що позначає стан, який лікується (метафора *душі миються у краплинах*), силу якого підкреслює поетична атракція „знадрана – рана“: *Осілля ніч – дощі ідуть знадрана / в краплинах наші душі миються / та очищаються як рана* (Сретен Перович).

Конкретно-чуттєвим асоціатом душевного болю є чорні, темні відтінки реальності, що закладені у внутрішній формі слів *сутінь* ‘напівтемрява, напівморок’ (*До ран собі тулю густу, як вату, сутінь* (Душан Костич)), суперлатива *найчорніший* ‘виражена ознака чорного кольору’: *В ямі душі, найчорнішому схові, / Та стріла трухлявіє у серці* (Ратко Вуйшевич).

Виявляємо характерні для поетичного метафоричного мислення концептуальні зіставлення, що допомагають створити оригінальні асоціативно-образні комплекси для характеристики мікрокосму Душі людини. Це, наприклад, „страх – міст“ (страх стимулює пошук виходу із ситуації): *Страх вибудовує ступінчасті мости* (Сретен Перович). А також „думка – змія“ (за способом поступового оформлення думки): *Нав’язлива думка – мова змія, / річ вулика та кизилу, / зірок, що світять у хату похилу* (Сретен Перович). На зіставленні вежі з охололеними почуттями, непорозумінням в Лени Руті-Стефанович народилася і стала стрижневою в одному із її поетичних творів метафора „холодне серце – вежа“: *Серця у нас – немов ця вежа: / темні, / холодні, / сирі, / у мене, і в тебе; Бажання подвійне - / життя і смерті / в мене і в тебе, звели ми цю вежу / цеглина за цеглиною, / замісили на жовчі / з фасадами, / з промовчаного, / з пригніченого, / із недомовленого, / в мене і в тебе.*

„Філософія світосприймання“. Важливим концептуальним центром метафорики чорногорської поезії є сегмент, через який проведено вектори осмислення буття того чи іншого ліричного героя, котрому передоручає свої судження автор.

У лінгвософському осмисленні світу виразним є християнський струмінь, тому актуалізовані назви богів і святих (*Має свій ранок / ангельський / те Світло Знає / що і я ще десь є* (Сретен Вуйович); *Богородиця / у святилищі / уламки наших присяг / і вірувань* (Младен Ломпар); *Возрадійся, Маріє, матір-господине / цих міст! Пребудь зо мною вежу на Соборі* (Балша Бркович)), сакральна символіка: *око* (*На моїй голові, мов на бескеді – голос та око давнього / предка* (Сретен Перович)), *Дух-птаха* (*Сідає на Розп’яття птаха Недвига; Бог у блискавиці – Дух у птиці!*); *Глухе селище перед опритомленим відвідує / птиця-господиня* (Сретен Перович)), *виноградне гроно* як символ Страшного суду і очищення від гріхів (*І недостигле виногроно / при вівтарі* (Младен Ломпар)),

Святе Письмо як символ Духовного Закону (*Не повставайте, мертві, з мертвих, якщо ви не торкнулися / Письма Святого Вічності* (Борислав Йованович)).

Поети, заглиблюючись у суть духовних законів світобудови, по-своєму інтерпретують символи життя і смерті, якими стають пори року (*Церква є, та не горять свічі. / А чиясь осінь – із весною стрічі* (Сретен Перович)), символ очищення – свіча на спомин, за упокій (*Плавиться храм із воску, а в нього вже заповзають / зголомнілі хробаки* (Сретен Перович); *То не свіча – небіжчиків то промінь* (Ратко Вуйошевич)).

Християнський мотив збереження Душі, очищення Душі також повторюється. Його оригінальне метафоричне втілення пов'язане з конкретно-чуттєвим означенням форми – кола, яке пронизує кілок (*Кілки в душі – то кола неодмінності* (Ратко Вуйошевич)), динамічного руху: засобом представлення є метаморфоза переходу Душі та очищення (*Душі наші мандрують / наче веселі пливуть у бавовні* (Мілорад Попович), *Ми залишили набутки й здобутки, / спалили бо магу врочисту, / щоб зійти без виделки й ножа та з немічною / голою душею на гору тасмничу і чисту* (Сретен Перович)).

Метафоричне мовомислення чорногорських поетів охопило і ключові категорії філософії буття. Епітет „далекий час“ постає як вторинна номінація вчорашнього дня (*Сьогодні вранці / із Далекого Часу / я опинився Тут / і не знайшов нічого / навіть себе* (Сретен Вуйович)). Психологізована прикметниково-іменникова метафора „сірість загиблого часу“ – вторинна номінація сумного стану ліричного героя: *При вусі тримає годинника, яким керує / од сірості загиблій час / його – сум тисяч кубів; / бульвар із Тужних Світляків – / дорога до його неонового дому* (Драгана Трипкович). Якщо асоціативно-образне представлення часу, днів життя як ріки має архетипову основу (*Власними руками свою ріку відкопуєш – / ріку твої днів – м'язами спустошеними, всохлими* (Янко Джонович)), то днів життя як здоланих пагорків – індивідуально-авторську, підкріплену узвичаєним для чорногорця образом гірського ландшафту: *За межею днів-пагорків кривавить / ця лиха стерня у житті півсоннім* (Гойко Янушевич).

Як відомо, основа і суть життя – рух. Ця філософська категорія також опоетизована: *Є Рух чи немає / вона лиш ілюзія* (Сретен Вуйович). Синонімами буттєвого руху, руху як мислення, як творчості, зокрема поетичної, є назви дій „іти“, „пливти“, пор. дієслівні метафори: *Ми до життя йшли уже написаного, / в тепле осяяння, у зачарований незнаний краєвид* (Павле Горанович); *Пуцу алузії пливти щонайвільніше / крізь вірші* (Драгана Трипкович).

Архетиповим уявленням про початок, джерело життя є вода, відповідно це відбивають у чорногорській поезії і метафоричні комплекси: *Екзистенція Була водою й у далеких снівах; Коли водою ти стаєш, – усе можливо* (Драгана Трипкович).

Ряд метафор, що створюють концептуальний центр „Філософія світосприймання“, стосуються асоціативно-образного втілення абстрактних категорій у різних за структурою метафорах: генітивних (*Віє, віє вітер – / тупий вітровій підсвідомості* (Радован Зоґович), *Повинні боронитися / від чорних вулканів розуму* (Блажо Щепанович), *Попіл велелюддя* (Душан Костич)), дієслівних: *Збираю замисли / і шлю їх в невидимість / і мчу між люди і пірнаю в них / аж захлинаюсь* (Мірко Баневич), *Але невже всяке мовчання – мертве, / невже промовчати уже нема про що?* (Павле Горанович).

ВИСНОВКИ

Якщо узагальнювати асоціативно-семантичні якості метафорики чорногорської поезії, то, з нашого погляду, вона цілком відповідає парадигматиці українського словника мови поезії, за складними метафоричними комплексами ховаються здебільшого архетипові, упізнавані для слов'янина смисли. Переважають індивідуально-авторські структури метафор, хоча в поодиноких випадках можемо відзначити застосування фразеологізованих структур (*білий біль, рана душі, скривавлена земля, шкіра землі, злива сонця, крила лісу, ріка днів, батько як дуб*). Номінативна функція генітивної метафори та метафори-перифразу в аналізованих текстах така ж виразна, як і зображальна, емоційно-оцінна. Широко застосована дієслівна, прикметникова метафорика, які в цілому зорієнтовані на суб'єктивізоване світосприймання. Метафоричність мовомислення чорногорських поетів свідчить про те, що це метафора – актуальний інструмент пізнання світу, вираження емоційно-експресивних реакцій про світ, про те, що мова оригінальних творів наповнена креативною силою.

Перспективи досліджень мови чорногорської літератури, перекладеної українською, бачимо у розширенні текстового матеріалу різних часових періодів в історії обох літературних мов, у зіставленні образних парадигм поетичної мови, у проведенні зіставного дослідження перекладу як такого, тобто з урахуванням специфіки семантики і стилістики мови-оригіналу.

Література

- Казакова, Т. (2003). *Теория перевода (лингвистические аспекты)*. Санкт-Петербург: Союз.
- Коцура, В. и др. (2015). *Енциклопедичний словник символів культури України*. Корсунь-Шевченківський: ФОП Гаврищенко В. М.
- Кравець, вЛ. (2012). *Динаміка метафорив українській поезії ХХ ст.* Київ: Академія.
- Павличко, Д. (2016). „Чорногорська поезія – образ людини і народу“. *Всесвіт*, № 11–12, с. 276–287.
- Перович, С. (2016). „Чорногорська література: духовність слов’янсько-середземноморської вдачі“. *Всесвіт*, № 11–12, с. 263–275.
- Тарасов, Е. (2000). Язык как средство трансляции культуры, в: Ешич, М. (отв. ред.) *Язык как средство трансляции культуры*. Москва: Наука, с. 45–53.

Світлана БИБИК

CONCEPTUAL CENTERS OF METAPHORICS OF MONTENEGRIN POETRY

The article proposes an analysis of metaphorical structures that create conceptual associative and figurative centers in the texts of Montenegrin poets translated into Ukrainian. The conceptual centers of metaphors „Person and Nation“, „Person and the Universe“, „Person and the Microcosm of its Soul“, „Philosophy of Worldview“ are singled out and characterized. The stylistic functions of anthropomorphic (including sociomorphic), natural morphological, artifact metaphors are traced. The expressiveness of sociomorphic metaphors related to the religious and mythological perception of the world has been noted. The lexico-grammatical features of metaphor were noted: the activity of genitive, verb, adjective metaphorical structures, as well as the predominance of complicated metaphorical complexes over two-three-membered metaphorical compounds. The role of comparative inversions, metaphorical identifications of tokens semantics compared in microcontexts were traced. Special attention was paid to the role of word-symbols in the creation of associative-semantic duality of verbal images.

The research notes the linguo-cultural significance of the Ukrainian translation in Montenegrin poetic works, as the material reveals the relationship of „universal and national“, „own and foreign“, „common and different“ in verbal pictures of natural landscape, philosophical understanding of life.

As non-original works were analyzed, but their translations, the attention to the national-cultural component in the associative-figurative structure of the metaphor of Montenegrin poetry was taken into account. The language of Montenegrin poetry reflects the peculiarities of the history, mentality, character of the nations of Montenegro, who had to defend their statehood and independence in difficult conditions.

The analysis emphasizes the differentiation of traditional metaphorical structures, which are inherent in the language of Ukrainian poetry. Occasionally, individual-author metaphorical models and originality of the metaphorical language of thinking of Montenegrin poets were also noted.

Key words: *language of Montenegrin poetry, conceptual center, poetism, word-symbol, genitive metaphor, adjective metaphor, verb metaphor*

Pregledni rad

UDK 821.163.4.09Banjević M.

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

PJESNIŠTVO MIRKA BANJEVIĆA

Crnogorsko pjesništvo druge polovine XX vijeka bitno je bilo obilježeno destrukturalizacijom dotadašnjeg načina pjevanja. U najvećem broju slučajeva, sa izuzetkom neoromantičarskih, nadrealističkih i ekspresionističkih refleksa, poetski izraz se kretao između tradicionalnog, na jednoj, i modernog, na drugoj strani. Jedan od pjesnika koji su na najizrazitiji način preplitali ove dvije komponente bio je Mirko Banjević.

Ovaj stvaralac je kombinovao crnogorsku, narodnu leksiku sa modernim formama stiha, ne narušavajući pritom pojedinačnu posebnost i jednog i drugog literarnog entiteta. Ovakvom kombinacijom naizgled nespojivog, Banjević je staru formu koja je izgubila svoje umjetničke osobine, zamijenio novom, obilježavajući je odlikama vlastitog stvaralačkog personaliteta. U radu *Pjesništvo Mirka Banjevića* autorka Sofija Kalezić panoramskim pristupom tretira najznačajnije razvojne faze u Banjevićevom djelu, oličene u njegovim poemama, od njegove prve zbirke *Pobune uma* (1930) do *Roždanici* (1968).

Ključne riječi: *poezija, rat, modernost, motivi, patriotizam, poeme*

Mirko Banjević, jedan od najpoznatijih crnogorskih pjesnika između dva rata, rođen je u selu Paprati pored Nikšića, 1905. godine. Gimnaziju je učio u Nikšiću i Trebinju, a diplomirao je na Filozofskom fakultetu, na Odseku za jugoslovensku književnost, u Beogradu, 1934. godine. Prije Drugog svjetskog rata bio je profesor gimnazije u Gospiću i Paraćinu, a zatim novinar lista *Pravda* u Beogradu. Bio je učesnik NOB-a od narodnooslobodilačkog ustanka 1941. godine i rukovodilac proleterskih brigada. Nakon rata, radio je u Crnoj Gori, đe je bio urednik *Pobjede*, *Službenog lista*, *Stvaranja* i *Prosvjetnog rada*. Od 1953. godine živio je u Beogradu, đe je bio urednik u izdavačkom preduzeću *Rad*, a potom urednik *Tanjuga*.

Pored poezije, pisao je novinske članke i prikaze, saradujući sa jugoslovenskim listovima i časopisima. Pjesme su mu prevedene na više svjetskih jezika, a zastupljen je i u različitim antologijama i zbornicima južnoslovenske poezije. Dobitnik je Trinaestojulske nagrade Crne Gore, 1962. i drugih priznanja. I pored toga što je iz njegovih stihova izbijao specifičan kreativni princip, pjesnikov opus su u velikoj mjeri odredile različite faze. Početni (*Pobune uma*) i središnji (*Sutjeska*) segment njegovog kreativnog luka intenzivnije je praćen književno-kritičkom mišlju, za razliku od završnog stvaralačkog perioda, oličenog u zbirkama *Do iskapi* i *Roždanici*, o kojem se manje pisalo.

Objavio je: *Pobune uma* (1930), *Šume* (1939), *Ognjena jutra* (pod pseudonimom Mirko Mitrov – 1940), poeme *Sutjeska* (1946), *Njegošev spomenik* (1947), *Zvezdani voz* (1951), *Bezdan* (1956), izbor iz poezije *Zemlja na kamenu* (1950), *Do iskapi* (1964), *Zavjet*, priredio Milorad Stojović (1965), *Roždanici* (1968). Izbori iz Banjevićeve poezije – *Strašno pleme*, priredio Milo Kralj (1978), *Druga strana mjesečeva* (1985), *Pobuna uma* (2003), *Korota krša* (2003), publikovani su kao posthumna izdanja.

Banjević poeziju naziva jedinim lijekom i utočištem, smatrajući da je pjesmom moguće izraziti usamljeno čovjekovo biće kroz sveobuhvatan i kompleksan psihološki pristup. „Pjesma je“, o njegovoj prvoj poetskoj zbirci *Pobune uma* (1930) Danilo Radojević izražava kritički sud, „osim toga, produkt najsloženije tajne: na nejasnom čovjekovom putu javlja se poezija kao mogućnost izlaza, neodređena ali bolja realnost, ubjeg koji pobuđuje zrak nade. To je osnovni motiv prve Banjevićeve zbirke pjesama *Pobune uma*, u kojoj traži put za izlaz iz patnje; sa razvijenom sviješću čovjek dopire do saznanja porijekla pojava, ali nemoćan da negira svoju konačnost“ (Radojević, 2002: 243). Ljubav u ovoj zbirci uvijek ima fatalan oblik, dovodeći onoga koji voli do grozničavog stanja tuge i iskušenja.

Problem preovladavanja sistema društvenih odnosa kod ovog pjesnika svodi se na naslućivanje promjena, iz čega proizilazi i bunt, koji se provlači kao lajtmotiv njegovog poetskog prvijenca. Kroz simbolično intonirane slike Banjević sugestivno dočarava viziju progona. U košmaru konflikata, on traži lik umrle majke, kao jedino utočište u surovom i otuđenom svijetu. Nastojeći da prodre u smisao postojanja, lirski subjekat dolazi do spoznaje da je čovjeku pružena samo sposobnost da „varljivo snijeva“. U pjesmi *Večernje slovo*, on pruža konkretnu sliku odnosa u društvu:

„Svake večeri kad zalazi vrijeme
Za nemirni posjev ruke dugih snova,
Jedno grdno čudo – neko strašno pleme
Obilazi putem svoga kobnog lova...

Vir široki lebdi sa površju plavom
 U krugu se vrze kroz promaklo vrijeme,
 Dok večernje slovo s najgroznijom javom
 Nosi grdno čudo – neko strašno pleme“. (Banjević, 2002: 39)

Već sam naslov Banjevićeve prve zbirke pjesama – *Pobune uma* (1930), pokazuje da se pjesnik opredijelio za put opšteg humanističkog angažovanja i umjetničkog bunta, protiv siromaštva i nakaznosti društvenog sistema. U početnoj stvaralačkoj fazi, njegova poezija sublimira pjesničku riječ ogoljenih i hiperbolisanih vizija, često alegorično prikazanih i naturalistički oslikanih. Pjesnik smatra da život pustoši ljubavna ošućanja, ali se nada da će njegova ljubav ostati da živi u vremenu. I pored rezigniranosti koja izbija iz njegove poezije, Banjević ljubav označava kao izvor moćne snage, silu koja je u stanju da skida okove i suštinski mijenja čovjeka.

Društveni odnosi nastali u vrijeme publikovanja zbirke doveli su do otuđenosti i dezintegriranosti, pa se autor takvom stanju svijesti i duha suprotstavlja nadahnuto oformljenim ciklusom nazvanim *Vilinske pjesme*. Cjelokupan ovaj poetski ciklus podrazumijeva motive obračuna sa svijetom, bunta i uzdizanja nad konačnošću.

U *Pobunama uma* javlja se i izvjesni optimizam, nada koja se može shvatiti kao rezultat pjesnikove misli o skladu u vasioni, đe zvijezde simbolišu trajnost i harmoniju. Završna pjesma u zbirci pod nazivom *Vjesnik* i pored toga što je realizovana kroz lični doživljaj, daje sliku opšteg stanja, naslućujući trenutak istorije u kojem se našao njegov narod:

„Iskaišani moji dlani
 od sivog neba što ga orem,
 a čekam nad mojim crnim morem
 ne osviću mi bijeli dani...

Iskaišani moji dlani
 od dračnog neba tvrde kore,
 pa još je uvijek zlo i gore –
 nadam se, sviću moji dani!“ (Banjević, 2002: 59)

Osim egzistencijalnih, socijalnih, revolucionarnih, oniričkih, psiholoških i drugih, u Banjevićevoj poeziji iz početne stvaralačke faze mogu se naći i ljubavni motivi, bolje rečeno motivi minule ljubavi, koja se može razumjeti i kao buduća ili barem kao plam koji čovjeka grije neprolaznom svjetlošću, o čemu svjedoči pjesma *Kroz istinu ljubavi*:

„Češće prazne misli u nas skaplju gorde.
Ogromna planina neizbježnih hlepnja
provijava kroz nas kao sive horde
nagnane pred slašću nekih divljih strepnja.
Ljubav se rasula ko skrhana lađa,
samo od nje dio za spokoj ćeš naći –
komadi još pleve po moru što rađa
jedan tužan i modar cvijet, s korovom kraj njega,
a pokraj nas bjega
svakoga trenutka
jedno žedno svijetlo; kad bi htio zaći
našao bi nešto kraj neznanog kutka,
još se ćutke bijeli kao grudva snijega“. (Banjević, 2002: 57)

Putem tzv. pozitivističkog i historiografskog pristupa može se doći i do pojedinih saznanja o pjesnikovom životu, prošlosti njegove porodice koja je stradala u oba rata, Banjevićevoj vezanosti za zavičaj i narod iz kojeg je ponikao. Njegove poeme posjeduju emotivnu i misaonu cjelovitost, predstavljajući klasično pjesničko djelo, počev od ostvarenja *Brijest*, publikovanog u drugom izdanju zbirke *Šume*, 1939. godine.

U književnoj kritici ocijenjena kao tvorevina koja „nosi sve odlike lirske alegorije, dramatične simbolike pada i nestanka epske Crne Gore, razaranja njenog klasičnog kulta i detronizovanja iskonskog zakona slavom i ljepotom“ (Banjević, 2002: 253), *Brijest* je poema manjeg obima ispunjena istorijskim sadržajem realizovanim u alegoričnoj formi. U pitanju je snažna lirska ekspresija, sugestivna u vizionarskom izrazu i dramatična u predstavljanju biljke kao naroda nad kojim svjetske sile vrše fizičko iskorijenjivanje do genocida.

Ostvarenje *Brijest* posjeduje dokumentarnu osnovu i u vezi je sa događajem koji se odigrao na Cetinju dvije godine prije izbijanja Drugog svjetskog rata. U blizini Njegoševe Biljarde 1938. se nalazio stari brijest pod kojim su se Crnogorci okupljali na razgovor, uživajući u sjenci njegove krošnje. Na mjestu će se nalazio brijest godinu dana kasnije podignut je spomenik kralju Aleksandru, što je pjesnik doživio kao nasilni pad klasične Crne Gore, u poemu sa patriotskim motivima unoseći snažno ošćećanje ljubavi prema oborenom stablu. Šire posmatrano, ona se može posmatrati i kao izraz privrženosti svom narodu i njegovoj istorijskoj prošlosti. U podnaslovu poeme autor je istakao: „Pjesma o istorijskom Brijestu pod kojim su se skupljali Crnogorci“.

Početak poeme ispjevan je u interesantnom slijedu i stalnoj smjeni statičkih i dinamičkih motiva:

„U tihoj
u noći gluvoj
tristoljetni krstati Brijest
gust kao šuma
vrisnuo je muklo...

Rastao je zeleni Brijest
da zagrlji bijeli svijet
da stigne vrhom do neba
da se razruni u beskraj...“ (Banjević, 2003: 85)

Ova poema poseduje deskriptivno-refleksivnu i humanu dimenziju, izrazito je lirski obojena i nosi unikatan pečat autorske prepoznatljivosti. „Mirko Banjević je bio uvjeren“, konstatuje Minić, „da Crna Gora neće nestati poput „posječenog brijesta“ i da će njeni ljudi u vremenu koje je na pomolu, kroz borbu i revoluciju, izvojevati pravo na opstanak u zajednici sa drugim narodima koji takođe čuvaju i brane svoj identitet, svoj integritet i svoje ime“ (Minić, 2002: 253).

Poema *Brijest* intonirana je kao elegija, čiji se završni stihovi ulivaju u jedinstvenu umjetničku sliku i misaonu predstavu:

„O kako bi bilo to,
planinski dive,
ako ostade igđe
u dubini zemljine vlage
tvoje ijedne žile
ukopane žive
da silinom sirove snage
iskonske
posljednje, jače
silovito opet izbije
rasprši crni kam –
da Brijest išiklja mlad!“ (Banjević, 2003: 102)

Za poetiku Mirka Banjevića poseban značaj imaju poeme *Bezdana* i *Sutjeska*. „Svaka od Banjevićevih dvanaest poema“, o navedenom segmentu pjesnikovog stvaralaštva piše Vojislav Minić, „(taj broj je uslovno određen jer ne postoji jasna granica između manjih poema i dužih pjesama), ima široku realnu podlogu, snažnu životnu osnovu, a često i opširnu predistoriju koja se mora poznavati ako se želi postići ozbiljan pristup njihovoj adekvatnoj poetskoj interpretaciji“ (Minić, 2002: 252).

Banjević je često davao naznake sadržaja poeme u njenom podnaslovu ili u uvodnim stihovima, pa ovakvi „putokazi“ korisno služe čitaocu kao upliv u njihov značenjski sloj. U predmetnom nivou Banjevićevih poema najčešće su objedinjene drame ljudske jedinke, nekog važnog kolektivnog udesa ili historijskog događaja, kakav je predstavljala Bitka na Sutjesci.

„Humanu dimenziju i duboku lirsku ekspresiju posjeduje i poema *Sutjeska*, koja je u našoj književnosti naznačenog perioda, uporedo sa Kovačićevom *Jamom* i Kaštelanovim *Tifusarima*, bila jedna od najčešće interpretiranih poema na jugoslovenskim prostorima. „Bitka na Sutjesci bila je presudan događaj u našoj revoluciji“, navodi Jovan Čađenović, „velika i neosvojiva tema u književnosti, postala je duboka i trajna opsesija Mirka Banjevića, pjesnika i borca koji je prošao surovim kanjonom u vrijeme ofanzive. Inspirisala je i druge pjesnike, ali nikog tako trajno i podsticajno. Goran je namjeravao da napiše veliki ep o bici na Sutjesci. Pjesme o Sutjesci pisali su i drugi pjesnici, kao Vasko Popa (ciklus pjesama *Oči Sutjeske*)“ (Čađenović, 2002: 262).

Banjević je pripremio četiri izdanja ove poeme, u periodu od 1946. do 1961. godine, koja se međusobno u znatnoj mjeri razlikuju. Da je Bitku na Sutjesci ošetio u svoj njenoj tragičnosti, na vjerodostojan način može se videti i iz njegovog dnevnika, koji je vodio tokom Drugog svjetskog rata. Počeo je sa pjesničkom obradom motiva, koje je objavljivao kao samostalne pjesme, kasnije uklopljene u cjelinu djela, označene brojevima umjesto naslova, pod kojima su pojedinačno bile objavljene. To je i jedan od razloga iz kojeg je u njegovom djelu središnjeg stvaralačkog perioda sublimirano mnoštvo motiva i ideja, oformljenih na zajedničkoj predmetnoj matrici. Jedna od najvećih ratnih epopeja u Banjeviću je našla svog pjesnika. Konkretni događaji iz ove impozantne epopeje u njegovoj poetskoj interpretaciji poprimali su etičke i moralne dimenzije.

O pjesnikovom smislu za poetske varijacije na uspio način govore stihovi iz prve verzije *Sutjeske*: „Da mastilo Sutjeska bude / a pero planinska jela / do dna bi presušile kapi / dok ove nakitiš ljude / I njihova velika djela“. U četvrtoj verziji istog ostvarenja, dati stihovi glase: „Da su mastilo tvoji izvori / listovi – lisja, pero – jela / riječ zvijezdom da izgori / ne opisa ovih ljudi djela“. U poemi su dati brojni tragični prizori, od vojnika koji nadiru sa psima goneći narodnu vojsku do ubijanja ranjenih partizana, da ne bi pali neprijatelju u ruke.

Međutim, nailazimo i na prisustvo vedrijih prizora, kao što je onaj sa neranjivim konjanikom, koji kao lik iz bajke, krstari bojištem. Poema *Sutjeska* ne posjeduje homogenu strukturu jer nije u pitanju klasična poema, već inklinira ka ciklusu pjesama tematski vezanim za jedan historijski događaj, pa pjesnička materija nije organizovana u skladu sa poetikom žanra kojem pripadaju poznate pjesme sa temom NOB-a i Revolucije. Pojedini kritičari su smatrali

da je drugi dio poeme uspjeliji i da u njemu ima boljih ostvarenja, kao što su elegične pjesme o smrti istaknutih ličnosti iz Revolucije, kakve su bili Veselin Masleša, Sava Kovačević i Goran Kovačić.

O Banjevićevim inspirativnim izvorištima i načinu na koji je on kao očevidac i učesnik doživio spomenutu bitku, na slikovit način govori Milorad Stojović: „*Sutjeska* se začela na licu mjesta, u neposrednom susretu sa krvavim pejzažima i obračunima, sa najvišim uzletima hrabrosti i čovječnosti, na jednoj i najdubljim porazima ljudskih osnova u čovjeku, na drugoj strani. U pjesnikovu dušu ušekla se neizreciva patnja i herojska akcija jedne vojske da se tragedija pobijedi, da se svijet i sudbina izmijene, tuga za izgubljenim drugovima i prijateljima, sumnja, ali istovremeno i vjera u mogućnost odbrane suštine ljudskosti“ (Stojović, 1987: 145).

U Banjevićevoj poemi konkretna i tragična životna stvarnost je podignuta do nivoa poetskog simbola. U književnoj kritici je primjećivano da su najsugestivnija mjesta u poemi ona u kojima se sve zbiva kao u snu, đe je stvarnost moćnija od imaginacije, što je oličeno u djelovima pod nazivima – *Razgovor kostiju*, *I to je slava*, *Konjanik oblak* i drugima. Opjevanje Bitke na Sutjesci autor je shvatio kao nastavljanje borbe na etičkom, idejnom i ljudskom planu, kroz globalnu humano intoniranu poruku mladim generacijama.

U zbirkama pjesama *Do iskapi* i *Rožđanici* Banjević je objavio cikluse poema, prvi – *Sjeni* (*Zarezi I–IV*, *Pod pljuskom*, *Sudar*, *Ponor*, *Vijar*, *Zloslut* i *Prokletnik*), a drugi – *Poeme* (*Iz Busena*, *Korota krša*, *Gosti* i *Krug sunca*). Rukovijet poema *Sjeni* zauzima središnji prostor zbirke *Do iskapi*, koje motivi smrti i prolaznosti povezuju u sadržajnu cjelinu. Sam naslov *Sjeni* govori da je u ovim pjesmama dominantna lirska evokacija na preminule drage osobe koje su bilo vlastitom sudbinom, bilo smrću, imale važnu ulogu u pjesnikovu životu.

Sa nestalim članovima porodice autor vodi potresan dijalog, ošeneč vremenima prošlim i prostorima zavičajnim. Malom vijencu jezičkih i misaonih spregova autor je dao efektan naziv *Zarezi*. Unutrašnja koncepcija poeme zasnovana je na leksičkim folklornim spletovima, uspjele realizovanim motivskim nabojima i metaforičkim dometima. Ovaj stvaralački segment spada u red Banjevićevih lirskih ostvarenja koja predstavljaju obrazac pjesnikovih načela, u okviru kojih su primijenjeni jezički segmenti njegove poetike, od slikovitosti neologizama do izražajnosti arhaičnih govornih formi.

Poema *Pod pljuskom* predstavlja na konkretniji način oslikan unutrašnji svijet, traumatizovan teškim slutnjama, iz kojeg pjesnik vidi izlaz u misaonom vraćanju na zavičaj iz kojeg zrači spokojstvo. Izrazom *pljusak* obuhvaćeno je sve ono što je pjesnika tuklo u životu i progonilo ga, prisiljavajući njegovo biće na otpor i odbranu. Uzburkanost prirodne stihije okreće se protiv njego-

vog spokojstva, a lirski paralelizam između metafora i simbola, kao i pojedinosti iz pjesnikovog intimnog života – u ovom ostvarenju je očigledan.

Kao nastavak spomenutog tematsko-motivskog korpusa nastala je poema *Sudar*, čija je predmetnost oličena u unutarnjim sukobima i dilemama koje rastržu umjetnikovu ličnost. Uz zvučnu polifoniju i duševne nemire sudaraju se vazdušne i vodene stihije, a pjesnik je tragični junak, iskidan i razoren. Poemu *Ponor*, inspirisanu strahovima detinjstva, autor je posvetio rano preminulom bratu Dušanu. Komponovana od desetak cjelina, ona predstavlja suptilni lirski vijenac, ocijenjen kao originalno i dirljivo djelo u korpusu naše međuratne poezije.

Sadržajnu osnovu poeme *Vijar* predstavlja narodno vjerovanje oličeno u postojanju vjetrogonja i duhova, kao i pretakanju fantastičnih slika detinjstva u poetske predstave iracionalnog karaktera. Inkorporiran u shvatanje čovjeka iz naroda o mogućnosti razdvajanja duhovnog od tjelesnog, realizovan je predmeni dio poeme, čiji logičan nastavak predstavlja ostvarenje *Zloslut*, posvećeno pjesnikovom odnosu prema pjesmi noćne ptice kao prema crnoj slutnji, odnosno nagovještaju umiranja.

Poemom *Prokletnik*, on zatvara krug subjektivne lirike sa agonijom čovjekovog opstajanja u njenom središtu. U književnoj kritici ovo Banjevićevo ostvarenje poređeno je sa Jesenjinovim *Crni čovjek*, najviše iz razloga jer je formalni dijalog koncipiran poput unutrašnjeg monologa. U pitanju je simbolična vizija vlastite sudbine, poema u kojoj pjesnik dramu vlastitog življenja doživljava kao prokletstvo ljudskog roda. Ostvarenjem *Iza busena* Banjević dograđuje sliku zla, počev od njenog naslova, koji predstavlja sinonim za grob. U ovom djelu bolest je personifikovana i u obliku nemani vodi dijalog sa ljudima.

Poemu *Korota krša* posvetio je sinovcu Stevanu, ubijenom od četničke ruke u Drugom svjetskom ratu. Banjević lirskim sredstvima – metaforama, simbolima i refleksijama oživljava lik sinovca, sa čijim nestankom se ugasio ogranak jedne porodične loze, ujedno pjevajući o tragičnoj sudbini cijelog naraštaja. Posljednje ostvarenje *Gosti*, obojeno socijalnim motivima, predstavlja završetak spomenutog vijenca. Desetak pjesnikovih „gostiju“ vode sa njim dijalog ostvaren u različitim formama folklornog kazivanja, od leleka i tužbalice do zdravice. Ono predstavlja krajnju tačku Banjevićeve lirike u smislu konačnog određenja ljudskih sudbina, koje su utkane kao neprolazne vrijednosti u etički smisao njegovog djela.

Banjevićevu liriku iz završne stvaralačke faze, kao i onu sa samog početka, predstavljenu u zbirci *Pobune uma*, u većoj mjeri karakteriše intimno ispovijedanje lirskog subjekta o unutrašnjim lomovima usljed bolnog suočavanja sa konačnošću, životom, svijetom koji ga okružuje i samim sobom.

Svjestan da je jedini poredak koji opstaje poredak nepostojanosti, čime se stavlja znak jednakosti između ljudske egzistencije i apsurdna, pjesnik plete poetsko tkanje tamnih tonova.

Dokumentarnost je bitna odlika Banjevićevih stihova u posljednjoj fazi njegovog stvaralaštva; veza sa biografijom očita je i u pjevanju o tragičnim događajima, koji su bitno obilježili njegov život, a time i njegovu poetsku ekspresiju. U pjesmi *Druga strana mjesečeva*, pjesnik ističe da bi pjevao drugačije da je imao drugačiji život:

„Slovio bih i o tom što ima dobra
i ne bih noću mračio dan,
da išta u životu od ploda pobrah
a ne vječito da budem bran:
nekad ko ponor, nekad zdan
od nepreskok otrova kao kobra“. (Banjević, 2002: 95)

Dok se u *Pobunama* poezija javljala kao jedino utočište i odbrana od života, u posljednjoj fazi Banjevićevog stvaralaštva polako nestaje i ta luka sigurnosti. Pjesnički jezik Mirka Banjevića i u završnoj fazi njegovog stvaralaštva odlikuju natprosečno bogatstvo i svježina, pa je očigledno da se njegov izraz temelji na najuspjelijim primjerima kako narodne leksike, tako i samosvojnih, originalnih kovanica (*jezgrati, mlaziti, vlatati, jedrati, osužnjiti, žitozlato, crnognjati, preklonik, nepreskok, bjelolisni, vedrogorki, suvožuti, odiskon, pamtivijek*).

Autorov kreativni princip najviše dolazi do izražaja kroz upotrebu sinonima, igara riječima, tvorenja novih izraza ili dekomponovanja postojećih na sastavne djelove, pri čemu se mijenja njihov značenjski sloj. Čest je postupak združivanja sinonima i homonima, što za cilj ima intenziviranje pjesničke misli i promjenu intonacije. Igra je prisutna i na nivou cjelina višeg reda kroz originalnu metaforiku i leksičke sinestezijske spojeve, koje prati melodija izrasla iz zvučnog aspekta riječi.

Ritam Banjevićeve poezije se demonstrira kao bitan element ekspresije, koji se na direktan način dá sagledati putem brojnih semantičkih ponavljanja, koji vertikalno prožimaju tekstove ovog darovitog umjetnika. Oni predstavljaju kičmu pjesme, čvrsto držeći na okupu sve ostale elemente. Pojam dat na početku tek u ovlašnim potezima tokom pjesme se nagomilavanjem riječi bogati sadržajima, da bi se u njenom epilogu demonstrirao u svojoj punoći i snazi, pa je očito da Banjević po bujnosti jezika spada u prve redove crnogorskih pjesnika međuratnog i poslijeratnog perioda.

U posljednjoj fazi stvaralaštva veliki broj pjesama iz zbirki *Do iskapi i Roždanici* karakteriše čvrsta, ali jednoobrazna kompozicija. Ovakav kreativni model je karakterističan za stvaranje poeme i njegove slabe strane ne dolaze toliko do izražaja upravo zbog veličine datih lirskih tvorevina. U zbirkama iz završne faze takođe ima izuzetnih stihova, koje nije mogao napisati prošećan pjesnik, što predstavlja potvrdu teze o Banjeviću kao poeti originalnih poetskih tvorevina i samosvojnog izraza.

U jednom od najuspjelijih posthumno publikovanih izbora Banjevićeve poezije, pod ponovljenim nazivom *Pobune uma*, literarnom uspjelošću se posebno izdvaja pjesma *Zapis* za koju je autoru kao inspiracija poslužio distih koji je krajem Drugog svjetskog rata njemački vojnik urezao u Crkvi Gospe od Škrpjela, a koji je glasio: „Koliko sam puta ovđe stajao i razmišljao koji me u Crnu Goru donese đavo.“

„O, ko me dovede u taj kamen siv
đe se i val morski izubija živ,
a ni paklu ovđe nije sličan trag,
po kome skapava i sam ljuti vrag!
Ove mračne zemlje đe si nezvan gost,
staze su – zasjede, prelaz – srušen most.
Ni kost moju neće iznijeti vran,
iz te Gore crne – crnji sviće dan.
I ko ovđe uđe, susilan i jak,
ne vraća se više, popiće ga mrak.
Bezdano mu more – otpočinak crn,
a postelja – škrljci i otrovni trn...“ (Banjević, 2003: 381)

U stvaralaštvu Mirka Banjevića poeme kao obimne lirske forme, koje su se preobraćale u njegovu kreativnu opsesiju, predstavljale su najviši domet pjesnikovog modelovanja životne i društvene stvarnosti, ličnih opservacija i opšteljudskih preokupacija. I pored toga što je poema – veoma stara lirska vrsta, koja je postojala još u antičko i srednjovjekovno doba – obilježila pojedine književne epohe, poput romantizma, u Banjevićevom međuratnom pjesništvu umjetnički je realizovana kroz savremeni poetski izraz, ošćen tragičnim tonalitetima i nadahnut oslobodilačkim idejama.

Literatura:

I

- Banjević, B. (pr.) (2002). *Crnogorska moderna (Ratković, Banjević, Zogović, Donović, Mitrović, Ivanović)*. Podgorica: Matica crnogorska.
- Banjević, M. (2003). *Pobune uma*. Podgorica: M&B.

II

- Čađenović, J. (2002). *Specifična forma Banjevićeve „Sutjeske“*, u: Kalezić, S. (pr.) *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
- Jeknić, D. (1983): *Nemir riječi*. Sarajevo: NIŠRO „Oslobođenje“ – OOUR izdavačka djelatnost.
- Minić, V. (2002). *Od „Brijesta“ do „Gostiju“*, u: Kalezić, S. (pr.) *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
- Radojević, D. (2002). „*Pobune uma*“ *Mirka Banjevića*, u: Kalezić, S. (pr.) *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
- Radojević, R. (2012). *Studije i ogledi iz montenegrstike*, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Stojović, M. (1987). *Nadmoć ljudskosti*, knjiga druga, Titograd: NIO Pobjeda.

Sofija KALEZIĆ

THE POETRY OF MIRKO BANJEVIĆ

Montenegrin poetry of the second half of the 20th century was marked by the destructuralization of the previous way of singing. In most cases, with the exception of neo-romantic, surrealist and expressionist reflexes, the poetic expression moved between the traditional, on one, and modern, on the other. One of the poets who intertwined these two components in the most explicit way was Mirko Banjević.

This creator combined Montenegrin, folk lexicon with modern forms of verse, without compromising individual singularity of both literary entities. By this combination of seemingly incompatible, Banjević replaced the old form, which lost its artistic qualities, marking the excellence of its own creative personality. In the work *Poetry of Mirko Banjević*, author Sofija Kalezić treats the most important developmental stages in Banjević's work, reflected in his poems, from his first collection of the Rebellion of the Mind (1930) to *Roždanici* (1968) with a panoramic approach.

Key words: *poetry, war, modernity, motives, patriotism, poems*

Pregledni rad

UDK 821.163.4-053.2.09

Andrijana NIKOLIĆ (Spuž)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

friendlyhand@t-com.me

DOBRO I LIJEPO U DJELIMA SLOBODANA ZORANA OBRADOVIĆA

Ovaj rad predstavlja presjek stvaralaštva za djecu crnogorskog pisca Slobodana Zorana Obradovića¹ i ujedno doprinosi korpusu crnogorske književnosti za djecu. Nijedno stvaralaštvo za odrasle nije podvrgnuto filtraciji kao ono koje je namijenjeno djeci. Književnost za djecu nosi u sebi prije svega dušu djeteta i da bi se neko profesionalno bavio pisanjem za djecu, mora imati u sebi jedno dijete iz čije će perspektive neumorno stvarati, s mišlju da književnost za djecu mora imati svoju razumljivost, prijemčivost i svakako angažovanost, jer osim što su najistancaniji kritičari, djeca su najvjernija čitalačka publika.

Ključne riječi: *dijete, fantastika, dobro, zlo, lijepo*

Problem je kod ljudi što često sve ostane samo na riječima
Slobodan Zoran Obradović, „Put za Dardel“, str. 136

Da bismo postavili granicu između književnosti za djecu i one za odrasle, nerijetko ćemo imati dilemu. Često su djela pisana za djecu postala omi-

¹ Slobodan Zoran Obradović rođen je u Beranama 1962. godine. Završio je Ekonomski fakultet u Podgorici 1984. godine. Objavio je knjige poezije i proze: „Korak po korak, san po san“ i „Neprikladan“. Knjige poezije: „Tražim te“, „Jednom tako u vijeku biva (sonetni vijenac)“, „Malo slovo o životu“. Knjige proze: roman „Blago Milonjića“ i zajedničku knjigu priča sa Aleksandrom Obradovićem „Lim priča, čovjek zaboravlja“. Za djecu je objavio poezije: „Rasteš kao da te za uši vuku“ (2011), „Braco i Seka“ (2016), slikovnicu „Lovac Đole i trista čuda“ (prvi dio 2015. i drugi dio 2019), „Razbucani azbučnik“ (2016), „Kako se vole oni koje donose rođe“ (2018), drame „Sujevjerje“ (2017) i „Ljubav oslobađa“ (2019), te roman „Na putu za Dardel“ (2017). Radovi su mu nagrađivani i nalaze se u antologijama. Objavljivani su u brojnim časopisima. Priče su mu prevedene na engleski jezik. Osnivač je Udruženja stvaralaca „Stihom govorim“, pokrenuo je međunarodni konkurs za djecu pjesnike, učenike osnovnih škola „Kraljevstvo bijelih rada“. Član je Udruženja književnika Crne Gore i više književnih klubova u zemlji i inostranstvu. Živi i stvara u Bijelom Polju.

ljena kod odrasle čitalačke populacije, dok je štivo za odrasle teško postajalo omiljeno ili traženo kod dječijeg uzrasta. Roman za djecu „Na putu za Dardel“ (Obradović, 2017a) po riječima recenzenta Radoja Femića „u značajnoj mjeri proširuje horizont simbola uspostavljen njegovim ranije objavljenim knjigama. Centralna tema – život imaginarnog toponima *Dardela*, ostvaren je dijalogizacijom bogate tradicije fantastične književnosti i nosi sa sobom notu mistifikacije, i takav zvučni spreg samo dodatno ističe njegovu prirodu i simboliku, koja se tek minimalno vezuje za konkretni toponim“ (Obradović, 2017a: 139).

„Moramo u Dardel donijeti sunce“ jedna je od rečenica koja na početku romanesknog uvoda podsjeća na spasenje Zemlje ili onoga što je od nje ostalo. „Dardel je jezgro od pramenova, složenih poput mozaika. Sedam milijardi pramenova u Sferi. Svijetlio bi tako da su se zvijezde tu napajale svjetlošću. Sad se kao problem pojavljuje i to da zvijezde ne mogu da se napajaju sa Dardela“ (Obradović, 2017a: 6–7). Iako izmaštana, nadrealna priča ovoga romana, u suštini zvuči veoma uvjerljivo. Na samom početku autor postavlja dva oponentna binara: Istok i Zapad. Vladar Zapada, Imanuel, „izabran je voljom najvećih firmi zbog svojih zasluga na razvoju softvera koji su omogućili da ljudi ne moraju da uče“ (Obradović, 2017a: 7). U situaciji kada se ljudskim rodnom upravlja softverima, stiče se totalitarna kontrola, jer odsustvo uma kolektiva ne ograničava vladara da njime gospodari. I dok se na Zapadu ne uči jer se softverskim programima uspostavljaju dijagnoze i liječe ljudi, predaje u školama, odasvuda stiže bogatstvo, kolonije rude i hrane, kroz to vrijeme ljudi na Istoku izučavaju škole, sakupljaju drevna znanja i, začudo, bili su sretniji od ljudi sa Zapada. Njihova sreća se dokazivala u svakodnevnom druženju sa prijateljima i porodicom, u igri sa djecom, u razgovoru sa nastavnicima. Knjige su im služile za učenje i razonodu, a plata je „zavisila od toga koliko znaju“. Da bi se polovi izjednačili, Zapad je organizovao vojsku da „oslobode“ Istok. Ali da bi svaka priča imala svoju bajkovitost, ona mora da počiva na pričanju, a Istok je počivao na pričama o slobodi, o pravu na izbor i iako tehnološki nerazvijeniji, pružio je žestok otpor. Ovako završava treća priča romana, naslova „Sadašnjost“. Već u sljedećem naslovu kojim čitaocce vraća u prošlost, književnik Obradović otkriva sposobnost kombinovanja simbola i fantastike. U prošlom svijetu, tačnije u Berlinu, 1945. godine smjestio je težište i ishod budućih dešavanja o prethodno opisanim oponentima: Zapadu i Istoku. Planeta Dardel je izmišljena i služi kao sabirni centar „plamičaka i pramenja“, odnosno, na Dardelu obitavaju pramenovi ljudi od rođenja do smrti, a pri izdisaju glavni junaci romana Dima i Žorž „dekodiraju“ svjetlosne znakove izdišućeg pramena:

„Sjećam se Ane iz poljskog grada Krakov: Pričala je o krpenoj lutki, zbog koje je plakala jer će da izgori u krematorijumu – tako joj je rekao jedan pokvareni čuvar, čije ime nije umjela jasno da izgovori“ (Obradović, 2017a: 16).

„Zemlja je gorjela od eksplozija, a Dardel je tonuo u mrak i tišinu“ (Obradović, 2017a: 16).

Uporednim opisom života dviju planeta, Zemlje i Dardela, pisac nije proširio moć mašte, koliko je filozofski ocijenio da nijesmo tek fizička bića, jer se suština našeg opstanka svodi na energiju. Pišući o dekodiranju nekih „pramenova“ fiktivnom je liku omogućio i navodni susret sa pramenom Nikole Tesle.

„Ja sam Nikola Tesla, svjetlost me je vodila, svjetlost me je i ispratila – svjetlost iz očiju moje drugarice, golubice u sobi njujorškog hotela... svjetlost je u osnovi svega, naša svrha i smisao. Iz svjetlosti u svjetlost“ (Obradović, 2017a: 68).

Baveći se različitošću ljudi i njihovih zanimanja, književnik opisuje te razlike kroz energiju pojedinačnih pramenova. Dok je pramenje umjetnika i književnika toplo i vatreno, sposobno da pomjera granice i oslobađa čovječanstvo od okova, pramenje filozofa se pozivalo na oslobađanje čovjeka od predrasuda, nazivajući slobodu „spontanom nužnošću“. U toj nužnoj spontanosti čovjek jeste humano biće ako je određeno svojim dobrim djelima, prije svega onim što misli i govori. Ponukan da iz lične perspektive kroz fiktivni lik progovori o mnogim životnim pitanjima, autor pribjegava polifoniji i otklonu od naratora, pa se u nekim momentima čini da je narator presudio u korist književnika. Ovakav postupak daje nam za pravo da osujetimo književnika, dok je naratorov čitav jezički sistem autoreferencijalan. Zato se na nekim mjestima u romanu osjeća paradoks, vješto skriven u iluziji, kao pojava koja nije pojedinačni slučaj. Gotovo u svakoj rečenici u kojoj piše o svijetu i čovjeku i razumijevanju pojava oko nas, književnik koristi pravo autoreferencijalnosti koju prevodimo pod vlastitu fikcionalnost i filozofiranje. Posebno se to odnosi na ono što Lodge naziva „kratki spoj“, a značenjem se poklapa s naratološkim pojmom metalepse (Bagić, 2012: 195), koju Krešimir Bagić definiše kao „postupak prekoračenja granice između dvaju svjetova – književnog i izvanknjiževnog, onog o kojem pričamo i onog u kojem pričamo“. U čitavom romanu imamo nekoliko vremenskih odrednica koje književniku služe da bi objasnio semantiku pričanja, ali i suštinu čovjekovog minoresa u makrokosmičkom prostranstvu. Uvođenjem planete Dardel koja u ovom romanu ima funkciju ogledala, za svaki život na Zemlji, književnik se značajno približio motivima postmoderne književnosti, jer se u ogledalu projiciraju fiktivni odrazi. Sva-ka smrt čovjeka na Zemlji prouzrokuje epizodu umiranja jednog pramena na Dardelu, kojega u trenucima gašenja prati „dešifrovanje“ prošloga života sa

kratkom oporukom. Dardel je potreban da bi sijao, jer dok ima života na Zemlji, na Dardelu gori svjetlost pramenja. Nestankom života na Zemlji i Dardel bi utonuo u mrak i zato je opstanak Dardela kroz temporalne dimenzije u funkciji opstanka života čovjeka i svih živih bića koja sa nama dijele ovozemaljski život.

Engleski teoretičar, David Lodge (Lodge, 1988) navodi nekoliko postupaka postmodernističkog književnog postupka koji se daju izdvojiti i kod Obradovića: protivrječnost (poništanje jednog iskaza drugim), permutacija (kada u djelu postoji nekoliko narativnih tokova, čitaocu se nudi izbor narativnog toka), prekinuti redosljed (kada se tekst „kida“ manjim umecima teksta ili se ubacuju djelovi objašnjenja ili komentara), slučajnost (kada se logika suočava sa apsurdom u kombinovanju fragmenata teksta), prekomjernost („začinjenost“ teksta stilskim figurama – metaforom, metonimijom i poređenjem koje će iznjedriti parodiju), te kratak spoj (uvođenje autora u djelo, čime se miješaju fikcija i stvarnost). Na fonu ovih tvrdnji možemo dati presjek neobičnog romana „Put za Dardel“ koji je više prilagođen starijem čitalačkom uzrastu, od 17 godina i naviše, nego uzrastu do 17 godina, s obzirom na to da emotivna zrelost mlađih naraštaja nije dostigla potreban nivo razumijevanja, dok bi se isti najbolje očitovao kod odraslih srednje dobi, s obzirom na proživljeno životno iskustvo i razumijevanje filozofije. Čitavo djelo protkano je filozofskim mislima koje su odraz autorovog snažnog doživljenog životnog iskustva i konceptualnog okvira u kojem se stvaraju životne definicije. Koristeći se bajkovitim uvodom u kojem se uvijek susrijećemo sa Dobrim i Zlim, očekujući pobjedu Dobra, književnik je svoje djelo podredio vraćanju u prošlost u kojoj je ključ svih dešavanja sadašnjice, a time i budućnosti. Koristeći se pričom o Zlu (rat) koje je svemoćno i guta ljudski rod, stvorio je djelo životnih poruka koje u sebi nose misao i tvrdnju da će čovječanstvo spasiti dobro i mudrost pojedinaca, jer u situacijama ratnih dešavanja, čovjek je u otklonu od društvenosocijalnog bića i kao takav nije pojedinac, nego nažalost većina. Rijetki će uspjeti da prepoznaju ljubav tamo gdje je rat ostavio ožiljak (Major Berjuzov i Stela), dok će Zlo (vojska) bez mnogo razmišljanja ubiti dječaka koji je zbog rata ostao siročić i u momentu odsustva razuma podignuće pušku ka vojsci i ispaliti sudbonosni, prvi i zadnji metak. Obradović je dao jasnu poruku da život nastane i nestane u trenu, a da su tek pojedinci oni koji u svojim iskoracima trasiraju kasnije promjene, jer vjera u dobro ne prestaje ni u najtežim životnim okolnostima. Žrtve će biti spomenici živima, a živi će ih poštovati u onim civilizacijama u kojima se dobro može osjetiti i u najmanjoj mjeri. Od početka neobične, fantastične priče ovog romanesknog djela čitalac će se suočavati sa svjetlošću kojom je obasjana planeta Dardel i čija svjetlost zavisi od dobra na planeti Zemlji. U različitim temporalnim i narativnim to-

kovima susrijećemo se sa pričama pojedinaca i njihovim sudbinama u ratu zahvaćenom Berlinu.

Dajući nam individualne epizode svojih junaka Obradović je dozvolio svojevrsnu autoreferencijalnost u samom tekstu kojom je referisao na prolaznost života, slao poruke o totalitarnim i demokratskim društvima, upućivao na učenje i usavršavanje, kao na jedini ispravni put kojim se može doći do željenog, ne zapostavljajući ulogu čovjekove slobode, njene tragike i ironije i nadasve oblikujući zamišljeni idealni poredak. Njegova autoreferencijalnost se tumači kao ontotekst, odnosno izražavanje sebe samoga u metatekstualnim fragmentima (Oraić-Tolić i Žmegač, 1993: 135–146). Ne pominjući eksplicitno nacije stradalnika u ratu, doveo je ih na ravan likova čuvenog djela „Klanica 5“ Kurta Wonegata koji je umiranje u ratu doveo na nivo apsurdna i bizarnosti. Jer, tamo gdje nestaje logika, tu prestaje moć razuma, a bez moći racionalnog život je sveden na nultu tačku. U vremeplovu iz budućnosti u prošlost čovjek je „seciran“ u raznim životnim situacijama u kojima se iz čovjeka iznjedri ono najbolje ili najgore. Moć Andrićeve priče i pričanja je dokaz da je i Obradović kao dijete bio pod uticajem priča koje su prele neobjašnjivu magiju oko njegovog djetinjstva i koje su djelovale u angažovanom pozitivnom svijetlu epistemološkog, ontološkog i antropološkog, kojima on kao čovjek i kao pisac pribjegava u svojim životnim putovanjima.

Slobodan Zoran Obradović okušao se i kao dramski pisac i pisac slikovnica za najmlađe. Nevelika drama „Sujevjerje“ (Obradović, 2017b), sastavljena iz tri čina, humorističan je prikaz tinejdžera, njihovih šala i dosjetki koje se odnose na uvriježene priče o sujevjerju, odnosno motivskim podsticajima kada se između realnog i onorealnog (ne)pronalazi optimum.

Drama „Ljubav oslobađa“ (Obradović, 2019a) namijenjena je djeci do 17 godina s osnovnom porukom o nedostatku komunikacije među vršnjacima i posljedicama vršnjačkog nasilja. Sastavljena iz tri čina sa epilogom ova drama sublimira književnikove preokupacije prema fantastičnim motivima koji su zastupljeni uvođenjem robota koji se predstavlja kao Mi-rko Pla-vi i koji koristi strujni štitič odbranu od nasilja, u prvom redu verbalnog. Obradović je ovim podstaknuo na razmišljanje čitalačku publiku s jasnom namjerom da sami uvide granice i odluče o ispravnosti svojih postupaka. Povodom objavljivanja ove drame izjavio je:

„Glavni junak ove drame je robot, napravljen tako da isprovocira sadašnju dječiju maštu, ali i da predvidi budućnost, odnosno ono što će desiti kada roboti budu tako savršeni, da mogu i da osjećaju. Kroz robota sam htio da pokažem koliko zapravo samoća može biti pogubna za čovjeka, jer se taj robot nalazi u ulozi dječaka koji nema druga, ni prijatelja, ja sam njega iskoristio da napravim scenario iz kojeg se jasno vidi koliko je važno drugarstvo, odnosno

škola. Želio sam i da pokažem da škola nije samo pohod na nauku i po znanje, već da je škola i otvaranje srca, duše i svog svijeta za drugove i prijatelje. Tako da mi se čini da sam napravio jednu zanimljivu i duhovitu priču, koja će prije svega da nasmije mališane, a biće tu i ljubavnih zgoda i nezgoda i za dječake iz njegovog okruženja, ali i za samog robota.“²

Iako je opisom i slogovanim govorom jasno naznačio različitost robota od ljudske vrste, književnik je dao najljepši opis nastanka robota za kojega jedna od junakinja ove nevelike drame kaže da je on „rezultat ljubavi i znanja dobrog čovjeka iz našega grada“. S porukom da ljubav oslobađa i ruši granice, književnik je ovu dramu posvetio svima koji vjeruju u ljubav, ali i onima koji ne vjeruju, aludirajući da se ljubav mora osjetiti da bi se u nju vjerovalo. Obje drame mogu se odgledati na YouTube kanalu.³

Svoj bogati opus književnosti za djecu Obradović je upotpunio i slikovnicama. Slikovnica „Razbacani azbučnik“ (Obradović, 2016b) namijenjena je najmlađima u lakšem savladavanju učenja slova. Bogato ilustrovana i obogaćena stihovima na ćirilici uz korištenje ekavske i ijekavske jezičke varijante, prilagodljiva je uzrastu djece koja se tek opismenjavaju. Sugerisući na naslov „razbacani“, ovaj azbučnik počinje od slova P i kroz stihotvorenje ostalih slova azbuke završava na slovu Dž.

LJ U prirodi su najveći smor!
Sve bi da znaju i sve ih čudi.
Kad ih je više – zovu se hor.
Bijeli, crni i žuti su – LJ _ _ _.

Slikovnica „Lovac Đole i trista čuda“ prvi dio (Obradović, 2015) opisuje zgrade dječaka Đoleta u staroj šumi i njegov susret sa „čudnom zvjerkom“. Nakon dvoboja sa Kopcem slijedi nevjerovatan obrt kroz ribolovačku priču. Istoimena slikovnica, ali drugi dio (Obradović, 2019b), bogato opremljena i ilustrovana kao i prvi dio, u stihovima opisuje tri zgrade lovca Đoleta, dječaka od nekih 7 do 8 godina koji će maštom proputovati Afriku, odletjeti u prostranstva svemira, imati susret sa zmajem i konačno se „prizemljiti“ u zavičaju. Izuzetnim ilustracijama stiže se utisak da ispred sebe imamo animiranu projekciju, preslikanu na papir, pa je uživanje time veće, posebno za djecu koja ne umiju da čitaju, jer uspjelim likovnim rješenjima dijete može da priča svoju priču uz praćenje ilustracija i dodatno razvija maštu i moć govora. Sve

² Iz intervjua objavljenog na <http://www.radiobijelopolje.me/index.php/bijelo-polje/17173-drama-ljubav-oslobada-bice-pretocena-u-pozorisnu-predstavu-video>

³ <https://www.youtube.com/watch?v=KZJrPZUmPn8>

<https://www.youtube.com/watch?v=2U3OyqQoE4w>

navedeno ide u prilog činjenici da se književnik bavio ne samo psihologijom najmlađih, već i načinom kako ih podstaknuti da se samorazvijaju u pravcu čitanja i pričanja, razvijajući horizonte maštovitosti.

Nema djeteta koje nije sanjario o dalekim putovanjima, zamišljalo sebe u različitim situacijama opasnim po život, jahalo divlje mustange, bježalo pred vukovima ili letjelo svojim zamišljenim svjetovima. Kao vrstan poznavalac dječijeg svijeta, Obradović je umjesto štampanog impresuma isti dopisao ručno, kako bi djeci ukazao posebnu pažnju, jer vrijednost njegovom djelu doprinose i imena mladih ilustratora saradnika, osnovaca, koji su svojim crtežima obogatili slikovnicu zgoda i nezgoda nespretnog malog lovca koji se uvijek snalazi u škakljivim situacijama, projektovanih u vlastitoj mašti. Posebnost doživljaja ovih slikovnica jeste činjenica da je prvi dio ekranizovan na YouTube kanalu.⁴

U svom stihovanom prvijencu „Rasteš kao da te za uši vuku“ (Obradović, 2011) književnik je nagovijestio tematskomotivski opus kojim će obilježiti svoje stvaralaštvo za najmlađe.

SAVJET

Nastoj da budeš od sebe bolji,
Ne moraš da si drugima po volji.
Lijepo je da budeš jak,
Još ljepše ako si dobar đak.

Ne moraš svima baš da se sviđiš
Takav si – kakav si, nemoj da se stidiš!
Osmjehom kada dragima zračiš,
Nisi ni svjestan koliko im značiš!

Jednom si samo zaista mali,
Zato se igraj – vrijeme ne žali:
Na smijeh, na radost, na igre nove
I sanjaj samo šarene snove!

Sve to radi sa društvom – skupa,
Kada si sam i igra je glupa
Pa kada život k starosti vam krene,
Bićete djeca uz uspomene...

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=nozl5QHklWk>

„Braco i Seka“ (Obradović, 2016a) je zbirka sastavljena iz šezdeset i pet veselih pjesama koje raznovrsnim temama vraćaju u djetinjstvo i bezbrižnost koju smo uživali kao djeca. Istančanih osjećanja za dječije želje, književnik piše i pjeva, stihovima edukuje i poručuje, ne udaljavajući se od centralnih pokretačkih motiva: ljubav, porodica, učenje i poštovanje. Posvećena različitim uzrastima djece, od doba kada se pjesme pjevuje kao uspavanke do predškolskog i školskog doba, ova zbirka posjeduje magijsku moć prijemčivosti kod svih koji pročitaju pjesme. Pojedine pjesme su sročene sistemom stihovanih upita na različita dječija pitanja i nedoumice. Zbirka „Seka i Braco“ baštini ljepotu dječije mašte i djetetovih naivnih nadmudrivanja i razmišljanja. Skoro da nema teme koja nije zastupljena, a tiče se odrastanja. Iz stihova izlijeću šareni leptiri i ptice, niče cvijeće i drveće, olistavaju krošnje mašte, a metaforičnost i poređenja uz onomatopejske riječi djeluju i emotivno i ekspresivno, dok se didaktičnost svakog stiha mjeri barometrom visoke odmjerivosti koja ne dozvoljava da se pređu granice mašte, a da se opet ostvari vaspitna suština izrečenog. Stihovi kojima se obratio čitaocima, književnik poručuje:

Želim da kažem, maleni svijete,
I ja sam nekad bio dijete!
Malo sam samo porastao viši,
U igrama nekim mnogo sam tiši...
Hoću sa vama da se družim
I pjesmu kao ruku želim da pružim.

Recenzent zbirke Rade M. Knežević je primijetio da je „osobnost ove knjige u jednostavnosti pjesničkog kazivanja, adekvatnosti izraza, ali i spontanosti i nenametljivosti osjećanja“ (Obradović, 2016: 79–80).

„Kako se vole oni koje donose rode“ (Obradović, 2018) pjesnička je zbirka za koju je recenzent, profesor Radoje Femić, napisao da je „nastala na iskustvu moderne poezije za djecu“ i tematizovana Obradovićevim konstantama idealnog života: porodica i škola. Podijeljena u pet ciklusa: „Počnimo od početka“, „Obojimo škole smijehom“, „Kiš, miš, trk, brk i zagonetka, pa iz početka“, „Zabranjeno za one koji ne umiju ljubav da shvate i da razumiju“ i „Pustite me da mudrujem“ i sastavljena iz pedeset i dvije pjesme, zbirka nosi bogatstvo poruka, stihomozgalica, zagonetki i odgonetki, pouka i poruka, utičući na pravilan razvoj kognitivnih funkcija najmlađih naraštaja.

Skakući, poleti, u osmjeh pretvori!
Raduj se – tako se sa tugom bori!
Pjevaj, galami, ljubi i voli!
Jednom se raste – briga Te boli. (I, jednom se raste)

Neke pjesme zastupljene u ovoj zbirci („Veseli oglas“, „Robot u školi“), tematikom i naslovom kao da su bile namijenjene njegovoj drami „Ljubav oslobađa“, jer se tekstualno i likovima nadovezuju na pomenutu dramu. Slobodan Zoran Obradović spada u pisce koji nesebično poklanjaju sebe kroz svoja djela, te se njegov udio ličnog osjeća iza svakog napisanog stiha. On, književnik kao lirski subjekat prisutan je u većini pjesama, te je kao takav nosilac i raspoloženja i osjećanja kojima pjesma obiluje. Emocijama gradi svijet djeteta u kojem riječima i mislima podržava svako dijete bezgranično na putu odrastanja. Bilo da pjeva o ljubomori ili dječjim zadjevicama, nestašlucima, simpatijama, on maštovito slaže pjesničke slike, uobličava predmetnosti u svijetu dječje vizure, a ritmom i unutrašnjom akustičnošću dočarava sjećanja svakog pojedinca na dane djetinjstva, kada su pjesme i bajke otvarale vrata dalekih svjetova. Kako unutrašnju kompoziciju lirske umjetničke pjesme karakteriše motivska struktura: motiv-uvod, odnosno tema pjesme; razvijanje teme i emotivni zaključak uz poruku, sve pjesme iz opusa pjesama za djecu Slobodana Zorana Obradovića ispratile su ovu tročlanu motivsku strukturu izražavajući osjećajnost u sadejstvu sa svim strukturnim elementima, od jezika do ritma. Pjesnik – lirski subjekat je podjednako okrenut sebi i djetetu kojem se obraća, jer on pjeva o svijetu kojeg je ne jednom doživio (lično djetinjstvo, djetinjstvo svoga djeteta, djetinjstvo unučeta), pa je njegova lirika u nekim porukama okrenuta svijetu sa isticanjem težnje za potrebama djece. Iako su predmetnosti u pjesmi jasno naznačene, Obradović je pisac koji djeluje sugestivno, plijeneći pažnju najmlađih, ali i starijih koji čitaju najmlađima. Ova zapažanja istakao je recenzent Radoje Femić, koji je napisao da se ovom zbirkom „svjedoči neprolazna svježina djetinjstva, koja se opire i najdobronamjernijem zatomljavanju“.

Najnovijom zbirkom poezije „Dobro i zlo“ (Obradović, 2020) postignut je „najviši stvaralački stepen lirske organizovanosti ideja i slika predmetne dastosti“, istakla je recenzetkinja prof. dr Sofija Kalezić u pogovoru ove zbirke (Obradović, 2020: 103). Zbirka je natopljena tematskom odrednicom gorčine u slici zavičaja, Bijeloga Polja, u kojem je koncentrovana ljubav dječčaka, mladića i najposlije zrelog muškarca koji ostaje vjeran rodnoj grudi. Iako afirmisan dječji pisac, Obradović se dokazao kao pjesnik dobra, a u ovoj zbirci i kao pjesnik koji prepoznaje zlo u nemaštini, sudbini pečalbara u svakoj ispruženoj ruci koja traži pomoć. „Dobro i zlo“ predstavlja „odu svakodnevnoj ljubavi“, napisao

je recenzent Radoje Femić i zato je ova zbirka od osamdeset i osam pjesama nastavak pjesničke imaginacije imanentnog poetičkog svijeta ovoga darovitog pisca koji uči sve generacije iskonskim vrijednostima u kojima se baštine porodica, sloga, dobrota i ljubav prema bližnjem i svome rodnom kraju.

ZAKLJUČAK

U svojoj monografiji „Istorija crnogorske književnosti za djecu i omladinu“⁵ prof. dr Sofija Kalezić je navela da književnost za djecu i mlade u Crnoj Gori nije u dovoljnoj mjeri proučena i sistematizovana sa književnoistorijskog i književnoteorijskog stanovišta, pa su sporadični tekstovi o crnogorskim stvaracima za djecu još uvijek u fazi prikupljanja i selekcije, kao što je od prijeke potrebe da svjetlost dana ugleda i monografsko izdanje izbora crnogorskih pisaca za djecu sa reprezentativnim tekstovima iz njihovih djela. U svakom slučaju, pisanje za djecu zahtijeva posvećenost emotivnoj i intelektualnoj zrelosti djeteta, kao i uvažavanje angažovanosti književnosti koja bi trebalo da razvija djetetovu maštu i samopouzdanje, jer bez samopouzdanja nijedno dijete neće imati hrabrosti da se otisne u svijet mašte, makar do granica empirijskog u kojima će se negdje na drvetu praviti skrivena kućica ili će se daleko od očiju radoznalih oponašati glasovi i vježbati pokreti omiljenih junaka. Žanrovski raznovrstan Obradovićev opus književnosti za djecu vrijedan je pažnje, jer je cilj da bude edukativan i vaspitan, humorističan i maštovit, ne odstupa od didaktičnosti, čak ni onda kada se bavi fantastikom i egzistencijalnom filozofijom. Svojim djelom ponudio je crnogorskoj i široj javnosti jedan novi način čitanja, razmišljanja, ali i gledanja na YouTube⁶ kanalu, Facebook stranicama⁷ što je dovoljna činjenica da se razvojem tehnologije razvija svijest i sposobnost djece da istu koriste, a na piscima je da prate postojeće trendove i da im se prilagođavaju.

„jednom se raste – briga te boli“

⁵ Sofija Kalezić, „Istorija crnogorske književnosti za djecu i omladinu“, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 137.

⁶ https://www.youtube.com/watch?v=_L7PST4iWr8 (Sunčana bajka)

⁷ <https://www.facebook.com/KBRBP/>

<https://www.facebook.com/groups/264782973563756/>

LITERATURA

- Bagić, K. (2012). *Rječnik stilskih figura*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kalezić, S. (2018). *Istorija crnogorske književnosti za decu i omladinu*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Lodge, D. (1988). *Načini modernog pisanja: metafora, metonimija i tipologija moderne književnosti*. Zagreb: Globus – Stvarnost.
- Obradović, S. Z. (2020). *Dobro i zlo*. Bijelo Polje: NVO „Stihom govorim“.
- Obradović, S. Z. (2019a). *Ljubav oslobađa*. Bijelo Polje: Centar za djelatnost kulture „Vojislav Bulatović Strunjo“ i NVO „Stihom govorim“.
- Obradović, S. Z. (2019b). *Lovac Đole i trista čuda, drugi dio*. Bijelo Polje: NVO „Stihom govorim“.
- Obradović, S. Z. (2018). *Kako se vole oni koje donose rode*. Bijelo Polje: JU Centar za djelatnosti kulture „Vojislav Bulatović Strunjo“ i NVO „Stihom govorim“.
- Obradović, S. Z. (2017a). *Na putu za Dardel*. Bijelo Polje: NVO „Stihom govorim“.
- Obradović, S. Z. (2017b). *Sujevjerje* (pozorišni komad za djecu u tri čina sa epilogom), Bijelo Polje: NVO „Stihom govorim“ i JU Centar za kulturu „Vojislav Bulatović Strunjo“.
- Obradović, S. Z. (2016a). *Braco i Seka*. Bijelo Polje: NVO „Stihom govorim“.
- Obradović, S. Z. (2016b). *Razbacani azbučnik* (ekavica i ijekavica). Loznica: UG „Reč i delo“, suizdavač „Biblioteka Vukovog zavičaja“.
- Obradović, S. Z. (2015). *Lovac Đole i trista čuda, drugi dio*. Bijelo Polje: NVO „Stihom govorim“.
- Obradović, S. Z. (2011). *Rasteš kao da te za uši vuku*. Bijelo Polje: PC-LAB.
- Oraić-Tolić, D. i Žmegač, V. (1993). „Autoreferencijalnost kao metatekst i kao ontotekst“. U: *Intertekstualnost & autoreferencijalnost*. Zagreb: Zavičajski centar za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- <http://www.radiobijelopolje.me/index.php/bijelo-polje/17173-drama-ljubav-oslobada-bice-pretocena-u-pozorisnu-predstavu-video>
- <https://www.youtube.com/watch?v=nozl5QHklWk>
- https://www.facebook.com/Raste%C5%A1-ka-da-te-za-u%C5%A1i-vuku-239636082736376/?__tn__=%2Cd%2CP-R&eid=ARBCDBQncdYYqahsl7azpipzKj3R-02k6S1v53hman8B01ZivNzNKJmjeCB2LaisuYvEYE-cb6AVM1kR
- <http://www.kraljevstvobijelihrada.stihomgovorim.me/konkurs2018.html>
- <https://www.facebook.com/KBRBP/>
- <https://www.facebook.com/groups/264782973563756/>

- <https://www.youtube.com/watch?v=KZJrPZUmPn8>
- <https://www.youtube.com/watch?v=2U3OyqQoE4w>
- www.stihomgovorim.me

Andrijana NIKOLIĆ

CHILDREN'S LITERATURE BY SLOBODAN ZORAN OBRADOVIĆ

This paper brings an overview of literary works for children by the Montenegrin writer Slobodan Zoran Obradović, contributing to the corpus of Montenegrin children's literature. No literary creation for adults is subjected to the same filtration as the works intended for children. Children's literature carries the soul of a child and in order for someone to write professionally for children they must have an inner child from whose perspective they will tirelessly create, with the premise that children's literature must have its intelligibility, receptivity and commitment, because in addition to being the most sophisticated critics, children are the most loyal readership.

Key words: *children, fantastic literature, good, evil*

Izvorni naučni rad
UDK 398:27-475.5(497.5)

Helena DRAGIĆ (Mostar)

The Faculty of Philosophy of the University of Mostar
helenadrag@gmail.com

Marko DRAGIĆ (Split)

Head of the Department for Literature and Culture
The Faculty of Philosophy of the University of Split
mdragic@ffst.hr

**DEMONIC BEINGS IRUDICA AND POGANICA
IN OLD FOLKS' BELIEFS, INCANTATIONS, AND PRAYERS**

According to the oral tradition, St. John the Baptist and King Herod Antipas were on good terms. However, when Herod decided to marry the wife of his brother Philip, John the Baptist strongly reproved of it. During King Herod Antipas's birthday celebrations, Herodias's daughter seductively danced before the king, so Herod decided to give her everything she desired, even up to half of his kingdom. When the daughter asked her mother what she should request, she was told to ask for the head of John the Baptist on a platter. Herod granted her the wish. According to the gospels, it likely occurred on 29 August 29 AD.

In Croatian oral tradition, Herodias and her daughter turned into demonic creatures. Croats refer to Herodias as *Poganica*, her daughter *Irudica* and Herod *Irud*.

According to Croatian tradition, Irudica brings a heavy thunderstorm, while St. Elijah persecutes her and throws thunderbolts her way in order to destroy her. However, Irudica's mother Poganica hides her daughter in the clouds.

Incantations against inclement weather are of archetypical provenance in Croatia. During the course of time, Croats transformed former incantations into Christian prayers. Numerous prayers are recited against bad weather by the elderly even today. Croats also recount stories about Poganica, Irudica and Irud. In these prayers and stories, the main protagonists are Poganica, Irudica, St. John the Baptist and St. Elijah. In some prayers, people invoke Virgin Mary, St. Peter, St. Nicholas (the Bishop), St. Andrew (the First-Called). The prayers are still occasionally accompanied by pre-Christian rituals.

In the paper, some forty examples written in the past twenty years are interpreted in biblical, ethnological, and anthropological context.

Key words: *Poganica, Irudica, St. John the Baptist, St. Elijah the Prophet, prayers*

1. INTRODUCTION

In the folkloristics of the Croats, Irudica is a demonic being who, in popular belief, brings heavy thunderstorm. In the old days, the Croats used to practice magic against Irudica. Archetypical incantations have been Christianized and are, even in our times, recited during thundering or lightning in order to protect people and their property from Irudica. Some of these incantations may be considered as prayers. In demonological traditions and incantations, Poganica is Irudica's mother.

Antun Ilija Carić published a paper in 1897 entitled „Rudica. Poganica's daughter. Folk belief on the Islands of Hvar and Brač“. In his monograph „Poljica, folk life and customs“ (1906), Frano Ivanišević states that the people of Poljica believe that St. Elijah sends thunderbolts after Irudica (she-devil) in order to kill her. The same belief was recorded in Herzegovina by Jerko Suton in 1968 in his diploma thesis „Religious life and customs of Western Herzegovina“. In her paper „Incantations and using charms as a part of ethno-creation in Brotnjo“ from 1986, Danka Ivić brings an incantation against Irudica.

Nevertheless, in the folkloristic study of the Croats, the demonic beings Poganica and Irudica are very inadequately researched. For that reason, this paper provides and interdisciplinary interprets about a series of examples that are a result of a years-long field research by the author and his students. Most examples were gathered originally in the field in the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina between 1997 and 2018.

2. METHODS

Apart from the field research work, this paper uses the methods of analysis, description, comparison and synthesis. The analyses of the belief about Irudica and of the incantation against her require a multidisciplinary approach. Herod and Herodias are mentioned in the gospels according to Mark, Luke and Matthew, and as such are analyzed in the biblical context. The research is based on the analysis of author's field recordings and on the few published sources in monographs, papers in the scientific periodicals, and in various collections of papers. The material collected is interpreted by structu-

ral analysis, especially by anthropological and ethnological arguments. The method of comparative analysis is used for the comparison of the collected material. The synthesis is used to present the main characteristics of the beliefs about Irudica and the incantation against her.

3. RESULTS

Antun Ilija Carić published a paper in 1897 entitled „Rudica. Poganica's daughter. Folk belief on the Islands of Hvar and Brač“, in which he writes that the people on Hvar and Brač firmly believe that the disastrous Rudica was the daughter of a Christian king who had a pagan wife, and that is why she was called Poganica. It was during the reign of that king that St. John the Baptist lived. Pagans could neither see nor tolerate St. John, so they caught him and threw him into the king's dungeon. The king tried to talk them out of that but, fearing to lose their favor, he conceded.

While St. John was in the dungeon, Rudica got engaged. Her father swore to her by his regal word that on her wedding day he would grant her whatever she wished for, even up to half of his kingdom. As the wedding day was drawing near, mother Poganica was trying to persuade Rudica to ask, before the wedding, the decapitated head of St. John the Baptist on a platter. Rudica agreed. On the wedding day, the father tried to dissuade Rudica, but to no avail. Hence, St. John the Baptist was beheaded, and his head was presented to Rudica on a plate.

The islanders believe that at the very moment when she touched John's head with her hand, God let a myriad of thunders strike her which carried her „into the world and that since then she has always been wandering to and fro, from place to place, from door to door asking for a shelter but no clever man wants to give one to her, because wherever she is, a lightning strikes. There are women who will swear to you on whatever you want that they saw her and that her body resembled a sieve because of so many lightning strikes.“ (Carić, 1897: 330–332)

The islanders also believe that no wheat should be ground during thunderstorm, because that is the opportune moment for Rudica to sneak into the house, and wherever she appears, thunders strike.

On Hvar and Brač, Rudica is chased away with these words:

Be off, be off, Rudica,
Your mother's Poganica,
Cursed by God,
Hobbled by St. John
The Cross is going about the sky,

Followed by the Virgin Mary;
She begs her Son:
„Do what is right, my Son.“
God gave the keys to St. Peter,
To open the High Heaven,
In Heaven it is joyful,
And in Hell it is mournful.
Be off, be off, Rudica. (Carić, 1897: 330–332)

This chasing of Rudica had to be incessantly repeated because it was believed that if she heard it, she would stay away thinking she had been discovered. Aware that she would not be well-received, she would quickly proceed to the next door trying to find shelter during fast lightning strikes.

Carić goes on to say: „It is said: ‘Hobbled by St. John’ because in addition to the punishment imposed on her by God, St. John had her hobbled by the devil, and now hobbled she roams about the world.

Last year, just on the Memorial of the Beheading of St. John the Baptist, a heavy hailstorm devastated the vineyards on Brač. Some still believe that Rudica did not happen to be on the island at that time, otherwise God would let thunders strike her, because it usually hails during thundering and lightning. On the island of Brač we noticed that, each time it thunders, they burn some consecrated olive, maple, palm and similar leaves, but they say it is best to burn ‘rags’ since Rudica cannot stand their smell.“ (Carić, 1897: 330–332)

Islanders also believe that „Poganica“ is some kind of an evil spirit. However, she is invisible and when it thunders, she flies in the air enwrapped in a cloud, vainly trying to ward off the thunderbolts from striking Irudica.

Some believe that God would have mercy on Irudica if somebody could kill Poganica, because he would then hide her in a cloud. Some people believe that the cloud in which Poganica remains hidden is black and ends with a stone, which is actually her head. On the sides, the cloud is a little bulged and people believe these are Poganica’s arms. On the lower side, the cloud also protrudes a bit and people suppose these are her legs. It is believed that whoever wants to kill Poganica has to closely observe the cloud in which she hides, in the morning of the solemnity of St. John the Baptist, and to shoot at her from a gun, but instead of lead it must be loaded with holy wax pellets. This was how witches were usually shot. Some thought that Poganica could be easily killed by someone who is in mortal sin, because she, as a sinful soul, mostly prefers to appear to such people in the form of a cloud.

The popular belief was that Poganica was always close to Rudica so it is best to make a sign of the cross more frequently and recite:

Poganica, Poganica,
A great sinner,
She dwells in the air,
And has no fear of God.
Shame on you, Poganica,
Sinful mother of Irudica:
God wants you neither in hell nor in heaven,
For what you did to John the Baptist!
Be off, hide, you sinful woman.
Be off, run, sinister woman;
Do not show yourself to good children,
Nor to any boy or girl! (Carić, 1897: 330–332)

A belief was preserved on Brač that, during the thunderstorms, the witches, especially Rudica and Poganica, fight in the clouds.¹

In other areas in the Croatian folkloristics, Irudica is represented as a demonic being blamed for the death of St. John the Baptist, so St. Elijah persecutes her and strikes her with flashes of lightning punching holes across her body. She flees about the world in the form of a cat, since no thunderbolt has struck her so far (but only lightning), but when a thunderbolt strikes her it will kill her. Before that St. Elijah will fight against Antichrist, and Antichrist will kill him. St. Elijah will come to life again and kill the Antichrist, and it will be the end of everything and the Day of Judgment (Suton, 1968: 119–120). People of Poljica believed that St. Elijah shoots thunders after Irudica (she-devil) in order to kill her (Ivanišević, 1987: 555). In the Croatian folk belief, Irudica brings stormy weather. In Christianized incantations, Irudica is driven away by incantations: „Where St. Elijah drives away thunders, / where no child cries, / where cocks do not crow, / where stallions do not neigh, / where God's name is not invoked, (...) about high mountains, / about sea depths, / where bells do not ring“. (Dragić, 1997).

Irud (Irudan) is King Herod Antipas. According to Mark's Gospel, Herod was a king (Mk 6: 14–29), while according to Luke he was a tetrarch (Lk 9: 7–9). Herod succeeded his father Herod the Great in 4 BC and ruled Galilee and Perea, that is one fourth of his father's empire, until 39 AD.

According to the tradition, John the Baptist and Herod were friends. When Herod married Herodias, the wife of his brother Philip, St. John reprimanded him. Then Herod had St. John incarcerated. At the celebration of Herod's birthday, Irudica's daughter from her first marriage performed a dan-

¹ Recorded on Brač in 2009. (Dragić, 2017: 140).

ce. She enchanted Herod so much with her dance that he promised to grant her every wish. As she could not decide what to ask, she asked her mother for advice. She told her to ask for the head of John the Baptist. This folk narration is of a biblical provenance:

1. At that time, Herod the tetrarch heard the news about Jesus (2), and said to his servants, „This is John the Baptist; he has risen from the dead, and that is why miraculous powers are at work in him.“ (3) For when Herod had John arrested, he bound him and put him in prison because of Herodias, the wife of his brother Philip. (4) John had been saying to him, „It is not lawful for you to have her.“ (5) Although Herod wanted to put him to death, he feared the crowd, because they regarded John as a prophet. (6) But when Herod's birthday came, the daughter of Herodias danced before them and pleased Herod, (7) so much that he promised with an oath to give her whatever she asked. (8) Having been prompted by her mother, she said, „Give me here on a platter the head of John the Baptist.“ (9) Although he was appalled, the king commanded it to be done because of his promise, and because of his dinner guests. (10) He had John beheaded in the prison. (11) And his head was brought on a platter and given to the girl, and she brought it to her mother. (12) His disciples came and took away the body and buried it; and they went and reported it to Jesus (Mt 14: 1–12) (cf Mk 6: 14–29; Lk 9: 7–9).

A great number of incantations use charms against storms and other forms of inclement weather. The content of such incantations is Christianized. They were recited by housewives, householders, shepherds, passengers, farmers while holding a cross or a rosary faced towards the direction of the storm. Croatian incantations are composed with religious lyric images, for example, a cross going about the sky, followed by the Virgin Mary asking her son to give St. Peter the keys to open the Holy Heaven where angels dance, where little children play. The Virgin picked flowers and covered the field with them:

„The cross is going about the sky,
followed by the Virgin Mary,
begging her Son:
‘Give me, Son, the honor
you promised to God.
Give St. Peter the keys
to open the holy Heaven

where angels dance,
where small children play.’
The Virgin gathered
fennel flowers,
covered the field with them
Be off, be off, Irudica,
cursed by God,
hobbled by St. John.
God curses,
St. John hobbles.
(Where St. John catches you,
he will there crush your head.)⁴²

In the above prayer, the Virgin Mary picks fennel flowers and covers the field with them. In the traditional culture, the fennel has an apotropaic function. Demonic beings are driven away with it.

In Podstrana near Split, people believed that when it thundered, evil powers gathered under the cloud, so they recited the following prayer:

„The cross is going about the sky,
followed by the Virgin Mary,
who begged her Son:
‘Go, my dear boy, there to Heaven,
give St. Peter the keys,
that he may take out a silk girdle,
to throw it up under the cloud:
where people suffer in anguish,
where angels dance!’
Be off, Irud and Irudica,
your mother’s Poganica,
cursed by God,
hobbled by St. John with nails,
God curses her,
St. John hobbles her with nails.’⁴³

² Slatine 2004, Marica Mauko (born in 1935). (Dragić, 2017: 142).

³ Podstrana near Split 2005, Blaženka Brajčić (née Perišić, born in 1922). (Dragić, 2017: 142).

While in most prayers it is said that Irudica is hobbled with the blood of St. John, in the above prayer God curses Irudica, and St. John hobbles her with nails. In Christianity, nails symbolize passion because it was with them that Jesus was nailed to the cross. Older crucifixes show four nails: one on each foot and hand of Jesus Christ. Frequently, only three nails are presented because both feet were nailed with only one nail (Badurina (ed.), 1990: 187).

Church bells were used for the first time in Campania towards the end of the sixth century. Their original purpose was to summon priests, and from the seventh century also the faithful to prayer. In the popular belief, bells symbolize magic power for chasing away demonic forces (Badurina (ed.), 1990: 331–332). In some incantations recounted by female tellers even today „St. Elijah drives thunders away as far as India, an unknown country, ‘where God is not prayed to, where brother marries sister, where the cock does not crow...’“ In the area of Široki Brijeg, Irudica is cursed, hobbled with the blood of St. John, and is chased away into the mountains: where there is no eucharist, / where no bell rings, / where Our Lady is not on her knees, / where Jesus suffers passion“.⁴

In the Podgorje village near Mostar, Irudica is chased away to where a cock does not crow, where a baby does not cry, where a bull does not bellow, where a dog does not bark:

Be off, be off, Irudica,
your mother’s Poganica,
cursed by God,
crucified by St. John.
Be off, be off, Irudica,
to the mountain:
where a cock does not crow,
where a baby does not cry,
where a steer does not bellow,
where a bell is not heard,
where a dog does not bark,
where God’s name is not invoked.
Be off, be off, Irudica,
your mother’s Poganica,
cursed by God,
crucified by St. John.“⁵

At Podbablje near Imotski, this prayer has remained to this day:

⁴ Široki Brijeg 2006. Drina Marušić (née Mandić, born in 1953 in Široki Brijeg). (Dragić, 2017: 143).

⁵ Podgorje kod Mostara 2010. Ruža Šetka, born in 1928. (Dragić, 2017: 143).

„A cross is spanned across the sky,
followed by the Virgin Mary,
begging her son:
‘Give me, Son, a word
that God gave to you,
give St. Peter the keys
to open the shining Heaven gate,
that a fairy may not chant,
that she may not dance!’
Be off, be off, Irudica,
your mother’s Poganica,
by God cursed,
by St. John
the Baptist hobbled.“⁶

In the region of Trogir, Irudica is chased away with incantations because her mother is Poganica, cursed by God, crucified by Jesus:

„Be off, be off, Irudica,
your mother’s Poganica,
cursed by God
crucified by Jesus.
She was banished by God
and by St. John
into deep depths,
to high heights,
where cocks do not crow,
where God is not invoked
and where the holy name
of Jesus is not mentioned.“⁷

During thundering and lightning, in Herzegovina people would make a sign of the cross and recite:

⁶ Podbablje 2010. Dinka Ćapin called Kosa, née Kujundžić, born in 1937. (Dragić, 2017: 145).

⁷ Drvenik Veliki 2008. Neda Rušinović, née Vulas; born in 1924. (Dragić, 2017: 145).

„Cross after cross in the sky,
followed by the Virgin Mary,
begging her Son.
to give the keys to Peter,
that fairies may not have a ball,
that angels may dance.
Save us, St. Elijah.“

At the end, people would once again make a sign of the cross (Ivić, 1986: 152).

In the above incantation (and in many others), Jesus gave the keys to St. Peter. In the Christian tradition, a key symbolizes St. Peter. According to Matthew (16: 19), Jesus said to Peter: „I will give you the keys of the kingdom of heaven; and whatever you bind on earth shall have been bound in heaven, and whatever you loose on earth shall have been loosed in heaven.“ That is why St. Peter is considered the heavenly gatekeeper (Badurina (ed.), 1990: 331–332).

When a storm, or some other bad weather, is drawing near the area of Žepče (Bosnia and Herzegovina), people sprinkle holy water (Dragić, 2007: 96–117) and recite:

„Crosses, crosses across the sky,
followed by the Virgin
and by the Sunday crowned.
Peter gives the keys
that angels may dance.
Be off, be off, Irudica,
your mother’s Poganica,
your sister’s a damned person;
hobbled by St. Elijah.
St. Elijah the Fiery
who drives thunders away.“⁸

There is a multitude of interferences in the oral and written literature. Some recorded oral-literary examples were incorporated in the written works, while others were inspired by oral literature thus creating the works of lasting artistic value. Some were based on the model of the oral literature, while others recorded original oral-literary examples. The example of the latter is a

⁸ Žepče 2004, Pava Jozinović (born in 1924). (Dragić, 2017: 146).

writer and academician Veselko Koroman who recorded the following recount of his mother:

„A shooting-star across the sky,
followed by the Virgin Mary,
who begged her Son
to make wormwood powder.
God gave her wormwood keys
to open the shining Heaven,
so that elves cannot dance,
and that angels may play.
Be off, be off, Irudica,
your mother's Poganica,
your sister's a viper,
cursed by God,
hobbled by St. Elijah.
St. Elijah the Fiery
who drives thunders away,
drives thunders to the cursed mountain,
where no bell rings,
where Our Lady is not on her knees,
where God's cocks do not crow,
where there is nothing but wood and stone.“⁹

In the area of Fojnica, Kiseljak and Kreševo, Bosnia and Herzegovina, on the eve of Palm Sunday children distribute and exchange yew branches (Dragić, 2006). On the Palm Sunday, these branches are blessed only to be burned later in front of the house during a storm.¹⁰

Yew is an endemic plant of a bushy form. It is long-lived and its tree is exceptionally sturdy. In 1999, a 2000-year-old yew tree was found in Gorski Kotar. Owing to its longevity and sturdiness, people attribute magic properties to the yew believing that it protects against demonic forces. For this reason, for example, the Orthodox sew a piece of yew wood into their clothes or wear it around the neck in the form of a cross. Necklaces, sticks and spoons used to be made from yew wood (Dragić, 2014: 269–313).

A female storyteller from Široki Brijeg reports that even now they recite the following prayer during thundering and lightning:

⁹ Gornji Radišići near Ljubuški 1996, Matija Koroman (née Kraljević, 1908–1997). (Dragić, 2017: 147).

¹⁰ Kiseljak 2007, told by fra Ivan Pervan (born in 1955 – † 2018). (Dragić, 2017: 148).

„Be off, be off, Irudica
your mother’s Poganica,
cursed by God,
hobbled by St. John’s blood.
St. Elijah the Fiery,
drives thunders away,
Even far away from me,
there into some dales,
where no bell rings,
where Our Lady is not on her knees,
where Jesus does not hold the Mass.“¹¹

In Sinj, Irudica whose mother is Poganica is chased away with incantations accompanied by the invocations of St. Elijah and St. Rose Mary:

„Be off, be off, Irudica,
your mother’s Poganica.
St. Peter and Elijah,
who thunder away thunders!
St. Rose Mary,
who gave birth to God.
John baptized him!
Oh, John, baptize me, too,
as you did God and yourself!“¹²

In a Biokovo village, the incantation against Irudica has preserved some archetypical elements:

„Jesus and Mary
St. Peter and Andrew!
Be off, be off, Irudica,
cursed by God,
hobbled by St. John!
Phew! Be gone, you harlot,
away from my home and mulberry tree!“¹³

¹¹ Biogranci near Široki Brijeg 2009, Kata Bogda, née Planinić 1937. (Dragić, 2017: 148).

¹² Sinj 2009. Ana-Marija Arbanas (née Šabić, born in 1930). (Dragić, 2017: 149).

¹³ Biokovsko selo in 2009, Mara Lovrinčević born in 1936. (Dragić, 2017: 149).

During thunderstorms, people believed that St. Elijah rode the heavenly chariot, so they put consecrated Agnus Dei amulet to protect their homes from inclement weather.

In Grabova Draga near Širokog Brijeg, the prayer evokes a cross spanning across the sky, followed by the Virgin Mary begging her son Jesus to fight off thunders and lightning:

*Be off Irudica,
the daughter of Poganica,
cursed by God,
hobbled by St. John's blood.
A cross is spanning across the sky,
followed by the Virgin Mary
begging her son:
„Fight off these thunders and lightning, my Son,
into those desolate mountains,
where God's name is not invoked,
where children's cries are not heard,
where the cock does not crow,
where the cow does not bellow.*

Said prayer was repeated five times followed by the sign of the cross.¹⁴

In the Sinj area, during the thunderstorm people invoked angel Gabriel, Jesus, Mary, St. Peter, St. Nicholas and St. Elijah. They prayed for Irudica to be chased away for she was cursed by God:

*Hail to thee, angel Gabriel,
arrows shooting across the sky,
a galley navigating the endless sea,
protect us Jesus and Mary!
St. Peter and Nicholas the Fiery,*

¹⁴ Recounted by Dragica Bošnjak – Dada born in Grabova Draga, a village near Široki Brijeg, in 1934. She had lived there for 40 years before she moved to Dobrič with her family. This happened in the 1970s when most people moved from outback villages to cities or towns near the cities. Dada says she is sorry that only about 70 households remained out of the total of 120 households in her home village Grabova Draga. She heard, uttered and remembered the prayers. Dada did not go to school, she cannot write but she taught herself to read. She is not married, and she lives with her nephew and his family in Dobrič. The prayer is an integral part of her every day.

*who chase away thunders!
Be off, be off Irudica,
cursed by God,
by Elijah our lighting protector,
the savior of our souls!*¹⁵

In said prayer, St. Nicholas is referred to as the Fiery.

In the Ljubuški area, St. Elijah is invoked to chase away thunders *across ominous mountains, where our Lady does not kneel / where the sun does not shine / where the God`s cock does not crow:*

*Be off, be off Irudica,
your mother is Poganica,
your sister is a viper,
cursed by God,
hobbled by St. John.
St. Elijah the Fiery
who chases away thunders
across the ominous mountains,
where our Lady does not kneel,
where the sun does not shine,
where the God`s cock does not crow.*¹⁶

There is an old prayer in Runović near Imotski where St. Elijah is invoked to chase way thunders *across the high walls, / onto the widespread meadows, / where the cock does not crow, / where no children`s cries are heard* because it is where Irudica resides:

*St. Elijah the Fiery,
the chaser of the thunders!
Chase the thunders away from us,
across the high walls,
onto the widespread meadows,
where the cock does not crow,
where no children`s cries are heard!
It is where the bird Irudica resides,*

¹⁵ Recorded by Marija Emanuela Sunara in Gljevec near Sinj in 2016. Recounted by Anđa Zebić (née Maleš) born in 1942.

¹⁶ Polog near Ljubuški in 2018. The storyteller was born in 1942.

*daughter of a damned woman,
cursed by God,
hobbled by the blood of St. John!
Irud, stay away from us,
because Jesus Christ is on our side.
Amen.*¹⁷

The oral tradition preserved a prayer originating from the Trogir area which is used to pray against inclement weather. In the prayer, Irudica and her mother Poganica are chased away:

*Be off, be off, Irudica,
your mother is Poganica,
cursed by God,
hobbled by St. John!
Collected by the Virgin Mary,
from the dark flowers,
as soon as it blossomed in the field,
save us from the thunderstorm,
and ominous clouds,
our beloved Lord! (Pažanin, 1986: 195)*

On the island of Vis, people believed that the storm could be prevented by burning a pinch of salt on the logs in the fireplace and that the crackling of the salt would chase away the storm. They also believed that the storm would stop if they threw a burning log in the front yard together with the supporting ropes, or if they shot directly into the clouds from a gun loaded with sharpened heather tips (Alaupović-Gjeldum, 2003: 110). They would recite the following prayers:

*A cross, a cross spans across the sky,
followed by the mother Mary,
she spread her wings.
And shielded the entire field,
to protect it from the evil thunders,
ominous wind and clouds.*

¹⁷ Runović near Imotski in 2018. The storyteller was born in Runović in 1932.

*Oh, you cursed thunder,
you swore
to our Lord,
that you would not hurt the field,
where the wheat is harvested,
where the body of Jesus is celebrated
where the vines bear grapes,
where the blood of Jesus is celebrated.*

*Be off, be off, Irudica,
cursed by God,
hobbled by St. John,
you have nowhere to hide
but amongst the rocks
where the wind does not blow,
where the sun does not shine,
where God's name is not invoked.* (Alaupović-Gjeldum, 2003: 110 – 111)

In Christianity, wheat symbolizes bread, and bread symbolizes the body of Christ. Wine symbolizes Jesus's passion and blood.

In Kaštel Lukšić, people particularly celebrate St. John the Baptist¹⁸ for the celebration of whom they erected a small chapel at the Kozjak Hill, where they usually pilgrimage. The local elders traditionally make all the necessary preparations the night before the celebration and spend the night on Kozjak. On the day of St. John the Baptist, the mass is held at 9 a.m., preceded by a procession. Every year to this day they have recited the following chant:

*John the Baptist used to say it,
wanted to say it, had to say it,
otherwise he would burst.
It cost him his head,
his holy, sacred head,
brought on a platter,
because of the damned Irudica.
He was destroyed
by his own words
spoken and uttered*

¹⁸ For more information see: Dragić, M.; Dragić, H.: 2019: 275–329.

*from his sacred head.
He could keep quiet, but he didn't,
instead he shouted,
roared as a lion.
He prepared the way for the Christ
by mending and baptizing people.¹⁹*

The words of the storyteller who spent her childhood at her grandmother's house in Slatine are paradigmatic: „These are the prayers that my grandma taught me during heavy thunders and lightning. She would also sprinkle holy water across the entire house. It was a truly dramatic event. She would calm the thunders with her soft voice and hold my hand while we sprinkled holy water. She made me repeat after her“:

*A cross spans across the sky,
followed by the Virgin Mary,
pleading with the Lord:
„Dear God, please honor me
as promised,
and give St. Peter the keys,
to open the gates to Holy Heaven,
where the angels sing,
where the children play.
The Virgin picked
some fennel flowers,
and shielded the entire field
from the nasty lightning.
Be of, be off, Irudica,
your mother is Poganica,
hobbled by God,
cursed by St. John!²⁰*

The storyteller nostalgically said: „My grandma is long gone. Neither of us knew exactly why thunders and lightning struck. She hadn't gone to school, and I was just a child. Thunders and lightning have been around forever.

¹⁹ Recorded by Matea Carev in Kaštel Gomilica in 2017. Recounted by Stanislava Carev Stanislava Carev, born in 1935.

²⁰ Recorded by Ivana Lovrinčević in 2019. Recounted by Vanja Škrobica born in Slatine in 1953 where she spent her childhood years. She is a teacher who lives in Split.

*Now I know why thunders strike, I learnt it from science. But whenever there is a storm, I don't think about science but about my grandma.*²¹

In the Trilj area, the prayers are used to chase away Irudicas and their cursed mothers:

*A cross spans across the sky,
followed by the Virgin Mary,
crowned Virgin,
holy Virgin Mary.
St. Peter gives her the keys
to open the shiny gates to heaven.
Be off, be off, Irudicas,
your mothers are damned,
cursed by God,
hobbled by Elijah.*²²

Said prayer was recited by grandmothers right before the storm, when they would sprinkle holy water around the house and throw consecrated fir across the fields.

People have long believed that thunders and lightning came from „evil forces“. Anthropologically, it made sense because the houses were built with lower quality materials, they were less safe, and a thunder strike could have had a tragic outcome.

In order to chase away the storm, people would recite the following prayer:

*Be off, be off, Irudica,
your mother is cursed,
damned by God,
hobbled by the holy cross.*²³

²¹ Ibid.

²² Recorded by Katarina Matić in Košute near Trilj in 2019. Recounted by Marija Vukas, née Šipić born in 1941.

²³ Recorded by Lucija Bradarić in Nova Sela on 25 March 2018, as recounted by Jasna Bradarić née Čorić, born in 1966 who learnt the prayer from her grandmother. Modern Ethnography of Oral Literature and Church Folk Heritage in Nova Sela near Omiš (diploma thesis), Faculty of Humanities and Social Sciences, Split, 2020, p. 27 (available on <https://repositorij.ffst.unist.hr/islandora/object/ffst:2445>).

There was also another prayer:

*Jesus and Mary,
St. Peter and Andrew,
Elijah the Fiery,
who chases away thunders.*²⁴

In Kaštel Stari, the following chant was recited during thunderstorm, hailstorm, rain or stormy weather by a group gathered at someone's houses:

*Be off, be off Irudica!
Your mother is Poganica,
cursed by God,
crucified by St. John.*²⁵

4. DISCUSSION

Irud is a Croatized name for the Jewish king Herod Antipas who ruled from 4 BC to 39 AD. In the folkloristics of the Croats, Herod is called Irud. According to the oral tradition of the Croats, Herod Antipas was friends with John the Baptist.

John the Baptist (June 24 – August 29, 29) was an ascetic preacher of penance, the greatest and the last prophet of the Old Testament.

However, when Herod married the wife of his half-brother Philip, John the Baptist reprimanded him. Therefore, Herod incarcerated him. At the celebration of Herod's birthday, the daughter of Herodias performed an enchanting dance, so Herod promised to grant her every wish. After the dance, the daughter of Herodias asked her mother for advice what to ask from Herod, and she told her to ask for the head of John the Baptist on a platter. She eventually asked that from Herod, and he granted her the wish. These two are to blame for the death of John the Baptist. The evidence of that is found in the gospels:

(14) And King Herod heard of it, for Jesus's name had become well-known; and people were saying, „John the Baptist has risen from the dead, and that is why these miraculous powers are at work in Him.“

²⁴ Ibid.

²⁵ Recorded by Ana Čavka in Kaštel Stari in 2015. Told by Marija Čavka (née Bašić) born in Lećeveica in 1957. Ana Čavka, Traditional Spiritual Cultural Heritage of the Dalmatian Hinterland (diploma thesis), Faculty of Humanities and Social Sciences, Split, 2020, p. 49 (available at urn:nbn:hr:172:479994).

(15) But others were saying, „He is Elijah.“ And others were saying, „He is a prophet, like one of the earlier prophets.“ (16) But when Herod heard of it, he kept saying, „John, whom I beheaded, has risen!“ (...) (19) Herodias had a grudge against him and wanted to put him to death and could not do so; (20) for Herod was afraid of John, knowing that he was a righteous and holy man, and he kept him safe. And when he heard him, he was very perplexed; but he used to enjoy listening to him. (21) The ominous day came when Herod organized a banquet for his birthday for his lords and military commanders and the leading men of Galilee; (22) and when the daughter of Herodias herself came in and danced, she pleased Herod and his dinner guests; and the king said to the girl, „Ask me for whatever you want and I will give it to you.“ (23) And he swore to her, „Whatever you ask of me, I will give it to you; *up to half of my kingdom.*“ (24) And she went out and said to her mother, „What shall I ask for?“ She replied, „The head of John the Baptist.“ (25) She immediately rushed to the king and said, „I want you to give me the head of John the Baptist on a platter at once.“ (26) And although the king was deeply saddened by it, because of his promise and his dinner guests he did not want to refuse the wish. (27) Immediately, the king sent an executioner and commanded him to bring back John’s head. So, he went and had him beheaded in the prison, (28) and brought his head on a platter and gave it to the girl; and the girl gave it to her mother. (29) When his disciples heard about this, they came and took away his body and laid it in a tomb (Mk 6: 14–29) (cf Mt 14: 1–12; Lk 9: 7–9; Lk 3: 19–20).

As a result of the recount above, the Croats refer to Herodias as Pogonica and to her daughter as Irudica considering them demonic beings. Stories are told about them even in our time, and, in some places, charms are still used against them, but people also pray to God to protect them against Irudica.

In the gospels, the name of Herodias’s daughter is not mentioned. The Jewish historian Josephus Flavius indicated that her name was Salomé. At the celebration of the birthday of Herod Antipas, Salomé performed the Dance of the Seven Veils throwing away one veil after another as she went on dancing. At the end, Herod promised to give her whatever she asked for. Prompted by her mother Herodias, she asked for the head of St. John the Baptist on a platter. According to the gospels, King Herod was very sorry, but because of his promise he ordered his executioners to bring her the head of St. John the Baptist on a platter. According to the Bible, Herodias demanded this because St. John warned Herod not to marry the wife of his brother Philip. In his poem

„Midsummer Night's Dream“ published in 1842, Heinrich Heine writes that Herodias was in love with St. John, but that he rejected her. In his play „Salomé“ from 1891 Oscar Wilde wrote that Saloma was in love with St. John but he rejected her, so she took her revenge on him.

In the folkloristics of the Croats, Irudica is a demonic being that brings stormy weather. That is why people used to practice magic against her. In Croatian folkloristics, the incantations against Irudica and other demonic beings have been Christianized. Many of these incantations may be regarded as prayers. The motif of cocks crowing can be found in incantations and prayers. The popular belief is that with the first crowing of cocks all demonic beings vanish. In Christianity, a cock symbolizes vigilance and readiness. In Christian iconography, a cock stands by the side of St. Peter reminding him of his denial of Jesus as well as of his repentance, and, in this sense, it symbolizes Jesus's passion. A cock is also presented next to Peter while he is weeping. In this way, the cock warns the head of the Church, St. Peter, to wash his sin with tears (Badurina (ed.), (1990): 459).

People also chase Irudica away to where a dog does not bark. In Christianity, a dog also symbolizes vigilance and readiness (Dragić, 2010: 467–488).

In the Žepče area in Bosnia and Herzegovina, people also mention Irudica's sister in incantations – she is a damned person.²⁶

5. CONCLUSION

According to Mark's, Matthew's, and Luke's Gospel, at the celebration of the birthday of Herod Antipas, the daughter of Herodias danced enchantingly, and Herod promised to grant her every wish, even up to half of his kingdom. After the dance, the daughter of Herodias asked her mother for advice what she would ask from Herod, and she told her to ask for the head of John the Baptist on a platter. This is what she did ask from Herod who granted her wish. Therefore, Herodias and her daughter are guilty of the death of John the Baptist. The gospels do not mention the name of Herodias's daughter, and in the Croatian folkloristics she is called Irudica. The belief about Irudica and her mother in the folkloristics of the Croats is in harmony with said gospels. The Croats call Irudica's mother Poganica because she convinced her daughter into asking the head of John the Baptist. In the folkloristics of the Croats, Poganica hides in a cloud, and while St. Elijah chases Irudica with thunders, Poganica hides her so she could not be struck. Irudica's sister is rarely mentioned; people call her a damned person.

²⁶ Žepče 2004, Pava Jozinović (born in 1924).

Owing to the crime she committed, in the folkloristics of the Croats Irudica is a demonic being that brings stormy weather. That is why the Croats recite incantations and pray to God to protect them from Irudica. These incantations and prayers speak of Irudica who is hobbled by the blood of St. John the Baptist. They frequently mention St. Elijah, St. Peter, and the Blessed Virgin Mary. The incantations and prayers mentioned and interpreted in this paper have an exceptional aesthetic and existential value, while some of them are even considered anthological.

References

- Alaupović-Gjeldum, D. (2017). „Pučka vjerovanja između Svilaje i Moseća“. *Ethnologica Dalmatica* 24 (1), str. 23–42.
- Alaupović-Gjeldum, D. (2007). „Običaji i vjerovanja“, u Kusin, V. *Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
- Alaupović-Gjeldum, D. (2003). „Etnološke zabilješke s otoka Visa“. *Ethnologica Dalmatica* 12 (1), str. 97–132.
- Badurina, A. (ur.) (1990). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva; Uvod u ikonologiju Radovana Ivančevića*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Kaštelan, J.; Duda, B. (1980). *Biblija, Stari i Novi zavjet*. (1980). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Carić, A. I. (1897). „Rudica, kćer Poganice“. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, Knjiga II, Godina VIII, str. 330–332.
- Čubelić, T. (1970). „Usmena narodna retorika i teatrologija“. Čakovec: Zrinski.
- Dragić, M.; Dragić, H. (2019): „Sveti Ivan Krstitelj u hrvatskoj tradicijskoj baštini“. *Croatica et Slavica Iadertina*, 15 (1), str. 275–329.
- Dragić, M. (2017). „Irudica u hrvatskome folkloru“. *Croatica et Slavica Iadertina*, 13 (1), str. 135–155.
- Dragić, M. (2014). „Sveti Juraj u tradicijskoj baštini Hrvata“. *Croatica et Slavica Iadertina*, 9 (1), str. 269–313.
- Dragić, M. (2011). „Basmе u hrvatskoj usmenoj retorici i izvedbi“, u Rekas, J. *Balkański folklor jako kod interkulturowy, tom I*. Poznań: Wydawnictwo University Adam Mickiewicz, str. 75–98.
- Dragić, M. (2010). „Sviječа u kulturnoj baštini Hrvata“. *Crkva u svijetu* 45 (4), str. 467–488.
- Dragić, M. (2007). „Sveta tri kralja u hrvatskoj tradiciji“. *Crkva u svijetu* 42 (1), str. 96–117.

- Dragić, M. (2006). *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, lirika, epika, retorika*. Sarajevo: MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo.
- Dragić, M. (1997). *Duša tilu besidila: hrvatske pučke molitvene pjesme iz Bosne i Hercegovine*. Baška Voda: Mala nakladna kuća Sveti Jure.
- Gluhak, A. (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Gorys, E. (2003). *Leksikon svetaca*. Jastrebarsko: Naklada slap.
- Ivanišević, F. (1987). *Poljica, narodni život i običaji*, reprint izdanja JAZU iz 1906. i neobjavljena građa. Split: Književni krug Split.
- Ivić, D. (1986). „Bajalice i bajanja kao dio etnotvorevine u Brotnju“. *Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, 5, str. 139–165.
- Kekez, J. (1996). *Poslovice, zagonetke i govornički oblici*. Zagreb: Matica hrvatska, Stoljeća hrvatske književnosti.
- Kekez, J. (1986). *Usmena književnost*, u Škreb; Stamać. *Uvod u književnost*, IV. poboljšano izdanje. Zagreb: Globus.
- Kutleša, fra S. (1997). *Život i običaji u imockoj krajini*. Imotski: Matica hrvatska ogranak Imotski.
- Macan, M. T. (1932). „Čaranje i gatanje“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* Knjiga XXIX, sv. 1, str. 224–234.
- Mićević, Lj. (1952). *Život i običaji Popovaca*. Beograd: Knjiga LXV Srpskog Etnografskog Zbornika.
- Mikac, J. (1933). „Godišnji običaji (Brest u Istri)“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. Knjiga XXIX, sv. 1, str. 215–223.
- Milićević, J. (1966). „Običaji i vjerovanja uz gospodarske radove u srednjoj Istri“. *Narodna umjetnost* 4 (1), str. 191–207.
- Palavestra, V. (1982). „Drežnica u Hercegovini (Zabilješke o prošlosti i narodnoj kulturi)“. *Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe*, br. 2, str. 91–114.
- Pavić, V. (2007). „O nadnaravnim bićima“. *Župni list Ričice* br. 7, str. 29–31.
- Pavlinović, M. (2007). *Hrvatske narodne pjesme*, knjiga prva. Split: Književni krug.
- Puljić don I. (1994). *Izbor iz religioznog stvaralaštva, Hutovo*. Mostar: Biskupski ordinarijat.
- Pažanin, I. (1986). „Narodne pjesme prikupljene u naše dane u Vinišćima kraj Trogira“. *Čakavska rič* XIV (1), str. 169–210.
- Sova, M. (1955). *Pregled narodne književnosti s primjerima i teorijom*. Zagreb: Školska knjiga.
- Strohal, R. (1924). „Poganica (Sali u Dalmaciji)“. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* knjiga XXV, str. 379–381.

- Sutton, J. (1968). *Vjerski život i običaji Zapadne Hercegovine*. (Umnožen rukopis. Primjerak se nalazi u Franjevačkoj knjižnici Mostar, inv. br. 3912, sign. 39).

Helena DRAGIĆ & Marko DRAGIĆ

DEMONSKA BIĆA IRUDICA I POGANICA U STARINSKIM VJEROVANJIMA, BAJANJIMA I MOLITVAMA

Po predaji Sv. Ivan Krstitelj i kralj Herod Antipa bili su u dobrim odnosima. Međutim, kad je Herod odlučio oženiti ženu svoga brata Filipa, Ivan Krstitelj ga je ukorio da to ne radi. Za vrijeme proslave rođendana kralja Heroda Antipe, Herodijadina kćerka je zanosno plesala te joj je Herod obećao ispuniti svaku želju pa makar zatražila i pola njegova kraljevstva. Kćerka nije znala koju će želju iskazati pa je upitala majku Herodijadu koja joj je rekla da traži glavu Ivana Krstitelja na pladnju. Herod joj je ispunio želju. Prema evanđeljima s velikom vjerojatnošću može se zaključiti da se dogodilo 29. kolovoza 29. godine.

U hrvatskoj tradicijskoj baštini Herodijada i njezina kćerka pretvorile su se u demonska bića. Hrvati Herodijadu nazivaju Poganicom, njezinu kćerku irudicom a kralja Heroda Irudom.

Prema hrvatskoj tradiciji irudica predvodi olujno grmljavinsko nevrijeme a Sv. Ilija je goni i gađa kako bi je uništio. Međutim, Irudičina majka Poganica svoju kćerku krije u oblacima.

Arhetipskoga je podrijetla u Hrvata bajanje protiv nevremena. Nekadašnje bajalice Hrvati su kristijanizirali i pretvorili ih u molitve. Mnogobrojne su molitve koje i sada starije osobe mole protiv nevremena. Hrvati, također pripovijedaju o Poganici, irudici i Irudu. U molitvama i pričama glavni akteri su poganica, irudica, Sv. Ivan Krstitelj i Sv. Ilija. U nekim molitvama zazivaju se Djeвица Marija, Sv. Petar, Sv. Nikola (biskup), Sv. Andrija (Prvopozvani). Molitve još uvijek pokatkad prate drevni pretkršćanski rituali. Hrvatske usmene lirske svjetovne i vjerske pjesme u suglasju su s evanđeljima. Značajan broj tih pjesama ima antologijsku vrijednost.

Četrdesetak primjera u radu, zapisanih u prethodnih tridesetak godina, interpretira se u biblijskom te etnološkom i antropološkom kontekstu.

Ključne riječi: *poganica, irudica, Sv. Ivan Krstitelj, Sv. Ilija prorok, molitve*

Pregledni rad

UDK 821.163.42.09Hektorović P.

Ante TOPČIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru

atopcic@unizd.hr

**SOLOMON'S GLASS IN *ŽITJE KONSTANTINOVO* AND
HEKTOROVIC'S GOBBLET IN *FISHING AND
FISHERMEN'S CONVERSATIONS (PAGINIRAT)***

This paper is based on the hypothesis that Solomon's cup, described in the 13th chapter of *Žitje Konstantinovo* significantly influenced on Petar Hektorovic who presented his cup from which he drank wine during a three – day voyage in the company of two simple fishermen as an extremely important subject that needs to be constantly taken care of and must by no means be forgotten and lost. The problem is approached with the conviction that Hektorovic deliberately made his cup vague and that through the description of that cup he actually said that it would be lost if its true and hidden meaning was not revealed. Hektorovic's cup should therefore be approached with philosophical reflection and a view of life as the one of the Greek missionary, the apostle among the Slavs, Constantine-Cyril, who managed to read and interpret the inscription on the Solomon's cup kept in the Church of St. Sofia. The intention is to come to the conclusion derived from the hypothesis that the phenomenon of mysterious, unusual and artistically refined glass has been present in the Slavic literature since the beginning of their literacy in their own language and that it is the bearer of a universal idea of life that will strongly occupy the thought of a Renaissance, secular and thinking man.

Key words: *glass, inscription, prophecy, celebration, sacrifice*

Introduction

The essence of the problem we are faced with in this paper is presented in two different looking vessels, but equal at least according to their basic purpose: they are both made to toast and drink from them. However, this is not the only purpose for which they are made. According to the descriptions offered

about them and by which we manage to create such a clear idea of how they looked, which material they were made from and who they were intended for, we notice a great effort and care of their masters to make them seem works of art worth of admiration, somewhat astonishing and above all enigmatic and mysterious. As previously mentioned, it is about the vessels used to drink a beverage, most often wine, with the emphasis that one of them is called *the cup* and the second *the gobblet*. However, both of these terms, even though they are not quite completely related to the common synonym of *the chalice*, are certainly in the closest semantic relation to that noun. The name for *the chalice* originates from the Latin name *calix*, and in English the noun has the shape of *a chalice*. In addition to this, in English we will also find the terms *cup*, *gobblet* or *bowl*, and the Croatian equivalent to those terms are *rečaša/pehar* and *vrč/krčag*. The origin of the noun *chalice*, whether used in Latin, Croatian, or English, is recognized in the Indo-European root *kal* which means to cover, and since the meaning of both vessels we are dealing with in this work have long been covered/hidden, we have a reason to call them both *a chalice*. Although that reason is not irrelevant, we will also highlight other important factors in the paper that state that both vessels can be best understood by that term.

The first one that draws attention in this paper is the chalice whose detailed description was offered by the author of *Žitje*, Constantine Cyril¹, and for which we argue that it was used as a literary template for describing the second chalice represented and prominent among other vessels listed by Petar Hektorovic in his most significant literary work, *Fishing and Fishermen's Conversations*. Although from the very beginning of the journey Hektorovic went on with his fellow islanders, two fishermen, Paskoje and Nikola, who managed the boat, the cup or the chalice we are interested in was among the other things that these passengers, sailors carried with them, and although they served wine to each other, Hektorovic spoke about his artistic appearance only at the moment when he realized that the item was lost. However, it was soon found. The fishermen remembered that it remained on the shore of the island of Brač, where they used it to serve a shepherd from Brač who they spent short time with. They returned to that place and found the lost cup and the other bowl, the chaff (*buklija*), which they forgot to get into the boat together with the cup. We will hardly believe that this really happened², but we are

¹ That *Žitje* was written immediately after the death of St. Cyril, probably in Pannonia. Data on Konstantin Cyril was given by his brother Methodius, but he was not the author of *Žitje*, but it was most likely that Climent of Ohrid, with the participation of other students (Bratulić 1992: 16), (Damjanović 2012: 31–32).

² Though science has long insisted on proving that Hektorović's *Fishing and Fisherman's*

convinced that Hektorovic had made such an accident very carefully to warn of the value of one of the pots he drank from and which was quasi accidentally forgotten. In dealing with the problem and the things with the consciousness that constantly reminds us that coincidence does not exist, but that there is only a human misunderstanding of the causes of existence or events related to certain things, in this paper we will try to identify and explain the causes of certain events or the existence of particular objects, to make their comparison, to emphasize their similarity and differences, and to make new and interesting theoretical conclusions on the basis of such observations. We will begin the analysis with the glass which King Solomon made according to the tradition.

Solomon's work

In the thirteenth chapter of *Žitje Konstantinovo* (Constantine Cyril's Biography) in which Constantine's report of his acquaintance with the emperor is presented in the shortest possible way using the Glagolitic form *vidjevši se* (while meeting), the effort of the author to show how much Constantine was fleeing from the reputable life he lived in the Emperor's Court is clearly visible, and how his desire was to live in the peace and quiet of the house of God, which was the Church of the Holy Apostles in Constantinople. It was a grand building, the second largest in that city which was destroyed several years after the Turks in 1453 won the Constantinople. This beautiful building which preserved some of its shapes and construction styles was considered a pattern³ in the sacral building had a terrible fate of destruction identical to that of the magnificent temple built by the third king of Israel and Judah, the son of King David, King Salomon. His temple was first devastated by the Babylonians during the siege of Jerusalem in the year of 586 AD. After the fall of Babylon, the king of Persia, King Kiri the Great had renewed the Temple and after almost six centuries of the existence of the renewed Second Temple, the place where it was re-emerged became a great ruin. In the 70's, the temple

Conversations is a description of a real event from the author's life, the credibility of the topography and a fisherman represented in Hektorović's work has been proved. Encouraged by the thoughts of Tragalac za smislo of S. and Z. Sambunjak in their monography, we believe that Fishing is a poetic and deep metaphorical work that has only such a metaphorical, platonic and philosophical relationship to reality. It is the original author and poetry idea of life that he manages to achieve perfectly in the literature, but not in the real world.

³ Church of the St. apostle in Constantinople was built at the same time as St. Sofia, but it was of another type. Its base was in the form of a Greek cross and with five identical dome that were above the central part and over the cross arms. The Church of St. Mark in Venice and St. Front in Perigueux (Ružić, 1963: 22). Such is also the Church of the Virgin Mary in the Constantinople (Rice, 1968: 59).

was completely destroyed by Vespasian's son and army leader Tit Flavius. So ended the former glorious building of wise King Solomon.

But he did not seem to be just a great builder. He showed equal talent in those areas of art that arose from architecture and construction. The first arts encouraged by construction were painting and sculpture. When we talk about Solomon, we should not miss those areas that lie at the very boundary between science and art such as alchemy, astrology and magic⁴. Let us also remind immediately that the images of the both glasses we are talking about in this paper would not be complete or considerably damaged if we would not involve the occult segments of thoughts of the previously mentioned marginal areas of philosophizing. So, no matter how validly we talk about the marginality of these skills, we must also speak about their firm attachment and thematic incorporation into the contemporary Antique and Renaissance system of thought. Such ways of thinking have striven for the kind of spiritualization of the world. The magic that was perceived as the highest power of natural sciences and the one we observe here is not the one that has its base in the cult of the demon but it is that of M. Ficin's interest which consists of the exploration of secret powers of nature (Mass.: 179). The very phenomenon of search and

⁴ We give these skills because we know that the cup that is claimed to be Solomon's work is made of precious stone which alchemists cannot reach. Solomon's name according to some esoteric interpretations is related to the moon and the stars. It is made up of two parts of sol = sun and mon = moon, in so called Chaldean language. Further, the six-pointed star, or the geometric hexagram is Solomon's seal and patron sign.

„In Hebrew there is a name *magen David* = David's shield. This name also appeared in the Talmud. Initially, that sign had nothing to do with Judaism. Sometimes it appeared in synagogues and on various objects, but only as a decorative element, similar to Roman buildings and Christian churches... The sign of hexagram and later the star was attributed with the magical meaning. The star of David is often engraved on stamped rings and seals, and so is attributed with the power of liberation and protection from evil spirits. The Arabs also attach the magical meaning to that symbol by calling it 'Solomon's seal'“ (Tilah, 1980: 281). Solomon's seal, a hexagram, is a powerful talisman: it protects travelers from evil occult influences. Tradition wants it to be a decoration of Solomon's Temple in Jerusalem. Almost every religion attached to him some meaning. The triangle with the top up has always been a symbol of love, fidelity and wisdom (Villiers, 1989: 332).

When Solomon began building the temple, he hired the ingenious master Hiram, for whom was believed to have been referred to some miraculous master secrets. He was killed by three calfs who wanted to get the master's secrets. It is believed that because of that the temple was left unfinished and that the masons were working on its permanent completion, seeking the lost master's secret (Secret Society? 111) In connection with this last one, it is worth highlighting the fact that the builder of the Temple of Jerusalem, the prophet Solomon, in the Byzantine Art Circle can show himself as a figure of a king wearing an open scroll with an inscription about the construction of the Temple of Premonstrator. That is how he is depicted in the frescoes in Sopoc, that is, with the scroll on which it is inscribed: Wisdom creates a temple for itself and establishes it on seven pillars (Sambunjak, 1998: 67).

research assumes and points to the existence of rich sites. Nature is full of sites that hide raw and untreated material that is to be treated, transformed and demised to the upcoming times and generations by the finder (Čvrlijak, 2008: 245). It is worth asking if Solomon, who was thought to be related to some of the mysteries of nature and taught by a demonic being of extraordinary power and supernatural mental abilities, Centaur⁵, with the help of that knowledge made also a cup that was profoundly revealed by Constantine.

So, immediately after that brief report on Constantine's acquaintance with the emperor in the previously mentioned part of *Žitje* (Bibliography), we go to the motive of Solomon's Glass in which we have the following text:

There is in St Sophia a glass made of precious stone, the work of Solomon with verses written in Jewish and Samaritan letters which no one could read or explain. Taking it, the Philosopher reads and explains. The first verse is this: „*My cup, my cup! Prophecy as long as the star is! Be used for drinking by the Lord, the first one that is awake in the night!*“ Another verse follows: „*The one used for tasting by the Lord is made of another tree. Drink and get drunk with cheerfulness and cleric Hallelujah!*“ And then the third verse: „*Here is the prince and all the congregation with King David among them will see his glory.*“ After that a number 909 is written. Precisely calculating, the Philosopher discovered that since the twelfth year of King Solomon's rule until the birth of Christ 909 years passed. And it is a prophecy about Christ (Bratulić, 1992: 68–69).

The first thing that comes to mind here is that the mysterious Solomon's cup is kept in the Church of St. Sophia, and not in the Church of the Holy Apostles, which is highlighted as the desired place of residence and expression of the prayer of Constantine the Philosopher. This fact although not irrelevant is equally important in terms of the maker of the glass, Solomon, and in terms of Constantine, which was able to read and interpret inscription. Although the Church of St. Sophia is so important, a masterpiece of Byzantine architecture of Justinian's era, and although its architectural solutions in many respects coincide with those of the Church of the Holy Apostles⁶, at this moment we are much more interested in her patron in whose glory it has been raised than into her impressive architecture⁷. So, this church was built with the

⁵ According to the story of Solomon and Kitovras, Solomon used craftiness and with the help of his friend managed to catch Kitovras who lived in a remote desert. Kitovras revealed his demonic wisdom to Solomon: he showed him he can carve stones without iron for construction of the Temple of Jerusalem. Thanks to his help, Solomon came to the secret means, a precious stone, a diamond called *almaz*, which was in the nest of a bird, on a high rocky mountain, in a remote desert. Thanks to this knowledge, Solomon managed to solve his heavy task. Look at the detail story *The history of Solomon and Kitovras* at (Milidragović, 1976: 40).

⁶ It is assumed that both were built by the same craftsmen.

⁷ The tradition claims that Justinian cried out when he saw the glorious beauty of St. Sophia:

intention of glorifying St. Wisdom, one that takes a very prominent place in the world of theological teaching and represents, at least for that time, the ultimate range of philosophy⁸. God's Wisdom, which existed before the world, in God, in his word that made the world, can only be perceived by the word that is directed to God. Considering the dedication that the authorship of some biblical books, and especially the Books of the Wise Sayings and the Book of Wisdom attributed to the wise Solomon, it is unnecessary to emphasize here how many words Solomon dedicated to the Wisdom and how did the Wisdom determine his personality and work. It is enough to emphasize that she was personified and anthropomorphized with Solomon, and she was a constant accompaniment to his life⁹. However, it is more important to note that Solomon was a life-giving model, and his wisdom was the desired goal of Constantine the Philosopher¹⁰. Already as a seven-year-old boy, he had a visionary dream of choosing a personified Wisdom¹¹ for his life companion. And in a state of complete consciousness, Constantine was equally eager for the Wisdom. The author of *Žitje* reports that when he went to school to Constantinople, he was kneeling in the way and pronounced Solomon's prayer by which he had been asking for wisdom from God¹². Truly, there is no need for a deeper search for the realization that the Sacred Wisdom was a gift from God received by Solomon and Constantine. It is not surprising that the Church of St Sophia /

„Solomon, I surpassed you, thinking of Solomon's building of the Temple of Jerusalem“ (Bloch, 1981: 842).

⁸ At that time, the understanding of philosophy was identified with spirituality, ie, prodigal to the Holy Spirit, while philosophy, love of wisdom, was identified with God's Wisdom (Knežević, 1988: 184). Constantine Philosopher also defines philosophy as knowing God's and human wisdom and as a way for man to approach God and to teach a man to be a copy of his Creator (Bratulić, 1992: 35).

⁹ That is why I have decided to bring her as a life companion, knowing that she will be my counselor in good fortune and comforter in my worries and sadness (Mt 8: 9); or I have loved and longed of her the love of her since my youth; and I tried to make her my fiancé and I fell in love with her beauty (Mt 8: 2).

¹⁰ The name of the Philosopher he granted himself when he arrived at Constantinople and became an archivist and a librarian in the Church of St. Sophia.

¹¹ In the seventh year the boy dreamed and told his father and mother: „The duke gathered all the girls of our city and said to me: Choose one of them, which you want as your bride and aide. So, I looked at and considered all of them, and I saw one more beautiful of all with a bright face and very decorated with gold jewelry and pearls, and with her beauty, named Sofia, which means Wisdom. That is who I chose“ (Bratulić, 1992: 30–31).

¹² „The God of our fathers, and of the Lord of grace, you who created all with your word and wisdom, and having made a man to rule over the creatures that you have created, give me the wisdom that dwells beside your throne to know what is pleasing to you and to be saved. I am your servant and the son of your maidservant.“ After saying that and all the prayer of Solomon, he stood and said, Amen (Bratulić, 1992: 33–34).

Wisdom is a place of encounter of these persons from different times and the item kept in it is the one they both tested their gift of Wisdom on. So, no matter how wisely Solomon made a famous cup, according to a report that testifies about it, it seems that Constantine overcame Solomon himself and was able to expose his secret, entrusted to their common patron, St. Sophia.

Glass and grail

If we did not have any information about the material from which the glass was made, it would be easy to believe that the Divine Wisdom is present only in the cup, the one that accomplished its mission in the Son, the incarnated Word of God and whose prophecy was expressed by the glass. It is a beloved stone, a substance that alchemists have been chasing for centuries and believed it will enable them to convert unprocessed metals into gold and make the elixirs of life or eternal youth. The alchemy, magic, and astrology, the preaching knowledge of Arabs and Jews from ancient times transmitted to Europe were dealt with by wizards, magicians and the most popular people. We recall, for Solomon there is a story that he was educated about these knowledges by Centurus, and *Žitje* testifies that Konstantin the Philosopher in Constantinople, that at that time had a developed school with a high range in all ancient knowledge and skills at incredible speed and easily learned everything¹³. Solomon's glass is burdened with pagan and Christian meaning. It is strange, vague, and specific. As such, it contains the essential characteristics of the grail, it seems the most mysterious, it seems, the mythical object that was always chased especially in the Middle Ages. It is in its deepest connection to the political, religious, literary and historical tradition of that era. Its shape is indefinite. Sometimes it appears as a book, sometimes as a spear, sometimes as a sacred blood, uterus or the vessel in which this blood is found. Furthermore, it appears sometimes as a tray with the cut off head of John the Baptist, sometimes as a canvas in which the killed Jesus Christ was wrapped but yet it is best understood as a chalice, a goblet of Christ's blood. The essential properties of the grail are to nourish, heal, restore power, and provide immortality to the one who suffers. But a few people achieve that because the characteristic of the grail is its unrecognizability. It is present but invisible. Equally important is the inscription, the most interesting and the most

¹³ When he arrived to Constantinople, he was handed over to the teachers to be taught. And after three months he passed the grammar and started other sciences. He studied Homer and Geometry, and dialectics and all philosophical teachings at Lav and Foti, including rhetorics and arithmetics, astronomy and music, and all other Hellenic arts. In that way he learned everything as if only he learned one of them (Bratulić, 1992: 34–35).

distinguishing feature of Solomon's glass. It was properly read by the gifted Constantine.

Solomon's cup confirms that the grail can be a stone and a cup because it coincides with that cup that was carved in a precious stone that had fell out of Lucifer's forehead during his fall and was linked to a stone that according to Jewish tradition followed the Jews in desert and from which flowed the water they drank (Sambunjak, 2007: 182). Precious stones are a symbol of opaque, translucent, vague and invisible transmutation into clear and visible. Probably because Salomon made a glass of precious stone, Constantine managed to understand the meaning of its inscription. When he read its verses, he found that it was a prophetic, proclaiming Christ as the descendant of King David. In one of the stories that speaks of the great Zion stone, it is mentioned that David spoke of a stone and on that stone, received a promise that Jesus would be born of his kin. (Wesselofsky, 1882: 41–42) A precious stone is a symbol of spiritual perfection¹⁴. The power of precious stones cannot always be separated from their nature and form, and sometimes it is expressed only in the hands of the right person. We see, therefore, that the grail and the graceful stone are the terms that can be put in close relation, because some of their characteristics are equated: they require a hard pursuit, are not available to everyone, and they have the supernatural power to heal and provide the drink of immortality. So, no matter how much the precious stones and the grail remained in the shadow of the mythical tradition, they are also present in the Christian tradition.

A symbol of precious stone, a glittering diamond, could be Christ Himself. Indeed, the Hermetics that form the basis of alchemical science speak of the Christ as a true philosophical stone (Guenon, 1984: 249). The link between the Christ and the stones in the Gospels is so obvious that we can conclude without plunging into the Hermetic Philosophy that He represents Himself as God's hand-treated stone that is sent from heaven to earth. He was strongly opposed to any kind of earthly stones that people have always held to have power for their immutability and durability¹⁵. The only stone that He sets up will be the stone of the keystone, a stone on which He will base the Church that symbolizes faith. When tempted in the desert to turn stones into bread, Christ

¹⁴ In John's Apocalypse, the Holy Spirit is described as a stone and a green jewel: „And he who sat there had the appearance of jasper and carnelian, and around the throne was a rainbow that had the appearance of an emerald“ (Rev. 4: 3).

¹⁵ When many discussed the beauty of the Temple, Jesus joined in with the words: „As for what you see here, the time will come when not one stone will be left on another; every one of them will be thrown down“ (Lk 21, 6). He spoke of spiritual rocks when he expelled temple traders and when the Jews sought to show them a sign: „Destroy this temple, and in three days I will raise it up.“ (John 2:19).

refused because he did not want to be inconsistent with his own words: „I am the living bread that came down from heaven. He who is eating this bread will live forever. The bread I will give is the body of mine for the life of the world“ (John 6: 51). Speaking about the link between bread and rocks, it is worth pointing out that the term *betil* of Semitic origin and in Hebrew language signifies the house of God, in fact represents sacred stones which, as an expression of God's presence were worshiped by the Arabs before the Prophet. We can also think of *betil* as a stone pot in which God's power is located¹⁶. The house of God (Beth-el) is also Bethlehem¹⁷, which has the meaning of house of bread, the place where Jesus Christ was born, whose symbolism, among other things, is expressed with bread and stone. The stone and the grail are equally related to Christ. The characteristic of the grail is in the closest motive relation to the bread and fish that Christ used to feed the multitude. It is also related to Christ's transformation of water into wine at a wedding in Cana Galilee, as well as in connection with the host which in the sacrament of communion represents physical and spiritual food. The host during the Mass stands on paten, a metallic and most often gilded bowl, a plate used to cover a chalice after a rite. This lid symbolizes the great stone that closed the grave of Jesus, where, Joseph and Nicodemus, had laid him down after being removed from the cross¹⁸. However, Christ had torn this stone three days later, went to heaven and returned to the apostles who recognized him only after the breaking of bread. Christ was like the grail among the apostles, and they did not recognize His presence. With this remark we have strengthened the link between Christ, bread, and stone, but we also added the importance of the grail.

But the grail, as we mentioned, is best understood as a glass, and it is an inevitable altar object. Its content is transformed during the blessing, and for the Christians who taste it makes it possible to unite with Christ. In the New Testament texts, two glasses are linked to Christ's life. Both are of destiny, therefore also prophetic, but one seems to have a greater emphasis on the suffering and bitterness, and the other on pleasure and glory. The cup of bitterness can be considered as the glass Christ tried to avoid with his prayer in the Gethsemane Garden. It's a symbolic glass, and Christ drank its bitterness through the suffering he endured during his torturing death. The other cup is real and that is

¹⁶ James was sleeping with his head on the stone and in his dream, he received a revelation about the destiny that God has destined to his progeny. This place formerly called Luz, Jacob renamed into Betel (cf. Genesis, 28, 10–19).

¹⁷ We need to keep in mind that the Hebrew language as a part of Semitic group of languages well as all other Semitic languages rarely uses vocals in word writing. The words are formulated on the basis of consonant schemes.

¹⁸ We find such symbolism in the notary of a pastor who served on the island of Silba, Antun Garofal (see Sambunjak, 2004: 23).

the cup from the Last Supper, prophetic because it proclaimed the effusion of Christ's blood, but also glorious because it equates to the Eucharist inspired by the glory of Christ who overcame death. This cup from the Last Supper became one of the most famous Christian relics. It is probably the same cup in which during the crucifixion Christ's blood was collected. According to the legends about the collection of Christ's blood, it is sometimes done by Mary Magdalene, and sometimes by Joseph of Arimathea. These people are also related to the transfer of this vessel from Palestine to the west coast of the Mediterranean. They are going through a lot of trouble and angels are helping them, and so the cup is connected or equalized with the grail. That is how the grail becomes a Christian object that is hidden and disclosed, so faithfully kept by the Templars and their heirs. It is believed that this is also the chalice that St. Lovro smuggled with the escort of two soldiers from Rome into Spain and that stayed for a long time in the Valencian Cathedral. It seems that it is always about the same mythical cup that once used to be in heaven, then became the property of King David and his son Solomon, and in the course of history changed the owners and the space in which it was kept. Let us leave this matter as previously interpreted. Sometimes things are interpreted sometimes, but our task is to bring Solomon's glass and the grail into connection with Hektorovic's cup.

Hektorovic and the toast

During a three-day trip in the company of two of his acquaintances and friends, Petar Hektorovic in his *Fishing* many times recorded the events during which one of them drank wine from different vessels that they brought with them. The first and for us the most important episode concerning the wineglass is the one where he offered it as a reward to the younger fisherman Nikola, if he manages to find a solution to the riddle made by the older fisherman Paskoje¹⁹. And when Hektorovic heard the riddle Paskoje said, amazed with the gravity of its solution, he added two more goblets of wine to the prize, if Nikola managed to give the correct answer by the end of the day²⁰. Thus, go-

¹⁹ Paskoj: Mož' li se domislit, / povij mi jeda znaš, // da prij htij razmislit / neg mi odgovor daš: // Nigdi se tužio / vele biše jedan, // da je čudnu imio / nesriću na svoj stan, // bogatac budući / pun svega iman'ja; // jer ga obstupili / zlohotnici bihu, // oružjem strašili, / ko s sobom imihu; // i da mu ujde van / hiža kroz prozore, // on osta savezan, / jer ujti ne more. // Što ti se sad vidi, / može li biti toj / istina, besidi, / ali je laž ovoj?

Nikola: Ako ti ja budu / povidit, toj što je, // ča ćeš da dobudu, / moj družu Paskoje?

Paskoj: Pehar muškatala / znaj da ćeš dobiti // sladka i sazrila, / kim ti ću služiti. (*Fishing*: 119–134).

²⁰ Ja rekoh: Ne jedan, / da još mu dva daruj, // ako ti po vas dan / izreče pritač tuj! (*Fishing*: 137–138).

blets filled with wine at Hektorovic represent a prize win. Similar was the case in Ancient Greece, where it was customary to award winners of the Olympic Games with an olive oil amphora. Although we are not entirely sure, we suppose that this was the event of origin of a custom that even today, at various sports competitions, the winners will be presented with a prize in the form of a cup. However, in Hektorovic the cup does not require physical but mental effort, and that is why we already have one justification for comparing his cup with Solomon's glass, which gained its true value only after Constantine the Philosopher discovered its meaning through his mental effort. Just like Solomon's glass, Paskoje's riddle had a profound and allegorical meaning, and to the great astonishment of both men who promised him a reward, Nikola interpreted it in detail²¹. Although Hektorovic remained amazed with the way the riddle was set up, as well as with the ability and speed of Nikola's thinking²², Nikola was hurt because he did not receive the promised reward at the time, he was supposed to receive it²³. Hektorovic recognizes the mistake and orders Paskoje to pour three glasses of wine to Nikola from the smaller court. Nikola tells them that he is happy with one, and that he gives the other two to them who promised to give him a reward²⁴. When the first goblet was poured and all three of them were drinking from it, Nicholas commanded that a toast and an honor should be given to the master²⁵.

In old feudal social relationships, it was a common custom for a servant to sing or recite certain verses for every occasion in his master's life. In honor of Hektorovic the fishermen sang an old folk song named after its first verse,

²¹ Nikola: O tome dobitju / ja ću se minuti // i o tome pitju; / da sliš', ako ć' čuti: // Znaš, tko je bogatac, / pun blaga zadosti? // Oni ozubatac, / komu ti ne prosti! // Ako ć' znat, jel toj, / ča ti kazuju, // pošad mu lustre zbroj, / ke srebro minuju! // Ribam da je more / dom, toj mož' viditi, // na suhu ne more nijedna živiti. // Ribam zlohotnici, / ki jih obstupaju, // jesu svi lovnici, / koji jih hitaju. // S koga riba gine, / oružje jest onoj: // pritnji i travine / i pobuci tokoj. // Od prozori, bud znan, / oka su u mriži, // ku kad iztegnu van, / kroz nje more biži. (*Fishing*: 139–152).

²² Kada ja poslušah / tej stvari, u taj čas // začudivši se stah / ne malo smućen vas. // I rekoh: Bratjo ma, svaki vas ufan stoj, // da vam sam sasvima / obezan čuvši toj. // Odkle dojdoh na svit / i po njem putuju // (od sedamdeset lit / daleć se ne čuju, // ka mi starost daše) / i ne znam otkuda, // prid mnom ne gataše / nigdar se taj čuda. // G atku izrečenu / ja bolje na svit saj // ni lipje odrišenu / ne slušah, neg je taj! (Ribanje: 153–162).

²³ Nikola misleć sta, / hoće l' reć al neće, // kakono nevista, / ka želi odveće, // a reć se ujma / neg tretom pitana, // da muža vazima, / li s pomnjom iskana. // Nikoko mučavši / sam sebe izmori, // a pak se ustavši / istom progovori: Nikola: Svaki vas me zabi; / zašto mi ne daste? // Nu, recite, kamo bi / ča mi obečaste? // Gdi mi je dobitje, / ko s trudom misleći // najdoh, ali pitje, / ko dobih jidreći? (Ribanje: 203–212).

²⁴ Rih: Pasko, poteci, / tri daj, kako rismo; // već riči ne reci, // nehote zgrišismo! // Iz manjega suda / počni mu točiti; // veći hrani onuda, / kud ćemo hoditi. // Nikola: Dosta mi će jedan, / neka znate, biti; // nisam toli žedan, / da ću tri popiti. (*Fishing*: 213–218)

²⁵ Učinimo zdravicu / ovde mi na staru, // recmo počasnicu / oba gospodaru (*Fishing*: 221–222)

Naš gospodin poljem jizdi (*Our Lord rides the fields*²⁶). When the honors were sung, wine from the cups was drunk. However, Hektorovic, who thanked the fishermen for cheering him up with this song, does not drink the wine. He just tasted it, as if he did it only for the sake of politeness trying not to offend the fishermen. The fishermen did not miss it, each was amazed, but they nevertheless drank the goblet offered to them by Hektorovic, who had the honor of drinking first²⁷. But Hektorovic did not want to drink wine. The fishermen probably expected that he would drink his cup, and that their other two, which they had previously agreed to drink, would follow. Due to Hektorovic's act, they were amazed, they drank the wine from the goblet, but because of their courtesy and respect for their master, they did not dare to pour the other two goblets of wine, as they usually did²⁸. Considering that a miracle exists only for those people who do not understand things and events, we will try to explain Hektorovic's surprising act. We will agree with the already existing reasoning that Hektorovic did not drink wine because he realized that the honorary song was not sung in order to celebrate any nobles, especially not him, but it is a song of mythological character that celebrates the deity and spirit of the Moon (Sambunjak, 2009: 86). In that poem, the planet of the Moon is hidden in an allegorical and enigmatic way, just like a toothpick from Paskoje's riddle. The Moon was conceived and chanted as a traveler, a horseman riding the sky showed as a field. The companionship, which is shown in the honorary song as the golden books, should be understood as golden stars scattered throughout the sky. The mistress who weighed his gold wreath is actually Moon's mythical companion, the star called Danica (morning star). Heroic jumps from stone to stone²⁹ are to be

²⁶ Naš gospodin poljem jizdi, / jizda da mu je. // Na glavi mu svilan klobuk, / sinca da mu je, // u ruci mu zlatne knjige, / družba da mu je, // prid njim sluga pisan poje, / na čast da mu je. // Majka mu je lipo ime dila / svitla sunca gledajući, // ljuba mu je zlatom venčac vila / uz konjica potičići. // Lipo ti je, brajro, pogledati / lipa skoka junačkoga, // gdi mi junak poskakuje / od kamenka do kamenka, // bila ličca pokazuje // iza ščitka perenoga, // iza ščitka perenoga. (*Fishing*: 228–238)

²⁷ Tad ja okusivši, / svaki se začudi, // a oni popivši: Hvala vam rih, budi, // ki tako pojući / mene veselite, // razgovor dajući / službu mi činite! (*Fishing*: 239–242)

²⁸ Meni je ovoj dosti / po nauku momu; // niktör vas ne prosti / tomu ni ovomu, // sve je toj pečeno, / ne da se povrati, // i na plav sneseno, / ner da se potrati! // Videć da ne ću ja, / ni oni ne htiše, // neg da za drugovja / hrane odliučiše. (*Fishing*: 197–202)

²⁹ And in our oral tradition, the belief that has its roots in the ancient civilizations of the East is preserved that the heavenly sun-carriages are pulled by horses of different possibilities through the ecliptic. On one side of the carriage there is a fast horse of low endurance – a racing horse, and on the other a slow horse of great endurance – a working horse. The horses take the initiative in turns, pulling the carriage with different speed and power. The carriage cannot move in a straight line, but the path is winding (this is seen in the song as rock-to-rock jumps). A more durable and slow horse leads in the summer, which makes the day long and the Sun warms very much, while the fast horse pulls the carriage at high speed across

understood as the real image of the wind-borne clouds behind or above which the Moon hides and appears, and they are also its feathered shield, which is mentioned in the honorary song (cf. Sambunjak, 2009: 88–89).

That it is indeed the Moon whose real essence Hektorovic has enigmatically and poetically concealed perfectly, and that the drinking of wineglasses in *Fishing* is made in the glory of the Moon's celestial night light, are convincingly demonstrated by previous interpretations. However, we will try to show that Hektorovic had the artistic impulse and the idea to speak about the Moon in such a mysterious way and to show that the Moon deserves to be toasted with a wine cup, had in a glass that was owned by King Solomon. Let's recall that in the first verse of Solomon's glass, Constantine recognized that it was a prophetic cup and that its prophecy should go up to the stars' sky. The glass should therefore be interpreted as an encrypted astronomical and astrological record. The beginnings of astronomy as the oldest natural science date back to the time before the first great civilizations and its roots are deep in ancient mythologies and religions. Along with astronomy, an astrological practice has evolved that has followed it through the centuries. The astrology similar to the present one has its origins in the Old Babylonian State. The Sumerians were the first to worship the Moon, the Sun and Venus. Much later in Greece, astronomy and astrology will receive their scientific method. The astronomy was considered a special branch of mathematics in Greece. Greek astronomy spread to all centers of Hellenistic culture and reached its apogee in Alexandria, where Ptolemy lived, who had collected almost all astrological knowledge in *Tetrabiblos* up to that time. Solomon's glass was written in Jewish letters, and the starry sky was of great interest to Jews in whom gematria referred to calculating the calendars. For the deeper knowledge of the stars, the Jews used the knowledge of their neighbors the Greeks and Babylonians. It is to the Jews that the invaluable merits of restoring the old mystical teachings belong, because they are the mediators through which the Arab Renaissance reached Europe. Although the development of Christianity stopped the spread of astrology, the Bible, especially John's New Testament section, demonstrated a high level of astronomical and astrological knowledge. It is sufficient now to point out only the fact that in the New Testament we come across a text that confirms that the sign of a star understood by magicians from the east proclaimed the birth of Christ³⁰.

the sky in winter, thus shortening the day and cooling the Sun (Utrobičić, 2014: 110–111). We assume that what is true of the Sun is equally true of the Moon that is under its influence and that receives its light from the Sun.

³⁰ After Jesus was born in Bethlehem in Judea, during the time of King Herod, Magi from the east came to Jerusalem and asked, „Where is the one who has been born king of the Jews? We saw his star when it rose and have come to worship him“ (Matthew, 2: 1–2).

But, nor Solomon's glass, therefore, or even the cup of wine which Hektorovic did not want to drink, are intended to be toasted with in the glory of the birth of Christ, or is this glass intended to be used by Christ. This cup was first and foremost aimed to toast to the celestial Moon, which is also called the Lord on the cup of Solomon. In her first verse, after noting that she prophesies to the stars, she also commands her to be a drink for the Lord, the firstborn who watches at night. Not even on the cup of Solomon is this Lord named, but He is great and deserves a toast. However, on the glass, in the inscription, in the further explanation, separated by a comma, and therefore underlined, we undoubtedly suspect that it is the Moon, and Hektorovic also sensed it. If the glass was made with the intention of observing the starry sky and interpreting the constellations, its creator Solomon, whose name refers to the sky lights, thought that the one watching the starry sky would be most impressed by the reflection of sunlight reflected on the Moon. The Moon is the Lord among the stars, the firstborn who shines and watches at night³¹. The Moon has been the source of many myths and stories and has played a significant role in the afterlife in many ancient cultures. In Egyptian culture, the god of the Moon is Tot, who is pictured as the sunset and the appearance of the Moon that illuminates the night. In Osiris' death court, Tot assessed the deceased's righteousness and sinfulness. The Moon's goddess of the ancient Greeks was Selena, and of the ancient Romans Luna. In the Old Testament, the Moon became a symbol of the Jews as the nomads after leaving Egypt. The Jews especially worshiped the young Moon and this is confirmed by the prophet Isaiah³². The Moon also had special respect in the Islamic religion in which religious practices were adapted according to his changes. With the advent of the young Moon in the sky after his three-day disappearance in the underworld, Allah strengthened the belief in the resurrection of the human race. The adjustment of religious rites according to the lunar cycle is also characteristic of some Christian rites and moving holidays. The Moon is the most common metaphor for death because it is most commonly associated with the souls of the deceased as their residence. The oral folk tradition has preserved a number of beliefs about the kin relations between the celestial bodies of the Sun, the Moon and star Danica. Hektorovic also noted this belief in a song that seems to celebrate the Moon's marriage, we assume with the Danica star. But that was not the main reason why Hektorovic's company drank the wine from goblets. Hektorovic was primarily concerned with the immortality of his soul,

³¹ And God made the two great lights; the greater light to rule the day, and the lesser light to rule the night: he made the stars also (Book of Genesis 1,17).

³² From new moon to new moon, and from Sabbath to Sabbath, all flesh shall come to worship before me, declares the Lord (Issaisah, 66: 23).

but also with the immortality of his poetic work which he was creating at that moment. As it was not over yet, Hektorovic did not want to drink the wine from the goblet, but he wanted to drink from it as soon as he noticed that the fishermen had stopped thinking about the goblet that had served Hektorovic as a means of expressing a different and sublime reality.

Solomon's glass also referred to another reality, with the inscription that stood out as her second verse. This verse reveals the existence of another glass, precisely the one intended to be used by Christ and from which he drank wine at his last supper. The one that is meant for the Lord to taste is made of some other wood. We suppose that the wooden cup used by Christ was made by his breadwinner and stepfather Joseph, who was a fine carpenter. But as Solomon's glass inscription indicates, it is not made of the usual wood that Joseph used every day to process. It is made of some other wood. This means that it had to be made of some specific wood that best suits the purpose of the object made of it. Since the inscription giving the information about this glass is Solomon's, we have a reason to believe that this glass was made of wood that, according to some apocryphal texts³³, came out from paradise and which King Solomon, because of its strange and supernatural properties, failed to use in the construction of his temple, so it was later used by the Jews³⁴. One part

³³ In the Glagolitic Tkon Collection we have the Apocrypha about Adam's death, and part of this text is as follows: „I tako Adam učini, imi sina komu bi ime / Sit. Adam kada imi .z. (9) sat let i .j. (30) otnemo / re i bi mu kako umreti i prizva k sebi svoga / sina Sita i reče: 'Sinu moi, poidi k vrat rač / k Mihovilu arhanj(e)lu i povij nemu vsu nemoć / moju i on tebi da pomasti kimi isceliju!' I kada pride Sit prid vrat rač sa umilaniem ve/likim i poče prositi likarie ocu svome plač / uči se gorko, reče nemu Mihovil: 'Otac tvoji umrl e(st)6 / i ne prime isceleniš dokle ne mine .dč. (5000) let!' I to / rek zatvori vrata raju, a Sit stoje pri vra / teh slze poče izlivati očima svoima. / Tada anj(e)l prinese nemu ednu šibicu i reče / emu: 'Idi i vsadi ju v gori Maslinskoi i kada učini plod, tada isceli otac tvoji!'/ I nahačmo vjednoj ištarii grčkoji da ta šiba vzeta e ot driva kim Adam prel/aščen bi. I kada vrati se Sit i naide oca svoga mrtva i pokopana i vs / adi tu šibu pri glavi Adamovi. / I vsaeni biši nei, raste do vrima Da / vida c(ěsa)ra. Od sina nega, Solomuna c(ěsa)ra“ (*Tkonski zbornik* 43r – 49v).

³⁴ The Apocrypha on the baptismal tree reports the following events related to that tree: „I kad Solomun crikav zidaše ki mu biše Bog zapovidal zidati, tada ono drvo za lipotu njega učini posići i hoti ž njega teg učiniti crikvi. I vsi meštri nigdare ne mogaše toga driva pripraviti v teg, jere nigda biše dlgo a nigda kratko. A oni za sramotu toga driva včiniše v njem most na jednoj potoci pred Jerusolimom kuda ljudi hojahu i dobitak. I kada pride Saba kraljica viditi mudrosti Solomunje i govorivši s njim vrati se ot Solomuna. I mimo hodeći po onom drivu i po svetom Duhu zvidi i pozna da je vele močno plemenito drivo tere malo odšadši posla k Solomunu rekući: 'Dam ti vidjeti da drivo ko v takoi mesti (v) vaščini stoji da po njem vse kraljevstvo židovsko ima poginuti.' Cesar Solomun slišav to, vze drivo to tere je v tretom obzidi pokopa gluboko v zemlju. I potom onde lokva se učini vrhu onoga driva pred pristriškom Solomunjim tere sta onde dari do jatja Gospodina. A kada bi zajutra v veliki petak, tada drivo zišlo biše van iz zemlje tere plavaše po vodi. I tadaj Židove prokleti vzeše ono drivo i ž njega učiniše Gospodinu križ na kom ga raspeše. I tada isplni se rič an'jelova

was used by Joseph for a glass, and from the rest a cross was made on which Christ was crucified. The wood from which, according to our belief, the cup of Christ was made, was also prophetic. It foretold the doom of the Jewish kingdom and proclaimed Christ as the savior from the death, the deliverer from the darkness and the king of the light. The cup of Christ is sacrificial and celebratory. It is a glass whose fulfillment Christ paid for with his sacrifice on the cross, but it is also a glass that Christians should happily drink from and sing Hallelujah, because that imperative is written in the second verse of Solomon's glass.

In addition to the imperative, while pointing to the verse that belonged to Christ, this verse, with its placement on the plan of the stylistic composition of the inscription on Solomon's glass, conveys another message. It is its central verse, so it symbolically talks about Christ's sojourn and the glass he used while he served on earth. The first verse symbolically represents Christ who came down from heaven and returned to heaven again. It represents the glory of Christ who dwells in the light in heaven. It reveals Solomon's and Constantine's, and later Hector's conviction that Christ brings revelation through celestial bodies like the sun, moon and stars. The last and third verse of Solomon's glass refers to Christ's three-day abode in the underground. It refers to it with its composition, as the last and lowest verse on the glass, but also with the words that it is made up of. Let's recall, these words mention a prince whose glory is to be seen by all the congregation of people, among whom King David, the father of Solomon, is particularly prominent. An extremely valuable contribution to the interpretation of this verse is the one which recognized its treatment in the fine arts of Constantine's time. Those are the icons that depict Christ's descent into hell. One fresco with this theme is in the Church of Sts. Clement in Rome from 9th c. in which according to Method's wish his brother Constantine, the discoverer of the meaning of Solomon's cup, and the discoverer of the sunken body of the Christian martyr St. Clement was buried. This fresco depicts Christ surrounded by glory, with a cross in one hand, a weapon that he triumphs over the demon under his feet, and the other hand extends to Adam to get him out of hell. There are many such icons called Descending to Hell and Rising from the Dead from the 14th, 15th and 16th Century and all of them depict Christ breaking down the gates of hell and extending a hand to Adam with the intention of helping him get out of hell, and around him is a congregation of people among whom Solomon is identified with a crown on his head and David with a harp in his hand (cf. Sambuniak 2007: 237).

ku biše rekal Situ: Kada to drivo plod učini, tada tvoj otac zdrav bude. A Gospodin naš umrv na križi i pojde k paklu i izvede ot tuda Adama i oće svete iz tamnice i postavi je v svetlost večnu, amen“ (PSH 1, 1969: 160).

Undoubtedly, the glass that heralds Christ's victory over death is celebratory. Drinking the wine from that glass is prayerful and celebratory. It is prayerful because at the last supper of Christ, when He raised his glass, He warned those present to drink from it, because it is the glass of His blood that will be shed for the forgiveness of sins. The ancient people sacrificed their gods with the blood of humans and more often with the blood of animals. They thought that the wine was the blood of the god Dionysus, by whom he had drunk his followers. The Jews also sacrificed to God with blood and wine. The daily sacrifice to the Old Testament God was a mixture of wheat flour, oil and wine. But before the glory of God appeared in the Mount of Sinai, Moses ordered the slaughter of one calf, of which he poured half the blood on the altar and sprinkled the other half over the people. Therefore Christ, on the Last supper, established the substitution of blood, in His case human, by wine. For this reason, drinking wine from a glass referring to Christ is prayerful, it is drunk to save one's own soul and in the glory of Christ, the victor of death and the deliverer of souls from their sufferings in hell. As far as Hektorovic was aware of the fact of death, which turns out to be the final threat to man and everything that man made for his life, and how he understood the message from Solomon's glass, we are about to check.

In the first encounter with Hektorovic's cup we did not receive any information about its appearance. All we learned was that it was intended to be toasted in honor of the great gentleman, even though it was a toothpick whose lordship was represented by his scales³⁵ or the moon being the lord and lord of the night sky, or Hektorovic himself whom his fishermen regarded as a respectable gentleman. We also know that on this occasion, Hektorovic did not drink the wine from the goblet, considering that he was not the gentleman to whom the honorary song was sung. However, in the central part of *Fishing*, Hektorovic expresses a strong desire to drink the wine, allegedly because of a great thirst for which he does not know the cause³⁶. When the fishermen wanted to serve him with the wine, a quarrel ensued between them, because there was no small bowl (*kupica*) or goblet from which their master needed to drink³⁷. Hektorovic was served in another bowl, a cup that had been taken for the fishermen to drink from. Slightly smaller than the goblet, this cup was

³⁵ Znaš tko je bogatac, / pun blaga zadosti? // Oni zubatac, / komu ti ne prosti! // Ako ć' znat, je li toj, / ča ti ja kazuju, // pošad mu lustre zbroj, / ke srebro minuju! (*Fishing*: 141–144).

³⁶ Oni jur svoziše/ sežanj dvi hil'jade, // kad, ne znam ča biše, / žeja me napade; // al bihu kopita / uzrok, al ježine, // al vručina lita, / al ke stvari ine. // Rih: Žeja me tira, / nu mi dajte piti; // nije toj zamira, / navlastito liti! (*Fishing*: 805–810).

³⁷ Kad oni da dadu / i da služe htiše, // vidih velu svadu: / ričmi se snitiše, // jer ne bi buklije / onde ni pehara; // jedan mre od jije, / a drugi se stara. // Pak su se svidili / (stid ih biše reći), // da su toj zabili / pastiru služeći. (*Fishing*: 811–816).

handcrafted in an antique fashion way, made of excellent silver, and had a gilding along the edges³⁸. The cup is not unworthy to be drunk from by any gentleman. Therefore, fishermen should not, therefore, be ashamed of themselves if they were brought a cup to drink exclusively from it. It seems that it had the same value as the lost Hektorovic's goblet, since while drinking from the cup said that he was not so sorry for the goblet itself, as much as the memory of a friend from Damascus who had once gifted it to him³⁹. It is hard to believe the truth of Hektorovic's indifference towards the lost goblet. Had he not been truly chased by the fear of losing the item, Hektorovic would not have needed to talk about it further, and would not have allowed the fishermen to turn the boat around and go back in search of it. This cup had a great meaning for Hektorovic. Hektorovic leaves the strongest artistic impression of this goblet in the words that begin his description: *Kada u njem staše / vince al vodica, // na dnu mu se sjaše / s Misecom Danica* (own translation *When there was / wine or water, // at the bottom of it / the Moon glittered with star Danica*). We further learn that this goblet also had an inscription on it as his imperative to cheer society wherever he was present. This inscription was inscribed in Moriscian lettering, engraved before the goblet was gilded, giving it a perfect and radiant glow⁴⁰.

It is difficult to assess Hektorovic's competencies for translating some Semitic, perhaps Persian, as well as Turkish, that is, Ural-Altai text, written in Arabic using those few Moors who, after their expulsion from the Iberian Peninsula, managed to keep some of their own old cultures. Philip III. he issued an order banning all Hispano-Arabs in 1609 and since then there has been no way for them to be bona fide Spaniards. Some still lived in Spain and had to hide their Muslim identity, so they also used cryptography to preserve their classical literature (cf. Barolt, 2004: 181–295). Because of their small size, these were called the Moriscians – the little Moors. The Moriscians were, therefore, chroniclers of a disappearing world and those writers who sought to save their old cultural treasures in a new and unfavorable environment for them. It is not necessary to question Hektorovic's knowledge of that old language, because we must also observe Hektorovic's text as a poetic expression that does not respect the proper boundaries of a language. It is much more important to understand that Hektorovic refers to the Moriscian letter only

³⁸ Meni tuj služiše / vinca razvodnjena // kupicom, ka biše / za njih ponesena, // po krajih zlačena, / srebra izvarasnoga, // tegom napravljena, / načina staroga. (*Fishing*: 817–820).

³⁹ Malo t' me griziše / taj škoda takova, // neg ča mi drag biše / ki mi ga darova. // Od Damaška strane / doni ga znanac moj // meu stvari izbrane, / kojim ne biše broj (*Fishing*: 823–826).

⁴⁰ Meštar na nj pisat ht i/ ovu rič ne inu: // „Gdi godi budeš ti, / veseli družinu!“ // Moriškimi slovi / toj hti upisati, // pri ner ga gotovi / i zlatom pozlati (*Fishing*: 829–832).

because of the fact that the letter conveyed secret messages accessible only to those who were instructed in the methods of encoding such messages. We believe that Hektorovic offered a deeper and hidden message in the inscription that he testified to be present on his cup, and he designed it and wrote it down in *Fishing*. We will talk about its possible meaning later. It is important to know now that the Hektorovic goblet also had an inscription, and the inscription is an indispensable characteristic of the grail and something that has long functioned as a puzzle on Solomon's glass.

The differences on the lexical plan in the inscription of Hektorovic's cup and that part of the inscription of Solomon's glass which speaks of her drinking are minimal. The inscription on Hektorovic's cup cannot be interpreted without its contextual involvement in Hektorovic's artistic speech about the appearance of the cup. In this description, Hektorovic tries to present the image of the goblet with a completely natural, yet strange, connection between wine and water, and the Moon and Danica star. These motifs bring Hektorovic's cup closer to Solomon's cup, but in the semantic field, Hektorovic's cup might make a little richer sense. Like Solomon's glass, which speaks of Christ, the savior from the death, Hektorovic's description of the cup is none other than his talk of life and death. Hektorovic longs for life, dedicating his *Fishing* to the life of the common man, and yet he drinks death like wine⁴¹. Christ turned water into wine at a wedding in Galilee, and Peter Hektorovic will speak about that event in a poetic and philosophical way. Until then, no philosopher⁴² or poet has expressed, in a more lucid and romantic way, this life-long puzzle about the boundaries of life and death. Hektorovic despises death, wants his literary and life work to be immortal⁴³, so for the first time he refuses to drink wine as a reward. We said that he saw that he was not glorified or his work. Hektorovic want to secure as much mortality to his creative work as to his soul⁴⁴. His strong desire to drink wine from the goblet that was lost represents his concern for his own soul. The lost goblet represented an apparent death, as it was later found and returned to its owner. Hektorovic does not

⁴¹ Wine and water are solar and lunar, two great cosmic powers: they represent a blending of divine and human nature, divinity mixed with humanity.

⁴² Hektorovic in his *Fishing* through Paskoje's mouth questions the meaning of Pythagoras' Golden Verses (*Fishing*: 1045–1064).

⁴³ Jere, gospodine, / mužu plemeniti, // jer ćeš imiti / u knjižici ovoj, // u kojoj ćeš vidjeti / i vas lov i put moj; // kojom ćeš živiti / pun slavna imena, // skončan'ja ne imiti / do duga vrimena: // dokle strana ova, / der do togaj vika; bude čtiti slova / našega jezika! // Toj ti će draže bit / ner moja lovina // (ke bi bil barzo sit) / al koja stvar ina. // Ja ću želit meni, / rodjače primili, // da bi mi taki dni / često dohodili! (*Fishing* 1674–1684).

⁴⁴ The *Fishing* is flooded with exposition of acts of mercy, truth, and justice that must be satisfied in life in order for man to attain to the heavenly life.

talk about death for the sake of dying, a necessary process of human life, but about dying for the sake of life. He also sees the seeds of wheat grain which must disappear in the earth to produce the fruit of life in the goblet, which, we have noted, is connected with the Grail and the Eucharistic chalice, the goblet which is lost for a short time⁴⁵.

The look into the goblet reflected Hektorovic's vague, when it came to wine and water, or quite clear and crystallized, when it came to the moon and Danica, an image of life and human destiny recorded somewhere among the stars. Hektorovic repeatedly points out that there are no boundaries between the things and phenomena that surround us in life. He saw that the opposite, bipolarity, is the basic principle of the existence of the world, and its sustainability hides, Hektorovic teaches, in the aspiration and tension of approaching of these opposites, to the extent that the opposite completely disappears. So when the opposite disappears, when the tension between things loses its vibrancy, when things and phenomena in life seem to have lost the meaning of their existence, with some mysterious and unfathomable forces of nature the true opposite is renewed just like day and night, sun and moon⁴⁶. The same is true of human life, Hektorovic was convinced. In the *Fishing*, it is shown how constant conflict leads the old age and the youth. Precisely because this conflict in *Fishing* that Hektorovic wanted to conceal⁴⁷, it becomes one of the most obvious things to think about. If life is visibly renewed at a young age and new generations, it is invisibly, renewed in the afterlife, which must be a reflection of the life that man lived on earth. In his goblet, which with its appearance, and two opposite and tightly coupled domes, reminded him of the grave and the firmament of heaven, Hektorovic had ample space to think about the pleasures of life like drinking wine, and at the same time knowing the bitter truth about its transience. As a man of earthly things, he is a poet of absolute human destiny. All human potencies and possibilities end in death. With all the joy of life, Hektorovic saw at one glance in his goblet his own and human's existential tragedy. However, his personal defeat was intended to be

⁴⁵ Truly, truly, I say to you, unless a grain of wheat falls into the earth and dies, it remains alone; but if it dies, it bears much fruit (John, 12:24).

⁴⁶ The basic principle of alchemy is that it constantly emphasizes the division within man resulting from the loss of original unity. Its main symbol is hierogamy, a holy marriage between sulfur and mercury, spirit and soul, sun and moon, king and queen.

⁴⁷ Hector's company, in addition to the two fishermen, was made up of the son of the fisherman Paskoje, and was mentioned precisely in the episode with the lost goblet, when Paskoje reproached Nikola for his negligence resulting in the loss of the goblet. Hektorovic points out that Paskoje was reproaching Nikola for the purpose of teaching his son how careful he should be in life: „A to, ča mogu znat, / još veće činjaše // za sinu nauk dat, / ki ga slišaše“ (*Fishing*: 861–862).

replaced by poetic glory. While a man is alive, while his mind is pure – until wine and water mix, Hektorovic expressed himself poetically, he has the ability to discern what is good, useful and true, and has the capacity to achieve his goals.

That is how, in a seemingly simple yet stylistically sophisticated and philosophically thought-out formulation about his goblet, Hektorovic wants to show man's miserable littleness under the stars, but also the hope that good and humane human works will shine even when their creator no longer looks at the sun or when it stops heating him. Hektorovic takes a look at life by looking at it as an indestructible value and his belief is that a man dies only if his life and soul were dead and inactive and if he did not relate creatively to the world in which he lived. Hektorovic showed his creative attitude towards the world and things already well known in it with the example of his cup. As much as he successfully modeled his cup according to Solomon's glass and was strongly determined by it, Hektorovic was completely original in the inscription on his cup. Hektorovic showed his originality in the most incredible place, where the difference with the sample is minimized. The similarity between the inscription on Hektorovic's cup that says: *Gdi god budeš ti, veseli družinu* (own translation *Wherever you are, cheer the company*), and that verse on Solomon's glass that imperatively says: *Pij i napijaj se i s veseljem kliči Aleluja* (own translation *Drink and get drunk and cheerfully call Hallelujah*), is so obvious that there is no need to further strengthen that connection.

However, we have created an opportunity to say now that with his deep deliberation of the language and meanings produced by it beneath the surface of the visible message giving the order to be happy, Hektorovic concealed a completely opposite and frightening message that functions as a warning to fishermen and readers that each and every small thing in life you have to think seriously. Saying that the master wanted to type that word on the cup (referring to the message – words that were written on the cup) and not the other, Hektorovic warned in the most obvious and direct way that there was another message in the inscription besides the one explicitly printed. The inscription of Hektorovic's cup consists of twenty-seven graphs. For a more careful observer of this inscription, it is impossible not to notice the balance that Hektorovic has established between vocals and consonants. The inscription consists of twelve vocals and fifteen consonants, so it may seem that the consonants have a little dominance. However, we must take into account the fact that among the consonants that do not repeat in the inscription are phonemes *r* and *l*, which in Croatian can sometimes be infamous. In the inscription we can have the formula $12 + 2$ versus $15 - 2$ which means that we have a fairly uniform result. If we want to make the result even, the formula may look $12 +$

1 versus 15 - 2 or 12 + 2 versus 15 - 1. How accurate the result will be depends on how the message is read. We are certain of one thing, Hektorovic mixed the letters in the inscription in the manner and to the same extent that wine and water were mixed on the other side of the wall, that is, inside the goblet. Hektorovic said that wine and water were mixed to such an extent that enables the clarity of the Moon and Danica in the depth of view were directed into the goblet. Taking into account the fact that the Moon in some cultures, such as the Iranians, was seen as a vessel containing the drink of immortality and that Christ came into the world under the star sign, we assume that Hektorovic's inscription on the cup must point to death, Christ, and salvation.

That Hektorovic's inscription really points to something else, and that the other is very important, is confirmed with the artistic portrayal of the hand that shows such things with a gesture. In *Fishing*, at the place where Hektorovic quotes the goblet inscription, immediately before the inscription, there is an artistic depiction of a hand with a pointing finger pointing towards the quote of the inscription, and since the entire hand whose direction the extended index finger is following, is placed in relation to the verses an angle of approximately 45 degrees, it as much points to the inscription, as it also points to the sky. In the inscription, therefore, we will try to read the message concerning the sky. In doing so, we will use the method that Hektorovic gladly applied, which is the anagram method, the intermingling of voices within words in order to get a new meaning. Hektorovic mixed words in one place, and that was within the question concerning the meaning of Pythagoras' *Golden Verses*. Before quoting Pythagoras' verses, Hektorovic formulates the question: *Da ča je htíl reći?* (own translation *What did he want to say?*), and after numerous Pythagoras verses, he rephrased it into: *Da ča je reći htíl?* (own translation *What he wanted to say?*). As Hektorovic pointed to the method of tossing in this matter, some researchers went a step further than Hektorovic himself in studying this question. Shuffling the voices that make up the issue revealed the new meaning of such a Hektorovic play in language. It has been discovered that by means of the anagram method it is possible to create a meaningful admonition in which it says: *Hći, daleče ti raj* (own translation *My daughter, far away is the paradise*). The graphemes remained the same, but the meaning was much different and richer⁴⁸. If at that point the message was referring to the unreachability of paradise, it is possible, and it is to be expected, that the inscription on the goblet would indicate its proximity and reach. Thus, by tossing the phonemes that make up the inscription: *Gdi god budeš ti, veseli*

⁴⁸ The term daughter refers to Mary Magdalen, who is sometimes considered a daughter of Zion, and who is related to the holy grail (Sambunjak, 2009: 368–371).

družinu (own translation *Wherever you are, cheer the company*), it is possible to get the message: *Usliši te Gdin i uvede gori* (own translation *The Lord has heard you and brought you up into heaven, into paradise*). Such a message fits well with the artistic gesture of the hand that preceded it and the message that was encoded in the question about the meaning of Pythagoras' words. But we are aware of its shortcomings. We have abbreviated the name Lord, and this could be justified by the *principle of nomine sacra*, which was ruled in the Old Slavic language, according to which the holy names were shortly spelled. However, we did not use all the graphs, so this is already a more serious problem. Of the twenty-seven we used twenty-two, with five remaining unused: four consonants *d, d, b, z* (Croatian letter *ž*) and vocal *u*. If we were to try to use these phonemes as well, and somehow incorporate them into the meaning of the message received, we could assume the Old Slavic and Chakavian word for rain, *dъždb*, and the remaining two phonemes *b* and *u* would be understood as the initial and abbreviated form for any face of the futur verb to be. We might as well have a continuation of the message that says that after the ascension into the sky man will be as pure as the rain, shine as a drop of dew, and blessed, because the rain and dew are a sign of God's blessing on earth. As the signs of rain can be recognized on the Moon, and the stars in the night sky are a sign that the rain will not fall, thus the new meaning of the inscription on the goblet, where, when it is full of wine and water, the Moon and Danica can be seen, becomes more significant.

Despite the solution found, we still retain a certain dose of criticality and fear that we have not completely destroyed the nerve of doubt. Fear is given to us by a hand that seems to threaten the reader and warns him that if he does not look closely at the matter, he will make a fatal mistake. With a refined look at the hand and the inscription it refers to, we find out, it seems to us, its true relation to the text in front of which it stands. That hand with the extended index finger explicitly indicates that one message is visible and clear, and the four other and folded fingers indicate that there are four other messages in the same place, unclear and obscure. As the hand is painted and placed in front of the observer in such a way that he looks at it from its outer, dorsal side, he fully sees the extended index finger, and from the next three fingers, middle, rings and little finger, sees only the first articles partially rotated in relation to the wrist. The thumb, as the dominant finger, is not accessible to the observer at all, since it remains hidden in the hand and under the other bent fingers. This means that Hektorovic hid the very first message that we had discovered recently and that would be an outstretched thumb, because in such a position it would point directly to the sky. To reach heaven, one has to travel a long way on earth, beware

of sins, harm, Hektorovic said⁴⁹, and endure many troubles with a sense of longing for happiness. This will be the true meaning of Hektorovic's *Fishing*, and it is precisely such a message that Hektorovic will display with his middle and longest finger on his hand, which if stretched out and directed horizontally, as the position of hand indicates the direction of man's necessary movement on earth, which is forward. The message that that finger symbolically conceals can be written like this: *Vedi! Sgrišni dugo budete žudili* (own translation *Know! You will long with sinners for a long time*). With this message, Hektorovic notes that every man is more or less sinful and will answer for his sins according to Christian eschatology, which Hektorovic is well aware of in the judgment of God, which will happen to him after his death.

Again, Hektorovic drank from the cup to save his soul, and his drinking was prayerful. That is why we will attach this message to the one we assume is hidden under the bent finger that follows the middle one, and with the previous message it will be meaningfully close. This message could be written like this: *Vedi tu žeđ. Grišni se dugo budili.* (own translation *Know that thirst! You will wake up for a long time as a sinner*). As also in the previous semantically related one, we could replace the vowels *i* and *e* that are in the imperative verb form and in the subject or adverb, *the sinner*. Then, instead of the imperative *vedi* (*know*), we would have the imperative *vidi* (*look, observe carefully*), and instead of the icavian, *grišni* (*sinful*), we would have the ekavian flock reflex and form *grešni* (*sinful*). Although there is such a possibility, nothing changes the message meaningfully. We had a reason to read the message so that its verb *isvedi* (*know*) rather than *vidi* (*look*), because Hektorovic gave clear signals in his *Fishing* that we should use that verb. When it came to the prize that Nicholas was to receive, and it referred to the wineglass, that is, the one with the inscription on it, Hektorovic used the syntagma with that verb⁵⁰. In the second place, when Hektorovic recounts his acquaintance whom they met at sea and was invited to his boat, he pretended not to remember him in front of the fishermen who asked him later about that friend. In his reply to Paskoje, he expressed regret, but also warned that he would think of why he did not ask the acquaintance *tko je taj* (*who is that*). However, in the answer, which we find in the text in parentheses as a prominent and important part of the answer, he made a note to Paskoje almost threatening him with the words *dobro znaj* (*know well*)⁵¹. This is the reason we assume we should use the imperative *znaj*

⁴⁹ Lahko ćeš doteći / gdi se tak ishode // s nepomnjom ne hteći // čuvat se od škode (*Fishing*: 857–858).

⁵⁰ Pehar muškatala / znaj da ćeš dobiti // sladka i sazrila, / kim ću ti služiti (*Fishing*: 133–134).

⁵¹ I žal mi će biti, / kad smislim (dobro znaj) // da jih uprositi / ne mogoh, tko je taj (*Fishing*: 1213–1214).

(know), and now we can know that these two covert messages convey the same content that covertly was expressed in the third verse of Solomon's glass. This verse implicitly indicated the rising of the righteous and their awakening to a new life, the end of their suffering and longing for happiness. Hektorovic's covert inscription hides in himself Hektorovic's thirst, which he wants to quench in paradise sources. Traditionally, paradise is presented with four sources and there are four messages on Hektorovic's cup pointing towards paradise. Three are hidden in the same one explicitly written by Hektorovic: *Gdi god budeš veseli družinu* (own translation *Wherever you are, cheer the company*). And where else could a goblet be, if not in the paradise from which the Grail in that form came among men. To the two noteworthy messages we discovered recently, it seems interesting to add one more: *Vedi tu sudbu. Ego grišni dili žeđ.* (own translation *Know that fate. I sinfully share my thirst*). Hector's look at the goblet in which he saw wine and water, the moon and Danica could remind him of the torment that sinners suffer in hell⁵². One of them relates to the torment of thirst, and it is possible that such fear overwhelmed Hektorovic in his advanced life, when his death became a certain fact of life. However, we will reject such a message because we have forcibly read it, introduced elements of Latin into Hektorovic's old Croatian and Chakavian language.

Not wanting to disturb the beauty and harmony of the language in which Hektorovic wrote his *Fishing*, and in which Hektorovic managed to convey a message written in Moriscian letters for which he assures us that they were engraved on his cup, we will try to read the fifth message also. We think that this message has something to do with the little finger of the visual representation of the hand. We believe that this little finger represents the smallest and youngest person that Hektorovic has just mentioned in *Fishing*, and it could be that Hektorovic wrote the piece precisely because of that person, Paskoje's son, in order to provide him with the knowledge that will help him to master a great life lesson the easiest way. The fifth message is for Paskoje's son, who had to watch every little thing of the three-day trip in the company he sailed with with childish curiosity, and which had to make a strong impression on him. The most powerful impression on Paskoje's son had to be left by the accident and discomfort that had taken over the company when they realized that the master's goblet had been lost. For a long time, no one spoke a word, and then Paskoje began to blame Nicholas for his guilt. Hektorovic pretended not to be bitten by the

⁵² Thirst as a form of torture for sinners in the other world Hektorovic could have known from the Gospel parable about the rich man and the just and poor Lazarus, whose soul the rich man saw from afar in Abraham's bosom. The rich man asked Abraham to send him Lazarus, whom he begs to dip his finger in water and put a drop of water cool his tongue. Abraham did not have mercy on the sinner and left him to suffer in the fire of hell (see Luke 16: 19–25).

remorse⁵³ for such damage. We learned that Hektorovic should not be trusted in what he literally says, and we were convinced that we could expect exactly the opposite. That is why in the fifth message we will assume the word that makes the phonetic structure *grižnu* (bitter), because Hektorovic tried to hide it. From the phonetic structure of the goblet message, it is unquestionably feasible, and it is our task to reconfigure other phonemes to obtain a message that confirms our assumption. This message will say: *Vedi grižnu di bedu stigoše ludi* (own translation *Know the bitterness in the place where people came in misery*). The last noun of the message can also be understood in a way that would be appropriate for the current state of the Croatian language, and it could refer to people who act like crazy because they do not think about their actions and are very careless. The form of the noun could have had such meaning also in Hektorovic's language, which is completely irrelevant in this context.

It is important that we discovered Hektorovic's warning that, in *Fishing*, Paskoje wanted to imprint on his son. Pascoje's son needed to learn how necessary it is to be careful in life, because if he is careless in life, he will soon lose everything, first small things and then big and important things like home⁵⁴. When talking about home, habitat, Hektorovic thinks of paradise⁵⁵, so the same admonition that he first let Paskoje to say, will be repeated in the cup by which he wants to reach paradise. Hektorovic saw that many people were getting into misery and poverty in their lives, but he realized that a common cause was their carelessness and indulgence in the life course that carried them in an unwanted direction as they lounged and enjoyed reckless fun. Such people will already experience misery and grief on earth, the two devilish servants who rule the hell into which those who have lived with carelessness in their lives fall and thus lose their place in the paradise would go. It will be Hector's life lesson, equal to the one taught by Constantine the Philosopher on Solomon's glass hidden and in number 909, which heralds the

⁵³ Malo t' me griziše / taj škoda takova (*Fishing*: 823).

⁵⁴ Veće pomnju prudi / človiku imiti, // ner težeć ki trudi / i vele dobiti. // Istina bo je toj, / i pravo t' se reče // (pametuj svak ovoj): pomen kuću teče; nepomnja raztiče / stoke i velike, // kako kad iztiče / vodica iz rike. // Tojve si domodar / ne u zloj haljini, // sam sebi gospodar / i svojoj družini, // lahko ćeš doteći / gdi se tak ishode // s nepomnjom ne hteći / čuvat se od škode; // i znaj, da ćeš tvoj stan / skoro razčiniti // (i ne u vele dan) hteć tako živiti! (*Fishing*: 851–860).

⁵⁵ Zač ovdí dugo stan / ne može nam biti, // odkle do malo dan / tribuje otiti. // Zato mi išćimo / oni stan doteći, // koji nahodimo / od svih vikov veći; // ona pribivan'ja / da bi nas dopala, // gdi su ljubka stan'j / nada sva ostala, // koja su želile / na svitu ovomu // duše bogu mile / u dilu svakomu; // koja bog pripravi, / stvoritelj od svega, // u nebeskoj slavi / tim ki ljube njega; // a on ti ga ljubi, / i oni ga čtuje, // ki mu ne zagrubi / ki zakon spunjuje. // Njegovi zakoni / hvale su dostojni, // u kih su nasloni / mimi i pokojni. // Rekal je: Ne tuži / nitkor; od zla se kaj, // zapovid obsluži, / ter hod' k meni u raj! (*Fishing*: 1533–1548).

time of Christ's birth. Hektorovic does not mention the numbers on his cup so that should not bother us. Needless to say, if, when *Fishing* was read with as much attention as Hektorovic emphasized, and to the extent that Constantine needed to discover the meaning of Solomon's glass, then it is impossible not to notice that Hektorovic, in the 909 verse of *Fishing* notes Paskoje's question to Nikola about what is painful and what is easy in life. In Nikola's answer, Hektorovic says that it's hard to get to know yourself in life, to keep a secret, to have undisturbed thoughts, to use your time in life, etc⁵⁶. It is also spoken of the greatest work in life, the resurrection of the body and the salvation of the soul⁵⁷, precisely what Hektorovic thought carefully about and what he secretly expressed when writing about his precious goblet.

Conclusion

The research we conducted is based on the hypothesis that Petar Hektorovic, describing his goblet which was the cause of numerous events translated into the verses of *Fishing* and the *Fisherman's Conversations*, depended heavily on Solomon's glass, described in Chapter 13 of *Žitje Konstantinovo*. In addition to its artistic value, Solomon's glass attracted the most attention with an inscription difficult to understand. The inscription from Solomon's glass was read and interpreted by the Greek missionary Constantine the Philosopher, who had a wide erudition and was well versed in hermetic philosophy. It is well known that Constantine applied such a philosophy to his greatest invention – a Glagolitic script whose letters are based on the symbolism of geometric figures. Solomon's glass, too, was laden with deep symbolic meaning, and Constantine discovered that her inscription had mysteriously preached Christ.

The same idea that the inscription engraved in the cup from which he at one point was anxiously trying to drink refers to Christ the Savior is also promoted by Petar Hektorovic. But before bringing Solomon's and Hektorovic's glass into real connection with Christ and the chalice, we showed that these drinking vessels correspond well with the literary and historical

⁵⁶ Paskoj: Rec' mi, mučno što je / i lahko, ako viš; // jer bih rad, oboje / toj meni da poviš.
Nikola: Svakomu mučno je / sama sebe znati, // a za tim lahko je / družih pokarati. // Mučno je i onoj / potajno daržati // ča ti prijatelj tvoj / bude povidati. I još stvar trudna je/ hteć pokojan biti // vrime, ko ostaje, // dobro razdiliti. // I psovke podniti, / ke budu rečene, // sarce ne imiti / ni misli smetene. // Mučno se još ima, / premda ćeš ne htiti, // licem i očima / zlobu ne odkriti (*Fishing*: 909–920).

⁵⁷ Paskoj: Je l' ko dilo veće / al može biti, / ner u grob ležeće / tilo uskrišiti?//
Nikola: Veće čini oni / od čuda takoga, // ki sebe ukloni / od griha smartnoga. // Tilu život dati / manje će toj biti, // jer će li nestati / i opet umriti. // Da tko dušu shrani / i grihom otima, // oni stvar obrani, / ka konca ne ima. (*Fishing*: 921–928).

treatment of the myth of the Grail. True, the hermetic impact on Constantine from the Solun and on Peter Hektorovic was enormous. This is illustrated by the connection between Žitje and Fishing to the myth of the Grail and its inscription, which functions as a cryptogram. But with all this connection of the enigmatic Solomon's glass read by Constantine and Hektorovic's precious goblet with pagan ideas, such as that about worshiping the Moon as a deity, attaching supernatural features to certain objects, etc., nevertheless, their deep Christian thought enabling them to immerse themselves deeply in the mystical experience of God continually erupts to the surface of things discussed by both great thinker. They both shared the same idea and the realization that God, that is, his Son, the Savior they longed for and whose doctrine they emphasized, is the easiest to discover by word, because according to Christian doctrine, the Son is the embodied Word of God. Therefore, we paid the utmost attention to the interpretation of the words contained in the inscriptions of the glasses which we put together.

Overlaps and similarities in motives and linguistic practices that conceal deeper meaning are the indicator of the existence of a common cultural and spiritual heritage preserved over a long period of time, thanks to rare writers who have been instructed in methods of covert message coding. Hektorovic's cup contained an explicit message that was well-matched to a single verse from Solomon's glass, suggesting a celebratory drink, we concluded, in honor of the celestial Moon, which played a significant role in the afterlife in various cultures. But the important finding is that Hektorovic's explicit message in his graphic composition contains a few more profound messages that reveal his fundamental thinking preoccupation which refers to the reward a person receives for the good deeds of a lifetime. Hector's drinking from goblets is not celebratory, because when a tribute to the Moon was sang, he did not drink wine from the goblet, he just tasted it. His drinking, we concluded, was prayerful through which he showed a concern for the salvation of his soul. The light that appears in the darkness at the bottom of the goblet and its source are the Moon and morning star, we have stated, is Hektorovic's most fervent longing.

The importance that Hektorovic attaches to light stems from his Christian belief that light is a source of paradise beauty that he hoped to enjoy after his earthly journey. Hektorovic manifested his religious belief as an expression of his artistic talent and as an expression of his knowledge of certain scientific and philosophical methods of access to language. With his original reflection on language possibilities, Hektorovic manifested himself as a religious genius, first and foremost as an artist who reaches a creative apogee at the border between science and art. Hektorovic's Fishing has, so far, been viewed as a realistic description of what happened on the poet's three-day sea trip, in whi-

ch Hektorovic recorded some important and interesting knowledge of fishing life. However, with this research we have uncovered some new, much deeper and more significant meanings, which Hektorovic hid with his extraordinary poetic actions beneath the loose surface of reality, which, he believed, pierces any creative human mind with ease. So, in addition to all the possibilities and achievements that a person with the knowledge acquired in life can achieve, Hektorovic emphasized with his poetic work that the science of man, of himself, is the basic and final science of his human knowledge and cognition.

Literature:

- *Biblija*, Sveto pismo Staroga i Novoga Zavjeta (2007). Zagreb: Hrvatsko biblijsko društvo.
- Bloch, Ernst (1981). *Princip nada*, 1–3, Zagreb: Naprijed.
- Guenon, René (1984). *Simboli della Scienza sacra*, Milano: Traduzione di Francesco Zambon, Adelphi Edizioni.
- Hektorović, Petar (1974). *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, priredio Frano Čale, Zagreb: Školska knjiga.
- Knežević, Anto (1988). *Filozofija i slavenski jezici*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- López-Baralt, Luce (2004). Tajna književnost posljednjih muslimana Španije, *Znakovi vremena*, Vol. 7, br. 4, str. 180–205.
- Massetani, Guido (1987). *La filosofia cabalistica di Pico della Mirandola*, Empoli: Tipografi adi Edisso Traversari.
- Milidragović, Milica (1976). *Stara ruska književnost; Dodiri i veze sa srednjovjekovnom književnošću jugoslavenskih naroda*, Sarajevo: Svjetlost.
- *Pet stoljeća hrvatske književnosti (PSHK)*, Knjiga I: *Hrvatska književnost srednjeg vijeka* (1969). Priredio Vjekoslav Štefanić, Zagreb: Matica Hrvatska, Zora.
- *Religiozni obredi, običaji i simboli* (1980). prevela Biserka Rajčić, Beograd: Radnička štampa.
- Rice, David Talbot (1968). *Umetnost vizantijskog doba*, Beograd: Jugoslavija.
- Ružić, Milutin (1960). *Pregled istorije umetnosti*, Sv. II., Starokršćanska, vizantijska i islamska umetnost; Romanika; Naše srednjovekovne umetnosti, Sarajevo.
- Sambunjak, Slavomir (1998). *Gramatofija Konstantina Filozofa Solunskoga, Hipoteza o postanku i značenju glagoljice*, Zagreb: Demetra.
- Sambunjak, Slavomir (2004). *Libar glagoljaša don Antona od Silbe*, Zagreb: Demetra.

- Sambunjak, Slavomir i Zaneta (2009). *Tragalac za smislom. Zbiljsko i mitsko u djelu Petra Hektorovića*, Zagreb: Demetra.
- Sambunjak, Zaneta (2007). *Heretičko bogoslovlje u strukturi srednjovisokojemačke književnosti i hrvatskih srednjovjekovnih apokrifa*, Zagreb: Demetra.
- *Tajna društva* (2006). Priredio Jean-Francois Signier, s francuskoga prevela Bojana Zeljko-Lipovščak, Zagreb: Naklada Ljevak.
- *Tkonski zbornik: hrvatskoglagoljski tekstovi iz 16. st.* (2001). transliterirao i popratne tekstove napisao Slavomir Sambunjak, Tkon: Općina Tkon.
- Utrobičić Matko (2014). *Eklipse Ivanovog Otkrivenja*, Zagreb: Demetra.
- Villiers, Elizabet (1989). Amuleti, talismani e altre cose misteriose, Milano: Editore Ulrico Hoepli.
- Wesselofsky, Alexander. N. (1882). „Der „Stein Alaty“ in den Localsagen Palästians und der Legende vom Gral“ *Archiv für slavische Philologie*, VI (1882), str. 33–72.
- *Žitje Konstantina – Ćirila i Metodija i druga vrela* (1992). Preveo i protumačio Josip Bratulić, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Ante TOPČIĆ

SOLOMONOVA ČAŠA U ŽITJU KONSTANTINOVU I HEKTOROVIĆEV PEHAR U RIBANJU I RIBARSKOM PRIGOVARANJU

Rad se zasniva na hipotezi da je Solomonova čaša opisana u 13. glavi *Žitja Konstantinova* znatno utjecala na to da i Petar Hektorović svoj pehar iz kojega je ispijao vino tijekom trodnevne plovidbe u društvu dvojice prostih ribara, predstavi kao jedan izuzetno važan predmet o kojem treba voditi neprestanu brigu i koji nipošto ne smije biti zaboravljen i izgubljen. Problemu se pristupa s uvjerenjem da je Hektorović svoj pehar namjerno učinio nejasnim i da je kroz opis toga pehara u stvari govorio kako će on biti izgubljen ako mu se ne otkrije pravi i skriveni smisao. Hektorovićevu peharu valja dakle pristupiti s filozofskim promišljanjem i pogledom na život kakav je imao grčki misionar, apostol među Slavenima, Konstantin – Ćiril koji je uspio pročitati i protumačiti natpis na Salamonovoj čaši čuvanoj u Crkvi Sv. Sofije. Intencija je doći do zaključka izvedenog iz postavljene hipoteze da je fenomen misteriozne, neobične i umjetnički profinjene čaše prisutan u slavenskim književnostima od početaka njihove pismenosti na svom jeziku i da je ona nosilac jedne univerzalne ideje o životu koja će snažno zaokupljati misao renesansnog, svjetovnog i mislećeg čovjeka.

Ključne riječi: *čaša, natpis, proročanstvo, slavlje, žrtva*

Pregledni rad

UDK 7.037.3:821.163.42.035

Sandra MILANKO (Zadar)

Odjel za talijanistiku

Sveučilište u Zadru

smilanko@unizd.hr

O HRVATSKIM VARIJANTAMA OSNIVAČKOG MANIFESTA FUTURIZMA

Počevši od osnivačkog manifesta futurizma, Marinettijev se pokret oslanja u teorijskom i marketinškom smislu na futurističke manifeste koji su, zahvaljujući Marinettijevom osebnom stilu, na razmeđu između književnosti i publicistike. Stoga je cilj članka istražiti kako su se različiti hrvatski autori (Arsen Wenzelides, Jerolim Iljadica i Joja Ricov) uhvatili u koštac s tim elementima u najcitiranijem i najpoznatijem prvom futurističkom manifestu. Prije detaljnije traduktološke analize i vrednovanja prevoditeljskih postupaka, pruža se panorama prevođenja futurističkih manifesta na hrvatskom s posebnim osvrtom na književnika Antuna Gustava Matoša kao prevoditelja futurističkih manifesta za kojeg se utvrđuje da je koristio francuske prijevode talijanskih izvornika i ostale francuske izvore. Rezultati analize citiranih ulomaka iz triju prijevoda središnjih točaka osnivačkog manifesta prikazanih u dvjema tablicama ukazuju na potrebu ponovnog prevođenja osnivačkog futurističkog manifesta koji još nije cjelovito preveden, kao i prvog prevođenja niza futurističkih manifesta i književnosti, također neprevedenih.

Ključne riječi: *futurizam, Marinetti, futuristički manifest, književno prevođenje, hrvatski prijevodi, traduktološka analiza, ponovno prevođenje*

Nakon što smo u nizu radova posvećenih hrvatskoj recepciji talijanskog futurizma kroz prizmu prevođenja identificirali izvornike prvih hrvatskih prepjeva futurističke poezije (Milanko, 2019), utvrdili da Marinettijev članak namijenjen inauguracijskom broju nikad objavljenoga prvog futurističkog glasila *Zvrk* ipak nije izvoran (Milanko, 2020a) i načeli problematiku prevođenja futurističke terminologije analizirajući hrvatske varijante futurističkih termina *par excellence* ‘parole in libertà’ i ‘immaginazione senza fili’ (Milanko, 2020b),

odlučili smo zaokružiti ovaj ciklus radova posvećen prevođenju futurizma osvrćući se na prevođenje prvih futurističkih manifesta koji su u navedenim radovima tek sporadično bili predmetom traduktološke rasprave. Izraz ‘last but not least’ prikladan je u ovom slučaju iz nekoliko razloga koji upućuju na važnost manifesta, počevši od onog najočitijeg – lansiranje futurističkog pokreta prvim, osnivačkim manifestom iz 1909. godine i odabira manifesta kao idealnog i primarnog sredstva komunikacije i divulgacije futurističkih inovacija – pa do onih usko vezanih za recepciju futurizma kako u Hrvatskoj, tako i u ostatku svijeta. Tu, primjerice, mislimo na činjenicu da se jedan od prvih hrvatskih članaka posvećen futurizmu tek dva mjeseca nakon objave osnivačkog manifesta u pariškom *Le Figaro* poziva upravo na potonji, nudeći pritom prvi hrvatski fragmentirani prijevod (Petrač, 1995: 74–76) ili pak na to da su upravo futuristički manifesti glavni promicatelji futurističke terminologije zbog čega se pristup prevođenju manifesta često prelijeva i na prevođenje termina. Iako se hrvatska recepcija može pohvaliti vrlo ranim zanimanjem za Marinettijev pokret kao i mnogobrojnim kritičkim osvrtima autora koji su nerijetko i osobno svjedočili usponu futurizma,¹ ono što se na prvi pogled daje uočiti jest dominacija fragmentiranih i iznenađujuće malen broj cjelovitih prijevoda futurističkih manifesta na hrvatski jezik. Naime, velika većina novinara, kritičara pa i književnika koji su pisali o futurizmu posezala je za futurističkim manifestima s ciljem informiranja i davanja vlastitih opažanja unutar dozvoljenog novinskog prostora, pa su u tu svrhu bili dovoljni i kraći, ključni ulomci pojedinih manifesta. Tako, na primjer, književni kritičar, prevoditelj i autor spomenutog članka o futurizmu Arsen Wenzelides prenosi u vlastitom prijevodu jedanaest ključnih točaka manifesta futurizma, ne osvrćući se, bar ne u prevoditeljskom smislu, na uvodni i zaključni, narativni dio. Slično će postupiti i svi ostali autori iz Petračeve antologije *Futurizam u Hrvatskoj: dossier* komentirajući prvi futuristički manifest, bilo da je riječ o novinarima i prevoditeljima poput Ivana Lulića, Vinka Jurkovića, Jerolima Iljadice, Nedjeljka Subotića, ali i uglednim književnicima i kritičarima poput Antuna Gustava Matoša i talijanista Mirka Deanovića. Štoviše, daje se zamijetiti da Lulić, Jurković pa čak i Deanović ignoriraju izvorno numeriranje točaka, a Lulić mijenja i njihov redosljed. Hrvatska recepcija futurizma slijedit će svjetske trendove u tretiranju futurizma, od višedesetljetne marginalizacije do postupne rehabilitacije i ponovnog vrednovanja u osamdesetim i devedesetim godinama dvadesetog stoljeća (Berg-haus i Daly, 2018: XI–XX), no niti stota obljetnica osnutka futurizma neće doprinijeti tome da hrvatsko čitateljstvo dobije prvi cjeloviti prijevod osni-

¹ Tu mislimo, primjerice na Antona Aralicu, prevoditelja i svojevrsnog dopisnika iz Firence i Rima za *Zvrk*, ali i na Mirka Deanovića koji je također prisustvovao futurističkim večerima.

vačkog manifesta. Njemu se, prema našim saznanjima, najviše približio Joja Ricov 2004. godine u antologiji *Talijanski futurizam s predcima i potomstvom* izostavivši tek uvodni dio (Ricov, 2004: 21–23).²

Osim djelomičnih i cjelovitih prijevoda manifesta, valja spomenuti i parafraziranje koje se kod mnogih autora izmjenjuje s prevođenjem. Dovoljno je promotriti odlomak u kojem Lulić izvještava o futurističkom slikarstvu koristeći kao izvor *Predgovor katalogu izložbi u Parizu, Londonu, Berlinu, Bruxellesu, Münchenu, Hamburgu, Beču, itd. (Prefazione al Catalogo delle Esposizioni di Parigi, Londra, Berlino, Bruxelles, Monaco, Amburgo, Vienna, ecc.)* parafrazirajući, rezimirajući, ali i izravno prevodeći dijelove izvornog teksta:

Pur ammirando l'eroismo dei nostri amici Cubisti, pittori di altissimo valore, che hanno manifestato un lodevole disprezzo per il mercantilismo artistico e un odio possente contro l'accademismo, noi ci sentiamo e ci dichiariamo assolutamente opposti alla loro arte.

Essi si accaniscono a dipingere l'immobile, l'agghiacciato e tutti gli aspetti statici della natura. Adorano il tradizionalismo di Poussin, d'Ingres, di Corot, invecchiando e pietrificando la loro arte con una ostinazione passatista che rimane, per noi, assolutamente incomprensibile.

Con dei punti di vista assolutamente avveniristici, invece, noi cerchiamo uno stile del movimento, il che non fu mai tentato prima di noi. [...] La simultaneità degli stati d'animo nell'opera d'arte: ecco la meta inebbricante della nostra arte.

[...]

Per far vivere lo spettatore al centro del quadro, secondo l'espressione del nostro manifesto, bisogna che il quadro sia la sintesi di *quello che si ricorda e di quello che si vede* (Boccioni et al., 1914: 62, 64).

Idu paralelno s francuskim postimpresionistima, sintetistima, ali su im oprečni: dok ovi ispituju sva statična stanja prirode u tradiciji Poussina, Ingresa, Corota, oni traže stil pokreta, koji djeluje na susjedan objekat odbljescima svjetla, futuristi slikaju sukob linija, užasne bitke crta, da bi dobili emociju, koja treba da upravlja slikom. Slikaju „simultanost duševnih stanja“: daju cjelokupnost senzacija vidnih, oslobođenih običajne logike, i „da bi gledalac bio usred slike“, potrebno je, da ona bude sintezom svega, što je u sjećanju i što se opaža (Lulić, 1995: 82).

² Dok se kod prvih hrvatskih kritičara futurizma donekle daje razumjeti prevođenje tek ključnih točaka manifesta, iznenađuje odluka uglednog prevoditelja futurističkih autora poput Joje Ricova da zanemari uvodni dio manifesta koji se, iako ne stoji ispod naslova *Manifesto del futurismo* neposredno prije točaka, ipak smatra njegovim dijelom te je i bio objavljen na naslovnoj stranici *Le Figara* te osnivačke 1909. godine.

Zahvaljujući postupcima parafraziranja, ali ponajviše izravnom citiranju prevedenih ulomaka, dade se utvrditi da su autori novinskih i kritičkih tekstova o futurizmu koristili pretežno talijanske izvornike. Potvrdu tome nalazimo u kalkovima i preuzimanju talijanske sintakse, kao i tipične talijanske upotrebe pasiva ne bi li se zadržala izvorna tečnost deklamatorskog stila futurističkog manifesta, kao što je slučaj kod Wenzelidesovog prijevoda:

11. Noi canteremo le grandi folle **agitate dal lavoro, dal piacere o dalla sommosa**: canteremo le maree multicolori e polifoniche delle rivoluzioni nelle capitali moderne; canteremo il vibrante fervore notturno degli arsenali e dei cantieri **incendiati da violente lune elettroniche**; (Marinetti, 1968: 10)

11. Mi hoćemo opjevati velika mnoštva, **uskomešana od rada užitka ili pobune**: opjevat ćemo šareno i mnogoglasno talasanje revolucija u modernim glavnim gradovima, opjevat ćemo živahne noćne vibracije arsenala i brodogradilišta, **zapaljenih od jakih električnih luna**; (Wenzelides, 1995: 75).

Zanimljivo je stoga primijetiti kako se Matoš, za razliku od ostalih autora, uz talijanske izvornike, vjerojatno služio, francuskim prijevodima istih i/ili francuskim tekstovima koji ih citiraju. Ta pretpostavka nimalo ne iznenađuje ako imamo na umu Matošev boravak u Parizu i poznavanje tadašnje likovne i književne scene u Europi (Nemec, 2014). Dapače, Marinetti mu je, tek nakon što je do njega došao Matošev nimalo laskav, ali citatima i podacima dobro potkovan članak *Futurizam*, zahvalio na francuskom, poslavši mu uz to zbirku pjesama *Poeti futuristi* i sve dotad objavljene manifeste.³ Dva mjeseca poslije *Futurizma* Matoš će objaviti i članak *Apologija futurizma*, svojevrсну recenziju Čerinove monografije o Kamovu, no traduktološki je zanimljiv, pogotovo po pitanju izvornika kojim se Matoš služio, ovaj prvi. Matoševa negativna kritika futurizma počivala je na pomnom čitanju iznenađujuće velikog broja manifesta koje smo pronašli kontrastivnom analizom izvornika i Matoševa teksta koji ujedno sadrži i prijevode kraćih sintagmi.⁴ Nekoliko je tragova koji upućuju na to da se

³ Digitalizirana verzija pisma objavljena je na stranicama Digitalne zbirke Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, <dostupno na: <https://dizbi.hazu.hr/a/?pr=i&id=32759>> [24. 8. 2020], a za talijanski prijevod francuskog izvornika usp. Roić, 2011.

⁴ Proučavajući Matošev tekst kroz prizmu prevođenja, odnosno tretirajući ga kao svojevršni metatekst futurističkih manifesta, uspjeli smo izdvojiti sljedeće manifeste kao izvornike: *Contro Venezia passatista*, *Discorso futurista agli inglesi*, *Contro l'amore e il parlamentarismo*, *L'Uomo moltiplicato e il Regno della macchina*, *Noi rinneghiamo i nostri maestri simbolisti ultimi amanti della luna*, *Contro i professori*, *La voluttà di essere fischiati*,

Matoš informirao o Marinettiju i futurizmu konzultirajući i francuske izvore: tu su prije svega Marinettijeva književna djela pisana na francuskom do 1912. godine, a koje Matoš prevodi direktno s francuskog čak i kad postoji talijanska verzija naslova, kao što je to slučaj, primjerice, kod romana *Mafarka il futurista* koji u talijanskoj verziji nosi podnaslov „*Romanzo*“, dok u originalnoj, francuskoj verziji glasi *Mafarka le Futuriste. Roman africain*, a Matoš ga u članku navodi kao „Futurista Mafarka, ‘roman afrikanski’“ (Matoš, 1995: 86). No da se ne radi samo o navođenju naslova već i o ipak nešto boljem poznavanju Marinettijevih djela na francuskom pokazuje nam i njegovo citiranje posvete, prevedene s francuskog, iz Marinettijevog djela *Les dieux s'en vont. D'Annunzio reste* iz 1908. godine (Matoš, 1995: 87). Naginjanje francuskim izrazima i izvorima dade se također uočiti kod odabira hrvatskih ekvivalenata pojedinih futurističkih termina poput riječi „passatismo“, za koju će samo Matoš, osim riječi „pasatistički“ i „pasatist“, predložiti i „paseizam“, pozivajući se pri tom na francusku riječ „le passéisme“ (Matoš, 1995: 104, 107). Drugi ključni futuristički termin koji otkriva Matoševo uporište u francuskim tekstovima je „l'uomo moltiplicato per opera propria“, koncept koji, počevši od romana *Mafarka futurist*, susrećemo u mnogim programatskim tekstovima, pa tako i u manifestu *Protiv profesora (Contro i professori)* iz 1910. godine, koji Matoš parafrazira i prevodi:

Noi opponiamo a questo Superuomo greco, nato nella polvere delle biblioteche, **l'Uomo moltiplicato per opera propria**, nemico del libro, amico dell'esperienza personale, allievo della Macchina, coltivatore accanito della propria volontà, lucido nel lampo della sua ispirazione, munito di fiuto felino di fulminei calcoli, d'istinto selvaggio, d'intuizione, di astuzia e di temerità (Marinetti, 1968: 263).

...pa proti tome „grčkom natčovjeku rođenom u prašini knjižnica“ dižu „**čovjeka pomnoženog sa samim sobom**“, neprijatelja knjige, prijatelja vlastitog iskustva, šaka Mašine divljačkih nagona, intuitivnog, drskog i nasrtljivog (Matoš, 1995: 90).

Ovaj termin, duboko utkan u Marinettijeva teoriziranja o futurističkom nadčovjeku, svojevrstnom hibridu čovjeka i stroja oslobođenog romantike i ljubavi, nešto je bolje definiran u manifestu *Protiv ljubavi i parlamentarizma (Contro l'amore e il parlamentarismo)*: „Noi disprezziamo l'orribile e pesante Amore che ostacola la marcia dell'uomo, al quale impedisce d'uscire dalla propria umanità, di raddoppiarsi, di superare sé stesso, per divenire ciò che noi

Nascita di un'estetica futurista, La guerra elettronica (visione-ipotesi futurista), La pittura futurista, Manifesto dei musicisti futuristi, La musica futurista.

chiamiamo *l'uomo moltiplicato*⁵ (Marinetti, 1968: 250). Marinetti će konkretan primjer multipliciranog ili umnoženog čovjeka *ante litteram* pronaći u veteranima Prvoga svjetskog rata koji, s komadićima gelera i protezama, predstavljaju sjedinjenje čovjeka i stroja: „La chirurgia ha già iniziato la grande trasformazione. Dopo Carrel la guerra chirurgica compie fulmineamente la rivoluzione fisiologica. Fusione dell'Acciaio e della Carne. Umanizzazione dell'acciaio e metallizzazione della carne nell'uomo moltiplicato. Corpo motore dalle diverse parti intercambiabili e rimpiazzabili. Immortalità dell'uomo!...“⁶ (Marinetti, 2009: 148). Iz navedenih se ulomaka daje zaključiti da se čovjek, prema Marinettiju, ne množi sam sa sobom, već nadilazi samog sebe sjedinjujući se sa strojem, mehanikom, metalom te se u tom smislu umnožava, pomnožava ili multiplicira. Izraz „l'uomo moltiplicato per opera propria“ znači, dakle, da se čovjek umnožio vlastitim djelovanjem („per opera propria“), bez sudjelovanja žene, umjesto sa samim sobom. Francuski prijevod sintagme „homme multiplié par lui-même“ jest točan, no Matošev kalk sadrži u sebi ponešto izmijenjeno značenje, a zanimljivo je uz to primijetiti da u tekstu ne rabi samo ekvivalent „pomnoženi čovjek“, već i varijante „multiplicirani čovjek“ i „multiplikovani čovjek“. Da se Matoš služio francuskim, ali i njemačkim izvorima kao posrednicima talijanske književnosti sugerirao je u *Savremeniku* 1927. godine i Wenzelides spočitavši Matošu, primjerice, zamjenu Leopardija s Carduccijem, budući da je potonjeg u djelu *Naši ljudi i krajevi* nazvao grbavcem ili pak pogrešno citiranje D'Annunzija, pripisujući takve omaške upravo Matoševim indirektnim, stranim izvorima (Bacalja, 2006: 172).

Dok je Matoš, s jedne strane, jednaku pozornost posvećivao različitim futurističkim manifestima i drugim izvorima na više jezika, među hrvatskim kritičarima i novinarima najviše je pozornosti privukao prvi, osnivački manifest koji je s jednakom ikonoklastičkom silinom odjeknuo i na hrvatskim prostorima djelujući poput svojevrsne reklame za novonastali umjetnički pokret. Naizgled jednostavnog, razgovornog stila kojim se Marinetti ne obraća (samo) umjetnicima i stručnjacima, već ponajprije širem čitateljstvu primjerice dnevnih novina poput *Le Figara*, osnivački manifest zapravo obiluje retoričkim figurama, futurističkim analogijama, pomno odabranim riječima koje su nerijetko i sinonimi, pa lako dođe do oscilacija i promjena u značenju pri

⁵ „Mi preziremo užasnu i napornu Ljubav koja priječi marš čovjeka, koja ga sprječava da izađe iz svog ljudskog stanja, da se umnoži, da nadvisi samog sebe ne bi li postao ono što nazivamo multipliciranim čovjekom.“ Ovaj i ostale ulomke u fusnotama prevela je autorica članka.

⁶ „Kirurgija je već započela veliku transformaciju. Nakon Carrela kirurški je rat munjevito izveo fiziološku revoluciju. Fuzija Željeza i Ljudskog mesa. Humanizacija željeza i metalizacija mesa multipliciranog čovjeka. Tijelo motor različitih međusobno zamjenjivih i nadomjestivih dijelova. Besmrtnost čovjeka!“

prevođenju. Budući da su autori iz Petračeve antologije prevodili samo središnje točke osnivačkog manifesta, a samo su ih Wenzelides (Wenzelides, 1995), Iljadica (Iljadica, 1995) i Ricov (2004) preveli u cijelosti, ovaj je odlomak poslužio za detaljniju traduktološku analizu.

Dok se za Wenzelidesa zna da se, osim književne kritike, bavio i prevođenjem s engleskog, francuskog i talijanskog,⁷ za Jerolima Iljadicu možemo sa sigurnošću navesti samo to da je bio suradnik dnevnika *Narodna politika* u kojoj je objavio članak s prevedenim točkama manifesta *Futurizam i fašizam* i nije ostavio traga kao prevoditelj.⁸ Ricovljev prevoditeljski opus je bogatiji od ostale dvojice, a posebnu je pozornost poklonio upravo prevođenju futurističke književnosti.⁹ U Wenzelidesovoj posredničkoj i prevoditeljskoj aktivnosti prednjače tekstovi posvećeni talijanskim autorima, toliko da ga Bacalja smatra romanistom i svojevrsnom pretečom uglednih hrvatskih talijanista i prevoditelja (2006: 156). Pobornik modernističkih strujanja u književnosti i kritici te blizak pokretu mladih, Wenzelides je hrvatsku čitateljsku publiku pobliže upoznao s tadašnjim najvećim imenima talijanske književnosti poput Carduccija (preveo je zbirku *Terze odi barbare*), D'Annunzija, Fogazzara (prijevod romana *Daniele Cortis*), ali i mnogo manjih i većih talijanskih dramatičara. Njemačkog podrijetla s očeve i talijanskog s majčine strane, Wenzelides je talijanske autore čitao i prevodio koristeći izvornik te je upravo tu odliku vidio kao imperativ kod književnog prevođenja pa i posredništva. Stoga i ne iznenađuje činjenica da je Matošu zamjerio korištenje indirektnih izvora i već spomenute omaške. Iako, dakle, poklonik ideja hrvatske moderne i otvaranja međunarodnoj književnoj i kulturnoj sceni, Wenzelides na prvu nije bio pretjerano naklonjen Marinettiju i novom futurističkom pokretu. Njegov članak *Il futurismo*, objavljen u *Savremeniku* nedugo nakon svjetskog debija u pariškim novinama, kratak je i informativne prirode, no sadrži po mogućnosti prvi cjeloviti prijevod glavnih točaka osnivačkog manifesta. Vjerojatno ograničen duljinom teksta, Wenzelides je preveo samo središnji dio manifesta, no pročitao ga je u cijelosti budući da se u uvodnom i završnom dijelu članka referira na ulomke iz završnog narativnog dijela manifesta. U trenutku objave prijevoda i članka Wenzelides je već bio etablirani književni kritičar, poznavatelj

⁷ Detaljnije o Wenzelidesovoj književnoj kritici, ali i prevoditeljskom radu v. Bacalja, R. (2006). *Književni rad Arsena Wenzelidesa*. Zagreb: Naklada Erasmus.

⁸ Iljadica je također s Božom Dulibićem uredio *Jedra: almanah kršćanskog demokratskog društva 1911–1926* (1926). Šibenik.

⁹ Osim antologijske *Antologija talijanske poezije XX. stoljeća* iz 1957. godine, spomenimo još prilog „Talijanska poezija XX stoljeća“ objavljen 1972. u časopisu *Mogućnosti*, br. 11–12, str. 1180–1365, *Talijanski futurizam: s predcima i potomstvom: antologija*. (2004). Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jerolima i *Jarboli Novecenta: antologija*. (2008) Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jerolima.

suvremene talijanske književnosti i prevoditelj Carduccija i Fogazzara. Prije nego što će u drugom dijelu članka *Futurizam i fašizam* iz 1928. godine izložiti ideološke poveznice Marinettijevog i Mussolinijevog pokreta, Iljadica prvi dio članka posvećuje podrobnijoj analizi glavnih obilježja futurizma. Iako, po svojoj prilici, ne spada poput Wenzelidesa u hrvatski književno-kritički, prevoditeljski pa i talijanistički milje, na temelju samog teksta daje se zaključiti da poznaje talijanski jezik, književnost i političke prilike u Italiji. Autor, naime, osim središnjih točaka osnivačkog manifesta prevodi i ulomke iz nekoliko drugih futurističkih manifesta¹⁰ iz Marinettijevih antologija *Manifesti del futurismo* iz 1914. i *Futurismo e fascismo* iz 1924. godine. Osim toga u uvodnom dijelu spominje i Carduccija, a članak zatvara ulomkom iz Leopardijeve pjesme *Italiji (All'Italia)*. Upravo (i) zbog dodirnih točaka s fašizmom za koji je te 1928. godine jasno da pretendira, poput futurista, na veliki dio istočne Jadranske obale, Iljadica nije suviše priklonjen Marinettijevom pokretu, no svjestan je njegove kompleksnosti kao sveobuhvatnog književnog, umjetničkog, kulturnog pa i ideološkog fenomena te ga stoga prikazuje pozivajući se upravo na futurističke manifeste: „Da donesemo što vjerniju sliku futurizma najbolje će biti da prenesemo nekoliko njihovih proklamacija, eda tako sa samog izvora futurizma iskonstruiramo njegovu sliku i da tako doznamo za ciljeve njihove grozničave borbe“ (Iljadica, 1995: 157). Premda njegov članak nije strogo filološke prirode i teži ponajviše informiranju o i analizi ideoloških spojnica futurizma i fašizma, Iljadica svejedno primjenjuje Wenzelidesov prevoditeljski i posrednički kriterij konzultiranja direktnih izvora poput futurističkih manifesta, i to na izvornom, talijanskom jeziku. Prijevod Joje Ricova vremenski je još udaljeniji od prva dva koja smo uzeli za kontrastivnu analizu, a objavljen je u antologiji *Talijanski futurizam s predcima i potomstvom* 2004. godine. On je ujedno i najcjelovitiji od svih nama znanih prijevoda budući da ne sadrži samo središnje točke manifesta, već i završni narativni dio. Osim osnivačkog manifesta, Ricov je u ovu antologiju talijanske poezije dvadesetog stoljeća uključio i cjelovit prijevod *Tehničkog manifesta futurističke literature*. Među trojicom prevoditelja Ricov je književno, jezično pa i traduktološki ponajbolje potkovan, a također ima prijašnjeg iskustva u prevođenju futurističke književnosti, i to prvenstveno poezije. S obzirom da sva tri autora pripadaju razmjerno različitim razdobljima, kako u političkom i umjetničkom smislu, tako i u smislu recepcije futurizma, korisno je usporediti njihova prevoditeljska rješenja i sam pristup prevođenju futurističkih manifesta koji po mnogo čemu predstavljaju svojevrstni književno-publicistički žanr.

¹⁰ Riječ je o manifestima *Manifesto dei pittori futuristi*, *La pittura futurista*. *Manifesto tecnico* i *La musica futurista*.

TABLICA 1

Na razini sintakse dade se primijetiti da sva trojica prenose izvornu dužinu rečenica koje su uglavnom kraćeg daha u maniri reklamnih brošura vremena ili političkih pamfleta (Milanko, 2014: 13), odnosno tekstova vokativne ili konativne funkcije koje karakterizira neposrednost, efikasnost prijenosa poruke i visok stupanj konotacije s fokusom na primatelju poruke (Newmark, 1988: 39, Osimo, 2004: 14). Gotovo se sve stavke manifesta sastoje od jedne ili nekoliko kraćih rečenica, što ne predstavlja veći prevoditeljski izazov, osim zadnjeg, jedanaestog, u kojem se Marinettijevo nabranje pretvara u poetičnu litaniju vrlo slikovitih metafora i analogija. Većih odstupanja među varijantama nalazimo ponajviše na leksičkoj razini, primjerice kod proizvoljnog korištenja sinonima u prvoj i drugoj točki manifesta gdje se riječi „temerità“ prevodi kao srčanost (Wenzelides), smionost (Iljadica) i neustrašivost (Ricov), „coraggio“ kao smjelost (Wenzelides), srčanost (Iljadica) i hrabrost (Ricov), a „audacia“ kao odvažnost (Wenzelides), samopouzdanje (Iljadica) i smionost (Ricov). Slično tome izraz „viltà opportunistica o utilitaria“ glasi „oportunistička ili utilitarna podlost“ (Wenzelides), „oportunistička ili utilitaristička gadarija“ (Iljadica) i „oportunistički ili koristonosni kukavičluk“ (Ricov). Dok takve leksičke oscilacije ne utječu bitno na sadržaj pa ni na stil tih prvih dviju točaka, nekoliko je slučajeva u kojima se značajno mijenja sadržaj izvornika. Dobar je primjer rečenica iz četvrte točke manifesta: „Un automobile da corsa col suo cofano adorno di grossi tubi simili a serpenti dall’alito esplosivo... un automobile ruggente, che sembra correre sulla mitraglia, è più bello della *Vittoria di Samotracia*“ koja barem za Wenzelidesa i Iljadicu predstavlja veći izazov budući da je automobil za njih uistinu nova tehnologija čijom terminologijom još ne barataju vješto. Dok Iljadica prepoznaje da se radi o vrsti automobila, „automobilom za utrke“, kod Wenzelidesa to nije jasno jer se odlučuje za glagolski prilog sadašnji upotrijebljen u funkciji atributa „jureći automobil“ (tada prihvatljiv pod utjecajem njemačkog gerunda) koji osim trkaćeg automobila može označavati i automobil koji juri. Nešto veći problem predstavljaju termini „cofano“ i „tubi“ odnosno poklopac motora i cijevi (Ricov): za prvi termin Wenzelides bira jedno od njegovih primarnih, izvornih značenja riječi, „kovčeg“, a za drugi „valjci“, dok Iljadica prvi termin jednostavno izostavlja, a za drugi koristi riječ „cilindar“. Ovi termini su bitni jer iza njih odmah slijedi tipična Marinettijeva poredba cijevi sa zmijama eksplozivna daha („serpenti dall’alito esplosivo“) za koje Wenzelides navodi da se radi o zmajevima. Sličan se slučaj može primijetiti i u sljedećoj točki koja također ističe futurističku ljubav prema brzini, pokretu i tehnologiji: „Noi vogliamo inneggiare all’uomo che tiene il volante, la cui asta ideale attraversa la Terra, lanciata a corsa, essa pure, sul circuito della sua orbita.“ Dok Iljadica

i Ricov ekvivalentom „volan“ ostavljaju mogućnost da se ne radi isključivo o automobilu (iako je najvjerojatnije i u ovoj točki riječ upravo o tom prijevoznom sredstvu), Wenzelides specificira i na neki način eksplicira da je u pitanju „leteći stroj“, vjerojatno potaknut usporedbom s orbitom Zemlje. No, mnogo veći problem predstavlja za svu trojicu riječ „asta“, budući da ima svoje primarno, stručno i Marinettijevo metaforičko značenje. Wenzelides prepoznaje da je u pitanju metafora koju prenosi rješenjem „trag“, Iljadica se odlučuje za doslovni prijevod ekvivalentom „koplje“, a Ricov specificira tehničkim terminom „kazaljka“. S obzirom da Marinetti navedenu „asta ideale“ uspoređuje sa Zemljom također lansiranom da se kreće po svojoj putanji, potrebno je i u prvom dijelu usporedbe zadržati svojstvo lansiranja. Wenzelidesova poveznica traga i lansiranja slaba je, no budući da navodi leteći stroj, ona ipak postoji. Iljadica primjećuje analogiju lansiranja koplja i Zemlje, no doslovni prijevod djeluje zbunjujuće, kao i ostatak rečenice, čije se značenje radikalno mijenja. Ricovljeva kazaljka sadržajno ima smisla, no nema poveznicu s drugim dijelom usporedbe, odnosno lansiranjem Zemlje. Zanimljivo je primijetiti da i francuski ekvivalent (Marinetti, 1909: 1) funkcionira poput talijanskog („Nous voulons chanter l’homme qui tient le volant, dont la tige idéale traverse la Terre, lancée elle-même sur le circuit de son orbite“), dok se u engleskoj inačici (Marinetti, 1973: 21) primarno značenje riječi metaforizira („We want to hymn the man at the wheel, who hurls the lance of his spirit across the Earth, along the circle of its orbit.“). Usporedbe, metafore i futurističke analogije doživljavaju svoj vrhunac upravo u zadnjoj točki manifesta koja sažima sve prijašnje te u jednu ruku anticipira i provodi u djelo mnoge smjernice koje će Marinetti promovirati u sljedećim manifestima posvećenih futurističkoj književnosti i književnom stilu.

TABLICA 2

Budući da se radi o vrlo slikovitim i neobičnim analogijama, ostavljaju prostor za prevoditeljsku kreativnost. Tako se, primjerice, metafora „le maree multicolori e polifoniche delle rivoluzioni“ može prevesti s ekvivalentima „polihromatska i polifonička plima revolucija“ (Iljadica), „mnogobrojne i polifonijske plime i oseke“ (Ricov), ali i možda slikovitijim „šareno i mnogoglasno talasanje revolucija“ (Wenzelides). Njihova zagonetnost pa skoro i nedokučivost navode, primjerice, Iljadicu da eksplicira jednu od uspješnijih Marinettijevih analogija, po kojoj ulična lampa postaje električni mjesec odnosno luna, prijevodnim rješenjem „električna žarulja“. S druge strane Wenzelides i Ricov ne samo da zadražavaju Marinettijevo začuđujuću, programatsku analogiju, već je i potenciraju ironičnom konotacijom koju poetična riječ „luna“ nosi u ovom futurističkom kontekstu. Da se kod Iljadice vjerojatno radi o prevoditeljskom amaterizmu govori i činjenica i da na leksičkoj razi-

ni nerijetko radikalno mijenja ili proširuje semantičko polje pa su „cantieri“ (brodogradilište, pogon) „birtije“, a „stazioni ingorde“ (proždrljivi, nezasitni kolodvori) „ogromni kolodvori“. U ovom drugom primjeru riječ je o još jednoj tipičnoj Marinettijevoj analogiji u kojoj se vlakovi i kolodvori na koji ti vlakovi stižu animaliziraju: proždrljivi kolodvori halapljivo gutaju ili proždiru zmijske koje se dime, odnosno vlakove. Zanimljivo je da je Iljadino rješenje, unatoč početnom generaliziranju, ipak nešto sretnije od onih koje nude dva iskusnija prevoditelja. Wenzelides „ingordo“ prevodi s pridjevom „nesit“ koji semantički samo djelomično odgovara značenju u izvorniku, dok kolodvori „razdiru pušće zmijske“; Ricovljeve „postaje“ su „gramzive“, dakle više personificirane nego animalizirane, ali su potom „proždrljivke zmijske što se puše“. Promjena vrste riječi ili rekategorizacija (Delisle, J. et al., 2002) legitimno je prijevodno rješenje koje štoviše kod Ricova dobro funkcionira budući da u prvom dijelu analogije nije upotrijebio riječ „proždrljiv“, no Iljadino nam se integralno rješenje „kolodvori koji gutaju ognjene zmijske“ ipak čini nešto slikovitijim i bližim Marinettijevoj „animalizaciji stila“:

L'immaginazione senza fili, e le parole in libertà c'introduurranno nell'essenza della materia. Collo scoprire nuove analogie tra cose lontane e apparentemente opposte noi le valuteremo sempre più intimamente. Invece di umanizzare animali, vegetali, minerali (sistema sorpassato) noi potremo *animalizzare, vegetalizzare, mineralizzare, elettrizzare o liquefare lo stile*, facendolo vivere della stessa vita della materia. Es., per dare la vita di un filo d'erba, dico: sarò più verde domani. (Marinetti, 1968: 63)¹¹

Osim novih tehnoloških termina, marinetijevskih futurističkih analogija i animaliziranog stila, u središnjim točkama osnivačkog manifesta se ipak može naći i jedan „pasatistički“ element, iako, doduše, u opoziciji s trkačim automobilom: kip *Nika sa Samotrake*, poznat u domaćoj literaturi i pod imenom *Nika Samotračka* i *Krilata pobjeda*. Marinetti, koji svoja prva književna i kritička djela piše na francuskom, umjesto talijanske inačice imena *Nike di Samotracia*, u manifestu koristi talijanski kalk *Vittoria di Samotracia* francuskog naziva *Victoire de Samothrace*. Zanimljivo je primijetiti kako nijedan od trojice prevoditelja ne nudi denotativni ekvivalent: Wenzelides preuzima odnosno prevodi Marinettijev kalk rješenjem „Pobjeda Samotraska“, Iljadica za-

¹¹ „Bežična imaginacija i riječi na slobodi uvest će nas u esenciju materije. Otkrivajući nove analogije između dalekih i naočigled oprečnih stvari mi ćemo ih sve dublje vrednovati. Umjesto da humaniziramo životinje, biljke, minerale (nadmašen sustav) mi ćemo moći *animalizirati, vegetalizirati, mineralizirati, elektrizirati ili likvefakirati* stil, tako da živi na isti način kao i materija. Npr. da bih dao život vlasu trave, kažem: ‘bit ću zeleniji sutra’“.

država Marinettijev talijanizirani kalk „Vittoria di Samotracia“, a Ricov nudi Wenzelidesovo rješenje bez inverzije imena i pridjeva, odnosno „Samotračka Pobjeda“. Tako se prisustvo treće, francuske kulture u manifestu talijanskog futurizma po svojoj prilici nesvjesno prelijeva i u hrvatsku kulturu primateljicu.

Budući da se kod futurističkih manifesta striktno talijanske matrice često radi o teorijskom i programatskom tekstu s mnoštvom književnih i stilskih obilježja, odnosno o tekstu koji nema vokativnu i informativnu već podjednako i ekspresivnu funkciju, u njihovom bi prijevodu te funkcije također trebale doći do izražaja. Za Wenzelidesa, a još više za Iljadicu, osnivački je manifest futurista prvenstveno informativno-vokativni tekst pa nastoje prenijeti maksimalnu količinu informacija o (novonastalom) umjetničko-političkom pokretu. Uglavnom prepoznaju neobične Marinettijeve metafore i analogije, no nerijetko se, i to ponajviše u Iljadicinom prijevodu, pribjegava suvišnoj eksplikaciji i ograničavajućoj generalizaciji i/ili specifikaciji pojedinih termina ili izraza. To je u jednu ruku razumljivo, pogotovo u slučaju Wenzelidesa, koji dva mjeseca nakon svjetskog debija manifesta u pariškom *Le Figaro* i ne može u potpunosti iščitati Marinettijev književno-stilski pečat. Ricov je u potonjem zamjetno uspješniji i svojim prevoditeljskim rješenjima pokazuje svijest da prvi Marinettijev manifest graniči s književnim tekstom te se prema njemu tako i odnosi. Važno je pri tom napomenuti da je upotreba kalkova i talijanskih sintaktičkih konstrukcija učestalija kod Wenzelidesa, dok ostala dva prevoditelja teže odomaćivanju sintakse kad je to moguće.

Premda je hrvatska recepcija futurizma sve bogatija kako u kritičkom tako i traduktološkom, pa i kulturološkom smislu,¹² također, poput samog Marinettijevog pokreta, poziva na nova istraživanja i prijevode. Futurizmom su se, od samog njegovog osnutka, u većoj ili manjoj mjeri, bavili hrvatski novinari, kritičari, talijanisti, prevoditelji pa i najveći hrvatski književnici dvadesetoga stoljeća poput Antuna Gustava Matoša, Tina Ujevića i Miroslava Krležu. Njegov je utjecaj vidljiv u tim prvim „herojskim“ godinama, kako pokazuju recentna istraživanja, ponajprije u većim kulturnim centrima Jadranske obale poput Splita (Bošković, 2010), Zadra (Milanko, 2020a) i Rijeke (Pužar, 1998; 2019), do kojih su futurističke inovacije stizale u realno vrijeme, čime se mnoge europske nacije toga vremena nisu mogle pohvaliti. Štoviše, kod pojedinih se (i rekli bismo najrelevantnijih) futurističkih manifesta poput osnivačkog ili *Tehničkog manifesta futurističke književnosti* može govoriti i o ponovnom prevođenju, što je jasan pokazatelj konstantnog interesa i propitkivanja teorijskih temelja futurističkog pokreta. Časopis *Forum* s hvalevrijed-

¹² Ovdje mislimo ponajprije na nedavno održanu izložbu futurističkih umjetničkih djela i predmeta pod nazivom *Futurizam, dinamizam i boja* održane u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu od 1. ožujka do 20. travnja 2019.

nim priložima posvećenima futurizmu (Kipke i Košević, 1989), Petračevi (1988) i Zanijini (1980, 1983) radovi o futurističkom glasilu *Zvrk* u Zadru te prijevodi futurističke poezije iz pera Joje Ricova (1972) dali su smjernice koje je Petrač u citiranoj antologiji *Futurizam u Hrvatskoj: dossier* nastavio, a Ricov (2004) i Mladen Machiedo (2010) konsolidirali svojim antologijama. S obzirom na manjak cjelovitih prijevoda futurističkih manifesta, ali i niza naslova futurističke proze, prve antologije njihovih prijevoda, počevši od samog osnivačkog manifesta, bile bi idealan nastavak navedenih talijanističko-prevoditeljskih napora.

Tablica 1: Hrvatske varijante središnjih točaka osnivačkog manifesta futurizma
Table 1: Croatian translations of *The Founding and Manifesto of Futurism's* eleven articles

Marinetti, F. T., <i>Fondazione e manifesto del futurismo</i> , 1909 (Marinetti, 1968)	Wenzelides, Arsen, <i>Il futurismo</i> , 1909 (Petrač, 1995)	Iljadica, Jerolim, <i>Futurizam i fašizam</i> , 1928 (Petrač, 1995)	Ricov, Joja, <i>Manifest futurizma</i> (Ricov, 2004)
<p>1. Noi vogliamo cantare l'amor del pericolo, l'abitudine all'energia e alla temerità.</p> <p>2. Il coraggio, l'audacia, la ribellione, saranno. elementi essenziali della nostra poesia.</p> <p>3. La letteratura esaltò fino ad oggi l'immobilità pensosa, l'estasi e il sonno. Noi vogliamo esaltare il movimento aggressivo, l'insonnia febbrile, il passo di corsa, il salto mortale, lo schiaffo, ed il pugno.</p>	<p>1. Mi hoćemo pjevati ljubav opasnosti, naviku energiji i srčanosti.</p> <p>2. Smjelost, odvažnost, otpor bit će elementi naše poezije.</p> <p>3. Književnost je do sada uzvisivala misaonu nepomičnost, ekstazu i san. Mi hoćemo uzvisiti agresivni pokret, grozničavu besanicu, utrkivački korak, smrtni skok, ćušku i pesnicu.</p>	<p>1. Mi hoćemo da pjevamo ljubav prema opasnosti, prema energiji i smionosti.</p> <p>2. Srčanost, samopouzdanje, buna bit će bitni elementi naše poezije.</p> <p>3. Literatura je do dana današnjega slavila misaonu ukočenost, ekstazu i san. Mi ćemo da slavimo borbenu kretnju, grozničavu besanicu, korak trkom, smrtni skok, ćušku i šaku.</p>	<p>1. Mi želimo opjevati ljubav za opasnost, naviku na silu i na neustrašivost.</p> <p>2. Hrabrost, smionost, pobuna bit će bitna počela našeg pjesništva.</p> <p>3. Književnost je do danas uznosila zamišljenu nepokretnost, zanos i san. Mi želimo uznositi nasrtajni pokret, ognjičnu besanicu, korak utrke, prekopitac, pljusku i pest.</p>

<p>4. Noi affermiamo che la magnificenza del mondo si è arricchita di una bellezza nuova: la bellezza della velocità. Un automobile da corsa col suo cofano adorno di grossi tubi simili a serpenti dall'alto esplosivo... un automobile ruggente, che sembra correre sulla mitraglia, è più bello della <i>Vittoria di Samotracia</i>.</p> <p>5. Noi vogliamo inneggiare all'uomo che tiene il volante, la cui asta ideale attraversa la Terra, lanciata a corsa, essa pure, sul circuito della sua orbita.</p> <p>6. Bisogna che il poeta si prodighi, con ardore, sfarzo e munificenza, per aumentare l'entusiastico fervore degli elementi primordiali.</p> <p>7. Non v'è più bellezza, se non nella lotta. Nessuna opera che non abbia un carattere aggressivo può essere un capolavoro. La poesia deve essere concepita come un violento assalto contro le forze ignote, per ridurle a prostrarsi davanti all'uomo.</p>	<p>4. Mi tvrdimo da se veličajnost svijeta obogatila novom ljepotom: ljepotom brzine. Jureći automobil sa svojim kovčegom, urešenim debelim valjcima, sličnim zmajevima eksplozivna daha... ričući automobil koji izgleda da hrli na mitralji, ljepši je od Pobjede Samotraske.</p> <p>5. Mi hoćemo opjevati čovjeka što drži leteci stroj, čiji idealni trag prevalljuje Zemlju, koja je također bačena da leti krugom svoje putanje.</p> <p>6. Pjesnik se mora zanosom, sjajem i velikodušnošću trošiti, da umnoži zanosni žar prvotnih elemenata.</p> <p>7. Nema više ljepote nego u borbi. Ni jedno djelo, koje nije agresivna karaktera, ne može biti remek djelo. Poezija mora biti zamišljena kao navala na nepoznate sile, da ih prisili neka se prostru ispred čovjeka.</p>	<p>4. Mi tvrdimo da se je veličajnost svijeta obogatila novom ljepotom, ljepotom brzine. Automobil za utrke, okičen velikim cilindrima poput zmija sa ognjenim dahom... automobil koji zviždi i juri kao na tanetu, ljepši je nego Vittoria di Samotracia.</p> <p>5. Mi hoćemo da pjevamo himnu čovjeku, koji drži volant čije idealno koplje preljeće Zemlju, koplje bačeno trkom – također sa Zemlje.</p> <p>6. Treba da pjesnik razaspe sebe burno, kićeno i predano, da tako ovaploti entuzijastički žar prvih elemenata.</p> <p>7. Nema više ljepote, nego samo u borbi. Nijedno djelo, koje nije agresivno, ne može da bude remek djelo. Poeziju treba shvatiti kao bijesni napadaj na nepoznate sile da ih prisilimo, da se poklone pred čovjekom.</p>	<p>4. Mi tvrdimo da se veličajnost svijeta obogatila novom ljepotom: ljepotom brzine. Trkaći automobil sa svojim poklopцем motora urešena krupnim cijevima nalik na zmije eksplozivna daha... ričuća kola koja kao da jure na mitraljez ljepša su od Samotraske Pobjede.</p> <p>5. Mi želimo himniti čovjeku koji drži volan, čija idealna kazaljka prevalljuje Zemlju lansiranu također u trku, krugom njene putanje.</p> <p>6. Treba da se pjesnik razda, gorljivo, raskošno, svedarno, da bi porastao ushitni žar praiskonskih počela.</p> <p>7. Nema više ljepote, osim u borbi. Nijedno djelo koje nema agresivan karakter ne može biti remek-djelo. Pjesma se mora zamisliti kao žestok juriš na nepoznate sile, ne bi li ih se natjeralo da se prostru pred čovjeka.</p>
---	---	---	--

O hrvatskim varijantama osnivačkog manifesta futurizma

<p>8. Noi siamo sul promontorio estremo dei secoli!... Perché dovremmo guardarci alle spalle, se vogliamo sfondare le misteriose porte dell'Impossibile? Il Tempo e lo Spazio morirono ieri. Noi viviamo già nell'assoluto, poiché abbiamo già creata l'eterna velocità onnipresente.</p> <p>9. Noi vogliamo glorificare la guerra – sola igiene del mondo – il militarismo, il patriottismo, il gesto distruttore dei libertari, le belle idee per cui si muore e il disprezzo della donna.</p> <p>10. Noi vogliamo distruggere i musei, le biblioteche, le accademie d'ogni specie, e combattere contro il moralismo, il femminismo e contro ogni viltà opportunistica o utilitaria.</p>	<p>8. Mi smo na posljednjem vrhuncu stoljeća!... Zašto da se ogledamo natrag, ako hoćemo oboriti tajanstvena vrata Nemogućega? Vrijeme i Prostor umriješe jučer. Mi već živimo u Apsolutnom, jer smo već stvorili vječnu brzinu sveprisutnoga.</p> <p>9. Mi hoćemo slaviti rat – jedinu higijenu svijeta, – militarizam, rodoljublje, rušeći gest slobodaraca, lijepe Ideje, za koje se umire, i prezir za ženu.</p> <p>10. Mi hoćemo uništiti muzeje, biblioteke, svakojake akademije i suzbijati moralizam, feminizam i svaku oportunističku ili utilitarnu podlost.</p>	<p>8. Mi smo na najvišem vrhuncu vjekova... Čemu da gledamo unatrag, hoćemo li da probijemo tajanstvena vrata Nemogućega? Vrijeme i prostor jučer su umrli. Mi već živimo u apsolutnome, jer smo već stvorili posvudašnju vječnu brzinu.</p> <p>9. Mi hoćemo da slavimo rat – jedinu higijenu svijeta – militarizam, patriotizam rušilačko djelo slobodnjaka, lijepe ideje, za koje se umire i prezir žene.</p> <p>10. Mi ćemo da uništimo muzeje, biblioteke, sve akademije i da se borimo protiv moralizmu, feminizmu, protiv svakog oportunističkoj i utilitarističkoj gadariji.</p>	<p>8. Mi smo na krajnjem rtu stoljeća!... Zašto bismo se morali gledati u leđa, ako želimo provoliti tajnovita vrata Nemogućeg? Vrijeme i Prostor umriješe jučer. Mi već živimo u apsolutnom, budući da smo već stvorili vječno svenazočnu brzinu.</p> <p>9. Mi želimo slaviti rat – jedinu higijenu svijeta – militarizam, patriotizam, rušiteljsku gestu slobodara, lijepe zamisli za koje se umire i prezir prema ženi.</p> <p>10. Mi želimo uništiti muzeje, knjižnice, akademije svih vrsta, i tući se protiv morala, feminizma i protiv svakog oportunističkog ili koristonosnog kukavičluka.</p>
--	--	---	---

<p>11. Noi canteremo le grandi folle agitate dal lavoro, dal piacere o dalla sommosa: canteremo le maree multicolori e polifoniche delle rivoluzioni nelle capitali moderne; canteremo il vibrante fervore notturno degli arsenali e dei cantieri incendiati da violente lune elettroniche; le stazioni ingorde, divoratrici di serpi che fumano; le officine appese alle nuvole dei contorti fili dei loro fumi; i ponti simili a ginnasti giganti che scavalcano i fiumi, balenanti al sole con un luccichio di coltelli; i piroscafi avventurosi che fiutano l'orizzonte, le locomotive dall'ampio petto, che scalpitano sulle rotaie, come enormi cavalli d'acciaio imbrigliati di tubi, e il volo scivolante degli aeroplani, la cui elica garrisce al vento come una bandiera e sembra applaudire come una folla entusiasta.</p>	<p>11. Mi hoćemo opjevati velika mnoštva, uskomešana od rada užitka ili pobune: opjevat ćemo šareno i mnogoglasno talasanje revolucija u modernim glavnim gradovima, opjevat ćemo živahne noćne vibracije arsenala i brodogradilišta, zapaljenih od jakih električnih luna; nesite postaje, što razdiru pušće zmije; tvornice obješene o oblake zavitim nitima svoga dima; mostove slične gorostasnim gimnastima, koji prevaljuju rijeke, što sjaju o suncu svjetlucanjem parabrode što njuše obzorje; lokomotive širokih grudi, koje lomataju po tračnicama kao ogromni konji valjcima zauzdani; i sklizući lijet zrakoplova, čiji vijak zuji o vjetru kao barjak i koji izgleda da aplaudira kao zanešeno mnoštvo.</p>	<p>11. Mi ćemo da pjevamo velike mase pokretane radom, nasladom, pobunom; opjevat ćemo polihromatsku i polifoničku plimu revolucija u modernim prestonicama; pjevat ćemo drhtavi noćni žar u arsenalima i birtijama raspaljenim bijesnim električnim žaruljama; ogromne kolodvore, koji gutaju ognjene zmije; tvornice koje se spiralamo svoga dima vješaju o oblake; mostove slične ogromnim atletama, raskoračenim preko rijeka, na kojima sunčana svjetlost poigrava kao bljesak noža; smione parobrode, koji tragaju za horizontom, lokomotive širokih grudi, koje topoću po tračnicama kao ogromni čelični konji zauzdani cijevima, krivudavi lijet aeroplana, čiji vijak strši u zraku kao zastava i pliješće kao pobješnjela gomila.</p>	<p>11. Mi ćemo opjevati golemo mnoštva uzbibana radom, užitkom ili pobunom: pjevat ćemo o mnogobrojnim i polifonijskim plimama i oskeama revolucija u modernim prijestolnicama; pjevat ćemo o drhtavome noćnom žaru arsenala i brodogradilišta užganih naprasitim električnim lunama; o gramzivim postajama, proždrljivkama zmija što se puše; o tvornicama ovješanim za oblake uvrnutim nitima svojih dimova; o mostovima nalik na gorostasne gimnastičare koji nadjašuju rijeke što bljeskaju u suncu svjetlucanjem noževa; u pustolovnim parobrodima koji njuše obzor, o lokomotivama širokih grudiju što tapkaju kolosijecima, poput neizmernih čeličnih konja obuzdanih cijevima, i o kliskom letu zrakoplova kojih propeler cvrkuće na vjetru kao barjak i izgleda kao da plješće poput ushićene svjetine.</p>
--	--	---	--

Tablica 2: Hrvatski prijevodi jedanaeste točke osnivačkog manifesta futurizma
 Table 2: Croatian translations of *The Founding and Manifesto of Futurism's* Article 11

O hrvatskim varijantama osnivačkog manifesta futurizma

<p>Marinetti, F. T., <i>Fondazione e manifesto del futurismo</i>, 1909 (Marinetti, 1968)</p>	<p>Wenzelides, Arsen, <i>Il futurismo</i>, 1909 (Petrač, 1995)</p>	<p>Iljadica, Jerolim, <i>Futurizam i fašizam</i>, 1928 (Petrač, 1995)</p>	<p>Ricov, Joja, <i>Manifest futurizma</i> (Ricov, 2004)</p>
<p>11. Noi canteremo le grandi folle agitate dal lavoro, dal piacere o dalla sommossa: canteremo le maree multicolori e polifoniche delle rivoluzioni nelle capitali moderne; canteremo il vibrante fervore notturno degli arsenali e dei cantieri incendiati da violente lune elettroniche; le stazioni ingorde, divoratrici di serpi che fumano; le officine appese alle nuvole pei contorti fili dei loro fumi; i ponti simili a ginnasti giganti che scavalcano i fiumi, balenanti al sole con un luccichio di coltelli; i piroscafi avventurosi che fiutano l'orizzonte, le locomotive dall'ampio petto, che scalpitano sulle rotaie, come enormi cavalli d'acciaio imbrigliati di tubi, e il volo scivolante degli aeroplani, la cui elica garrisce al vento come una bandiera e sembra applaudire come una folla entusiasta.</p>	<p>11. Mi hoćemo opjevati velika mnoštva, uskomešana od rada užitka ili pobune: opjevati ćemo šareno i mnogoglasno talasanje revolucija u modernim glavnim gradovima, opjevati ćemo živahne noćne vibracije arsenala i brodogradilišta, zapaljenih od jakih električnih luna; nesi-te postaje, što razdiru pušeće zmiije; tvornice obješene o oblake zavitim nitima svoga dima; mostove slične gorostasnim gimnastima, koji prevaljuju rijeke, što sjaju o suncu svjetlucanjem noža; pustolovne parabrode što njuše obzorje; lokomotive širokih grudi, koje lomataju po tračnicama kao ogromni konji valjcima zauzdani; i sklizući lijet zrakoplova, čiji vijak zuji o vjetru kao barjak i koji izgleda da aplaudira kao zanešeno mnoštvo.</p>	<p>11. Mi ćemo da pjevamo velike mase pokretane radom, nasladom, pobunom; opjevati ćemo polihromatsku i polifoničku plimu revolucija u modernim prestolnicama; pjevati ćemo drhtavi noćni žar u arsenalima i birtijama raspaljenim bijesnim električnim žaruljama; ogromne kolodvore, koji gutaju ognjene zmiije; tvornice koje se spiralamu svoga dima vješaju o oblake; mostove slične ogromnim atletama, raskoračenim preko rijeka, na kojima sunčana svjetlost poigrava kao bljesak noža; smione parobrode, koji tragaju za horizontom, lokomotive širokih grudi, koje topoću po tračnicama kao ogromni čelični konji zauzdani cijevima, krivudavi lijet aeroplana, čiji vijak strši u zraku kao zastava i pliješće kao pobješnjela gomila.</p>	<p>11. Mi ćemo opjevati golemo mnoštva uzbubana radom, užitkom ili pobunom: pjevati ćemo o mnogobrojnim i polifonijskim plimama i oskamea revolucija u modernim prijestolnicama; pjevati ćemo o drhtavome noćnom žaru arsenala i brodogradilišta užganih naprasitim električnim lunama; o gramzivim postajama, proždrljivkama zmiija što se puše; o tvornicama ovješanim za oblake uvrnutim nitima svojih dimova; o mostovima nalik na gorostasne gimnastičare koji nadjašuju rijeke što bljeskaju u suncu svjetlucanjem noževa; u pustolovnim parobrodima koji njuše obzor, o lokomotivama širokih grudiju što tapkaju kolosijecima, poput neizmernih čeličnih konja obuzdanih cijevima, i o kliskom letu zrakoplova kojih propeler cvrkuće na vjetru kao barjak i izgleda kao da plješće poput ushićene svjetine.</p>

Bibliografija

- Bacalja, R. (2006). *Književni rad Arsena Wenzelidesa*. Zagreb: Naklada Erasmus.
- Berghaus, G. & Daly, S. (2018). Preface, u: Berghaus, G. & Daly, S. (ur.) *Handbook of International Futurism*. Berlin/Boston, str. XI–XX.
- Boccioni, U. et al. (1914). „Prefazione al Catalogo delle Esposizioni di Parigi, Londra, Berlino, Bruxelles, Monaco, Amburgo, Vienna, ecc.“, u AA. VV. *I manifesti del futurismo*. Firenze: Lacerba.
- Bošković, I. J. (2010). „Recepcija futurizma u splitskoj sredini (prilog temi o futurizmu u hrvatskoj književnosti)“, u: *Splitske teme. Kroatističke književno-povijesne teme*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 102–117.
- Delisle, J., Lee-Jahnke, H., Cormier, M. C. (2002). *Terminologia della traduzione*. Milano: Hoepli.
- Iljadica, J. (1995). „Futurizam i fašizam“ (1928), u: Petrač, B., *Futurizam u Hrvatskoj: dossier*. Pazin: Matica hrvatska, Ogranak Pazin, str. 156–172.
- Kipke, Ž. & Košćević, Ž. (ur.) „Futurizam I“. *Quorum*, br. 5, str. 381–482.
- Lulić, I. (1995). „O futurizmu i futuristima“ (1912), u: Petrač, B., *Futurizam u Hrvatskoj: dossier*. Pazin: Matica hrvatska, Ogranak Pazin, str. 81–85.
- Machiedo, M. (2010). *Futurizam 100 godina poslije*. Zagreb: DHK.
- Marinetti, F. T. (2009). *Come si seducono le donne* (1917). Milano: Excelsior.
- Marinetti, F. T. (2009). „The Founding and Manifesto of Futurism 1909“, preveo Flint, R. W., u: Apollonio, U. (ur.) *Futurist Manifestos*. London: Tate Publishing, str. 19–24.
- Marinetti, F. T. (1968). „Contro l’amore e il parlamentarismo“ (1915), u: De Maria, L. (ur.) *F. T. Marinetti, Storia e invenzione futurista*. Milano: Mondadori, str. 250–254.
- Marinetti, F. T. (1968). „Distruzione della sintassi. Immaginazione senza fili. Parole in libertà“ (1913), u: De Maria, L. (ur.) *F. T. Marinetti, Storia e invenzione futurista*. Milano: Mondadori, str. 57–70.
- Marinetti, F. T. (1968). „Contro i professori“ (1910), u: De Maria, L. (ur.) *F. T. Marinetti, Storia e invenzione futurista*. Milano: Mondadori, str. 262–266.
- Marinetti, F. T. (1968). „Fondazione e manifesto del futurismo“ (1909), u: De Maria, L. (ur.) *F. T. Marinetti, Storia e invenzione futurista*. Milano: Mondadori, str. 7–13.
- Marinetti, F. T. (1909). „Le Futurisme“. *Le Figaro*, br. 51, subota 20. veljače 1909., str. 1.
- Matoš, A. G. (1995). „Futurizam“ (1912), u: Petrač, B., *Futurizam u Hrvatskoj: dossier*. Pazin: Matica hrvatska, Ogranak Pazin, str. 86–97.

- Milanko, S. (2020b). „‘Slobodne riječi’, ‘sloboda riječi’, ‘oslobođene riječi’ ili ‘riječi u slobodi’? Hrvatska recepcija futurizma kroz prevođenje futurističkih termina“. *Europa orientalis*, br. 39, u tisku.
- Milanko, S. (2020a). „Il futurismo in Croazia allo specchio traduttivo: sull’(in)edito manifesto marinettiano“, u: Bukvić, A. (ur.) *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell’Adriatico/Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana*. Zadar: Sveučilište u Zadru, u tisku.
- Milanko, S. (2019). „U potrazi za izvornikom: prepjevi talijanske futurističke poezije u hrvatskom časopisu *Zvrk*“. *Književna smotra*, br. 193 (3) str. 139–147.
- Nemeč, K. (2014). „Matoš i Pariz“. *Vijenac*, br. 523, <dostupno na <https://www.matica.hr/vijenac/523/matos-i-pariz-23003/>> [20. 9. 2020].
- Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall.
- Osimo, B. (2004). *Manuale del traduttore*. Milano: Hoepli.
- Petrač, B. (1995). *Futurizam u Hrvatskoj: dossier*. Pazin: Matica hrvatska, Ogranak Pazin.
- Petrač, B. (1988). „Futurizam u Hrvatskoj“. *Republika*, br. 44, str. 210–239.
- Pužar, A. (2019). „O dvije važne epizode riječkog antifuturizma i pseudo-futurizma“. *Fluminensia*, br. 2, str. 251–273.
- Pužar, A. (1998). „Pisani tragovi riječkog futurizma“, u: Turk M. (ur.) *Riječki filološki dani II*. Rijeka: Filozofski fakultet, str. 229–240.
- Ricov, J. (2008). *Jarboli Novecenta: antologija*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jerolima.
- Ricov, J. (2004). *Talijanski futurizam: s predcima i potomstvom: antologija*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Jerolima.
- Ricov, J. (1972). „Talijanska poezija XX. stoljeća“. *Mogućnosti*, br. 11–12, str. 1180–1365.
- Ricov, J. (1957). *Antologija talijanske poezije XX. stoljeća*. Zagreb: Lykos.
- Roić, S. (2011). „L’ombra del futurismo nei Balcani d’oggi“, u: Frassica P. (ur.) *Shades of Futurism/Futurismo in ombra*. Novara: Interlinea edizioni, str. 167–187.
- Zani, S. (1983). „Ancora a proposito di ‘Zvrk’“. *Quaderni di ricerca*, str. 3–61.
- Zani, S. (1980). „La mai pubblicata rivista futurista ‘Zvrk’ ed il futurismo in Croazia (1901–1914)“. *Filologia moderna*, 4, str. 303–349.
- Wenzelides, A. (1995). „Il futurismo“ (1909), u: Petrač, B., *Futurizam u Hrvatskoj: dossier*. Pazin: Matica hrvatska, Ogranak Pazin, str. 74–76.

Sandra MILANKO

**ON CROATIAN TRANSLATIONS OF THE
FOUNDING AND MANIFESTO OF FUTURISM**

Starting from The Founding and Manifesto of Futurism, Marinetti's artistic movement relies, in theoretical and marketing terms, on futurist manifestos that are, thanks to Marinetti's original literary style, at the crossroads between literature and art manifestos. Therefore, the aim of the article is to investigate how different Croatian critics and translators (Arsen Wenzelides, Jerolim Iljadica and Joja Ricova) tackled these elements in the most quoted and most famous, first futurist manifesto. Before the translation analysis and translation strategies' evaluation, a panoramic view of translating futurist manifestos into Croatian is given, with special reference to the Croatian writer Matoš as a translator of futurist manifestos proved to have used French translations as originals and other French sources. The results of the analysis of three different translations of the manifesto's main articles presented in two tables, indicate the need to retranslate the founding manifesto which has not been completely translated, as well as to translate for the first time numerous other futurist manifesto and literary works which still remain untranslated.

Keywords: *Futurism, Marinetti, futurist manifest, literary translation, Croatian translations, translation analysis, retranslation*

Pregledni rad

UDK 821.161.1-31.09

Alen AVDIĆ (Tuzla)

avdic.alen@yahoo.com

DETEKTIVSKI ROMAN IZMEĐU MOSKVE I LONDONA

(Bilješke o serijalu knjiga o Erastu Fandorinu Borisa Akunina)

Ruski detektivski roman je napravio veliki pomak od svojih početaka sa romanom "Zločin i kiazna" Dostojevskog. Ovo bi uveliko mogla biti zasluga Borisa Akunina, koji je svojim serijalom o avanturama Erasta Fandorina ruski krimić popularizirao i proširio izvan granica Rusije. Akunin parodira velike majstore detektivske fikcije u narativnom tkanju svoje fikcije a istovremeno 'posuđuje' i od velikana ruske književnosti. Ovime je stvorio lik Fandorina koji, kroz veoma opsežan serijal knjiga, postoji na granici između parodiranja i odavanja počasti engleskoj i ruskoj književnosti.

Ključne riječi: *kriminalistička fikcija, ruska književnost, parodija, detektivski žanr*

1. EKSPOZICIJA: IZMEĐU RUSKE I ENGLESKE KRIMINALISTIČKE FIKCIJE

Počeci kriminalističke fikcije u Rusiji sežu u drugu polovicu 19. vijeka. *Detektivy*¹ su se pojavili otprilike u isto vrijeme kada i detektivska priča u Engleskoj, ali su to bile dvije vrlo različite književne tradicije koje su se razvijale u dvije vrlo različite zemlje. Sir Arthur Conan Doyle, a zatim i autori Zlatnog doba krimi-fikcije istraživali su i proširili klasičnu detektivsku priču. Siže u detektivskoj priči predviđa ubistvo koje istražuje istražitelj a on je pak obično privatna osoba. Istražitelj/detektiv prikuplja dokaze i otkriva krivca. Počinitelj biva kažnjen, i na kraju se ponovo uspostavlja red koji je zločinom bio kratkotrajno narušen.

¹ *Detektivska fikcija*. Napomena autora: svi citati u ovome radu su nastali na osnovu radnih prijevoda.

Roman „Zločin i kaznom“ Fjodora Mihajloviča Dostojevskog, objavljenog 1866. je jedan od najpopularnijih ruskih kriminalističkih romana. Protagonist je student, Rodion Raskoljnikov, koji ubija staru lihvaricu i njezinu sestru. Ono što motivira krivca je snažan osjećaj socijalne pravednosti. Raskoljnikov želi uzeti od stare zlobnice ono što je ona sama otimala iskorištavajući potrebite ljude, te isto to podijeliti siromašnima. Cilj 'udjeljivanja' pravde kod Dostojevskog se kombinira s dilemom koja potiče na sam zločin: je li etički prihvatljivo ubiti zločinca u ime dobra.

U ovom prvom 'pokušaju' kriminalističke fikcije, Dostojevski u svoj roman uvodi počinitelja na samome početku priče no čitatelj tek postepeno postaje upoznat s njegovim zločinom i saznaje da je on ubica. Korištenjem dramatične ironije, autor drži identitet počinitelja skrivenim od ostalih likova u romanu te se na taj način stvara katalizator za istragu koja slijedi. Ovo služi istovremeno i kao sredstvo koje omogućuje nesretnom studentu da razjasni svoj filozofski položaj i svoje etičko stajalište u odnosu na čitatelja ali i kao sredstvo kojim će policajac kojem je dodjeljena istraga slučaja, Porfirij Petrovič, propitivati ta filozofska i etička stajališta. Porfirij je sve više uvjeren u Raskoljnikovu krivnju, ali nema ni svjedoka ni dokaza kojima bi svoju tvrdnju potkrijepio. Raskoljnikov na kraju priznaje svoje zločin mladoj ženi, Sonji, koja je prisilno postala prostitutka kako bi izdržavala svoju porodicu. Nakon što je osuđen na osam godina u Sibiru, Raskoljnikov se iskupljuje rehabilitacijom, ali i Sonjinom ljubavlju.

Dostojevski u svom romanu, koji je psihološki kriminalistički *detektivy*, secira određene strukturne narativne osobine koje su od tada karakterizirale glavne trendove ruske, sovjetske, i, u određenoj mjeri, postsovjetske kriminalističke fikcije. Za razliku od klasične engleske detektivske priče, fokus ovdje nije usredotočen na "ko je prijestupnik koji je počinio zločin?" već na "zašto je prijestupnik počinio zločin?" (Gresta 2015:1) Rješenje slučaja ubistva ne uspijeva biti u središtu radnje romana, a sama misterija brzo izlapi jer nam je ubica često poznat iz rane faze narativa. Semantika istrage leži u nastojanju da se otkrije počiniteljev motiv, a društveni kontekst je presudan za njihovo prepoznavanje kao i za njihovu analizu. Stoga je često rasplet radnje detektivskog romana slika kriminalca kako priznaje svoje zlodjelo, umjesto da ga sam istražitelj otkrije. U stvari, detektivska je uloga odrediti kako i zašto zlo u pojedincu šteti državi i u kojoj mjeri. Rijetko je detektiv pozvan da riješi neku enigmu ili da brani civilno društvo. Zbog toga su ruski detektivi uglavnom policajci ili pripadnici policijskih institucija, a ne privatni istražitelji kako bi slučaj bio u britanskoj kriminalističkoj fikciji (ibid.). Kulturni kolektivizam ugrađen je u sam temelj socijalističkog sovjetskog društva u kojem mnoštvo nepogriješivo nadmašuje pojedinca. Istražitelj brani Državu, a njoj prijeti neki

nekontrolirani kriminalac a nipošto civilno društvo. Eventualno kažnjavanje tog kriminalca se rijetko predočava čitatelju. Naglasak leži na rehabilitaciji zločinca i njegovoj ponovnoj integraciji u društvo (ibid). Bilo koji ruski fiktivni prijestupnik zna da to pomilovanje dolazi samo 'odozgo', tj. od Boga ili od Države, i zbog ove spoznaje hapšenje nije zastrašujuće za zločinca, niti je potrebno da ga se dalje objašnjava. Zločinci se moraju moralno *reintegrirati* kroz rehabilitaciju i tek iskupljenjem za svoja zlodjela, oni se mogu nadati opraštenjem od 'odozgo'².

Tom logikom, malo je vjerojatno da će pisci krimića u počiniteljevom samoubistvu pronaći alternativnu završnicu njihove priče. Svijest da 'društvo ne prašta' je to što motivira krivca da digne ruku na sebe i tako izbjegne (ovo) zemaljsku presudu³. Nikakva kazna nije predočena niti je red potrebno nanovo uspostavljati. Sve je (o)stalo kako jeste. Rusija je tako stvorila, u vremenskom periodu koje je premašilo jedan vijek, korpus narativa kriminalističke fikcije koji se uglavnom usredotočuje na priču o zločinu (ali ne i na njegovo rješenje) i gdje se traga za motivima koji bi zločinca prisilili da pređe društvene granice dozvoljenog i da prekrši zakon. Etičke nijanse ovoga žanra prosijavaju iz tih narativa kroz prikaz istrage kao jedne moralne potrage. Poseban naglasak počinje na rehabilitaciji, nipošto na kazni.

Autor Boris Akunin⁴ pojavio se na ruskoj književnoj sceni krajem 1990-ih i izokrenuo je naopačke ovaj obrazac detektivske fikcije. Kao veoma plodan pisac, debitirao je 1998. godine u svom najpopularnijem serijalu detektivskih priča, serijalu o Erastu Fandorinu koji uključuje šesnaest knjiga. U ovom dugotrajnom književnom 'projektu'⁵ Akunin eksperimentira s raznim

² Anthony Olcott, u svojoj studiji o *detektivny* žanru pod naslovom "Russian Pulp" tvrdi: "*Detektivny* je predstava društvenog morala [...] To je kontinuirano potvrđivanje potrebe da se pojedinac podredi većem entitetu države u kojem sami žanr pruža lekcije s najviše uvida o načinu na koji Rusi razumiju sebe i svoje mjesto u svijetu oko njih". On zatim citira pisca krimića Igora Vinnichenka: "Čak i *detektivska fikcija* ... može služiti kao mehlem duši". (Olcott 2001:46) Obojica naglašavaju moralnu funkciju autorske riječi i društvenu odgovornost pisca a oboje je, kako ćemo vidjeti, okosnica ruske književnosti.

³ Ideja pravde kao nečega što je neovisno o ljudskoj volji spojena je s fatalizmom, kojim je prožeta sovjetska/ruska civilizacija. Ovaj kulturni stav opravdava samoubistvo utoliko što uskraćuje društvu bilo kakvu etičku odgovornost prema zločincima.

⁴ Boris Akunin (ruski: Борис Акунин) je pseudonim Grigorija Chkhartishvilija (ruski: Григорий Шалвович Чхартишвили; gruzijski: გრიგორი ჩხარტიშვილი) ruskog pisca gruzijskog porijekla rođenog 1956. Najpoznatiji je kao pisac detektivske i povijesne fikcije. Također je prevodilac japanske književnosti što se dosta osjeti u temama njegovog serijala o Erastu Fandorinu. Chkhartishvili je također pisao pod pseudonimima Anatoly Brusnikin, Anna Borisova i Akunin-Chkhartishvili.

⁵ Ovako sam Akunin opisuje serijal o Erastu Fandorinu. U intervjuu s Kristine Rotkirch, Akunin je priznao: „[...] Ovo je nevjerojatno ne-ruski fenomen, počevši od same riječi 'projekt' ... u Rusiji je književnost nešto što ne dolazi iz glave, već iz srca [...] Što se mene

podžanrovima, od misterija zavjere do špijunske priče, od hermetičke i detektivske priče iz visokog društva do špijunske ili političke misterije, ali sve su njegove radnje nadahnute klasičnim (uglavnom) engleskim „krimićima“ i strukturno su homologne s njima. Ubistvo (ili nekolicina njih) je počinjeno, junak serijala, Erast Fandorin, istražuje, otkriva ko je krivac i rješava misteriju/zločin.

Akunin u postupku svoga narativa *detektivy-a* podriiva konvencije sovjetske/ruske detektivske fikcije⁶ na način koji bi tradicionalno bio uobičajen za Wilkie Collinsa, Arthur Conan Doylea, Dorothy Sayers, ili Agathu Christie, s eventualnim dodatkom Ian Fleminga (Gresta 2015: 2). U svojim romanima Akunin se uključuje u dijalog s britanskom kulturom detektivske fikcije koja sadrži esenciju strukturne, narativne i tematske karakteristike ovog žanra, ali u cjelini on bira odabrane predstavnike iste te se uvijek vraća samom izvoru detektivskog romana i „Zlatnom dobu“ kriminalističke fikcije. Velikani britanske detektivske fikcije, primarno Arthur Conan Doyle i Agatha Christie, su poslužili kao arhetipi s kojima Akunin uspostavlja dijelov u svome serijalu. Ovaj ciljani dijalog je olakšan vremenskim okvirom koji je pisac usvojio u serijalu o Fandorinu. Akuninova detektivska fikcija je situirana krajem 19. i početkom 20. vijeka i pokriva raspon od gotovo četiri desetljeća, od 1876. do 1914.⁷

Bez obzira na to, Akunin upravlja s referencama i aluzijama na britanske topose s kulturnom sviješću pisca novog milenijuma. On pokazuje sluh za zahtjevima ruske popularne kulture s kraja vijeka a istovremeno je nadahnut njenim dugogodišnjim postmodernističkim iskustvom. Čitav Fandorinov serijal razrađeni je krpež sa pregrštom nagovještaja i citata iz ruske i strane književnosti, od Dostojevskog do Gogolja i Tolstoja, od Dickensa preko Stevensona do Mišima. Obrada klasične književnosti stvara za čitatelja jedno domaće okruženje, jedan veoma ugodan *déjà-vu*. Međutim, Akuninova tehnika izrade intertekstualnih narativa je postmodernističkog porijekla. Upravo je

tiče, volio bih da sve dolazi iz glave, otuda i 'projekt' [...] U '97, kada je sve počelo, zvučalo je prilično provokativno. Prvo je došao koncept ideje, odnosno nešto teorijsko a onda je taj koncept počeo poprimati određene teoretske karakteristike”. Rortkirch (2008: 9)

⁶ Serijal je podnaslovljen kao *Новые детективы*, odnosno nova detektivska priča ili nova misterija.

⁷ Zanimljivo je da je Akunin na samom kraju 20. stoljeća stvorio književni projekt, koji u sebi sadrži trend uglavnom nedavno popularizirane fikcije o zločinima, koja je sama po sebi osjetljiva na nedavne inovacije u istraživačkim tehnikama i tehnologijama. Tehnološki napredak je okosnica serijala knjiga o Erastu Fandorinu. U “Ubistvu na Levijatanu” saznajemo da se Fandorin tokom posljednjeg posjeta Parizu susreo s liječnikom Alphonseom Bertillonom. "Ispričao mi je svoju antropometrijsku metodu. Bertillonage ima vrlo pametnu teoriju, vrlo pametnu". (Akunin 2005:29) U “Ahilovoj smrti” čitamo o "telefonskoj komunikaciji, koja je brzo sticala popularnost među stanovnicima Moskve, [ali] je tehnički bila daleko od savršene”. (Akunin 2006:166)

postmodernističko iskustvo u Rusiji imalo značajan utjecaj na razvoj književnosti s kraja 20. vijeka. Uprkos tajnosti u kojoj su postmodernistički pisci morali raditi do 1980-ih, oni su težili tome da obnove jezik svoje književnosti:

Njihov cilj bio je 'de-ideologiziranje' sovjetske riječi koja je do tada bila napuhana hiperbolama propagande, ali i vraćanje te riječi svojoj iskonskoj poetičnoj rastegljivosti. Rekonceptualizacija jezika shvaćena je kao umjetnički izlaz iz konteksta službenosti. To je također imalo učinak na čitatelja, jer je jezik sredstvo samopotvrđivanja. Rezultat je bio kulturološki udarac koji je umanjio sovjetski narativ, ali istovremeno i doveo u pitanje 'logocentričnu' prirodu ruske civilizacije. Ovime se redefinirao odnos pisca, teksta i čitatelja ali istovremeno i društvena uloga pisca. (Gresta 2015:2)

Obnova književnog jezika dogodila se kroz nekoliko kanala, uključujući *ad hoc* stav prema književnome tekstu. Postmodernisti su dekonstruirali originalne tekstove raznolike tipologije⁸ izdvajajući neke od njihove komponenti te uvodeći ih u različite kontekste. Tako su promijenili semantiku tih komponenti i dali im novi život i novi smisao. Akunin u svom djelu zauzima postmodernistički stav. On 'krade' čitave prizore, likove, citate, od originalnih izvora (ili uvodi aluzije na njih u vlastitim tekstovima) obavezno ih lišavajući bilo kakvog konteksta. Zatim ubacuje te elemente u njegove zaplete i *de facto* lišava materijal koji je odabrao njegovog prvobitnog značenja tako što ga koristi proizvoljno u svojoj prozi⁹. Međutim, Akuninov cilj u korištenju takvih postupaka znatno se razlikuje od onoga koji imaju postmodernisti. On piše u post-postmoderno ali i *post-sovjetsko* vrijeme, kada su zahtjevi koje su zagovarali sovjetski pisci postali smanjeni budući da više nisu historijski opravdani. Stoga svaka pretpostavka o piščevoj namjeri da stvori nove perspektive književnog jezika bi bila pogrešna reprezentacija tih namjera. Za Akunina je književnost igra i njen jedini cilj je zabava i razbibriga. Cilj mu nije jezik kao takav, već njegov čitatelj. Stvaranjem tekstova uz podršku starih izvora on zasigurno daje materijalu koji koristi novo ruho, ali to je obično umanjeno, ironizirano i parodirano ruho. Razigranost leži u središtu njegovih pripovijesti¹⁰. Akuninova neumoljiva namjera da eksperimentira s što većim brojem

⁸ Jedan od ključnih koncepata postmodernističke književne prakse predviđa poništenje bilo kakve razlike između poetskog i proznog jezika.

⁹ Piščev anarhizam prikladno (i ironično) sugerira i njegovo ime – Boris Akunin, koje podsjeća na revolucionarnog anarhistu, Mihail Bakunin. Također, prezime Akunin (悪人) je japanska riječ koja u prijevodu znači "jako loš čovjek". U svom romanu "Dijamantna kočija" autor redefinira riječ 'akunin' kao "jako loš čovjek koji stvara vlastita pravila" što je u ovome kontekstu više nego prikladno.

¹⁰ Jedan od mnogih primjera ovoga je način na koji Akunin piše o stubovima ruske književnosti.

podžanrova detektivske fikcije¹¹ je dio ove postmodernističke igre a britanski kanon pisanja krimića za nju predstavlja motivirajući faktor. Ruski pisac s britanskim kanonom komunicira na različitim razinama: od karakterizacije likova; preko prepletanja dobra i zla do zapleta radnje.

U kratkom dijalogu između Raskoljnika i lukavog Svidrigalova u "Zločinu i kazni" Dostojevskog, potonji pita: "Pa, zar nisam bio u pravu, kad sam rekao da smo slični?" (Dostojevski 1989:245) U izvornom ruskom tekstu Dostojevski koristi idiom, koja je sada dio svakodnevnog ruskog jezika: "Mi smo bobice s istog polja". Dijalog se događa između dva čovjeka, koji kontempliraju ideju činjenja zlih djela u ime dobra i razgovaraju o novcu a u vezi s Raskoljnikovom sestrom, u koju je Svidrigailov zaljubljen a koju je i silovao. Dijalog je filozofski i emocionalno nabijen. U Akuninovom "Državnom savjetniku" vođa revolucionarne terorističke grupe Green ide posjetiti Lobastova, bogatog poduzetnika, da uzme od njega novac. Lobastov nije pomagao revolucionarnu stvar radi same ideje, već isključivo za svoje dobro. Za razliku od Dostojevskog, Akunin održava hladan dijalog između dvojice likova. Kada Lobastov kaže sagovorniku: "Ti i ja smo bobice s istog polja. Iako imamo prilično različit ukus", Akunin se poigrava s Dostojevskijevskim odjekom idioma, ali umanjuje referencu odmah nudeći parodiju na nju. "Kakve veze imaju bobice s bilo čim? – Green pomisli; "Zašto govorite u šali ako već možete ozbiljno govoriti?" Akunin (2008: 95)

¹¹ Akunin je serijal knjiga o Fandorinu zamislio s idejom o istraživanju svakog podžanra detektivskog romana, od špijuskog do serijskih ubica. Osim toga, u svojim se knjigama želio pozabaviti različitim vrstama književnih likova. Kako je Akunin identificirao šesnaest podžanrova kriminalističkih romana tako je dao svakom od njih vlastiti roman/novelu u kojem ih je problematizirao kako slijedi:

1. Misterija urote	"Zimska kraljica"
2. Špijunska misterija	"Turski gambit"
3. Agatha Christie-tip misterije	"Ubistvo na Levijatanu"
4. Misterija o unajmljenom ubici	"Ahilova smrt"
5. Misterija o prevarantu (zadaci")	"Pikov dečko" (zbirka "Posebni
6. Misterija o serijskom ubici (zadaci")	"Dekorater" (zbirka "Posebni
7. Politička misterija	"Državni savjetnik"
8. Misterija visokog društva	"Krunidba"
9. Dekadentna misterija	"Ljubavnica smrti"
10. Dickensijanska misterija	"Ljubavnik smrti"
11. Etnografska misterija	"Dijamantska kočija"
12. Postmoderna misterija (svaka priča ponaosob za po jednog slavnog pisca žanra detektivske fikcije)	"Krunica od žadinih perli" zbirka,
13. Teatralna misterija	"Cijeli svijet je pozornica"
14. Triler-misterija	"Crni grad"
15. Tehnokratska/Nostalglična/Idiotska misterija (jedro)"Kuda ćemo ići"	"Planeta voda"/"Usamljeno
16. (zbirka novela, svaka novela ponaosob)	
17. Historijska misterija	"Ne govoreći zbogom"

2. ZAPLET: KARAKTERIZACIJA LIKOVA

Protagonist serijala je naslovni Erast Petrovič Fandorin, briljantan, obrazovan, zgodan muškarac, kojeg kroz Akuninov ciklus knjiga pratimo iz njegove rane mladosti do trenutka kada je napunio skoro šezdeset. Za razliku od Sherlocka Holmesa ili Hercula Poirota, koji u svoje pustolovine uplovljavaju u zreloj dobi koja ne varira značajno kroz čitav niz njihovih serijala, Fandorin se tokom vremena uveliko mijenja. Kako ističe svojoj sagovornici Columbine u romanu „Ljubavnica Smrti“, za vrijeme čije radnje mu je četrdeset pet godina: „U mojim mlađahnim danima bilo kakva trivijalna glupost bila bi dovoljna da me uzbudi. Međutim, život me iskušao tako često i okrutno da je to vrlo teško probiti moju odbranu.“ (Akunin 2009: 171). Nekadašnji mladić koji je bio previše mekan i osjetljiv¹² pretvara se u očvrsnulog i postojanog individualca. Ipak, njegova je osobnost tokom evolucije njegovog karaktera uravnotežena s nizom nepromjenjenih karakteristika. Fandorin utjelovljuje drevni grčki ideal ljudskog savršenstva, ljepote, kreposti i hrabrosti (grč. *kalokagathia*), kojoj dodaje neobičnu sposobnost promatranja i dedukcije, ali i brze reflekse reagovanja. Kao rezultat toga, on je čovjek uma koliko i čovjek dijela. Aluzija na Holmesa gotovo je klišeizirana, no Akunin je kroji prema svome vlastitom viđenju detektivskog junaka. U „Zimskoj kraljici“, na primjer, Ivan Brillling, Fandorinov nadređeni u moskovskoj policiji, upoznaje našeg tada jako mladog činovnika sa korištenjem metode dedukcije. Brillling ima izraženu naviku istovremenog brojanja opažanja sa izlaganjem dedukcija koje pravi: jedan, dva, tri. Inzistiranje na ponavljanju ovog manirizma u pripovijesti stvara komičan efekat a Akunin čini od hrabrog i samoreferencijalnog Brilllinga – parodiju Holmesa. Štaviše, na kraju pripovijedanja i spletom sudbine, autor ga pretvara u jednog od negativaca priče i ubija ga. Anarhični Akunin ironično koristi Holmesovu nadaleko poznatu vještinu dedukcije samo kako bi njome osnažio svoga zločinaca, dovodeći u pitanje funkciju Brilllingovih sposobnost, ali i dijalektiku dobra i zla.

Nakon što je zločinac mrtav, Akunin obdaruje Erasta Fandorina i vještinom dedukcije ali i manirizmom opsesivnog brojanja koje je nepovezivo s njom. Akunin, dakle, u repertoar našeg junaka vraća moć dedukcije, pa se ta vještina sada vraća na *pravu stranu* dijalektičke prizme, no Erast Petrovič s njom nasljeđuje i nagovještaj parodije¹³. U „Državnom savjetniku“ čak ga

¹² Tako razmišlja šef odjela za kriminalističku istragu moskovske policije Xavier Grushin u prvom romanu serijala pod naslovom “Zimska kraljica” (Akunin 2004:8)

¹³ “Tajna krunice od žada” i “Leopardova orglica” skupa čine original objavljen na njemačkom jeziku - “Krunicu od žadinih peril”, zbirku od sedam kratkih priča i tri novele od kojih je svaka posvećena jednom od majstora kriminalističke fikcije. U jednoj od novela, “Zat-

je lični sluga moskovskog gubernatora kneza *Dolgorukoia*, Frol Grigorevič Vediščev, zadirkuje zbog njegove navike brojanja dok izvodi svoju dedukciju. U razgovoru s gubernatorom, Vediščev mu kaže: „[...] Erast Petrovič će ovog Judu riješiti za nas u tren oka. 'Ovo je jedan, to je dva, to je tri', reći će - i sve završeno i tačka!“ (Akunin 2008: 19) Njegova sposobnost opažanja i dedukcije se izvrgava ruglu i svodi na neku vrstu magije.

Dijalog s Doyleom nije ograničen na sam Fandorinov karakter, već se on izliva i na vezu koju on ima sa svojim slugom, pomoćnikom i vjernim pratiteljem, Masahirom Šibatom, zvanim Masa. Nakon razdoblja službene dužnosti diplomate u Japanu, Fandorin se vraća u Moskvu 1882. godine i sa sobom dovodi japanskog slugu, Masahira. Masa je bivši pripadnik već tada ozloglašene *yakuza* mafije, a život mu je spasio Erast Petrovič, kojem je on ostaje potpuno vjeran. Japanac od tada biva sve više uključen u poduhvate svog gospodara i često mu pomažu u samom klimaksu radnje mnogih njihovih misterija. Od „Ahilove smrti“ pa nadalje Masa postaje konstanta u serijalu. Fandorin i Masa tvore partnerstvo u skladu s poznatijim parovima zapadnjačke detektivske fikcije: Doyleovim parom Holmes-Watson ili čak parom Poirot-Hastings Agathe Christie. Za Doylea i Christie, hijerarhijski odnos između dva partnera funkcionira kao mehanizam koji treba informirati čitatelja o tome kako moć promatranja i dedukcije postaje alatkom za rješavanje slučajeva ubistava. U paru Fandorin-Masa tu intelektualnu hijerarhiju zamjenjuje socijalna hijerarhija: gospodar-sluga. Masina uloga ne doprinosi rješavanju misterija, on radije se 'bavi' kriminalcima samo onda kad to zahtijeva radnja. Drugim riječima, Akunin pretvara Masu u neku vrstu prigušene *deus ex machine* koja ima sposobnosti nindže te koja je često je opremljena svim vrstama japanskih elaboriranih *gadget*-naprava kojima nadjačava kriminalce. Akuninov stav je dobronamjeren prema Masinom liku, ali bez obzira na to Akuninov je stav prema njemu je i temeljno ironičan. Masa je bezazleni ženskaroš koji se obreo u velikom broju neugodnih situacija sa ženama. Opisan je kao nizak i zdepast, smiješnog hoda „radeći brze korake svojim kratkim nogicama tako žustro da

vorenik tornja ili Kratko, ali lijepo putovanje trojice mudraca”, Fandorin se čak susreće s Holmesom i dr. Watsonom u Francuskoj gdje se skupa daju u potjeru za ozloglašenim Arsène Lupinom. Sama novela je posvećena Mauriceu Leblancu (tvorcu serijala o Arsèneu Lupinu), ali implicitno je to počast Doyleu, kako je opisano iz dvaju stajališta; s jedne strane Mase, Fandorinovog sluga i pomoćnika te s druge Holmesovog pomoćnika, dr. Watsona. Novela duplicira kombinaciju Arsène Lupin-Sherlock Holmes ("Herlock Sholmes" u Leblancovom originalu zbog tadašnje bojazni korištenja Holmesovog pravog imena a u vezi sa kršenjem autorskih prava) koju je Leblanc usvojio u nekoliko svojih kratkih priča napisanih između 1906. i 1910. U knjizi "Tajna Krunica od žada" Doyleu je posvećena čitava priča "Skarapea of Baskakovsa", koja ima direktne paralele sa Doyleovim "Basker-vilskim psom".

je njegov saputnik teško mogao držati u korak s njim“ (Akunin 2009: 184), ima uske oči koje Akunin često naziva „prorezi“. Ruski mu je jako loš i govori ga s vrlo teškim i duhovitim japanskim naglaskom¹⁴. On je više od mitskog japanskog ratnika, čini se da je više karikatura nekog junaka u japanskim *man-ga* stripovima kasnih 1960-ih koji su mahom prenaglašeni u svojim tjelesnim atributima, djeluju nepobjedivo, intelektualno su nadmoćni, i, kao što ćemo vidjeti na primjeru Fandorina, rođeni su pod sretnom zvijezdom.

Akunin također koristi ironiju kako bi okarakterizirao Fandorina. Njegovе su ‘holmesovske’ osobine samo jedna strana njegove višestruke ličnosti, u kojoj on svojim umom, ali i prenaglašenim tjelesnim sposobnostima podjednako doprinosi lovu na kriminalce:

Stvari se dodatno kompliciraju kako se svijet visoke politike s jedne strane i kriminalnog podzemlja s druge sve više isprepliću. Fandorinove avanture oduzimaju dah zahvaljujući njegovim borilačkim vještinama, dok se sve više približava rješavanju zločina i raščlanjivanju misterije [...] svojim besprijeckorno logičnim umom. Zaplet čitaocu postaje prilično zamršen, ali ga istovremeno i zadubljuje u svijet prepun sjenovitih mahinacija političara i kriminalaca. (Spero 2007)

Kroz čitav serijal njegovih misterija upravo je ovaj spoj umnog i fizičkog na čemu se temelji njegovo deduktivno rasuđivanje. Stoga je Fandorin uvijek na visini zadatka koji je pred njim. Fandorin, propituje, testira, prikuplja dokaze – sve s ciljem da dokaže svoje teorije, ali on i fizički lovi prijestupnike po cijeloj Moskvi (ali i svijetu), pritom se ne odvajajući od svog vjernog *Herstal* pištolja, a veoma često je i prerušen kako bi bio u mogućnosti da hrabro prođe u svako zločinačko leglo.

Svojom visokom i vitkom figurom (koju održava u formi gimnastikom svakog jutra), crnom kosom sa srebrenastim zaliscima, te neizostavnim 'markantnim' mucanjem¹⁵, Erast Petrovič je veoma zgodan muškarac. On vježba borilačke vještine i posjeduje veliko znanje o Japanu i japanskoj kulturi, vje-

¹⁴ U “Ljubavnici smrti” glavni ženski lik romana, Columbine, traži Masinu pomoć, u trenutku kada njegov gospodar Fandorin nije dostupan. Zajedno otkrivaju leš, za koji Masa shvata da je to leš čovjeka koji je netom ranije ubijen. Ovim saznanjem se Masa upušta u objašnjenje dokaza svoje tvrdnje, sve sa jako izraženim ruskim naglaskom čija nespretnost daje čitavom odlomak vrlo zabavan ton (Akunin 2009:186)

¹⁵ Fandorinovo mucanje je posljedica onoga što bismo danas nazvali posttraumatskim stresnim poremećajem, stanjem od kojeg Fandorin pati još od 1876. – od dana njegovog nesretnog vjenčanja s Elizavetom von Evert-Kolokotsevom. Ova osobenost dodaje šarmu ruskog detektiva, i zajedno sa strašću prema automobilima podsjeća na nedostatke ali i na interese još jednog poznatog istražitelja koji je potekao iz pera Dorothy Sayers a radi se o Lord Peteru Wimseyu.

ruje u hinduističku doktrinu o reinkarnaciji duša i ponaša se u skladu s tim. Tehničke inovacije ga zanimaju i već 1900. godine kreće iz Moskve u Pariz „na motociklu na tri točka [...] da uspostavi novi rekord udaljenosti i brzine za samohodne kočije¹⁶“ (Akunin 2009: 225). Hrabar je, pravedan i rođen pod sretnom zvijezdom: u igrama na sreću, sreća je uvijek su na njegovoj strani. Osim toga, talentovan je lingvista i zna engleski, japanski, francuski, njemački, a pomalo i bugarski i turski. Sama količina i kvaliteta njegovih talenata su neobični. Jedva da ima neku slabost¹⁷, dok su mu fizičke sposobnosti gotovo natprirodne. Čini se da je nepobjediv, baš poput superjunaka. Ovo Akunino-vo pretjerivanje u karakterizaciji Fandorina je namjerno i ironično: Akuninov izvor je James Bond, a sam autor nagovještava fizičku spremnost i agilnost Fandorina koja invocira Flemingovog slavnog špijuna. U ključnom odlomku „Državnog savjetnika“, Fandorin, slijedeći primjer japanskih nindža ratnika, izvodi trik pod nazivom "Jastreb u letu", kako bi pobjegao od počinitelja. Skoči u prazan prostor i slijeće na snijeg, omamljen, ali čitav, „sposoban da se popne na sve četiri i da se uspravi“ (Akunin 2008:228).

Na ovaj način Akunin ocrtava jedan vrlo šarmantan lik¹⁸, ali ironično oko njegova tvorca ga budno prati na svakom koraku i a njegove avanture su uvijek u sjeni taman dovoljno nagovještene prisutnosti parodije. Holmes i Bond su početak kojim Akunin vješto manipulira stvarajući u Fandorinu nježnu parodiju obojice¹⁹. Akunin rasteže svoj narativ prema rješenju slučajeva ubistva, a u njima Fandorin redovno kreće iz polazne tačke junaka. Njegova

¹⁶ U gore spomenutom intervjuu s Kristinom Rotkirch, Akunin tvrdi da je jedan od razloga kontekstuiranja njegovih priča s kraja 19. i početka 20. vijeka jeste tehnološki su napredak: „To je razdoblje *Art Nouveau*, kada se spajaju ručni i strojni rad“, (Rortkirch 2008: 13)

¹⁷ Čak i njegova obamrlost prema ljubavi, nakon tragične smrti prve žene na dan njihovog vjenčanja koja ga je još veoma mladog obilježila sijedim zaliscima, ispada da je lažna. Čitanjem njegovih avantura pripovjedanih između druge knjige (“Turski gambit”) i osme knjige (“Ljubavnica smrti”) u serijalu, vjerujemo da se Fandorin zaista ne može obezdati nijednoj ženi, uprkos nekoliko privremenih veza koje je imao. Međutim, u “Dijamantskoj kočiji”, za vrijeme njegova boravka u Japanu na mjestu ruskog diplomata u Yokohami, saznajemo da se bio strastveno zaljubio u Japanku, O-Yumi. Zatim, u romanu “Cijeli svijet je pozornica” upoznaje Elizavetu Altairskayu-Lontaine s kojom živi od 1911. do otprilike 1914. Njegova posljednja pratilja je Elizaveta Anatolovna (oko 1919).

¹⁸ Akunin ga naziva Erast, a Erasmus, na grčkom znači "ugodan". Njegovo ime također je aluzija na kratku priču Nikolaja Karamzina, “Siromašna Liza” (1799.) u kojoj plemić Erast zavodi i napušta siromašnu seljačku djevojčicu Lizu (Elizaveta) koja se zatim utapa u ribnjak na periferiji Moskve. Skoro sve žene Erasta Petroviča zovu se Elizaveta. Fandorin je ruzonizirana verzija njemačkog prezimena von Dorn, prevedeno iz njemačkog kao "trn". Detektiv je ugodne vanjštine, ali je i 'trn' u oku kriminalaca, a i pojedinih vlastodržaca.

¹⁹ Blago komičan učinak uočljiv je u njemačkom porijeklu imena našeg detektiva, koje na ruskom jeziku ima neobičan zvuk. Sama njemačka izvedenica ukazuje na zapadnjačku perspektivu koju je Akunin usvojio u stvaranju svog lika.

zgodna vanjšina i intelektualne sposobnosti sukobljavaju se s neizvjesnošću raspleta misterija. U uvodnom romanu serijala „Zimska kraljica“, Fandorin identificira krivce, ali ih ne uspijeva potpuno uništiti, i to ima enormno štetne posljedice. U „Državnom savjetniku“ 'nagrada' za njegov uspjeh je njegova ostavka u državnoj službi. U "Ahilovoj smrti" Fandorin otkriva unajmljenog ubicu, koji mu otkriva ime glavnog negativca samo trenutak prije nego što i sam umre. U „Krunidbi“ glavni negativac je upravo onaj koji našem detektivu daje tragove u slučaju kojim se priča završava.

Raskorak između nevjerovatnih Fandorinovih vještina i prolaznosti svake od njegovih brojnih avantura u kojima bi on trebao da bude nepobitni junak pridodaje njegovoj nespretnosti. Fandorinov lik je paradoksalan, a on, ironično, često izgleda kao neuspjeli superjunak:

Fandorin je naizmjenično zanimljiv i razdražujući lik. Lako se diviti njegovoj vještini u ophođenju s damama, a zasigurno se snalazi oko potjere za kočijom, no jednako tako njegov uporni, uvijek logični nagon za istinom čini ga pomalo robotičnim (anahronološkim). Nema ničeg što bi bilo čisti detektivski *noir* oko njega, za razliku od, recimo, Rebusa autora Iana Rankinova, tako da nikad nije na nivou vjerodostojnog lika. On je također majstor prerusavanja, pa može biti mnoštvo likova, a da pritom nikada nije nijedan. (Spero 2007)

No, upravo ova mana omogućava Akuninu da izbjegne klišeje u karakterizaciji svog junaka, a to pisac uspijeva upravo u ovome zagonetnom prostoru gdje privezuje svoju upornu manipulaciju britanskim klasicima detektivske fikcije – s ruskom tradicijom. Fandorin je državni službenik (čitaj: *činnovnik*), koji kao je privatni istražitelj radi samo neko vrijeme u svom životu (1891.-1904.). Karijeru započinje kao niskorangirani dužnosnik i eventualno postaje emeritus – Državni savjetnik. Međutim, od početka je jasno da on ima složen odnos sa centraliziranom moći iz Kremlja, te eventualno odbija služiti bilo kojem gospodaru. Njegov je moto: „Služim principu, a ne narodu“²⁰. Kao osoba stameno vjerna Rusiji i pravdi, kao što svjedoče političke i špijunske misterije u koje je upetljan, on odbija svaki zadatak koji bi mogao biti u suprotnosti sa njegovom slobodom ili njegovom profesionalnom deontologijom ili čak njegovim moralnim kodeksom²¹. Dakle, državni je službenik i član države, ali je

²⁰ Ovaj moto je oda Čatskijevom "Trebam biti zadovoljan samo služenjem, borba u nečiju korist je bolesna" (Служить бы рад, прислуживаться тошно), u glasovitoj komediji manira Aleksandra Gribojedova iz 1833. godine "Nevolje zbog pameti", Čin II, scena 2.

²¹ U "Državnom savjetniku" novi moskovski gubernator, princ Simeon Aleksandrovič, koji je zamijenio Fandorinog zaštitničkog princa Dolgorukojia, nudi mu mjesto glavnog moskovskog policijskog komesara, što ovaj odbija iz etičkih razloga

jedva predstavnik političkog sistema unutar kojeg radi. U dihotomiji između *mnogih i jednog*, on pokušava uvijek uravnotežiti interese Rusije sa zaštitom onih pojedinaca koji su potencijalne žrtve zločina. On osjeća maksimalno poštivanje prema pojedincu, a očuvanje nečijeg života je za Fandorina prioritet, to mu je obaveza koju mora da ispuni pod bilo kojim okolnostima²². Njegova dužnost ga gura da se čak suprotstavi ideji samoubistva, i djeluje prema sprječavanju istog kad god može²³.

Nadalje, Fandorin je ukorijenjen u ruskoj tradiciji pisanja krimića, ali istovremeno je obdaren nezavisnošću te ličnom slobodom, ali i poštovanjem pojedinca, a sve ovo je prototipno obilježje istražitelja zapadnjačke kriminalističke fikcije²⁴. Akuninov protagonist doista duguje mnogo ruskoj ali i britanskoj liniji detektiva, ali njegov stvaralac izvrće obje tradicije naglavačke kroz prizmu ironije i parodije koja vreba iz prikrajka, te na taj način izmišlja svjež i jedinstven lik koji, riječima Marcela Berlinsa, “nemoguće herojski“. (Berlins 2009).

3. KULMINACIJA: PROBLEMATIZACIJA DOBRA I ZLA I ALUZIJE NA DRUGA KNJIŽEVNA DJELA

Erast Petrovič Fandorin, kao čovjek čvrstih moralnih načela, često djeluje u kontekstima u kojima je dihotomija dobra i zla namjerno ostavljena dvosmislenom. Akunin, opetovano u svojim intervjuima, kaže da voli testirati svoje ideje na svojim likovima i često izražava vlastita uvjerenja kroz svoje zlikovce²⁵. U njegovim romanima velika je vjerojatnoća da ćemo pronaći negativce koji su motivirani idejama koje su u osnovi razumne. U drugom romanu serijala, „Turski gambit“, koji je špijunska misterija kontekstuirana tokom rusko-turskog rata 1877.-1878., Fandorinov protivnik je turski špijun, Enver-efendi koji je prerušen u francuskog novinara u Zapadnom odredu Ruskog fronta koji je vodio rat neposredno na Balkanu. Akunin manipulira poviješću da bi sapleo svoju špijunsku misteriju oko fiktivnog telegrama upućenog Ruskom frontu a koji bi trebao dovesti do sloma Rusije u ratu. Fandorin otkri-

²² Izuzetak ovoga je sudbina gospodina Sotskija koja ga je udesila u noveli “Dekorater” koja je dio knjige “Posebni zadaci”, (Akunin 2007:334)

²³ Vidi „Ljubavnica smrti“

²⁴ U tom pogledu, Fandorin nalikuje inspektoru Maigretu autora Georgesa Simenona. No, ovo je više slučajnost nego namjerna lijepa gesta prema Simenonu. Ovakve dvije tipologije detektiva vrlo su različite u karakteru, psihološkom profilu i interakciji s drugim osobama. Maigret jedva funkcionira kao izvor za Fandorina no Akunin je Simenonu svejedno posvetio jednu priču (“Iz života drvosječa”) u knjizi serijala “Krunica od žadnih perli”

²⁵ Vidi intervju Tibora Fishera sa Akuninom na londoskom sajmu knjige 2011: https://www.youtube.com/watch?v=FlxM19w_gzs

je krivca, koji se ne predaje Rusima već se bori do samog kraja. Zlikovac uzima taoca - mladu ženu Variju Suvorovu, koja je na frontu u potrazi za svojim zaručnikom, ruskim vojnikom. Klimaks romana se odvija u trezoru u kojem se Enver uspije zatvoriti sam sa Varijom, ostavljajući Fandorina i nekolicinu drugih likova sa druge strane vrata. Akunin koristi ovu napetost u građenju zavjere kako bi dopustio Enveru da pojasni svoja ubjeđenja:

Naš spas vidim ne u revoluciji, nego u evoluciji [...] Snagu razuma i tolerancije moramo ojačati sve dok ne prevagnu ... A gdje prevladava razum i tolerancija? [...] Mislim na one zemlje, u kojima čovjek uči poštovati sebe i druge, ne batinati druge dok se ne slože, nego ih uvjeriti argumentima da podrže slabe i da tolerišu one koji misle drugačije od njih samih. Ah, kakvi se samo obećavajući procesi vode u zapadnoj Evropi i Americi! Ja ih ne idealiziram ... ali oni idu u pravom općem smjeru [...] Danas vaša neizmjerljivo moćna država [Rusija] predstavlja glavnu opasnost za civilizaciju. (Akunin 2005a: 200-201)

Enver-efendi ima progresivan i prozapadnjački pogled na budućnost evropske civilizacije koji koči, prema njegovom mišljenju, zaostala Rusija. Prozapadni Fandorin – i Akunin s njim – teško da bi mogli da se ne slažu s njim. Međutim, turski špijun spreman je „namjerno žrtvovati Otomansko carstvo kako bi se odbila Ruska prijetnja čovječanstvu“ (ibid.). Odbijanje 'prijetnje' nema samo kulturne i političke implikacije već također i društvene i moralne posljedice: špijun ubija nekoliko ljudi da ostvari svoj plan. Ideja djeluje razumno no sredstva su neprihvatljiva, i zbog toga ga progona Fandorin²⁶. No, Enver služi svome cilju i to dobro, pa ga Akunin oslobađa od poniženja predaje neprijatelju. Zapravo autor mu daje dašak dostojanstva: Enver puca u sebe. Na kraju, kada se potpiše mir i rat okoča, Erastu Petroviču u ustima ostaje gorki okus poraza. On napominje: „Mir je isuvuše dobar [...] Evropa ga neće prepoznati. Enver je svoj gambit izveo savršeno, a ja sam izgubio igru²⁷“ (Akunin 2005a: 209). Krivac je otkriven i 'odstranjen' iz radnje; red je nanovo uspostavljen, ali Akunin zamagljuje liniju moralnog dualizma i okreće inače dobro zatvorene etičke granice klasičnog detektivskog štiva u paradoks: 'Do-

²⁶ Akunin izgrađuje sličan lik Greena u “Državnom savjetniku”. Green je terorista i član partije Volja naroda, koja je doista postojala u Rusiji u periodu 1879.-1883. Ta stranka je imala za cilj dobiti carske demokratske reforme od Cara, uključujući saziv Ustavotvorne skupštine koja bi sačinila Ustav, uvođenje općeg biračkog prava, kao i slobode govora, štampe i javnog okupljanja. Međutim, sredstva koja su koristili za postizanje svojih ciljeva bila su vrijedna prijekora.

²⁷ 'Gambit' se odnosi na politički manevar kojim se računa dobivanje prednosti ali je istovremeno i pojam iz šaha u kojem igrač žrtvuje figuru (obično pijuna) zarad dobivanja prednosti te je stoga Fandorinova metafora igre ovdje prikladna.

bro' pobjeđuje, ali se osjeća poraženim i na pogrešnoj strani povijesti. 'Zlo' je poraženo i uklonjeno ali autor odaje počast njegovoj hrabrosti i senzibilitetu njegovog položaja, čime dovodi u pitanje dijalektiku između junaka i antijunaka, i na kraju, između Dobra i Zla.

Ovakva 'moralna' nesigurnost utiče na narativne strukture nekih misterija iz serijala o Fandorinu, kao i na zaplete njihove radnje. To stvara obrazac na kojem se britanska i ruska tradicija pisanja krimića spajaju kako bi stvorile svijet fikcije o detektivskim misterijama koji je neobičan za obje te kulture. Primjer za to je „Ubistvo na Levijatanu“, 'najengleskiija' Akuninova detektivska priča iz serijala. Bogati engleski lord i njegove sluge ubijeni su u Parizu, a kip indijskog boga Šive zajedno sa misterioznim šalom, nestaje iz njegove sobe. Zlatna značka, ostavljena u lordovoj sobi, vodi Papa Gauchéa, francuskog inspektora koji po službenoj dužnosti istražuje slučaj, na prvoklasni parni broda, „Levijatan“, koji će se isploviti iz Southamptona u Calcuttu. Inspektor okuplja deset putnika kojima nedostaje značka u veliki brodski salon. Svi su oni raznih nacionalnosti i svako od njih je potencijalni osumnjičeni. „Levijatan“ postaje mjesto radnje: zaplet se razvija na brodu. Očigledni temelji na kojima je satkana ova misterija su Agatha Christie („Misterij plavog voza“, „Ubistvo na Orijent Ekspresu“, i „Smrt na Nilu“) te Wilkie Collins („Mjesečev kamen“). Od njih Akunin posuđuje razne komponente a glavna je hermetički plan koji predviđa da se ključni događaji odvijaju u zatvorenom prostoru. Drugi je tipologija likova: radi se heterogenoj skupini ljudi, različitih društvenih slojeva, različitih nacionalnosti, jezika i kultura. Raznolikost podstiče međukulturalne predrasude, sukobe i nesporazume. Treći element je broj djeljenih stilskih i tematskih detalja koji ojačavaju očitu povezanost engleskih romana s ruskim²⁸. Četvrta veza između „Ubistva na Levijatanu“ sa svojim britanski prethodnicima je strukturni obris same priče. Smatra da je zločin počinjen (dijelom) iz ličnih razloga (pljačka), mali je broj osumnjičenih poznat čitatelju, junak, koji je čist od svake sumnje, uspješno istražuje zločin, otkriva počinitelja i rješava misteriju što za posljedicu ima ponovno uspostavljanje postojećeg poretka stvari.

Akunin je odabrao tipičan kraj detektivskih romana u pretposljednem poglavlju, samo da bi ga u sljedećem opozvao. Zapravo, Akuninova misterija ima rješenje u dvije faze. U prvoj, Fandorin otkriva počinitelja zločina, čovjeka po imenu Renier, kojeg je potom ubija policijski inspektor Papa Gauché. Zločinac je uklonjen iz narativa, a red je naizgled ponovo uspostavljen. Međutim, ovo je rješenje privremeno, jer saznajemo da je istinski glavni zločinac

²⁸ Marcia Morris je posvetila čitav esej na tu temu: „Canst Thou Draw Leviathan with a Hook?: Akunin Collides and Colludes with Collins and i Christie“, u knjizi „Clues: Journal of Detection“, 28.,2010.

niko drugi do Renierova supruga, lukava i krvoločna Marie Sanfon, poznata belgijska zločinka koja je putovala brodom pod krinkom. U ovom drugom i zaključnom dijelu, Erast Petrovič potpuno rješava misteriju, ali Sanfon ukazuje na to da nema apsolutno nikakvih dokaza protiv nje. Jedino što joj prijete je kratka zatvorska kazna za pokušaj ubistva jednog od putnika – događaj je to kojem su ostali putnici svjedočili. Na ovu situaciju Fandorin primjećuje: „Za to će se naći olakšavajuće okolnosti: privremena ludost, šok, trudnoća [...] biti će apsolutno nemoguće dokazati bilo šta drugo. Uvjeravam vas, Marie Sanfon će vrlo brzo opet biti na slobodi“ (Akunin 2005b: 222). U ovom 'dvostrukom završetku', 'englesko' zatvaranje radnje je samo prividno. Akunin ga je zakomplikirao u finalom zapletu, gdje za zločinca nema (adekvatne) kazne. Čini se da se autor odlučio na rješenje u 'ruskom stilu'. Dakle, dok je kazna sekundarna rehabilitaciji u ruskom krimiću, u Akuninovom „Ubistvu na Levijatanu“ sam autor čini iskorak: krivac potpuno izbjegava i kaznu i rehabilitaciju: data joj je sloboda. Red stvari nije ponovo uspostavljen, nije predviđena nikakva kazna za počinitelja a iskupljenje nije moguće. U takvom totalnom odbijanju, Akunin negira žrtvi bilo kakvo obeštećenje, počinitelju bilo kakvu reintegraciju u društvo, a sam čitatelj je uskraćen za katarzično rasterećenje koje mu obično bude nagrada na kraju krimića. Pisac zaobilazi ono što bi bilo tradicionalno 'englesko rješenje' za zaplet krimića, kako bi aludirao na nihilistički *à la russe* rasplet (Gresta 2015:8)

Akuninove aluzije na drugu književnosti ali i druga djela nipošto ne prestaje ovdje. Prema riječima samog autora, on je pomiješao nekoliko najmilosrdnijih junaka ruske književnosti kako bi oblikovao lik Erasta Fandorina. (Lannin 2001). Jedan od tih junaka je i Čatski iz "Nevolja zbog pameti" Aleksandra Gribojedova, od kojeg Fandorin nasljeđuje svoj osjećaj dužnosti: "Služim principu, a ne narodu"²⁹. Ostali junaci na kojima se zasniva Erast Fandorin su Andrej Bolkonski (iz „Rata i mira“ Lava Tolstoja), princ Miškin (iz „Idiota“ Fjodora Dostojevskog) i Pečorin (iz „Junaka našeg doba“ Mihajla Ljermontova) (ibid.) Akunin je istakao da dok piše "planira radnju uzduž romana "Ostaci dana" Kazua Išigura"³⁰. Siroče Senka, pripovjedač „Ljubavnika smrti“, jasno se temelji na Dickensovom „Oliveru Twistu“ (na što ukazuje i podnaslov tog romana: dikensijanska priča)³¹. Nadalje, čitajući Akuninov serijal uočljivo je da je čitav prvi svezak „Dijamantne kočije“ složena aluzija je na „Mladog kapetana Rybnikova“ Aleksandra Kuprina, a uvodna rečenica „Zimske kraljice“ jasna je referenca na „Majstora i Margaritu“ Mihajla Bul-

²⁹ Vidi fusnotu 21.

³⁰ Vidi intervju koji je Boris Akunin dao za NPR „All things considered“ 31.07.2000. <https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=1080177>

³¹ Vidi „Ljubavnik smrti“ (2010.)

gakova. Suptilnija je, pak, aluzija na Tolstojevu „Anu Karenjinu“, budući da roman „Zimska kraljica“ počinje samoubistvom 1876. godine, tačno iste godine u kojoj se Karenjina baca pod voz. Primjetili smo da se još jedna aluzija na „Anu Karenjinu“ može se naći u „Pikovom dečku“ (noveli koja je dio „Posebnih zadataka“), gdje Fandorinova ljubavnica, grofica Opraksina, ima isto ime, (Ana Arkadijevna) kao i sama Ana Arkadijevna Karenjina. Nadalje, u knjizi „Ubistvo na Levijatenu“ jedan od novinskih fragmenata potpisuje G. du Roy, a to je aluzija na novinara Georges-a Duroy-a iz „Bel Amija“ Guy de Maupassanta. U „Ahilovoj smrti“ spominje se da je unajmljenog ubicu Achimasa potajno angažirala talijanska vladu za ubistvo anarhista zvanog "Šakal" koji planira ubiti kralja Umberta – a sam Achimas prilično je sličan unajmljenom ubici zvanom "Šakal" koji planira ubiti Charlesa de Gaullea u „Danu šakala“ Fredericka Forsytha. Nadalje, Achimasova životna priča je aluzija na Ahila iz „Ilijade“ te događaji opisani u drugom dijelu romana jako aludiraju na to Homerovo kapitalno djelo.

Svaki od Akuninovih romana, kao što je istaknuto, predstavlja jedan p o d ž a n r kriminalističke fikcije. u „Zimskoj kraljici“ opisano je kako Erast Petrovič postao siročić u dobi od devetnaest godina. Nikad nije poznao majku, a otac mu je, ogrezavši u igrama na sreću, umro u bankrotu, ostavljajući mu samo dugove³². Fandorin je bio prisiljen napustiti školovanje na moskovskom univerzitetu i zaposliti se u moskovskoj policiji kao nižerangirani činovnik. Ovako skroman početak jedne veoma plodne karijere istražitelja ali i uzbudljivog života pustolova Erasta Petroviča više zvuči kao skromni početak bajke gdje se protagonist penje polahko društvenom ljestvicom s dna prema vrhu a Akunin je svom junaku omogućio neslućeno sadržajnu karijeru. Budući da se događaji u „Zimskoj kraljici“ događaju u proljeće 1876. (kad Akunin kaže da je Fandorinu dvadeset), to nam govori da je Fandorin rođen nekada 1856.³³.

³² Fandorin je nevjerojatno sretan u kockanju bilo koje vrste. Vjeruje da mu je taj neprocjenjivi dar došao zbog tragičnih okolnosti: nakon što mu je otac, upropastivši porodicu zbog svoje ovisnosti o kocki, umro od srčanog udara.

³³ Dalji naputci o Fandorinovom porijeklu dati su u jednom sasvim drugom romanu, Akuninovu „Altyn Tolobasu“, koji skupa sa još tri romana koja su kontekstuirani u moderno vrijeme opisuju avanture Fandorinovog unuka Nicholasa. U ovom drugom serijalu, koji je nastavak originalnog, o kojem je ovdje riječ, Akunin piše o tome kako je kapetan Cornelius von Dorn, njemački konjanik, ušao u Rusiju cca. 1680. Naš junak Erast Fandorin predstavlja 8. generaciju koja potječe od Corneliusa, njemačko ime von Dorn je u 18. stoljeću rusificirano u Fondorin, a kasnije u 19. stoljeće u Fandorin. Serijal knjiga Nicholasu Fandorin (koji je unuk Erasta Fandorina i savremeni britanski historičar): i sadrži sljedeće naslove: 1. „Altyn Tolobas“ / „Алтын-толобас“ (2000) u kojem Nicholas posjećuje Rusiju 1995. godine kako bi istražio artefakte koje je ostavio njegov predak Cornelius von Dorn, njemački vojnik u službi ruskog cara u 17. stoljeću. Corneliusova priča ispričana je u naizmjeničnim poglavljima.

U ovome romanu, koji je Akuninova prototipična *m i s t e r i j a z a v j e r e*, Fandorin se zaljubljuje u sedamnaestogodišnju djevojku Elizavetu von Evert-Kolokotsevu, koju upoznaje dok istražuje svoj prvi slučaj. Na njihov dan vjenčanja, ubijena je bombom sakrivenom u paketu koja je bila upućena samom Fandorinu. U trenutku eksplozije Fandorin je bio u potrazi za osobom koja je dostavljala bombu i na taj način samim čudom (rekli bismo, svojom neobjašnjivom srećom) pobjegao bez fizičke povrede. Trauma gubitka nevjestice na dan vjenčanja dovodi ga do doživotnog mucanja i preuranjeno osjedjelih zalizaka na sljepoočnicama.

U „Turskom gambitu“, koji je, kako rekosmo, Akuninovo viđenje *š p i j u n s k e m i s t e r i j e*, Fandorin je zadužen za otkrivanje turskog špijuna tokom rata između Rusije i Osmanskog carstva. Nakon što šifrirana vojna poruka biva misteriozno izmijenjena, davajući Turcima stratešku prednost, Fandorinu, tadašnjem agentu Trećeg odjela (ruska tajna policija), naređeno je da pronade turskog špijuna prije nego što se nanese veća šteta ruskoj vojsci. Po povratku, naš junak traži da bude stacioniran na što udaljenijem mjestu i postaje drugi tajnik ruske ambasade u Japanu. Otisnuvši se u Japan brodom „Levijatan“ Fandorin isplovljava upravo iz Konstantinopola (današnji Istanbul) poslije svježe riješene misterije u „Turskom gambitu“ no upravo tada slijedi gore pomenuto „Ubistvo na Levijatanu“, Akuninova oda *A g a h t e C h r i s t i e – t i p u m i s t e r i j e*. Fandorinove avanture u Japanu detaljno su opisane u drugom dijelu „Dijamantske kočije“, *e t n o g r a f s k e m i s t e r i j e*, kao i u priči „Shigumo“ koja se nalazi u zbirci „Krunica od žadinih perli“ a koja služi kao svojevrsni *post scriptum* „Dijamantskoj kočiji“. U Japanu Fandorin spašava život propalom *yakuza* mafijašu Masi koji u znak zahvalnosti postaje njegov vjerni sluga do kraja serijala. Fandorin uči borilačke vještine, uključujući *ninjutsu* i *ju jitzu*, i svakodnevno trenira s Masom. Iako mu je to nepoznato, Fandorin je začeo dijete s Japankom O-Yumi tokom veoma kratke, ali burne ljubavne veze. Erast Petrovič tragično nikad ne sazna da je njegova ljubavnica (a skupa s njom i njegov sin) preživjela užase s kojima se susreo u Japanu iako su neki letimički prikazi njihovog života opisani u romanu.

2. „Vannastano štivo“ / „Внеклассное чтение“ (2002). koji se bavi Nicholasovim pustolovinama u Moskvi 2001. godine a koje ispričane paralelno s pričom o 7-godišnjaku koji je uvučen u regicidni zaplet na kraju vladavine Katarine Velike.

3. „F.M.“ (2006). U kojem Nicholas traži izgubljeni rukopis Dostojevskog koji je fiktivni originalni nacrt „Zločina i kazne“, a koji je tobože originalno bio napisan kao detektivski roman.

4. „Sokol i lastavica“ / „Сокол и Ласточка“ (2009). u kojem Nicholas i njegova tetka iz Velike Britanije traže blago po Karibima.

U knjizi „Ahilova smrt“ Akunin pristupa svojoj verziji m i s t e r i j e o n a j m l j e n o m u b i c i sa Fandorinovim povratkom u Rusiju iz Japana. Na samom povratku naš junak saznaje da je njegov stari prijatelj general Mihajl Sobolev („ruski Ahil“ iz „Turskog gambita“) gnusno ubijen. Sobolev je pronađen mrtav u istom hotelu u kojem je, nakon povratka iz diplomatske službe u Japanu, odsjeo i sam Fandorin. Nakon razgovora s generalovom svitom koja uporno prešućuje važne informacije Erast Petrovič posumnja u ubistvo. On stoga ulazi u službu moskovskog gubernatora, kneza Dolgorukija (fiktivna verzija Vladimira Dolgorukova) pa se uzdiže iz reda kolegijalnog sekretara u rang kolegijanskog savjetnika tokom 1876. do 1891³⁴. U „Državnom savjetniku“, koji je p o l i t i č k a m i s t e r i j a smještena u 1891. godinu, sam Fandorin biva optužen za ubistvo visokog dužnosnika generala Khrapova. Nakon što spere ljagu sa svoga imena, nudi mu se posao glavnog moskovskog policijskog komesara, ali ga on odbija isprovociran politikom koja se vodi u Kremlju te odustaje od čitave javne službe i postaje privatni istražitelj. Potom odlazi u Ameriku da studira inženjering na MIT Univerzitetu u Massachusettsu 1895., kako je saznajemo iz zbirke priča „Krunica od žadinskih perli“. U „Krunidbi“, Akuninovoju m i s t e r i j i v i s o k o g d r u š t v a, se Erast Petrovič ponovo vraća u Rusiju i to baš na vrijeme kako bi spriječio da se dogodi međunarodni skandal za vrijeme krunisanja ruskog cara Nikole II 1896. Nikolinovog četverogodišnjeg rođaka Mihajla oteo zloglasni ali istovremeno misteriozni superkriminalac dr. Lind³⁵ koji zahtijeva krunski dijamant sa kraljevskog žezla kao otkupninu. Odsustvo dijamanta u žezlu stvorilo bi međunarodni skandal no Fandorin, sada privatni detektiv, pratio je Linda ranije još od Amerike do Rusije i spreman je pružiti svoju pomoć carskoj porodici.

Interesantno bi bilo napomenuti da se u dva slijedeća romana u nizu, „Ljubavnica smrti“ i „Ljubavnik smrti“ radnja dešava istovremeno u Moskvi 1900. godine. „Ljubavnica smrti“ je d e k a d e n t n a m i s t e r i j a ispričana iz perspektive Columbine, debitantakinje u moskovskom društvu porijeklom iz Irkutska, čija opsjednutost dekadentnom literaturom i sentimentalnom prirodom prijete da postane kobna po njen život. Tema romana je aluzija na književni ciklus Roberta Louisa Stevensona pod naslovom „Klub samoubica“. Radnja d i k e n s i j a n s k e m i s t e r i j e „Ljubavnik smrti“, kako napomenusmo, dešava se paralelno, no ispričana je iz gledišta siročeta Senke, dječaka iz ozloglašene četvrti Kitrovka, koji je umješan u vrlo opasne kriminalne radnje. Fandorin i Masa u Moskvi istražujući klub samoubica (tema „Ljubavnice smrti“) nude svoju pomoć nevoljkom Senki. Zanimljiv je dakako

³⁴ rangovi XIV i VI u Tabeli ruskih činova.

³⁵ Akuninova verzija Doyleovog zloglasnog profesora Morijartija.

Akuninov eksperiment ovdje budući da dio i jednog i drugog romana ima dijelove gdje je Erast Petrovič potpuno odsutan (u bilo kojem od dva romana na mjestima gdje ga nema on se zapravo nalazi u onom drugom) pa tek iščitavanjem oba romana dobiva se potpuna slika o Fandorinovom kretanju 1900. godine po Moskvi. Nekoliko godina kasnije, 1905. Fandorin štiti Transsibirsku željeznicu od japanskih sabotera tokom rusko-japanskog rata gdje se događaji iz prvog dijela „Dijamantske kočije“ vraćaju i upotpunjuju čitateljevo znanje o godinama provedenim u Japanu.

Nakon „Dijamantske kočije“ slijedi zbirka priča „Krunica od žadinskih perli“ koja sadrži sedam kratkih priča i tri novele koje su odreda posvećene po jednom velikom piscu detektivskog žanra. Ova zbirka služi da bi se upotpunila hronologija Fandorinovog života, o čemu će biti riječi kasnije. „Planeta voda“ je još jedna (znatno manja) zbirka avantura o Fandorinovim podvizima. „Planeta voda“ sastoji se od tri novele koje također upotpunjuju život sada već starijeg Fandorina, a i o ovoj zbirci će biti riječi naknadno. Radnja idućeg romana u ovome nizu, „Cijeli svijet je pozornica“, Akuninove t e a t r a l n e m i s t e r i j e se odvija u Moskvi 1911. godine. Neko prijeti glavnoj glumici pozorišta „Noina arka“, Elizi Altairskayi-Lointaine. Zanosna glumica isprva otkriva zmiju u buketu koji je dobila od obožavatelja. Tada svi muškarci, koji je vole, ili nasilno umiru ili bivaju brutalno ubijeni. 55-godišnji Fandorin pokušava istražiti ovu misteriju i pomoći Elizi, ali u se u nju smrtno zaljubljuje. Da bi stekao Elizino povjerenje (ali i njenu nakolonost), piše dramu za pozorište u kojem Eliza treba da igra glavnu ulogu. Fandorin sve teže usmjerava svoju inače hladnu glavu na misterioznog zločinca dok ga ljubav prema glumici sve više zarobljava. Na ovaj roman se naslanja naredni, „Crni grad“, Akuninova rendicija p o l i t i č k o g t r i l e r a, je preposljednji roman serijala, a roman je to o avanturama Fandorina u azerbejdžanskom gradu Baku (središtu naftne industrije tadašnjeg Ruskog carstva), prije Prvog svjetskog rata. Neprijatelj našega junaka jedan od glavnih vođa revolucionarnog pokreta, koji je zadužen za financiranje "Partije".

Posljednji Akuninov roman serijala, „Ne govoreći zbogom“ govori o posljednjim avanturama Fandorina a radnje se dešava u veoma turbulentnom periodu ruske historije između 1918. i 1921. Aluzije na konačnu sudbinu Erasta Petroviča objavljene su u „Altyn Tolobasu“, potpuno odvojenom serijalu o Fandorinovom unuku a dodatni detalji su dati u posljednjem objavljenom romanu o serijalu o Erastu Fandorinu prigodno naslovljenom „Ne govoreći zbogom“. Kasno u životu Erast Petrovič se ponovo oženi i dobiva sina Aleksandra. Aleksandar je rođen u prognanstvu u Londonu 1920. godine, a majka mu je napustila Rusiju 1919. dok je još bila trudna, što implicira da je Erast Fandorin umro iste te godine u nemirima ruskog građanskog rata. Aleksan-

drov sin Nicholas Fandorin rođen je oko 1960. godine i s njim se (iz pepela propalog Ruskog carstva) rađa i novi serijal o Fandorinovom nasljedniku koji je potpuno kontekstuiran u modernom dobu.

4. PERIPETIJA: POVEZIVANJE NITI U RASPRŠENOM AKUNINOVOM NARATIVNOM PLETIVU

Akuninovo eksperimentiranje sa žanrovima i podžanrovima detektivske fikcije se izliva i na polje dramske umjetnosti. Od autora serijala o Fandorinu je ruski dramatičar Aleksey Borodin 2006. godine naručio eksperimentalnu dramu sa Fandorinom te je Akunin isporučio dramu „Jing i Jan“, koja je originalna predstava za moskovsku publiku sa Erastom Petrovičem kao glavnim likom. Sa podnaslovom „Teatrični eksperiment“ ova drama sadrži 'bijelu' i 'crnu' verziju. Kad umre ruski bogataš, Fandorina se dovodi da protumači neke tačke u testamentu preminulog. Nakon ubistva nekoliko likova, Erast Petrovič (naravno, uz pomoć vjernog sluga Mase) je prisiljen da koristi svoje vještine istražitelja. 'Crna' i 'bijela' verzija dovode do dijametralno suprotnih rezultata istrage, zbog nekih manjih promjena u dokazima nađenim na početku drame. Ovaj komad je zapamćen i po komičnom elementu koji donosi Masino više nego ograničeno znanje ruskog jezika – jadnik je počeo prepisivati ruske riječi iz rječnika, ali je stigao samo do slova "D".

Akuninovo eksperimentiranje se može također osjetiti u tipografiji koja je zastupljena u njegovom serijalu o Fandorinu budući da on koristi tipografiju kako bi naglasio priču koju pripovjeda. Tako će novinski članci u „Turskom gambitu“ biti u različitim fontovima a otići će tako daleko da poglavlja u „Smrti na Levijatanu“ koja su napisana iz perspektive Japanca rotira na devedest stepeni kako bi time dao iluziju tradicionalnog japanskog pisma³⁶. Još jedan način Akuninovog eksperimentiranja jeste ranije pomenuto korišćenje historijskih konteksta za svoje radnje. Ranije smo pomenuli rat između Rusije i Otomanskog carstva 1877.-1878. kao pozadinu za „Turski gambit“, no lik koji je u tome romanu posebno 'zasijao' je 'ruski Ahil' Mihajl Skobelov (historijski poznat kao 'Bijeli general') – lik čija je smrt tema jednog posve drugog romanu serijala – „Ahilova smrt“. Slično tome, krunisanje cara Nikole II kao i Kodinska tragedija³⁷ su pozadina „Krundibe“. Akunin upravo koristi praznine u znanju o ovim historijskim ličnostima i događajima kako bi stvorio atmosferu za svoje romane misterije. U ovoj posebnoj klimi stvara se jedna

³⁶ Ovaj efekat je izbjegnuto u američkim izdanjima romana „Smrt na Levijatanu“

³⁷ Ljudski stampedo koji se dogodio 30.05.1896. na polju Kodinka u Moskvi, tokom svečanosti nakon kruniranja posljednjeg ruskog cara Nikole II. Ova tragedija je rezultirala smrću 1389 ljudi.

opća defamiliarizacija stvarnosti koju autor slika iznimno uvjerljivo te unutar nje on ispunjava praznine svojom fikcijom.

Između „Ahilove smrti“ i „Državnog savjetnika“ Akunin je smjestio petu knjigu serijala „Posebni zadaci“ koja se sastoji od dvije novele u kojima je također oslikana veoma posebna atmosfera u pozadini historijskih činjenica koje su poznate ali istovremeno ogrnute plaštom misterije. Dvije novele u ovoj knjizi se veoma razlikuju: „Pikov dečko“ i „Dekorater“ se ‘dešavaju’ za vrijeme Fandorinove službe kao Zamjenik za Posebne zadatke (otuda ime za knjigu). Fandorin je stekao reputaciju istražitelja koji je riješio mnoge zamršene slučajeve i svi su uvjereni da on može da prozre svakog čovjeka i prodre do svake, pa i najskrivenije tajne. Stoga je uzet u službu moskovskog gubernatora kneza Dolgorukojja. U „Pikovom dečku“, m i s t e r i j i o p r e v a r a n t u, čija se radnja dešava u Moskvi 1886. Fandorin biva opasno ugrožen, a uvijek sabrani detektiv je bijesan i snuje osvetu sa asistentom Tulipovim. Naime, u Moskvi se pojavio virtuozan prevarant Momus čija je žrtva postao ne samo knez Dolgurukoi (okrao ga je Momsen i osramotio pred cijelom Moskvom) nego i sam Fandorin. Još bi nekako naš istražitelj prešao preko toga što ga je Momsen prevario i pokrao, ali pokupio je lopov i gotovo cijelu garderobu i sve dragocjenosti Fandorinove ljubavnice, grofice Ane Arkadijevne Opraksine. Pritom, da šamar jače žari, Momsen je u Fandorinovu kuću ušao predstavivši se kao grofičin prevareni muž, i na kraju, kad mu je ‘počistio’ kuću, ostavio mu je svoj prepoznatljivi potpis – kartu Pikova dečka.

Samo par godina kasnije u noveli „Dekorater“, m i s t e r i j i o s e r i j s k o m u b i c i, Fandorin i Tulipov love serijskog ubicu za kojeg postoje ozbiljne indicije da se radi o legendarnom Džeku Trbosjeku. Akunin u „Dekorateru“ slika veoma jezivu Moskvu po receptu na magloviti i sumorni London, a Trbosjek (za kojeg slovi da ili nije prestao ubijati prostitutke pa je pobjegao u Rusiju ili ga neko tamo detaljno oponaša) ubija po najporočnijim moskovskim četvrtima na isti način kao što je ozloglašeni britanski rasparač harao po Londonu. Leševi se gomilaju, a u Moskvu za koji dan iz Petrograda treba doputovati Njegovo Carsko Veličanstvo pa bi se dugoočekivani posjet mogao pretvoriti u potpunu katastrofu. Fandorin je pred izazovom s kojim ne mogu izići na kraj sve moskovske policijske divizije. “Posebni zadaci” služe kao jedan tom serijala kojim Akunin daje dvije dijametralno oprečne novele: jednu sa vedrijim tonom koja se tiče prevaranta i koja ima komičke elemente i jednu sa mnogo jezivijim tonom (i veoma tragičnim krajem) u kojoj Fandorin istražuje jednog od najkravijih zlikovaca iz svijeta književnosti (i filma). Akuninovo balansiranje ovako suprotnih sentimenata je za vrijedno pohvale:

Akunin drži osjetljivu ravnotežu između djetinjastog igranja sa žanrovskim konvencijama i njihovog korištenja kako bi stvorio jednu mješavinu znatiželje i tjeskobe poznate kao ‘napetost’. Ta se čarolija može veoma lako urušiti ako se čitatelja prečesto podsjeti da čita – knjigu; tada bi iluzija života izgubila svoju punoću i postala poput "tamne siluete" jednog lika u prozora koja izgleda kao da je izrezana makazama i zalijepljena na sivi papir." (Lourie 2003)

Sa zbirkom priča i novela „Krunica od žadinskih perli“ Akuninu je uspjelo da 'kruniše' svoj detektivski korpus praveći još jedan iskorak u odnosu na ovakvo balansiranje ozbiljnog tona i razbibrige koje je demonstrirao u “Posebnim zadacima”. Autor je to učinio veoma efektivnim postmodernističkim problematiziranjem nekih od najpopularnijih detektivskih priča i romana koji su miljenici širokih masa. Od ‘starih’ majstora koji su mješali detektivski žanr i misteriju poput Edgar Allan Poea i Washington Irvinga, preko minulih majstora ovog žanra kao što su Patricija Hightsmith i Robert van Gulik, nezaobilaznih britanskih uticaja Arthur Conan Doylea i Agathe Christie pa sve do pisaca koji su bili istovremeno ‘čisti’ detektivski žanr kao Georges Simenon, i, nadalje omiljena mješavina historije, misterije i detektivskog žanra – kao što je Umberto Eco³⁸.

Akuninov pristup svemu ovome je više nego očigledna aluzija na svakog od ovih pisaca i njihova kapitalna djela u svakoj od svojih sedam kratkih priča i tri novele. Sve one skupa koje tvore zbirku priča „Krunica od žadinskih perli“³⁹ a svaka je posebno posvećena po jednom od ovih pisaca ponaosob.

³⁸ Akunin posvećuje svakome od ovih velikana pisane riječi po jednu priču ili novelu sa naznakom.

³⁹ U Njemačkoj je Akuninova „Krunica od žadinskih perli“ objavljena u dva toma: “Tajna krunice od žada” (*Das Geheimnis der Jadekette*) i “Leopardova orglica” (*Das Halsband des Leoparden*).

³⁹ Ova zbirka upotpunjuje Akuninovu hronologiju serijala. Svi Akuninovi romani i novele u serijalu o Erastu Fandorinu imaju sljedeću hronologiju:

1.	“Zimska kraljica”	1876.
2.	“Turski gambit”	1877.
3.	“Ubistvo na Levijatanu”	1878.
4.	“Dijamantska kočija” (drugi dio)	1878. (jedna knjiga podijeljena u dva dijela)
5.	“Ahilova smrt”	1882.
6.	“Pikov dečko” (zbirka “Posebni zadaci”)	1886.
7.	“Dekorater” (zbirka “Posebni zadaci”)	1889.
8.	“Državni savjetnik”	1891.
9.	“Krunidba”	1896.
10.	“Ljubavnica smrti”	1900. (radnja se odvija istovremeno sa
	“Ljubavnikom smrti”	
11.	“Ljubavnik smrti”	1900. (radnja se odvija istovremeno sa
	“Ljubavnicom smrti”	

Istovremeno svaka od njih sadrži pokoji narativni prevrat koji svaku od njih čini jedinstveno 'akuninovskom'. Kao što smo mogli do sada primjetiti,

Akunin se iskazao kao veliki majstor kontekstualiziranja radnji svojih romana i novela iz serijala o Fandorinu unutar sociopolitičkih konteksta u kojima bi njegov lik popunio historijske praznine u glavama njegovih čitalaca ali istovremeno popunio i hronologiju između radnji u ranije spomenutim romanima serijala. U priči „Shigumo“, posvećenoj japanskom piscu Sanyutei Enchou, na primjer, Akunin otvara svoju zbirku s Fandorinom koji za vrijeme svoje diplomatske službe u japanskom gradu Yokohama gdje istražuje smrt bivšeg kolege i japanski misticizam koji joj je kumovao u pozadini nemilih događaja iz „Dijamantske kočije“. Baš kao što priča „Shigumo“ slijedi „Dijamantsku kočiju“ tako i priča „Stolni razgovor“ slijedi događaje opisane u romanu „Ahilova smrt“. Fandorin je pozvan na banket moskovskog visokog društva gdje pokušava da pronikne u šestogodišnju nerazjašnjenu misteriju nestanka kćerke bogatog veleposjednika – sve uz pomoć svoje nadnaravne dedukcije i bez da napusti prostoriju. Priča je puna jezivih prevrata u maniru majstora ovoga žanra Edgar Allan Poea pa je njemu i posvećena. Samo dvije godine nakon „Stalnog razgovora“ dešava se radnja priče po kojoj cijela zbirka nosi ime, „Krunica od žadinskih perli“ gdje naš junak istražuje ubistvo trgovca kineskim antikvitetima u maniru autora krimića Roberta van Gulika, kojem je i naslovljena posveta ove priče.

-
12.	“Dijamantska kočija” (prvi dio)	1905. (jedna knjiga podijeljena u dva dijela)
13.	<i>“Krunica od žadinskih perli” zbirka koja popunjava praznine u hronologiji serijala sa pričama i novelama kako slijedi:</i>	
	a. “Shigumo” (priča)	1881.
	b. “Stolni razgovor” (priča)	1882.
	c. “Krunica od žadinskih perli” (priča)	1884.
	d. “Iz života drvosječa” (priča)	1887.
	e. “Skarapea iz Baskakovsa” (priča)	1888.
	f. “Jedna desetina postotka” (priča)	1890.
	g. “Čaj u Bristolu” (priča)	1892.
	h. “Dolina snova” (novela)	1894.
	i. “Prije smaka svijeta” (novela)	1897.
	j. “Zatvorenik tornja” (novela)	1899.
14.	“Cijeli svijet je pozornica”	1911.
15.	“Crni grad”	1914.
16.	<i>“Planeta voda” zbirka koja popunjava praznine u hronologiji serijala sa novelama kako slijedi:</i>	
	a. “Planeta voda”	1903.
	b. “Usamljeno jedro”	1907.
	c. “Kuda ćemo ići”	1912.
17.	“Ne govoreći zbogom”	1918.-1921.

Godinu dana nakon što je preuzeo dužnost zamjenika za Specijalne zadatke, Erast Petrovič istražuje slučaj trovanja ruskog željezničkog magnata u priči "Iz života drvosječa". Istražuje slučaj tako što se pod krinkom zapošljava kao činovnik u firmi pokojnika. Koristeći 'psihološku metodu' detektivske istrage baš kakvu je koristio inspektor Maigret u romanima Georges Simenona, Fandorin se hvata u koštac sa misterijom a Akunin istu posvećuje tvorcu Maigreta, Simenonu. Samo godinu kasnije, Fandorin šalje svoga ličnog asistenta Tulipova (čitateljima već poznatog iz „Pikovog dečka“ i „Dekoratera“) u selo izvan Moskve, gdje stanovništvo uznemirava navodna pojava džinovske zmije. Prema legendi, takva bi zmija trebala donijeti kraj lokalnom plemićkom klanu i Fandorin sumnja u namještajku. Priča je posvećena Arthuru Conanu Doyleu i sadrži mnogo paralela s njegovim romanom „Baskervilski pas“. „Jedna desetina postotka“ je naredna priča a njena se radnja dešava samo dvije godine poslije te Erast Petrovič istražuje navodno ubistvo ali je naprosto zbunjen nepostojanjem bilo kakvog motiva kod osumnjičenog. Na samom početku over priče Akunin piše posvetu sa naznakom spisateljici psiholoških trilera Patriciji Highsmith.

Ubrzo nakon događaja opisanih u „Državnom savjetniku“ Fandorin našao se u samovoljnom izgnanstvu u Engleskoj. Tada se dešava i radnja naredne priče iz zbirke pod naslovom „Čaj u Bristolu“. Razmišljajući o svojoj budućnosti Erast Petrovič stanuje u iznajmljenoj sobi kod ljubazne stare dame, 'gospođice' Palmer. Bivšeg državnog savjetnika oštromna usidjelica nagovara da zajedno razotkriju iznenadni nestanak lorda Berkleyja. Uz „Ubistvo na Levijatenu“ (koje je više u maniru misterije Hercule Poirota), i ova priča je posvećena Agathi Christie, dok je gospođica Palmer počast (i anagram) Christieinom liku istražiteljice gospođice Marple. Nakon Fandorinovog kratkog boravka u Engleskoj naš junak odlučuje da seli u Ameriku i upisuje studij inženjerstva na glasovitom MIT Univerzitetu u Massachusettsu. No, u noveli "Dolina snova", koja slijedi, njegova detektivska slava ga slijedi tamo i on uskoro odlazi u saveznu državu Wyoming kako bi pomogao izvući lokalnog veleposjednika ruskih korijena iz veoma nemile situacije. Ova novela je napisana u žanru *westerna*, a posvećena je Washingtonu Irvingu i ima direktnu paralelu sa njegovim djelom "Uspavana dolina".

Nakon završetka romana „Krunidba“ put našeg junaka nosi na daleki i hladni Sibir u noveli "Prije kraja svijeta". Novela prati Erasta Petroviča na surovi ruski sjever, gdje promatra prvi popis stanovništva Ruskog carstva 1897. Lokalni starovjernici stameni u svojim tradicionalnim uvjerenjima se protive bilo kakvoj inicijativi vlade a neko ih pobuđuje u otvorenu pobunu. Fandorin se, naravno, uključuje u taj misterij religiozne tematike, koji je posvećen Umberto Ecu i sadrži svojevrstan Akuninonov 'odgovor' na Ecov slav-

ni roman "Ime ruže". Dvije nepune godine kasnije, u posljednjoj noveli ove zbirke pod naslovom "Zatvorenik tornja ili Kratko, ali lijepo putovanje trojice mudraca" Fandorin se pojavljuje rame uz rame ni s kim drugim do s Sherlock Holmesom. Ova novela, smještena u samu zoru novog vijeka (31.12.1899.), posvećena je Mauriceu Leblancu, a pisana je po uzoru na njegovu kratku priču "Herlock Sholmes dolazi prekasno"⁴⁰. U veličanstvenom dvorcu na sjeveru Francuske lokalnog plemića terorizira poznati iznuđivač Arsène Lupin. Plemić u očaju šalje po Sherlocka Holmesa i Erasta Fandorina da mu obojica pomognu iz naizgled nemoguće situacije. Priča je ispričana s dva stajališta, vjernog Holmesovog pratioca dr. John Watsona s jedne strane i Mase, Fandorinovog japanskog slugu, s druge.

Druga zbirka avantura Fandorina pod naslovom "Planeta voda" sastoji se od tri, hronološki raštrkane, međusobno nezavisne novele. U prvoj, naslovnoj, "Planeta voda", Erast Petrovič se obreo u podmornici "Limun 2", koja je dizajnirana uz njegovo sudjelovanje. U ovoj uzbudljivo ispričanoj misteriji te h n o k r a t s k e m i s t e r i j e Fandorin se nađe na tajanstvenom otoku u Atlantiku. U potrazi za legendarnim blagom španske galije, naš junak ne samo da ga pronalazi, već u tome procesu i neutralizira opasnog luđaka koji želi da izazove istinsku Noinu poplavu. Druga novela ove zbirke, "Usamljeno jedro", tužna je detektivska priča, u kojoj Erast Petrovič mora istražiti ubistvo žene koju je nekada volio. Fandorinov posao i privatni život se se Akuninovoj n o s t a l g i č n o j m i s t e r i j i opasno sudaraju te on mora ostati na nivou zadatka kako bi riješio misteriju koja ga pogađa na ličnom nivou. Konačno, novela "Kuda ćemo ići", Akuninova i d i o t s k a m i s t e r i j a, pisana je jednako britko kao i što je pisana i prva knjiga u serijalu. Radnja se dešava u Varšavi, u to vrijeme ruskoj okupiranoj Poljskog, posljednjeg dana 1912. kada se odvija detektivska istraga krvave pljačke u kojoj se na samoj sceni zločina igrom sudbine našao Fandorin gotovo istovremeno s žandarima. Odgovor na standardno pitanje krimića "Ko su zločinci?" ovdje će doista biti jedan sasvim neočekivan.

Ova zbirka novela na lijep način zaokružuje put Erasta Petroviča Fandorina budući da put koji prelazi kroz sve tri novele oslikava razlog zašto je njegov serijal toliko popularan: od uzbudljive fantastične tehnokratske avanture koja nabija puls čitatelja, preko melanholične i sjetne refleksije o gubitku i pokušaju da se uprkos tragediji nastavi sa životom, pa sve do naizgled besmislene jurnjave za kriminalcima koja krije neočekivan preokret. Sve ovo skupa u pozadini jedne veoma bogate ruske predrevolucionarne historije koju je živim bojama mae-

⁴⁰ 'Herlock Sholmes' u Leblancovom originalu zbog autorskih prava na korištenje Holmesovog pravog imena koje je bilo na snazi tada, vidi fusnotu br.13.

stralno oslikao autor, moglo bi barem pokušati da objasni razlog zašto su ruski ali ostali čitatelji zainteresirani za ponovno povezivanje s predrevolucionarnom prošlošću Rusije, čiju je sliku koliko-toliko iskrivila sovjetska propaganda:

Akuninovi romani ispunjavaju sve te potrebe. Kontekstualizirani su u Rusiji kojom vladaju carovi i napisani su provokativnim stilom 19. vijeka. Svako je poglavlje sa podnaslovom, a detektiv u središtu priče naziva se "naš heroj", romani obiluju "mehanizmima" koje će čitatelje ocjeniti ili zabavnim ili neugodnim, ovisno o njihovom ukusu. (Lourie 2003)

5. UMJESTO 'RASPLETA'

Između ruskog *detektivy-a* i engleskog krimića Boris Akunin je stvorio jedan novi književni prostor u čijem središtu obitava čista i nesputana avanturistička zabava. Akunin nipošto nije kritička savjest kulture ni Rusije ni Velike Britanije. Umjetnost je igra, a kriminalistička fikcija se u njome najbolje bavi. Unutar prostora *detektivy-a*, svi narativni, tematski, jezični, stilski i strukturni mehanizmi su isprepleteni kako bi stvorili proizvod koji čitatelja ne uči niti mu drži propovijed, već ga samo i isključivo zabavlja. Akuninova razigrana namjera pojavljuje se u njegovom anarhičnom stavu prema ruskoj ali i stranoj tradiciji:

U ovome smislu, Akuninova piše prozu koje je čista i brza, on tjera svoju radnju pauzirajući samo za postavljanje scene s nekoliko dobro odabranih detalja prije nastavka okosnice svoje radnje. Da se Puškin okušao u detektivskoj fikciji možda bi ispalo nešto ovako. U stvari, pripovjedačka kombinacija impulsivne strasti i hladnog rezonovanja, s naglaskom na samoparodiju i demonski mračne elemente, sugerira [...] eto, to je Akunin (Lourie 2003)

Krojeći postmodernizam prema svojoj mjeri, Akunin previđa književne konvencije i običaje i koristi iste prema vlastitim prohtjevima, prilagođavajući izvore vlastitim narativnim zahtjevima. Bez obzira na važnost tradicije, 'svetogrđni maniri' ruskog pisca pretvaraju ono što je *sancta sactorum* svjetskoj kulturi u jedan vlastiti univerzum eksperimentiranja, ali i u metu za parodiranje istih. Karakterizacija, moralnost i raspleti radnje se time često ismijavaju, izokreću naopačke ili urušavaju. Visoka književna tradicija se obara, ironizira i miješa s popularnom kulturom: Dostojevski i Gribjoedov priznaju James Bonda i japansku *mangu* a počast 'kralju' Athuru Conanu Doyleu i 'kraljici' Agathi Christie pretvara se samo u izgovor da se stvori jedan neodoljivo šarmantan, ali i jednako manjkav junak. U Akuninovom književnom svijetu to ne bi trebalo da nas čudi. Kako tvrdi njegov špijun Enver-efendi u „Turskom gambitu“: „Književnost je igračka“. (Akunin 2005: 204). A s igračkom se – igra.

Izvori:

- Akunin, B. (2004.) *The Winter Queen: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2005.) *The Turkish Gambit: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2005.) *Murder on the Leviathan: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2006.) *Death of Achilles: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2007.) *Das Geheimnis der Jadekette: Fandorin ermittelt*, Trans. R. Reschke, T. Reschke, Berlin: Aufbau Verlag GmbH
- Akunin, B. (2007.) *Special Assignments: The Further Adventures of Erast Fandorin* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2008.) *The State Counsellor: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2009.) *Das Halsband des Leoparden: Fandorin ermittelt*, Trans. G.M. Braungardt, R. Reschke, T. Reschke, Berlin: Aufbau Verlag GmbH
- Akunin, B. (2009.) *She Lover of Death: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2010.) *He Lover of Death: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2009.) *The Coronation or The Last of the Romanovs: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2011.) *The Diamond Chariot: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.:
- Акунин, Б. (2015.) *Планета Вода: Новые детективы* Москва: Захаров
- Akunin, B. (2017.) *All the World's a Stage: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Akunin, B. (2018.) *Black City: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co. Akunin, Boris (2019.) *Not Saying Goodbye: A Fandorin Mystery* Trans. A. Bromfield, New York: Orion Pub. Co.
- Berlins, M. (2009.) “Marcel Berlins reviews three chilling crime novels” *The Times*
- <dostupno na: <https://www.thetimes.co.uk/article/marcel-berlins-reviews-three-chilling-crime-novels-935lkrmw8g8>> [13.03.2020]
- Dostoevski, F.M. (1866.) *Crime and Punishment* Trans. J. Coulson, London: Norton

- Gresta, E. (2015.) “From Moscow to London and Return: Some Perspectives on Boris Akunin’s Erast Fandorin Series” *Toronto Slavic Quarterly* <dostupno na <https://cyberleninka.ru/article/n/2016-04-021-gresta-e-iz-moskvy-v-london-i-obratno-nekotorye-aspekty-serii-b-akunina-ob-eraste-fandorine-gresta-e-from-moscow-to-london-and-return>> [21.03.2020.]
- Lourie, R. (2003.) “If Pushkin Had Written Mysteries...” *NY Times* <dostupno na: <https://www.nytimes.com/2003/07/13/books/if-pushkin-had-written-mysteries.html>> [15.03.2020]
- Olcott, An. (2001.) *Russian Pulp: The Detektiv and the Russian Way of Crime*, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers
- Rortkirch, K. (2008.) *Contemporary Russian Fiction. Russian Authors interviewed by K. Rortkirch*, Moscow: GLAS
- Spero, J. (2007.) „Akunin's Russian spark: With his multidimensional hero Fandorin, Boris Akunin is fast becoming Russia's hottest literary export“ *The Guardian* <dostupno na: <https://www.theguardian.com/books/booksblog/2007/sep/05/akunin>> [17.03.2020]

Alen AVDIĆ

THE DETECTIVE NOVEL BETWEEN MOSCOW AND LONDON

(Notes on the Erast Fandorin Series by Boris Akunin)

The Russian detective novel has made a major shift from its beginnings with Dostoevsky’s ‘Crime and Punishment’. This could be largely attributed to Boris Akunin, who has popularized Russian crime fiction beyond Russia with his ‘Erast Fandorin Series’ and in doing so spread its influence well abroad. Akunin parodies the great masters of detective fiction, borrowing at the same time from the Russian literature greats. In doing so he has created the character of Fandorin, who, through a very extensive book series, exists on the margin between parodying and honoring both English and Russian literatures.

Key words: *crime fiction, Russian literature, parody, detective genre*

Preliminarno saopštenje

UDK 37(091)(497.16)

UDK 37(091):005.582.1

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

KO JE AUTOR ISTORIJE ŠKOLSTVA I PROSVJETE U CRNOJ GORI

U ovome prilogu problematizuje se pitanje autorstva prve knjige monografije *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, objavljene pod imenom Tomaša Markovića 1969. godine u izdanju Zavoda za udžbenike SR Srbije. Teza koja se u publicistici uzgredno spominjala da je autor knjige zapravo Savić Marković Štedimlija sada je u cjelini potvrđena zahvaljujući rukopisnoj zaostavštini Savića Markovića Štedimlje koju je Fakultetu za crnogorski jezik i književnost poklonio hrvatski historičar Željko Karaula. Štedimlijina građa sadrži rukopise prve, objavljene, i druge, neobjavljene, knjige *Istorije*, potom prekucane djelove monografije, kao i neposredni Štedimlijin iskaz o autorstvu te Tomaševa i Savićeva pisma koja osvjetljavaju njihovu saradnju u kojoj je Tomaš bio logistička i tehnička podrška, a Savić autor ne samo monografije o školstvu već i brojnih priloga potpisanih Tomaševim imenom, kao i priređivač i prevodilac antologije ruskih bajki. Uvidom u dragocjenu Štedimlijinu građu stavljena je tačka na nedoumicu o autorstvu prve knjige *Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori* i time osvijetljen dosad neproučeni segment doprinosa Savića Markovića Štedimlje crnogorskoj kulturnoj istoriji.

Ključne riječi: *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, autorstvo, Tomaš Marković, Savić Marković Štedimlija, crnogorska kultura

Pitanje autorstva prve knjige monografije *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, objavljene pod imenom Tomaša Markovića 1969. godine u izdanju Zavoda za udžbenike SR Srbije, postavljeno je već nekoliko decenija, a nedavno je došlo u centar medijske pažnje u polemici između Tomaševa rođaka advokata Velibora Markovića i prof. dr Milorada Nikčevića. Polemiku je započeo Marković uvredljivim osvrtom na tekst historičara Bobana Batričevića u kojem je ovaj mladi, daroviti historičar zastupao tezu da je autor monografije

Savić Marković Štedimlja. Uslijedilo je nekoliko tekstova akademika Milorada Nikčevića na portalu Antena M u kojima je iznio posredne dokaze da je stvarni autor knjige Savić Marković Štedimlja. Pored svjedočenja hrvatskoga pisca Meha Mašića, Nikčević spominje i podatak da je Štedimlja tekst „Njekoševo zanimanje za Lipsku pećinu“ objavio pod imenom Ljubice Klančić, a dopunu toga teksta pod imenom Tomaša Markovića. Odgovori advokata Markovića, na njegovu fejsbuk profilu i portalu In4S, sveli su se uglavnom na niz uvreda na račun neistomišljenika, bez navođenja bilo kakvih uvjerljivih dokaza izvan pozivanja na korice knjige za svoju tvrdnju da je autor knjige Tomaš Marković.

Namjera nam je da ovđe ukažemo na neke dokumente i okolnosti koje dosad nijesu bile poznate crnogorskoj javnosti, uz nadu da će ovaj problem osvijetliti na valjan način i smiriti očito uzavrele strasti u pogledu pitanja ko je autor pomenute knjige.

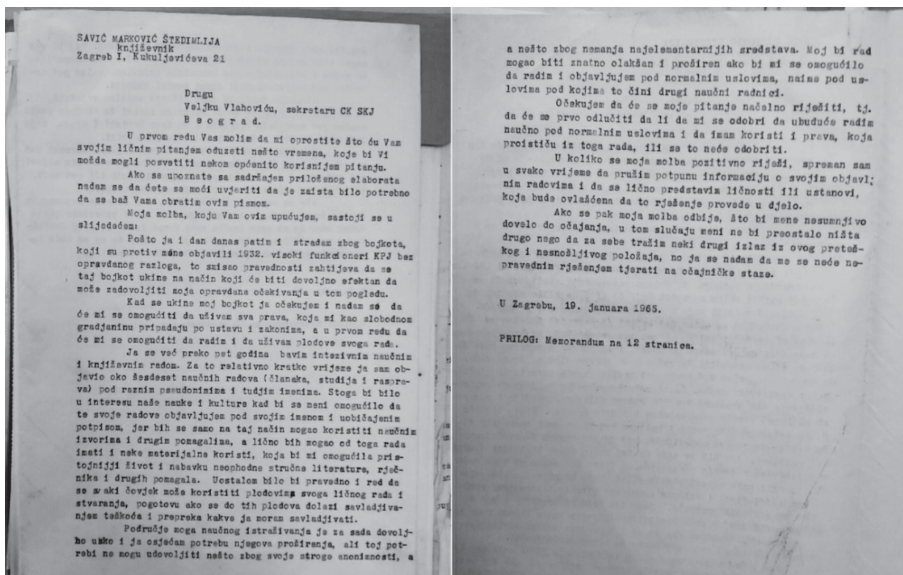
Višegodišnja potraga za ostavštinom Savića Markovića Štedimlje, čemu je uz akademika Danila Radojevića naročito prilježno pristupio pokojni Blažo Kilibarda, dala je rezultate, pa je hrvatski historičar Željko Karaula 2017. godine sakupio značajan fond dokumenata i napravio njegov sumarni popis i klasifikaciju. Posredstvom predsjednika Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (a nekad jednoga od urednika Grafičkoga zavoda) Sretena Perovića, gospodin Željko Karaula tu je građu poklonio Fakultetu za crnogorski jezik i književnost. Planirano je da se o tome javnost obavijesti preko naučnih publikacija jer je riječ o zaista dragocjenoj dokumentaciji, posebno značajnoj za crnogorsku kulturnu istoriju, čijem je proučavanju Štedimlja posvetio najveći dio svojega rada. Ipak, polemika koja se nedavno začela u javnosti i naročito neprimjeren ton kojim se diskvalifikuju autori koji su zastupali stav da je autor knjige Savić Marković Štedimlja, ponukali su nas da i prije no cjelokupna građa bude detaljno proučena ukratko javnost obavijestimo o dijelu građe koja se nalazi u Štedimljinoj ostavštini i koja daje bjelodan odgovor na problematizovano pitanje.

Građa vezana za monografiju *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori* nalazi se u dvjema kutijama Štedimljine ostavštine koju je prikupio gospodin Karaula. Pored rukopisa dvije knjige (a poznato je da je objavljena samo prva), kao i „strojopisa“ (termin Štedimljin) prve knjige, u toj građi nalaze se i drugi dokumenti vezani za nastanak ovoga i drugih djela, kao što su Savićeva pisma Tomašu (kucano na mašini) i Tomaševa rukopisna pisma Saviću, a tu je i jedan neobjavljeni Štedimljin intervju u kojem eksplicitno govori o tome ko je autor knjige i koji su povodi za njen nastanak.

Krenimo redom. Poznato je da je Štedimlji nakon povratka s robije 1959. godine sudskom odlukom bilo zabranjeno javno djelovanje, pa je bio

prinuđen da objavljuje koristeći imena onih koji su mu to dozvolili. Najveći broj tekstova tokom 60-ih godina potpisao je imenom svoje supruge Ljubuške (Ljubice) Klančić. Da je objavljivao i pod drugim pseudonimima svjedoči Štedimljinno pismo upućeno Veljku Vlahoviću januara 1965. godine u kojem mu se obraća molbom da mu se omogući da piše pod svojim imenom. Evo što u pismu Štedimlija veli, a uz citat donosimo i fotografiju pisma: „Ja se već preko pet godina bavim intenzivnim naučnim i književnim radom. Za to relativno kratko vrijeme ja sam objavio oko šesdeset naučnih radova (članaka, studija i rasprava) pod raznim pseudonimima i tuđim imenima. Stoga bi bilo u interesu naše nauke i kulture kad bi se meni omogućilo da te svoje radove objavljujem pod svojim imenom i uobičajenim potpisom, jer bi se samo na taj način mogao koristiti naučnim izvorima i drugim pomagalima, a lično bih mogao od toga rada imati i neke materijalne koristi, koja bi mi omogućila pristojniji život i nabavku neophodne stručne literature, rječnika i drugih pomagala.“

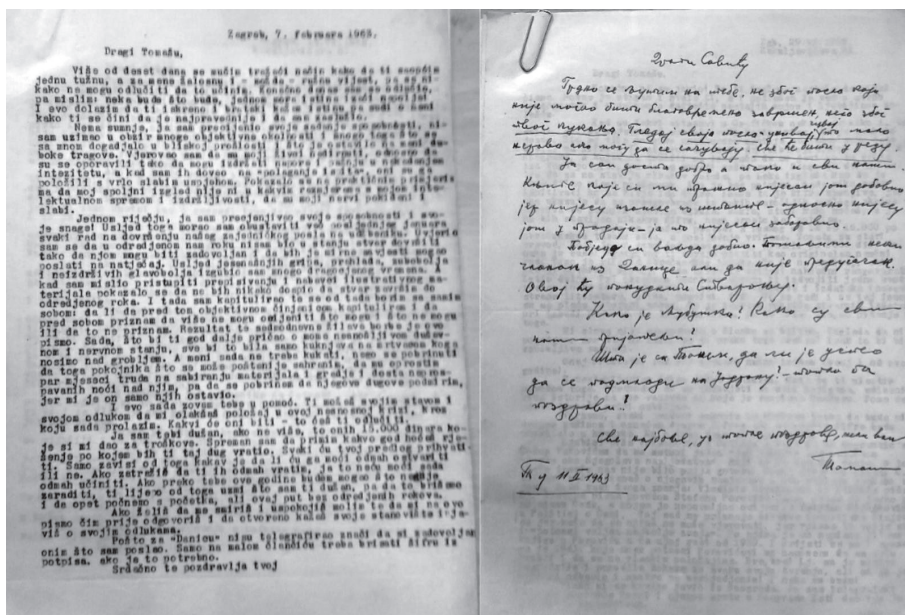
Prilog 1: Štedimljinno pismo Veljku Vlahoviću iz 1965.

U tome po njega izuzetno teškom periodu Štedimlji su pomoć pružali rijetki prijatelji, poput Miroslava Krleže, predratnoga znanca, čiji je saborac bio u čuvenom „sukobu na književnoj ljevici“, koji mu je angažmanom u Jugoslavenskom leksikografskom zavodu omogućio kakvu-takvu egzistenciju posljednjih godina života. Sudeći po većem broju pisama iz prve polovine

60-ih godina, reklo bi se da je među Štedimlijinim dobrotvorima u tome periodu njegov rođak Tomaš Marković imao vidno mjesto. Česta su pisma u kojima se Savić obraća Tomašu predlažući moguće poslove, umoljava ga da provjeri što je s rukopisima poslatim izdavačkim kućama ili časopisima, propituje za moguće konkurse za pisanje udžbenika i sl. U jednome pismu od 7. februara 1963. Savić se pritisnut zdravstvenim nedaćama žali kako će odustati od „zajedničkog posla“ pisanja udžbenika iako je honorar koji mu je Tomaš obezbijedio već potrošio. U odgovoru od 11. februara 1963. godine Tomaš mu blagonaklono poručuje: „Grдно se ljutim na tebe, ne zbog posla koji nije mogao biti blagovremeno završen, nego zbog ovog kukanja. Gledaj svoja posla i uživaj, čuvaj to malo nerava ako mogu da se sačuvaju. Sve će biti u redu.“

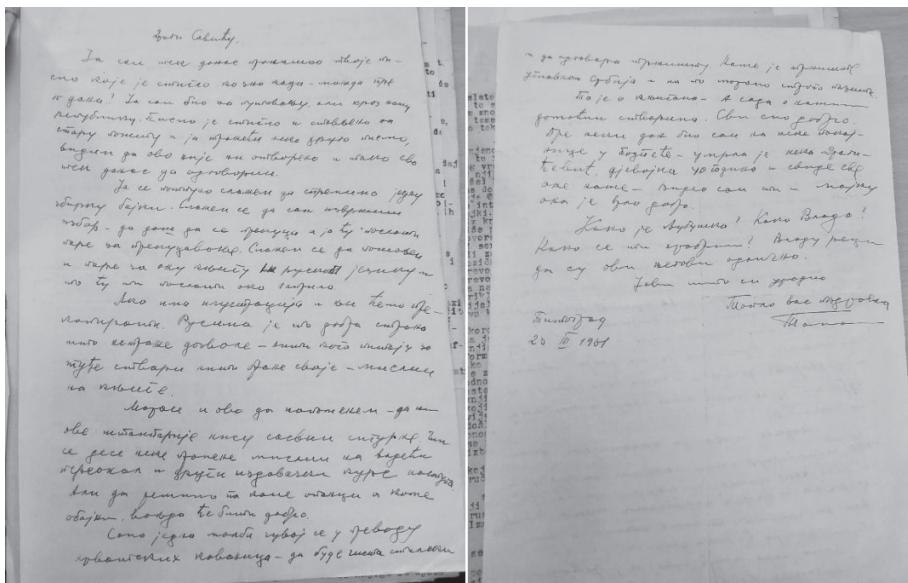
Prilog 2: Prepiska između Savića i Tomaša Markovića iz februara 1963.

Tragovi „zajedničkih poslova“ mogu se naći i u drugim pismima. U brojnim pismima Savić i Tomaš dogovaraju publikovanje antologije ruskih bajki, koja će 1962. godine biti objavljena kao izdanje titogradskoga Grafičkog zavoda pod naslovom *Ivan Carević i druge ruske narodne bajke*. U izdanju se navodi da je „izbor izvršio, preveo i uredio Tomaš Marković“. Međutim, iz Tomaševa pisma Saviću od 20. marta 1961. godine, kao i iz nekoliko poznijih pisama koje su razmijenili, izvjesno je da je prevodilac i priređivač i

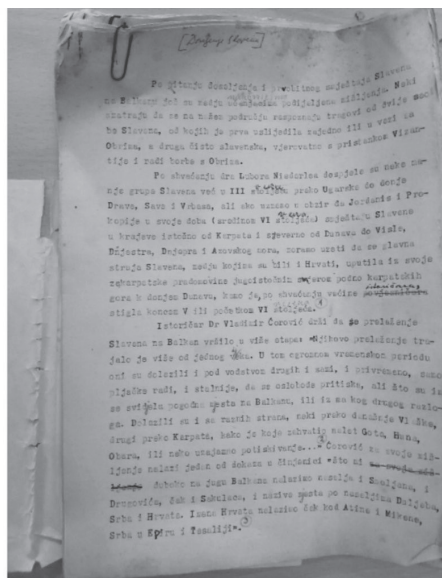
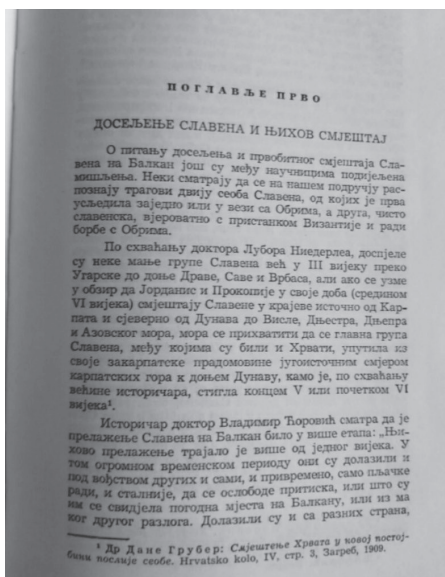
autor predgovora za tu knjigu Savić Marković Štedimlija. U pismu iz marta 1961. godine Tomaš veli: „Ja se potpuno slažem da spremimo jednu zbirku bajki. Slažem se da sam izvršiš izbor – da daš da se prekuca a ja ću poslati pare za prekucavanje. (...) Samo jednu molbu čuvaj se u prevodu hrvatskih kovani- ca da bude čista stilski i da odgovara tržištu kome je tržište uglavnom Srbija i na to moramo strogo paziti.“ Nesumnjivo je, na osnovu ovoga citata, ali i drugih pisama vezanih za zbirku *Ivan Carević*, da je sve tehničke poslove za njen nastanak obezbijedio Tomaš Marković, a da je knjiga nastala priređivač- kim i prevodilačkim naporima Savića Markovića. Izvjesno je i to da između Tomaša i Savića nije bilo nikakve grke u pogledu autorstva budući da je Savić svjestan nemogućnosti da sam potpiše knjige, u materijalnoj oskudici i nose- či se sa zdravstvenim problemima, sam predlagao projekte za koje je Tomaš obezbjeđivao materijalne i tehničke uslove da budu realizovani. S obzirom na činjenicu da je nakon Rezolucije Informbiroa Tomaš Marković završio na Golom otoku, treba istaći da je njegova nakana da uprkos rizicima, koje je to izvjesno nosilo, pomogne svome proskribovanom rođaku da objavi knjige i da obezbijedi usto i neku materijalnu pomoć, bila čin vrijedan svake hvale.

Prilog 3: Pismo Tomaša Markovića Saviću iz marta 1961.

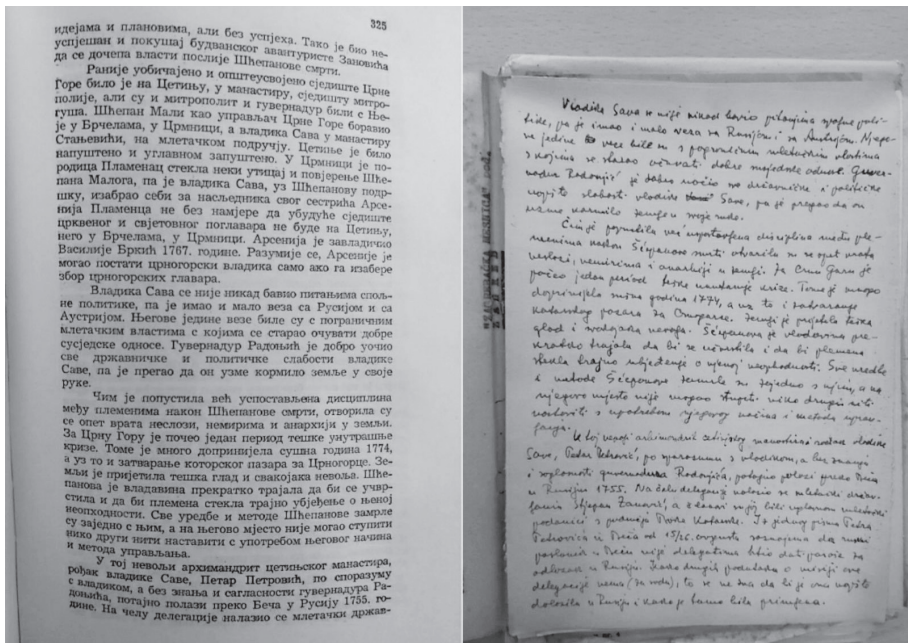
Posebnu vrijednost ostavštine Savića Markovića Štedimlje čine rukopisi, a među njima i rukopis prve knjige *Istorije školstva i prosvjete Crne Gore*, kao i njegova na mašini kucana verzija, na kojoj se vide tragovi korekture. Kako ovaj tekst nije prilika za širu elaboraciju i poređenja, u prilogu objavljujemo prvu stranu na mašini kucane prve knjige *Istorije*, a paralelno s njom prvu stranu štampanoga izdanja.

Prilog 4: Prva strana štampanoga izdanja i prva strana na mašini kucanoga teksta iz ostavštine Savića Markovića Štedimlje

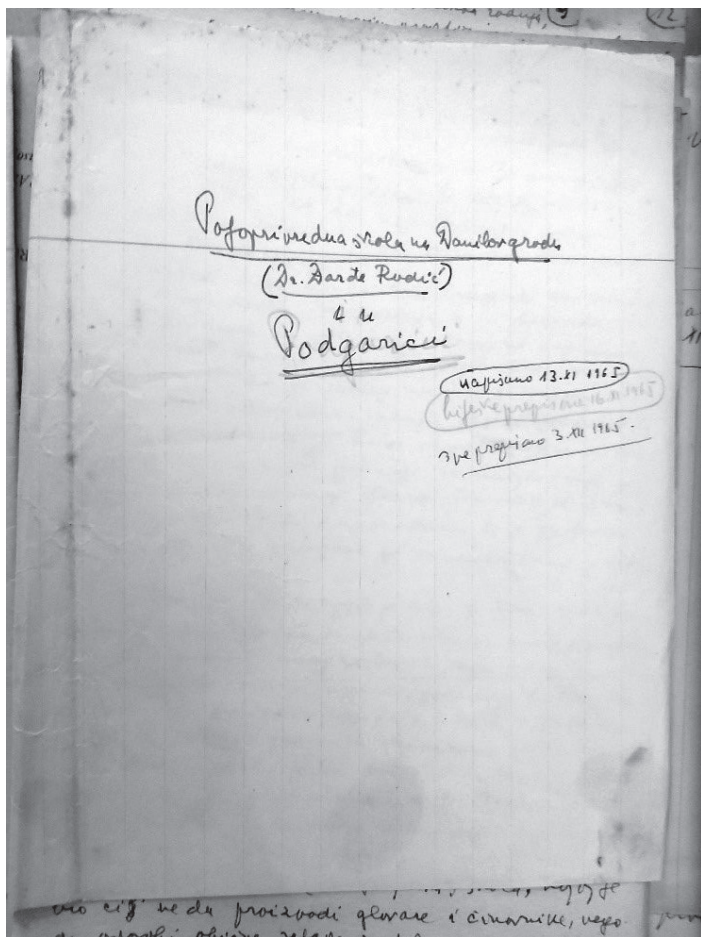
Ilustracije radi u prilogu objavljujemo i jednu stranu rukopisa knjige iz ostavštine Savića Markovića Štedimlje paralelno s odgovarajućom stranom đe se taj tekst nalazi u štampanome izdanju.

Prilog 5: Strana iz štampanoga izdanja i njoj odgovarajući tekst iz rukopisa iz ostavštine Savića Markovića Štedimlje

U ostavštini Savića Markovića Štedimlje nalazi se i rukopis druge, neobjavljene knjige *Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori* koji obuhvata period od 1830. do 1918. godine. U prilogu donosimo fotografiju jedne od strana toga rukopisa na kojoj se nalazi napomena da je poglavlje napisano 13. 11. 1965. godine.

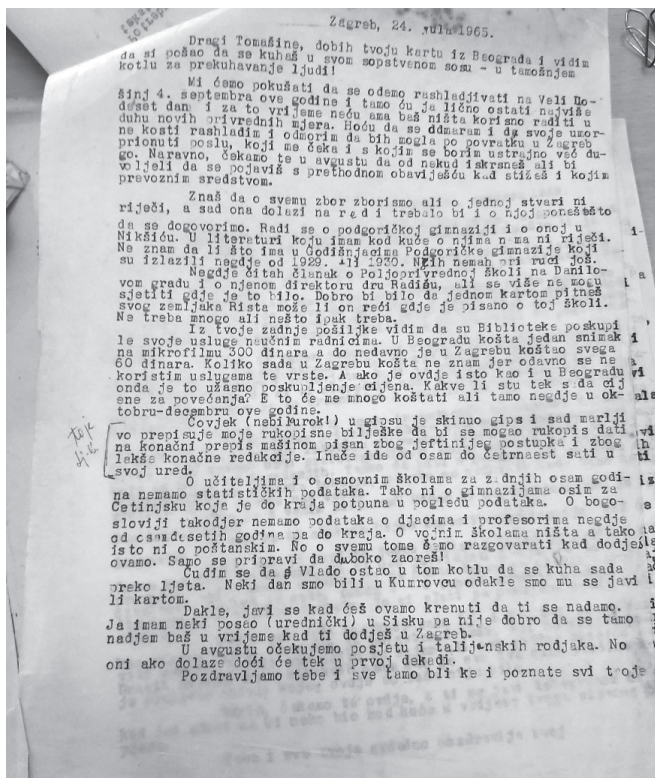
Prilog 6: Odlomak iz neobjavljenoga rukopisa druge knjige *Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori*

S kakvim se problemima suočavao pri pisanju druge knjige, bez valjane literature pri ruci, svjedoči Štedimlijino pismo upućeno Tomašu 24. juna 1965. godine. Zanimljivo je da je pismo pisano u ženskom rodu, pa pretpostavljamo da je iz opreza potpisano imenom Ljubice Klančić, ali je Štedimlijin stil više nego prepoznatljiv. Pismo svjedoči da je Tomaš aktivno učestvovao u prikupljanju neophodne građe za izradu i drugoga toma *Istorije*. U prilogu donosimo fotografiju pisma, a citiraćemo i odlomak koji govori o Savićevim problemima da dođe do literature i Tomaševu angažmanu da se literatura pribavi: „Znaš da o svemu zbor zborismo ali o jednoj stvari ni riječi, a sad ona

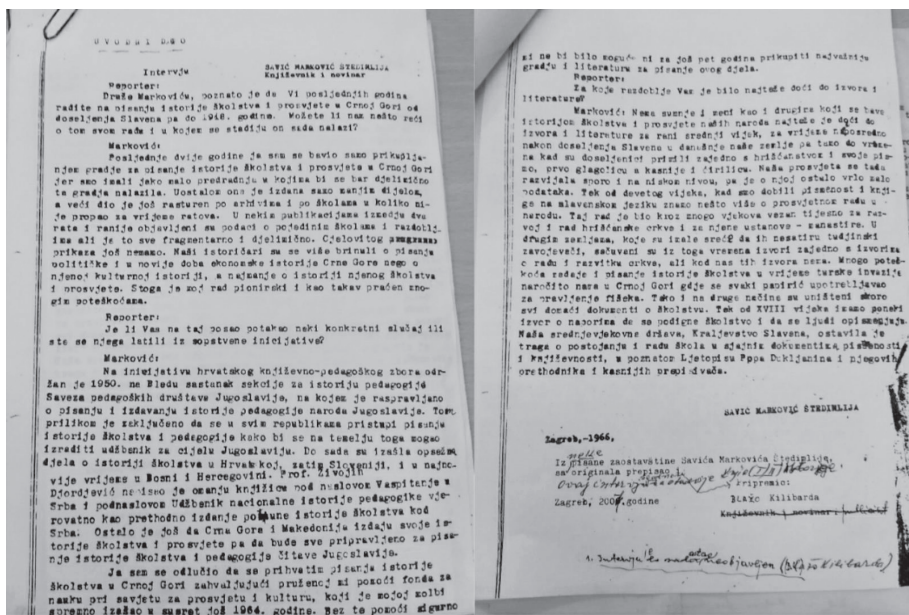
dolazi na red i trebalo bi i o njoj ponešto da se dogovorimo. Radi se o podgoričkoj gimnaziji i o onoj u Nikšiću. U literaturi koju imam kod kuće nema o njima ni riječi. Ne znam da li što ima u Godišnjacima Podgoričke gimnazije koji su izlazili negdje oko 1929. ili 1930. Njih nemah pri ruci još. Negdje čitah članak o Poljoprivrednoj školi na Danilovom gradu i o njenom direktoru dru Radiću, ali se više ne mogu sjetiti gdje je to bilo. Dobro bi bilo da jednom kartom pitneš svog zemljaka Rista može li on reći gdje je pisano o toj školi. Ne treba mnogo ali nešto ipak treba.“ Kako je pismo datirano 24. juna 1965, a kako smo već naveli da je poglavlje o Poljoprivrednoj školi u Danilovgradu napisano 13. novembra 1965, izvjesno je da je upravo Tomaš pribavio neophodnu građu i time omogućio Saviću da i to poglavlje finalizuje. U pismu se nahodi i neobični odlomak u kojem se spominje „čovjek u gipsu“ koji prepisuje rukopis: „Čovjek (nebil(o)urok) u gipsu je skinuo gips i sad marljivo prepisuje moje rukopisne bilješke da bi se mogao rukopis dati na konačni prepis mašinom pisan zbog jeftinijeg postupka i zbog lakše konačne redakcije.“

Prilog 7: Pismo Tomašu Markoviću iz jula 1965.

Pored navedenih dokumenata i pisama, da je Savić Marković Štedimlija autor *Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori* potvrđuje i njegov eksplicitni navod iz neobjavljenoga intervjua datiranog u 1966. godinu koji se takođe nalazi u njegovoj ostavštini, a do kojega je došao gospodin Blažo Kilibarda, o čemu svjedoči Kilibardin potpis i napomene načinjene na dokumentu 2007. godine. U tome intervjuu Štedimlija objašnjava povod za nastanak *Istorije*: „Posljednje dvije godine ja sam se bavio samo prikupljanjem građe za pisanje istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori jer smo imali jako malo predradnji u kojima bi se bar djelimično ta građa nalazila. (...) Ja sam se odlučio da se prihvatim pisanja istorije školstva u Crnoj Gori zahvaljujući pruženoj mi pomoći fonda za nauku pri savjetu za prosvjetu i kulturu, koji je mojoj molbi spremno izašao u susret još 1964. godine.“ Da li je i ovaj intervju od kojega nam je sačuvan samo uvodni dio trebalo da bude objavljen pod imenom Tomaša Markovića, koji je svojim autoritetom uspio da obezbijedi sredstva za pisanje *Istorije* ili se Savić Marković Štedimlija nadao da će pismo poslato Veljku Vlahoviću uroditi plodom i da će moći da izade iz autorske ilegale i prije no se publikuje prva knjiga *Istorije*, to u ovom trenutku na osnovu dostupne građe ne možemo znati. Ipak, dokument je u dva primjerka pronađen u ostavštini Savića Markovića Štedimlije i u tome pogledu je, pored drugih brojnih navedenih i navedenih dokumenata, neposredni dokaz da je Štedimlija autor *Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori*.

Prilog 8: Intervju Savića Markovića Štedimlije iz 1966.

Kad se problemu utvrđivanja autorstva *Istorije školstva i prosvjete* priđe sine ira et studio, bez većih poteškoća na osnovu danas raspoloživih dokumenata zaključice se da je autor *Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori* kontroverzni crnogorski pisac, publicista i istoričar kulture Savić Marković Štedimlija. Isto tako, izvjesno je da bez moralne, logističke i materijalne pomoći njegova rođaka Tomaša Markovića Štedimlija ne bi uspio dovršiti taj vrijedni projekat, ali ni neke druge poslove važne za crnogorsku kulturu i nauku. Iz Savićeve i Tomaševe korespondencije razvidna je prijateljska i rođачka briga Tomaševa za prilike u kojima se Savić našao, trud da mu se nađe u prevazilaženju nedaća, ali i da mu prokrči puteve za realizaciju zamišljenih knjiga i priloga. Činjenica da je svojim imenom u potpisu omogućio da rezultati Savićevih intelektualnih napora budu objavljeni svjedoči i o rođачkoj naklonosti i o ličnoj hrabrosti Tomaša Markovića.

Aleksandar RADOMAN

**ON AUTHORSHIP OF *ISTORIJA ŠKOLSTVA*
*I PROSVJETE U CRNOJ GORI***

In this paper, the author discusses the authorship of the first book of *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori* (History of Education in Montenegro) monograph, published under the name of Tomaš Marković in 1969 by the Office for Textbooks of Serbia. The belief present in some publications that the real author of the book was in fact Savić Marković Štedimlija is now fully confirmed, thanks to Savić Marković Štedimlija's manuscripts, donated to the Faculty of Montenegrin Language and Literature by a Croatian historian Željko Karaula.

Key words: *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, authorship, *Tomaš Marković*, *Savić Marković Štedimlija*, *Montenegrin culture*

Izvorni naučni rad

UDK 930.25:392.28

Lucijana ARMANDA-ŠUNDOV (Split)

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet

larmanda@ffst.hr

DOKUMENTI O VAMPIRIMA IZ 1833. U NADBISKUPIJSKOM ARHIVU U SPLITU

U Nadbiskupijskom arhivu u Splitu nalaze se tri dokumenta iz 1833. koji razmatraju slučajeve vampirizma; u prvom se Vlada obraća biskupskom ordinarijatu u Splitu sa zahtjevom da uklone takve ostatke praznovjerja te traže izvješće od šest župa u kojem se ima napisati u kojoj mjeri je praznovjerje prisutno u župama, a onda tadašnji biskup Pavao Klement Miošić od tih župa traži isto, u drugom dokumentu nalazi se odgovor trogirskog provikarijata, a u trećem je odgovor makarskog prezbitera. U prilogima ovom članku po prvi put se donose skenirane slike originalnih dokumenata kao i njihov prijevod na hrvatski jezik. Navode se najpoznatiji slučajevi vampira na domaćim i stranim prostorima, a onda se tri dokumenta detaljno analiziraju kako bi se utvrdio njihov utjecaj na najpoznatije opise vampira u književnosti koji su evoluirali od neuglednih seljana do modernih pop zvijezda i zavodnika koji su metafore za glavne društvene i političke probleme.

Ključne riječi: *crkveni arhivi, vampiri, metafora, Goran Tribuson, Boris Perić*

1. Uvod

Nadbiskupijski arhiv u Splitu nepresušno je vrelo važnih kulturnih, etnografskih, demografskih, ekonomskih, političkih i raznih drugih podataka za istraživače s raznih područja pa i za one koji proučavaju književnost. Splitska nadbiskupija nasljednica je mnogo starije salonitanske biskupije pa se radi o arhivu koji je među najstarijima u hrvatskim krajevima koji čuva važno gradivo. U ovom članku obrađuju se dokumenti iz 1833. kada je, nakon zapostavljenosti u vrijeme francuske vlade, došlo do sređivanja gradiva i sastavljanja prvog stručnog inventara što uvelike pomaže istraživačima u radu. U svojoj knjizi o splitsko-makarskom biskupu Pavlu Klementu Miošiću (1830–1837), Urban Krizomali (1941: 73) spominje dokumente o vampirima pod rednim

brojevima 1243, 1662 i 2037 iz 1833. te iz tih dokumenata citira nekoliko rečenica, ali ne donosi dokumente u cijelosti. Neke rečenice citira na talijanskom jeziku kojim su dokumenti pisani, a neke rečenice prevodi na hrvatski. Krizomali dokumente spominje kako bi upozorio na zaostalo praznovjerje koje su željeli iskorijeniti i Crkva i vlast, a logično je da nije ni slutio kako ovi podaci mogu biti od važnosti za književnost.

U prvom dokumentu pod brojem 1243 tadašnja vlast¹ obraća se biskupijskom ordinarijatu u Splitu zahtjevom da crkveni dužnosnici sastave izvješće u kojem bi pisalo: 1) u kojim kotarevima ima tog praznovjerja i u kojem se stupnju javlja, 2) kojoj vrsti pokojnika puk pridaje svojstva vampira i 3) kojim bi se sredstvima moglo podučiti narod i ukloniti ta praznovjerja. U istom dokumentu biskup Miošić traži spomenuto izvješće od trogirskog provikarijata, omiškog župnika, makarskog arhiepiskopita, župnika u Opuzenu, župnika u Imotskom i župnika u Sinju. U drugom dokumentu pod brojem 1662 biskupu odgovor piše kanonik Lubin iz Trogira i taj je spis zanimljiv s književnog aspekta jer se opisuje kakvom se karakteru i izgledu pripisuju odlike vampirizma. Navedene odlike predstavljaju važan folklorni opis koji će, uz određene izmjene, naći svoje mjesto u književnim djelima u kojima se kao likovi javljaju vampiri. U trećem dokumentu pod brojem 2037 biskupu odgovor piše kanonik Grubišić iz Makarske koji također pokušava odgovoriti na zadana pitanja. Slični zapisi o vampirima mogu se naći u raznim biskupijskim arhivima, posebno pri biskupskim vizitacijama kada su papini delegati imali zadatak popisati sve što je obilježavalo život određene župe. Takvih podataka ima i u djelu *Povijest Kandijaskog rata u Dalmaciji* iz 1986. u kojoj se govori i o kugi koja je zahvatila Šibenik 1649, a neuki puk nije shvaćao toliku smrtnost pa je vjerovao „da neki mrtvaci ponovno oživljeni ili obuzeti zlim duhovima ponekad ubijaju ljude...“ (215). Takve su ljude nazivali vukodlacima, a u tri dokumenta iz 1833. koji su predmet analize ovog rada, za vampire koristi se upravo naziv vukodlaci² i to kao sinonim. U navedenom djelu spominje se i sakaćenje tijela tj. otvaranje groba pokojnika i probijanje njegovih grudi glogovim kolcem.

¹ Od 1831. do 1840. guverner Dalmacije bio je Venceslav Vetter Lilienberg i on je vjerojatno potpisao dokument, iako potpis nije čitljiv.

² U *Hrvatskom enciklopedijskom rječniku* (2004: 275, 48) pod natuknicom **vampir** stoji da je to je to „nadjudsko biće za koje se općenito vjeruje da je oživjeli mrtvac koji noću siše krv usnulim ljudima i pokojnik kojega pokreće duh demona (ob. Iz crkve izopćen ili koji je umro bez sakramenata); prema istočnoeuropskim pučkim vjerovanjima noću ustaje iz groba i ljudima siše krv dok ga se ne spali ili mu se srce probode glogovim kolcem“, a **vukodlak** je „onaj koji za puna mjeseca poprima izgled i ćud vuka; likantrop.“ Te dvije riječi različite su etimologije, a u ovom radu misli se na pokojnika koji siše krv ljudima jer se u dokumentima iz splitskog Nadbiskupijskog arhiva koriste kao sinonimi.

Vampiri su u hrvatskim znanstvenim istraživanjima najčešće predmet etnoloških i folklornih studija od kojih je možda najpoznatija ona Irene Benyovsky iz 1996. u kojoj je autorica koristila građu 18 st. iz Povijesnog arhiva u Dubrovniku kako bi rekonstruirala vjerovanje u vampire, ali istraživanje ne proučava te spise kao književnu građu.³ Slično je i s istraživanjem Lovorke Čoralić, Željka Dugca i Sani Sardelić iz 2011. koji su proučavali spis pohranjen u Državnom arhivu u Mlecima u kojem se spominje kako su u Žrnovu na Korčuli u 18 st. mještani imali namjeru otvoriti grob i osakatiti tijelo čovjeka za kojeg su vjerovali da je vampir, no spis se ne proučava s književnog aspekta.⁴ Sandra Barešin u istraživanju iz 2015. govori o vampirima u popularnoj i pučkoj kulturi, ali književnost se tek uzgred spominje.⁵ Marijeta Rajković-Iveta i Vladimir Iveta u svojem primarno etnološkom radu iz 2017. istražuju pučka vjerovanja i prikaze vampira u južnoslavenskoj tradicijskoj kulturi i za svoj rad koriste većinom strana književna djela, no ne proučavaju temu vampira u hrvatskoj književnosti. Joško Kovačić proučavajući vizitacije na Hvaru od 17. do 19 st. ne donosi detaljnu analizu dokumenata koje spominje, već samo iznosi podatke do kojih je došao, a koji su tako pisani da bi se mogli proučavati kao književni predlošci.⁶ Lik vampira u hrvatskoj književnosti prvo se javlja vrlo subverzivno i to kao implikacija u prozama Rikarda Jorgovanića, Antuna Gustava Matoša⁷, Ulderika Donadinija, manje poznatog Stanka Radovanovića, a onda tek osamdesetih i devedesetih godina 20. st. kada dolazi do pretapanja elitne i popularne kulture, vampiri postaju mnogo više od slutnje u djelima. Jedan od najvažnijih književnih vampira svakako je Hildesheimer iz novele *Ljetnikovac* (1975) Gorana Tribusona. Slijede likovi vampira koje u svojim romanima uvode Boris Dežulović, Boris Perić i Robert Naprta. U ovom radu usporedit ćemo opis, karakteristike i metaforičnost odabranih književnih vampira s onima iz navedenih arhivskih dokumenata kako bismo vidjeli koliko su usmena tradicija i arhiv utjecali na književnost.

³ *Vampiri u dubrovačkim selima 18. stoljeća*. Prije navedene autorice, etnološku studiju objavio je primjerice Ante Liepopili (*Vukodlaci, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knjiga 23, 1918), no pučka vjerovanja u vampire i vukodlake zabilježena su u raznim proučavanjima hrvatske usmene tradicije.

⁴ *Vampiri u korčulanskom selu Žrnovo: tragom jednog arhivskog spisa iz XVIII. stoljeća*.

⁵ *Vampiri u popularnoj i pučkoj kulturi*.

⁶ *Vampiri na Hvaru*.

⁷ Vampiri se spominju i u pjesmama Antuna Gustava Matoša, Janka Polića Kamova i Antuna Branka Šimića, ali u ovom članku predmet rasprave nije poezija, već proza u kojoj su vampiri likovi i pokretači radnje te važan dio strukture djela.

2. Predaje o vampirima

Vampiri se kao demonološka bića javljaju u usmenoknjiževnim predajama koje su bliske legendama, ali legende su vjerskog sadržaja i vezane su uz svece, a predaje govore o vjerovanju u razna nadnaravna bića koja nemaju uvijek dobre namjere. U proučavanju poetike usmenih predaja uočavaju se različite klasifikacije koje proizlaze iz dihotomije percepcije kazivača i proučavatelja (Vekić, 2016: 1), a za potrebe ovog rada izdvojit ćemo nekoliko najvažnijih klasifikacija. Maja Bošković-Stulli (1997: 18–19) predaje dijeli na mitske (demonološke, praznovjerne), povijesne i etiološke, ali naglašava kako se to u određenim primjerima može i preplitati. Kao osnovno obilježje predaja ističe njihovu utemeljenost na „vjerovanju u istinitost onoga o čemu se kazuje“. Iz navedenog proizlazi da su vampiri dio mitskih, demonoloških predaja te da kazivači takvih predaja vjeruju u postojanje tih bića. Analizom dokumenata iz splitskog Nadbiskupijskog arhiva utvrđuje se da su ljudi u to vrijeme (1833) vjerovali u vampire, bojali su ih se, pripisivali su im nadnaravne moći, a vlast i Crkva nastojali su to suzbiti tako da se u izvještaju kanonika Lubina (br. 1662) naglašava kako je to vjerovanje iskorijenjeno, iako se ipak daju prijedlozi što učiniti kako bi se ono suznilo.⁸ Moguće je da su kanonici i svećenici koji su prozvani od vlasti i biskupa osjećali sram i strah od istrage pa je upitno jesu li stanje u svojim župama, a vezano uz vjerovanje u vampire, prikazivali istinito.

Ljiljana Marks predaje promatra u njihovu odnosu prema vjerovanju u istinitost i odnosu prema stilskim obilježjima forme, a razvrstava ih na mitske ili demonološke, povijesne i etiološke (Marks cit. prema Vekić, 2016: 202). Demonska bića mogu se pojavljivati u ljudskom i životinjskom liku, kao predmeti i neodređene prikaze, a nazivi su vezani uz lokalne zajednice (Vekić, 2016: 203). Zato i dolazi do toga da se vampiri ponegdje koriste kao sinonimi za vukodlake, a u Hrvatskoj je prisutan čitav niz naziva za pokojnike koji široj zajednici piju krv, a može ih se ubiti glogovim kolcem. Rajković-Iveta i Iveta (2017: 63) bilježe sljedeće nazive prema učestalosti: *vukodlak*, *vampir*, *kodlak*, *vukozlak*, *loroko*, *kosac*, *tenjac*, *mekodlak*, *ris*, *osuđenjak*, *mračnjak*, *krsnik*, *strigun/štriga*.⁹ Marko Dragić (2008: 273) u nastojanju da bude što

⁸ U Grubišićevu izvještaju (br. 2037) takve predaju nazivaju se „pogrešnom tradicijom“ koja je svojstvena samo najnižem puku.

⁹ Benyovsky (1996: 4) navodi kako se u Dalmaciji za živog mrtvaca koristi talijanski pojam *lupo manaro* ili slavenski *vukodlak*, na Lastovu i oko Dubrovnika *kosac*, *hudoba* ili *vukodlak*. I u njenom radu nazivi vukodlak i vampir upotrebljavaju se kao sinonimi jer se radi o istom fenomenu kako autorica ističe. Čoralić, Dugac i Sardelić (2011: 42) govoreći o korčulanskom slučaju i nadnaravnim bićima bilježe nazive *štrige*, *pomoritad*, *vile* i *tenci*.

precizniji te da Proppovu podjelu dopuni podacima s terenskih istraživanja, predaje dijeli na povijesne, etiološke, eshatološke, mitske, demonske (demonološke) i pričanja iz života. Za eshatološka bića naglašava kako su ustajala iz groba kako bi ukazala na zločin počinjen na njima, a za demonološka ističe da su uvijek zla. Kao najučestalije demone u našim predajama navodi (Isto: 463): *vještice (more, štrige, coprnice, babe), stuhe, irudice, kuga, kučibabe (babaroge), vukodlaci (kodlaci, kudlaci, kozlaci), čaratani, đavao (vrag – crni ovan, crni pas), orko, mačić; zloguke ptice (gavran, kukviža), te razna plašila, prikaze, utvare*. I u Dragića su vukodlaci zapravo sinonim za vampire jer se radi o mrtvacima koji bi nakon smrti ustajali iz groba, a nestajali bi kad bi bili probodeni glogovim kolcem ili sa sedam glogovih kolaca (Isto: 440).

Evelina Rudan (2016: 30) poziva se na Dragićevu podjelu koju smatra korisnom, ali uočava kako se mrtvi ne vraćaju samo zbog zla koje je počinjeno nad njima, već i zbog zla koji su počinili sami, a sve to skupa može ovisiti o perspektivi pripovjedača što dovodi do toga da ta bića pokazuju više sličnosti, nego različitosti. Rudan navodi (Isto: 32) kako demonološke predaje uvijek tematiziraju granice između svakodnevnog, tj. onoga što je čovjeku blisko i onoga što je iznad/ispod razumskog poimanja, tj. onoga što je čovjeku tajno, a tajnovitost: „se odnosi na drugu dimenziju i drugi svijet, onostrano i nadnaravno, a poznatost na ovaj svijet, blisko i svakodnevno.“ Upućuje na paradoksalnu prirodu demonoloških predaja koje u isto vrijeme otkrivaju i skrivaju nadnaravni svijet i njegove protagoniste. Iako u Nadbiskupijskom arhivu u Splitu nailazimo na dokumente, oni zapravo ostavljaju trag o predajama u kojima je Vladino i biskupovo ključno pitanje¹⁰ o tome kojoj se vrsti pokojnika pridaju odlike vukodlaštva/vampirizma ostalo više skriveno, nego razotkriveno. Dalje Rudan navodi kako se tajnovitost očituje na razini likova, oblikovanja teksta i na razini konteksta, kazivačkih situacija i recipijenata. Za razumijevanje likova vampira koji su iz usmene književnosti prešli u pismenu, najzanimljivija je naravno razina likova u kojoj se opisuju tjelesna svojstva i držanje takvih bića, njihovo ponašanje i moral, njihovo djelovanje. U izvještaju kanonika Lubina (br. 1662) vidljivi su svi ovi opisi na razini lika pa su vampiri imali melankoličan izgled, za života ih je pratio nečastan glas ili su bili previše povučeni, a što se njihova djelovanja tiče optuživalo ih se za uzrokovanje epidemija. U Grubišićevu izvještaju (br. 2037) naglašava se kako je puk obilježja vampira pridavao onim pokojnicima koji su društveno okaljani u smislu pokvarenosti, krađe, kamatarenja i nepokajanja.

¹⁰ Od sva tri navedena pitanja ovo nije bilo ključno za Vladu i biskupa, već za proučavatelje predaja o vampirima.

U prikupljenim predajama Rudan posebno poglavlje posvećuje *štrigama*, a to je naziv koji se u Istri koristi za vampire. Što se tiče njihova fizičkog izgleda, autorica navodi (Isto: 217) kako su najčešće opisani kao oni koji imaju ljudsko obličje, rep, intenzivan pogled, neobične oči, starost, zoometempsihozu, bilokaciju, rođenje u košuljici, nekonkretiziranu neobičnost izgleda koji izaziva zazor ili strah te modrice. Od svega ovoga u dokumentima iz Nadbiskupijskog arhiva u Splitu ističe se nekonkretizirana neobičnost izgleda, ali kako nisu svi dijelovi dokumenata čitljivi, tako ne možemo sa sigurnošću reći koja su to sve fizička obilježja, iako Krizomali (1941: 73) piše da se to u Imotskom pripisuje ljudima „visokim i slaba glasa.“ To dokumente iz arhiva približava književnim opisima suvremenih vampira koji su izgledom sve bliži ljudima, a sve dalji od folklornih verzija u kojima imaju repove i životinjska obilježja. Što se tiče životnog prostora, štrige iz predaja koje je prikupila Rudan, kao i vampiri iz analiziranih dokumenata, taj prostor dijele s kazivačima pa se radi o osobama koje su živjele u istoj zajednici kao i kazivači. Književni vampiri razvijali su se od neuglednih seljaka, preko tajanstvenih plemića pa sve do susjeda i rock zvijezda današnjice. Djelovanje štriga i štriguna u predajama koje je sakupila Rudan uključivalo je različite vrste šteta na životinjama, izazivanje različitih bolesti kod ljudi (ono što Lubin naziva epidemija), neobične pojave i borbu s krsnicima. Treba naglasiti da se obrana od štriga i vampira u predajama sastoji od različitih vrsta apotropeja, tj. postupaka (Rudan, 2016: 236). U dokumentima iz Splitskog arhiva ne govori se o zaštiti, već o tome kako najniži puk ponekad vrši barbarizam nad leševima pokojnika koji se smatraju vampirima pa im se režu tetive ili ih se probada kolcem (br. 2037). Kombinacijom usmenih predaja i podataka iz analiziranih arhivskih dokumenata i njima sličnima moguće je doći do opisa likova vampira prvo u književnosti razdoblja romantizma, a onda i u novijoj književnosti.

3. Najpoznatiji slučajevi vampira

Vampiri su kao likovi proslavljeni u engleskoj i američkoj književnosti, a u književnost su ušli iz usmene tradicije, sudskih spisa, zapisa biskupskih vizitacija i novinskih članaka. Sam termin vampir u Engleskoj je prvi put upotrijebljen u novinskom izvještaju iz 1732. u *London Journal* kako bi se opisao slučaj Arnolda Paula¹¹ iz Mađarske koji je navodno ubio četvero ljudi nakon svoje smrti i čije su tijelo sumještani osakatili. Grob su mu otvorili četrdeset dana nakon smrti i zaključili kako na tijelu nema tragova propadanja; svježa krv izlazila mu je iz očiju, nosa, usta i ušiju; košulja, pokrov i grob bili su

¹¹ Izvještaj je poznat pod latinskim nazivom *Visum et Repertum* (*Viđeno i otkriveno*).

natopljeni krvlju; stari nokti i koža su mu otpali i narasli su novi pa su mu odlučili kolcem probosti srce na što je on navodno ispustio uzdisaje i na kraju su ga spalili (Barber, 2010: 16–17). Isto su napravili s još nekim sumještanima za koje su vjerovali da ih je upravo Arnold učinio vampirima, a napadao je navodno i stoku kojoj je pio krv. Riječ je o praznovjerju koje je tada bilo rašireno upravo zato što znanost nije bila dovoljno razvijena pa je trebalo vremena da učenjaci objasne proces raspadanja tijela koje se uslijed tog procesa u grobu pomiče, no ipak je to praznovjerje doživjelo osuđujuće reakcije javnosti koja je preispitivala istinitost izvještaja. Paul Barber (2010: 124) upućuje na znanstvena istraživanja prema kojima raspadanje tijela ovisi o vrsti zemlje u koju je ono položeno, o dubini iskopane rake i prema kojima se tijelo zbog natečenosti prvo poveća da bi se kasnije smanjilo. Radi se o složenom medicinskom procesu u kojem sudjeluju razni faktori od temperature zraka do vrste tla. U folkloru vampir je bio optužen za zarazne bolesti o kojima se nije dovoljno znalo što potvrđuje i izvještaj kanonika Lubina iz Trogira u splitskom Nadbiskupijskom arhivu prema kojem se praznovjerje širilo zbog zidina koje su zrak u gradu činile zagušljivim i zbog kojih se širila zaraza, a nakon što su zidine porušene zaraza se iskorijenila i praznovjerje je nestalo. U književnosti vampir se primjerice u *Drakuli* Brama Stokera optužuje za zarazu koja se širi krvlju, vampirski romani iz 1980-ih bili su metafora za spolno prenosive bolesti poput AIDS-a što se posebno osjetilo za Reganova predsjedničkog mandata u SAD-u (Gordon, Hollinger, 1997: 6), dok su u hrvatskoj književnosti u slučaju Naprtina romana *Vampirica Castelli* (2006) objašnjenje za rijetku genetsku bolest porfiriju i metafora za strahote Domovinskog rata u kojem su neki ljudi pretvoreni u vampire. Dokumenti o vampirima iz Nadbiskupijskog arhiva u Splitu pokazuju kako se i Crkva borila protiv navedenog praznovjerja, a zanimljivo je da je 1746. benediktinac August Calmet napisao raspravu o vampirima pod nazivom *Traité sur les apparitions des esprits et sur les vampires ou les revenans de Hongrie, de Moravie, &c.* u kojoj su vampiri zapravo dokaz Božje prisutnosti na svijetu. Crkva je nakon Tridentskog koncila u 16. st. počela progoniti praznovjerje¹² pa su se na kanonskim vizitacijama donosili izvještaji o takvim slučajevima, a u 18. st. Crkva sve više borbu protiv vampira prepušta vlasti (Benyovsky, 1996: 15–16). Dokumenti iz Splita potvrđuju da vlast traži pomoć Crkve u suzbijanju praznovjerja i to možda zato što su pojedini lokalni svećenici i bratovštine sudjelovali u otvaranju grobova pokojnika za koje se sumnjalo da su vampiri. Prosvijećena svjetovna vlast bori se protiv ovakvih praznovjerja, a jedan od najpoznatijih dokumenata kojima se

¹² Među najranijim crkvenim dokumentima o vampirima jest poznati *Malleus Maleficarum* iz 1485. koji je potvrdio papa Inocent VIII i u kojem se „tvrdilo kako Đavo koristi ove žive mrtvace da bi činio zlo u svijetu“ (Klaić cit., prema Benyovsky, 1996: 15).

ono pokušava suzbiti jest *Constitutio Criminalis Theresiana* Marije Terezije iz 1766. na čijem je dvoru djelovao i poznati liječnik Gerard van Swieten koji je među prvima pokušavao dokazati kako se neraspadnutost tijela može objasniti medicinskim razlozima (Benyovsky, 1996: 19).

Drugi u svjetskoj javnosti poznat slučaj jest onaj iz 1725. o Petru Plogojeviću (Blagojeviću) iz sela Kisilova u srpskom Podunavlju. Markman Ellis (2003: 171) tvrdi kako se Petar nakon smrti javio svojem sinu i od njega je tražio hranu pa su ga nakon toga našli mrtvog. Vlasti su pokušale ispitati slučaj otvaranjem groba u kojem su našli mrtvacu kojem je narasla kosa i na ustima je bilo tragova krvi. Ellis je taj slučaj zabilježio od francuskog filozofa John Baptista Boyera, Marquis D' Argensa koji je u satiri *Lettres Juives* iz 1738. uspoređivao slučajeve Paula i Plogojevića kritizirajući ih kao varku i fanatizam popularan u narodu. Isti slučaj spominje i hrvatski pisac Perić u pogovoru prvom hrvatskom izdanju Stokerova romana *Drakula*, ali uz razliku da je Plogojević ustavši iz groba od svoje udovice tražio hranu i cipele pa joj je nakon toga pio krv (2019: 386). Perić također spominje kako su seljaci nakon otvaranja groba vidjeli da je pokojnik „dobro uhranjen i svjež kao da je netom legao na počinak, usta i nos umrljani su krvlju, na mjestu otpale kože raste nova“, a optužili su ga i da je zarazio još devetero ljudi koji su umrli nakon što im je on sisao krv. U ovim manjim razlikama najbolje se vidi kako su vampirske legende dio usmene predaje koja se u svakom novom prenošenju dijelom mijenja. Barber (2010: 6–7) Plogojevićev slučaj navodi prema Calmetu koji također tvrdi kako je pokojnik od žene tražio opanke te je u snu davio devetoricu ljudi koji su potom umrli, a jedini oštećeni dio tijela bio je nos koji mu je otpao. Za ovaj rad ključno je Ellisovo razmišljanje o pomodnosti vampira koji se iz izvještaja, medija i društvenog života sele u književnost (2003: 174–175): „Vampirske su priče paradigmatički primjer kako učenjaci skupljaju i bilježe popularna vjerovanja, a taj postupak preoblikuje usmenu tradiciju u pisanu te u isto vrijeme preispituje vrijednost i značaj vulgarne ili plebejske kulture.“¹³ Svi ovi slučajevi pokazuju kako učene rasprave vulgarnoj anegdoti, kako ju Ellis naziva, omogućuju da iz usmene tradicije prijeđe prvo u trivijalnu i rubnu pa onda u kanonsku književnost. Prijelazom su se dogodile promjene pa su vampiri od izgledom i odjećom neuglednih seljana postali naočiti i uglašeni aristokrati i zavodnici, a u novije vrijeme i moderne superzvijezde.

¹³ „The vampire tales constitute an early and paradigmatic example of how popular superstition was collected and recorded by antiquarian research, a process that not only transformed oral tradition into written account, but also retheorised the value and significance of vulgar and plebeian culture.“

Na hrvatskim prostorima nailazimo na slučaj umrle¹⁴ Priba iz 1403. na otoku Pašmanu u mjestu Otchus o čemu izvještava zadarski načelnik Pavao Pavlović koji je, na molbu otočana, dozvolio da se Pribin grob otvori i da joj se u srce zabije kolac (Klaić, 1968: 223). Pavlović donosi zapis na latinskom jeziku koji se nalazi u knjizi Ivana Lučića *De Regno Dalmatiae et Croatiae* iz 1666, a prevode ga Đuro Tošić i Dragana Kunčer (2012: 101):

„1403., mjeseca juna na ostrvu Pašman u mestu Otchus izvjesna žena po imenu Priba, iako je umrla i bila sahranjena na tom ostrvu, više njih koji tamo žive su je jasno vidjeli, a najbolje ju je vidjela neka žena koju je ova umrla svojom rukom udarala... Ta umrla je počinila i mnogo drugih stvari u kući pokojnog Venturina de Cesena i na kraju je, sakupivši više stvari i dijelova namještaja... u toj istoj kući podmetnula požar...“

U izvještaju se dalje navodi kako su se De Cesenini sinovi i drugi mještani žalili na Pribu i tražili da joj se otvori grob pa je to, u prisutnosti Pavlovića i dvojice zadarskih rektora, i napravljeno kako bi se pokojničine grudi probile kolcem nakon čega je ona izdahnula. Zanimljivo je da se ovdje radi o ženskoj osobi koja se iz nepoznatog razloga okomila na određene mještane pa ih je na razne načine uznemiravala. Dr Christian Reiter u Bečkom dvorskom arhivu, uz zapis o već spomenutom Plogojevićevu slučaju, nalazi i zapis o dvije vampirice iz pomoravskog sela Medveđa koje su 1832. odnijele trinaest žrtava (Perić, 2019: 386). U hrvatskoj su književnosti dva poznata primjera vampirica, a to je Alice iz Perićeva romana *Vampir* (2006)¹⁵ i Charlotte iz Naprtina romana *Vampirica Castelli* (2006). Alice je misteriozna djevojka koju glavni lik Zlatko Wagner susreće u mjestu Kringa u razvalinama kule Rapicio i s kojom ima seksualne odnose nakon kojih se zarazi vampirizmom zbog čega Jagna Pogačnik (2006: 233) zaključuje kako je Alice kćerka Jure Granda. Naprtina Charlotte, kćerka je patologa Januša Fluckingera, koja pati od porfirije pa otac za nju krade doze krvi kako bi ju hranio.¹⁶ Vampiriska inspekcija na čelu s inspektorom Filipovićem, ocem Ksavijerom i inspektoricom Bubalo na kraju ubiju Charlotte u vjeri da čine pravu stvar. Na taj način autor kritizira društvo koje se bavi vampirima umjesto pravim kriminalcima, ali i Crkvu koja

¹⁴ Pavlović ju ne naziva vampiricom, nego tvrdi da se Priba prometnula u vukodlaka što opet pokazuje kako su se riječi vukodlak i vampir koristili kao sinonimi, iako se ovdje radi o vampirizmu budući da su joj u srce zabili kolac.

¹⁵ U istom romanu vampiricom postaje i Zlatkova ljubavnica Silvija nakon seksualnog odnosa s kćerkom Igora Cernjaka koji boluje od Renfieldova sindroma, ali ona vampirsku krv loše podnosi za razliku od Alice koja je čak opisana kao žena preplanule puti što nije tipično za književne, nego za folklorne vampire.

¹⁶ Charlottin opis (Naprt, 2006: 179–180): „Takvo biće u životu vidio nisam; izgledala je prozračno, poput paučine, k'o da je zapravo nema... Usne su joj bile skroz bijele, a dah hladan...“

je oduvijek bila bliska vlasti i uključena u progone onih koji su po nečemu bili drugačiji. Kao što inspekcija nije dala mira nesretnoj i bolesnoj Charlotte, tako ni mještani i vlast nisu dali mira Pribi ni u grobu.

Drugi poznati slučaj na hrvatskim prostorima i predaju o prvom hrvatskom vampiru zapisao je Slovenac Janez Vajkard Valvasor u *Slavi vojvodine Kranjske* iz 1689, njemački pisac Hermann Hesse bilježi je u *Pričama o sablastima i vješticama iz Rajnskog antiquariusa* (1924/1925) i temelji ju na zborniku Cristiana von Stramberga, a ista se priča nalazi i u knjizi Drage Orlića *Štorice od štrig i štriguni* (1986) koja je kao inspiracija poslužila hrvatskom piscu Periću za pisanje romana *Vampir*. Ovdje donosimo dijelove priče o Grandu iz 1672. onako kako ju bilježi Hesse (2007: 49–50):

„Nakon pogreba, međutim, viđen je kako noću šeće trgovištem Krink. Prvi kome se ukazao bio je pater Georgio... koji ga je sahranio i nad grobom mu služio misu. Jer kada je pater s pokojnikovim znancima boravio u udovičinoj kući, te nakon večere ustao od stola i zaputio se kući, ugleda pokojnika kako sjedi iza vratiju i uplašen pobjegne. Od tada pokojnik se u kasan sat ukazivao mnogima, hodajući ulicama amo-tamo, zakucavši čas ovdje čas ondje na nečija vrata. Mnogi ljudi potom su umrli, a bijahu mahom iz kuća na čija je vrata mrtvac zakucao... k tome i udovicu svake noće savlada... Njih devetorica, oboružana dvjema bakljama i raspelom, otvorila su grob i zatekla u njemu pokojnikovo tijelo – rumeno i živo, kako im se smiješi i upravo otvara usta...“

Dalje se u priči govori o tome kako su devetorica živih prepali, ali su mu kasnije pokušali truh probosti oštrim glogovim kolcem koji se odbijao od Grandova tijela. Svećenik mu je pred lice stavio raspelo i izgovarao formule, ali ni to nije pomoglo pa su mu na kraju jedva uspjeli odrubiti glavu sjekirom pa je mrtvac na to „počeo gromoglasno vikati, trzati se i previjati kao da je živ. Čitav grob natopio je krvlju...“. Nakon toga više nije uznemiravao stanovnike istarske Kringe, ali se zato preselio u književnost u kojoj je Perić iz navedenog opisa najviše iskoristio Grandovu seksualnu aktivnost, naglašeni cinizam i širenje smrtonosne zaraze (Perić, 2019: 396). U njegovu romanu Grandu nije subjekt koji priča svoju priču, on je prisutan kao slutnja koja djeluje uz pomoć iracionalnih radnji drugih likova (Armanda-Šundov, 2014: 272). Glavni lik Zlatko ni u jednom trenutku nije vidio Granda, ali je stalno podastirao dokaze o njegovoj prisutnosti i telepatiskim moćima (Perić, 2019: 161): „Iako nisam vidio Granda, količina straha koju mi je njegova prisutnost utjerala u kosti bila je dovoljna da nikad više ne posumnjam u postojanje vampira... Biće uronjeno u strah istiskuje iz njega onoliko demona koliko teži njegova umišljenost prosvjećenost...“ Na kraju se ispostavlja da je tajanstvena Alice vampirica koja

zarazi Zlatka koji potom shvati kako je i u njemu dio predaje i misterije koju predstavlja Grandu.

4. Analiza i povezanost arhivskih dokumenata s književnim vampirima

U prvom od dokumenata iz arhiva u Splitu (br. 1243) tadašnja vlada traži pomoć Crkve u suzbijanju praznovjerja vampirizma za koje koristi sinonim vukodlaštvo. Vlada od ordinarijata traži izvještaj u kojem bi župnici i arhiprezbiteri Trogira, Omiša, Makarske, Opuzena, Imotskog i Sinja trebali odgovoriti na tri ključna pitanja koja smo već spomenuli; 1) u kojim kotarevima ima tog praznovjerja i u kojem se stupnju javlja, 2) kojoj vrsti pokojnika puk pridaje svojstva vampira i 3) kojim bi se sredstvima moglo podučiti narod i ukloniti ta praznovjerja. Za Vladu je možda najvažnije bilo utvrditi u kojim kotarevima je takvo praznovjerje prisutno jer ono dovodi do sakaćenja mrtvog tijela pokojnika za kojega se smatra da je vampir, a za biskupa kako narod uz pomoć vjere podučiti i odvratiti od istog praznovjerja. U dokumentima se naglašava kako je vjerovanje u vampire i sakaćenje mrtvih tijela „ostatak starog barbarizma“ (br. 1243), ali to je ustvari eufemizam kojim se donekle opravdava iracionalno ponašanje nekih zajednica i pojedinaca koji su vršili takvu praksu. U nekim slučajevima svećenici su davali blagoslov hrabrim članovima zajednice koji bi se odvažili na takav čin, a u drugim slučajevima osuđivali su takvo ponašanje i od njega se distancirali. Istražujući korčulanski slučaj iz 18. st. Čoralić, Dugac i Sardelić (2011: 40) ističu kako je svećenik optužio svoje župljane za skrnavljenje tijela koje je za Crkvu sablažnjiv događaj. Benyovsky (1996: 17) mišljenja je kako je više svećenstvo racionalnije pa onda kritički gleda na različita narodna vjerovanja, a niže svećenstvo nije tako racionalno pa zato takve postupke ili odobrava ili ne čini ništa da ih spriječi. U dokumentima iz Splitskog arhiva (br. 1243) Vlada govori o upotrebi prosvijećenog pastoralnog nastojanja da se takvi barbarizmi uklone, a upravo bi Crkva trebala obaviti taj zadatak. Biskup Miošić smatra da se takvo praznovjerje tiče visokih obzira prema vjeri i dobru vladanju, a to znači da je itekako svjestan da ono narušava ugled vjerske zajednice u kojoj se javlja.

Za književnost najvažnije je drugo pitanje koje se zapravo odnosi na fizički izgled i karakter vampira. Izvještaj kanonika Grubišića iz Makarske (br. 2037) manje je zanimljiv s književnog aspekta, ali ipak daje objašnjenje zašto je u njegovu kraju dolazilo do širenja tog barbarizma, kako se u izvještaju naziva. On tvrdi kako je cilj takvih glasina bio zaplašiti puk da noću ostane u kući kako bi se oni koji su glasine izmislili mogli slobodno baviti krađom. Prema njemu „Puk pripisuje obilježja vampira samo onim pokojnicima koji

su društveno okaljani u smislu pokvarenosti, krađe, kamatarenja i nepokajanja“, ali ne govori o fizičkom izgledu takvih ljudi. To bi značilo da su prema puku vampirima postajali samo oni ljudi koji su već za života imali pokvaren karakter i bili skloni prijestupima. To odgovara opisima najpoznatijeg svjetskog vampira grofa Vlada Tepeša Drakule koji je za života bio poznat po okrutnostima. Navod također odgovara i opisima iz prvih hrvatskih gotičkih pripovijesti Rikarda Jorgovanića u kojima se vampir javlja tek kao slutnja i metafora za obiteljsko nasilje najjasnije izražena u pripovijeci *Na jezeru*. U tom djelu glavni lik Ivan Airolović pokušava nesretnu djevojku Mariju izbaviti od nasilnika koji se zove grof Luj. Jorgovanić se služi tehnikama iz fantastične književnosti pa zamagljuje granice između sna i jave i tjera čitatelja da se zapita je li možda grof Luj vampir. Nakon njegovih posjeta Marija se osjeća iscrpljeno, blijeda je i na sebi ima ogrebotinu (Jorgovanić, 1943: 178), ali ispostavlja se da je Luj prema njoj nasilan zbog čega je on tek metaforičko čudovište kao i ovi iz Grubišićeva izvještaja. Očito su neki članovi njegove vjerske zajednice činili poprilično velike zločine pa ih se moglo nazivati vampirima. Gotičke pripovijesti uz pomoć kategorija strave, užasa, jeze obično potkopavaju zamišljenu stvarnost kako bi uputile na njene nedostatke i činjenicu da strah dolazi od onog što nam je blisko pa se tako nasilnici obično nalaze u uskom obiteljskom krugu kao što se i u Grubišićevu slučaju spominju članovi njegove vjerske zajednice, a ne pridošlice ili ljudi van zajednice. Vampiri iz usmenoknjiževnih demonoloških predaja obično su mučili članove svoje obitelji i mještane s kojima su, prema već spomenutim navodima Rudan, dijelili isti životni prostor, a onda su se u gotičkoj književnosti transformirali u obiteljske nasilnike koji nad svojim žrtvama vrše fizičko i psihičko nasilje. Ovdje ne pokušavamo reći da je Jorgovanić čitao Grubišićev izvještaj, već da je kruženje usmenoknjiževnih opisa i ovakvih dokumenata i izvještaja utjecalo na književne opise.

S književnog aspekta najzanimljiviji je izvještaj kanonika Lubina iz Trogira zato što se u njemu uz karakter opisuje i izgled vampira. Prije odgovora na pitanje kojoj vrsti pokojnika puk pridaje karakteristike vampira, Lubin objašnjava (br. 1662) koji je bio uzrok proširenosti tog praznovjerja u njegovu provikarijatu. On tvrdi da se to praznovjerje iskorijenilo prije nekih 50 godina jer su tada porušene zidine koje su stvarale neprovjetreni zrak i doprinosile epidemiji, a puk je za epidemije obično krivio vukodlake, kako ih on naziva. Stanje se promijenilo nakon što su zidine porušene i epidemija iskorijenjena. Iz ovih navoda zaključujemo kako je puk zapravo u teškim vremenima i prilikama tražio uzroke neobjašnjivim pojavama poput epidemija. Lubin smatra da puku u obliku propovijedi treba objasniti da su za epidemije krivi grijesi, a ne vukodlaci pa se tako iracionalno objašnjenje ne zamjenjuje znanstvenim,

već vjerskim pristupom. On, kao i Grubišić, smatra da je propovijed¹⁷ najprikladnije sredstvo i najbolja prilika za podučavanje puka, a u propovijedi treba istaknuti tri elementa; 1) tumačiti vjerske istine i upozoriti na zastranjenje, 2) objasniti da su uzrok epidemije grijesi, a ne vukodlaštvo, 3) objasniti da je vjerovanje u vukodlake jednako odvratanju od vjere (br. 1662). Iako on tvrdi da u njegovu provikarijatu već dugo nema takvog praznovjerja, ipak opisuje izgled pokojnika kojima su se pridavala obilježja vukodlaštva, a radi se o ljudima tugaljiva i melankolična izgleda. Nažalost, ključno je mjesto poprilično nečitljivo, ali zato Krizomali (1941: 73) piše da se to u Imotskoj krajini inače pripisuje ljudima „visokim i slaba glasa“ pa je moguće da i ovdje nešto slično piše. Lubin također tvrdi da to mogu biti i osobe kršćanskog duha koje su neku puku bile sumnjive zbog svoje povučeniosti. Slično kao i Grubišić, ističe da su to mogle biti osobe koje je pratio nečastan glas. U pisanoj književnosti vampiri se često opisuju kao povučeni samotnjaci koji se izoliraju u sebi blizak prostor. Obično se radi o osobenjancima koji su učeni i načitani što potvrđuju i najpoznatiji vampiri iz nešto starije i novije književnosti kao što su već spomenuti grof Drakula, ali i Edward Cullen iz *Sumrak sage* autorice Stephenie Meyer koji je široj zajednici sumnjiv upravo zbog povučeniosti. To je drugačije od opisa kanonika Grubišića iz Makarske prema kojem su to osobe koje su bile društveno okaljane i bavile se nekom vrstom kriminala. Navedeni Lubinin opis razlikuje se od usmenoknjiževnih opisa u kojima vampiri nisu blijedi, slaba glasa, ni tugaljivi, već se uglavnom radi o kršnim i ciničnim ljudima koji su za života bili temperamentni. Vampiri iz Lubinine zajednice bili su melankolični, povučeni i očito neshvaćeni jer su bili drugačiji. To odgovara suvremenim književnim vampirima koji su metafora za ono što je u nekom društvu pomaknuto i drugačije pa je od društva osuđeno.

U svojoj pripovijeci *Ljetnikovac* u zbirci *Praška smrt* (1975) Tribuson u hrvatsku književnost uvodi lik prvog pravog vampira čija je specifičnost u tome što je on samoubojica. Radi se o gotičkoj pripovijesti koja se sastoji od tri dijela od kojih svaki ima svojeg pripovjedača, iako se svaki od njih referira na isti događaj. Prvi od njih je mladić Bruno Krlek koji pripovijeda o tome kako je prije Drugog svjetskog rata redovito ljetovao u jednom ljetnikovcu u kojem se družio s Ivanom Grabovskim. On se pak zaljubio u djevojku Katarinu koju je zatekao u neobičnoj ljubavnoj igri s čudnim likom po imenu Hildesheimer:

¹⁷ Kanonik Lubin ističe da bi svećenik koji dočuje kako se u njegovu puku šire takve glasine, trebao na prvi blagdan nakon toga u propovijedi pokazati da pokojnici ne mogu ustati iz zemlje do sudnjeg dana. Onima koji zastrane potreban je „oporavak“ i „ozdravljenje“ što znači da se prepuštanje takvim vjerovanjima i sudjelovanje u sakaćenju tijela smatralo gotovo bolešću za koju je najbolji lijek bio kajanje i prepuštanje Božjoj milosti.

„I što je vidio kada je ušao u Katarininu sobu? Hildesheimer je ležao pored nje zubiju zarivenih u njezin vrat, dok se ona previjala i grlila ga. A njezini uzdasi nisu bili uzdasi boli, nego sladostrašća i pomame. I onda je njezina užasna, opčinjavajuća erotska igra odjednom prestala, očito, bila je mrtva“ (Tribuson, 1975: 105–106).

U opisu se ističe vampirska seksualnost i bestijalnost jer ta igra završava smrću što je malo profinjeniji opis folklornih vampira koji također posjećuju svoje udovice kako bi ih seksualno iscrpljivali. Bruno niti jednom nije spomenuo riječ vampir, iako se u njegovoj verziji cijelo vrijeme implicira kako se radi upravo o tom fenomenu. On primjećuje kako Hildesheimer izbjegava sunčeve zrake te opisuje njegov boležljiv izgled: „Tada mi, dok sam čekao, pride vrlo otmjen gospodin, bolesna izgleda. Njegov sivi ten, crvene oči, raspucale usne koje je jedva micao i suhonjavi udovi odavali su uistinu krhko zdravlje. Neprestano se ljuljao kao da će se srušiti...“ (Isto: 101). Grabovski se nakon Katarinine smrti ubio jer ga je scena koju je vidio duboko potresla.

Sljedeći pripovjedač je Koh koji Hildesheimera naziva svojim noćnim prijateljem jer uživa u njegovu društvu i opisuje ga kao profinjenog, elegantnog i obrazovanog čovjeka koji ima određenu privlačnost, no i on ističe Hildesheimerov boležljiv izgled:

„Hildesheimer je bio dosta visok čovjek, otmjena držanja, plemenitih crta lica i vrlo elegantno odjeven. Kosa mu je bila tek malo prosijeda, ali mu je ta prosijedost vrlo dobro pristajala. Ten mu je stvarno bio prilično loš i boležljiv, dok su mu oči uvijek bile zakrvavljene. Očito, patio je od kroničnog konjuktivitisa“ (Isto: 108).

Po karakteru Hildesheimer je bio povučen, tugaljiv i nezainteresiran za život jer se nalazio pred važnom odlukom, a kasnije od trećeg pripovjedača koji je šef policije saznajemo da je ta odluka samoubojstvo. Njegov fizički opis u kojem se ističe stas i suhonjavost i psihički opis u kojem dominira načitanost, melankoličnost i rezigniranost savršeno odgovaraju Lubininu opisu karaktera pokojnika kojem se pridaju odlike vukodlaštva tj. vampirizma. To ne znači da je Tribuson čitao Lubinin dopis, već da se figura, tj. lik vampira u književnosti razvijao i doživljavao transformacije koje su bile pod utjecajem folklora i raznih dopisa u kojim se moglo pročitati o karakteristikama vampira. Takvi dopisi služili su kao poticaj književnicima da oblikuju originalne likove koji će ipak imati i nešto od tradicije od koje se svakim danom sve više odmiču.

5. Zaključak

Ni jedna figura u književnosti nema toliki metaforički potencijal sklon nebrojenim transformacijama kao figura vampira koja je od vulgarne anegdote postala ikona popularne kulture sposobna da na svoja leđa stavi teret povijesnih promjena. Ta višeznačna figura povezana je s definicijom gotičke književnosti u kojoj se obično javlja i koja predstavlja ciklički žanr koji se uvijek iznova pojavljuje u burnim vremenima jer za cilj ima savladati tjeskobe radeći na njima u premještenoj formi (Hurley, 2008: 194). Prema dokumentima iz splitskog arhiva vampiri su bili optuženi za neobjašnjive bolesti i epidemije, a danas su oni metafore za razne bolesti društva (Aldiss, 1997: 11). Iz antropologije i folkloru u kojem je bio neugledni seljak, vampir se premjestio prvo u trivijalnu pa onda u visoku književnost u kojoj je u 19. st. postao demonski ljubavnik i aristokrat da bi u 21. st. postao momak iz susjedstva koji se socijalizirao. U 19. st. vampir je također bio utjelovljenje zla čija je funkcija bila podupiranje vjerovanja u dobro (Punter, Byron, 2013: 270). Iako vampiri ne stare, funkcioniraju poput ogledala koje bilježi promjene u društvu, starenje i smrtnost i u kojem je moguće vidjeti vlastite pogreške, tugu i krivnju (Zanger, 1997: 22–23). U tom ogledalu moguće je vidjeti i nasilje koje se odvija u uskom obiteljskom krugu pa on tako upućuje na disfunkcionalne obitelji kao što je to slučaj s Jorgovanićevim grofom Lujem. O nasilnoj prirodi ljudi koji su optuženi za vampirizam svjedoče i dokumenti iz Splitskog arhiva.

S dolaskom modernog vremena vampiri su doživjeli demistifikaciju, socijalizirali su se kako bi postali bliski ljudima pa su zato izgubili neka od svojih tipičnih obilježja kao što je strah od križa (Zanger, 1997: 22). Suvremeni vampiri od objekata su postali subjekti koji imaju pravo ispričati svoju priču kako bi zadobili sućut čitatelja (Punter, Byron, 2013: 271). U književnosti i popularnu kulturu ušli su dobri vampiri koji oklijevaju oko ubojstva, sumnjaju u opravdanost svojih radnji i preispituju mogućnost samoubojstva kako bi se riješili svoje egzistencije koja ovisi o ispijanju krvi. U hrvatskoj književnosti najpoznatiji takav vampir jest Tribusonov Hildesheimer koji sa svojim sugovornikom Kohom vodi filozofske rasprave o svrsi postojanja i čiji izgled odgovara opisu iz dokumenata iz Splitskog arhiva, dok je u svjetskoj književnosti najpoznatiji vampir koji priželjkuje vlastitu smrt zbog osjećaja krivnje popularni Edward Cullen iz *Sumrak sage* (Armanda-Šundov, 2014: 269). Navedene podudarnosti nisu rezultat izravnog utjecaja, već su posljedica razvoja figure vampira od neuglednog folklornog čudovišta preko plašiteljskog lika iz arhivski dokumenata i zapisa pa sve do značenjem nabijene metafore u visokoj književnosti i popularnoj kulturi. Cilj je ovog rada bio pokazati kako su i arhivski dokumenti, čiji se sadržaj širio među ljudima, odigrali važni ulogu u

transformaciji figure vampira te kako su i oni utjecali na formiranje izgleda i karaktera suvremenog vampira.

Popis literature

Dokumenti iz Nadbiskupijskog arhiva u Splitu, 1833/1243/1662/2037

- Aldiss, B., W. (1997). „Foreword“, u: J. Gordon, V. Hollinger (ur.) *Bood Read: The Vampire as Metaphor in Contemporary Culture*, Philadelphia: Univeristy of Pennsylvania Press, str. 9–11.
- Armanda-Šundov, L. (2014). *Gotički motivi u hrvatskoj književnosti*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Barber, P. (2010). *Vampires, Burial & Death*. New Haven: Yale University Press.
- Barešin, S. (2015). „Vampiri u popularnoj i pučkoj kulturi“. *Ethnologica Dalmatica*, br. 23, str. 5–14.
- Benyovsky, I. (1996). „Vampiri u dubrovačkim selima 18. stoljeća“. *Oti-um*, br 4, ½, str. 118–130.
- Bošković-Stulli, M. (1997). „Uvod“, u: Bošković-Stulli (ur.) *Usmene pripovijetke i predaje. Stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 15–41.
- Čoralić, L., Dugac, Ž., Sardelić, S. (2011). „Vampiri u korčulanskom selu Žrnovo: tragom jednog arhivskog spisa iz XVIII. stoljeća“. *Acta medico-historica Adriatica*, br. 9, 1, str. 33–46.
- Difnik, F. (1986). *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji: između Mlečana i Turaka od godine 1645. do mira i razgraničenja*. Split: Književni krug.
- Dragić, M. (2008). *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti; fakultetski udžbenik*. Split: Filozofski fakultet u Splitu.
- Ellis, M. (2003). *The History of Gothic Fiction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gordon, J., Hollinger, V. (1997). „Introduction: The Shape of Vampires“, u: J. Gordon, V. Hollinger (ur.) *Bood Read: The Vampire as Metaphor in Contemporary Culture*. Philadelphia: Univeristy of Pennsylvania Press, str. 1–7.
- Hesse, H. (2007). *Priče o sablastima i vješticama iz Rajnskog antiquariusa*, prijevod Borisa Perića. Zagreb: Zoro, Sarajevo: Naklada Zoro.
- *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Tar – Viš, Vit – Ž. (2004). Anić, V., Brozović Rončević, D., Brozović, S., Goldstein, I., Goldstein, S., Jonjić, Lj., Matasović, R., Pranjković, I.

- Hurley, K. (2008). „British Gothic fiction, 1885–1930“, u: J. E. Hogle (ur.) *The Cambridge Companion to Gothic Fiction*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 189–207.
- Jorgovanić, R. (1943). *Ukupna djela Rikarda Jorgovanića. Knjiga III. Pri-poviesti III. Crne niti. Ženske suze. Na jezeru. Ljubav na odru*. Uredio Julije Benešić. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod.
- Klaić, V. (1896). „Vukodlak i krsnik: bilješka o vjerovanju u vukodlake na otoku Pašmanu god. 1493.: Vjera u osobita bića“, u: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, sv. 1, str. 223–224.
- Kovačić, J. (2019). „Vampiri na Hvaru“. *Prilozi povijesti otoka Hvara*, vol. XIV, br. 1, str. 165–182.
- Krizomali, U. (1941). *Pavao Klement Miošić: biskup splitsko-makarski jednoć solinski (1830–1837)*. Split: Leonova tiskara.
- Naprta, R. (2006). *Vampirica Castelli*. Zagreb: Profil.
- Pogačnik, J. (2006). *Proza poslije FAK-a*. Zagreb: Profil International.
- Perić, B. (2019). *Pogovor*. u: *Drakula*, prijevod Damira Žugeca. Varaždin, Stanek.
- Perić, B. (2006). *Vampir*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Punter, D., Byron, G. (2013). *The Gothic*. Oxford: Blackwell publishing.
- Rajković-Iveta, M., Iveta, V. (2017). *Oni koji noću ustaju iz groba: vampiri od lokalnih priča do popularne kulture*. Zagreb: Srednja Europa.
- Rudan, E. (2016). *Vile s Učke. Žanr, kontekst, izvedba i nadnaravna bića predaja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Tošić, Đ. (2012). *Srednjovjekovna turobna svakodnevnica: (od prostitucije, preko vještice do vampira*. Beograd: Historijski institut.
- Tribuson, G. (1975). *Praška smrt, groteske*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba.
- Vekić, D. (2016). „Mitske i demonološke predaje u usmenoknjiževnoj teo-riji: poetička obilježja i žanrovske odrednice predaje“. *Croatica et Slavica Iadertina*, vol. 12/1, br. 12, str. 199–230.
- Zanger, J. (1997). „Metaphor Into Metonymy“, u: J. Gordon, V. Hollinger (ur.) *Bood Read: The Vampire as Metaphor in Contemporary Culture*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, str. 17–26.

Prilozi

PRILOG 1 – PRIJEVOD¹⁸

Biskupijskom Ordinarijatu u Splitu

Vlada je prigodom ispitivanja u političkoj istrazi utvrdila da u nekim mjestima na selima postoje praznovjerja, što je ostatak starog barbarizma i među ostalima praznovjerje vampirizma, vukodlaštva u kojemu se pridaju nesretni događaji nekoj umrloj osobi koja izlazi iz groba pa joj onda sakate mrtvo tijelo u uvjerenju da se na taj način toga pokojnika može spriječiti da ne čini zlo, da nema zli utjecaj. S obzirom na pitanje koje se povezuje s religijom i s njenom dobrom upravom, ondje gdje postoje takvi barbarizmi trebalo bi se upotrijebiti prosvijećeno pastoralno nastojanje da se ti strašni barbarizmi uklone. Upozoravamo i potičemo ordinarijat da upotrijebi prikladne, učinkovite naredbe poučavajući župnike da bi se to uklonilo u mjestima gdje se to događa.

Kolovoz 1833.

Namjesnik guverner

U potpisu Venceslav Vetter Lilienberg¹⁹

Dalje piše biskup Miošić:

Ordinarijat traži izvješće:

Ad 1) trogirskog provikarijata

Ad 2) omiškog župnika

Ad 3) makarskog arhiprezbitera

Ad 4) župnika u Opuzenu

Ad 5) župnika u Imotskom

Ad 6) župnika u Sinju.

Uzvišena Vlada potvrdila je da u nekim mjestima u pokrajini postoje praznovjerja vampirizma (vukodlaci) prema kojemu se pridaju nesretni učinci nekoj pokojnoj osobi koja izlazi iz groba i onda sakate njen leš smatrajući da je to način da ih se spriječi da utječu loše. Budući da se to tiče visokih obzira prema vjeri i dobru vladanju, trebalo bi se istražiti konkretno gdje takvi barbarizmi i praznovjerja postoje da bi se upotrijebilo prosvijetljeno pastoralno nastojanje da se to ukloni, ordinarijat poziva toga i toga da obavijesti:

¹⁸ Radi se o slobodnom prijevodu budući da su u originalnim dokumentima brojna mjesta nečitljiva. Prijevod je napravljen uz pomoć doc. dr sc. Andree Rogošić s Odsjeka za talijanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Splitu i prof. dr sc. don Slavka Kovačića, ravnateljem Nadbiskupijskog arhiva u Splitu i umirovljenim profesorom Katoličko-bogoslovnog fakulteta u Splitu. U kurziv su objašnjenja autorice rada.

¹⁹ Pretpostavka je autorice rada da u nečitljivu potpisu stoji navedeno ime budući da je Lilienberg bio upravitelj Dalmacije od 1831. do 1840.

- 1) ima li i u kojem stupnju se nalazi praznovjerje u tom kraju (kotaru)
- 2) kojoj vrsti pokojnika puk običava pridavati karakter vampira, vukodlaka
- 3) kakvim bi se sredstvima općenito moglo uklanjati to praznovjerje osobito kad se počne širiti u nekom kraju

Kako bi se isključio loš utjecaj i to govorkanje očekuje se točno i potanko izvješće.

Listopad 1833.

Kolovoz 1833.

Vampirizam, Dokument 1243

ANTONIO KANONIK LUBIN IZ TROGIRA²⁰

Presvjetlom i prečasnom gospodinu Nadbiskupu

Pokoravajući se s dužnom pažnjom odluci ordinarijata 29. prošlog listopada pod tim brojem govorim ono što znam i što smatram da bi trebalo poduzeti u tom pogledu pod mojim skromnim mišljenjem. To se prije svega odnosi na praznovjerje (vampirizam, vukodlaci) u crkvenom distriktu.

Ovdje koliko ja znam nema više tog praznovjerja, ima 40 i 50 godina da se to praznovjerje proširilo posebno iz ovog grada. Oko Trogira postojale su visoke gradske zidine koje su stvarale grubi neprovjetreni zrak koji je uzrokovao, osobito ljeti i ujesen, strašne epidemije pa je puk govorio da su to vukodlaci, da oni uništavaju čast. Poslije nego su porušene zidine i posušene močvare zrak je postao vrlo zdrav i tako je stalno vladalo odlično zdravstveno stanje i to praznovjerje više se ne spominje. Isto tako ne čujem ni od drugih takve glasine.

Kojoj vrsti pokojnika se običava pridati značenje vukodlaka: običavalo se nekada to pridavati osobama koje je pratio nečastan glas, osobama koje su nasilne, ²¹ i melankolična izgleda (tugaljive), ponekad čak osobama kršćanskog duha i ponašanja koje su živeći sabrano bile daleko od duševne rastresenosti i raspršenosti, a neuki puk nepoučen u kršćanskom ponašanju njima je pridavao umišljen značaj vukodlaštva.

²⁰ Ovaj dokument najmanje je čitljiv iz dva razloga; rukopis je nerazumljiv i tinta je probila s druge strane pa su se slova udvostručila.

²¹ Ovo ključno mjesto koje opisuje izgled osoba kojima su se pridavala svojstva vampirizma nažalost je nerazumljivo. Čini se da je nerazumljiva riječi *avenerite*, ali ne nalazim joj značenja. Krizomali (1941: 73) piše da se to u Imotskom inače pripisuje ljudima „visokim i slaba glasa“ pa je za očekivati da je i ovdje nešto slično napisano.

Ovo bi bila najprikladnije sredstva da se općenito pouči kako ukloniti to praznovjerje i bilo koje drugo kada se počne širiti u nekom kraju općenito govoreći. Najprikladnije sredstvo je da župnici poučavaju u propovijedima. Kao što se vjera i proširila propovijedajući, tako se čistoća vjere i čuva u propovijedima. Na taj se način može ispravno tumačiti vjeru i ukloniti kriva shvaćanja. Kad se župniku dojavu da se među njegovim pukom počnu širiti strahote, na prvi blagdan nakon toga, kada bude imao propovijedati, u propovijedi najprije treba pokazati da će pokojnik biti u zemlji sve do općeg suda i da ne može ustati. Potrebna su: 1) tumačenja vjerskih istina i upozorenja na zastranjenja; 2) objasniti da se u vrijeme epidemija ne utječe na vukodlaštvo i da nisu uzroci vukodlaci nego naši grijesi koji su motivi zbog kojih se protivimo Bogu i kažnjavani smo, a za oporavak i ozdravljenje treba se kajati i popravljati; 3) naglašavati da je prihvaćati vjerovanja u vukodlake isto što i odvrćati se od vjere koja nas podučava da sve dolazi od Boga, njemu se moramo preporučiti, njegovoj milosti i njegovim dobročinstvima da nas oslobodi svake vrste zla.

Dalje nastavlja o vlastitoj skromnosti i mišljenju.

13. studenog 1833.
Antonio conte Lubin
Dokument 1662

KANONIK GRUBIŠIĆ IZ MAKARASKE

407 26. listopada 1833.
Presvjetli i prečasni dijecezanski ordinariju!

Vežano za sadržaj Dekreta od 29. listopada broj 1243 koji se tiče predrasuda o vampirizmu te vežano za drugi poštovani Dekret od 18. prosinca broj 1955, ova Nadbiskupija ima čast priopćiti Vam tražene informacije.

Ad 1 u svim mjestima okruga/oblasti Makarska, posebice u selima, vladajuća spomenuta predrasuda i širi se lažno vjerovanje da leševi koje opsjedne zli duh noću ustaju iz groba i lutaju po mjestu.

Neki od najnižeg puka pristaše su pogrešne tradicije prema kojoj nakon rezanja tetiva stopala ili probadanja komadom kolca leš više ne može ponovno oživjeti. Međutim, koliko je do sada poznato, nije izvršen ni jedan takav barbarski čin.

Ad 2 Puk pripisuje obilježja vampira samo onim pokojnicima koji su društveno okaljani u smislu pokvarenosti, krađe, kamatarenja i nepokajanja.

Ad 3 Gotovo uvijek kad se pojave različite priče pokušava se među najnižim pukom proširiti glas o pojavi vampira. Pojedinci koji se bave noćnim

krađama vješto rašire priču o kojemu nedavnome pokojniku tvrdeći da su nju ili njega vidjeli na određenim lokacijama.

Cilj je takvih glasina zaplašiti puk i tako ga natjerati da noću ne izlazi iz kuće kako bi oni koji su te priče izmislili mogli slobodno krasti. Kako bi se riješio problem predrasuda i lakovjernosti, časno mišljenje Nadbiskupije je da bi prilikom katehetskih propovijedi i tumačenja evanđelja trebalo djelomično poučiti puk o spomenutom grešnom vjerovanju koje je protivno jedanaestome članku simbola vjere te ga upozoriti da postoji sakramentalno rješenje u slučaju tvrdoglavosti.

Makarska, 21. prosinca 1833.

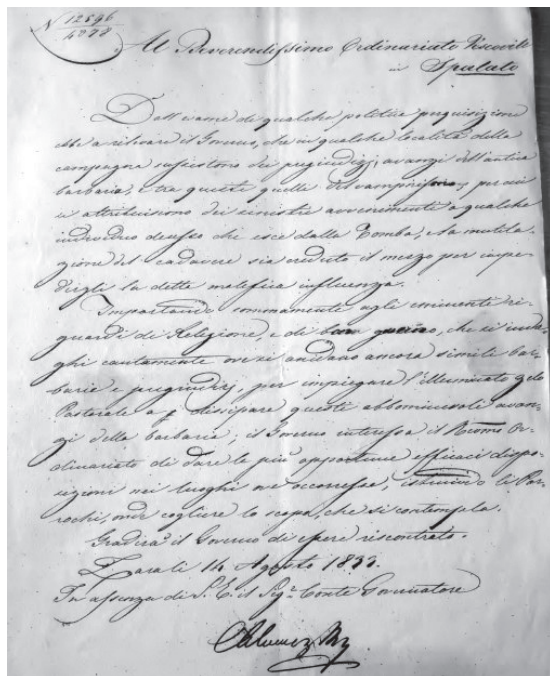
Pokorni sluga

kanonik Grubišić

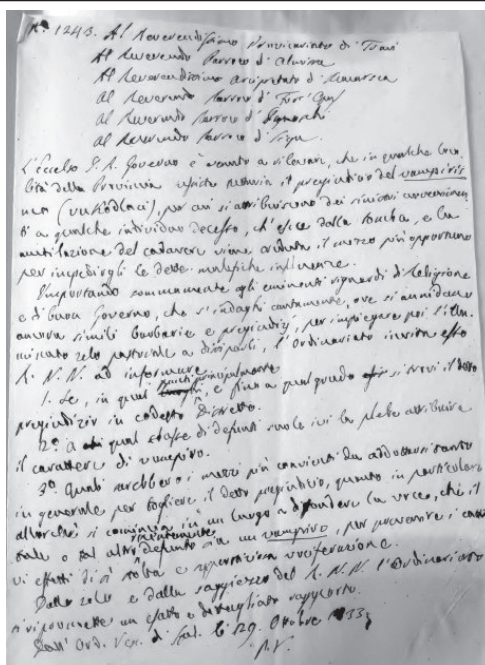
Nadbiskup

Dokument 2037

PRILOG 2 – SLIKE ORIGINALNIH DOKUMENATA
IZ NADBISKUPIJSKOG ARHIVA U SPLITU

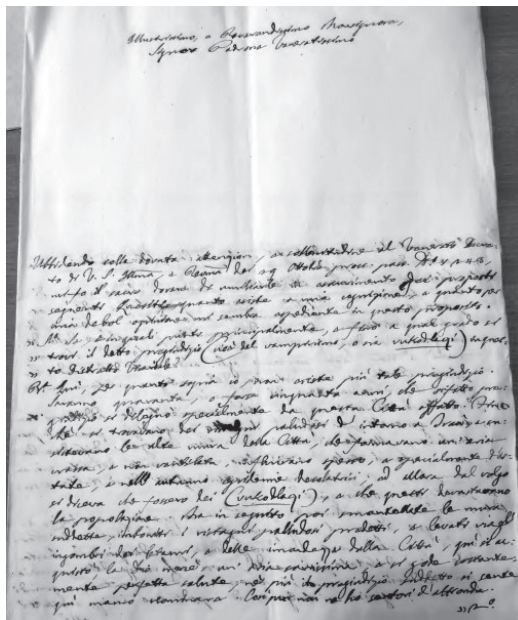
Slika 1. Dokument 1243, Figure 1. Document 1243

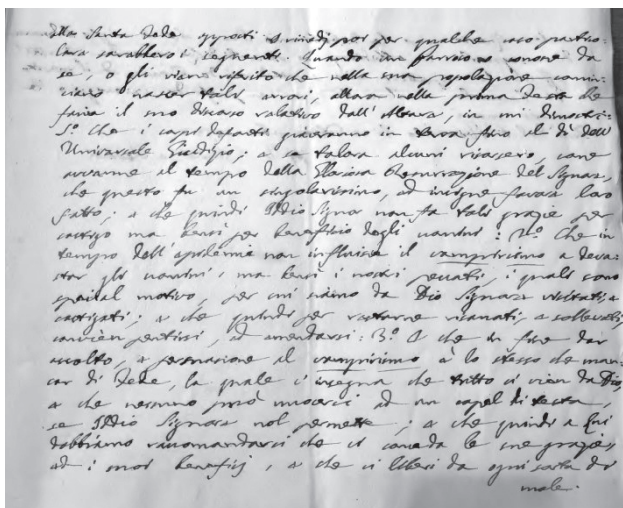
Slika 2 . Dokument 1243, Figure 2. Document 1243

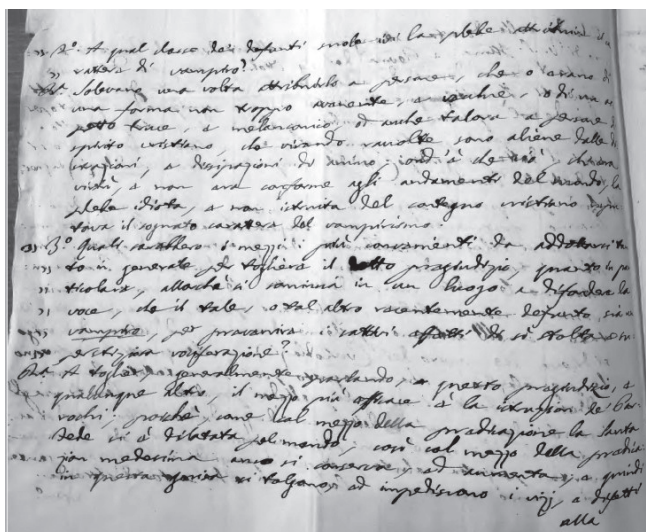
Slika 3. Dokument 1243, Figure 3. Document 1243

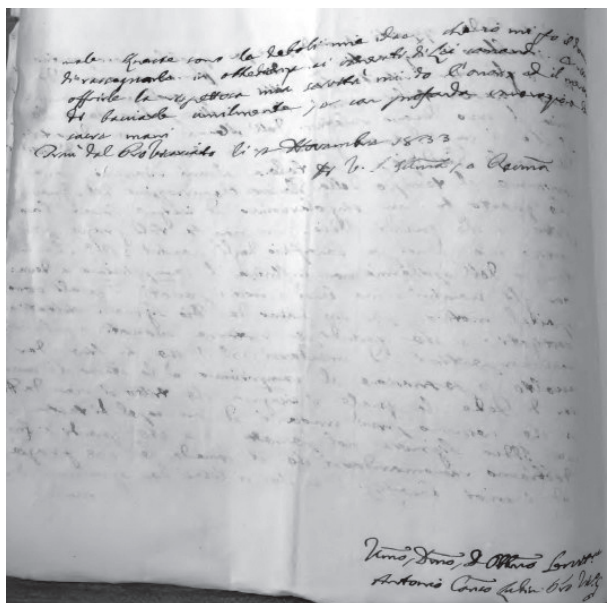
Slika 4. Dokument 1662, Figure 4. Document 1662

Slika 5. Dokument 1662, Figure 5. Document 1662

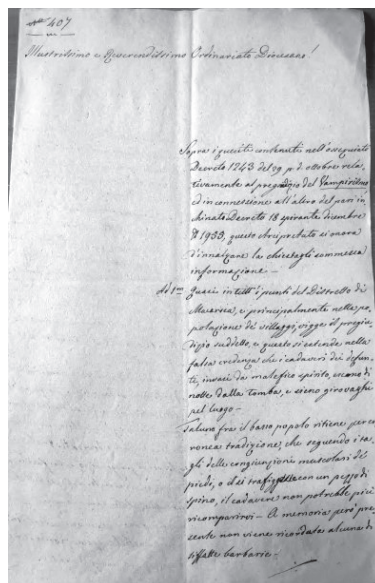
Slika 6. Dokument 1662, Figure 6. Document 1662

Slika 7. Dokument 1662, Figure 7. Document 1662

Slika 8. Dokument 1662, Figure 8. Document 1662

Slika 9. Dokument 2037, Figure 9. Document 2037

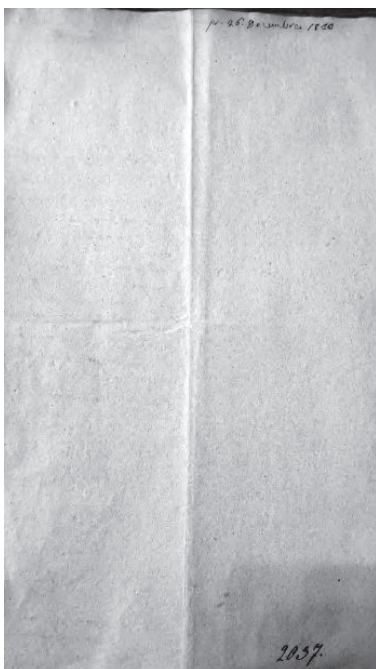
1837
La plebe adattare nelle scuo-
le di lingua, e solennemente a
quella classe di figliuoli, maschiati,
viziati, e di nomina, di fede,
di sesso, e di impennatura -
Diciasi sempre all'averionacci, di in-
adattati dei differenti - e se lo ammi-
ti, si vuole spargere per il fatto, per
lo la comparata, e per i suoi - e di
Qui di Dio ai fatti, non sono privi,
ne argomenta la qualche recente
morale, e sostanzialmente fanno diffan-
Come una cosa vera, che il tale, o la
tale, allora veduto in vostra per
questo località -
Lo scopo di effetto, e di giorno, e di
di ritorno, ha plebe, per fatto di
notte, e di, e di, e di, e di, e di,
campo libero, e di, e di, e di, e di,
te, e di, e di, e di, e di, e di,
A tal fine, il pregiudizio, e la facile cre-
denza, e di, e di, e di, e di, e di,
prelato, e di, e di, e di, e di, e di,
no chi fra i sermoni catechistici,
Di evangeliche spiegazioni, e di,
occuparono particolarmente ad istruire

Slika 10. Dokument 2037, Figure 10. Document 2037

la popolazione, e di, e di, e di, e di,
peculiarmente, e di, e di, e di, e di,
l'undecimo articolo del simbolo della
Fede, e di, e di, e di, e di, e di,
religione sacramentale, e di, e di, e di,
viziati -
E di, e di, e di, e di, e di, e di,
governo, e di, e di, e di, e di, e di,
e un riservato amico all' autorità
politica, e di, e di, e di, e di, e di,
severità, e di, e di, e di, e di, e di,
e, e, e, e, e, e, e, e, e, e, e,
giornate, e di, e di, e di, e di, e di,
Marasco el 1833.

Dottorino Scavini
P. Carlo Guadagnoli
Canonico di S. Andrea

Slika 11. Dokument 2037, Figure 11. Document 2037

Slika 12. Dokument 2037, Figure 12. Document 2037

Lucijana ARMANDA-ŠUNDOV

**DOCUMENTS ON VAMPIRES FROM 1833
IN THE ARCHBISHOP'S ARCHIVES IN SPLIT**

There are three documents about vampires from 1833 in the Archbishop's Archives in Split; in the first one the government refers to Bishop's ordinariate in Split demanding them to remove the remains of the old vampire superstition and it is followed by the bishop Pavao Klement Miošić's demand from his parishes to do the same, the second one is an answer from the vicar of Trogir, and the third one is the answer from presbyter of Makarska. This article contains two annexes; the first one with the scanned original documents and the second with their translation to Croatian language. The article cites the most famous vampire cases in Croatia and abroad. That is followed by the detailed analysis of the documents in order to determine its influence on the description of the most famous vampires in literature that have evolved from unsightly peasants to modern pop stars and seducers who are metaphors for the most important social and political problems.

Key words: church archives, vampires, metaphor, Goran Tribuson, Boris Perić

Pregledni rad

UDK 821.161.2.09 Holovčuk P.

Ivan ZYMOMRYA (Uzhhorod)

Uzhhorod National University

ivan.zymomrya@uzhnu.edu.ua

Olena ZYMOMRYA (Uzhhorod)

Uzhhorod National University

olena.zymomrya@uzhnu.edu.ua

PAVLO HOLOVCHUK'S OEUVRE: THE CONTEXT OF THE INTERCULTURAL INTERACTIONS OF UKRAINE AND THE BALKAN REGION

The article analyzes Pavlo Holovchuk's oeuvre, whose works assert the ideals of intercultural interactions in the contextual understanding of this concept. The books of the Ukrainian-speaking poet, prose writer, journalist and publisher from Croatia Pavlo Holovchuk demonstrate the contextual background of Ukrainian literary interactions with the Balkan writings in modern conditions. In our view, it is beyond the dispute that literatures may therefore be compared and understood via a historical process. It should be noted that the problem of the intercultural interactions based on the works by Pavlo Holovchuk is not studied enough in the literary criticism. The dynamics of the perception of Pavlo Holovchuk's works in Ukraine and abroad is adjusted by the circumstances of the writer's living in the diaspora. However, it should be emphasized that the cultural interactions take place in present-day Ukraine as well as countries of the Balkan region, the conclusions and suggestions are applicable to a much wider context of interaction between people with different cultural background. The need for conducting this research is due to the fact that the perception by readers, especially in Balkan countries, of Pavlo Holovchuk's prose in comparison with the similar works of other authors is of exceptional importance in the process of popularization of Ukrainian diaspora literature.

Keywords: Pavlo Holovchuk's oeuvre, Ukrainian diaspora literature, intercultural interactions, interactions of Ukraine and the Balkans

Pavlo Holovchuk's oeuvre represents the cultural heritage of both the Ukrainian people and the peoples of the Balkan region, including Croatia, Bosnia and Herzegovina, Serbia. It is a Ukrainian-speaking poet, prose writer, journalist and publisher from Croatia, whose works assert the ideals of intercultural interactions in the contextual understanding of this concept. Pavlo Holovchuk was born on July 5, 1940 in the village of Deviatyna, located in Bosnia and characterized by its Ukrainian features. It is situated between the towns of Banja Luka and Prnjavor. In search of a better fate, settlers from Bukovyna, Halychyna, and Zakarpattia came here in different epochs, but most of them – at the turn of the 19th – early 20th centuries.

Pavlo Holovchuk's ancestor from the outskirts of Buchach (Ternopil province) also arrived in Deviatyna. In his father's house, prayers were often said: his father Andrii was a church clerk, and his grandmother Stefania (maiden name Nimashchuk) was constantly helping him. Pavlo also developed the habit of praying. Therefore, it is quite clear why their son became a student in the classical gymnasium of the Salesian fathers in Križevci, Croatia. Then he attended the administrative school and entered the Law Faculty of Sarajevo University. He did not manage to complete his studies there due to the lack of money. After 1956, the situation for the Ukrainians, who were forced by life's troubles to live in the countries of Central Europe, changed for the better. There emerged the socio-cultural societies of Ukrainians, including the cultural and artistic society named after Taras Shevchenko in Banja Luka. This is where Pavlo Holovchuk found himself and he became the life and soul of it. He was involved in all activities: he was delivering lectures on the history of Ukraine and working as the Ukrainian radio editor; he was also contributing to the „Nova dumka“ magazine which was published in the Ukrainian language and was organizing summer youth camps of „Plast“. This period also marks the beginning of his creative pursuits. He wrote his first works in Serbian and Croatian, but later completely switched to writing in Ukrainian. Here the factor of organic self-identification appears: when the author preserves the national priorities, although he functions in the foreign environment.

In the 1970s, Pavlo Holovchuk kept in touch with figures of Ukrainian culture from Poland, the Czech Republic, Slovakia, Germany, Canada, the United States, as well as Ukraine, which he first visited in 1969. During that period he was personally acquainted with representatives of the Ukrainian elite – Iryna Kalynets and Ihor Kalynets, Mykhailo Osadchyi, Taras Melnychuk, Ivan Hel, Hryhorii Chubai. One can hardly overestimate his contribution to the independence of the Ukrainian State. For twelve years running, Pavlo Holovchuk's voice was heard on Radio Banja Luka. His interesting radio programmes were addressed to the Ukrainian listeners who lived in Bosnia, Cro-

atia and Serbia. And since the 1980s, he had been working at the Ukrainian Greek Catholic Church in Hamburg for nine years.

Since 1989, Pavlo Holovchuk had been working in the capital of Bavaria – Munich, which is well known for its Ukrainian educational and cultural, church centers. It is particularly notable that, during this period, in the poems *To the Ukrainians of Bosnia*, *To My Bosnia*, *Nostalgia*, *To My Friends* he intends to bring the truth about the offended in Ukraine, as well as in Bosnia to the imaginary recipient. However, he is not only a poet, but also a prose writer, a thoughtful publicist and a journalist who took the challenging responsibility of actually performing the duties of the editor of the *Christian Voice* newspaper, one of the oldest foreign publications printed in Ukrainian, which was founded in January 1949. When he retired he settled in the town of Lypovliany, where his writing talent started to manifest more vividly. His editions are *Originally from Ukraine* (*Корінням з України*, 2000), *Colourful Dreams or Old Man Panas Bezdolnyi's Letters* (*Кольорові сни або листи діда Панаса Бездольного*, 2003), *Here I Have Heard My Native Word...* (*Тут я почув своє рідне слово...*, 2005), *Stacks* (*Стіжки*, 2007) and *Our Fates* (*Наші долі*, 2010). According to Mykola Mushynka, „Pavlo Holovchuk's book „Our Fates“ is a masterful description of the long-suffering life of Ukrainians in Bosnia and Slavonia from ancient times to the present“ (Головчук, 2010). Mykhailo Liakhovych who wrote a thoughtful preface to the book *Stacks*, highly praised his writing efforts. One can only regret that the name of Pavlo Holovchuk is far from being well known in Ukraine and beyond, since the sporadic publications placed on the pages of the periodical press rarely reached the general public.

During his life Pavlo Holovchuk had numerous meetings with prominent socio-cultural figures, in particular, Vira Vovk, a Ukrainian writer from Rio de Janeiro, Yulian Baranovskyi, her countryman from Bosnia who had to serve his sentence for 20 years in Siberia, Roman Kulyk from Lviv. Pavlo Holovchuk together with Petro Ovad (1941–2006) visited Zakarpattia in 1992; in Uzhhorod Mykola Zymomrya greeted him on behalf of the Zakarpatian regional the „Prosvita“ („Enlightenment“) Society and „The World of Culture“ association. Certainly, as a journalist and a passionate publicist Pavlo Holovchuk admitted that a closer acquaintance with Ukraine made an unforgettable impression on him.

The book *Colourful Dreams or Old Man Panas Bezdolnyi's Letters* (where, in fact, Bezdolnyi can be translated as Fateless) was particularly significant among Pavlo Holovchuk's works. It was edited by Mykola Zymomrya and published in Drohobych in 2003. The author started to use the name „Panas Bezdolnyi“ for signing, as a rule, his prose, dramatic works and publi-

cistic speeches. He willingly uses a letter form as an artistic means of enlivening a conversation – a kind of dialogue with the imaginary reader. This is, so to say, an original series of letters – Pavlo Holovchuk's public messages, which were heard in numerous radio programs broadcast on Banja Luka Radio from Bosnia. The writer worked as a literary editor here for ten years. Many of these letters-reflections were published in the „Nova dumka“, which gained wide popularity in Ukraine at the time.

Among his prose works, in addition to the aforementioned series of letters, collectively titled *Dear Countrymen!*, one should pay special attention to a satirical story *How Sophron Got Married and Lived His Life Happily*, humorous writings *The Scientific Work of Omelko Khvostomvertia (The Scientific Work of Omelko Wag-the-tail)*, *Your Woman, Your Person, Love Letters* and others. Pavlo Holovchuk also managed to write a comedy – a one-act joke – called *Good Trade*, which is based on folk humor. Thus, works of different genres, reflections-meditations of biographical, lyrical and social dimensions are presented here. In this connection, we may talk, first of all, about the specific parallels regarding the use of the factual material in prosaic works by Pavlo Holovchuk and the ones by the famous Serbian writer Milisav Savić. Thus, the former author's works are worth comparing with the latter author's ones. There may be identified the principles that influence the process of choosing motives, their ordering and artistic reflections, for example, in his novel *The Loves of Andrija Kurandić* (1972), as well as in the collections of short prose pieces *Young Men from Raška* (1977) and *Uncle about Town* (1977). It should be noted that both authors were able to masterfully fill their text structures with parts from folk stories, legends, as well as author's additional comments, which were often humorous.

It should be admitted that the Ukrainian writing generally develops in an organic connection to the artistic achievements of representatives of related and unrelated literatures. It is quite clear that many of its representatives stand for traditional approaches to the depiction of reality (Зимомря І., 2016). The talk is primarily about writers who seek to meet „ordinary“ readers' needs so that they might reflect on the essence of life and at the same time these writers create the basis for their own creative impulse with the projection on the recipient. Pavlo Holovchuk's individual style is just like the one described. It was formed under the influence of the traditions of the Ukrainian writing, as well as neo-realistic prose in the context of the literature of the contemporary Yugoslavia. During the 1960's and 1970's its representatives were such prominent writers as Miroslav Yosic-Vishnic, Dragoslav Mihailović, Živojin Pavlović, Milisav Savić, and Vidosav Stevanović. They started a neo-realistic trend, marked by a synthesis of modernist and realistic literatures (Василишин, 2012).

The literary generation of neo-realists strictly rejects social realism and they do not put up with various types of „escape“ from reality into the realm of the fantastic, abstract and generalized. However, Pavlo Holovchuk's texts are instructive. There he puts forth questions and answers them. In this form the author skillfully documented his thoughts on the facts that took place, the events that caused both admiration and protest against injustice, as well as on the phenomena that required explanation and appropriate interpretation. Here is an example related to *The Old Man Panas Bezdolnyi's Letter*, called *We are still worth something*:

„Під час візиту Папи в Україні про наш народ вогорив цілий світ. Був се триумф нової української гисторії. Свойов файнов мовов завстидав українських депуїтатів і богатъох нещасних перекінчиків... Міцно зрусифкований Київ чекає відновленє в душах своїх мешканців... А звідси – проханє: беріт приклад з Папи – поляка: він навчивсі нашої мови, аби два народи-сусіди жили у згоді-злагоді. Не забуваймо нашу мову!“ (Головчук, 2003: 5–6) („During the Pope's visit in Ukraine the whole world was talking about our people. It was the triumph of the new Ukrainian history. He used his language to make Ukrainian deputies and many worthless traitors feel ashamed... The strongly russified Kyiv is awaiting the restoration of its citizens' souls... He put forth a request follow the example of the Pope who was Polish: he learned our language so that the neighbouring peoples could live in harmony. Let's not forget our language!“ – translated from Ukrainian by I. Z., O. Z.).

It can hardly be denied that the imperatives of the old man Panas, like those of an old man Shchukar (Shchukar means a Pike Catcher) about whom Mikhail Sholokhov wrote, are not aggressive at all; The „worthless traitors“ live in the capital over the Dnipro, rejoicing about life, though their „service to the people“ is limited to their household intentions. As a rule, Panas's letters are aphoristic, they are full of delicate instruction which implies hope: the old man is ready to apologize if „the children, grandchildren, great-grandchildren“ of those „worthless traitors“ are able „at least to say a word!“ in the mother tongue.

The satirical-humorous writing does not refer only to the infallibly Ukrainian down-to-earth spirituality, though, of course, the Ukrainian tradition is present in its best dimensions. However, the quality of the authentic Ukrainian spirit, to which the reader is usually accustomed, is outlined mainly by motives: their pivotal axis is „laugh through tears“ and cry with a smile on their lips. Such humour, if properly disclosed in relation to the characters' adequate living conditions, also gives an impetus to the self-awareness of the really existing, not distorted or flawed truths. In this context, there are

humoresques that feature real and extra-ordinary qualities of common sense. These are humoresques which are based on figurativeness and picturesqueness, which do not so much clarify, as point to contradictions, single out comic true stories. The latter actualize the aesthetics of laughter and testify to the non-textual all-encompassing principles that relate to a certain depth of the landmark story. Hence the ironic, comic-ironic or tragic-ironic spectrum of satire-humorous pathos that deepens the ethical rootedness of old, outdated, or new habits in human life. The names of Ostap Vyshnia, Oleksandr Kovinka, Stepan Oliynyk, Dmytro Bilous, Stepan Voskrekasenko, Fedor Makivchuk, Mykyta Hodovanets, Pavlo Hlazovyi, Yevhen Dudar, Oleh Chornohuz, Yurii Shyp and others became prominent the Ukrainian humoristics. We are talking about those who wrote their works in the genres of satire and humor, who in different epochs and under different conditions that accompanied the twentieth century, established the standards of the satirical genre, the defining manner of this artistic writing, provided we mean mainland Ukraine (Мушкетик, 1981: 14–15; Зарбелыйный, 1981: 261; Лыныцькый, 1987: 41–42; Марко, 1987: 32; Зуб, 1991: 27–29).

Undoubtedly, we should not forget about the heritage of the Ukrainian diaspora that has always been an integral part of Ukrainian culture in general. So, for example, the outstanding literary scholar, writer and translator Ihor Kachurovskyy, who has been destined to live in Munich for more than half a century, convincingly evaluates twelve genres of Ukrainian diasporic humoristique, including: a comedy, a sketch, a literary parody, parodic mystification, a parodic paraphrase, a newspaper feuilleton, a radio feuilleton, a short story and a novella, a satirical poem, a satirical tale, an epigram, a poetic humoresque and a poetic joke (Качуровський, 1992: 152). They were written by various authors whose names, unfortunately, are still little known in Ukraine. Among them there should be mentioned, first of all, Avenir Kolomyiets (*The Trial of Don Juan*), Ivan Kernytskyi (*By the Gypsy Roads*), Ivan Antypenko (pen-name Martin Zadek; *Interplanetary People*), Hanna Cherin (*The Crafty Makitra*), Vasyl Chaplenko (*Isko Hava*), Vasyl Onufrienko (*Stalin in Hell*). It is undeniable that these people created unique models, story moves with reflections, laughter, a varied genre-style humoristique. It is high time we got to know the experience of the aforementioned authors and drew readers' attention to their satirical-humorous appreciation of life, artistic and aesthetic condemnation. In this respect to the classic sources belong, first of all, Ivan Kotliarevskyy's notorious poem „*Aeneid*“, which is rightly regarded as a model of artistic and aesthetic laughter with its parallel substantive and subtext, or rather, beyond textual pathos. The similar parallel content-richness is characteristic of Pavlo Holovchuk's works. With his *The Old Man Panas Bezdolnyi's*

Letters, he confidently mastered the forms of witty-humorous, substantive-ironic, non-stereotypic-satirical prose.

Pavlo Holovchuk's works are not long and have a clear storyline that incorporates unexpected twists, the peculiar way of addressing similar to „a dialogue“, witty jokes or ironic cues for a deeper disclosure of morality. The best works of his include: *The Fine Horses*, *The Old Talker*, *Colourful Dreams*, *It's Hard to Contemplate Ukraine*, *Babylon*, *Ukrainian Identity*, *Hell*, *The God's Hornbeam*, *A Little More About „Us“ and also about „Them“*, *The All-Knower*, *Our Rights*, *Chornobyl*, *The Jester*, *Baba*, *Looking Like a Sinner*. They contain fresh details despite the fact that they have a similar presentation style, that is, the form of letters. Collisions are disclosed in such a way that laughter does not leave a trace of insult, it is only an artistic illustration of the portrayed and ridiculed. There should always be an equilibrium everywhere based on the truth, which is in the inner layers of folk humor. This was characteristic of the works of Mykola Gogol; even on his monument in Nizhyn, this content-emotional balance comes from the words: „I look at the world through laughter visible to the world and tears invisible to the world...“ (translated from Russian by Ihor Kachurovskyi). To examples of sophisticated humor in Ukrainian literature belong works by Ostap Vyshnia, Hryts Zozulia, Mykola Ponedilok, Yevhen Dudar, Pavlo Hlazovyi, Yurii Shyp, Oleksandr Irvanets. By the way, Pavlo Holovchuk repeatedly singles out the names of Mykola Gogol, Edward Kozak (Hryts Zozulia), Mykola Ponedilok, as well as Yurii Vynnychuk. They move the old man Panas Bezdolnyi every time when it comes to „making a little joke on our people“. After all, „there were the times when it was done by such unsurpassed people as Hryts Zozulia (Edward Kozak) and Mykola Ponedilok, and I, the unfortunate one, I have wished to imitate them for some reason“ (Головчук, 2003: 53–54), – says the author of the letter entitled *Division*.

There is no doubt that Pavlo Holovchuk is quite knowledgeable of the plot and compositional qualities of a humoresque. His stories are frequently arranged in such a way that the reader „notices“ the ethical rootedness in the autobiographical beginning. Hence the titles are formed as questions: *How many of us are there?*, *Who are we?*, *Colourful dreams (When was it much better?)*, etc. There can be drawn a typological parallel with the chronical-humorous work of Olexander Kovinka (1900–1985) *Why Ain't I a Falcon?...*

Yet, a noteworthy detail is that the characters' words come from the mouths of Mykola Ponedilok, Hryts Zozulia, and Pavlo Holovchuk, they talk to the world in an abstract, undifferentiated, artificial-literary language. It acquires the original sounding in view of its peculiar dialect. In the case with the old man Panas Bezdolnyi, the language features play an additional

important role. This tool has been recently used by Dmytro Keshelia (*Hosundragoshi*, 1994; *Thieves' World*, 1997; *The Offender, or There Will be no Movie*, 1999), Roman Solylo (*Bibrka Narratives*, 1991) and others. In a word, as Pavlo Holovchuk noted, „the old man Panas Bezdolnyi is the prototype of a man's healthy mind“. There is also traced here the connection with the work of Serbian writer Dragoslav Mihailović, who through the authentic language of his characters, sought to demonstrate to the reader the effective and functional use of various kinds of alive, vernacular language, jargon and dialects. To expand the compositional characteristics of the narrative Pavlo Holovchuk uses socially and dialect-marked language.

„His thoughts and moods, – Mykola Zymomrya emphasized in his afterword to the above-mentioned edition, „should be considered through the prism of the language beauty, in fact, as the organizing component of the old man Panas Bezdolnyi's Letters“ (Зимомря, 2003: 187). Other textual components, such as facts, events, socially important accents are subject to this component. In this respect, there can be drawn an additional parallel at the level of comparing the images depicted by P. Holovchuk and Dmytro Keshelia's imagology. He made his debut with prose in 1978, when the „Carpathians“ publishing house published a collection of stories *The Tree of Green Rain Tree*. In the preface „May Destiny be Hallow'd and Happy!“ I. Chendei noted the keenness of observation, emotional inspiration, the feel for a language, imaginative thinking (Чендей, 1978: 3). These features are especially typical of the stories *While There is Sunlight*, *Like the Autumn Grass*, *Letters*, *A Cabin in the Bright Garden on the Hill*, *The Wild Dove*, *All Seasons*, *Road Home*, *For the Wet Summer*, *The Hot Land*. Orienting on the best traditional achievements in the field of small prose, including Laszlo Balla, Luka Demian, Oleksandr Markush, Mykhailo Tomchani, Ivan Chendei, D. Keshelia made a significant contribution to the development of the epic genre. This is confirmed by such books as *The Cradle of the Sun* (1982), *And the Earth Revolves after all* (1985), *The Time of Mushroom Sadness* (1988), *The State Head, or Letters to the President* (1993), *Hosundragoshi* (1994), *Thieves' World* (1997), *The Offender or There Will Be No Movie* (1999), *Whatever Ladies and Gentlemen may be entertained with, the Main Thing is to Avoid War* (2003), *And the Death Had Your Eyes* (2004), *The Autumn of the Great Heavens, or the Characters of Pryrychchia* (2005). In all these positions, an additional significant role is played by the stylistically coloured linguistic features of the characters. Their dialect, which lexically absorbed a number of borrowings from Hungarian, Slovak, Czech, is enriched with grammatical constructions that are not peculiar to the Ukrainian language.

The prose collection *And the Earth Revolves after all* by D. Keshelia consists of five stories (*The New Year's Prelude*, *Mytsko and Solovyikha!*, *Two*

Drops of Sadness, Autumn with the Eyes of a Country Girl, And the Earth Revolves after all) and the story *The Characters of Pryrichchia, or the Biography of the Aborigines of the Immortal Village*. It is remarkable – in the light of the studied theme – by the content concept, the subject matter of the depicted events, the interaction of characters, the images of theirs and the others with the environment. The correlation of content and formal dimensions serves as a genre-defining feature of the author's attitude towards the depicted, for example, at the level of connection of each component with the holistic context of the work (Зимомря О., 2016).

The texts are written within the framework of Ukrainian folklore in Zakarpattia and the choice of words is typical of the verbal treasures of folk poetry. They are based on the evolution of conflict, the escalation of relationships between characters. However, not all parable stories are embedded in the story-biography of the „aborigines of the immortal village“ with such a conviction as there are shown the characterological, personality peculiarities of a peasant, for example, in the dilogy *The Swan Flock and Green Mills* by Vasyl Zemliak (1923–1977). Attention is paid to the episodes-situations with the goat Clara in the story *The Characters of Pryrichchia...* by D. Keshelia; they unequivocally resonate with the scenes in which the billy goat Fabian acts, the story about which was written by Vasyl Zemliak. However, the relationship in „The Nohavychkys“ family skillfully reveals the parallel coexistence of the past and present worlds. The key idea was not lost among the bizarre interpretations and reflections on „the house and border of the two warring states“ represented by „Mr. Peter“ and „Mrs. Helen“ (Кешеля, 1985: 23). The story is grotesque and D. Keshelia proves that the border can separate not only the states but also the souls of people.

It can be admitted that D. Keshelia in his humorous passions, like P. Holovchuk, does not cross the border with respect to tact. Each of his characters is an embodiment of the one with the unfolding internal conflict. However, its duration in time is of fundamental ideological significance. Therefore, the title of the book *And the Earth Revolves after All* is viewed figuratively, meaning the struggle with the old, something that outlived its relevance. It is imbued with philosophical meaning, and we come to the conclusion that a person will not disappear without a trace if good memories of him / her remain for the present and future generations. D. Keshelia and P. Holovchuk delved into the complex psychology of man in order to reveal the inner worldview of the „I-person“.

Pavlo Holovchuk's oeuvre demonstrates the contextual background of Ukrainian literary interactions with the Balkan writings in modern conditions. The dynamics of the perception of his works in Ukraine and beyond is adjusted by the circumstances of the writer's stay in the diaspora.

References

- Василюшин, М. (2012). „Сербська неореалістична проза 60–70-х років у контексті літератури тогочасної Югославії“, в: *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*, вип. 19, с. 223–231.
- Головчук, П. (2003). *Кольорові сни, або Листи діда Панаса Бездольного*, упоряд., післямова та прим.: Микола Зимомря. Дрогобич: Коло.
- Головчук, П. (2010). *Наші долі*. Вуковар.
- Загребельний, П. (1981). *Неложними устами*. Київ: Рад. письменник.
- Зимомря, І. (2016). „Творча об'єктивізація особистісного „Я“ у малій прозі Андрія Дурунди“, в: *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, редактори-упорядники: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря. Дрогобич, вип. 16, с. 236–241.
- Зимомря, М. (2003). „Жива сила слова“, в: Головчук, П. *Кольорові сни, або Листи діда Панаса Бездольного*, упоряд., післямова та прим.: Микола Зимомря. Дрогобич: Коло, с. 181–187.
- Зимомря, О. (2016). „Художній світ Ласла Балли: контекст моделювання образу“, в: *Студії з україністики. Випуск XVIII. Первісність життєвих змагань. Науковий збірник на пошану доктора філологічних наук, професора, академіка АН Вищої школи України Миколи Зимомрі*, упор. М. Ткачука, І. Зимомрі. Київ-Ужгород-Дрогобич, ч. II, с. 103–112.
- Зуб, І. (1991). *Остан Вишня. Риси творчої індивідуальності*. Київ: Наукова думка.
- Ільницький, М. (1987). *Енергія слова: Літературно-критичні статті*. Київ: Рад. письменник.
- Качуровський, І. (1992). „Гумор української еміграції“, *Сучасність*, № 10, с. 152–162.
- Кешеля, Д. (1985). *А Земля таки крутиться: Повість. Оповідання*. Ужгород: Карпати.
- Марко, В. (1987). *Основа творчих шукань*. Київ: Вища школа.
- Мушкетик, Ю. (1981). „Чистим серцем“, в: Косматенко, А. *Сатира. Гумор. Лірика*. Київ: Дніпро, с. 13.
- Чендей, І. (1978). „Передмова“, в: Кешеля, Д. *Дерево зеленого дощу. Оповідання*. Ужгород: Карпати, с. 3–5.

Ivan ZYMOMRYA & Olena ZYMOMRYA

**STVARALAŠTVO PAVLA HOLOVČUKA:
KONTEKST MEĐUKULTURNIH SARADNJI
UKRAJINE I BALKANSKIH ZEMALJA**

Članak analizira stvaralaštvo Pavla Holovčuka, čija djela potvrđuju ideale međukulturalnih saradnji u kontekstualnom razumijevanju tog pojma. Knjige pjesnika, prozaika, novinara i izdavača iz Hrvatske, Pavla Holovčuka, prikazuju u savremenim uvjetima kontekstualni temelj ukrajinskih književnih saradnji s autorima književnih djela iz balkanskih zemalja. Smatram da se suština tih interakcija vidi uspoređujući osobitosti historijskog procesa. Treba napomenuti da problem međukulturalnih interakcija na primjeru stvaralaštva Pavla Holovčuka nije dovoljno proučen u književnoj kritici. Percepcija stvaralaštva Pavla Holovčuka u Ukrajini i u inozemstvu promatra se u okolnostima života pisca u dijaspori. Međutim, treba naglasiti da se kulturalne interakcije koje se odvijaju u savremenoj Ukrajini, kao i u balkanskim zemljama, mogu primijeniti na mnogo širi kontekst saradnje ljudi različitih kultura. Potreba za ovakvim istraživanjem uvjetovana je time da je percepcija proze Pavla Holovčuka, u usporedbi sa sličnim djelima drugih autora, kod čitaoca, posebno na Balkanu, od iznimne važnosti u popularizaciji ukrajinske književnosti u dijaspori.

Ključne riječi: *stvaralaštvo Pavla Holovčuka, ukrajinska dijaspora, interkulturalne interakcije, interakcije Ukrajine i Balkana.*

Pregledni rad
UDK 792:7.097

Aleksandar RADUNOVIĆ (Cetinje)

Fakultet dramskih umjetnosti – Cetinje

sukrvica@yahoo.com

POZORIŠTE U DOBA KORONE

(Ogled o tome što vidimo kada gledamo snimak pozorišne predstave kroz uporednu analizu dramskog teksta i snimka pozorišne predstave „Bjektivstvo“)

Životne okolnosti nastale zbog pandemije Korona virusa su, između ostalog, omogućile da na drugačiji način pokušamo promišljati o poziciji i važnosti kulture. Tu, u prvom redu, mislimo na pokušaj sagledavanja okolnosti nastalih usljed nemogućnosti odvijanja kulturnih sadržaja na način kako je do trenutka izbijanja pandemije bilo uobičajeno. To se, prije svega, odnosi na manifestacije koje podrazumijevaju okupljanje određenog broja ljudi na prostoru koji je predviđen za razne forme kulturnih djelatnosti – koncertne dvorane, pozorišta, umjetničke galerije itd. Dakle, manifestacije i aktivnosti iz oblasti kulture koje su do pojave pandemije podrazumijevale prisustvo publike koja bi u interakciji sa umjetnikom tvorila jedinstveni ugođaj stvaranja umjetničkog djela su praktično ugašene a kao pokušaj održavanja privida da se život tih kulturnih manifestacija, u izvanrednim okolnostima, može na ovaj ili onaj način učiniti mogućim, pribjegli se televizijskom ili prikazivanju na internetu velikog broja pozorišnih predstava i koncerata.

U ovom eseju ćemo se, prije svega, baviti fenomenom prikazivanja pozorišne predstave na televiziji, ili na nekom drugom mediju ili platformi, i pokušati osvijetliti odnos predstave koja se dogodila u pozorištu i snimka predstave prikazanog na nekom od pomenutih medija.

Ključne riječi: *pozorište, televizija, transpozicija, novo čitanje, učitavanje*

Prije nego što se počnemo baviti odnosom pozorišne predstave izvedene u pozorištu i snimka izvođenja predstave namijenjenog za TV prikazivanje, zapitaćemo se da li pozorišna predstava predstavlja dio kulturne baštine s ob-

zirom na činjenicu da je u pitanju djelatnost o čijem životu svjedoče samo hronike, bilteni ili izvještaji o repertoaru neke pozorišne kuće i tekstovi kritičara nakon izvedene predstave. Riječ je, dakle, o fenomenu koji traje samo dok se izvodi na sceni, sve nakon toga je puka faktografija o životu i repertoaru pozorišne kuće ili interpretacija kritičara.

Dakle, za razliku od umjetničkih formi, kakve su slikarstvo, književnost, film itd., pozorište postoji samo dok traje predstava da bi se nakon toga pretvorilo u nejasne slike utisaka koji će svaki od gledalaca pamtili neko vrijeme, a čin pozorišne predstave i glumačke igre rastočiće se u stotinu različitih interpretacija, bez uporišta u nečemu što bismo mogli imenovati objektivnom stvarnošću (ako nešto takvo uopšte postoji) i upravo ta osobina teatar čini takvim da bez metafizičkog, transcendentalnog, neopipljivog, tj. neponovljivog osjećaja svijeta i stvarnosti u trenutku u kome se dešava, pozorište suštinski ne postoji.

U tom smislu, pozorište bismo mogli definisati kao igru koja nas na podsvjesnom nivou pokušava uvesti u život, podučiti o prolaznosti i smrti, ali, prije svega, posvjedočiti o tome koliko je ono što percipiramo kao stvarnost neuhvatljivo i nestalno.

Moris Meterlink, švajcarski dramski pisac, našu tezu čini nešto razumljivijom, kada govoreći o pozorištu kaže: „Nije reč o jednom izuzetnom trenutku postojanja, već o postojanju samom“ (Sarazak, 2015: 41).

Pozorište je, dakle, osuđeno na trajanje kroz interpretaciju predstava o kojima se pisalo a postmoderna umjetnost je zapravo dominantno određena upravo pojmom interpretacije.

„U savremenim estetičkim teorijama iznosi se teza da je umetnički rad ono čime ga interpretacija čini, odnosno, da interpretacija konstituiše umetničke radove. Znanje šta umetnost jeste nije razumevanje manifestne ili latentne suštine već mogućnost prepoznavanja, opisivanja i objašnjavanja fenomena koji se nazivaju umetnost pomoću sličnosti, analogija, interpretativnih tragova, razlika, intertekstualnih ili interslikovnih veza“ (Šuvaković, 1995: 54).

Ukoliko, dakle, uzmemo u obzir da je interpretacija jedan od ključnih pojmova za razumijevanje postmoderne umjetnosti, a u isto vrijeme prizovemo u sjećanje riječi A. Chastela, koji govori o tome da se *u savremenim raspravama svakodnevno govori o kulturnoj baštini, koja bi trebala da obuhvata legende, uspomene, sam jezik* (Chastel, 1988: 1), zaključujemo da pozorište jeste i mora biti dio kulturne baštine, makar samo postojalo kroz hroničarske i kritičarske zapise. Takođe, veoma je važno i to da je pozorište dio tradicije koja više seže u metafizičke zapise u kolektivnoj svijesti nekog prostora, negoli u konkretne i opipljive narative, koji se, u prvom redu, tiču dominantnih poetika koje su obilježile određeni prostor kad je u pitanju kako pozorišna igra, tako i pisanje dramskih tekstova.

Ako u obzir uzmemo činjenicu da je zapadno pozorište nastalo na osnovama magijskih, ritualnih i, na koncu, religijskih obreda, te da je mnogo prije nego što su se pojavili prvi dramski pisci, zapravo temeljeno na ritualnoj igri¹, mogli bismo se zapitati da li pozorište kakvo danas poznajemo, utemeljeno na riječi, zapravo u sebi nosi strukturalnu grešku (Antonin Arto o ovom fenomenu piše kao o „jednoj iluziji ili maskaradi više“ (Arto, 1992: 10), te da li je, sve i da je Arto u pravu, umjetnost koja je koncipirana tako da traje samo dok se dešava na sceni, moguće transponovati u televizijsku formu a da suština ostane ista?

Pozorište je, dakle, rođeno iz rituala i kao takvo prestaje biti ono što jeste ukoliko se zametak ritualne igre ili, bolje reći, odnos *igrača* i publike prekine ili na bilo koji način oskrnavi. Govorimo o tome da pozorište bez *žive*² publike ne može biti pozorište, te pokušaj dopiranja do suštinske snage pozorišta koja je i dalje u nečemu što bi se moglo okarakterisati kao magijsko i onostrano, bez publike koja je prisutna u sali, nema nikakvog smisla i to ne zbog toga što bi igra glumaca bila drugačija (ona uvijek jeste drugačija), već zbog činjenice da sinergija svijesti koja pristaje na igru i vjeruje u iluziju koju svi skupa (i glumci i publika) stvaraju, čini pozorišnu igru suštinski važnom.

Dakle, riječ je o nečemu što nadilazi iskustvo svjesnog učešća u pozorišnoj igri, što je mnogo bliže ritualnom i magijskom činu i što nas, na koncu, vodi u nepoznate sfere ljudskog duha.

Čini nam se da je upravo to ono što nedostaje savremenom pozorištu, te da se pozorište svelo na puko izvođenje tekstova koji su napisani za scenu a da je nestalo ono magijsko, ritualno, metafizičko, bolje reći, ono što nas na neobjašnjiv način uvodi u pokušaj spoznaje suštine i života i umjetnosti, pa se u tom kontekstu zaista može govoriti o krizi savremenog pozorišta. Mnogi savremeni teoretičari koji se bave teatrom tvrde da se pozorište razilo sa svojom suštinom upravo u periodu klasicizma, u kojem se uloga pozorišta posmatra kao dominantno vaspitna.

Pozorište, počev od Platona pa sve do Gorkog, Ibzena, Sartra i mnogih drugih koji su ga kroz istoriju tretirali na taj način, ne bi trebalo da vaspitava i podučava već da nas pokuša uvesti u svijet suštine bića čovjekovog, te da nas, makar na intuitivnom planu, pokuša pripremiti za najveću od svih misterija – smrt.

Umberto Eko tvrdi da „već stvorene priče uče nas i kako da umremo“ (Eko, 2015: 21), a pozorište bi, kao i mnoge druge umjetnosti, trebalo da nas

¹ Prapočeci modernog pozorišta koje se vezuje za Antičku Grčku su zapravo transformacija Dionizijskih svečanosti koje su zapravo bile ritualna religijska procesija. Takođe, mnoge druge kulture su baštinile istu vrstu rituala – balijsko, kinesko, japansko pozorište itd.

² Misli se na publiku koja je prisutna u sali tokom izvođenja predstave, ne na televizijsku ili neku drugu publiku.

približi fenomenu Jungovog kolektivnog nesvjesnog, iz koga svi dolazimo i u koje ćemo se jednog dana ponovo utopiti.

U tom smislu, ukoliko se ne radi o grupnom (ritualnom činu), u kom podjednako participiraju i oni na sceni i oni u gledalištu, tvoreći skupa iluziju *prevazilaženja* života, živeći tuđe živote i umirući kroz tuđe smrti, pozorište ne može biti ono što bi trebalo da bude – medij kolektivne igre sa smrću.

Zbog toga Arto, ali i mnogi drugi teoretičari pravo pozorište traže i prepoznaju u ritualima egzotičnih naroda (balijsko, meksičko, japansko pozorište...).

Imajući u vidu sve navedeno, pozorišna predstava snimljena za potrebe prikazivanja na TV-u zapravo prestaje biti pozorišna predstava i pretvara se u TV film koji ni značenjski, ni suštinski ne može imati veze sa onim što se zapravo dogodilo na sceni.

Ovdje se ne radi samo o formatu, razlici u izražajnim sredstvima kao ni o nedostatku publike, iako su i te stvari jako važne, već o tome da je svaki plan, rakurs, način kadriranja ili pokret kamere zapravo interpretacija predstave koja je snimljena, ali ne na način koji ima veze sa umjetničkim već, prije svega, sa dokumentarističkim ili hroničarskim diskursom.

Dakle, kad govorimo o snimku pozorišne predstave mi, u prvom redu, govorimo o dokumentu koji bi trebao svjedočiti o tome da se neki dramski komad igrao u određenom trenutku i da su u njemu igrali neki glumci, ali je bespovratno izgubljena esencija pozorišne igre, atmosfere i značenja koja su nastajala u interakciji između glumca, publike i prostora u kojem se predstava odigrala.

Da bismo dodatno ilustrovali odnos između pozorišne predstave i TV snimka pozorišne predstave, prisjetićemo se Pazolinijeve analize amaterskog snimka ubistva američkog predsjednika Džona Fidžeralda Kenedija, tj. analize, kako ga je on nazvao, kadra-sekvence (Stojanović, 1978: 448) u kojoj pokušava objasniti odnos snimka o kome je riječ i stvarnosti.

Pazolini se, dakle, bavi kratkim filmom koji je snimio nepoznati čovjek dok je posmatrao prolazak predsjedničkog automobila ulicama Dalasa i slučajno snimio ubistvo Dž. F. Kenedija. Pazolini snimak analizira na način što, između ostalog, tvrdi da tom „subjektivnom“ kadru, tj. uglu posmatranja scene ubistva *nedostaju svi drugi uglovi posmatranja: ugao samog Kenedija, ugao Žakline (Jacqueline), ugao ubice koji je pucao, uglovi svedoka koji su zauzimali pogodnija mesta nego naš filmski stvaralac-amater, uglovi policajaca iz pratnje i tako dalje. Ali pretpostavimo na trenutak da upravo raspoložemo filmovima snimljenim i iz svih tih uglova: čime bismo zapravo raspolagali? Serijom detaljnih kadrova koji bi reprodukovali stvarne događaje i akcije datog časa, viđene istovremeno pod raznim uglovima, to jest kroz seriju „subjektivnih kadrova“.* „Subjektivni kadar“, kako tvrdi Pazolini, „predstavlja krajnost stvarnosti u bilo kojoj audio-vizuelnoj tehnici. Moguće je i pojmljivo da se

stvarnost *vidi i čuje* u njenom pojavljivanju samo pod jednim uglom, samo sa jedne tačke gledanja, a to je uvek samo ugao subjekta koji vidi i čuje“ (Stojanović, 1978: 448).

Pazolini nam, dakle, sugeriše da bi za prikazivanje stvarnosti, naročito ukoliko se radi o dokumentarističkom pristupu uvijek bilo poželjno imati što više kadrova, tj. uglova snimanja. No, ukoliko se nešto takvo desi, onda bi zapravo, kako tvrdi veliki italijanski pjesnik i reditelj, sadašnjost, koja se zapravo prikazuje na takvim snimcima, pretvorili u prošlost, jer montaža sama po sebi znači manipulaciju vremenom (i to više nema veze sa realnim protokom vremena), a u isto vrijeme svaka od tih sekvenci bi predstavljala sadašnje vrijeme pa bi se njihovim kombinacijama prilikom montaže paradoks postojanja više sadašnjih vremena pretvorio u prikazivanje prošlosti.

No, nas, u ovom slučaju, više interesuje ono što je Pазolini nazvao subjektivnom stvarnošću, nego odnos prema sadašnjosti i prošlosti. Kada, dakle, govorimo o snimanju pozorišne predstave za televiziju ili neki drugi medij, govorimo o određenom broju kamera koje su postavljene na mjestima koja će predstavljati subjektivni kadar (vidokrug, poziciju gledanja) čovjeka koji je iza kamere i predstavu posmatra kroz objektiv. Na ovom mjestu se valja zapitati u čemu je razlika između kamera koje su postavljene na pojedinim pozicijama u pozorištu da bi snimile predstavu i gledaoca koji je takođe smješten na određeno mjesto i čija vizura takođe isključuje sve ostale (kao što navodi Pазolini)?

Nije li svaka pozicija gledalaca u pozorištu zapravo subjektivni „kadar“, tj. osjećaj i doživljaj stvarnosti – onoga što gleda u pozorištu?

Odgovor je jednostavan. Naravno da nije, jer postoji ogromna razlika koja umnogome poništava ono što se dešava u pozorištu i prikazuje samo „subjektivni kadar“ režisera koji, na određen način, manipuliše onime što će publika vidjeti u TV snimku.

Ukoliko zanemarimo činjenicu da je pozorište stvar grupnog (orgijastičkog) pristupa umjetničkoj igri, te da postoji jak metafizički i transcendentni naboj, neophodan da bi se pozorište „desilo“ na pravi način, dolazimo do problema distinkcije između onoga što registruje ljudsko oko, tj. oči i onoga što se vidi kroz objektiv kamere.

Jedna od prvih stvari koje su uče kad su u pitanju vještine rukovanja bilo filmskom ili TV kamerom, bilo foto-aparatom, jesu *planovi*. Dakle, jedno od osnovnih izražajnih sredstava u filmskoj umjetnosti je upotreba planova, tj. načina na koji će neki čovjek, stvar ili scena biti slikana. Za razliku od objektivna, ljudsko oko nije u stanju da se fokusira na ono što gleda na taj način. Kod gledalaca u pozorišnoj sali ne postoji total, srednji ili krupni plan; ljudsko oko vidi sve ono što je ispred njega, uključujući i glave ljudi koji sjede ispred ne-

kog zamišljenog gledaoca, one koji su pored njega, u neposrednoj blizini, čitavu scenu, uključujući i ono što je okružuje, ali i mnogo više od toga. Dakle, za razliku od objektiva, gledaoci predstavu gledaju u *širokom totalu* i jedini planovi koji se mogu postići pozorišnom tehnikom su oni koji se dobijaju zamračivanjem, dodatnim osvjetljavanjem scene ili oni koji se postižu pozicioniranjem glumaca na pozornici. No, ni tada ne možemo imati krupni plan, osim ukoliko nismo u prvom redu, ali tada nam je, zapravo, sve u krupnom planu.

Razlika između doživljaja onoga ko gleda predstavu u pozorištu i onoga ko gleda snimak je u interpretaciji stvarnosti, tj. u fragmetnima stvarnosti koje nam nudi način na koji će režiser kadrirati prostor, scenografiju i glumce koji su na sceni. Osim toga, ukoliko se vratimo na Pazolinijevo razmišljanje o sadašnjosti koja se, slikana iz različitih rakursa, kardirana na ovaj ili onaj način te montažom tih kadrova i scena, pretvara u prošlost (misli se na filmski jezik), jasno je da korišćenjem planova i montaže režiser utiče na vrijeme u kojem se odvija predstava i, makar ne izbacio niti jednu sekundu iz trajanja predstave, vrijeme TV snimka i predstave koja se odigrala u pozorištu ne može biti isto, upravo zbog pojedinačnih vremena koja su se umnožila, a u isto vrijeme i skratila, zbog načina kadriranja i filmske ili TV montaže. U prvom redu se narušava struktura a odmah zatim i tempo i ritam predstave te se može utvrditi da je riječ o dva potpuno različita iskaza i izraza koji u konačnom nemaju previše veze jedan sa drugim.

Ako je to tako, ne bi li onda bilo kudikamo bolje pozorišnu predstavu snimiti na način što bi plan koji bi se vidio kroz objektiv bio neki široki total, upravo onaj koji najviše nalikuje na ono što vidi gledalac predstave u pozorišnoj sali?

Da li bi tada ono što se vidi bilo bliže onome što se zapravo dešavalo na pozornici, tj. da li bi utisak gledanja takvog snimka bio bliži onome što ste mogli doživjeti da ste bili prisutni u sali?

Odgovor je ne iz razloga što televizijski ili filmski jezik podrazumijevaju korištenje određenih izražajnih sredstava, u koje pored planova, spada i montaža, zatim upotreba šumova, specijalnih efekata, svjetla koje se posebno radi za potrebe TV snimanja, miksanja zvuka u zavisnosti od plana, upotrebu muzike, efekata itd., te se bez toga ne može govoriti o pravoj TV ili filmskoj formi, pa bi se upotreba jednog kadra – širokog totala – u *ril-tajmu* (real-time) svelo na amaterski pokušaj da se neka predstava sačuva od zaborava, ali više u smislu hroničarskog ili istoriografskog zapisa nego kao nešto što bi se moglo konzumirati kao umjetničko djelo.

Pozorište se, dakle, ni na koji način ne može prenijeti u TV formu a da ne izgubi ono što bi mogli nazvati supstancom pa svaki pokušaj snimanja i

transponovanja u drugi medij možemo posmatrati samo kao nakanu da se od zaborava sačuva informacija da su se u nekim pozorišnim kućama u nekom vremenu igrale neke predstave. Ništa manje ni više od toga.

Dakle, to mogu biti važni istorijski dokumenti iz kojih možemo nazreti veličinu i raskoš glumačkih ostvarenja, rediteljski postupak ili poetiku, način tretmana teksta te odnos prema savremenom momentu, ali se, ni u kom slučaju, ne može govoriti o vjerodostojnom prikazu onoga što se zove pozorišnom magijom i suštinom pozorišta.

No i pored svega navedenog mi ćemo se u ovom eseju pozabaviti odnosom dramskog teksta Mihaila Bulgakova i snimka predstave *Ateljea 212*, rađene po Bulgakovljevom tekstu „*Bekstvo*“, svjesni da ni to nije pravi put da se prikaže odnos predstave i snimka jer se ovdje zapravo radi o analizi teksta (ne u pozorištu odgledane predstave) i snimka predstave, ali smatramo da i ovakav postupak može biti zanimljiv jer se u oba slučaja – i kod analize teksta i kod analize snimka predstave – zapravo radi o pokušaju da se osvijetli odnos različitih medija i jezika, u ovom slučaju dramskog teksta, pozorišne predstave rađene po tom tekstu i, na koncu, snimka te pozorišne predstave namijenjenom za prikazivanje na televiziji.

No, krenimo redom.

Mihail Afanasjevič Bulgakov, jedan od najvećih ruskih pisaca iz perioda prve polovine XX vijeka, pisanje dramskog komada *Bjekstvo* je dovršio 1928. godine, ali mu se u dva navrata vraćao da bi doradio i dotjerao neke djelove teksta i to 1933. i 1937. godine. Riječ je o komadu koji je sačinjen od osam snova, kojima autor sugerije odmak od realnosti, vjerovatno zbog teme koja obrađuje građanski rat u Rusiji koji se desio nakon Oktobarske revolucije, koji je u vrijeme nastajanja dramskog komada o kojem govorimo bio veoma osjetljiva tema zbog autoritarne prirode sovjetskog režima. Zbog svega navedenog, a vjerovatno i zbog nekih nama nepoznatih stvari, *Bjekstvo* nije postavljeno na scenu za Bulgakovljevog života.

Bjekstvo je, dakle, komad sačinjen od osam snova, smještenih u četiri čina, u kome se obrađuje tema otpadništva, izgubljenosti i duševne otupjelosti ljudi natjeranih u bijeg zbog poraza u ratu.

San prvi se zbiva u manastiru, u Sjevernoj Tavriji oktobra 1920. godine; snovi drugi, treći i četvrti početkom novembra 1920. godine na Krimu; peti i šesti u Konstantinopolju u ljeto 1921. godine; sedmi u Parizu, u jesen 1921. godine; osmi u jesen 1921. godine u Konstatinopolju.

I pored toga što bi kao temu komada mogli označiti priču o bjeguncima koji su u građanskom ratu bili na strani koja je izgubila, kao i u mnogim drugim značajnim dramskim komadima, sudbine junaka su samo prvi sloj priče, tj. samo osnova na kojoj će pisac graditi one tanane, često neuhvatljive niti

koje, prelamajući se kroz slike psiholoških profila junaka, govore o univerzalnim stanjima ljudskog duha, kao i o osjećanjima koja su potisnuta duboko u podsvjest, bez obzira na činjenicu da li su ti ljudi sa *prave* ili sa one druge strane ideološkog žrvnja istorije. U tom smislu, moglo bi se zaključiti da se Bulgakov u *Bjektivu* bavi, prije svega, čovjekom, a književnost se ne bi mogla baviti tim svedremenim fenomenom ukoliko ga ne baci u iskušenja koja ga vode na put patnje i stradanja.

Istorijski kontekst u koji Bulgakov smješta Serafimu Vladimirovnu Korzuhinu, Sergeja Pavloviča Golupkova, Gregorija Lukjanoviča Čarnotu, Romana Valerijanoviča Hludova, Krapilina i mnoge druge je samo borilište koje je pisac odabrao za dvoboj koji će se desiti pred našim očima, a u kome će se boriti duše ljudi koje pomenusmo, što jedne protiv drugih, što protiv sebe samih, u bici u kojoj su u, i prije nego što je borba započela, osuđene na propast.

Propast je, dakle, neminovnost ukoliko smo odvojeni od najdubljih slojeva ličnosti koji se kriju duboko u podsvijesti čovjeka, jer vječna ljudska potraga za mirom ne zavisi od mjesta na kome se događa i u tom smislu ruski građanski rat možemo posmatrati samo kao idejnu kulisu za dramu koja će se dešavati duboko u dušama junaka ove tragedije. U tom smislu ovaj komad bi se mogao okarakterisati kao pesimističan jer su junaci izgubljeni u vakuumu bezdušja i gladni metafizičke ispunjenosti koju kod Bulgakova simbolizuje domovina. Domovina koja je, u stvari, metafora vječite potrage za mjestom na kome ćemo se osjećati sigurno; metafora vječitog traganja ka zaokruženošću ljudskog bića ili, bolje reći, metafora potrage za Sopsvom.

U slučaju dramskog komada *Bjektivu* to je domovina koja u periodu u kojem komad nastaje greca pod autoritarnom čizmom jednog od najvećih autokrata u istoriji ljudskog roda, Josipa Visarionoviča Staljina, što je u simboličkoj ravni postavlja na posebno i veoma specifično mjesto, barem kad je riječ o najdubljim metafizičkim potrebama ljudskim.

U prvom činu, sačinjenom od dva sna, upoznajemo Serafimu Vladimirovnu Korzuhinu, ženu zamjenika ministra trgovine u Vladi *Bijelih*, Paramona Iljiča Korzuhina, koja je, bježeći od ratnih sukoba, na putu za Krim, gdje bi trebalo da se sastane sa mužem. Tu je i njen pratilac Golupkov, mladi docent iz Petrograda, kojeg je upoznala u vozu i koji je potajno zaljubljen u nju, kao i čitav niz živopisnih likova poput Barbančikove, žene koja je u stvari prurušeni general Čarnota; hemičara Mahrova, koji je u stvari prurušeni arhiepiskop simferopoljski Afrikan, monaha Pajsija, zatim Igumana manastira u kojem se dešava radnja prvog čina, preko crvenoarmejskih vojnika na čelu sa Bajevom, kao i vojnika Bijele garde koje predstavlja pukovnik De Brizar.

Takođe, u prvom činu saznajemo i da su *Crveni* u ofanzivi kao i to da svi prisutni u porti manastira bježe prema Krimu. Ovo se, naravno, ne odnosi

na sveštenstvo koje služi u manastiru. U manastir su se, dakle, sklonili bježeći od neprijateljske vatre a iz razgovora saznajemo da su u bijegu mjesecima. Ono što je posebno zanimljivo je činjenica da su episkop Afrikan i general Čarnota prurušeni, jedan u ženu, drugi u muškarca, što se može tumačiti kao simbol konvertitstva *Bijelih* i njihovih pristalica, ili, na drugoj strani, kao potencijalna opasnost po sistem, u vremenu u kome je komad nastajao, od strane kontrarevolucionarnih snaga koje su i dalje infiltrirane u društvo ali su sakrivene pod raznoraznim maskama i samo čekaju pravi momenat da se aktiviraju. Detalj sa maskiranjem se takođe može čitati i kao ironijski pristup prirodi ljudskoj, te subverzivno djelovanje pisca koji ukazuje na konvertite u redovima izvitoperenog komunističkog režima. Veoma je moguće da je ta, kao i mnoge druge stvari kojima ovaj komad obiluje, u glavama ondašnjih cenzora napravila takav „kurzschluss“ da su odlučili da je za sve najbolje da *Bjekstvo* ne dobije dozvolu da se postavi na scenu.

Komad počinje kao komedija u kojoj pisac postavlja episkopa Afrikana i generala Čarnotu u situaciju koja sama po sebi nema elemente komičnog jer publika ne zna ko se krije iza tih maski. Postavlja ih, dakle, u situaciju u kojoj je general Čarnota prurušen u trudnu ženu, a episkop u hemičara Mahrova, pa se karakter njihovih odnosa počinje graditi tek kada Barbančikova, izrazima koji ne priliče jednoj dami, počne da kudi generala Krapčikova, a razvoj dijaloga kao i njihov međusobni odnos dok su još uvijek pod maskama implicira humorni potencijal kako prvog sna, tako i komada u cjelini.

GOLUPKOV (šapatom, Serafimi) Ništa mi nije jasno, pa ovaj kraj je u rukama belih, odakle sad crveni? Iznenađna bitka?... Kako je do toga došlo?

BARABANČIKOVA: To se desilo zbog toga što je general Krapčikov guzica, a ne general! (Serafimi) Pardon, madam.

GOLUPKOV (mahinalno) Zar?

BARABANČIKOVA: Kako to – zar? Poslali mu depešu da mu je u pozadini crvena konjica, a on, mater mu njegovu, dešifrovanje ostavio da čeka jutro, i seo da igra karte.

GOLUPKOV: Zar?

BARABANČIKOVA: Žaca u trefu je obnarodovao.

MAHROV (tiho) Oho, odista interesantna ličnost!

GOLUPKOV: Izvinite, ali vi ste, vidi se, odlično obavješteni, po mojim podacima negde ovde, u Kurčulanu, trebalo bi da se nalazi štab generala Čarnote...

BARABANČIKOVA: Pa to vi imate detaljne podatke! Jeste, bio je štab, kako da ne. Samo je nestao.

GOLUPKOV: A gde to?

BARABANČIKOVA: Potpuno određeno i sigurno – do navola.

MAHROV: A odakle vi sve to znate, madam?

BARABANČIKOVA: Nešto ste mi mnogo, arhipastiru, radoznali!

MAHROV: Dozvolite, a zašto me nazivate arhipastirom?

BARABANČIKOVA: Pa, dobro, dobro, ovo je dosadan razgovor. Okanite me se (Bulgakov, 1983: 272).

Bulgakov se na sličan način poigrava i situacijom u kojoj Krapilin, posilni generala Čarnote, koji će, kako kažu De Brizar i Korzuhina, zbog svoje rječitosti kasnije stradati od ruke Hludova, pokušava da ubijedi Korzuhinu da krene na put.

GOLUPKOV: Šta je sad?

LJUSKA (pobedonosno) To je tifus, eto šta je to.

DE BRIZAR: Milostiva, vi morate da bežite, jer ćete inače loše proći pod crvenima. Uostalom, ja nisam majstor za govorancije. Krapiline, ti si krasnorečiv, nagovori damu!

KRAPILIN: Tako je, treba krenuti.

GOLUPKOV: Serafima Vladimirovna, treba putovati...

DE BRIZAR: Krapiline, ti si krasnorečiv, nagovori damu!

KRAPILIN: Tako je, treba putovati.

DE BRIZAR (pogledavši na ručni sat) Vreme je! (Izleti napolje. Čuje se njegova komanda Jaši! i topot)

LJUSKA: Krapiline! Diži je, diži silom!

KRAPILIN: Razumem! (Zajedno sa Golupkovom diže Serafimu, vode je podruku) (Bulgakov, 1983: 275).

U gore navedenim, kao i u situaciji u kojoj episkop pobjegne iz manastira prosto odjurivši u Čarnotinim dvokolicama, prepoznajemo jasno ucrtane koordinate u kojima Bulgakov sudbine junaka ovog komada želi da omeđi u prostor apsurdna, satire i nihilizma koji se prelamaju kroz tragičnu sudbinu apatrida koji su ujedno prognani iz sopstvenih metafizičkih domovina, što je, u stvari, najgore prognoza.

Drugi san, iako obilježen tragičnim događajem koji će generala Hludova, sadistu koji vješa ljude bez ikakvog povoda, uvesti u predvorje ludila, je takođe u duhu crnohumornih nota pa se u tom ključu može čitati Hludovljev razgovor sa Načelnikom željezničke stanice i, nešto kasnije, sa pomoćnikom ministra Korzuhinom.

To je ujedno i san u kome se Korzuhin odrekne svoje supruge Serafime, plašeći se da ga zbog nje ne uhapsu, i u kome Hludov naredi da objese Krapilina.

Serafimu Korzuhinu na kraju prvog čina hapsi kontraobavještajna služba. Odvode je u nepoznatom pravcu ostavljajući neutješnog Golupkina koji će od tada neumorno pokušavati da je pronađe.

Završetak prvog čina je mjesto u tekstu na kome pisac majstorski postavlja ekspoziciju komada – upoznali smo likove i njihove odnose a otvoreno je nekoliko pravaca u kojima će se razvijati radnja komada.

Prvi čin nam, dakle, donosi saznanje da su *Bijeli* poraženi; da veliki broj ljudi glavom bez obzira napušta Sovjetsku Rusiju, pokušavajući da se spase od boljševika; da u redovima *Bijelih* vlada rasulo (Hludov, jedan od generala se ruga pomoćniku ministra i otvoreno se suprotstavlja Komandantu vojske); Korzuhin se odriče supruge; Hludov pogubljuje Krapilina i, na kraju, Korzuhina i Golupkin su silom rastavljeni što će svemu dati melodramsku notu.

Uprkos svemu navedenom ne možemo se otići utisku da je Bulgakov postavio osnov po kojem se ovaj dramski komad ne može do kraja žanrovski odrediti, ali dominiraju ukusi gorke satire i tragedije, sa izvjesnom dozom cinizma gubitnika.

Drugi čin, tj. treći san se događa na Krimu, u kancelariji načelnika kontraobavještajne službe u kojoj Tihij isljeđuje Golupkova koji je došao na Krim tragajući za Korzuhinom. Tihij, pod prijetnjom, natjera Golupkina da dâ izjavu u kojoj tvrdi da je Korzuhina boljševički agent, a sve u svrhu ucjenjivanja njenog muža koji se sprema da se ukrca na brod i ode sa Krima.

Plan propadne kad Korzuhinu iz Tihijevih ruku spasi general Čarnota. U četvrtom snu *izgnanici* napuste Krim. Korzuhin se, nakon ne baš prijatnog razgovora sa Vrhovnim komandantom, ukrca na brod za Pariz, Vrhovni komandant i arhiepiskop Afikan takođe, dok će Golupkov i Hludov koji sve češće razgovara sa Krapilinovom utvarom, skupa otići za Konstantinopolj – jedan da pobjegne od *Crvenih*, drugi da pronađe Korzuhinu, u koju je zaljubljen. Njihov razgovor pred odlazak, tokom kojeg je Golupkov svjedočio magbetovskom ludilu u koje Hludov upadne razgovarajući sa Krapilinovom utvarom, te Hludovljeva molba upućena Golupkovu da ga ubije i time mu prekrati muke, učiniće da Golupkov, nakon što je saznao da je Korzuhina živa i da je u Konstantinopolju, obeća Hludovu da se više neće razdvajati, jer želi da mu pomogne.

Iznuđivanje lažnog priznanja, koje se desilo pri kraju trećeg sna, je veoma važan detalj koji je takođe mogao imati uticaja na sudbinu komada jer je, vjerovatno i u vrijeme u kojem je Bulgakov pisao *Bjekstvo*, mnogim ljudima koji su živjeli u Sovjetskom Savezu bilo poznato da se NKVD, kasnije KGB služio upravo tim metodama da bi dolazio do priznanja od strane nevino optuženih ljudi. I u tome se može pročitati subverzivna priroda Bulgakovljevog teksta, koji je vješto usmjeren na pripadnike Bijele garde ali je, vrlo vjerovat-

no, mnogim čitaocima moglo biti jasno da se zapravo radi o prikazu metoda kojim se služila boljševička policija.

Naravno, onim benevolentnijim i u književnost upućenijim čitaocima toga doba nije bilo najvažnije da prepoznaju stvari o kojima smo nešto ranije diskutovali, pa u jednom od osvrtâ na dramski komad *Bekstvo* Maksim Gorki piše sljedeće:

„Čarnota – to je komična uloga, a što se tiče Hludova, to je bolestan čovek. Obešeni čovek je bio samo poslednja kap koja je prepunila čašu i dovela do kulminacije moralno obolenje. Ne vidim da je autor doterivao bele generale. To je predivna komedija, ja sam je čitao tri puta, čitao sam je Rikovu i ostalim drugovima. To je komad sa dubokom, vešto prikriivenom satiričnom sadržinom. Želeo bih da takva stvar bude postavljena na scenu Hudožestvenog teatra...” (Čolić, 1983: 17).

Gorki, dakle, prepoznaje prikriivenu satiričnu sadržinu, ali, barem tako izgleda, ne sumnja da je oštrica subverzije uperena prema boljševičkom sistemu, bar ne na onaj način na koji su komad, vjerovatno, posmatrali cenzori, ili, bolje reći, Cenzor (po mnogim izvorima komad je zabranio lično Staljin).

Radnja trećeg čina se dešava u Konstantinopolju, u kome zatičemo generala Čarnotu koji je ulični prodavac i kockar. On se kladi na trke bubašvaba, koje pokvareni vlasnik trkališta namješta tako što favorite među bubama napija. Čarnota kladeći se na favorite izgubi paket sa stvarčicama koje prodaje, ostavši bez ičega. U komadu se bubašvabe pominju još nekoliko puta i upravo su one ključna metafora komada. Pri kraju drugog čina, dok razgovara sa Vrhovnim komandatom, Hludov pomene kako je dok je bio dijete rastjerivao bubašvabe iz kuhinje. Bubašvabe koje bježe iz Hludovljeve kuhinje, kao i ljudi koji se klade na trke bubašvaba su veoma jasna metafora na ono u što se pretvori život kad su ljudi, iz ovih ili onih razloga, prinuđeni da bježe iz svoje domovine ili kad u tuđem gradu počnu da žive kao prosjaci i prostitutke. Bubašvabe su, dakle, glavni junaci Bulgakovljevog komada.

Kad se Čarnota vrati u ulicu u kojoj stanuje sa svojom ženom Ljuskom i Serafimom Korzuhinom, shvatimo da su njih troje već danima gladni a da se Ljuska počela baviti prostitucijom ne bi li zaradila za hranu. Nakon što je prisustvovala svađi Čarnote i Ljuske, Korzuhina odluči da počne da se bavi prostitucijom. Ljuska, ne želeći više da živi u tim uslovima, ode za Pariz. Neposredno nakon što Korzuhina ode da traži mušterije, Čarnota sretne Golupkova koji po Konstantinopolju traga za Korzuhinom, svirajući vergl. Kad Korzuhina dovede svoju prvu mušteriju, nalickanog Grka, Čarnota ga otjera, dok Golupkov nijemo posmatra. Nakon što Korzuhina pobjegne od Golupkova, postideana i ljuta zbog toga jer se nije ranije pojavio, Čarnoti i Golupkovu se pridruži Hludov, koji pristane da pripazi na Korzuhinu dok se Golupkov i Čarnota ne vrate

iz Pariza u koji će da otputuju da bi Golupkov pronašao Korzuhina i zatražio novčanu pomoć za Korzuhinu. U trećem činu, dakle, svjedočimo potpunom moralnom padu Čarnote, Ljuske i Korzuhine, koji preziru Konstantinopolj, ponavljajući stalno da je riječ o odvratnom gradu, čime u stvari referiraju na stanje u koje su dovedeni. Oni su odvratni sebi samima, odvratan im je život koji žive, pretvoreni u bubašvabe koje bježe od svjetlosti, ka kofi vode.

U prvom snu iz četvrtog čina radnja se dešava u Parizu, u stanu Korzuhina, u kome su se pojavili prvo Golupkov, a nešto kasnije i Čarnota. Korzuhin je sa prezrenjem odbio da Golupkovu dâ novac koji bi pomogao da Serafima Korzuhina počne da živi u nešto boljim uslovima. U tom trenutku se na vratima pojavi Čarnota koji nagovori Korzuhina da zaigraju partiju ajnca u novac. Treći čin se završava kad Korzuhin, nakon što je izgubio dvadeset hiljada dolara, počne da viče i zapomaže da mu Čarnota vrati novac. Iz sobe se pojavi Ljuska koja se zaprepasti kad ugleda Čarnotu i Golupkova. Kaže im da je znala da će se desiti nešto loše jer je sanjala bubašvabe. Pretvarajući se da ne poznaje pridošlice, Ljuska nagovori Korzuhina da ih pusti sa novcem koji su dobili na kartama.

U posljednjem snu, koji počinje Hludovljevim dijalogom sa Krapilnovim duhom, iz Hludovljevog razgovora sa Korzuhihom saznajemo da je odlučio da se vrati u Moskvu, svjestan da će biti ubijen čim siđe sa broda. Korzuhina pokušava da ga odgovori od tog nauma na što joj on odgovori da mora da se vrati jer nije bubašvaba i ne želi da završi u kofi. Nakon toga u prostoriju uđu Čarnota i Golupkov koji, nakon Hludovljevog odlaska, odluče da podijele pare, da bi Golupkov i Korzuhina krenuli na put u Petrograd a Čarnota ostao u Konstantinopolju, pitajući se ko je u stvari i gdje bi on trebalo da pođe.

Bulgakov, dakle, komad završava tako što Hludova, Golupkova i Korzuhinu šalje nazad u domovinu, svjesne da je jedini spas zapravo spas duše. U tom smislu znakovit je naziv posljednjeg sna „Bilo tako dvanaest razbojnika“, koji jasno ukazuje na duboko religijski odnos prema pitanjima spasenja i okretanja Bogu, ukoliko znamo da se radi o parafrazi teksta stare ruske pjesme u kojoj se govori o dvanaest razbojnika koji su pljačkali i ubijali hrišćane da bi se u jednom trenutku njihov vođa preobratio, otišao u manastir i život posvetio Bogu.

Napisati takvo što u Sovjetskom Savezu, u vrijeme kad je religija bila gotovo zabranjena i kad su mnogi sveštenici proganjani, deportovani u logore u Sibiru ili ubijani, bi se moglo tumačiti kao veoma opasno subverzivno djelanje. No, kako je opštepoznata činjenica da su postojali dvanaestorica apostola, to se vjerovatno moglo tumačiti i na drugi način, tj. kao napad na religiju.

Dramski komad *Bjekstvo* se, prije svega, bavi pitanjima duše i potrage za mirom (više za mirom nego za slobodom), te se u tom smislu može pretpostaviti zbog čega je komad doživio sudbinu o kojoj smo pisali nešto ranije.

No, kako nemamo dovoljno informacija o ondašnjim cenzorskim izvještajima koji su nastali zbog Bulgakovljevog teksta, pokušaj tumačenja ovog problema ostavljamo iza sebe jer je više u sferi nagađanja negoli ozbiljnog promišljanja.

Kad smo se već dohvatili pokušaja da do kraja osvijetlimo razloge zbog kojih je Staljin zabranio postavljanje *Bjekstva* na pozornicu, valjalo bi se pozabaviti manirom u kojemu su pisane drame onoga doba, u Sovjetskom Savezu.

Dominantan *dramski stil* ili, bolje reći, dramaturgija onoga vremena, što god se pod tim podrazumijevalo, je bila takozvana socijalistička dramaturgija, čiji osnivač je bio, tako su ga bar doživljavali ondašnji kritičari (npr. Juzovski, a i mnogi drugi), Maksim Gorki.

Gorki, koji je neosporno veoma značajan dramski pisac, je direktan prethodnik Mihailu Bulgakovu, barem kad je riječ o hronološkom slijedu događaja u ruskoj dramskoj književnosti. No, teme i interesovanja, pa i njihovi dramski komadi su dijametralno suprotni jedni drugima. Dok se Gorki, kao rodonačelnik socijalističke dramaturgije bavio prije svega etičkim pitanjima, te je funkciju drame doživljavao kao veoma moćno oružje u ostvarivanju ideološkog uticaja na građanstvo, te kao osnov za pojačano ukazivanje na potrebu za klasnom borbom, Bulgakov se bavio Bjelogardejcima na način na koji je svakom od njih data jasna psihološka impostacija, karakteri su kompleksni i daleko od crno-bijele postavke i odnosa, a njihovi međusobni odnosi variraju u zavisnosti od toga kako se ličnost razvija i u kojim situacijama se nađe.

Radi se, dakle, o za ono vrijeme veoma hrabroj i specifičnoj dramaturgiji koja se nije uklapala u opšti šablon pisanja dramskih komada po kojemu je valjalo djelati.

Dok se Gorki bavio klasnim sukobima (malograđani protiv anitmalograđana), stvarajući, uglavnom, karaktere koji su ili progresivni ili reakcionarni, i dok je kod njega dominirao princip osviješćene grupe koja stvari gura naprijed, nasuprot reakcionarnim snagama koje društvo vuku u propast, kod Bulgakova imamo dramu u kojoj se radnja dešava i prelama na nivou pojedinca, koji je, uprkos tome što pripada određenoj grupi ljudi (bjegunci zbog okolnosti da su na strani gubitnika u ratu), jasno profilisan u kompleksnu ličnost koja čini da grupa nije koherentna, ni u ideološkom, ni u klasnom smislu.

Tako imamo razlike i ozbiljna neslaganja u okviru iste grupe, za što smo primjere navodili nešto ranije.

Ono što je takođe zanimljivo kad je u pitanju dramski tekst *Bjekstvo* je činjenica da u njemu nema pozitivnog lika, barem ne na klasičan način, tj. tipski *naslikanog* pozitivca. Svaki od likova, izuzetak je Golupkov, na ovaj ili na onaj način potone u mulj kriminala, pokvarenjaštva, prostitucije ili zločina.

No, čak i tada, Bulgakov ih tretira kao ljudska bića koja imaju snage i motiva da krenu ka izlazu, prema svjetlosti koja na kraju vodi ka spasenju duše. Kao najočigledniji primjer navešćemo Hludova koji je nakon jednog od mnogobrojnih zločina počinjenim nad nevinim čovjekom, vojnikom Krapilonom, poludi, a ludilo se manifestuje tako što ga u stopu prati i proganja Krapilinov duh – ranije pomenusmo da je motiv preuzet iz Šekspirovog *Magbeta*. No i pored toga Hludov nije izgubljen kao čovjek, njegova duša se još uvijek bori za oprost i spasenje ka kome kreće na kraju komada, govoreći Korzuhinij da ne može da živi poput bubašvabe, te da mora da se vrati u Rusiju, makar ga i ubili – što je ujedno i način da okaje svoje grijehе.

Dakle, uprkos strašnom padu postoji stvar prema kojoj junaci ove drame streme, ne bi li ugledali svjetlost spasenja koja će ih na kraju milosrdno obasjati.

Ista stvar se događa i sa Korzuhinom koja je, da bi preživjela, odlučila da se poput Ljuske oda prostituciji. Radi se, dakle, o činu potpunog pada u nemoral, koji se nije realizovao do kraja samo zbog činjenice da se iznenada pojavio Golupkov, te je Čarnota, zbog te neočekivane posjete čovjeka koji je voli, otjerao Grka, Korzuhininu nesuđenu, prvu i jedinu mušteriju. No, i pored toga što možemo smatrati da je sama odluka da se oda prostituciji pad sam po sebi, Korzuhina je na kraju komada na dobrom putu da nađe duševni mir i stabilnost, te da se sa Golupkovim, čovjekom koga voli, vrati u Sovjetski Savez u kome će započeti novi život.

Može se reći da je jedini lik koji je do kraja potonuo u mrak neetičnosti i za koga nema spasa Paramon Iljič Korzuhin, koji je *naslikan* tako da nema ni jednu pozitivnu osobinu. Čak se i kod Ljuske, koja na kraju završi kod Korzuhina, pad u prostituciju može pravdati brigom za Čarnotu i Korzuhinu, te pokušajima da im se, i na takav radikalna način, obezbijedi puko preživljavanje. To što je na kraju napustila Čarnotu i otišla u Pariz, gdje je otpočela novi život sa Korzuhinom nad kojim je, to se vidi u posljednjem činu, uspostavila potpunu dominaciju, jeste pokazatelj da je i ona ostala zarobljena u mraku obezdušenja.

I na kraju, general Čarnota, čovjek koji se na početku drame pojavio prurušen u trudnu ženu, vojnik prijeke naravi koji je dotakao dno u izbjeglištvu, kockajući i radeći kao sitni trgovac i prevarant, put u iskupljenje trasira time što je novac koji je dobio od Korzuhina podijelio sa Golupkovom i što pokušava pronaći pravi put za svoju napaćenu i dezorijentisanu dušu (kad se Čarnota na samom kraju komada zapita gdje da ide i što dalje da radi pisac, naravno, ne misli na geografski pojam, na neki grad ili državu. U pitanju je metafizička mapa puta izgubljenog generala koji takođe traži put prema svjetlosti, daleko od kuhinjske kofе sa vodom).

Vidimo, dakle, da u *Bjekstvu*, za razliku od onoga što određuju postulat socijalističke dramaturgije toga doba, nema ideologije koju slijede junaci komada – oni su se prosto našli na jednoj od strana u sukobu, nema obilježja klasne borbe a nema ni pouka koje bi puku trebalo da pokažu pravi put u bolje sutra. Ne, kod Bulgakova se naprosto radi o sudbinama junaka koji su bačeni u vrtlog istorije i pred koje razne nedaće postavljaju zadatke kojima jesu ili nijesu dorasli. Radi se, prije svega, o čovjeku koji u kovitlacu nepovoljnih okolnosti pokazuje da je čovjek time što se uprkos izazovima pokušava dokopati spasenja i ostati čovjek.

Moguće da je upravo činjenica da se Bulgakov na taj način postavio u odnosu na likove iz *Bjekstva* još jedna od stvari koja je uticala na odluku da se komad zabrani. Vjerovatno da je na takav Bulgakovljev stav prema *Bijelima* (pored činjenice da se radi o velikom piscu koji je svjestan kompleksnosti ljudske prirode) presudni uticaj izvršilo to što su se dva brata genijalnog pisca u ratu borili na strani *Bijelih* i zbog te činjenice pobjegli iz Sovjetske Rusije. Jedan od njih dvojice je dugo vremena živio u Beogradu.

Na koncu priče o dramskom komadu *Bjekstvo* valja napomenuti i to da u komadu postoji mnogo referenci od kojih se mogu prepoznati oni na zapise iz Svetog pisma, posebno u naslovima koje je pisac nadjenio snovima, zatim citat iz Puškinove *Pikove dame*, citati iz ruskih narodnih pjesama itd., koji dramskom komadu *Bjekstvo* daju notu intertekstualnosti³, veoma značajnu u domenu pokušaja tumačenja ovog književnog djela (često je važnije ono na što se autor referira u tekstu nego način na koji to čini).

Pomenućemo još i to da je Nikita Mihalkov u svom filmu „Sibirski berberin“ (1998) parafrazirao epizodu iz *Bjekstva*, i to onu u kojoj Vrhovni komandant sa Korzuhinom razgovara o tome da li ga podsjeća na Aleksandra Makedonskog.

Naime, u *Sibirskom berberinu* glavna junakinja (*Julia Ormond*) ubjeđuje Vrhovnog komandanta (*Georgij Dronov*) da je neodoljivo podsjeća na Aleksandra Makedonskog, zbijajući šalu sa njim, što je više nego jasna parafraza i posveta dramskom komadu *Bjekstvo*, ako imamo u vidu istorijski kontekst Mihalkovoljevog filma.

Priču o dramskom tekstu *Bjekstvo* zaključićemo tvrdnjom da se radi o veoma hrabrom pokušaju da se i oni koji su u vrijeme Sovjetske Rusije smatrani izdajnicima prikažu kao ljudi sa vrlinama i manama, te da se na neki

³ *Smisao i značenja postmodernog teksta su određena njegovim odnosima sa drugim tekstovima savremene kulture i istorije književnosti, umetnosti, nauke, filozofije, religije i politike. Intertekstualnost podrazumeva da su tekst ili tekstualni elementi preuzeti iz različitih tekstova njihovim preobražajem (transformacijom), premeštanjem (transfiguracijom) i smeštanjem u novi strukturalni poredak (mapiranjem)* (Šuvaković, 1995: 25).

način ukaže na činjenicu da su mnogi od njih samo izvršavali svoju dužnost prema državi kojoj su se zakleli na vjernost prije nego što se dogodila Oktobarska revolucija.

Kad je u pitanju pozorišna predstava koja je u produkciji pozorišta Ate-lje 212 postavljena na scenu po Bulgakovljevom tekstu, nju je 1998. godine režirao Ljubomir Muci Draškić, a glavne uloge su tumačili: Ljiljana Dragutinović (Serafima Vladimirovna Korzuhina), Tihomir Stanić (Sergej Pavlovič Golupkov), Aljoša Vučković (Gregorij Lukjanovič Čarnota), Branka Šelić (Ljuska), Nenad Stojanovski (Roman Valerijanovič Hludov), Vlastimir Đuza Stojiljković (Afrikan), Nikola Simić (Paramon Iljič Korzuhin), Nenad Jezdić (Krapilin), Srđan Miletić (De Brizar), Branislav Jerinić (Beli glavni komandant), Miodrag Krstović (Bajev/Tihij), Dejan Lutkić (Buđonovac) i drugi.

Kao što rekosmo u uvodu ovog eseja, ono što je posebno zanimljivo kad je u pitanju osvrst na ovaj pozorišni komad je činjenica da ćemo se mi u stvari baviti televizijskim snimkom pozorišnog komada. Kako smo ranije utvrdili da je u pitanju u potpunosti drugačiji medij, ovaj snimak nam ni na koji način ne može poslužiti u svrhu vjerodostojne analize pozorišne predstave. Moramo se, dakle, pozabaviti TV snimkom, koji, što zbog odlika tehničkih postupaka kojima se režiser TV snimka služio, što zbog razlika kad su u pitanju zakonitosti i estetika medija televizije i pozorišta o kojima smo, takođe, govorili nešto ranije, može predstavljati samo pokušaj da se zabilježi i od zaborava sačuva jedno od mnogobrojnih izvođenja pozorišne predstave *Bekstvo* na daskama Ate-ljea 212, kao i da se pokaže nemogućnost prevođenja pozorišne predstave u TV film, ukoliko se prenosi, tj. snima na način na koji je to urađeno u ovom slučaju – dokumentaristički uz veoma skroman doprinos režisera snimka namjeri da se kroz odabir adekvatnih planova i drugačijeg kadriranja pojedinih scena iz pozorišnog komada *Bekstvo* doprinese utisku da, makar na trenutak, zaboravimo da gledamo snimak pozorišne predstave. Ponovićemo da kad govorimo o manama ovakvog pristupa snimanju pozorišnih predstava moramo pomenuti i činjenicu da bi se za takav poduhvat moralo poraditi na drugačijem tretmanu svijetla i tona jer je priroda televizijskog medija takva da ne trpi opšte planove kad je ton u pitanju kao ni svijetlo koje nije podešeno za potrebe TV snimanja. Zbog toga u startu moramo biti svjesni činjenice da mi, u stvari, govorimo o interpretaciji jednog pozorišnog čina, te se u tom smislu valja prisjetiti Platonove metafore o pećini.

Na početku snimka ovog pozorišnog komada glumci Ljiljana Dragutinović i Tihomir Stanić koji igraju uloge Serafime Vladimirovne Korzuhine i Sergeja Pavloviča Golupkova nam govore o tome koliko je Bulgakovljev tekst aktuelan, tj. koliko je bio aktuelan u vrijeme kad je Muci Draškić postavljao komad u Ate-ljeu 212. Tihomir Stanić govori o tome kako su, u vrijeme u kome su radili na

predstavi, zaključili da se, kad je ljudski rod u pitanju, zapravo ništa ne mijenja te da su ljudi uglavnom isti, ma sa kog prostora da dolaze, kad su u pitanju tragedije poput one o kojoj se radi u *Bekstvu*. Ljiljana Dragutinović nam, između ostalog, govori i o tome kako se radi o komadu koji za temu ima ljubavnu priču dvoje ljudi koje je splet nesrećnih okolnosti razdvojio dok su bježali od ratnog vihora, i kako će to dvoje ljudi na kraju pobijediti sve nedaće i ponovo se pronaći i obnoviti ljubavni zanos kojim su gorjeli za vrijeme tokom kojeg su bili razdvojeni.

Nešto ranije smo utvrdili da tema komada nije ljubavna priča između Korzuhine i Golupkova, već potraga za smirenjem duše koja je poslata u egzil zbog nerazumijevanja i mržnje među ljudima, te da je ljubavna priča koja se dešava Golupkovu i Korzuhinoj samo sredstvo da se usred pakla nebitisanja, kako reče Hludov pri kraju trećeg čina (*bekstvo u nebitisanje*) osjećaj tragedije pojača strepnjom i strahom koje Golupkov osjeća dok traga za svojom drugom polovinom, Serafimom Vladimirovnom Korzuhinom. Ljubavna priča, dakle, jeste važan dio mozaika koji sačinjava veoma kompleksnu sliku tematskog plana dramskog komada *Bekstvo*, ali je suština u potrazi za metafizičkom domovinom, za sidrištem duše junaka izgubljenih u bespućima nepostojanja.

Predstava *Bekstvo* odigrana je na velikoj sceni Ateljea 212 16. marta 1998. godine i tom prilikom snimljena sa nekoliko kamera koje su, uglavnom, kadrirale opšti i srednje krupni plan. Već na samom početku uočavamo problem koji se tiče svijetla, koje je postavljeno tako da valjano funkcioniše u pozorištu, a tako koncipirano i postavljeno svijetlo ne odgovara za potrebe snimanja za televiziju pa, s obzirom na neadekvatno osvjjetljenje TV snimak odaje utisak beživotnosti i neuvjerljivosti pojedinih scena koje posmatramo, zbog činjenice da su glumci često neosvjjetljeni (govorimo o filmskom osvjjetljenju) pa ne možemo govoriti o građenju naracije i ovim sredstvima koja najčešće služe radi pokazivanja suptilnih nijansi kad su u pitanju psihološka stanja junaka. No, to nije najveći problem kad je ova vrsta transponovanja iz medija u medij u pitanju. Ono što može da naruši uvjerljivost onoga što gledamo je svakako način na koji glumci izgovaraju replike. Naime, dok je u pozorištu prirodno da glumci govore glasno, ne bi li ih čuli svi prisutni u sali, na televiziji ili na filmu izgleda izvještačeno kada glumac u krupnom planu glasno saopštava neku vijest glumici koja stoji tik uz njega.

Pozorište je, kako ranije napomenusmo, medij koji uglavnom posmatramo u *totalu*, dok na filmu i televiziji postoje planovi koji omogućavaju prisniji odnos među partnerima u smislu izgovaranja replika, građenja karaktera i njihovih psiholoških stanja kao i mnogih drugih stvari. U tom smislu, u daljem tekstu ćemo zanemariti tehničke nedostatke o kojima smo pisali ne bi li pokušali osvjetliti način na koji je Ljubomir Muci Draškić *pročitao* Bulgakovljeve komad.

Kad je riječ o odnosu prema tekstu dramaturg Gordana Gončić se nije

odlučila za značajnije štrihovanje njegovih djelova, te je komad postavljen na način da je Bulgakovljev tekst zadržan skoro u integralnoj formi. U predstavi su ušli i prolozi, te najave svakog od snova na način što je glas iz offa čitao Bulgakovljev tekst.

Takav postupak u najvećoj mjeri govori kako o rediteljskom pristupu i čitanju teksta, tako i o majstorstvu Mihaila Afanasijeviča Bulgakova koje se ogleda u tome da igranje komada nekih šezdesetak godina nakon što je napisan nije zahtijevalo dodatno osavremenjavanje i intervencije u tekstu koje bi dodatno aktuelizovale i savremenoj publici pomogle da lakše razumije komad.

Scenografija predstave je svedena, minimalistička te je unutrašnjost manastira, a i svih lokacija koje se pojavljuju u tekstu, dočarana pomoću jednog stilizovanog prozorskog okna koje kao da lebdi u prostoru ispunjenom tamom, jedne klupe i fotelje – obije su obojane crnom bojom, nekoliko prostih drvenih stolica – takođe obojanih u crno, dvosjeda koji stoji u proscenijumu pokriven bijelim platnom te sa dvojica vrata, po jedna sa svake strane scene.

Komad počinje tako što monah Pajsije donosi svijeću i osvjetljava unutrašnjost manastira u kome se nalaze Korzuhina, Golupkov, Barbančikova i Mahrov.

Ono što je problematično u prvoj sceni, a moglo bi se prepoznati kao problem i u nekima od narednih scena pa i kao problem ove pozorišne predstave u cjelini, su mizanscenska rješenja. Naime, u jednom trenutku na sceni se nalazi sedam likova i u tim trenucima radnja teče na način da se među pojedinim likovima vode ne tako kratki dijalozi a za vrijeme dok oni razgovaraju ostali likovi su statični i, da iskoristimo izraz iz pozorišnog žargona, „*vise*“ u prostoru, te su, u nedostatku boljeg režiserskog postupka, svedeni na funkciju dok čekaju da se ponovo aktiviraju. Ovo bi se moglo označiti kao glavni *problem* ovog pozorišnog komada, te se, u tom smislu, može govoriti o još jednoj značajnoj razlici kad su poređenja pozorišta i televizije u pitanju. U pozorištu se, naime, pažnja gledališta na određeni karakter ili radnju usmjerava tako što se režiser služi pozicioniranjem svijetla, postavljanjem glumaca na određene pozicije na sceni ili jednostavno zamračivanjem određenog prostora na sceni, dok se na filmu i televiziji taj problem rješava odabirom onoga što je u kadru, tako da dinamika, ili bolje reći tempo – ritam komada opada svakog puta kad na sceni imamo više od pet glumaca od kojih su aktivna samo dva, a režiser nam scenu prikazuje u totalu.

No, uprkos tome, ukoliko prihvatimo i na pravi način percipiramo činjenicu da se radi o snimku pozorišne predstave, te se, koliko je to moguće, prepustimo ovom surogatu dva medija i zaboravimo na zakonitosti po kojima bi trebalo tretirati stvari u svakom od ova dva medija (pozorište i TV), možemo govoriti o kvalitetnom komadu sa vrhunskim dometima pojedinih glu-

maca u ostvarivanju uloga koje su im povjerene. Kad je to u pitanju posebno ćemo izdvojiti prerano preminulog Nenada Stojanovskog koji je igrao ulogu Romana Valerijanovića Hludova. Njegov Hludov je ozlojeđen, u bezdan nihilizma usisan čovjek koji se, to se vidi od njegovog prvog pojavljivanja, bori sa demonima koji nijesu tu samo zbog činjenice da njegova vojska srlja u neizbježni poraz od Crvenih, već zbog činjenice da ga je rat u svakom smislu promijenio, i da je od njegove duše raspršene po raznim bojnim poljima ostala samo do neprepoznavanja deformisana sjenka.

Hludov je, dakle, dominantan lik u ovom komadu, uprkos činjenici da su još neki junaci interpretirani veoma uvjerljivo i snažno od strane glumaca kojima su ove uloge povjerene. Ovo se posebno odnosi na Stanićevu interpretaciju Golupkova koji građenju lika pristupa na način da ga tokom trajanja komada razvija i njegov lik raste kako u karakternom (prekretnica se desi prilikom susreta sa Hludovom pri kraju drugog čina) i u duhovnom smislu, tako da se na kraju predstave radi o čovjeku koji zna kuda ide i što želi od života. Nažalost, Ljiljana Dragutinović ulogu Korzuhine nije gradila na osnovama konzistentnog pristupa vođenju lika ka sazrijevanju i zaokruživanju u smislu transformacije koja se dešava tom liku u Bulgakovljevog tekstu, te se može govoriti o sporadičnim momentima u kojima je Dragutinovićeva bila na nivou zadatka. Posebno neuvjerljiva je tokom prvog dijela komada, od početka pa do momenta kad je se suprug odrekne. Njen lik u tim momentima djeluje mlako i neuvjerljivo što, vrlo vjerovatno, može imati razloge i u rediteljskom postupku i indikacijama koje je Draškić ponudio Ljiljani Dragutinović. Ako se na trenutak vratimo glumcima koji su uspješno odigrali povjerene im uloge, valjalo bi istaći još i Vladislava Cigu Jerinića (Vrhovni komandant), Nikolu Simića (Korzuhin) i Aljošu Vučkovića (general Čarnota) koji su likovima koje su igrali udahnuli život na ubjedljiv i zanatski maestralno građenim postupkom, u kome je kompleksnost ovih likova jasno došla do izražaja. Posebno težak zadatak je bio postavljen pred Vladislava Jerinića, koji je igrao Vrhovnog komandanta, čiji je lik u stvari napisan više tipski nego što mu je posvećena pažnja u smislu kompleksnije konstrukcije karaktera. U tom smislu, može se smatrati da je Jerinić majstorski odigrao ovaj važan epizodni lik.

Kad je u pitanju odnos dramskog teksta i pozorišnog komada uočavamo da je komad postavljen tako da je komično denfovano, tj. umireno u korist što vjerodostojnijeg prikaza atmosfere mraka i opšte klaustrofobije koja je vladala u vrijeme dok su se junaci komada povlačili pred najezdom Crvene armije, pa se komični momenti stidljivo probijaju tek na nekoliko mjesta u predstavi. Prateći taj poetski pristup postavljanju Bulgakovljevog teksta na scenu i svijetlo je postavljeno tako da scenom uglavnom dominiraju tamni tonovi. Ono što bi se takođe moglo zamjeriti Draškićevom čitanju *Bekstva* je činjenica da se u mnogo-

me izgubio britki, subverzivni sarkazam koji izbija iz svih pora Bulgakovljevog teksta. Iako se Draškić potrudio (ili možda nije imao drugi ključ za ovaj tekst) da komad postavi naturalistički, tj. da do detalja isprati tekst i da bez onoga što pozorište zapravo čini pravim pozorištem, dakle, bez igre simbola i znakova koji bi, bilo da su građeni uz pomoć alegorijskog ili metaforičnog postavljanja pojedinih scena, bilo da su građeni uz pomoć scenografije, svijetla ili intervencija u prostoru druge vrste, čini nam se da je upravo takvim tretmanom ovog vanvremenskog teksta uspio da iz komada isisa one sokove koji u stvari daju život ovom dramskom tekstu – odnosi i karakteri su svedeni na prvi plan, podtekst tek na momente stidljivo probije kroz maglu onoga što je na površini, a humoristična crta, satira i subverzivni karakter teksta nijesu unaprijeđeni, čak ni pokazani na pravi način. Uprkos svemu tome, što se u prvom redu može pripisati lošem režiserskom postupku, umješnost glumačkog ansambla i vitalnost Bulgakovljevog teksta čine da se uz sve pobrojane zamjerke o pozorišnom komadu *Besktvo*, u produkciji Ateljea 212, može govoriti kao o prilično uspjeljoj inscenaciji, ali se uz tu tvrdnju mora napomenuti da su joj dometi umnogome ograničeni. Kad to kažemo, mislimo, prije svega, na nedovoljno pokazanu i artikulisanu transcendentnost, originalnost i univerzalnost Bulgakovljevog dramskog komada.

U tom smislu, naslov dramskog komada *Bjekstvo* upućuje, prije svega, na nemogućnost čovjekovog bjekstva od sebe sama, te sugerise da je za čovjeka jedini pravi put pokušaj spoznaje onoga što nas, u prvom redu, određuje kao ljude, tj. pokušaj povratka sebi kroz otvaranje duše za ono što je najvredniji dar koji je darovan ljudskoj vrsti – Ljubav.

Zaključićemo tvrdnjom da pokušaj transponovanja pozorišne predstave u TV film, u neku drugu formu zabilježenu na traci ili nekom drugom nosaču zvuka i slike, ni u kom slučaju ne može biti autentičan prikaz onoga što se desilo u pozorištu prilikom izvođenja dramskog komada, te da takav snimak može služiti u svrhu dokumentovanja historiografskih detalja iz života neke pozorišne kuće, kao i prikaza poetičkih i inih umjetničkih formi koje su u periodu nastanka i igranja snimljene predstave bili dominantni. Takođe, takvi snimci su veoma važan dio kulturne baštine, jer nas, čuvajući od zaborava razdoblja u pozorišnom životu u kojima su se postavljali određeni dramski tekstovi, podsjećaju na umjetnike koji su stvarali u vremenu o kojemu je riječ, kao i na važnost trajanja tradicije pozorišne igre.

Dakle, koliko god da smisao i suština pozorišne igre ostaju nedokučivi za publiku koja gleda snimak pozorišne predstave, takvi snimci su veoma važan segment kulturne baštine jer nam, uz hronike, kataloge i kritike osvjetljavaju pozorište *prošlih* vremena na jedan potpuno drugačiji način, te, u isto vrijeme, svjedoče o neprolaznosti *najprolaznije* od svih umjetnosti – njegovog veličanstva teatra.

Literatura:

- Arto, A. (1992). *Pozorište i njegov dvojni*. Novi Sad: Prometej.
- Bulgakov, M. (1983). *Četiri drame*. Beograd: Nolit.
- Chastel, A. (1988). „Pojam Baštine“, u: *Pogledi*, 3–4, vol. 18, Split.
- Eko, U. (2015). *O književnosti*. Beograd: Vulkan.
- Sarazak, Ž. P. (2015). *Poetika moderne drame*, Beograd: Ars – Clío.
- Stojanović, D. (1978). *Teorija filma*. Beograd: Nolit.
- Šuvaković, M. (1995). *Postmoderna*. Beograd: Narodna knjiga.

Aleksandar RADUNOVIĆ

THEATER AT THE TIME OF THE CORONAVIRUS

(Essay on what we see when we watch a recording of a theatrical play through a comparative analysis of a dramatic text and a recording of the theatrical play „Escape“)

The life circumstances caused by the coronavirus pandemic have, among other things, allowed us to try to think about the position and importance of culture in a different way. By that, in the first place, we mean the attempt to perceive the circumstances that arose due to the impossibility of the development of cultural contents in the way that was natural until the outbreak of the pandemic. This primarily refers to events that involve the gathering of a certain number of people in a space that is intended for various forms of cultural activities – concert halls, theaters, art galleries, etc. Thus, manifestations and activities in the field of culture that until the pandemic implied the presence of an audience that would interact with the artist to create a unique atmosphere of creating a work of art are virtually extinguished and as an attempt to maintain the illusion that life of these cultural events or to make it possible, they resorted to television or showing a large number of theatrical performances and concerts on the Internet.

In this essay, we will, first of all, deal with the phenomenon of showing a theater play on television, or on some other medium or platform, and try to shed light on the relationship between a play that happened in the theater and a recording of a play shown on one of the mentioned media.

Keywords: *theater, television, transposition, new reading, engagement*

Pregledni rad
316.776:616-036.21

Ivana STANIĆ (Osijek)

University North

ivana.stanic@obz.hr; i.stanic@unin.hr

Silvija HINEK (Đakovo)

Home for the elderly and infirm Đakovo

silvija.hinek@gmail.com

UČINCI NOVIH ALATA TIJEKOM PANDEMIJE COVID-19

Danas se u svijetu osjećaju globalne posljedice na društvenoj, gospodarskoj, sociološkoj, kulturološkoj, znanstvenoj te obrazovnoj sferi uzrokovane pandemijom COVID-19. Upravo zbog toga komunikacijski proces proživljava promjene, a novi alati postaju primat komunikacije. Ovim radom predstavlja se značaj i funkcionalnost alata u svakodnevnom radu i životu od generacije X do generacije Z. Postavljene hipoteze potvrđuju da IKT alati postaju jedan od ključnih čimbenika uspješne komunikacije. Rezultati predstavljeni u radu se ogledaju kroz primjenu komunikacijskih alata za vrijeme COVID-19 te potvrđuju rapidan razvoj alata i ovisnost o njihovoj primjeni za uspješno komuniciranje i funkcioniranje u svim sferama života.

Ključne riječi: *pandemija COVID-19, novi alati, kompetencije komunikacije, generacije*

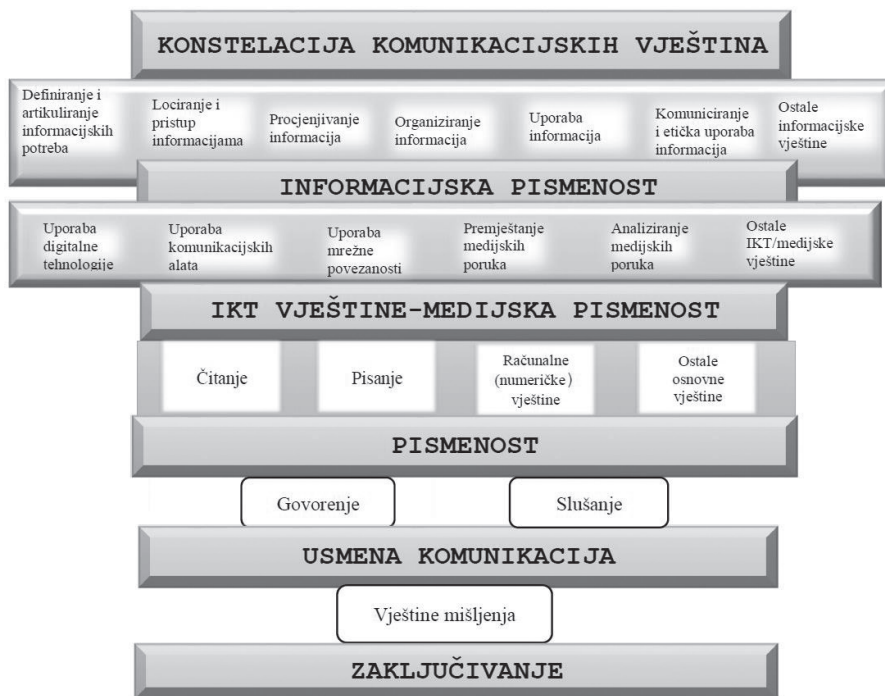
1. UVOD

U današnje smo vrijeme okruženi brojnim digitalnim tehnologijama koje se odražavaju na sve sfere čovjekova života. Njihova uporaba postaje sveobuhvatna te mijenja poimanje dosadašnjeg funkcioniranja svijeta. Istraživanja su pokazala da je komunikacija najznačajnija osobina današnjeg doba te je neizostavna za odvijanje svih životnih procesa (pa i sur., 2012). Iako ne postoji jednoznačni odgovor što je uistinu komunikacija, mnogi autori promatraju ju ili kao proces ili kao stvaranje značenja ili kao prijenos određene informacije ili poruke, a vrlo često i kao kombinaciju dvaju pogleda, ili čak kao sve troje zajedno (Čerepinko, 2011). Komuniciranje je jedan od temeljnih preduvjeta funkcioniranja, razvoja, ali i opstanka ljudskog društva (Skoko,

2004). Uporabom digitalnih tehnologija javljaju se novi modeli komuniciranja, koji zahtijevaju nove kompetencije te uporabu novih znanja i vještina.

Razvijene kompetencije podrazumijevaju adekvatno modelirano te moralno ponašanje pojedinca u užem i širem socijalnom kontekstu oplemenjenim suvremenom informacijsko-komunikacijskom tehnologijom (IKT) (Vrkić-Dimić, 2014). Kompleksan konstrukt aktualnih kompetencija temelji se na produktivnim općim i specifičnim znanjima koje osoba uspješno primjenjuje u svakodnevnom i profesionalnom životu (Vrkić-Dimić, 2014). Europska komisija propisala je osam ključnih kompetencija koje bi svaki europski građanin trebao posjedovati kako bi mogao aktivno sudjelovati u društvu. Navedene kompetencije uključuju: sposobnost komuniciranja na materinskom i stranim jezicima, izgrađene temeljne kompetencije iz matematike, prirodnih nauka i tehnologije, digitalne kompetencije, interpersonalne te interkulturalne vještine (EUR-Lex, 2006). Nadalje, kao središnji element u mnogim modelima kompetencija uočava se informacijska pismenost. Navedeno prikazuje Slika 1, gdje su čitanje, pisanje i računalne vještine osnova, a slijede ih IKT vještine. Iznad njih, nalazi se informacijska pismenost koja uključuje definiranje i artikuliranje informacijskih potreba, lociranje i pristup informacijama, procjenjivanje, organiziranje i uporaba informacija te komuniciranje i etičku uporabu informacija. Navedeni poredak vrijedi u svakom društvu, bez obzira na socio-ekonomski razvoj (Catts i Lau, 2008).

Slika 1. Konstelacija komunikacijskih vještina

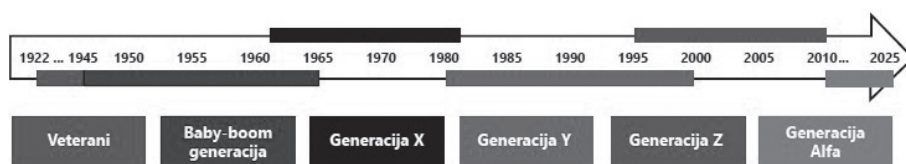

Izvor: Catts i Lau, 2008, str.18.

Nužne kompetencije ovise o kontekstu, ali i vremenu te da ono što u jednom trenutku čini zadovoljavajuću razinu određenih vještina i kompetencija odgovarajućih u konkretnom kontekstu, u budućnosti se može promijeniti (Vrkić-Dimić, 2014). Nove okolnosti mogu zahtijevati novu razinu određene sposobnosti te promijeniti opis potrebnih kompetencija (Catts i Lau, 2008). Upravo to se dogodilo kada je svijet zahvatila pandemija koronavirusa, a vještine informacijske pismenosti postale su izuzetno važne za svakodnevno funkcioniranje i komuniciranje, obrazovanje i poslovanje. Svijet je suočen s potrebom korištenja i ovladavanja novim tehnologijama rada na daljinu, ali i za posjedovanjem odgovarajućih uređaja i programa za online rad (Ajduković, 2020). Ipak, prema nekim autorima, digitalne kompetencije nisu neka zasebna vrsta kompetencija, već su odraz vremena u kojem živimo (Mehić i Hadžić, 2020), a odražavaju se na sve vrste komunikacija među svim generacijama, a osobito generacijama Z i Alfa.

Nove tehnologije mijenjaju pristup informacijama i time snažno utječu na smjer i sadržaj socijalizacije mladih (Potočnik, 2007). Pojedini autori ističu kako je današnja generacija mladih toliko „uronjena“ u medijski okoliš i virtualne svjetove umreženih i digitalnih tehnologija da ju to čini bitno drugačijom od svih prethodnih generacija (Nikodem i sur., 2014). Sukladno tome, mogu se razlikovati: „Veterani“, „Baby-boom generacija“, „Generacija X“, „Generacija Y“, „Generacija Z“ te najnovija „Generacija Alfa“, što je vidljivo na Slici 2.

Slika 2. Prikaz vremenske linije po generacijama

Izvor: Kralj, 2014.

U generaciju X pripadaju osobe rođene između 1960–1980. godine (Bejtkovský, 2016). Nazivaju se još i Latchkey generacija čije ime dolazi od američkog izraza *latchkey kid*, što je obilježje za djecu koja iz škole dolaze u praznu kuću/stan, zato što su im roditelji na poslu, a oni su sami bez roditeljskog nadzora (bejt, 2013). Obilježje X generacije je snalažljivost i neovisnost. Sposobni su za tehnologiju pokušavajući sintetizirati različite informacije kako bi stekli znanje i razumijevanje (Bejtkovský, 2016). Naučili su komunicirati u realnom svijetu, bez digitalnih tehnologija (Kralj, 2014). Nadalje, njihovi nasljednici pripadnici su generacije Y, digitalne generacije ili milenijum generacije rođeni između 1980–1995. godine. Generacija Y prva je „globalna“ generacija, a njezini pripadnici imaju slične karakteristike bez obzira na zemlju podrijetla (Bejtkovský, 2016). Umreženi su i aktivni 24 h dnevno te imaju pozitivne stavove prema promjenama (Jones i Shao, 2016). Generacija Y prva je odrasla uz tehnologiju, a vrhunac u primjeni IKT dosegli su u adolescenciji kada su, prema istraživanjima, gotovo svi koristili kompjuter (Vidaković, 2013). Osobe koje su odrasle s tehnologijom različito procesiraju informacije te razvijaju hipertekstualne načine mišljenja i imaju tendenciju da skaču s teme na temu (Vidaković, 2013). Slijedeća, generacija Z odrasla je u izobilju tehničkih naprava povezanih s internetom, virtualnom stvarnosti te različitim izvorima informacija kao što je Google te društvene mreže (Velički i sur., 2017). Rođeni su između 1995. i 2010. godine, odrasli su s bežičnom

tehnologijom, inovativni su i kreativni te žele utjecati na društvo (Bejtkovský, 2016). Počinju učiti od najranije dobi jer su im informacije posvuda dostupne, a međusobno najbolje komuniciraju internetom (Kralj, 2014). Njihovi nasljednici su generacija Alfa koja obuhvaća populaciju rođenu od 2010. do 2025. godine. Poznati su i kao iGeneracija. Obilježja ove generacija ogleda se u digitalnom okruženju u kojem su rođeni. Tehnologija je dio njihove svakodnevice, a „biti povezan“ je glavno obilježje njihova odrastanja. Smatra se da posjeduju sofisticirano znanje i vještine korištenja digitalnih tehnologija koje se posebno razlikuju od prijašnjih generacija. Te razlike najviše dolaze do izražaja u obrazovnim očekivanjima i iskustvima (Tootell i sur., 2014).

Sukladno navedenom prikazu, može se uočiti koliko su velike promjene među generacijama, te koji su mogući izazovi u socijalizaciji, razvijanju kreativnosti i prepoznavanju talenata kod današnjih generacija. Kao mogući način postizanja promjene, ogleda se u važnosti novih, kreativnih alata koji će utjecati na komunikacijski aspekt i prepoznavanje talenata kod novih generacija. Naime, kontinuirano unaprjeđivanje i proširivanje komunikacijskih kompetencija utječe na promjene i nadogradnju različitih individualnih navika, stavova, vrijednosti i vjerovanja. Novonastale promjene mogu biti vidljive u procesu komunikacije, društveno prihvatljivim ponašanjima, te vlastitim potrebama, interesima i željama pojedinca. Na taj način izgrađuje se pozitivno i poticajno ozračje koje utječe na osobni razvoj sudionika komunikacijskog procesa (Rogulj, 2019).

Cilj je ovoga rada, stoga, ukazati na važnost razvoja kompetencije komunikacije kod generacije X i Y uz primjenu novih alata. Postavljene su slijedeće hipoteze:

Hipoteza 1. Generacija X i Y prepoznaje važnost primjene novih alata za poboljšanje kompetencija komunikacije s generacijom Z i Alfa tijekom pandemije COVID-19.

Hipoteza 2. Educiranje generacije X i Y doprinosi njihovoj motiviranosti za primjenu novih alata u komunikaciji s generacijom Z i Alfa tijekom pandemije COVID-19.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

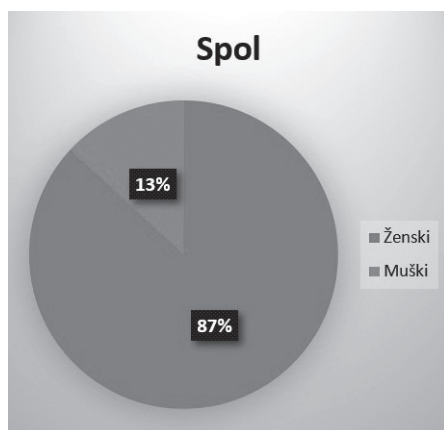
Kako bi se dobili kvalitetniji i jednoobrazniji rezultati, čime su se ujedno potvrdile navedene hipoteze ovog istraživanja pristupilo se kvantitativnom istraživanju. Znanstvene činjenice koje su istražile i kojima su se obradile primjene novih alata tijekom pandemije COVID-19 su metodom deskripcije, dedukcije, indukcije, anketiranja, analize i sinteza. Postupak prikupljanja podataka proveden je anonimnim anketnim upitnikom te su se podaci analizirali

kako bi se utvrdio značaj edukacije generacije X i Y kao i važnost primjene novih alata u procesu komunikacije tijekom pandemije COVID-19. Prilikom provedbe istraživanja poštivala su se temeljna načela istraživačke etike, a ispitanicima su prethodno objašnjeni cilj i svrha istraživanja. Rezultati su obrađeni kroz statistički program IBM SPSS Statistics te se njima postavio temelj za teorijski koncept rada.

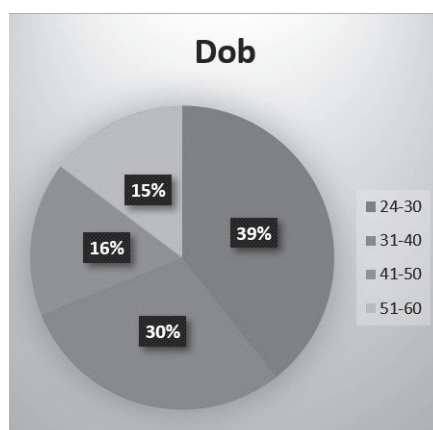
3. REZULTATI I RASPRAVA

U grafovima 1–4. vidljivo je da je u istraživanju sudjelovao 61 ispitanik. 53 osobe bile su ženskog spola (86,9%), dok je 8 bilo muškog spola (13,1%). Najmlađi ispitanik imao je 24, a najstariji 58 godina, dok je prosječna dob ispitanika bila 36,2 godine. Broj ispitanika od 24 do 30 godina bio je 24 (39,3%), u rasponu od 31 do 40 bilo ih je 18 (29,5%), od 41 do 50 bilo je 10 ispitanika (16,4%), dok je u posljednjoj kategoriji od 51 do 60 bilo 9 ispitanika (14,8%). Nadalje, u istraživanju je sudjelovalo petero (8,2%) ispitanika sa završenom srednjom školom, sedmero (11,5%) s VSS, 44 (72,1 %) ispitanika imali su VSS, dvoje (3,3%) mr sc, jedan (1,6%) dr sc. te jedna (1,6%) osoba nije dala odgovor. Što se tiče godina radnog iskustva 29 (47,5%) ispitanika imalo je od 0 do 10 godina radnog iskustva, 18 (29,5%) ispitanika imali su 11–20 godina radnog iskustva, 7 (11,5%) ispitanika imali su 21–30 godina radnog iskustva, četvero (6,5%) ispitanika imalo je 31–40 godina radnog iskustva, te tri ispitanika (5%) nisu dali odgovor na ovo pitanje. Prosjek godina radnog iskustva bio je 11 godina.

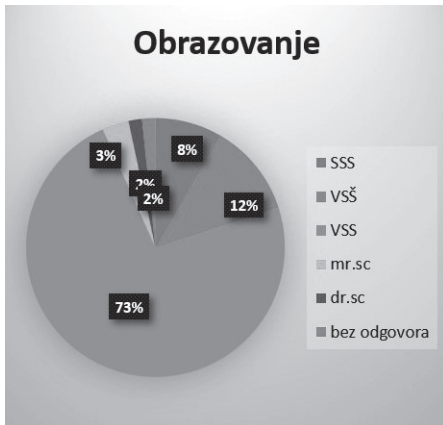
Graf 1. Spol ispitanika

Graf 2. Dob ispitanika

Graf 3. Obrazovanje ispitanika

Graf 4. Godine radnog iskustva ispitanika

U tablici 5. prikazani su rezultati evaluacije edukacije primjene novih alata za generaciju X i Y. Na Likertovoj skali od 1 do 4 ocjenjivali su njezin doprinos za njih, pri čemu je 1 označavalo da se uopće ne slažu s navedenom tvrdnjom, a 4 da se u potpunosti slažu. Rezultati prikazuju da se velika većina ispitanika uglavnom ili u potpunosti slaže da su ispunjena njihova očekivanja ($M = 3,79$; $Sd = 0,413$), zadovoljene njihove potrebe za stručnim usavršavanjem ($M = 3,75$; $Sd = 0,505$) te realizirani svi iskazani ciljevi i ishodi ($M = 3,85$; $Sd = 0,358$). Nadalje, većina ispitanika prepoznaje mogućnost primjene ponuđenih alata ($M = 3,82$; $Sd = 0,388$) te korist za svoj osobni razvoj u svakodnevici ($M = 3,92$; $Sd = 0,277$). Većina ispitanika navodi da je saznala više o involviranju digitalnih programa za učenje novih vještina ($M = 3,84$; $Sd = 0,416$), shvaća ulogu korištenja novih alata za poticanje sveobuhvatnog razvoja djece ($M = 3,93$; $Sd = 0,250$) te za društvo i zajednicu u kojoj živi ($M = 3,90$; $Sd = 0,300$). Naposljetku, većina ispitanika ($M = 3,82$; $Sd = 0,388$) motivirana je za primjenu novih alata u svom radu i svakodnevnom funkcioniranju.

TABLICA 5. PRIKAZ EVALUACIJE EDUKACIJE UČENJA NOVIH ALATA ZA GENERACIJU X I Y

	<i>N</i>	<i>Mini- mum</i>	<i>Maxi- mum</i>	<i>Mean</i>	<i>Std. De- viation</i>
<i>Moja očekivanja su ispunjena.</i>	61	3	4	3,79	,413
<i>Zadovoljene su moje potrebe za stručnim usavršavanjem.</i>	61	2	4	3,75	,505
<i>Realizirani su svi iskazani ciljevi i ishodi.</i>	61	3	4	3,85	,358
<i>Omogućuje primjenu kroz ponuđene alate.</i>	61	3	4	3,82	,388
<i>Koristan je za moj osobni razvoj u svakodnevici.</i>	61	3	4	3,92	,277
<i>Saznao/la sam više o involviranju digitalnih programa za učenje novih vještina.</i>	61	2	4	3,84	,416
<i>Prepoznajem važnost ranog otkrivanja talenta djeteta i njegovu ulogu u razvijanju slike o sebi.</i>	61	3	4	3,90	,300
<i>Shvaćam ulogu korištenja novih alata za poticanje cjelovitog i sveobuhvatnog razvoja djece.</i>	61	3	4	3,93	,250
<i>Shvaćam ulogu primjene novih alata za društvo i zajednicu u kojoj živim.</i>	61	3	4	3,90	,300
<i>Motiviran sam za primjenu novih alata u svom radu i svakodnevnom funkcioniranju.</i>	61	3	4	3,82	,388
Valid N (listwise)	61				

Iz prikazanih rezultata vidljivo je da su ispitanici, koji su pripadnici generacije X i Y, prepoznali važnost primjene novih alata, ne samo za svoj osobni razvoj i usavršavanje, već i za društvo i zajednicu u kojoj žive. Time autorice potvrđuju prvu hipotezu. Nadalje, slaganje većine ispitanika s posljednjom česticom primijenjenog upitnika upućuje na potvrdu druge postavljene hipoteze, odnosno potvrđena je pretpostavka da educiranje generacije X i Y doprinosi njihovoj motiviranosti za primjenu novih alata u komunikaciji s generacijom Z i Alfa tijekom pandemije COVID-19. Za vrijeme pandemije koronavirusa, a osobito za vrijeme potpunog *lockdown-a* digitalna komunikacija bila je jedini način komunikacije u svim sferama ljudskog življenja. Poslovni sastanci, nastava, prezentacije, kulturni programi, sportski sadržaji i drugo prikazivani su isključivo online, putem Zoom-a, Microsoft Teams-a, TV programa te društvenih mreža. Dok je generaciji Z i Alfa uobičajeni način komuniciranja online komunikacija putem informacijsko komunikacijskih tehnologija, starije generacije prisiljene su primjenjivati nove alate, kako bi mogle sudjelovati u svim sferama svog društvenog i profesionalnog života te ostvariti uspješnu komunikaciju s mlađim generacijama. Primjerice, online nastava otvorila je pitanje važnosti reforme nastavnih planova i programa te redefiniranja ishoda učenja i ciljeva nastavnog procesa. Nužno je prilagoditi načine podučavanja kroz primjenu informatičkih alata i tehnoloških postignuća (Mehić i Hadžić, 2020). Nadalje, u poslovnom svijetu prepoznaje se važnost tzv. virtualnih timova, gdje su članovi tima geografski udaljeni, nemaju direktan kontakt licem u lice te međusobno surađuju putem informacijsko komunikacijskih tehnologija u cilju postizanja zajedničkih ciljeva (Jokanović i sur., 2020).

U današnje vrijeme, nužno je razvijanje informatičke i informacijske pismenosti, budući da su te vještine usko povezane sa sustavom širih kompetencija (komunikacijske kompetencije, kompetencije za timski rad i suradnju, kreativno i kritičko mišljenje, rješavanje problema, mrežno povezivanje, kompetencije za profesionalno i cjeloživotno učenje i sl.) (Vrkić Dimić, 2014). Naime, informatička pismenost može se promatrati kao sociotehnički fenomen usmjeren na kompetencije (Rogulj, 2019). Važnost ovog istraživanja je ukazati da generacija X i Y prepoznaje važnost primjene novih alata, koji, iako su do sada bili dostupni, nisu bili prijeko potrebni za svakodnevno funkcioniranje. Upravo iz tog razloga, možemo zaključiti da je u današnje vrijeme, u trenutnom kontekstu u kojem se nalazimo, primjena novih alata prijeko potrebna za učenje kompetencije komunikacije, budući da je interpersonalna komunikacija, odnosno komunikacija licem u lice, dalekosežno ograničena.

4. ZAKLJUČAK

Komunikacijske vještine doživjele su revoluciju razvoja od generacije X do generacije Z ili danas Alfa. Međutim razvoj i fenomen uspješne komunikacije tijekom pandemije COVID-19 možemo nazvati periodom kojim se kroz sve generacije ukazalo na značaj i često jedini oblik komuniciranja tijekom pandemije COVID-19. Daljnjim teorijskim prikazom ukazano je na novi alate kojima se omogućuje virtualna komunikacija kroz razine te se postiže fenomen uspješnog komuniciranja čije posljedice omogućuju daljnji rast i razvoj. Unatoč generacijskoj neusklađenosti u odnosu na uporabu novih alata profesionalna i osobna razina komuniciranja pojedinca poprimila je neizostavni faktor življenja tijekom pandemije COVID-19. Istraživanjem je obuhvaćen jedan dio primjene alata. Međutim razvidno je upućivanje na daljnja istraživanja usmjeravajući se na važnost prepoznavanja primjene novih alata, njihovih revidiranih inačica kojima će biti ispitati posljedice i prednosti koje će se odraziti na društvo. Generacijska neusklađenost kroz kompetencije komunikacije ukazuju na nedostatnu educiranost generacije X,Y te potrebu za cjeloživotnim obrazovanjem i afirmiranjem generacija za suživot tijekom pandemije COVID-19.

LITERATURA:

- Ajduković, M. (2020). „Supervizija „na daljinu“ u vrijeme COVID-19 krize: Hrvatska perspektiva“. *Ljetopis socijalnog rada*, sv. 27, br. 1, 7–30.
- Bejtkovský, J. (2016). „The current generations: the baby boomers, X, Y and Z in the context of human capital management of the 21st century in selected corporations in the Czech Republic“. *Littera scripta*, sv. 9, br. 2, 25–46.
- Catts, R. & Lau, J. (2008). *Towards Information Literacy Indicators*. Paris: UNESCO.
- Čerepinko, D. (2011). *Komunikologija: kratki pregled najvažnijih teorija, pojmova i principa*. Varaždin: Veleučilište u Varaždinu.
- EUR-Lex (2006): Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning, 10-18. Dostupno na:
- <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=celex%3A32006H0962>
- Jakanović, B., et al. (2020). Komunikacija u virtualnim timovima. XXVI Skup trendovi razvoja: „Inovacije u modernom obrazovanju“, Kopaonik, 16–19. 2. 2020.

- Jones, C. & Shao, B. (2016). The net generation and digital natives: implications for higher education. York: Higher Education Academy.
- Kralj, L. (2014). Sigurnost djece na internetu. OŠ Veliki Bukovec.
- Kraljević, R. et. al. (2012). „New dimensions of communication: advantages and obstacles in using the Internet for students“. *Logopedija*, sv. 3, br.1, 19–25.
- Mehić, A. & Hadžić, N. (2020). „Online nastava-nastava budućnosti“. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*, br. 13, 83–101.
- Nikodem, K., et. al. (2014). „Internet i svakodnevne obaveze djece“. *Socijalna ekologija*, sv. 23, br. 3, 211–235.
- Potočnik, D. (2007). Mladi i nove tehnologije, u: V. Ilišin, F., Radin (ur.) Mladi: problem ili resurs. IDIZ, str. 105–136.
- Rogulj, E. (2019). *Digitalne tehnologije u komunikaciji odgojitelja i roditelja*, Doktorski rad, Filozofski fakultet Zagreb.
- Skoko, B. (2004). „Odnosi s javnošću kao doprinos demokratizaciji i profesionalizaciji procesa javnog komuniciranja“. *Politička misao*, sv. 41, br. 1, 92–101.
- Tootell, H., et. al. (2014). „Generation Alpha at the Intersection of Technology, Play and Motivation“. 47th Hawaii International Conference on System Sciences, Waikoloa, 82–90.
- Velički, D., et. al. (2017). „The Net generation, the Internet, and political communication and participation“. *Croatian journal of education*, sv. 19, br. 1, 237–266.
- Vidaković, M. (2013). Net generacija i e-učenje: suvremena obrazovna revolucija, u: D. Valić-Nedeljković, D. Pralica (ur.) Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promjene. Medijska istraživanja, str. 255–265.
- Vrkić Dimić, J. (2014). „Komunikacije učenika i nastavnika za 21. stoljeće“. *Acta Iadertina*, br. 10, 49–60.

Ivana STANIĆ & Silvija HINEK

EFFECTS OF NEW TOOLS DURING THE COVID-19 PANDEMIC

The world today feels global consequences caused by the COVID-19 pandemic on the social, economic, sociological, cultural, scientific and educational level. That is why the communication process is undergoing changes, and the new tools become the primary means of communication. This paper presents the importance and functionality of tools in day-to-day work and life from generation X to generation Z. The set hypotheses confirm that ICT tools are becoming one of the key factors of successful communication. The results presented in this paper are reflected in the application of communication tools during COVID-19 pandemic and confirm the rapid development of such tools and the dependence of successful communication and functioning in all spheres of life on their application.

Keywords: *COVID-19 pandemic, new tools, communication competences, generations*

GRAĐA

Preliminarno saopštenje

UDK 811.163.4'373.47(497.16Plav)

Senada ĐEŠEVIĆ (Plav)

JU OŠ „Bećo Bašić“

KLETVE IZ PLAVSKO-GUSINJSKOGA KRAJA

„Ako ne u iste papuče, hoće na unučē“

U plavsko-gusinjskome kraju kletva je odvajkada postojala (i dalje postoji) i predstavljala govorne izraze nagomilane jakom emocijom, oslikavajući i onoga ko ih izgovara. Nastaje kao posljedica gnjeva, kao produkt beznačajnosti trenutka u kome se nalazi osoba kojoj je nepravda nanijeta od strane osobe koja je jača. To je način da u želji za osvetom, u mržnji prema nekome, nemoći i bijesu, kune obično onaj koji ne može sam da se izbori za nešto što mu je uskraćeno, a što mu po pravdi pripada. Kune slabiji jačega, napušteni i odbačeni, stariji mlađega, bolesni zdravoga. U nemoći pred nanijetim zlom, pred patnjom, poniženjem, podvalom i ljagom, osoba koja kune stvara određenu dozu mržnje, ubijedena da će takvu osobu, stići zaslužena kazna, ili pak njegove potomke: „*Ako ne u iste papuče, hoće na unučē*“ (jedna od najtežih i najčešćih kletvi u plavsko-gusinjskoj oblasti).

Najčešće ih upućuju žene: majke, supruge, đevojke, rjeđe sestre i ćerke, dok muškarci to čine, isključivo, u trenucima najveće uvrede i najvećeg bola. Postoji vjerovanje da je najteža kletva ona koju otac upućuje svom đetetu. Od emotivnog intenziteta kletva, uglavnom, „stigne“ osobu kojoj je namijenjena. Za razliku od majki koje nakon upućene kletve svome đetetu nerijetko iskazuju pokajanje riječima: „Pik, ljiše“, „Sve niz goru i niz vodu, a tebe srma i zlato, akobogda“, očevi to nerado čine. Pokazatelj takvih situacija su slučajevi u kojima su mnogi očevi otišli u grob ostajući pri izrečenoj kletvi svome đetetu, nezadovoljni njihovim izborom partnera, prilikom ženidbe ili udadbe, diobe i slično.

Postoje prilike u kojima ljudima ovlada sabur – strpljenje. Tada se kletva neće čuti. Stoga postoje i kletve koje ne kunu, već suprotno, brane od kletve:

- Bolji bio/bila!
- Bog te ne ubio!
- Grom te ne spaljio!
- Dabogda, ostarao/ostarala!

Sve priložene kletve su nastale kao rezultat dugogodišnjega rada sa svojim učenicima na prikupljanju narodnih umotvorina.

- Ako si zlo, zlo ti Bog dao u glavu!
- Akšam ne dočekaó/dočekala!
- Bahta nemaó!
- Bez nafake ostao!
- Blago kući koju zaobiđeš!
- Bog ti pamet uzeó!
- Bog te ubio!
- Bog ti basire svezao!
- Bog ti dao najbolje dvore i najgore sušede!
- Bože, nikæd sreće nemaó/nemala!
- Bože se ljuskom češao/češala!
- Bože, imao/imala, pa nemaó/nemala!
- Bože se grdæn/grdna digæn/digla!
- Bože, ni sæs knjigama se ne sæstavljajli!
- Bože, pukæn/pukla!
- Vrat slomio/slomila!
- Voda ti se ufatila!
- Vrana ti popila mozæk!
- Vrana ti kos' ponijela!
- Vrisnuo/vrisnula od pameti!
- Vragovi te, jaræbi, ponijelji!
- Vrag te vragu ponio!
- Vrag ti oči iskopao!
- Vrag ti ga naduo!
- Vrag ti ne dao mira!
- Viđeo te jad u glavu!
- Viljice ti se skamenilje!
- Glava ti prsla!
- Grom te spržio!
- Grom te fištio!
- Grom te pogodio iz vedra neba!
- Grdæn/grdna otišæn/došæan/otišla/došla!
- Gubav/gubava po svijetu hodio/hodila!
- Dao ti Bog rogove!
- Dabogda se preko Crnoga mora ne sæstavljajli!
- Dabogda ti pæša pogibija pukla!
- Dabogda se ucrvljao/ucrvljala!
- Dabogda od ničega hajra ne viđeo/videla!
- Dabogda se ne najeo/najela, gladna godino!
- Dabogda ti se duša izgubila!

- Dabogda te crna zemlja uzela!
- Dabogda ti snijeg pao na svatove!
- Dabogda te svako dobro u zlo našlo!
- Dabogda vraga rodila!
- Da nijesi takæv/tak'a, dabogda!
- Dalma te šinula!
- Dalma te šljipila!
- Dæn ti se omrčio!
- Dikse, ne digæn/digla se zdravo!
- Dug ti put do kuće bio!
- Živina ti ga zakamenila!
- Živina te izela!
- Živine te udrilje!
- Živoga/živu te u zemlju bačilji!
- Živ ne bio!
- Život ti se skratio!
- Zajmila te prikaza!
- Zaprlo ti!
- Za éefin ti veljalje!
- Zaolovilje ti se!
- Zemlja te pregnula!
- Zemlja te hakala!
- Zemlja ti kosti vrćala!
- Zmija te nadula!
- Zmija te pečila!
- Zmija ti pojela utrobu!
- Zlo videla đe goj se okrenula!
- Zoru ne dočekao/dočekala!
- Ibadeta nemao!
- Ibljizom te Bog učinjeo!
- Imao đe uzet, no ga nemao/nemala đe ponijet!
- Ime ti se zaboravilo!
- Ime ti se zatrlo!
- Jezik pregrizæn/pregrizla!
- Jezæk ti bilo!
- Katran te šljipio!
- Kamen ti u viljice!
- Kamen ti u lubinu!
- Kartelj te ljoštio!
- Keri, ne smirila se, i devet domovæ obila!

- Koljko odovut stopæ, toljko otud godinae!
- Koža ti se odr!a!
- Krmkom te Bog učinjeo!
- Krv ti se voda učinjela!
- Krv te obljila!
- Kuća ti se ugasila!
- Loza ti se utrla!
- Lubina ti pukla!
- Ljanet te Bog učinjeo!
- Ljeb ti se ogadio!
- Ljeto ne dočekao/dočekala!
- Ljoštio/ljoštila, dabogda!
- Malo ti dænæ bilo!
- Majka ti udovica ostala!
- Mahnit/mahnita po svijetu hodio/hodila!
- Miči mi se, ne miklo ti se zlo s tijela!
- Mlada, mlatilo te u perčin!
- Mlâdica te puhнула!
- Mutna voda te ponijela!
- Muka te ne našla!
- Muka te smela!
- Munja te spržila!
- Na svoje se maslo pržio/pržila!
- Na kamen ti se ime zapisalo!
- Na mjesto ostao/ostala!
- Na'pako ti se koža obrнула!
- Na'pako se vrnuo/vrnula!
- Najet te Bog učinjeo!
- Natamo te bilo!
- Na zlo ti akšam zaučio!
- Na zlo ti se pokupilo!
- Na zlo ti ga, Gido, zapjevao!
- Ne znam ti ka bilo!
- Ne bio/bila zdravo!
- Ne dočekao/dočekala jutro!
- Ne mogæn dušu dat'!
- Nemaο/nemala one koje voljiš!
- Ne mogæn/mogla ljeba jes'!
- Nit povila, nit podojila!
- Ne ispekæn/ispekla dva 'ljeba na jedno mjesto!

- Ne znam ti ka' bilo!
- Ne znalo ti se ni traga ni glasa!
- Ne video/videla bijela dæna!
- Ne vrnuo/vrnula se zdravo!
- Ne video/videla mi bijela dæna!
- Ne pomogla ti desna ljijevoj!
- Ne pomækæn/pomækla se s mjesta!
- Ne svrstovao mladinu!
- Nesretnjo ti bilo!
- Nit ženio/ženila, nit udavao/udavala!
- Ni ti pjelo, ni ti plakalo!
- Nimet te ogubao!
- Nide smirka nemao/nemala!
- Nikæt ti Bog ne pomogæn!
- Nikæt svijetlo očima ne video!
- Nikæt ti zora ne svanula!
- Nogu iščašio/iščašila!
- Obraz ti se okaljao!
- Ogubao se, kakæv/kak'a si!
- Onijmljeo/onijemljela, dabogda!
- Ostavio te Bog bez evljada!
- Ostao/ostala bez očnjega vida!
- O svome se jadu zabavio!
- Osušila ti se usta!
- Otišæn/otišla, ne vrnuo/vrnula se!
- Oči svoje ne video/videla!
- Oči ti ispalje!
- Oči ti prslje!
- Oči povadilji, koja vi je muka!
- Oócoreo/oócorela!
- Pao/pala u bunar, pa se ne vadio/vadila!
- Pahalæk te ufatio!
- Pao/pala na postelju!
- Parčad ti se ne našla!
- Pao/pala nis prljagu!
- Pæs ti se mesa najeo!
- Petæk i zavezæk!
- Popila ti svraka mozæk!
- Pokrila te crna zemlja!
- Pokri' se, grdæn/grdna se pokrio/pokrila!

- Pomamilo te našlo!
- Prošetaj, šetao/šetala od pameti!
- Prstima pričao/pričala!
- Prva krivina tvoja bila!
- Prokljet/prokljeta bio/bila!
- Prokljeta ti majka, što te rodila tak'og/tak'u!
- Pu, naljet te bilo!
- Pu, ljanet te bilo!
- Puklje ti oči!
- Puška te pogodila!
- Rak te raskrhao!
- Rane pao!
- Rezilj te Bog učinjeo!
- Rijeka te ponijela!
- Ruke ti se osušilje!
- Ruke ti opalje!
- Sabah ne dočeka/dočekala!
- Sve ti nesretnjo bilo, jaræbi!
- Sve ti se o glavu razbilo!
- Svezala te za gatnjik!
- Svi ti plakalji, hodža ti pjevao!
- Svrnulo vi ka medunskoj deci!
- Slom te slomio!
- Skapanija ti pukla!
- S krmka ti se zlo pridalo!
- Sprema ti se na'pako vrnula!
- Srce ti se skamenilo!
- Stani, stala ti voda!
- Strijela te pogodila!
- Strijela te fištala!
- Strijela te ustrijeljila!
- Strijela te pečila!
- Sto te pušækæ pogodilo!
- Sto gromovæ te pogodilo!
- Sunca ne video/videla!
- Sušica te osušila!
- Tako ti se usirilo!
- Trag ti se utro!
- Tresni, crijeva ti se tresnula!
- Trnom kuću čistila!

- Troljetnja te drmnula!
- U, zædnje ti bilo!
- Uzeo goru na glavu!
- Uzeo havrike!
- Uzma te uzela!
- U jednu košulju devet domovæ obila, niđe se smirila!
- U kamen ti se pretvorilo!
- U, muka te uhabila!
- U pomam skakao!
- Usta ti se ozat obrnula!
- U svoju krv se okupao/okupala!
- U sæn te zlo fištilo!
- Utra te šinula!
- Utra te utrla!
- Ufatio se za šta ti je najmiljije!
- Fani te Bog učinjeo!
- Fara ti se utrla!
- Frdžan te dofatio!
- Hajra pred Bogom namao/nemala!
- Hajra ničemu ne video/videla!
- Hak te ubio!
- Hakao od pameti!
- Haram ti majčina sisa bila!
- Haram ti bilo majčino mljijeko!
- Haram ti sve bilo!
- Helj te mutna ne ponese, a krvava spopade!
- Hiljadu ti ga vragovæ izelo!
- Hodža te okupao!
- Hodža ti košulju krojio!
- Cigani te pošeklji!
- Cigani ti na grob sviralji!
- Ciganska te puška ubila!
- Crkæn od muke!
- Crn ti obraz ka Kurtova guzica!
- Crkæn/crkla dabogda!
- Crkæn/crkla majki dabogda!
- Čir ti na glavu iskoćio!
- Čutura ti se o glavu razbila!
- Čuma te uzela!
- Čučnuo od pameti!

- Ćoravilo te našlo!
- Šenuo/šenula, od pameti!
- Šejtanom te Bog učinjeo!
- Džehenemski te ogæn goreo!
- Džegerice ti ispalje!
- Džegerice ti puklje!
- Šoga te napala!
- Šturno ti sve ostalo!
- Šćeo/šćela, a ne mogæn/mogla!
- Šedi, ne šelo ti meso!

OBJAŠNJENJA MANJE POZNATIH RIJEČI

akšam – sumrak

bahta – sreća, zadovoljstvo

basir – pamet

veljati – valjati, trebati

gatnjik – pojas, kaiš

grdæn – bolestan

Gido – vlastito ime

dalma – šlog, paraliza, srčani udar

evljad – porod, đeca

živina – vrsta bolesti

zavezæk – kraj, svršetak

zaoloviti – onijemiti

ibadet – iskazivanje pokornosti Allahu

Ibljiz – Iblis – vlastito ime, vrag, đavo, šejtan

jaræbi – Bože

jezæk – šteta, sramota

kartelj – nezgoda

ker – ćerka

Kurto – vlastito ime

lubina – predio pluća, grudi

ljanet – prokletstvo

ljoštiti – pasti, umrijeti

muka – čežnja

mlâdica – kuna

medunska – koja pripada prezimenu Medunjanin

mogæen – mogao

mozæk – mozak

naljet – prokletstvo

natamo – pomjeriti se, udaljiti se

nafaka – sreća, sudbina

na'pako – naopako

nimet – hrana

nikæt – nikad

ozat – naopako, otpozadi

pahalæk – nesreća, zlo, zla sudbina

pæša – pasja

pæs – pas

perčîn – tjeme glave, rep od kose

petæk – nikad, zadnje

pomamilo/pomama – ludilo

prljaga – strma strana, provalija

prikaza – priviđenje

rezilj – sramotan, bezobrazan, grešnik

sabah – jutro, svitanje, zora

sæn – san

sæs – sa

svrnuti – okrenuti, doći

skapanija – pogibija

smirka – mir

sprema – đevojačka garderoba ili oprema koju đevojka odnosi u muževljevu kuću
sušica – tuberkuloza

troljetnja – dugogodišnja groznica

ćefn – platno za umotavanje mrtvacu
ćoravilo – sljepilo

uzma – paraliza
utra – od utrijeti, iskorijeniti
uhabiti – izgubiti se u mislima, biti odsutan u mislima

fani – uništen
fara – porijeklo, pasmina, ostati bez poroda
fištiti – pogoditi
frdžan – nesreća

haram – prokletu
hajr – korist, sreća, dobit
hak – dug, obaveza
hakati – luđeti
havrike – pomama, ludilo

čučnuti – poluđeti
ćuma – opaka bolest

džehenem – pakao

šenuti – poluđeti
šejtan – đavo, vrag
šoga – šuga, svrab
štuno – pusto, nesrećno
šljipiti – stići, pogoditi

PORTRETI

Pregledni rad

UDK 398:929Medenica R.

Nikola POPOVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

nikola.popovic@fcjk.me

**STAZAMA GEZEMANA, MURKA, PERIJA, LORDA –
RADOSAV MEDENICA KAO TEREŃSKI ISTRAŹIVAAĀ**

Teško je naći autora koji je s manje monografija ostavio veći trag u crnogorskoj i južnoslovenskoj nauci o (usmenoj) književnosti od Radosava Medenice. Ne samo što je u šest decenija dugoj naučnoj karijeri napisao dvije značajne monografije (*Banović Strahinja u krugu varijanata* i *Naša narodna epika i njeni tvorci*), objavio desetine priloga u crnogorskoj i južnoslovenskoj periodici, bio pokretač najdugovječnijeg domaćeg časopisa *Zapisi*, bio vlasnik i glavni urednik međuratnog specijalizovanog časopisa *Prilozi proučavanju narodne poezije*, učestvovao na čak četrnaest simpozijuma Saveza folklorista Jugoslavije, Radosav Medenica ostvario se na svim poljima proučavanja usmene književnosti – i to kao terenski istraživač, kao teoretičar usmene književnosti i komparatist. Time je zavrijedio posebno mjesto u krugu crnogorskih proučavalaca usmene književnosti, rame uz rame s Nikolom Banaševićem, Vidom Latkovićem i Novakom Kilibardom.

Ključne riječi: *Radosav Medenica, usmena književnost, terenska istraživanja, Gerhard Gezeman, Matija Murko, Milman Peri, Albert Lord, epska pjesma, Sarajevo, Resava, Morača*

Dok je nepatvorenu usmenu književnost, praktično u njezinom zenitu, uspio da fiksira vrijedni sakupljač i folklorist Vuk St. Karadžić, učinivši je poznatom širim evropskim krugovima, drugi talas u istraživanju usmenosti kod Južnih Slovena – i to onaj s početka XX vijeka – obilježili su mahom strani naučnici. Osim Matije Murka, poznatog slovenačkog folklorista, Gerharda Gezemana, njemačko-srpskog istraživača te dvojicu Amerikanaca, Milmana Perija i Alberta Lorda, zaslužnih za *rješavanje* homerskog pitanja, posebno mjesto pripada domaćem istraživaču – Radosavu Medenici.¹ U ovome kratkom prilogu osvrnućemo se na taj manje poznat segment Medeničina naučnoistraživačkog rada.

Neupućenog čitaoca mogla bi zavesti činjenica da je Medenica za drugoga bavljenja naukom objavio svega dvije monografije. *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*² i *Naša narodna epika i njeni tvorci*³, uz studijsku knjigu *Nekoliko najistaknutijih problema iz naše*

¹ Radosav Medenica rođen je 25. maja 1897. godine u selu Lugovi kod Kolašina. Osnovnu školu završio je u rodnom gradu. Gimnazijsko školovanje na Cetinju prekidano je balkanskim ratovima i Prvim svjetskim ratom. Po završetku rata nastavio je školovanje u podgoričkoj gimnaziji. Nakon završene srednje škole upisao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu njemački jezik i književnost. Nastavničku službu započeo je u Žombolju (Rumunija), da bi potom četiri godine radio kao profesor njemačkoga jezika u cetinjskoj gimnaziji. Godine 1925. proveo je šest mjeseci na specijalizaciji u Lajpcigu. Počev od 1929. nastavničku karijeru Radosav Medenica vezao je za Drugu beogradsku gimnaziju, u kojoj će ostati do penzionisanja. Osim dvadeset štampanih udžbenika i priručnika iz njemačkog jezika za sve razrede gimnazija i građanskih škola, objavio je veliki broj radova iz oblasti nauke o usmenoj književnosti, folkloristike, komparatistike. Preveo je više knjiga s njemačkog, među kojima i knjigu Gerharda Gezemana *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca* (1968) a iskazao se i kao priređivač osam knjiga (između ostalih antologije *Crnogorske anegdote* (1967) za prestižnu biblioteku *Luča Grafičkoga zavoda i Erlangenskoga rukopisa* (1987), najstarijeg zbornika predvukovske usmene poezije). Zajedno s Vidom Latkovićem, Ilijom Zorićem, Milanom Vukićevićem i pod vođstvom Dušana Vuksana na Cetinju učestvuje u pokretanju najdugovječnijeg domaćeg časopisa *Zapisi* (1927). Od 1934. do 1940. godine Radosav Medenica vlasnik je i glavni urednik (zajedno s Alojzom Šmausom) specijalizovanog međuratnog časopisa *Prilozi proučavanju narodne poezije*, u kojem saraduju eminentna imena jugoslovenske i evropske nauke (Gerhard Gezerman, Matija Murko, Valter Vinš, Jozef Mata, Tihomir Đorđević, Svetozar Matić, Veselin Čajkanović, Aleksandar Belić, Bogdan Popović, Vido Latković, Nikola Banašević, Trifun Đukić i drugi). U periodu od 1958. do 1974. učestvovao je na čak četrnaest kongresa Saveza folklorista Jugoslavije. Osim crnogorske značajan doprinos dao je srpskoj, bosanskohercegovačkoj, hrvatskoj, makedonskoj i albanskoj (arbanaškoj) nauci o usmenoj književnosti. Objavljivao je radove u svim značajnijim jugoslovenskim te saradivao s više renomiranih njemačkih časopisa. Umro je u Beogradu 1987. godine.

² Radosav Medenica, *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*, Naučno delo, Beograd, 1965.

³ Radosav Medenica, *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje – Beograd, 1975.

*usmene (narodne) epike*⁴ – predstavljaju dio najvažnije ali isto tako i završne faze bogate naučne karijere Radosava Medenice. Slijedeći pristup koji smo koristili u prethodnom tekstu⁵, mi ćemo višedecenijski doprinos Radosava Medenice i u ovom tekstu sagledavati ne preko hronološkoga, u sličnim radnjama tipičnijeg pristupa, već prije svega preko tematološkog. No prije nego se osvrnemo na njegove komparatističke studije, iz kojih je proizašla *komparatistička* monografija o Banović Strahinji, ili desetine studija, svojevrsnih prolegomena za *Našu narodnu epiku i njene tvorce* – uz Kilibardinu *Istoriju crnogorske usmene književnosti* najznačajniju sintezu naše usmene literature – dužni smo ukazati na jednu pojedinost koja Medenicu s punim pravom odvaja od drugih proučavalaca usmene književnosti. Riječ je o terenskim ispitivanjima Radosava Medenice.

Iako se ne mogu mjeriti s onim Matije Murka, Gerharda Gezemana ili pak Milmana Perija i Alberta Lorda, terenska istraživanja Radosava Medenice za našu nauku o usmenoj književnosti nijesu bez značaja. Istraživanje recentne epske-guslarske pjesme u Resavi⁶ 1935. godine (samostalna); značajna ekspedicija koju su pod vođstvom Gerharda Gezemana u Sarajevu (1937) organizovali Njemačka akademija, Državni institut za njemačko muzičko ispitivanje (Berlin), Muzikološki institut Univerziteta Frankfurt na Majni i Odjeljenje za lingvistiku istog univerziteta (čiji su učesnici bili Radosav Medenica i Alojz Šmaus – prim. N. P.), te treća, *crnogorska* ekspedicija (samostalna) u Gornjoj Morači⁷ (1939) – vrijedna su dopuna bibliografije ovog našeg vrijednog tumača usmenosti.

Uz pomoć Zadužbine Sare i Vase Stojanovića, septembra mjeseca 1935, Medenica je obišao „celu Donju Resavu (današnji administrativni srez resavski) i od Gornje Resave (današnji srez despotovački) Brestovo, Veliki Popović, Plažane, Grabovicu, Milivu i Despotovac“.⁸ Bez obzira na činjenicu da resavski kraj i cijelo područje ševerozapadnog dijela tzv. uže Srbije nije imalo snažnije epske tradicije, Medenica je istraživao recentno stanje na tom prostoru. Na osnovu građe koju je prikupio, obavivši razgovor s oko 50-ak guslara, Medenica zaključuje kako se epska pjesma u resavskom kraju „degenerisala

⁴ Radosav Medenica, *Nekoliko najistaknutijih problema iz naše usmene (narodne) epike*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1986.

⁵ Nikola Popović, „Između *metodologije* i *ideologije* – skica za naučni portret Radosava Medenice“, *Lingua Montenegrina*, FCJK, Cetinje, br. 25, 2020, str. 469–485.

⁶ Radosav Medenica, „Epska pesma u Resavi“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, god III, br. 2, 1936, str. 276–286.

⁷ Radosav Medenica, „Guslarska tradicija Danilovića u Donjoj Morači“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, god. VI, br. 1, 1939, str. 100–112.

⁸ Radosav Medenica, „Epska pesma u Resavi“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, god III, br. 2, 1936, str. 276.

i izgubila ne samo svoj duh i zamah nego i svoju frazu, svoj epitet, svoj jezik pa i svoj stih“ te da je „u punom i definitivnom procesu raspadanja“.⁹

Poznati njemački slavist i folklorist Gerhard Gezeman, ohrabren uspjehom koje mu je donijelo snimanje dvadeset zlatnih gramofonskih ploča u Muzikološkom institutu u Berlinu 1929.¹⁰ te interesantna turneja s Vučićem i Andrijom Luburićem po Njemačkoj, đe su, između ostalog, obišli Frankfurt na Majni, rodno mjesto najvećeg prijatelja južnoslovenske epike, velikoga Getea (!) a u Pragu, na primjer, imali svečani prijem kod češkoga predsjednika – on zajedno s kolegama iz Muzikološkog i Fonetičkog instituta iz Frankfurta organizuju snimanje sevdalinki u Sarajevu 1937. godine. Jedan od članova ekspedicije bio je i Radosav Medenica. Na stranicama *Priloga za proučavanje narodne poezije*, u tekstu „Fonografsko snimanje naših narodnih pesama u Sarajevu“, Medenica je donio podatke o tronedeljnom istraživanju ekipe Gerharda Gezemana: „Pored vođe ekspedicije prof. Gezemana, u radu su učestvovali prof. Kurt Huber, muzikolog iz Berlina, i njegov asistent dr. Valter Vinš, dr. Fridrih-karl Redemajer, profesor univerziteta u Frankfurtu i poznati stručnjak za fonetiku, dr. Vilhelm Štauder, asistent muzikolog istog univerziteta, i sa jugoslovenske strane urednici ovoga časopisa (Alojz Šmaus i Radosav Medenica – prim. N. P.). Snimalo se na vrlo preciznom aparatu marke Telefunken, a tehnički rukovalac bio je dr. Štauder koji je dugim radom u institutu u Frankfurtu aparat još naročito usavršio za snimanja ove vrste. Aparat je bio instaliran u stanu ekspedicije u Đačkoj trepi (u Skenderiji), koji je našoj grupi ljubazno stavila na raspoloženje Banska uprava u Sarajevu, koja je i inače sa mnogo gotovosti i razumevanja pomagala naš rad. Napravljeno je preko sto pedeset snimaka od kojih je najveći deo potpuno uspeo i u pogođu jasnosti teksta i prirodne boje glasa. Od svih pesničkih vrsti najviše je snimljena sevdalinka u svim njenim oblicima. Hvatana je od male dece (dečaka i devojčica), od čijeg se pevanja u toplim večerima razleže po Bistriku, Bembaši, Jekovcu i ostalim mahalama, od momaka, neukih i prostih radnika, ili obrazovanih zanatlija, trgovaca i činovnika, muslimana, pravoslavnih ili katolika, begovskih klasa, do najizrazitijeg pevača sevdalinke, Nikole Stojkovića, nekadašnjeg begovskog pevača, koji je sevdalinku pevao i doživljavao još u onim krugovima koji su bili uglavnom i njeni najvažniji nosioci, i koji ima još izvanredno mnogo osećanja i razumevanja za pravi toni i pravi polet i pravu senzualnu mistiku sevdalinke, a koga su njegovi poštovaoci i prijatelji, prilikom dvadesetpetogodišnjice njegove pesme, nazvali banalnim izrazom ‘kraljem bosanske sevdalinke’“¹¹ (Medenica 1937a: 273–274).

⁹ Isto, str. 286.

¹⁰ Od kojih osamnaest sadrži snimke Tanasija Vučića, uz Petra Perunovića najpoznatijeg guslara toga doba. Više u: Radosav Medenica, *Naša narodna epika i njeni tvorc*i, Cetinje – Beograd, 1975.

¹¹ Radosav Medenica, „Fonografsko snimanje naših narodnih pesama u Sarajevu“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, 1937, str. 273–274.

Bez obzira na to što je fonografsko snimanje bilo prije svega usmjerenom na bilježenje sevdalinke u svim njezinim pojavnim oblicima, ekspediciju Gerharda Gezemana i grupe njemačkih naučnika iz 1937. godine Medenica je, interesantno, iskoristio ne bi li u hanovima Baš-čaršije potražio guslare i epsku pjesmu. Dok su za proučavaoce lirske i senzualne usmenoknjiževne pjesme daleko značajniji zvučni zapisi Nikole Stojkovića, „kralja bosanke sevdalinke“¹², za sve one koji drže do epike i bogatog južnoslovenskog epskog nasljeđa nijesu bez značaja dva putujuća „slepca-guslara“ koje je Medenica pronašao. U pitanju su „jedan mladi, kršni Ličanin od 25 godina, Nikola Korica po imenu, bistar i vrlo trezven, rodom iz Mogorića kod Gospića, drugi Ciganin Jovan Antić, star 57 godina, iz Sarorca kod Velikog Orašja, koji stalno naglašava da je Srbin iako je cigo iz prve“.¹³

Ne samo da analizira bogat repertoar epskoga dvojca, interesantan način izvođenja pjesama, u kojem simultano gudi svaki sa svojim guslama (s dvije žice/strune); đe Nikolu Koricu, glavnog pjevača prati pomoćni Jovan, podržavajući njegov stil, Medenica rekonstruiše stanje epske pjesme na gotovo cjelokupnom južnoslovenskom prostoru – i to prvenstveno na osnovu odgovora koje je dobio od tih putujućih guslara-informatora: „Ma da se iz podataka koje daju ovi slepci-guslari o pojedinim krajevima naše zemje ne smeju izvlačiti neki dalji zaključci o životu narodne pesme i raspoloženju publike da je čuje i njom se zabavi, jer ljudska samilost igra tu znatnu ulogu, ipak nije beznačajan fakt da ovi guslari od narodne pesme mogu živeti i da ona u svima krajevima ima u izvesnim slojevima narodnim svoju publiku, koja je još voli i njom se zanosi u oduševljavaju.“¹⁴

Na osnovu tri istraživačke ekspedicije u kojima je učestvovao i podataka koje je saopštio, može se zaključiti samo jedno. Radosav Medenica bio je i ostao najdosljedniji komparatist u crnogorskoj nauci o usmenoj književnosti. Čak i ovlašnim pogledom na istraživačke poduhvate, nastale prije najznačajnijih studija njegovih, u godinama još uvijek žive usmenoknjiževne guslarske produkcije – u *nestajanju*, jasno se vidi prepoznatljiv komparatistički rukopis Radosava Medenice. Ili po riječima Marka Durutovića, u povodu izlaska iz štampe knjige *Naša narodna epika i njeni tvorci*, skoro tri decenije kasnije: „Ona potvrđuje veliki dar autora, njegovu sklonost i sposobnost da traga za

¹² O istraživačkom putovanju Gerharda Gezemana i njemačke ekspedicije videti više u: Vlado S. Milošević, „Rad ekspedicije prof. dra Gerharda Gezemana na fonografisanju narodnih pjesama u Sarajevu 1937“, *Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odsjek za književnost i umjetnost*, 1973, str. 185–208.

¹³ Radosav Medenica, „Dva putujuća slepca-guslara“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, god. IV, br. 2, 1937, str. 291.

¹⁴ Isto, str. 300.

mnoštvom neotkrivenih problema i pojedinosti od kojih pravi sintezu i sistem. Medenica ne dolazi do čvrstih naučnih istina spekulativno, već su to aspekti koji su se dugo kristalisali i slivali u jednu prečišćenu cjelinu, koja predstavlja novu potvrdu intenzivnog istraživačkog rada, a, takođe, i svjedočanstvo o jednoj potpunoj zrelosti koja je zasnovana na širokom iskustvu i izvanrednom poznavanju materije o kojoj je riječ.“¹⁵

Literatura

- Durutović, Marko „Radosav Medenica, ‘Naša narodna epika i njeni tvorci’, Cetinje – Beograd, 1975“, *Prosvjetni rad*, god. XVI, 1975, br. 15, str. 5.
- Martinović, Dušan J, *Porteti*, Centralna narodna biblioteka SR Crne Gore „Đurđe Crnojević“. Cetinje, 1990.
- Medenica, Radosav „Dva putujuća slepca-guslara“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, god. IV, br. 2, 1937, str. 291.
- Medenica, Radosav „Epska pesma u Resavi“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, god III, br. 2, 1936, str. 276.
- Medenica, Radosav „Epska pesma u Resavi“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, god III, br. 2, 1936, str. 276–286.
- Medenica, Radosav „Fonografsko snimanje naših narodnih pesama u Sarajevu“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, 1937, str. 273–274.
- Medenica, Radosav „Guslarska tradicija Danilovića u Donjoj Morači“, *Prilozi proučavanju narodne poezije*, god. Vi, br. 1, 1939, str. 100–112.
- Medenica, Radosav, *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*, Naučno delo, Beograd, 1965.
- Medenica, Radosav, *Naša narodna epika i njeni tvorci*, Obod, Cetinje – Beograd, 1975.
- Medenica, Radosav, *Nekoliko najistaknutijih problema iz naše usmene (narodne) epike*, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1986.
- Milošević, Vlado S., „Rad ekspedicije prof. dra Gerharda Gezemana na fonografisanju narodnih pjesama u Sarajevu 1937“, *Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Odjeljenje književnosti i umjetnosti, 1973, str. 185–208.
- Popović, Nikola „Između metodologije i ideologije – skica za naučni portret Radosava Medenice“, *Lingua Montenegrina*, FCJK, Cetinje, br. 25, 2020, str. 469–485.

¹⁵ Marko Durutović, „Radosav Medenica, ‘Naša narodna epika i njeni tvorci’, Cetinje – Beograd, 1975“, *Prosvjetni rad*, god. XVI, br. 15, 1975, str. 5.

Nikola POPOVIĆ

**FOLLOWING THE PATHS OF GESEMANN, MURKO, PARRY,
LORD – RADOSAV MEDENICA AS A FIELD RESEARCHER**

It is difficult to find an author who left a greater mark in Montenegrin and South Slavic research on (oral) literature with fewer monographs than Radosav Medenica. In addition to writing two important monographs (*Banović Strahinja u krugu varijanata* and *Naša narodna epika i njeni tvorci*) and publishing dozens of articles in Montenegrin and South Slavic periodicals, in the course of his six-decade-long research career he also initiated the longest-running domestic journal *Zapisi*, acted as the owner and editor-in-chief of the interwar specialised journal *Prilozi proučavanju narodne poezije*, and participated in as many as fourteen symposia of the Association of Folklorists of Yugoslavia. Radosav Medenica was successful in all fields of study of oral literature – as a field researcher, as a theorist of oral literature and a comparator. He thus earned a special place among Montenegrin scholars of oral literature, side by side with Nikola Banašević, Vido Latković and Novak Kilibarda.

Key words: *Radosav Medenica, oral literature, field research, Gerhard Gesemann, Matija Murko, Milman Parry, Albert Lord, epic poems, Sarajevo, Resava, Morača*

PRIKAZI

Stručni rad

Marko DRAGIĆ (Split)

mdragic@ffst.hr

VRIJEDNA MONOGRAFIJA O CRNOGORSKOJ MITOLOGIJI

Adnan Čirgić, *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, 267 str.*

Dekan Fakulteta za crnogorski jezik i književnost prof. dr sc. Adnan Čirgić vodeći je stručnjak za crnogorski jezik. Pored jezikoslovnih studija i monografija Čirgić se bavi i proučavanjem crnogorske kulturne baštine. O tome svjedoči i Čirgićeva potonja monografija u kojoj piše o natprirodnim bićima u tradicijskoj kulturi Crnogoraca. U opširnom „Uvodu“ autor navodi kako većina knjiga iz etnologije, folkloristike, mitologije, usmene književnosti i sličnih znanstvenih oblasti u crnogorskom okruženju nosi nacionalni predznak. Autor nadalje navodi da bi se knjige o temama iz daleke prošlosti u nekim slučajevima mogle zvati štokavskim, u nekim južnoslavenskim, u nekim balkanskim, a nerijetko i paneuropskim. Pri tome Čirgić ističe da nema opravdanja crnogorsku etnologiju promatrati u okviru srpskoga korpusa. Stoga je namjera knjige prikazati crnogorske tradicionalne predstave o natprirodnim bićima ne tretirajući ih kao tipično crnogorske već kao predstave koje su bile prisutne i u crnogorskoj tradiciji. „Terenski je rad za ovu problematiku gotovo jalov u potpunosti – jedno zbog toga što izvornih informatora na terenu gotovo da i nema, drugo zbog toga što je novi način života odagnao stara vjerovanja, naročito potonjih decenija“, piše autor (str. 7). U prošlosti se u Crnoj Gori nije sistematski prikupljala etnografska građa o natprirodnim bićima. Bizantijski pisac Prokopije u 6. stoljeću navodi da su stari Slaveni posebno slavili vrhovnoga boga, gospodara gromova i da su njemu žrtvovali goveda. U bugarskim povijesnim izvorima spominju se Svarog i Dažbog koji bi mogao odgovarati srpskoj tradiciji o Dabogu. Građa iz Crne Gore, uglavnom se nalazi uzgredno u monografijama koncem 19. i početkom 20. stoljeća. Autori tih monografija uglavnom su bili samouki i priučeni, ali bez njihovih djela malo bi se što znalo

* Zbog propozicija časopisa *Narodna umjetnost: časopis za etnologiju i folkloristiku* prikaz je dvostruko manjega obujma objavljen u *Narodnoj umjetnosti* 57 (1). Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2020, str. 265–267.

o crnogorskoj tradicijskoj kulturi, navodi Čirgić. Rijetki su primjeri koji su karakteristični samo za Crnu Goru. Jedan od tih primjera je o strašnoj zmijurini *bloru* u Skadarskome jezeru, koja je, po predajama, sprječavala prolazak lađa i čunova, a ubilo ju je jedno momče koje je poprskala krv zmijurine i momče je umrlo. Taj događaj pripisuje se početku 19. stoljeća. Ubijena zmija bila je teška 45 kilograma a od njezinih kostiju pravljeni su volujski teljuzi. Autor pored etnografske građe ističe važnost usmene književnosti. No, neka natprirodna bića koja se susreću u usmenoj književnosti teško je objasniti. Takvo je natprirodno biće *bauk*. Neki etnolozi smatrali su da se radi o vuku ili nekoj drugoj životinji, ili nekom plašilu, aveti – natprirodnom biću koje plaši i davi djecu. U Nikšiću se narodni junak zvao Ahmet Bauk, a u jednoj tužbalici žali se za vojnikom koji je ostao na planini i nitko mu ne može doći „osim vuci i bauci / i nesreti gavranovi, / te junačke kosti nose“. U crnogorskom jeziku *baukati se* znači *šunjati se, prikrivati se, tajno prilaziti*. Među natprirodna bića koja je teško objasniti spada i *karakondžula* koje se spominje u Bukumirskome jezeru i „koja utopi svakoga ko se usudi da pliva u njemu“ (str. 12–13). Démonsko biće *karakondžula* spominje se i u makedonskoj i srpskoj tradiciji. Čirgić citira antropogeografa Jovana Cvijića: „Na narodno osećanje i na narodnu maštu utiču visoke i prostrane planine, sa dubodolinama i vododerinama, dalje osamljeni i kršni krečnjački vrhovi raznih oblika. Od velikog su uticaja na narodnu fantaziju karsne reke, kojih nestaje u ponorima da se posle nekoliko kilometara opet pojave iz pećina, zatim suve, prostrane i razgranate pećine, bezdane i surdupine, intermitentni izvori, koje zovu potajnicama itd. Jako utiču na dinarske ljude stare velike šume i pojedina drveta ili grupe drveta koji se dižu na brežuljcima, sa humki i među ruševinama, naročito grupe starih hrastova; žmarci podilaze i strepi se od starina i ruševina, od starih gradova, kula i crkava. (...) Naposletku, intimna veza s prirodom i izražava se u mnogim toplim običajima velike starine i dubine, u navikama, u verovanjima i vraćanjima koja se smenjuju uz smenu godišnjih doba. Takvi su topli običaji o Božiću, o Uskrsu, o Đurđevdanu, o Ivanjdanu i Petrovdanu (...)“ (str. 15–16).

Drugo poglavlje monografije autor je naslovio „Crnogorski sveci – nacionalni heroji i nasljednici prethrišćanskih božanstava“. U tom poglavlju Čirgić, pozivajući se na Veselina Čajkanovića, piše o miješanju različitih demona, kultova ili natprirodnih bića i pojava a njihovo se ime izbjegava kako se ne bi prizvali pa im se tepa s namjerom odobrovoljavanja ili čak i sklapanja saveza s njima. Mnoga imena se ne smiju spominjati, primjerice za vuka se kaže *kamenik*. Ime pokojnika ne smije se spominjati pa se koriste nazivi *pokojnik*, ili *jadnik*, ili *veselnik* itd. Čirgić piše o Sv. Vladimiru Dukljanskome, Sv. Ivanu Crnojeviću i o Sv. Petru Cetinjskome navodeći da se u nekim osobinama tih svetaca ogleda pandan o Sv. Savi. U crnogorskoj tradiciji svaki blagdan nazi-

va se *svetac*. Najveća uvreda *svecu* nanosila se radom toga dana a posebno ako bi se primoravali drugi da rade. To se nazivalo *grehovanje*. Međutim, to se ne odnosi na blagdan Sv. Save kada raditi nije značilo *grehovati*. Autor navodi predaju po kojoj je Sv. Sava prelazeći iz Duklje na rijeci naredio da se konjima operu kopita kako ne bi u blagoslovljenu zemlju Rašku unijeli trunku proklete Dukljaninove zemlje. Vjeruje se da je od tada ta rijeka prozvana *Peručica*.

U poglavlju „Đavo i Dukljan“ Čirgić piše kako se čini da su u crnogorskoj tradiciji postojale dvije vrste đavola. Jedan je vrhovni i nužno uvijek ne čini zlo. Druga vrsta su đavoli kao sitniji demoni. U tradicijskim vjerovanjima đavoli su često inkarnacija predaka što se ogleda u davanju prvoga gutljaja ili zalogaja đavolu. Pozivajući se na Barjaktarovića autor navodi: „Psihička svojstva đavola su: lukavost, oštroumnost, prepredenost, zloba, intrigaštvo, zavidljivost, lažljivost. On zna često da se pravi i junak, drzak i veliki delija, ali kada osjeti čvrstu ruku, manji je od makova zrna: tada je pravi nitkov i kukavica“ (str. 35). U crnogorskoj tradicijskoj kulturi vjerovalo se da se đavoli jednom nedjeljno sastaju zasebno sa svakim plemenima. U Crnoj Gori ranije se mogao čuti naziv *Dukljan* za đavola. Po nekim crnogorskim predajama car Dukljan namamljen je od Sv. Ilije a po drugim namamljen je od anđela i prikovan ispod *Vezirova mosta* u Podgorici, gdje i danas glode verige za koje je prikovan. To pokazuje da je jedno vrijeme đavo bio antropomorfiran kroz lik Dukljana.

U poglavlju „Tenac“ pozivajući se na Medakovića iz 1860. godine autor navodi: „Što po drugijema mjestima zovu: vampir i vukodlak, to Crnogorci zovu tenac i potencio se“ (str. 65). Vuk Vrčević 1876. godine napisao je da se u Crnoj Gori javlja i naziv *lampijer* te u bokeljskih katolika naziv *loroko*. Iste je godine Vrčević napisao: „nema toga čeljadeta, bez razlike spola i uzrasta, koji bi noću pokraj groblja smio sam proći, a u groblje uljesti ni samo drugi, bez nekog straha, da mu se ne bi nešto u njegovoj zažeženoj fantaziji prividelo, zato što misli da se mnogi mrci noću iz grobova dižu“ (str. 65). Prema Tihomiru R. Đorđeviću vjerovanje u vampire iznimno je staro i nije iščezlo u vrijeme kada je on to napisao, 1953. godine. Raširenost vjerovanja u vampire dokazuje i to što se to vjerovanje nalazi u *Zborniku srpskoga cara Dušana* u prvoj polovici 14. stoljeća. Naziv vukodlak u Crnoj Gori skoro je nepoznat, piše Čirgić. *Vampire s vukodlacima* i *vjedogonjama* poistovjećuje Sava Nakićenović koji piše da je to pokojnik koji se trećega dana ustaje iz groba, đavoli s njega zderu kožu i napušu je kao mješinu koja odmah oživi i noću hoda plašeći ljude, ali ne može dulje od 40 dana. Najčešća su vjerovanja Crnogoraca da se *potenći* ona osoba koja je s ovoga svijeta otišla s teškim grijesima koji joj ne daju mira. Također je rašireno vjerovanje da se bilo koji pokojnik, makar je za života bio dobročinitelj, može *potenčiti* ako preko njega

preskoči neka životinja, najčešće mačka ili kokoš. Otkrivanje pokojnika koji se *potenčio* vršilo se prevođenjem konja pastuha preko grobova. Pastuh, po vjerovanjima, nipošto ne bi htio prijeći preko groba u kojem je *tenac*. Ubijanje *tenaca* provodilo se probadanjem kocem ili spaljivanjem.

Uz vjerovanja o tencima ili lampijerima vezuju se i vjerovanja u *čumu* i *koljaru*. To demonsko biće nazivano je još i kao *kuga* i *morija* a ponekad i *morina*. Stevan Dučić 1931. godine navodi da se povampirena djevojka pretvara u *čumu* te kupi djecu, a povampirena starija žena pretvara se u *koljaru* i mori svijet. Dučić *koljaru* opisuje kao staru neobičnu babetinu sa sisama prebačenim preko ramena i gušom do zemlje. Prema Dučiću to je sasvim izvorno vjerovanje iz Crne Gore. Vid Vuletić-Vukasović 1939. piše: „Kuga je žena te ima dvije velike sise, što ih meće preko ramena, preko sebe. Drži pred sobom metlu, pa jednom dobro zamuze, onda zamete metlom. Po tomu uždije vihar i ponese ispred sebe sve što uhiti, pa se kaže: Ko da je kuga pomela!“ Htonsko demonsko biće *čuma*, po narodnom pripovijedanju, kriva je za nestanak cijelih obitelji pa i plemena. Prema predajama mjesto *Morinj* u Boki nazvano je po morini, a *Kužni do* i *Kužnje katunište* nazvani su prema kugi, piše Čirgić.

Čirgić u poglavlju „Vještica“ piše da su „u vjerovanju Crnogoraca vještice bile stare žene koje su se pretvarale u pticu ili leptira i tako donosile razne nesreće i ljudima i stoci“ (str. 93). Čirgić citira Čajkanovića koji piše da je vjerovanje kod svih europskih naroda da duša umrloga često ulazi u pticu. Prema Barjaktareviću vjerovanje da se nečija duša može javiti u obliku leptira bilo je prisutno kod starih Grka, navodi Čirgić. Etnografi u 19. stoljeću opisuju vještice kao žene čija duša u snu napušta tijelo te čini zlo obitelji i okolini, a umrle žene koje bi činile štetu, zapravo su bile *tenci* ili *vampiri*. Autor dodaje da su predaje o ženama tencima ili vampirima neusporedivo manje od predaja o muškarcima tencima te dodaje da su vještice pandan *vjedogonjama* s razlikom što vještice nanose zlo, a *vjedogonje* čine dobro. Vještice su po vjerovanjima žive žene koje piju krv i jedu jetru. Naziv vještica susreće se kod svih slavenskih naroda. Autor citira Nakićenovića koji je 2012. za Bokelje napisao: „vješticom zovu onu ženu, koja u sebi ima nekakav đavolski duh, koji u snu iz nje izađe i stvori se u leptira, u kokoš ili u ćurku, i leti po kući i jede ljude, a osobito malu djecu“ (str. 96). Autor nadalje piše: o otkrivanju žene koja se pretvara u vješticu, o *marču* (1. ožujku) danu kada se sastaju vještice, vradžbinama i mađionicama.

„Mora“ je naslov sljedećega poglavlja u kojem Čirgić navodi Barjaktarević opis iz 1940. godine: „Po vjerovanju Crnogoraca mora je povampijerena vještica, ili pak vještica koja neće da jede više ljudsko meso. To je nekakva ružna babetina, duge guše, zabačenih dojki preko ramena (...) U Kuća i danas vjeruju da mora noću pritiska, davi i dosađuje ljudima. Protivu nje se upotre-

bljava trnova drača i pojas s vrh haljina, ili se pak metne prekršten pojas na krsta i mora ne može doći“ (str. 143). O tome je pisao i Njegoš: „Pritiska me sve nekakva mora / Kako zaspim ne da mi krknuti. (...) Svagda nosim rena uza sebe / I trnovu draču u optoku (ušivku) / Al od nje ništa bolje nije / No pas pružit ozgor svr haljina“ (str. 141). Po nekim predajama mora je vještica koja se pokajala pa više ne jede ljude nego ih samo mori. Čirgić navodi i nekoliko predaja te basmu protiv more.

Pišući o *zduhaču* u istoimenom poglavlju autor navodi da je vjerovanje u *zduhača* tipično za Crnu Goru i krajeve koji joj gravitiraju, posebice, sjeverna Albanija. *Zduhači* su ljudi koje duša napušta u snu i ide u borbu radi sticanja dobra kraju kojemu pripadaju. *Zduhači* imaju šamanska obilježja te se bore s drugim *zduhačima* pa i prekomorskim. Vjeruje se da *zduhači* koji su izmoreni mogu odrediti zamjenu među ljudima ali im moraju otkriti vještinu i tajne borbe. Opće je južnoslavensko vjerovanje da *zduhači* mogu obraniti svoj kraj i odagnati zle sile.

U poglavlju „Div i psoglav“ autor piše da je u današnjim vjerovanjima ostalo vrlo malo tragova o divovima, a glavni izvori o divovima nalaze se u bajkama. Kod indoeuropskih naroda divovi su vrlo stari demoni. Funkcije divova prešle su u druga mitska bića među kojima je i *psoglav*. U Crnoj Gori psoglavi su u narodnoj percepciji ljudi s psećom glavom i jednim okom na glavi, goleme snage, kozjim nogama i repom. U Morači postoji zaravan *Psoglava livada* a narod pripovijeda da je tamo bila pećina u kojoj su živjeli psoglavi. Iz puške ih je poubijao jedan Moračanin i od tada ih više nema.

Autor u poglavlju „Vila“ piše da su vile poznate u svim slavenskim kao i antičkim mitologijama. U južnoslavenskim vjerovanjima vile su bajkovite ljepotice, ali su imale konjsko ili magareće kopito ili kozji papak. U crnogorskoj tradicijskoj kulturi vile su ideal ženske ljepote, bez kopita ili papaka. Vile su, piše Čirgić, iste u crnogorskim i albanskim vjerovanjima „žive u planinama, vole igru, a ko im poremeti veselje na mjestu umre“ (str. 180). Kao i kod drugih slavenskih naroda i u Crnoj Gori postoje mikrotoponimi *Vilino kolo* i *Vilina pećina*. Kao i kod drugih naroda i u crnogorskoj tradiciji vile se prijatelje i posestrime epskih junaka.

„Malo je koja životinja prisutna u crnogorskim tradicijskim vjerovanjima i predanjima kao što je to zmija“, navodi autor u poglavlju „Zmija i zmaj“. Pozivajući se na Sretena Petrovića, Čirgić piše da su zmija i vuk dva osnovna oblika inkarnacije duše pokojnika. Zmija predstavlja središnju ulogu u vjerovanju Ilira. Velik je broj toponima motiviranih apelativom zmija. Organska je povezanost krilate zmije koja čuva blago i zmaja.

Posljednje poglavlje u monografiji autor je naslovio „Zagrobni život između starije tradicije i aktuelnoga monoteizma“. Drevno je indoeuropsko

shvaćanje da je *onaj svijet* zamišljen kao podzemni svijet, *donji svijet*. Stara slavenska riječ *raj* značila je svijet mrtvih, *donji svijet*. U crnogorskom vjerovanju onaj svijet zamišljen je kao svijet *s onu stranu mora*. O tome svjedoče izreke: *Za more se stanio! Stan ti za more!* Drevne predstave o zagrobnome životu nisu imale podjelu na *raj* i *pakao*. Crnogorsko je vjerovanje da se raj i pakao nalaze na nebu, pakao je bliže nama na Zemlji a raj je iza pakla.

Monografija završava navođenjem citirane literature te „Kazalom imena“. Temeljem literature Adnan Čirgić istkao je vrijednu monografiju „Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca“ koja će biti ishodištem budućim proučavateljima crnogorske tradicijske kulture. Monografija je dobro došla etnologima, antropolozima, filolozima, studentima montenegrstike i uopće slavistike. Monografijom je Adnan Čirgić upozorio na neistraženost crnogorske tradicijske kulture. Stoga bi od neprocjenjive važnosti bilo zaputiti se stazama, putevima i bespućima i od zaborava sačuvati što je još ostalo u pamćenju naroda.

Stručni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

adnan.cirgic@fcjk.me

SPOMENIK DOSTOJAN UTEMELJIVAČA

Aleksandar Radoman: *Savremena književna montenegristica*,
FCJK, Cetinje, 2018.

Danas, kad je u Crnoj Gori više pisaca no čitalaca, čovjeka iznenadi dobra knjiga. Naviknuti smo na pojavu bez lijeka da svaki dokoličar, s naučnom titulom ili bez nje, lako dođe do izdavača i promotera svojih „novih“ čitanja davno raščitanih problema, bez imalo stida i obzira prema prethodnicima koji su počesto o problemima kojima se ti dokoličari bave izrekli što se izreći moglo. Pisci, u najširem značenju te riječi, ne čitaju jedni druge, pa se čini da je u Crnoj Gori danas više pisaca no čitalaca. Sasvim sigurno se za pojedina izdanja može reći da ih nijesu pročitali ni urednici ni recenzenti jer vrlo često ne bi stavili potpis na reprezentativnu današnju crnogorsku skribONANIJU. Nakon ovako deprimirajućega uvoda valjda bi trebalo da slijedi retoričko pitanje: Je li knjiga *Savremena književna montenegristica* Aleksandra Radomana uzaludan trud autora? No upravo je ta knjiga najbolji pokazatelj da i u opisanim okolnostima vrijedi objaviti dobru knjigu. Evo i zašto.

Kao što današnji dokoličari plave crnogorsku književnu i naučnu scenu neupotrebljivim štivom, tako su i bataljoni naučnih i kulturnih radnika u decenijama što su za nama tupili pero predstavljajući crnogorsku kulturnu baštinu kao regionalni fenomen u okviru tobožnjega šireg kulturnog korpusa koji nije mogao nositi crnogorski nacionalni predznak. Među njima je gotovo partizanski skoro pola vijeka djelovala grupa onih što se nijesu mirili s nametnutom inferiornom sviješću o sebi i svojoj nacionalnoj kulturnoj baštini. Od 1968. godine, prije svega počevši od hrabra nastupa Radoja Radojevića na simpozijumu „Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja“, počinje paralelno s oficijelnom naukom djelovati svojevrsan kružok koji su uz Radoja Radojevića činili Vojislav P. Nikčević, Radoslav Rotković, Danilo Radojević, Pavle Mijović, Sreten Perović, a godinama je taj kružok dobijao i nove dje-latnike. Svi su oni svoj spomenik dobili u knjizi *Savremena književna montenegristica* Aleksandra Radomana. Riječ je o knjizi u kojoj su objedinjeni

portreti utemeljivača savremene književne montenegrizike, od 1968. do 80-ih godina XX vijeka, nabrojmo ih hronološki – onako kako je to učinio autor: Radovan Zogović, Ratko Đurović, Radoje Radojević, Milorad Stojović, Krsto Pižurica, Radoslav Rotković, Slobodan Tomović, Slobodan Vujačić, Sreten Perović, Danilo Radojević, Novak Kilibarda, Vojislav P. Nikčević, Vojislav Minić, Milorad Nikčević i Božidar Pejović. Kažimo odmah i to da nije riječ o prigodnim portretima no o studioznoj kritičkoj analizi djela utemeljivača savremene montenegrizike. O tome svjedoči iscrpno i znalački iščitana literatura ne samo pobrojanih autora no i onih što su pisali o njima. Istaknimo i to – navedeni zaslužnici u današnjoj Crnoj Gori nijesu mogli naći ni boljega čitaoca ni dostojnijega sudiju za svoj rad. Knjiga o kojoj je riječ svjedok je njihova podvižništva i truda i svjedok njihova uspjeha. Iako za života nijesu imali mjesta u crnogorskim naučnim i visokoškolskim ustanovama, njihov je rad posthumno poslužio kao temelj za jezičku, književnu i kulturnu montenegriziku. Što drugih autora nema u Radomanovoj knjizi? Nema ih zato što se ne mogu smatrati *utemeljivačima* – ili zbog toga što su montenegriziku uzdiživali u neke druge *-istike* ili stoga što obimom i kvalitetom svoga rada nijesu zaslužili mjesto u ovakvoj knjizi. Takav je Radomanov postupak, po našem sudu, u potpunosti opravdan.

Nije nam namjera da se ovim povodim bavimo interpretacijom Radomanove knjige. Takav bi postupak zahtijevao mnogo više prostora no što je to uobičajeno u tekstovima ove vrste. A i teško da bi se njegov osvrt na višedecenijski trud petnaestorice utemeljivača mogao valjano interpretirati na nekoliko stranica. No pošto je on u knjizi o pobrojanoj zaslužnoj petnaestorici rekao što je trebalo reći, ostaje nam da se ukratko osvrnemo na autora. U prikazu njegove prve autorske knjige (*Studije o starijoj crnogorskoj književnosti*, Matica crnogorska, Podgorica, 2015) rekli smo da je nakon smrti Radoslava Rotkovića Aleksandar Radoman bez sumnje najupućeniji u probleme crnogorske književnosti, naročito one do polovine XX vijeka. Dužni smo ovđe dopuniti tu konstataciju dvjema činjenicama. Aleksandar Radoman pokazao je u međuvremenu da mu u današnjoj crnogorskoj književnoj historiografiji nema ko parirati ni kad je riječ o savremenoj crnogorskoj književnosti. Pokazao je on to uredničkim radom u okviru edicije *Nova luča* (OKF, Nacionalna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva & Fakultet za crnogorski jezik i književnost), kritičkim tekstovima o savremenim piscima Balši Brkoviću, Ljubu Đurkoviću, Žarku Lauševiću, Slobodanu Vukanoviću, kritičkim tekstovima o savremenim proučavaocima crnogorske književnosti Jakovu Sabljicu, Milanu Markoviću, Marijani Terić te o onima s početka ovoga osvrta spomenutim kakav je recimo Gojko Čelebić. Druga bi se dopunitala jedne Radomanove osobine koju nije imao nijedan od petnaestorice za-

služnika iz njegove knjige. On je naime jedini naš književni historičar koji je napisao knjigu koja sublimira rad prethodnika.

Sasvim je sigurno da Aleksandra Radomana danas nije potrebno posebno predstavljati crnogorskoj publici. No budući da njegova knjiga nije namijenjena samo toj publici, neka i ovaj osvrt posluži za širu namjenu. Ako bismo rekli da je Aleksandar Radoman doktorand filologije na Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera u Hrvatskoj, da je prodekan za nastavu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, da je rukovodilac sektora za izdavaštvo na tome Fakultetu i sl., ne bismo o njemu ništa značajno rekli. Doktora, doktoranada, prodekana, šefova i sl. Crna Gora danas ima i za izvoz. Stoga ćemo istaći ono što se nama čini bitnim.

Aleksandar Radoman bez sumnje je jedan od najobrazovanijih današnjih kulturnih poslenika u Crnoj Gori. Možemo reći i to da je od odlaska Radoslava Rotkovića on i jedini koji se javlja najraznovrsnijim povodima u našoj javnoj sceni. Da nije tako, ne bi ni mogao suvereno pisati o autorima koji su se bavili raznim periodima crnogorske književne prošlosti – od „Andreacija do Zuvdije Hodžića“, kako to svojevremeno reče jedan od ondašnjih negatora crnogorske kulturne baštine, raznim žanrovima crnogorske književnosti i sl. Riječ je o autoru koji se prevashodno bavi srednjovjekovnom crnogorskom književnošću i ranim crnogorskim književnim novovjekovljem. Piscima toga razdoblja posvećena je i njegova prva knjiga. Jednako uspješno bavi se i crnogorskom usmenom književnošću, osobito usmenoknjiževnom zaostavštinom pohranjenom u peraškim rukopisnim zbirkama od kraja XVII do XIX vijeka, što je i tema njegove doktorske disertacije koju trenutno radi. Priredio je i objavio tri, a pripremio za štampu petnaest peraških rukopisnih uzmenoknjiževnih zbornika. Njegova upućenost u tradicijsku kulturu Crnogoraca došla je do izražaja posebno u predgovorima priređenih knjiga *Lukrecija ili Trojo* i *Ilija Kuljaš*. Upućenost u tradicijsku kulturu dolazi do izražaja i kad komentariše materijalnu i duhovnu devastaciju crnogorskoga kulturnog nasljeđa koju sprovodi Srpska pravoslavna crkva u Crnoj Gori pod patronatom njezina poglavara Amfilohija. Interesovanja Aleksandra Radomana zadiru i jezičku montenegrnistiku pa je tako vrijedan doprinos dao i proučavanju toponamistike svoga matičnog područja, a zapaženi su i njegovi javni nastupi povodom objavljivanja skarednoga *Rječnika crnogorskog narodnog i književnog jezika* u izdanju CANU, koji je povučen iz opticaja. Pomena je vrijedno i njegovo bavljenje sfragistikom, konkretno proučavanje ranosrednjovjekovnih pečata s prostora Duklje. Ne može se preskočiti ni činjenica da je naučne spoznaje o počecima crnogorskoga romana pomjerio tri vijeka unazad u odnosu na ono što smo do u najnovije doba znali. Umjesto daljega nabranjanja recimo još i to da je Aleksandar Radoman urednik ili priređivač oko sto pedeset zasebnih izdanja, među

kojima kao posebno značajne ističemo objedinjene studije svojih prethodnika. To naročito ističemo kao časni izuzetak u vremenu u kojemu je gotovo pravilo da svaki početnik „novim čitanjem“ potisne svoje prethodnike u struci.

Prije no što zaključimo ovaj kratki osvrt pomenućemo da je Aleksandar Radoman stavio tačku na jednu terminološku nejasnoću. U našoj se nauci naime već duže vrijeme gotovo nasumice koriste termini *književna montenegristika*, *književnonaučna montenegristika*, *jezička montenegristika*, *jezikoslovna montenegristika*. Opredjeljujući se za termin *književna montenegristika* Radoman navodi dva razloga kao opravdanje za taj izbor. Prvi je što je već samim pomenom *montenegristike* jasno da je riječ o naučnoj disciplini, pa bi određenje *književnonaučna* ili *književnoistorijska* djelovalo pleonastički. A drugi je analogija u odnosu na termin *književna historiografija* (a ne *književnonaučna* historiografija). Pod književnom montenegristikom on podrazumijeva dijahronijsko proučavanje crnogorske književnosti, dok pod crnogorskom književnom historiografijom podrazumijeva bavljenje crnogorskih autora crnogorskom književnošću. Nema razloga da navedeno terminološko pojašnjenje ne bude široko prihvaćeno. Navedenu terminološku preciznost treba primijeniti i u jezikoslovlju, pa više ne bi trebalo koristiti termin jezikoslovna nego jezička montenegristika.

I da zaključimo. Knjiga poput ove o kojoj je riječ bila bi značajan doprinos i u mnogo razvijenijim državama i kulturama no što je naša današnja. U našoj ona ima poseban značaj, naročito kad se uzme u obzir stanje opisano na početku ovoga osvrta. Ubijedeći smo da je ono malo podataka što smo ih izrekli o autoru i njegovoj knjizi bilo dovoljno da potvrdi da dostojnijega i boljeg čitaoca i tumača zaslužna petnaestorica utemeljivača savremene montenegristike u današnjoj Crnoj Gori nijesu mogli naći. Bez želje da svoj stav pripišem i pokojnicima, ipak mogu potvrditi da su to mišljenje sa simpatijom dijelili oni koje smo imali čast upoznati i sarađivati s njima: Milorad Stojović, Krsto Pižurica, Radoslav Rotković, Danilo Radojević, Vojislav P. Nikčević. Potvrđujem to i u ime trojice živih: Sretena Perovića, Novaka Kilibarde i Milorada Nikčevića. Neće mi dati lagati.

Stručni rad

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**IDENTITETSKE APORIJE MILORADA NIKČEVIĆA:
VRIJEDAN PRILOG ODBRANI CRNOGORSKOGA IDENTITETA**

(Milorad Nikčević, *Identitetske aporije. Odbrana crnogorskoga identiteta. Rasprave, kolumne, intervjui*, Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica – Montenegrina“ & FCJK, Osijek & Cetinje, 2020)

Milorad Nikčević pripada krugu crnogorskih naučnika i intelektualaca koji su u potonjih pet decenija odigrali ključnu ulogu u učvršćivanju svijesti o posebnosti crnogorskoga jezika, književnosti i kulture. Za sve to vrijeme Nikčeviću je pripadala osobena pozicija – budući da je cijeli svoj radni vijek proveo u Hrvatskoj, tu stekao univerzitetsku karijeru i potpunu naučnu afirmaciju, osim što je doprinio naučnoj promociji temeljnih odrednica crnogorskoga nacionalnog identiteta, on je bio i dragocjena spona između dviju kultura crnogorske i hrvatske. Nije prećerano reći da je njegov angažman u tome pravcu bez presedana u novijoj historiji dviju zemalja. No od ne manjega je značaja i Nikčevićev doprinos fundiranju savremene montenegrizike. Vrijedan prilog toj oblasti Nikčević nije ponudio samo naučnim monografijama i istraživačkim radom, već i brojnim raspravama, esejima i polemikama, o čemu svjedoči i njegova najnovija knjiga *Identitetske aporije* publikovana u izdanju Hrvatsko-crnogorskog društva prijateljstva „Croatica – Montenegrina“ iz Osijeka i Fakulteta za crnogorski jezik i književnost s Cetinja.

Milorad Nikčević rođen je 14. januara 1941. godine u Stubici (Pješivci), pokraj Nikšića. Osnovnu je školu završio u obližnjim Bogetićima, a gimnaziju u Nikšiću. Na Filozofskome fakultetu u Zagrebu diplomirao je jugoslavistiku i rusistiku. Zvanje magistra stekao je na Filozofskome fakultetu u Novom Sadu, a zvanje doktora nauka na Filološkome fakultetu u Beogradu, pod mentorstvom poznatoga historičara književnosti Jovana Deretića. Svoju vezanost za domovinu i njezinu književnost Nikčević je iskazao izborom teme i magistarskoga i doktorskoga rada. Tema magistarskoga rada bila je *Stefan Mitrov Ljubiša i Njegoš – uticaji i paralele* (1978), a doktorskoga *Crnogorska pripovijetka od 60-ih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata* (1985).

Milorad Nikčević je za svojega 45-godišnjeg rada obavljao razne funkcije i dužnosti – od srednjoškolskoga profesora do redovnoga univerzitetskog profesora u trajnome zvanju. Profesor je Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Pored nekoliko stotina eseja i naučnih i stručnih radova autor je i 25 knjiga iz oblasti filologije, metodike nastave jezika i književnosti i kulturologije te voditelj nekoliko naučnih projekata, među kojima je svakako najznačajniji međunarodni naučni projekat o crnogorsko-hrvatskim vjekovnim književnim, kulturnim i jezičkim vezama, koji je uz potporu Ministarstva znanosti Republike Hrvatske trajao gotovo dvije decenije i polučio izvanredne rezultate, o čemu je pisao njegov saradnik dr Jakov Sabljčić pod naslovom: *Znanstveni doprinosi međunarodnog projekta Kulture u doticaju* (Između dviju domovina/ Zbornik Milorada Nikčevića: 141–172).

Milorad Nikčević je svojim montenegrističkim angažmanom u Hrvatskoj postao simbol borbe za crnogorski identitet. Gotovo da nema značajnije projekta iz te oblasti a da on u njemu nije učestvovao. O tome ponajbolje svjedoči činjenica da je on 1995. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu utemeljio crnogorski studij Montenegrina (književnost, kultura i civilizacija crnogorskog naroda), onda kad je i u Crnoj Gori bilo gotovo nezamislivo osnivanje takvoga studija. Član je Društva hrvatskih književnika, Matice hrvatske, Hrvatskog filološkog društva, Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, Crnogorskoga PEN centra i dr.

Kad se sagleda u cjelini naučni opus Milorada Nikčevića, lako je uočljivo da je on po svojim primarnim interesovanjima i postignućima zapravo historičar književnosti. Središnje pak mjesto u njegovim književnoistorijskim istraživanjima pripada crnogorskoj književnosti XIX i početka XX vijeka, mada ne zanemaruje ni savremenu književnost. No, ako je tematikom Nikčević uglavnom orijentisan na crnogorsku književnost naznačenoga perioda, pristupom materiji, načinom njene obrade on je u prvome redu usmjeren na dodire i uticaje u literaturi. Oглеda se to kako u njegovu magistarskome radu, đe je „sučelio“ dva klasika crnogorske književnosti, Njegoša i Ljubišu, a potom ispitaio i njihov odnos prema usmenoj književnosti, tako i u doktorskoj disertaciji, u kojoj je osvijetlio jedan nepoznati korpus naše literature i sagledao ga u kontekstu južnoslovenskih i evropskih literarnih tokova. Takva je, na koncu, i njegova kapitalna *Istorija crnogorske književnosti od sredine XIX vijeka do 1918. godine*. O Nikčevićevu naučnome djelu dosad su objavljena dva zbornika radova, *Dnevnik čitanja jednog intelektualca* i *Između dviju domovina*. Njegov je naučni angažman tako dobio adekvatnu kritičku recepciju.

Kad autor iza sebe ostavi toliko vrijednih studija, monografija i priloga iz oblasti koja je primarni okvir njegova naučnoga interesovanja, ne treba da čudi da neki drugi segmenti njegova rada ostanu u sjeni. A Nikčević nije samo

jedan od najprodornijih historičara književnosti svoje generacije i jedan od utemeljivača književne montenegristike, već i intelektualac u punom značenju toga pojma, čiji je društveni angažman dragocjen u obje njegove domovine. Pokazuju to njegovi javni apeli, kritički osvrti, kolumne, intervjui, besede i polemike publikovani u proteklih nekoliko decenija. Sve te tekstove odlikuje humanistički stav, mjera visoke moralnosti i principi po kojima je bio prepoznatljiv etos Crnogoraca – čojstvo i junaštvo. Izborom tema, ali isto tako i samim pristupom problematici, Milorad Nikčević se nadovezuje na svoga brata, utemeljivača savremene montenegristike, Vojislava P. Nikčevića. Iz pijeteta prema Vojislavljevu djelu, Milorad Nikčević je na prološkome mjestu svoje nove knjige objavio upravo Vojislavljev tekst („Tako je govorio dr Vojislav Nikčević“) kao svojevrсни putokaz njegovih kolumnističkih opservacija.

Knjiga *Identitetske aporije* sabira važnije Nikčevićeve rasprave, eseje, kolumne i intervjue nastale uglavnom u potonjih desetak godina, uz nekoliko prijašnjih tekstova koji su ovđe uvršteni kako bi se ukazalo na kontinuitet njegova intelektualnog angažmana. Knjigu čini šest cjelina, i to „Uvod“, „Jezik / kultura / identitet“, „Kulturni promašaji i posrnuća“, „Harange i ciljevi“, „U radosnim trenucima“ te „Apeli za mir“. Pored bilješke o autoru, knjiga sadrži još i sažetak na crnogorskom i engleskom jeziku te registar imena.

Uvijek na braniku onih koji su ugroženi i vazda spreman na odbranu temeljnih vrijednosti građanskoga ustrojstva, ljudskih prava i sloboda te multikulturalizma, Nikčeviću je bastalo da digne svoj glas u najtežim vremenima, kad su huka tenkova i zvuci granata, zaglušili svakodnevicu Osijeka, grada u kojem živi već gotovo pola vijeka. Naime, već septembra 1991. godine brojni hrvatski listovi prenijeli su njegov profetski tekst „Generalisimusi, akademici i fanatici“. Gledajući u lice beznađu rata Nikčević je javno istupio ukazavši na mračne namjere akademika SANU i „intelektualne elite“ koja je pripremila rat, opominjući na posljedice te bezumne politike i prizivajući princip slobode kao osnovno pravo čovjeka i narodā. Njegove riječi upućene srpskoj nacionalističkoj intelektualnoj eliti danas, nakon svega što se dogodilo 90-ih godina XX vijeka, tužna su opomena: „Ne mogu dokučiti da svaki demokrat i pojedinac, svaki naš čovjek, bez obzira na naciju, vjeru i boju, želi biti slobodan! Ili pobliže: svaki naš narod (...) želi živjeti u svom duhovnom identitetu, ‘svojoj košulji’, u svom vlastitom autentičnom omotaču gdje slobodno misli, stvara, demokratski duhovno sazrijeva u svom materinskom jeziku, vjeri, svojoj kulturi, civilizaciji i duhovnosti.“

Odbrana identiteta konstanta je Nikčevićeva javnog angažmana, pa ne čudi što je najveći broj njegovih tekstova te vrste posvećen crnogorskom jeziku, crkvi i kulturi. Još 1986. godine u tekstu „Stavovi i koncepcije u nacrtu Enciklopedije Crne Gore“ Nikčević je ukazao na tradicionalističko posvaja-

nje djelova crnogorskoga kulturnoga identiteta od strane sušednih naroda i država. O problemu asimilacije Crnogoraca pisao je još 1991. godine, baš u trenutku kad je dolaskom Amfilohija Radovića u Crnu Goru krenula operacionalizacija projekta potiranja Crnogoraca kao naroda, što je rezultiralo time da između dva popisa Crnogorci sa 61,86% učešća u ukupnoj populaciji Crne Gore budu svedeni na tek 43,16%.

Upravo je jedna od čestih tema Nikčevićevih javnih istupa ključna ispostava kolonijalne svijesti u Crnoj Gori, Srpska pravoslavna crkva i njen osioni mitropolit Amfilohije Radović. I u najnovije doba, kad je gotovo sva crnogorska intelektualna elita zamukla pred kleronacionalističkim pokušajem rušenja crnogorske države preko političkih protesta zamaskiranih u litije tokom januara i februara 2020. godine, Nikčeviću je bastalo da se ne jednom javno oglasi i upozori crnogorsku javnost na zlokovne planove Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori i njenih nalogodavaca. Oglasio se među prvima i nakon nedavnih izbora da osudi šovinističko orgijanje i prijetnje temeljnim vrijednostima savremene civilizacije, upozoravajući na opasnosti od nestanke i asimilacije koje su se nadvile treći put za nešto više od 100 godina nad Crnom Gorom.

Druga česta tema Nikčevićevih tekstova jeste crnogorski jezik. U vrijeme donošenja crnogorskoga ustava 1992. godine samim je naslovom svojega članka ukazao na jednu istorijsku neumitnost – „U crnogorskom ustavu – crnogorski jezik“. Ako društveno-istorijske prilike nijesu dozvolile da se taj imperativ ostvari te 1992. godine, Nikčevićev zahtjev ostvariće se petnaest godina kasnije u prvome ustavu donešenom u Crnoj Gori nakon obnove njene nezavisnosti. Nije propustio priliku ni da ukaže na perfidne, zakulisne pokušaje zatiranja crnogorskoga identiteta ni onda kad su takve inicijative dolazile iz same Crne Gore. Tako je 2006. u tekstu „Crnogorska književnost na stranputicama Bolonje“ ukazao na kulturocidno brisanje predmeta Crnogorska književnost iz programa osnovnih studija Filozofskoga fakulteta u Nikšiću.

U odbranu standardizacije crnogorskoga jezika stao je snagom svoga autoriteta u nekoliko tekstova kad su, paradoksalno, napadi na crnogorsku jezičku normu krenuli sa Studijskoga programa za crnogorski jezik i književnost u Nikšiću. Uključio se Nikčević i u jednu od najznačajnijih savremenih naučnih i društvenih polemika u Crnoj Gori, onu o *Rječniku crnogorskoga jezika* Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, pokazujući svojim preciznim analizama koliko je taj projekat duboko protivan multikulturnom biću Crne Gore i naučno skaredan. Najposlije, nije čutao ni kad su prije neku godinu krenuli orkestrirani napadi s ciljem rušenja crnogorske države. Naprotiv, među prvima je ukazao na pogubnost lažnih građanskih protesta i njihovih predvodnika, kojima je socijalna demagogija bila samo maska za realizaciju imperijalnih planova što su Crnu Goru trebali trajno udaljiti od započelih

procesa društvene i kulturne emancipacije i dovesti je u poziciju satelita ruskih i srpskih interesa na Balkanu. Ti su njegovi tekstovi nerijetko opore slike crnogorske zbilje, nekad možda i odveć pesimistične projekcije budućnosti, no uvijek precizne društvenoistorijske analize i dragocjeni apeli na očuvanje vlastitoga identiteta, građanskoga ustrojstva društva, antifašizma i multikulturalnosti kao najvećih vrijednosti savremene Crne Gore.

Polemički tekstovi, eseji, intervjui i osvrti štampani raznim povodima i u različitim glasilima, od crnogorske i hrvatske dnevne štampe i periodike do portala i sajtova crnogorske dijaspore, nekoliko puta dosad bivali su ukoričeni i u Nikčevićevim knjigama. Tako se u knjigama *Književna približavanja* (2001), *Odsjaji kultura. Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima* (2002), potom *Ogledi, studije, susreti* (2004) i *Hrvatski i crnogorski književno-kulturni smjerokazi* (2013) nahode izdvojene cjeline posvećene tome tipu Nikčevićevih tekstova. Knjiga *Identitetske aporije* nastala je na tragu naznačenoga korpusa, pa se u njoj mogu naći i studije i eseji, premda njen najveći dio čine kritički osvrti, kolumne, polemički tekstovi i intervjui. Kako je iz njenoga podnaslova razvidno, zajednički imenilac tih je tekstova, nastalih u proteklih nekoliko godina, odbrana „Crne Gore i njene slobode“.

Danas kad se svako pisanje na tu temu od strane uticajnih predatorskih medija i nevladina sektora kastiga kao „služenje režimu dvorskih intelektualaca“, Milorad Nikčević svojim hrabrim istupima i beskompromisnim stavovima obesmišljava startegije kojima se svaki pokušaj odbrane crnogorskoga identiteta i kulture od kolonijalnih nasrtaja targetira kao nečasna „udbašaka“ rabota.

Autor koji je u zemlji svoga prebivališta ostvario najviša naučna zvanja i najznačajnija društvena priznanja, u zemlji svoga rođenja, onoj kojoj je posvetio cijeli svoj zamašni naučni i intelektualni angažman, nije dobio ni jednu jedinu državnu (društvenu) nagradu! Dok sinekuristi iz Crnogorske akademija nauka i umjetnosti, poznati ili po tome što su cijeli radni vijek posvetili razuru Crne Gore ili po tome što ni Crnoj Gori ni nauci ni umjetnosti nijesu dali ništa, mudro ćute o crnogorskoj društvenoj zbilji, Milorad Nikčević s nesmanjenim elanom ukazuje na sve devijacije aktuelnoga društvenog trenutka, nepokolebljivo braneći visoke postulate humanizma. Uz još nekoliko crnogorskih autora spremnih da odgovore izazovima trenutka, Milorad Nikčević pokazuje nam se tako kao intelektualna i moralna savjest ovoga društva.

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet

Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

mlukic@ffos.hr

**„KRUNA ĆIRILOMETODSKIH NASTOJANJA“
NOVE POVIJESTI GLAGOLIZMA**

(Vera Blažević Krezić, *Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu. O novocrkvenoslavenskome jeziku Parčičeva misala iz 1893.*, Matica hrvatska, Zagreb 2020., 578 str.)

Knjiga Vere Blažević Krezić, jezikoslovke i kroatistice, poslijedoktorandice na Odsjeku za hrvatski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, naslovljena *Književnimi radnjami za Crkvu i Domovinu. O novocrkvenoslavenskome jeziku Parčičeva misala iz 1893.* njezina je za knjigovnu formu priređena doktorska disertacija. Ta iscrpna studija (578 str.) sastoji se od triju temeljnih poglavlja oko kojih su metodološki primjereno i dodatno obavijesno, reprezentirajući kombinaciju deduktivne i induktivne metode, okupljena brojna potpoglavlja: 1. *Parčičev Misal očima vanjske i unutarnje povijesti*, 2. *Novocrkvenoslavenski jezični tipovi i razvojna razdoblja*, 3. *Iz jezika Misala i o jezičnoj koncepciji D. A. Parčiča* (+ predgovor, popis kratica, zaključak, bibliografija, popis slika i tablica, bibliografska bilješka, kazalo imena, prilozi, bilješka o autorici).

Temeljem ove znanstvene monografije sastavnim je dijelom hrvatskoga glagoljaštva i glagolizma definiranih u njihovoj proširenoj definiciji – istovremeno pripada i najstarijem razdoblju hrvatske/slavenske (književno)jezične povijesti (srednji vijek) i onome koje zovemo novijom povijesti glagolizma (19. stoljeće). Ta naoko udaljena razdoblja hrvatske jezične povijesti susreću se u drugoj polovici 19. stoljeća u okrilju hrvatske *Cyrrilomethodiane*. Taj složeni fenomen ciljanoga reanimiranja hrvatske/slavenske srednjovjekovne glagoljske baštine svoj izraz nalazi, u specifičnim društveno-političkim okolnostima, s jedne strane u znanstvenoj disciplini uspostavljenoj na filološkim temeljima, ali i drugim srodnim disciplinama (npr. historiografija), a s druge u idejnom – općenarodnom i kulturnom pokretu predvodnici kojih su biskup đakovački i srijemski Josip Juraj Strossmayer i povjesnik (ali i filolog) Franjo Rački.

Ideja (staroslavenskoga) jezika – kao zajedničkoga kulturnog iskona, prema riječima akademika Stjepana Damjanovića, u za politički život Slavena prijelomnome 19. stoljeću ponovno se, tisuću godina nakon prosvjetne misije Svete braće Konstantina Ćirila i Metoda, nadaje kao osloboditeljska. Vraćanje izvorima – prvome slavenskome književnom jeziku, ali i njegovoj redakcijskoj – hrvatskokrkvenoslavenskoj inačici kao kulturno-političkim integracijskim čimbenicima (nakon stoljeća stagnacije u liturgijskoj uporabi Zapadne crkve – podvrgnutosti rutenizaciji/istočnoslavenizaciji/rusifikaciji), bio je stoga najvažniji cilj obnoviteljima ćirilometodske baštine na hrvatskome nacionalnom prostoru – biskupu Strossmayeru, Franji Račkome i njihovim suradnicima. Taj je cilj izrastao u projekt koji će oživotvoriti jedan od najdarovitijih hrvatskih filologa 19. stoljeća – Dragutin Antun Parčić u svome novocrkvenoslavenskim jezikom oblikovanom glagoljskom *Misalu* iz 1893. godine (punim nazivom *Римьски Мисалъ slavěньскимъ езикомъ presv. G. N. Urbana Papi VIII повелѣниемъ издавъ – Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini*, Rim, Congr. de Propaganda Fide, 1893.). Izlazak te, posljednje glagoljicom tiskane knjige u 19. stoljeću, hrvatska će paleoslavistica, akademkinja Anica Nazor, nazvati *najvažnijim događajem u novijoj povijesti glagolizma*. Upravo tim "događajem" u svim njegovim filološkim aspektima bavi se tekst knjige Vere Blažević Krezić. Prethodnome je opisu bio cilj bar donekle ukazati na složenost zadatka koji je postavljen pred autoricu. Ona je u njegovu rješavanju krenula jedinim ispravnim metodološkim putem za ovladavanje navedenom jezično-povijesnom problematikom – zahvaćajući u nju iz perspektiva vanjske i unutarnje jezične povijesti: gradeći odgovarajući kontekst koji se deduktivno oblikovan potvrđuje kasnije u induktivnoj jezičnoj analizi. Jer oblikovanje jezika (i pisma) knjige, u ovom slučaju liturgijske knjige – misala, po prirodi stvari uvijek je temeljeno na odabiru/izboru i dogovoru, a odabir ne počiva samo na unutarlingvističkim zadanostima, već i na onim sociolingvističkim/sociološkim/jezičnopolitičkim – sinkronijskim i dijakronijskim. Specifičnost upravo tih zadanosti uvijek se prelama u jeziku knjige. Iako su određeni vanjskojezičnopovijesni aspekti koji se tiču hrvatske *Cyrrillomethodiane* i oblikovanja Parčićeva glagoljskog *Misala* do rada V. Blažević Krezić već bili prilično usustavljeni, napose u nizu radova S. Damjanovića i Milice Lukić, autorica je tragom smjernica u njima naznačenih popunjavala "prazna mjesta" koja su unijela novu perspektivu u dotadašnja istraživanja, dala nove odgovore na pitanja o važnosti istraživanja jezika Parčićeva *Misala*, hrvatske *Cyrrillomethodiane*, obnove crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga, ali i planiranja statusa novocrkvenoslavenskoga jezika. Navedenom je posebice pridonijela provedena analiza Parčićeve filološke rasprave *Za obstanak glagolice* iz 1882., njegove korespondencije s vodećim ćirilometodijancima 19. sto-

ljeća, već spomenutim J. J. Strossmayerom, F. Račkim, ali i Vatroslavom Jagićem te rasprave Ivana Milčetića *O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga*. Tek pojedini iz Parčićeve korespondencije i spomenute rasprave iz 1882. razjašnjavaju njegovu metodologiju usustavljanja jezika glagoljskoga *Misala* koja podrazumijeva demokratičnost izbora jezičnih jedinica iz svih razvojnih etapa crkvenoslavenskoga književnog jezika, čak i onda kada, kako autorica kaže, taj izbor nije motiviran ili ograničen propisom Crkve i/ili normom. Parčić je, kako se vidi iz korespondencije, spomenutih rasprava i kritičkoga pregleda literature u kontinuitetu od izlaska njegova *Misala* do našega vremena (F. Rački, V. Jagić, J. L. Tandarić, M. Žagar, M. Lukić i dr.), ali i kasnije iz autoričina istraživanja jezika, dobro razlikovao hrvatski crkvenoslavenski jezik/hrvatsku redakciju kao podsustav od tzv. kanonskoga starocrkvenoslavenskoga jezika. Idući putem prema jezičnoj analizi odabranih dijelova *Misala* – Kanonu mise – autorica sužava vanjskojezičnopovijesni kontekst i kanalizira ga prema opisu novocrkvenoslavenskoga jezičnog razdoblja razlikujući tri novocrkvenoslavenska jezična tipa: istočni ili ruski u 17. i 18. stoljeću, hrvatski u 19. i 20. stoljeću te češki u 20. stoljeću. Periodizacijsku je razvedenost povijesti crkvenoslavenskoga jezika uspjela učiniti zornom i pamtljivom tablicom u kojoj je razradila navedene odnose. Kako bi mogla opisati proces planiranja statusa i korpusa hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika, osobito s obzirom na 19. stoljeće, autorica je morala najprije steći uvid u razdoblje istočnoslavenizacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga u 17. i 18. stoljeću, u čemu joj najprije pomažu filološki autoriteti za to područje (J. Dobrovski, J. Kopitar, V. Jagić, I. Broz, M. Stojaković, E. Hercigonja, S. Damjanović, V. Babič i drugi). Naime, opće je poznato da se proces rusifikacije hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga (istočna (ruska) novocrkvenoslavenska jezična i pravopisna norma) tijekom 17. i 18. stoljeća odvijao u tri faze koje predstavljaju Rafael Levaković (prva), Ivan Paštrić (druga) te Mateo Karaman i Matija Sović (treća). Osobitosti istočne novocrkvenoslavenske norme i dinamiku njezine provedbe autorica potvrđuje u liturgijskim – misalskim i brevijarskim – izdanjima gore navedenih priređivača (misali: 1631., 1706., 1741.; brevijari: 1648., 1688., 1791.) i oblikuje zorne tablične sinteze svakoga od navedenih razdoblja rusifikacije i njihovih utjecaja na oblikovanje novocrkvenoslavenske norme u 19. stoljeću. Sve to čini idući smjerom potvrđivanja svoje teze (ali i u literaturi jasnih naznaka da bi tomu moglo biti tako, usp. J. L. Tandarić, A. Nazor, M. Lukić, M. Žagar – A. Zaradija Kiš) da je Parčić oblikujući jezik svoga glagoljskog *Misala* u obzir uzimao i rusificirana izdanja, pa u skladu s tim zagleda i u opisne/propisne novocsl. priručnike – azbukvare, gramatike i rječnike istočne (ruske) recenzije. Vođena saznanjima o Parčićevoj koncepciji oblikovanja novocrkvenoslavenskoga jezika glagoljskoga *Mi-*

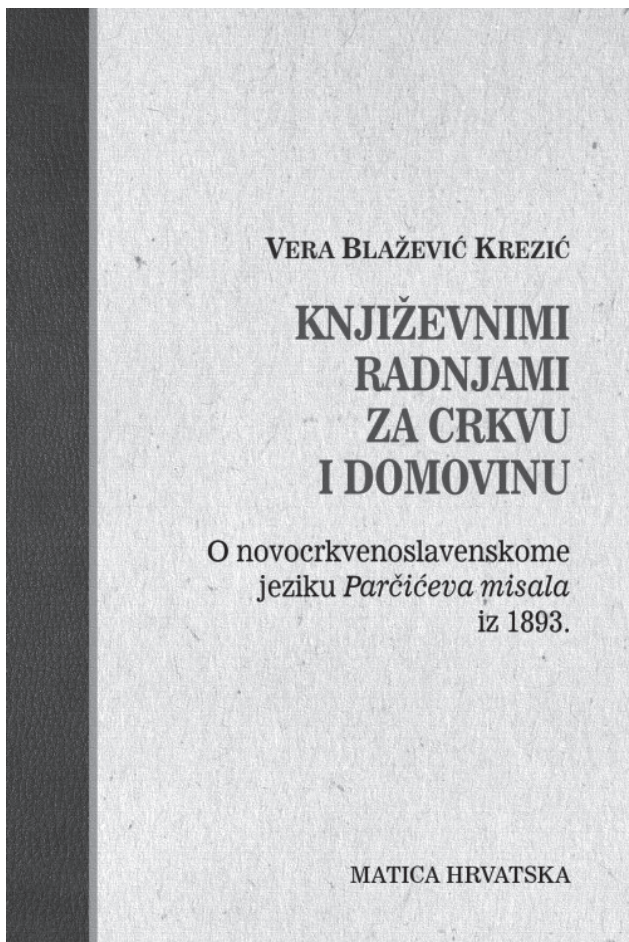
sala iz njegove korespondencije i filoloških rasprava, kako bi potvrdila navedeno, analizira i njegova domisalska izdanja (na primjeru *Mise za umr'šee s koralnim napjevom*, Galevac 1860.), koja inicijalno nasljeđuju koncepciju izdanja Ivana Berčića, ali ju i nadrastaju, i uspoređuje ih s *Misalom* iz 1893., jer u njima je začetak procesa oblikovanja hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika u 19. stoljeću. Analiza Parčićevih domisalskih izdanja omogućila je autorici da utvrdi neka od temeljnih načela njegove jezične koncepcije i novocrkvenoslavenskoga jezika u cjelini: konzervativnost i artifičijelnost (donekle naslućena i u drugih autora), dok će se ostala načela, kao što su funkcionalnosti i hiperkorektnosti, potvrditi izučavanjem jezika samoga glagoljskog *Misala* koji će, kako rezultati istraživanja pokazuju, nasljedovati metodologiju koja počiva na kombinaciji jezičnih rješenja iz nekoliko različitih sustava: starocrkvenoslavenskoga i hrvatskokrkvenoslavenskoga jezika u kombinaciji s istočnonovocrkvenoslavenskim rješenjima.

Središnje je poglavlje ove znanstvene monografije posvećeno analizi jezika glagoljskoga *Misala* Dragutina Antuna. Ono se svojom metodologijom opet nepogrešivo kreće od deduktivno oblikovane – sintetičke – studije o hrvatskome (novo)crkvenoslavenskom jeziku iz sociolingvističke perspektive (sadržaj prethodnih su poglavlja omogućio je takvo sintetiziranje) – jer riječ je o liturgijskome jeziku koji je hrvatskoga crkvenoslavenskoga karaktera, a zadaća mu je bila funkcionirati kao nadnacionalni – sveslavenski – liturgijski jezik. Autorica definira tri razdoblja hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika tijekom 19. i 20. stoljeća: Berčićevu, Crnčićevu i Parčićevu (1859. – 1893.), Vajsovu (1902. – 1930.) te Golubovu i Tandarićevu koja nastupa nakon II. vatikanskoga koncila 1969. i traje do 1992. godine (oslanja se na obnoviteljska nastojanja češkoga novocrkvenoslavenskoga jezika predvođena Tkaldčikom i Marešom). U skladu s posljednjom fazom i njezinim razumijevanjem, za potrebe knjige autorica proširuje svoje istraživanje i na češki novocrkvenoslavenski jezik 20. stoljeća (usporedba s hrvatskim novocrkvenoslavenskim jezikom 19. i 20. stoljeća – jer je riječ o sustavima koji supstoje u navedeno vrijeme), što je osobito relevantno za današnju znanstvenu (slavističku) zajednicu, onu dakle koja podrazumijeva iskorak iz najužih kroatističkih okvira. Komparativnoj i kontrastivnoj jezičnoj analizi *Misala* prethodi još analiza Parčićevih metatekstualnih "pomoćnih sredstava" (koja opisuju, ali i propisuju) za puno razumijevanje njegove jezične koncepcije ostvarene u tom najvažnijem liturgijskom priručniku – poput njegove rukopisne (nedovršene) *Staroslavenske gramatike*, te sinteza uvodnih poglavlja. Autorica je za opis jezika *Misala* odabrala načelo izbornosti, uobičajeno u (suvremenim) paleoslavističkim i paleokroatističkim istraživanjima, i kada je riječ o izboru tekstova i kada je riječ o razinama opisa (usp. najnovija israživanja češkoga

novocrkvenoslavenskoga jezika u knjizi Miroslava Vepřeka *Hlaholský misál Vojtěcha Tkadlčika*). Potaknuta "kratkim izletima" rijetkih hrvatskih paleoslavista (J. L. Tandarić, M. Žagar, A. Zaradija Kiš) u jezično propitivanje *Misala* autorica pronalazi način da izbornost dovede do reprezentativnosti. Tako se Kanon mise Parčičeva *Misala* analizira na grafetičkoj, grafemičkoj, morfološkoj, djelomice leksičkoj i sintaktičkoj razini. U komparativnu (i kontrastivnu) analizu izvorne hrvatske crkvenoslavenske norme, istočne/ruske novocrkvenoslavenske norme i hrvatske novocrkvenoslavenske norme 19. i 20. stoljeća uvršteni su reprezentativni rukopisni starocrkvenoslavenski spomenici, rukopisni i tiskani hrvatski crkvenoslavenski spomenici 14. i 15. stoljeća te tiskana istočnoslavenizirana hrvatskoglagoljska liturgijska izdanja 17. i 18. stoljeća. Dobiveni rezultati potvrdili su autoričine postavljene hipoteze o temeljnim načelima Parčičeve jezične koncepcije i hrvatskoga novocrkvenoslavenskoga jezika u cjelini koja počiva na čuvanju oblika karakterističnih za različita jezičnopovijesna razdoblja (starocrkvenoslavensko razdoblje do kraja 11. stoljeća, hrvatskocrkvenoslavensko razdoblje 12. i 13. stoljeća te 14., 15. i 16. stoljeće), uz uvođenju i variranju novijih i novih oblika (istočna novocrkvenoslavenska rješenja, stanje u hrvatskome jeziku i stanje u modernim crkvenoslavenskim gramatičkim i rječničkim priručnicima, originalna autorska rješenja).

Znanstvena monografija dr. sc. Vere Blažević Krezić pokazuje i dokazuje svu složenost jezične koncepcije koju je Dragutin Antun Parčić oblikovao za izdanje koje se u 19. stoljeću držalo "krunom ćirilometodskih nastojanja" ne samo utemeljitelja *Cyrrilomethodiane* biskupa Josipa Jurja Strossmayera i Franje Račkoga već i njihovih sljedbenika iz znanstvenih i kulturnih (hrvatskih i slavenskih) krugova toga vremena. Ta je složenost u dosadašnjim bavljenima ovom problematikom bila samo naslućena. Tek ju je koncentrirano i visokoznanstvenokompetentno istraživanje Vere Blažević Krezić i potvrdilo u svoj njezinoj slojevitosti i relacijama prema tradiciji s jedne i zahtjevima suvremenoga trenutka (druga polovica 19. stoljeća) s druge strane.

Hrvatska je (i slavenska) filologija konačno dobila sveobuhvatnu studiju posljednje periodizacijske sastavnice povijesti crkvenoslavenskog jezika na hrvatskome tlu – hrvatskoga novocrkvenoslavenskog jezika s iscrpnim uvidom u novocrkvenoslavenske tipove od 17. stoljeća do danas (istočni/ruski novocrkvenoslavenski, češki novocrkvenoslavenski), napose upoznala u tančine tekst koji sublimira noviju povijest glagolizma – Parčičev glagoljski Misal, a kroz njega i jednu od najboljih paleoslavistica mladoga naraštaja hrvatske filologije koja je u pravom smislu riječi nadrasla svoje učitelje.

Stručni rad

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

**REKVIJEM ZA „XX VEK“
(Rajka Glušica, *Crnogorski jezik i nacionalizam*,
XX vek, Beograd, 2020)**

U prestižnoj Biblioteci „XX vek“ pojavila se sredinom ove godine knjiga Rajke Glušice *Crnogorski jezik i nacionalizam*. Već iz naslova njezina vidi se da je inspirisana knjigom Snježane Kordić „Jezik i nacionalizam“ (Zagreb, 2010). I, mora se priznati, nakon desetogodišnjega iščitavanja Kordićkine knjige Glušica je njezine stavove dobro prostudirala. Shvatila je da su svi lingvisti koji misle da se njihov jezik može normirati i mimo onoga što je u Novome Sadu dogovoreno 1954. godine zapravo nacionalisti koji o jadu zabačuju svoje male države. Ta joj je knjiga, uz to, poslužila i da se informiše o inostranim autorima (izvan štokavskoga područja) koji se bave opštom lingvistikom i standardologijom koje iz druge ruke, posredstvom Kordićkine knjige, katkad i citira. Kad se zanamere uvodne rečenice u prvim poglavljima knjige, u kojima uglavnom validno parafrazira Škiljana, Brozovića, Bugarskog i još pokojeg autora (uz već pomenutu zanesenost stavovima Snježane Kordić), sve je ostalo u knjizi o kojoj je riječ nepatvoreni oriđinal Rajke Glušice koji bi se mogao sažeti ovako: Crnogorski jezik je preimenovani srpskohrvatski jezik, a svaka izmjena srpskohrvatske norme nacionalistička je rabota. U prepisivanju srpskohrvatske norme kao crnogorske mogu učestvovati samo lingvistice s nikšićkoga Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti. Sve što je iz jezika u Crnoj Gori srpskohrvatskom normom izostavljeno ne može se naknadno proglasiti normativnim. Najveća nesreća u Crnoj Gori su oni koji smatraju da normativni status treba da imaju i one jezičke osobine koje su danas opšteprisutne uprkos tome što su srpskohrvatskom jezičkom normom odbačene. Oni koji bi takve jezičke osobine željeli standardizovati okorjeli su nacionalisti koji rade po zadatku crnogorske nacionalističke vlasti. Knjigu Rajke Glušice otvara boks s njezinim biografskim podacima. Zainteresovani će se čitalac tako odmah na startu uvjeriti da je njezina knjiga suva nauka. Autorica je „redovni profesor Filološkog fakulteta Univerziteta Crne Gore za predmet *Opšta lingvistika*“ (na stranu to što iz te oblasti liše novin-

skih tekstova i jedne skripte za studente nema nijednoga objavljenog teksta), predavala je „srpskohrvatski jezik na Univerzitetu Fransa Rable u Poatijeu u Francuskoj“ (istina kao lektor, ali je to manje bitan podatak), „po pozivu (je) držala predavanja na Univerzitetu u Oslu, Filozofskom fakultetu Univerziteta u Ljubljani, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu i na Odsjeku za slavistiku i mađarske studije Humboltovog univerziteta u Berlinu“, radi kao profesorica na „postdiplomskim i doktorskim studijama“, autorica je „brojnih radova iz raznih oblasti nauke o jeziku“. Istina, na pretraživaču scholar.google.com nijesu ažurni kad treba popisati njene brojne radove iz raznih oblasti nauke o jeziku. Iz silnoga mnoštva mora da nijesu mogli napraviti selekciju.

U navođenju naučnih podviga u svojoj biografiji autorica je zaboravila navesti nekoliko bitnih podataka, koje ćemo ovde dopuniti (s pozivom na Bilten UCG, br. 224, od 1. XII 2007. kad je birana u zvanje redovne profesorice) s obzirom na to da su od značaja za razumijevanje njezine najnovije knjige. Naime, autorica je radnu karijeru započela u seoskoj školi „Šunjo Pešikan“ na Trešnjevu, đe je bez sumnje stekla osnove metodologije naučnoga rada kojih se punih tri i po decenije dosljedno pridržava. Tri godine vršila je funkciju predsjednika Odsjeka za srpski jezik i književnost u Nikšiću, članica je Odbora za jezik CANU (od 1998) te Odbora za standardizaciju srpskog jezika pri Institutu za jezik SANU (od 1998) kao i Naučnoga društva za negovanje i proučavanje srpskog jezika (od 2001). Bila je i član uredništva časopisa Društva za srpski jezik i književnost Srbije i Crne Gore. U tim tijelima je – neka niko zlonamjerni ne posumnja – stekla ljubav prema montenegristici i shvatila potrebu normiranja crnogorskoga jezika te uvidjela kakvu pošast za crnogorsko društvo predstavljaju crnogorski nacionalisti. Zato je sigurno u knjizi o crnogorskome jeziku i nacionalizmu, koja ima čak 283 strane, cijelih 17 stranica posvetila srpskome nacionalizmu i njegovim protagonistima a ostatak je posvećen crnogorskim nacionalistima koji misle da jezik u Crnoj Gori može biti unekoliko drugačiji od norme propisane za tzv. Republiku Srpsku.

Štošta se od silnoga rada u pobrojanim standardološkim tijelima, a zaboravismo navesti da je bila i potpredsjednica Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika koji se uprkos njezinu dobronamjernome trudu raspao, pobrkalo Rajki Glušici pa zainteresovani čitalac neće ni po svršetku čitanja njezine pretile knjige moći zaključiti npr. je li srpskohrvatski jezik živ ili je umro, je li imao dvije varijante (srpsku i hrvatsku) s dvije podvarijante tih varijanata ili je pak postojala i crnogorska varijanta, jesu li bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski proizišli iz srpskohrvatskoga ili je srpskohrvatski nastao u cilju unifikacije prostora na kojem su do XIX vijeka u svim sferama komunikacije egzistirali pobrojani jezici, jesu li ta četiri jezika jedan jezik i sljedstveno tome

onaj koji je stručnjak za jedan od tih jezika ujedno je i stručnjak za ostala tri, ili je ta stručnost ekskluzivno pravo srpskih lingvista, Snježane Kordić i Ranka Bugarskog i sl. A bog zna i čega se sve još u skladu s naučnom metodologijom na Trešnjevju apsolviranom u toj knjizi ne bi moglo naći da nije bilo recenzentskih intervencija na kojima i sama autorica zahvaljuje: „Na konačan oblik knjige veoma je uticao dr Ranko Bugarski, koji je svojim sugestijama i savjetima umnogome smanjio njene nedostatke, pa uvaženom profesoru dugujemo posebnu zahvalnost na izdvojenom vremenu, strpljenju i pažnji koju je posvetio ovoj knjizi“ (str. 8). I autor se ovoga priloga pridružuje zahvali Ranku Bugarskome jer je svjestan težine posla koji je obavio.

Namjera nam nije da ovim prilogom ukažemo na sve propuste koje Rajka Glušica čini u svojoj najnovijoj knjizi sastavljenoj iz prethodno više puta objavljenih novinskih tekstova. Od podvlačenja njezinih naučnih postignuća odustali smo već poslije desetak stranica knjige. Stoga ćemo ovđe, katkad i nasumično, ukazati na neke njene zaključke nastale suvim naukoivanjem, samo njoj svojstvenim. Njezinim analizama o srpskome jezičkom nacionalizmu nećemo se ni baviti jer se i ona sama time tek uzgredno pozabavila da prikrije trag da joj je namjera da diskvalifikuje sve one naučne i kulturne poslanike koji su za potonjih pola vijeka doprinijeli imenovanju i standardizaciji crnogorskoga jezika i izdvajanju crnogorske kulture iz srpskoga korpusa u koji je neutemeljeno ta kultura utapana. Uostalom, u Zaključnim napomenama u knjizi o kojoj je riječ autorica je čak i zaboravila da spomene srpski jezički nacionalizam. Ipak, u vezi s tim nacionalizmom i njegovim protagonistima mora se reći nešto što je R. Glušica zaboravila da kaže. Još od Aleksandra Belića naovamo crnogorski jezik bio je predmet izučavanja zvanične serbistike, pa su neki od najznačajnijih serbista, među njima i oni desničarske orijentacije, dali nemjerljiv doprinos montenegristici. Tako današnja nauka o crnogorskome jeziku ne bi bila ono što jeste da nije bilo Dragoljuba Petrovića, Radmila Marojevića, Mitra Pešikana i drugih Crnogoraca koji su proučavali jezik u Crnoj Gori i pripisivali ga srpskome etničkom korpusu. Njihova je zasluga svakako veća od onih lingvista koji su djelovali bilo pod mentorskom ideološkom palicom bilo po zloj pameti, svejedno. Ne zanosimo se, naravno, mišlju da Rajka Glušica može uvidjeti da je doprinos montenegristici Dragoljuba Petrovića, poznatoga negatora crnogorskoga jezika, veći od doprinosa Rajke Glušice. Šteta koju je ona nanijela nemjerljivo je veća. Nju je, uprkos neznaju i šarlatanstvu koje se ogleda u stavovima koje mijenja s mijene na uštap, zapalo da pravi kadrovske selekcije, da obmanjuje generacije studenata, da obavlja značajne društvene funkcije, i to prije svega zahvaljujući onoj vlasti koju optužuje za crnogorski nacionalizam. S obzirom na jalovost njezina naučnog rada, nema sumnje, čeka je mjesto u CANU.

Ničim Glušica nije tako opsjednuta kao afirmatorima ideje o crnogorskom jeziku kao ravnopravnome standardu u okviru štokavskoga sistema te ljudima koji su doprinijeli standardizaciji toga jezika. Braća Nikčevići – Vojislav i Milorad, Radoslav Rotković te filolozi okupljeni oko Fakulteta za crnogorski jezik i književnost pominju se na svakoj stranici na kojoj Glušica ne prepričava opštu standardološku priču koju je još u studentskim danima kao dobar đak naučila. Nije potrebna frojdovska analiza ni pamet da se pokaže u čemu je korijen te Glušičine opsesivne mržnje. Kao lingvistica malih sposobnosti i još manjih naučnih rezultata (ko ne vjeruje na riječ, neka se uvjeri pregledom njezine bibliografije) koja je početnu afirmaciju stekla negirajući crnogorski jezik i tretirajući ga kao crnogorsku književnojezičku varijantu, tj. podvarijantu srpske varijante u okviru sprskohrvatskoga jezika, a koja je nakon konvertitstva pala na ispitu standardizacije kad je trebalo položiti račun o učinjenu poslu koji je preuzela članstvom u Savjetu za standardizaciju crnogorskoga jezika, Glušica se vratila na početne (ideološke) pozicije. Razlika je samo u tome što jezik u Crnoj Gori sad zove crnogorskim, ali uz obrazloženje da je to varijanta ili podvarijanta (na osnovu knjige o kojoj je riječ, očito je da u tome još nije načisto sa sobom) tzv. policentričnoga srpskohrvatskoga jezika. Njezinim dosadašnjim rezultatima, i onima prije angažmana u Savjetu za standardizaciju crnogorskoga jezika i onima u Savjetu,¹ bavili smo se ranije pa bi ponovno ukazivanje na njih bilo suvišno, a za nju i uzaludno. Većina autora koje Glušica naziva nacionalistima još uvijek su živi, pa se mogu sami braniti. No trojica od njih, ljudi i naučnici časne uspomene, nijesu više među živima – Vojislav P. Nikčević, Radoslav Rotković i Josip Silić. O njima Glušica prosuđuje iz druge ruke – posredstvom stavova svojih (bivših) mentora, premda je jasno da joj je njihovo djelo nepoznato. A da je kojim slučajem u iščitivanje njihova djela uložila i djelić napora koji je načinila spajajući svoje novinske uratke u knjigu o kojoj je riječ, njezina bi javna blamaža bila svekoliko manja premda joj ni to ne bi moglo popraviti lingvističke i filološke kapacitete. Djelo je pomenute trojice odveć značajno i veliko da bi ga trebalo braniti od posthumnih napada s naučne margine. Koliko je to djelo, iako od nje nepročitano, kost u grlu velikosrpske filologije, svjedoče tovari nesuvislosti njemu posvećenih. Dio je toga tovara i djelo Rajke Glušice. Ovo njezino potonje korona izdanje ište od čitalaca rukavice na rukama – da se jadni insan ne zarazi.

Nesuđena standardizatorica crnogorskoga jezika pretenduje da bude arbitar u svim standardološkim pitanjima na crnogorskome prostoru, a nerijetko zađe i u hrvatske i bosanske jezičke probleme. Umjesto redom, krenimo nasu-

¹ Videti: Adnan Čirgić, „Povodom standardizacije crnogorskog jezika“, *Matica*, br. 43, Cetinje – Podgorica, 2010, str. 7–48.

mično u analizu njene arbitraže. Ljepotom stila ona se zbilja nameće za standardološki posao. Neka o tome posvjedoči dio jedne njezine rečenice: „U toku dugog trajanja kroz vrijeme...“ (str. 18). Njeni su iskazi i inače suva nauka, što će potvrditi ovi primjeri: „U naučnom diskursu emocije su nepoželjne, nasuprotni nauci, u nacionalizmu emocije dominiraju i nadvladavaju razum, a bez razuma nema nauke“ (str. 35); „Crnogorski jezički nacionalizam očituje se i u procesu kodifikacije crnogorskog jezika, kao i u aktuelnoj jezičkoj politici, a prvi zvanični pravopis i gramatika crnogorskog jezika plod su nacionalističkog shvatanja jezika i težnje da se crnogorski standard što više udalji od ostalih standarda nastalih iz policentričnog srpskohrvatskog jezika“ (str. 7); „U Crnoj Gori je umjesto naučnog pristupa standardnom jeziku i njegovoj kodifikaciji pobijedilo nacionalističko shvatanje jezika kao osnovnog identitetskog obilježja nacije i države. Zato se nije stalo na posebnom imenu i ustavom potvrđenom statusu službenog jezika...“ (str. 5); „Tvrdnja da se radi o različitim jezicima je fundament dominantne identitetske politike – bosanske, crnogorske i hrvatske, koji se forsira iz straha da bi svijest o istosti jezika mogla uticati na ponovno ujedinjenje država.“ (str. 10); „Ono što posebno zabrinjava jeste to što se nauka o crnogorskom jeziku pokušava utemeljiti na mitovima, ili na problematičnim i netačnim tvrdnjama čime se vrši njena kompromitacija u slavističkom svijetu“ (str. 16). I tako dalje. Neće se mora stati jer u suprotnom iscitrasmo cijelu knjigu. Da joj je poznavanje padežnoga sistema jača strana, neka pokaže primjer će govori o dvjema profesoricama koje su „veoma involvirane u dokazivanju 'istine'“ (str. 35) ili „Prva je Hrvatska u svom Ustavu iz 1991. godine unijela naziv službenoga jezika – hrvatski...“ (str. 13); „u koloni zvučnih suglasnika stavljen je ž“ (str. 125), „1993. godine kratkotrajno uvedena ekavica kao jedini službeni izgovor na ijekavsko područje Republike Srpske“ (str. 219) i sl. Predstavljajući svojevremeno *Priručnik za crnogorski jezik* Bosiljke Kankaraš u kome se autorica zalaže za izmjenu padežnoga sistema i normiranje odnosa tipa *Živi u grad; Voda u krš; Skita po sela; Veliko je stanovništvo po gradova* i sl., Glušica je svesrdno podržala tu knjigu čija je recenzentkinja. Njezina se upotreba padeža u navedenim primjerima kudikamo razlikuje i od onih koje predlaže B. Kankaraš pa do objavljivanja njezina Pravopisa crnogorskoga jezika ostaje upitno smatra li Glušica da se padežni sistem crnogorske varijante/podvarijante policentričnoga srpskohrvatskoga jezika razlikuje od padežnoga sistema toga policentričnoga jezika. Možda bi se odgovor na tu nedoumicu mogao iščitati iz ovih autoričinih redaka: „U crnogorskoj gramatici nema ni riječi o tipičnoj crnogorskoj sintaksičkoj pojavi nerazlikovanja lokativa/instrumentala uz glagole mirovanja i akuzativa uz glagole kretanja tipa *Živim u Nikšić, Idem u Nikšić, Sjedim pred kućom, Stigoh pred kućom* i potrebnih objašnjenja u vezi sa tom široko rasprostranjenom

pojavom u crnogorskim narodnim govorima“ (str. 162). Izgleda da crnogorski padežni sistem nije jedina razlikovna osobina u odnosu na sinonimni srpskohrvatski jezik. Da je i upotreba zareza kod Glušice kudikamo drugačija od one koju propisuje neumrla srpskohrvatska jezička norma, zainteresovani će se čitalac uvjeriti odmah pošto natakne rukavice na ruke. Tako Glušica zareze koristi nemilice, zlu ne trebalo, pa redovno npr. subjekatsku sintagmu odvaja od predikata. Njezinom još uvijek neobjavljenom restandardizacijom crnogorskoga jezika načinjen je otklon u odnosu na srpskohrvatsku ortografsku normu i u pogledu upotrebe polunavodnika. Tako Glušica navodnike u tekstu koji citira ne pretvara u polunavodnike. Možda zbog što vjerodostojnijega navođenja tuđih riječi jer je poznato da joj je vjerodostojnost imanentna.

U naukovanju Rajke Glušice i dokazivanju ispravnosti svojih i neutemeljenosti drugačijih stavova ključnu ulogu imaju konstatacije o ozbiljnosti / neozbiljnosti, naučnosti / nenaučnosti, nacionalizmu / objektivnosti i sl. Tako objektivnosti i istini sklona autorica npr. veli: „Sva ozbiljnija istraživanja, naročito ona obavljena od brojnih inostranih lingvista, pokazuju da je jugoslovenska (SFRJ) jezička politika, i na planu zakonskih odredbi o jeziku i na planu prakse, te na planu varijanata srpskohrvatskog jezika (dviije varijante: srpska i hrvatska i dva književnojezička izraza: bosanskohercegovački i crnogorski) i na međujezičkom planu: bila uzor u svijetu po svojoj demokraciji.“ (51) Taj stav ilustruje takođe objektivnim zaključcima S. Kordić. Nama nema druge no da joj vjerujemo na tvrdu riječ. I džabe nam što znamo da pri izradi Pravopisa srpskohrvatskoga jezika i pri donošenju Zaključaka na Novosadskome dogovoru, koji je tome pravopisu prethodio, Crna Gora nije imala svojih predstavnika te da liše *nijesam* i *sjutra* ta norma gotovo da nije uvažavala nikakve druge crnogorske jezičke specifičnosti, zaludu nam što znamo da je onima koji su se javno bunili zbog neravnopravnosti varijanata i podvarijanata bilo zapriječeno regularno objavljivanje radova, zaludu nam što znamo da Novosadski dogovor počiva na stavu da se „naš zajednički književni jezik“ razvio oko dva glavna kulturna centra – Beograda i Zagreba koji su do unazad pedeset godina bili bez uticaja na „crnogorsku varijantu zajedničkoga policentričnog jezika“, sve nam to zaludu kad znamo da je Glušičina i Kordićkina tvrda riječ tvrđa od stvarnosti oko nas. Zahvaljujući radu nacionalistički nastrojenih lingvista, danas se u Hrvatskoj koristi hrvatski, u BiH bosanski, u Crnoj Gori crnogorski a u Srbiji srpski jezik umjesto da se svi služe demokratskim tekovinama srpskohrvatskoga jezika. Uz Glušičinu napomenu u knjizi da je Srbija posljednja ustavom ukinula srpskohrvatski jezik zlonamjerni bi mogao skontati da je nacionalistička pošast krenula upravo iz Hrvatske, odakle je zahvatila Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu, pa su i Srbi svoj jezik konačno nazvali srpskim. Za razliku od prosrpskih lingvista, ova

lingvistica časnih namjera i objektivna pristupa nauci te nacionalističke snage ne naziva ustaškim niti ih dovodi u vezu s Vatikanom ili CIA-om. Zato joj to i ne treba učitavati.

Autoričina se objektivnost može ilustrirati i ovim primjerom. Govoreći o Fakultetu za crnogorski jezik i književnost, ona navodi i časopis toga fakulteta *Lingua Montenegrina* (odnosno *montenegrina*, kako to dosljedno standardološka nesuđenica koristi) koji s lingvističkih visina diskredituje zato što urednik LM objavljuje i „diplomske radove svojih pristalica“ (41). Za razliku od urednika LM koji objavljuje diplomske radove „svojih pristalica“, objektivna autorica cijelo jedno poglavlje bazira na rezultatima tri naručena i neobjavljena diplomatska rada svojih bivših studentica. Na jednome mjestu to i sama priznaje: „poslužit ćemo se, pored sopstvenih istraživanja i rezultatima iz tri diplomatska rada naših studentkinja“ (str. 250). Neštedimice se služeći neobjavljenim tuđim diplomskim i magistarskim radovima i ne navodeći uz rezultate koje iznosi koji su to „posuđeni“ a koji se baziraju na „sopstvenim istraživanjima“, Glušica još jednom demonstrira svoj čisto naučni i objektivni metod nasuprot praksi nacionalističkoga FCJK koji prestižne diplomske radove o crnogorskome jeziku objavljuje na čelnome mjestu svoga časopisa.

Osim što je objektivna, autorica je ovoga korona izdanja i skromna mimo druge. Videli smo već kako je sebe opisala u početnoj biografskoj napomeni. Skromnosti sklona nije htjela isticati svoje članstvo u prvorazrednim naučnim institucijama poput Društva za negovanje i proučavanje srpskog jezika ili Društva za srpski jezik i književnost Srbije i Crne Gore. Kad je već svoju biografiju okrnjila, čitalac bi pomislio da nema ničega zlonamjernoga u tome što je jednoga od najznačajnijih standardologa s kraja XX i prve dvije decenije XXI vijeka Josipa Silića predstavila samo kao „profesora hrvatskog jezika Sveučilišta u Zagrebu“ (str. 88), a jednu od najbolje upućenih inostranih lingvistica u štokavsku jezičku problematiku Ljudmilu Vasiljevu kao „profesoru hrvatskog jezika na Univerzitetu Ivana Franka u Lavovu (Ukrajina)“ (str. 88). No naredne autoričine tvrdnje razuvjeriće i najlakomislenije: „Veoma je sporan sastav ove Komisije čiji je zadatak propisivanje ortografske norme jezika koji je za dva člana Komisije nematernji, a treći član je nelingvista, dakle, potpuno nekompetentan za poslove normiranja jezika. Poslovi kodifikacije podrazumijevaju naučnu utemeljenost i ekspertizu koju predsjednik Ekspertske komisije ne posjeduje. Veoma je diskutabilno i to što Ljudmila Vasiljeva, profesorka hrvatskog jezika iz Ukrajine, učestvuje u poslu kodifikacije crnogorskog jezika koji slabo poznaje, i pri tom nema naučnih kapaciteta da procijeni utemeljenost i naučnost stavova na koje se oslanja i koje podržava.“ (str. 88) ili „Ta Ekspertska komisija bez eksperata za crnogorski jezik...“ (str. 89). Da je autor ovoga priloga svoj doprinos standardizaciji uradio traljavo jer

je „početnik u nauci“, to je Glušica na više mjesta ponovila i u tome joj nećemo oponirati. Da Milenko A. Perović, predsjednik Ekspertske komisije, dugogodišnji profesor na Univerzitetu u Novome Sadu i utemeljitelj studija filozofije na tome univerzitetu, ne poseduje „naučnu utemeljenost i ekspertizu“ – ni tu nećemo sumnjati u objektivnan sud istini privržene autorice. Međutim, ostaje nejasno kako to Josipa Silića diskredituje činjenica da mu je crnogorski maternji ako autorica smatra da je crnogorski jezik varijanta (nekad smatra i da je podvarijanta) srpskohrvatskoga jezika koji je zajednički i Bošnjacima i Crnogorcima i Hrvatima i Srbima. Ako su bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik zapravo različita imena za srpskohrvatski jezik, očekivalo bi se da onaj koji poznaje jedan od njih poznaje ujedno i svaki od njih. U tome bi slučaju i Lj. Vasiljeva kao „profesorica hrvatskog jezika“ bila poznavalac crnogorskoga jezika. Ali, ovaj, Glušica pokazuje da grdno griješe oni što misle da je lingvistika zasnovana na pravilima logike. Pokazuje to svaki put kad se dohvati pera ili mikrofona. Ali ako crnogorski jezik nije maternji slavistima iz Hrvatske i Ukrajine, izgleda da jeste srpskim anglistima poput Ranka Bugarskoga, kojemu Glušica ne zamjera što se pača u posla standardizacije crnogorske (pod) varijante decentriranoga srpskohrvatskoga jezika. Redovna univerzitetska profesorica opšte lingvistike zna da je osnovni uslov za proučavanje nekog jezika da proučavalac bude izvorni govornik, tj. da mu je taj jezik maternji. Iako je po pozivu predavala svuđe po bijelome svijetu, uvažena doktorica u naučnim radovima ne napušta svoje Trešnjevo. Za razliku od kosmopolitski nastrojene Glušice, nacionalisti s Fakulteta za crnogorski jezik i književnost ne zamjeraju npr. Ranku Bugarskome što se bavi crnogorskim kao nematernjim mu jezikom, kao što mu ne zamjeraju ni što se bavi engleskim jezikom. Što se pak Silić i Vasiljeva upuštaju u amatersku rabotu bavljenja nematernjim jezikom, neka Glušica oprost i jer istorija jezikoslovlja poznaje još takvih slučajeva. Tako je npr. Bendžamin Li Vorf na gramatici ševernoameričkoga indijanskog jezika hopi, čiji je autor, razvio čuvenu Sapir-Vorfovu hipotezu. Gramatičke prikaze australijskih autohtonih jezika dao je Robert Dikson, a na njima su zasnovani brojni kognitivnolingvistički zaključci (između ostalih i čuvena Lejkofova knjiga *Žene, vatra i opasne stvari*). Njegova saradnica Aleksandra Ajhenvald objavila je, navodimo za primjer, gramatiku modernoga hebrejskog i gramatiku sepičkoga jezika manambu (Papua Nova Gvineja). Gramatički prikaz amazonskoga jezika piraha dao je Danijel L. Everet, kojim nastoji da dokaže netačnost čuvene teze Noama Čomskog o rekurzivnosti, a time i postojanja univerzalne gramatike. Prijevod Everetove *knjige Jezik: sredstvo kulture* ubrzo će izaći u izdanju nacionalističke ustanove Fakultet za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Amerikanka Lora Janda, poznata lingvistkinja koja već više od desetljeća radi u Norveškoj, donijela je zna-

čajne gramatičke opise kategorije glagolskoga vida (prije svega) u ruskome jeziku te češkoga i ruskoga padežnoga sistema. I nikome od takođe poznatih i priznatih lingvista (Rusa) iz njezina tima ne smeta da im Amerikanka bude prvi autor u zajedničkim radovima i vođa projekata koji se bave gramatikom ruskoga jezika.

Navedimo još neke priloge skromnosti veleučene autorice. Za razliku od nacionalističkih udžbenika crnogorskoga jezika koje karakteriše manjka-menat naučnosti, Glušica za svoje udžbenike veli da su to „odlični udžbenici maternjeg jezika i književnosti za opštu gimnaziju“ (252). Prokazujući crnogorske nacionaliste koji su od kraja 60-ih godina XX vijeka naovamo ištući priznanje ravnopravne crnogorske varijante u okviru zajedničkoga službenog srpskohrvatskog jezika tražili hljeba preko pogače, ova iskrena i tupeća autorica na str. 227 navodi riječi Svena Meneslanda kako je ona „vatreni zagovornik“ crnogorskoga jezika: „Bila sam jedna iz malobrojne grupe lingvista u Crnoj Gori koja se zalagala da se jezik u službenoj upotrebi nazove crnogorskim, o tome sam govorila na naučnim skupovima i u medijima, dok su oni koji su se zalagali za lingvonim *srpski jezik* bili neuporedivo brojniji i moćniji, pa se na osnovu polemika sa njima, vjerovatno, stekao utisak 'vatrenosti'.“ Neshvaćena lingvistička duša tužno lamentira nad sopstvenom i svo-ga pravopisa sudbinom: „Verziju Pravopisa crnogorskog jezika sređeniju od one predate Ministarstvu 2009. godine (akcentovan pravopis i brojni dodaci sa korisnim uputstvima za pisanje) autorki R. Glušice i Z. Radulović, trebalo je da objavi Filozofski fakultet u Nikšiću 2010. godine. Međutim, zbog pritiska ministra prosvjete i nauke na dekana Fakulteta, uz obrazloženje da se tek usvojenom pravopisu mora dati vrijeme da se prihvati od korisnika i 'zaživi', dekan je odustao od štampanja, a započeta procedura prekinuta. Ovaj Pravopis čeka bolja vremena za objavljivanje.“ (str. 85). Iako je dekan koji je prekinuo „započetu proceduru“ objavljivanja na čistoj nauci zasnovanoga pravopisa već dvije godine počivši, a ministru koji ga je „pritiskao“ već sedmu godinu istekao mandat, napaćena autorica još nije našla izdavača. Ili je možda kao potpisnica Deklaracije o zajedničkom jeziku skontala da joj pravopis više i ne treba. Ili pak planira, u skromnosti svojoj, taj pravopis namijeniti zajedničkome jeziku „Srba svih i svuda“. Kako god, pravo je čudo da ni „Vijesti“ kao komercijalni i autorici bezrezervno naklonjeni izdavač nijesu uzele u obzir objavljivanje toga potencijalnog bestslera. Još je veće čudo kako autorica koja je bila šefica Odsjeka za srpski jezik, pa šefica Studijskoga programa za crnogorski jezik, pa prodekanica Filozofskoga fakulteta, pa prorektorica Univerziteta Crne Gore, pa šefica Instituta za jezik i književnost Filozofskoga fakulteta, pa članica Odbora za jezik CANU i tako redom, nije snagom svo-ga autoriteta zamiritala objavljivanje toga skrivenog naučnog i ortografskog

blaga. Njezin pravopis zasnovan na demokratskim principima bivše jugoslovenske jezičke politike morao bi dobro doći svima, posebno kad se zna da je ona samo htjela normirati normirano, što i sama priznaje na str. 83: „Cilj naših intervencija nije bio napraviti razlike između crnogorskog standarda i drugih standardnih jezika bosanskog, hrvatskog i srpskog već konstatovati postojeće stanje savremenog jezika u Crnoj Gori u prestižnim funkcionalnim stilovima i to normirati. Takvom kodifikacijom, koja je prirodni nastavak dosadašnjeg jezičkog razvoja, ne raskidamo sa tradicijom zajedničkog standardnog jezika, ni sa srodnim susjednim standardima, niti podrivamo crnogorski nacionalni identitet koji nije ugrožen činjenicom da nam je standardni varijetet u strukturi i sistemu isti kao i standardni ostala tri naroda.“

Na principima kosmopolitizma odgajana Rajka Glušica svoje je poglede dodatno „odnegovala“ u Društvu za negovanje srpskoga jezika. Otud su njeni stavovi o Hrvatima sasvim prirodni i očekivani. Ilustracije radi, navedimo dva primjera: „Nacionalistički mit o postojanju nacije neprijatelja koja ugrožava crnogorsku naciju i njen jezik, kao neprijatelja prepoznaje prije svega srpsku naciju i njenu asimilatorsku politiku. Mit o srpskom jezičkom unitarizmu, razvijen u Crnoj Gori i Hrvatskoj, stvorio je zajedničkog neprijatelja, ali i spremnost hrvatskih jezičkih nacionalista da podržavaju crnogorske u otporu prema tom navodom unitarizmu. Ovo je ujedno i odgovor na pitanje otkud u kodifikaciji crnogorskog jezika toliko Hrvata, čemu treba dodati i jak finansijski motiv, tj. visoke honorare za uloženi 'trud' i 'pomoć'“ (str. 49)² te „naši dobri susjedi Hrvati“ (str. 57). Tako Glušica, u poznatome pjesničkom maniru: *reče mi jedan čoek*, diskredituje ne samo „hrvatske jezičke nacionaliste“ no i „naše dobre susjede Hrvate“. Premda smo mislili da je srpskohrvatski jezik standardizovan u cilju unifikacije bivšega jugoslovenskog državnog prostora, izgleda da tu nikakva unitarizma nije bilo. Tretiranje crnogorske kulture kao srpske, crnogorskih govora kao segmenata srpskih dijalekata, Njegoša kao srpskoga pisca, crnogorskih pisaca kao zavičajnih i dijalekatskih, Miroslavljeva jevanđelja kao spomenika srpske pismenosti, ćirilice kao srpskoga pisma, Crnojevića štamparije kao prve srpske štamparije itd. nije unitarizam. Biće da je i to jedan vid kosmopolitizma udruženja i ustanova čiji je Glušica član. Iako i sama u knjizi o kojoj je riječ standardni jezik definiše kao „jezik (koji) se

² Da svako malo iz Glušičinih naučnih redaka proviri ispražnjeno korito, neka posvjedoči i ovaj citat: „Aktuelne crnogorske jezičke nacionaliste odlikuje glad za novcem, nagradama i priznanjima. Kao 'afirmatori i branitelji' nacionalnog jezika, nosioci crnogorskog jezičkog nacionalizma su veoma dobro unovčili svoju djelatnost. Budžet opredijeljen za njihovo finansiranje je ogroman za crnogorske prilike, na namještenim konkursima Ministarstva nauke, kulture i prosvjete osvajaju velika sredstva, a novčanu potporu i moralnu satisfakciju predstavljaju i nagrade koje dobijaju“ (str. 61).

dobija procesom standardizacije u osnovi kojeg stoji kulturna, politička, ideološka i ekonomska *unifikacija* (istakao A. Č.) društva“ (str. 71), izgleda da policentrični srpskohrvatski jezik (ili makar onaj njegov istočni centar) u osnovi nije imao unifikaciju. Ali su zato iz zapadnoga centra stigle brojne prepravke tradicionalnoga bića u Crnoj Gori, kao da dopunjuje Glušica još jednoga poznatog kosmopolita iz Crne Gore. Tako je pored nacionalizma u Crnu Goru iz Hrvatske stigao i „hrvatski termin“ jotacija umjesto jotovanje (str. 125). Kad se mane u naučne visine, zaboravi Glušica da u gramatikama koje se koriste u Crnoj Gori postoje termini poput *palatalizacija*, *sibilarizacija*, *nazalizacija*, *desonorizacija*, *reduplikacija* i sl. Nema sumnje da su redovnoj profesoricu opšte lingvistike ti termini poznati.

Pored objektivnost, skromnosti i kosmopolitizma Glušicu karakteriše inventivnost, prefinjenost izraza i izbrušen stil. Kako smo joj stil već ilustrirali, neka ovaj citat (bez našega komentara) ilustruje autoričinu inventivnost i duhovitost. Zamjerajući autoru ovoga priloga na izjavi iz 2011. da su doneдавно crnogorski jezik i nauka o njemu pripadali ilegalni, rijetkim i posvećenim pojedincima i neoficijelnim institucijama, Glušica tolkuje: „Ovo znači da je sada jezik ilegalac, zahvaljujući 'rijetkim i posvećenim' pojedincima tog jezika (V. Nikčević, R. Rotković i poneko još), koji su ga skrivali i tumačili u tajnosti, postao legalan i dio zvanične politike, a u 'oficijelnoj instituciji' Institutu za crnogorski jezik i književnost dobio svoje afirmatore i čuvare. Tako je konačno od sigurne smrti u ilegalni ili u izgnanstvu spašen crnogorski jezik, a njegova svijetla budućnost na Institutu, kasnije Fakultetu za crnogorski jezik i književnost – zagarantovana“ (str. 49). Kako u komentaranju datoga navoda ni rukavice ne pomažu, ostavićemo ga na zor autorici.

Istini sklona Rajka Glušica veli da je 17. juna 2009. godine u *Službenome listu* objavljena Vladina odluka u kojoj stoji „Pravopis crnogorskoga jezika donosi Ministarstvo prosvjete i nauke, na prijedlog Ekspertske komisije koju imenuje ministar prosvjete i nauke“ (str. 89), čime je Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika ukinut „a njegove poslove i zadatke preuzima Ekspertska komisija i od Vlade novoosnovani Institut za crnogorski jezik i književnost na čelu sa direktorom A. Čirgićem“ (str. 89). U kolopletu laži kojim crnogorski jezik proglašava nacionalističkom tvorevinom splela se i sama pletilja koja zaboravlja da je Institut za crnogorski jezik i književnost osnovan nakon više od godinu dana od usvajanja Pravopisa. A evo i njezina objašnjenja kako se počinje razvijati nacionalizam: „Nacionalni ideolozi u svesrdnoj saradnji sa nacionalnim lingvistima, najprije prave otklon od termina srpskohrvatski jezik, koji se shvata kao produkt neuspjelog političkog jugoslovenskog projekta, iako se zna da ovaj termin u slavistici ima dugu tradiciju i stariji je skoro vijek od jugoslovenske države“ (str. 14), a onda u fusnoti na istoj strani upućuje

veleučeno da je termin *srpskohrvatski* najprije upotrijebio J. Grim 1824, da ga je prihvatio J. Kopitar 1836, da su ga prihvatili hrvatski gramatičari u XIX vijeku a da je u Francuskoj u upotrebi od 1869. E sad kad znamo sve te podatke, otklonjene su sve sumnje u jezički unitarizam bivše Jugoslavije te raskrinkani svi zahtjevi za oficijelni život tipičnih crnogorskih jezičkih osobina koje ne poznaje srpskohrvatska norma. Glušica zna i adresu na kojoj stanuju crnogorski jezički nacionalisti: „Predstavnici crnogorskog jezičkog nacionalizma i zvanične jezičke politike u Crnoj Gori okupljeni su na Institutu/Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, a podržani su od najviših državnih institucija, prije svega Ministarstva prosvjete i Vlade Crne Gore. Nasljednici su naukovanja profesora slovenačke i crnogorske književnosti i 'utemeljivača montenegrstike' Vojislava P. Nikčevića, a zatim i Radoslava Rotkovića, koji nijesu bili lingvisti“ (str. 41). Cetinjani bi rekli: „Eto tako!“ Pridružujući im se, nastavljamo dalje, ne prekidajući poaroolvsku istragu naše profesorice: „Vlada Crne Gore osniva Fakultet za crnogorski jezik i književnost na Cetinju 2014. godine, bez naučnog kadra i stvarnog i naučnog opravdanja. Tim se činom još jednom pokazala politička preferencija i krunisalo višegodišnje političko i finansijsko ulaganje u crnogorski jezički nacionalizam, koji, vidjeli smo, iza ziva nove podjele u društvu. FCJK je jedina obrazovna ustanova u Crnoj Gori koja je pod ingerencijom Ministarstva finansija, izvan je univerzitetskih okvira i bilo kakve akademske kontrole, pa prema tome, nikome ne polaže račune za svoj rad“ (str. 232). Sad kad smo otkrili da je Fakultet za crnogorski jezik i književnost nacionalističko gnijezdo te da potpada pod ingerenciju Ministarstva finansija, da ljudi koji su utemeljili savremenu jezičku montenegrstiku i koji su se jezikom bavili punih pet decenija nijesu lingvisti te da na Fakultetu nema naučnoga kadra, možemo nastaviti dalje uz molbu čitalaca da rezultate istrage srpskohrvatske detektivske lingvistike ne provjeravaju na sajtu Fakulteta niti u dostupnoj literaturi. FCJK je osnovan „bez ikakvog akademskog ili kadrovskeg utemeljenja i društvenog opravdanja, uz brojna kršenja zakona i pravilnika koji propisuju proceduru dobijanja akreditacije i licence za rad i ponovo sa A. Čirgićem na čelu, ovaj put kao dekanom. Tako smo dobili fakultet za samo jedan jezik (u žargonu je raširen naziv: fakultet za dva slova), što je presedan u akademskom svijetu, a činjenica da ne pripada nijednom univerzitetu, te da za svoj rad odgovara samo ministru prosvjete (valjda ministru finansija jer je maloprije utvrđeno da FCJK potpada pod ingerenciju Ministarstva finansija – A. Č.), bjelodano pokazuje da fakultet funkcioniše bez uobičajenih mehanizama za kontrolu kvaliteta rada i finansija. Zahvaljujući velikom budžetu, danas je na fakultetu okupljena brojna ekipa saradnika, uglavnom bez naučnih kompetencija, ali sa bezrezervnom odanošću stavovima 'utemeljivača montenegrstike' i nacionalističkoj jezičkoj politici.“ (str.

41). Viđeli smo već da je utemeljivač montenegristike Vojislav P. Nikčević, detektovan kao profesor slovenačke književnosti, koju je zbilja predavao u doba demokratske jezičke politike usmjerene protiv unitarizma.

Jezički nacionalisti u Crnoj Gori, veli R. Glušica, svoju istinu proglašavaju dogmom „i ne podnose dijalog. Nijedna rasprava, debata, okrugli sto, nijedna televizijska emisija, nijedna prilika da se ukrste argumenti. Vjerovatno zato što znaju da su im argumenti slabašni i na staklenim nogama, pa se drže hladovine svojih 'naučnih' institucija i moćnih zaštitnika...“ (str. 95). Opet molimo čitaoca da ne zaviri u izdavačku djelatnost FCJK, osobito u zbornike s naučnih skupova koje je organizovao FCJK, te da na youtube-u ne traže debate u kojima su briljirale „profesorke sa Studijskog programa za crnogorski jezik iz Nikšića“ (str. 249). Sve je na ovome svijetu pričina liše nauke Rajke Glušice. Snagom svojih argumenata ona pobija i neke dosadašnje aksiome u lingvistici štokavskoga jezičkog prostora. A kako to čini neka pokaže ovaj slučaj: „Nenaučna su i neutemeljena objašnjenja opravdanosti mekih glasova *š* i *ž* iz nekih crnogorskih narodnih govora u standard (...). Osnovni razlog uvođenja ovih glasova u standard jeste stvaranje razlika u odnosu na druge varijante policentričnog zajedničkog jezika čime bi se pokazalo da se radi o različitim jezicima. (...) Oni se pozivaju na to da su 'uobičajeni i opšteprisutni glasovi na cijelom crnogorskom jezičkom terenu'. Prije svega, to nije tačno, ti glasovi nijesu opšteprisutni, nemaju ih svi crnogorski govori i govornici, čestost upotrebe je upitna, naročito glasa *ž*, broj leksema sa tim glasom je zanemarljiv, ne postoji ni jedna riječ koja počinje ovim glasom“ (str. 123-124). Lažu, dakle, obmanjuju, krivotvore, rade u korist crnogorskoga jezičkog nacionalizma svi od Vuka Karadžića naovamo – i Milan Rešetar, i Danilo Vušović, i Mihailo Stevanović, i Branko Miletić, i Dragoljub Petrović, i Radosav Bošković, i Mječislav Malecki, i Petar Đorđić, i Pavle Ivić, i Asim Peco, i Radomir Aleksić, i Milija Stanić i svi dijalektolozi koji su provirili u Crnu Goru i svi filolozi koji su se makar usput pozabavili crnogorskim govorima. Tih glasova u Crnoj Gori praktično i nema. A ako postoje, onda postoje samo da bi ćerali inat policentričnome srpskohrvatskom jeziku, koji Crnu Goru nikad neće prihvatiti kao centar mogućega javljanja pojedinih jezičkih specifičnosti, osobito onih kojih ne poznaje standard koji se razvija u Banjaluci i na Palama. Nakon Glušičine tvrdnje da su objašnjenja opravdanosti uvođenja tih glasova *nenaučna i neutemeljena*, nauka je izrekla svoj sud! I ne samo što u crnogorskome pravopisu nema mjesta tim mekim glasovima, no ni u Gramatici crnogorskoga jezika nije uputno pominjati crnogorski standardni jezik. Svestranom, detaljnom, naučnom, utemeljenom itd. analizom Gramatike crnogorskoga jezika Glušica je došla do zaključka da „sintagma crnogorski standardni jezik mnogo je puta upotrijebljena u gramatici“ (str. 143). Ako se kad ko usudi da sačini

novu, neka ne zaboravi da u njoj crnogorski standardni jezik ne treba spominjati. U suprotnome, čeka ga oštro pero Rajke Glušice!

Kako se treba baviti jezikom Glušica nije pokazala samo u ovoj knjizi no i kroz kompletan rad u svim tijelima koje je navela i koje je preskočila navesti u biografiji s početka knjige o kojoj je riječ. Njezine su sposobnosti malo će došle do izražaja kao u projektu izrade Rječnika crnogorskoga narodnog i književnog jezika Crnogorske akademije nauka i umjetnosti za koju je takođe utvrdila da je na meti napada crnogorskih nacionalista (v. npr. str. 245, 249). O uspješnosti toga projekta bilo je ranije više riječi, pa ovaj osvrt ne bismo opterećivali time.³

U zaključku ovoga osvrta možemo konstatovati da je autorica obogatala filologiju brojnim saznanjima poput onoga da je srpskohrvatski jezik živ iako je umro, da je crnogorski jezik varijanta policentričnoga srpskohrvatskoga jezika koji je imao dvije varijante – srpsku i hrvatsku, da svi koji ne misle kao ona i Snježana Kordić spadaju u jezičke nacionaliste, početnike, nelingviste itd., da Fakultet za crnogorski jezik i književnost pripada Ministarstvu finansija a odgovara ministru prosvjete iako ne odgovara nikome, da jezički nacionalisti na tome fakultetu predstavljaju bruku za Crnu Goru i da saraduju isključivo s nacionalističkim „dobrim susjedima Hrvatima“, da niko ozbiljan ne saraduje s tim fakultetom iz čega se izvodi zaključak da ni Dejvid Kristal, Mark Grinberg, Danijel Everet, Antoan Kompanjon i drugi ne spadaju među ozbiljne autore, da *š* i *ž* nijesu karakteristični crnogorski fonemi te da su nastali za inat srpskohrvatskoj normi, da je srpskohrvatska norma bila uzor fleksibilnosti i demokratičnosti za vas ostali svijet ali da je postradala zbog anti-jugoslovenskoga nauma hrvatskih jezikoslovaca. Umjesto daljega nabranjanja naučnih postignuća Rajke Glušice u narečenoj knjizi rezimiraćemo o autorici služeći se stihom poznatoga pjesnika kojega je demokratična serbokroastika postavila na čelno mjesto srpske književnosti: Da ne bješe pod onom titulom, / ne šćaše se bojat od uroka!

³ Videti temat posvećen polemici o *Rječniku crnogorskog jezika: Matica*, br. 66, Cetinje – Podgorica, 2016, str. 523–792.

Stručni rad

Alek BAROVIĆ (Danilovgrad)

barovicalek@gmail.com

KENNETH MORRISON – NATIONALISM, IDENTITY AND STATEHOOD IN POST-YUGOSLAV MONTENEGRO

(London & New York, NY, Bloomsbury Academic, 2018)

Morisonova knjiga veoma je značajan doprinos proučavanju crnogorske savremene istorije i politike. Njen značaj posebno se ogleda u tome što prati proces obnove crnogorske nezavisnosti od ranih devedestih godina. Morison naglašava bitnost crnogorskih simbola i pogotovo crnogorskoga jezika za razvoj i očuvanje crnogorskoga identiteta.

Za vrijeme knjaževine i kraljevine Crne Gore mnogi strani intelektualci su bili zainteresovani za crnogorsku istoriju, kulturu i običaje pa je tako nastalo nekoliko dragocjenih knjiga od tada poznatih autora kao što su bili Roj Trevor, Džordž Toul i Fransis Simor Stivenson. Nakon nestanka crnogorske države ona je uglavnom bila zaboravljena na međunarodnom nivou, osim od strane onih koji su se za njena prava borili, poput američkog arhitekta Vitnija Vorena.

Tek nakon obnove crnogorske državne nezavisnosti na referendumu 2006. Crna Gora je ponovo ušla u centar pažnje mnogih naučnika, pa smo dobili nekoliko značajnih knjiga na stranim jezicima iz oblasti crnogorske istorije i identiteta, napisanih od strane priznatih ljudi i objavljenih od renomiranih izdavačkih kuća. To je veoma značajno jer se na taj način svjetska javnost upoznaje s Crnom Gorom. Jedna od takvih knjiga je i ona najskorija gospodina Keneta Morisona, profesora moderne južnoevropske istorije na De Montfort Univerzitetu u Lesteru, Ujedinjeno Kraljevstvo, pod nazivom Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro objavljena krajem 2018. godine

Kako se i iz samog naslova da zaključiti ona se bavi pitanjima crnogorskoga nacionalizma, identiteta i državnosti nakon AB revolucije i raspada socijalističke Jugoslavije pa sve do 2016. godine kad je Crna Gora bila na pragu ulaska u NATO savez.

Knjiga je koncipirana u deset poglavlja koja su hronološki poređana osim 6. poglavlja koje se bavi pitanjem pravoslavne crkve u Crnoj Gori i u kojem autor objašnjava sukob između Srpske pravoslavne crkve i Crne Gore, negiranje crnogorskoga nacionalnog identiteta i posebnosti i prikazuje ulogu Crnogorske pravoslavne crkve.

Prva četiri poglavlja baziraju se na prvu polovinu devedesetih godina. Od takozvane AB revolucije, dolaska na vlast novog rukovodstva i uvođenja višestranačja, početka raspada Jugoslavije i stvaranja Savezne republike Jugoslavije i pitanja nacionalnih manjina muslimana i Albanaca u Crnoj Gori u tim turbulentnim vremenima u kojima je Crna Gora uspjela da sačuva međunacionalni i međuvjerski sklad i sačuva nacionalne manjine.

Peto poglavlje govori o rascjepu unutar do tada jedinstvene Demokratske partije socijalista (DPS) i otklon tadašnjega premijera Mila Đukanovića od politike Slobodana Miloševića. Ovaj period je veoma značajan jer će preokrenuti državnu politiku i usmjeriti je ka nezavisnosti.

Sedmo i osmo poglavlje prate proces obnove crnogorske nezavisnosti – od početka rata na Kosovu i definitivne odluke da Crna Gora mora što prije postati nezavisna i otkloniti se od pogubne politike vođene iz Beograda. Potpisivanjem Beogradskoga sporazuma koji će utvrditi pravo Crne Gore da njeni građani odlučuju o njenoj sudbini i nagovjestiti referendum o nezavisnosti koji će se održati 21. maja 2006. godine i na kojem će trijumfovati ideja suverenista.

U devetom i desetom poglavlju Morison predstavlja put Crne Gore nakon referenduma. Ubrzan ekonomski rast i razvoj, evroatlanske integracije i preporod nacionalnoga i kulturnoga identiteta. Morison smatra da je Crna Gora napravila izuzezan napredak u razvojnom planu, čak veći nego što su se i najveći suverenisti nadali, a samim tim ostavila razočarane one koji su tvrdili da Crna Gora ne može biti održiv sistem.

Morison naglašava bitnost crnogorskih simbola i pogotovo crnogorskoga jezika za razvoj i očuvanje crnogorskoga identiteta (str. 112) i naglašava kako su ta znamenja postala jedan od glavnih razloga sukoba između onih koji su bili prosuverenistički i prounionistički nastrojeni.

Morisonova knjiga je veoma značajan doprinos proučavanju crnogorske savremene istorije i politike. Njen značaj se posebno ogleda u tome jer prati proces obnove crnogorske nezavisnosti, a tom temom rijetko se ko bavio u domaćim i međunarodnim naučnim krugovima. Ostaje samo podsticaj da ovakvih radova bude što više, kao i naravno da se knjige objavljene na stranim jezicima štampaju i na crnogorskome jeziku.

ARHIVA

Milovan RADOJEVIĆ (Podgorica)

**DVA ZABRANJENA TEKSTA RADOJA RADOJEVIĆA
I DANILA RADOJEVIĆA**

Od sredine 60-ih godina 20. vijeka mala grupa crnogorskih intelektualaca digla je glas i javno se suprotstavila preovlađujućoj klimi negiranja crnogorskog kulturnog i nacionalnog identiteta i pored avnojskih rješenja koja su nudila ravnopravan tretman i afirmaciju svih naroda i narodnosti u sastavu socijalističke Jugoslavije. Tada je, po prvi put, koncipiran naučno utemeljen kritički uvid kojim je osporen ideološki motivisan stav o „srpskom“ porijeklu Crnogoraca, čime su se ti intelektualci suprotstavili ne samo konstruktima srpske etnologije i historiografije, već i zvaničnom stavu crnogorskog političkog establišmenta o ovome pitanju.

Među njima isticali su se Radoje Radojević, Danilo Radojević i Vojislav Nikčević. U početku oni su svoje tekstove objavljivali u crnogorskoj i srpskoj periodici, ali u tim glasilima ubrzo više nijesu mogli ostvariti ravnopravan tretman, što ih je prisililo da traže medije u kojima bi bez diskriminatorskog odnosa isnosili svoje kritičke sudove. U to vrijeme (1968) u Zagrebu je počeo izlaziti časopis „Kritika“ koji je pomenutim crnogorskim intelektualcima otvorio prostor na svojim stranicama. Ovaj dvomjesečnik za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja Nakladnog zavoda Matice hrvatske i Društva hrvatskih književnika, koji je uređivao književni kritičar i esejista Vlatko Pavletić, izlazio je sve do oktobra 1971. godine, kada je broj 20 zabranjen i časopis ugašen. Prije broja 20 zabranjen je i broj 18, zbog članka Smiljane Rendić („Izlazak iz genitiva ili drugi hrvatski preporod“).

Zanimljivo je da su braća Radojević, na kraju intenzivne saradnje, poslali Redakciji ovoga časopisa još dva svoja teksta, za posljednji broj. U propratnom pismu Redakciji časopisa „Kritika“ Radoje Radojević je zapisao: „Poštovani druže Uredniče, šaljem Vam rukopis teksta pod naslovom *‘Istina’ Radivoja Šukovića*, kao odgovor na članak Radivoja Šukovića objavljen u nikšićkom časopisu ‘Spone’, broj 5–6 za 1971. godinu, pod naslovom *Neosnovane postavke o jeziku Crnogoraca*. Odgovor nijesam uputio ‘Sponama’ zbog toga što ne očekujem predusretljivost i ravnopravan tretman, a i ne želim da svoje radove objavljujem u njima. Kako su pitanja koja je pokrenuo Radivoje Šuković od interesa i za hrvatske čitaoce, a direktno je tangirana i sama

‘Kritika’ (pored ‘Maticе hrvatske’ i drugih hrvatskih institucija i glasila), odlučio sam da ovaj odgovor ponudim ‘Kritici’. Molim Vas da ga, ako možete, objavite u prvom narednom broju ‘Kritike’. S poštovanjem, Radoje Radojević, Titograd, 25. VIII 1971“.

Povodom svoga teksta, Danilo Radojević zapisao je u dnevniku: „Sredinom juna bio sam uputio književniku Vlatku Pavletiću, glavnom i odgovornom uredniku časopisa ‘Kritika’, moju radnju *‘Mitologija pod plaštom nauke’*. Odgovor od Pavletića dobio sam 28. juna: ‘Dragi kolega, Vaš tekst za ‘Kritiku’ o Jovanu Cvijiću objavit ćemo u jednom od slijedećih brojeva ‘Kritike’, najvjerovatnije u 20. broju. Srdačno Vas pozdravljam’. Docnije sam saznao da je taj broj ‘Kritike’, u koji je unijet i pomenuti moj tekst, bio u štampariji složen, ali je po naredbi vlasti upala policija u štampariju i rasturila slog, pa i moj tekst tako je poginuo. Podignuta je optužnica protivu Vlatka Pavletića. Okružni sud u Zagrebu osudio ga je ‘na godinu i po strogog zatvora zbog krivičnog djela protiv naroda i države’! U presudi stoji, prema interpretaciji lista ‘Vjesnik’: ‘Zloupotrebljavajući svoj ugled znanstvenog i javnog radnika i funkcionera Maticе hrvatske, Vlatko Pavletić je, tokom 1971. godine, oko časopisa ‘Kritika’ okupio saradnike na nacionalističko-separatističkoj ideološkoj programskoj osnovi i ustupio im prostor za širenje neprijateljskih teza koje su zapravo bile platforma ‘globalne politike masovnog pokreta’“.

Po istoj odluci suda V. Pavletiću zabranjena je i svaka javna aktivnost i djelovanje na zborovima i u sredstvima javnog informisanja u trajanju od godinu dana. Upravni odbor republičkog Fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti Hrvatske ukinuo je ostatak već odobrenih sredstava za 1971. godinu časopisima „Kritika“, „Kolo“, „Dubrovnik“ i „Vidik“. Kako tada nije dospio do javnosti, mnogi saradnici i čitaoci časopisa „Kritika“ bili su uvjereni da zabranjeni broj (20) nije ni štampan. Međutim, on je ipak štampan i ilegalno sačuvan od uništenja, pa je danas prezentovan na internetu.

Saradnja sa časopisom „Kritika“ bila je jedan od povoda da CK SK Crne Gore, već početkom 1972. godine, braću Radojević, Radoja i Danila, i Vojislava Nikčevića osudi i unese njihova imena u tzv. „Bijelu knjigu“ po kojoj im je strogo zabranjeno javno djelovanje i objavljivanje u crnogorskim glasilima.

Predšednik CK SK CG Veselin Đuranović, u januarском broju titogradске revije „Ovdje“ (1972), uoči donošenja „Bijele knjige“, osudio je nacionalizam koji se javlja u Crnoj Gori „u velikosrpskom vidu“ i koji osporava nacionalnost Crnogoraca i zaključio da je „za tekovine revolucije i ravnopravnost Crnogoraca ovo trajno opasan vid nacionalizma“. Za ovaj oblik nacionalizma Đuranović kaže da on hipertrofirano ističe zajedničku etnogenezu, zajednički jezik i istorijsku povezanost crnogorskog sa srpskim narodom i

da se tako suprotstavlja revolucionarnim promjenama epohe kapitalizma i socijalizma i tekovinama oslobodilačke borbe crnogorskog naroda. Đuranović, međutim, nalazi da se u Crnoj Gori javlja i drugi oblik nacionalizma, u „uskonacionalističkom, separatističkom vidu“. Definišući bliže ovaj „nacionalizam“, on kaže da je politička suština njegova u prošlosti u platformi „zelenasha“ i djelovanju S. Drljevića i S. Štedimlije, što je značilo – odbijanje ujedinjenja, a kasnije i paktiranje sa fašističkom Italijom; danas je njegova politička suština „u razvijanju antisrpske platforme i savezništvu sa hrvatskim separatističkim nacionalizmom“, nastavlja Đuranović i ističe da nije manje važna borba protiv njega i to iz dva razloga: prvo, što on može biti potencijalno opasan u savezništvu sa hrvatskim separatističkim nacionalizmom i drugo, što svaka provokacija sa ovih pozicija služi kao hrana velikosrpskom nacionalizmu. Svoj stav o „opasnosti“ od „separatističkog vida“ nacionalizma Đuranović je konkretizovao, parafrazirajući „parole“ ovih „nacionalista“: da se Crnogorci „posrbiše“, da se Crna Gora prodaje integracijom i saradnjom sa Srbijom, da treba razdijeliti svu istoriju od dolaska Slovena na Balkan, što će nam pruga Beograd – Bar kad je to „srpska“ pruga. Na kraju on zaključuje da ne treba „čerati vještice“, ali da ne treba ni flertovati sa „vampirima prošlosti“. Đuranović u svome intervjuu nije precizirao na koga je mislio svojim uopštenim osudama, ali je to učinio član CK SK Crne Gore Milo Kralj koji je na sednici CK rekao: „Ne nailazeći na odjek u sopstvenoj sredini i glavnim sredstvima javnog informisanja u Republici, crnogorski separatisti, imena Radojevića i Nikčevića, objavljivali su svoje tekstove u hrvatskim glasilima, gdje su, prema ocjeni tih sredina, nacionalisti imali bitnog uticaja. Izgovor je bio da su za njih glavna sredstva informisanja u Crnoj Gori bila zatvorena. To je, na sreću, bilo tačno. No, valja dodati da osnovna nit razumijevanja između hrvatskih i crnogorskih nacionalista nije bila u običnoj predusretljivosti, već je riječ o tezama na kojima su hrvatski nacionalisti i crnogorski separatisti davno kovali ‘bratstvo’. Ko je imao prilike da osviri uvid u publicističku i političku djelatnost Sekule Drljevića i Save Štedimlije, mogao je lako uočiti oživljavanje nekih njihovih teza u spisima nekolicine crnogorskih separatista“ (Lj. Đikanović: „Povezivanje nacionalista“, *Politika*, br. 20913, Beograd, 25. decembra 1971, str. 6).

U odnosu na orijentaciju malog broja crnogorskih intelektualaca, tokom 60-ih godina 20. vijeka, ka dubljem istraživanju i naučnom fundiranju saznanja o crnogorskoj naciji, komunistički rukovodioci zauzeli su konzervativan stav, proglasivši svako zalaganje za afirmaciju crnogorskih nacionalnih posebnosti – nacionalizmom i separatizmom (od Srba). To su učinili s namjerom da priguše kritičku misao u toj oblasti i onemogućće procese koje bi ona inicirala, a koji bi, kako su to oni videli, mogli opasno ugroziti „brat-

stvo i jedinstvo“ u federativnoj Jugoslaviji. Zadovoljili su se činjenicom da su Crnogorci kroz revoluciju izvojevali naciju i republiku, ali su u isto vrijeme zanemarili realnost u kojoj je njihov narod ostavljen bez svoje feudalne historije, bez svoga jezika, bez svoje autokefalne pravoslavne crkve, bez svoje književnosti, itd. Ustanovljena je forma bez sadržaja čime je omogućen nastavak procesa asimilacije.

Iz citiranih izlaganja V. Đuranovića i M. Kralja vidi se da su oni u istu ravan, kao ekstremne orijentacije, postavili velikosrpski nacionalizam i tzv. crnogorski „separatizam“, ostavivši sebi prividnu ideološku „sredinu“ iz koje im se činilo da će najobjektivnije suditi, ne prihvatajući činjenicu da je jedna strana u sporu agresor, a druga žrtva, da je s jedne strane imperijalna ideologija maskirana akademskim titulama njenih zagovornika, a sa druge napor pojedinaca da se naučnim metodom bave crnogorskim temama i razotkrivaju nametnute falsifikate srpske historiografije i etnologije.

Osuđujući „separatiste“ kao „antisrbe“, Đuranović i Kralj „otkrili“ su i „ideološko ishodište“ njihovo u djelu Sekule Drljevića i Savića Markovića Štedimlje. Time su prihvatili već formiranu „optužnicu“ u velikosrpskim krugovima, da su računali na lako dezavuisanje i moralnu osudu svih onih koji se usude da Crnogorce vide kao poseban, autohton narod, tako što će njihove teze „prepoznavati“ kao plagiranje stavova „ratnih zločinaca“ Drljevića i Štedimlje. Međutim, malo precizniji uvid u djelo ovih crnogorskih publicista demantuje pomenutu osudu jer su stavovi Drljevića i Štedimlje podvrgnuti kritičkoj analizi koja je pokazala njihovo nedovoljno razumijevanje suštine historijskih procesa koji su formirali crnogorski narod i naciju.

Podgorica, avgust 2020.

Danilo M. RADOJEVIĆ

MITOLOGIJA POD PLAŠTOM NAUKE

Nedavno je objavljena jedna radnja o Jovanu Cvijiću (Svetozara Ćulibrka), u kojoj se ne prilazi analitički njegovom djelu, pa se ne pokazuje prava mjera naučnog doprinosa Cvijićeve, već se govori uopšteno i nedokumentovano: izvršio je klasifikaciju „psiholoških tipova“, svoja proučavanja zasni-
vao je na „konkretnim činjenicama, tako da njegova sociološka proučavanja balkanskog društva (!) nijesu apstraktna već konkretna“, utvrdio je „šta su sve primili balkanski narodi od tursko-istočnjačkih uticaja“, itd.¹

Nužno je pogledati koliko vrijedi ovakav pristup građanskoj nauci.

Kulminacija „naučne“ konstrukcije u Cvijićevu djelu *Balkansko poluostrvo* predstavlja „dinarski tip“, koji obuhvata narode na prostoru od izvora Save do uvora Timoka, i južno do uvora Drima; pošto bi stvarna analiza fakata – neminovno dovela do suprotnih rezultata, za konstruisanje „dinarskog tipa“ potrebno je bilo zanemarivanje pravog karaktera činjenica, apodiktičnost i opštost zaključaka, što je karakteristično za sanovnike i horoskope: „Dinarski čovek ne veruje da ima teškoća koje ne bi mogao savladati. Njegova je vera nepomućena, pouzdanje bezgranično“, „dinarski su ljudi isto tako odani precima: *nigde toliko* ne znaju za svoje pretke“, njegove osobine „nisu načete stranim uticajima i novim kulturama“, „istoriska tuga (se) zapaža *samo* kod dinarskih ljudi“² (podv. D. R.), i tako dalje!

Valjanost ovih zaključaka, njihovu neprimjenljivost ni na jedan jugoslavenski narod pojedinačno, a u globalu pogotovo, – nije teško uočiti. Jovan Cvijić je prvu verziju te knjige prezentirao francuskoj publici (1918), da bi pred velikim silama „naučno“ „opravdao“ zahtjeve srpske buržoazije za jugoslavenskim zemljama. Zato on i naglašava da „svi dinarski Srbi, od onih u sjevernoj Hrvatskoj, na granici Kranjske, pa do skadarskih Srba“ (!) – imaju istovjetnu svijest o svojoj prošlosti.³ Cvijić, međutim, ide dalje, „dinarski tip“ dijeli na „varijetete“, pa kaže: „Severnom varijetetu pripada Srbija (...). Severni varijetet je *najbolji* predstavnik svih dinarskih psihičkih osobina, a u

¹ Svetozar Ćulibrk, „Cvijićeve sociološka proučavanja Balkana“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, jan. – feb. 1970, str. 121–34.

² Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd, 1966, str. 202, 362.

³ *Op. cit.*, str. 368.

južnom varijetetu su one neravnomerno razvijene: *jedne pojačane do maksimuma, a druge oslabile ili preinačene*.⁴ Na temelju ove pojednostavljene karakterologije i danas se čuje mišljenje da „kod Crnogoraca nema sredine: ili su najbolji ili najgori“, što implicira nepolifonost i duhovno siromaštvo, a s druge strane govori da neki drugi narodi mogu biti: polu ili kvarat dobri, zli, nesoji, lupeži, itd. Osim toga, iako Cvijić, na str. 375. pomenute knjige, govori o Crnogorcima kao „južnom varijetetu“, on ih ipak tretira samo kao amorfna „dinarska plemena“,⁵ koja je podijelio na „raška“ (sjeverna) i „crnogorska“ (južna). Da bi bila „naučno“ ubjedljiva ova slika o nerazvijenosti i amorfnosti Crnogoraca, Cvijić se zadržava na uopštenim konstatacijama, koje nijesu rezultat analize istorijske prošlosti, pravnog, etničkog i duhovnog nasljeđa, filozofskih postulata Crnogoraca, što bi poslužilo kao premise za zaključivanje o složenosti i osobenostima naravi Crnogoraca. Značajno je napomenuti da je u sklerotiziranoj nauci česta pojava da se prevaziđeni stavovi pojedinih naučnika uporno održavaju, jer ranije stvoreni autoritet tih naučnika – postaje čuvar i njihovih zabluda i promašaja.⁶ Na temeljima takve „nauke“ formira se u svijesti čitavih naroda teško iskorjenjiva pogrešna predstava o psihičkim i ljudskim osobinama nekoga drugoga naroda; teškoće se umnožavaju kada se i danas nekritički publikuju takva djela, tj. sa predgovorima i pogovorima, u kojima se samo deklarativno veliča naučni doprinos njihovih autora i uopšteno govori o „kapitalnom značaju“ tih knjiga. Tako su i prije četiri godine ponovo objavljena djela J. Cvijića, đe on, između ostalog, sljedećim riječima prikazuje zajedničke osobine „dinarskih plemena“, tj. Crnogoraca: „Svi odrasli, bez stvarnog zanimanja, odlaze na katune (letnja sela) (!) po planinama, gotovo jedino iz zadovoljstva i da bi proveli lepo letnje vreme na čistom i svežem vazduhu“, jer iz „stočarskog života proizlazi lenost, nekretnost i želja za besposlicom“⁷ (podv. D. R.). Tako Cvijićeви Crnogorci liče na blaženi, predpiramidski svijet, koji planduje, dok mu mânia pada s neba, i izležava se okolo pećina.

Htijući formulisati zajednička duhovna svojstva „dinarskog tipa“, Cvijić netačno navodi i interpretira Njegoševe stihove, daje im drugi smisao: „Kada vide nepravdu ‘u njima se raspale plamovi’ i tada ‘same bi im suze proka-

⁴ *Op. cit.*, str. 375.

⁵ *Op. cit.*, str. 389–399.

⁶ Ponekad se samo otkrivanjem materijalnih falsifikata mogu radikalno odstraniti zablude; poučan je primjer sudbina uspjelog falsifikata koji je bio učinio, početkom 19. stoljeća, upravnik češkog Narodnog muzeja, Vaclav Hanka, da bi dokazao veću starost češke kulture od njemačke; o rukopisu „Karlov-Dvur“, koji je bio podešen da bude iz 9. stoljeća, napisan je ogroman broj radova, u različitim naučnim disciplinama, ali nedavnim utvrđivanjem da je rukopis falsifikat – ostaje sva ta literatura samo kao opomena na uzaludan rad, na zablude.

⁷ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 393–394.

pale’“;⁸ prvi stih kod Njegoša glasi: „raspale me užasa plamovi“;⁹ izgovara ga vladika Danilo, kao izraz teških sumnja da će buknuti građanski rat koji bi doveo do istrebljenja Crnogoraca; prema tome, stih ne znači ono što hoće da mu prida Cvijić: raspaljivanje neobuzdane ljutnje. Drugi Njegošev stih je: „Suze skaču same na očima“¹⁰; izgovara ga Ridžal Osman, koji oličava princip nasilja, odgovarajući Vuku Mićunoviću, a preko njega nepokorenim Crnogorcima; tako ni ovaj stih stvarno nema ništa od značenja patnje koje hoće da mu dâ Cvijić. Pomoću okrnjaka Njegoševih stihova, njihovim nasilnim spajanjem, mijenjanjem značenja i podvrgavanjem drugoj tendenciji, on je pokušao definisati etiku konstruisanog „dinarskog tipa“, koja je van borbene Njegoševe etike, odnosno Crnogoraca; od svih glavara crnogorskih upućeno je 30. oktobra 1755. godine pismo Turcima, koje odražava tadašnju strukturu svijesti i etičku konstituciju Crnogoraca; pismo se završava monumentalnom mišlju: „A mi smo dužni za našu zemlju i za svoju vjeru i otečestvo svoju krv proliti“.¹¹

Tako je Cvijić pokušavao izjednačiti etiku Crnogoraca i etiku izraženu u „kosovskom mitu“, dajući suštinski drugu sliku pogleda na život Crnogoraca, čiji je najsnažniji umjetnički izraz u 19. stoljeću bio Njegoš, koji je sublimirao borbenu etiku u ličnostima: Ivana Crnojevića, Baja Pivljanina, Danila Petrovića, Vuka Mandušića, i dr. I srpski narod je praktično prevazišao duh „kosovskog mita“ Prvim ustankom (1804), ali politika Miloša Obrenovića i crkva nastoje da ga i dalje održavaju; otuda pokušaji nekih naučnika da dograđuju taj mit, da daju drugi smisao nekim njegovim osnovnim elementima. Vladimir Dvorniković spaja hrišćanski duh pokoravanja sudbini i patnji, što je osnovni smisao „kosovskog mita“, i etiku aktivne borbe Crnogoraca koja donosi „život krvi, muku i vječite nesigurnosti“ – u „kult herojske patnje“. Dvorniković taj „kult herojske patnje“ dovodi u vezu sa socijalnim položajem Crnogoraca između dva rata, pokušavajući da „naučno“ opravda politiku koja ih je ekonomski, kulturno itd. dokrajčivala, i da krivicu za takvo stanje prebaci na strukturu duha narodnog: „Čak i ondje, gdje bi mogao bolje da udesi prilike svoga stanovanja i ishrane, on ipak ustraje u svom starom vegetiranju (...). Ima neki ‘naturalistički stoicizam’ u toj upornosti“.¹²

Po svojoj duhovnoj supstanciji – kako je inače poznato – takozvani „kosovski mit“ (to arhaično sredstvo manipulacije nerazvijenom narodnom svijesću) predstavlja crkvenu konstrukciju, u fabuli njegovoj, spoljnjem okvi-

⁸ *Op. cit.*, str. 367.

⁹ Petar II Petrović-Njegoš, *Gorski vijenac*, stih 80.

¹⁰ *Op. cit.*, stih 1183.

¹¹ *Prednjegoševsko doba*, Titograd 1963, str. 195.

¹² Vlad. Dvorniković, „Životna snaga jugoslovenske rase“, *Misao*, knj. XXXXII, sv. 7–8, Beograd 1930, str. 385, 386, 388.

ru, lako se prepoznaje *Novi zavjet*: knez Lazar Hrebeljanović se iskupiteljski privolijeva „nebeskome carstvu“ i tako oličava vjeru u „božiju pravdu“; pripisane su mu osobine mučenika, ugodnika, blaženog, pravednika, da je „oko slijepih, noga hromih, štaka starosti“; predstavljen je da svjesno ide u pogibiju, da bi obezbijedio božiju milost za svoj narod. U toj fabuli važnu ulogu igra „kosovska večera“, koja je pandan biblijskoj „časnoj večeri“; za trpezom Lazarevom sjedi Vuk Branković koji je obličen za izdajnika, te po moralnoj suštini odgovara Judi. Kult kneza Lazara počeo je širiti njegov sin Stevan, krajem 15. vijeka, koji ga šest puta, u sačuvanim tekstovima, naziva „svetim“. U to vrijeme nastalo je i desetak pohvala Lazaru, koje su učvršćivale mit o njemu kao spasiocu i izaslaniku kod boga: predstavljen je kao načelnik velikog sabora mučenika; Konstantin Filozof, kao dvorski pisac Lazarevog sina, kaže da je bog naredio da se Lazar i oni što su bili sa njime – uvjenčaju vijencem mučeništva. Međutim, o Milošu Obiliću nema ranih izvora koji znaju za njegovo ime; ni Konstantin Filozof, taj učeni Bugarin, savremenik događaja, ne zna za Miloševo ime („neki veoma odlični plemić“); tek od 16. vijeka taj „odlični plemić“ nazvan je Kobilić i drugim prezimenima, da bi u 18. v. bio pomenut kao Obilić; korijen toga prezimena (Kobilić, Obilević, Obilić) vjerojatno se nalazi u oblicima „kopil“ i „kopilj“ koji su izvedeni od arapsko-turske riječi.¹³

Jovan Cvijić netačno prikazuje prisustvo Obilića u svijesti i tradiciji Crnogoraca: „Svi Crnogorci stare Crne Gore smatraju Miloša Obilića kao svoga duhovnog pretka, i ne samo da misle o njemu i da mu se dive već ga i sanjaju“.¹⁴ Ova tvrdnja, u tekstu koji pretendira na naučnost, jasno pokazuje metod rada i argumentaciju Cvijićeovu; ona se ne zasniva na činjenicama i predstavlja agitacionu krilaticu, hoće da sugerira idolopoklonstvo. Lako je uočljivo da je ta tvrdnja izgrađena na Njegoševom pjesničkom djelu („kunem vi se vjerom Obilića“, „krstu služiš, a Milošem živiš“), u kojemu je Obilić razvijen simbol herojstva, te isto onako kao Homerov Ahiles, u „veliko carstvo... nad sjenama vlada“.¹⁵ To znači da je Cvijić uzimao Njegoševe stihove faktografski. I kraj citiranog stava da Crnogorci „i sanjaju“ Obilića, kojim Cvijić želi sugerirati neoformljenost, spučenost i arhaične zanose, jer su drugo pjesnički simboli i jezik a drugo jezik naučnika, – opet predstavlja iz konteksta izvađene i loše prepričane Njegoševe stihove iz *Gorskog vijenca*: „nočas na san Obilić proleće“...¹⁶ Cvijić, inače, ne koristi autentično Njegoša, čak i za poznate njegove

¹³ Abdulah Škaljić, *Turcizmi u s.-h. j.*, Sarajevo 1966, str. 415.

¹⁴ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 368.

¹⁵ Petar II Petrović-Njegoš, *Gorski vijenac*, stih 1011.

¹⁶ *Op. cit.*, stih 2383.

stihove, „Nada nema pravo ni u koga do u boga i u svoje ruke“,¹⁷ kaže da su iz narodne pjesme.¹⁸

U ranijoj crnogorskoj književnosti o Milošu Obiliću imamo pomene kod Andrije Zmajevića koji je u 17. vijeku pisao, po uzoru na neku bugaršticu, kako Miloš „sabljom prosječe“ sebi put; vladika Danilo Petrović, smućen „velikom nesrećom“ poslije turskih osvajanja Crne Gore 1714. godine, iz Beča piše „poštovanim knezovima i starješinama crnogorskim“, pravdajući se da mu „nije bilo žao umrijeti“ sa njima da su htjeli „svi skupa časno i slavno“ poginuti kao Miloš Kobilić, koji „poginu sa gospodarem i sa njihovih sedam hiljada boraca“,¹⁹ a Vasilije Petrović ga pominje kao Obilevića, prepričavajući tekst Mavra Orbinija.²⁰ U crnogorskim narodnim pjesmama nema Miloša Obilića. Tako njegovo ime živi u narodu tek od Njegoša, koji ga je učinio jednim od simbola junaštva. Njegoš ne uznosi srpskog kneza Lazara, u čijem je liku kroz „kosovski mit“ predstavljena moć patnje i snaga trpljenja, te je kod Srba obožavan kao svetac; „kosovsku večeru“ Njegoš naziva „prokletom“, kroz usta vladike Danila, a preko crnogorskog puka, u *Prvom kolu* istoga djela, označena je kao „bezumna skupština“²¹, iako je na njoj trijumfovalo Lazarevo okretanje ka bogu.

Potrebno je pomenuti i najnoviji tekst koji govori da su Crnogorci „i u nedavnim borbama klicanjem pozivali Obilića u pomoć: Ha, poteci, Obiliću“.²² Nije teško ustanoviti da pisac pomenute jedinice u *Mitološkom rečniku*

¹⁷ *Op. cit.*, stih 133–4.

¹⁸ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 369.

¹⁹ Dr Jevto M. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore (1685–1782)*, Cetinje, 1956, str. 389.

²⁰ Vasilije Petrović, *Istorija o Čornoj Gori*, Moskva, 1754, str. 21–25. – U *Prednjegoševskom dobu* (antologija), Titograd, 1963, pogrešno je prevedeno *Obilević* na „Obilić“.

²¹ Petar II Petrović-Njegoš, *Gorski vijenac*, stih 246.

²² *Srpski mitološki rječnik*, izd. NOLIT, Beograd. 1970, str. 203. – Ovaj rječnik svojim naslovom, a i nekim djelovima teksta, proglašava crnogorske običaje i vjerovanja „srpskim“ iako autori u predgovoru objašnjavaju da su obuhvatili mitologiju Crnogoraca i Srba. Potrebno je istaći da nijesu valjani naučni razlozi za to „spajanje“ crnogorske i srpske mitologije, iako ona „predstavlja jednu preživjelu, arhaičnu ideologiju“; mitologija čini veliki dio istorije duhovne kulture svakoga naroda, odražava njegove doticaje sa drugim kulturama, uticaje tla, povijesti, psihičku konstituciju, i dr. Stvarna analiza svega toga ne može se izvesti kada se pomiješaju mitologije dva ili više naroda. Tako, moglo bi se doći do značajnih zaključaka za crnogorsku kulturnu povijest kada bi se izvršila analiza specifičnih vjerovanja i običaja: vjerovanja u zduhače i vjedogonje koja su razvijena u Crnoj Gori „ali i tamo gdje ima u većoj masi“ doseljenih Crnogoraca, vjerovanja koja se odnose na cara Dukljana, boga izvora Binda, kneza Vladimira, Ivana Crnojevića, o pretvaranju vampira u vuka, običaja slave o izdigu, ženskih badnjaka, crnogorskog bratimljenja, toponima (Dajbabe, itd.), imena (Perun, Mitra, itd.), i tako dalje, dakle, vjerovanja, običaja i pamćenja koja se od balkanskih Slavena javljaju samo kod Crnogoraca. Sve to potrebno je podvrgnuti

(P. Ž. Petrović), kao što i neki drugi etnolozi imaju „naviku“ da sve podređuju mistici, kultovima, – bukvalno poima to simbolično izražavanje Crnogoraca, koji tako halaču u boju i podstiču na agon one okolo sebe, što ima izvorno značenje: ko je vitez, ili junak, neka poteče u boj; tj. ne znači da Crnogorci pozivaju „u pomoć“ Obilića! Inače, na taj način P. Ž. Petrović prikazuje Crnogorce da vjeruju u Miloša Obilića kao u sveca pa da zazivaju njegovu svetačku moć, što ne odgovara istorijskoj istini.²³

Cvijić često uopštava i donosi dalekosežne zaključke na temelju nekoga sitnoga detalja ili, čak, izjave jedne ličnosti: tako, za Bugare izričito kaže da su nejunčan narod, da ne razumiju Crnogorce i njihovo shvatanje svijeta, na osnovu toga što mu je jedan Bugarin, koji je prošao kroz Crnu Goru, nepovoljno pričao o Crnogorcima.²⁴ Da bi bolje istakao superiornost „dinarskog tipa“ nad Bugarima, Cvijić veli: „...dinarski su ljudi isto tako odani precima: nigde toliko ne znaju za svoje pretke (...), nigde ih toliko ne vole, ne poštuju i ne misle o njima“, „više no kod ostalih Južnih Slovena ovde su očuvana stara prezimena, pa čak i nadimci kroz pokoljenja, kadšto kroz vekove (...). Naprotiv, Bugari ne pamte svoje pretke (...), prezivaju se samo po ocu“.²⁵ Međutim, poznato je da i kod Srba, sve do početka prošlog stoljeća, nije bilo stalnih

višestrukom naučnom prosuđivanju da bi se saznali doticaji Crnogoraca sa drugim narodima, njihovo porijeklo i migracije, što nije moguće kada se ta materija ne tretira u svijetlu povijesti crnogorskog naroda. Budući istraživači moraće ponovo razdvajati vještački spojeno. Posebno je potrebno naglasiti nedosljednost pri tretiranju crnogorskog tla u ovome rječniku, jer pri ubiciranju pojedinih vjerovanja stoji: „U Crnoj Gori i Paštrovićima“, ili: u Crnoj Gori, pa u Kućima, Vasojevićima itd. Ovi podaci govore o mehaničkom pristupu davno prikupljenoj etnografskoj građi. Crna Gora, kao i ostale države, ima bogatu istorijsku toponimiku koju je nužno upotrebljavati samo uz sadašnje važeće nazive; znači, danas nije moguće, bez konteksta, upotrebljavati toponime koji su se nekada odnosili na djelove ili čitavu Crnu Goru: Prevalitana, Pomorje, Zeta, Hercegovina, Makedonija, Mletačka ili Austrijska Albanija, More dioklitijsko, i dr. Zaharije Orfelin u svoju kartu Balkana, 1772, unosi nazive Liburnija, Ilirik, Dardanija itd. Vuk Karadžić za Peć kaže „varošica u Turskoj“, a za Kolašin – „grad u Hercegovini“ itd. Međutim, ti se izvori u nauci koriste sa potrebnim objašnjenjima. Pošto je svima poznato da su Paštrovići ili Kući dio Crne Gore, nemoguće ih je upotrebljavati naporedno sa imenom *Crna Gora*. Sve ove primjedbe mogu se odnositi i na knjigu Špira Kulišića, *Iz stare srpske religije*, izd. SKZ, Beograd, 1970.

²³ U pomenutom mitološkom rječniku netačno je prikazan i Milošev kult kod Srba: „Miloševo viteštvo i lično požrtvovanje (...) uticalo je na stvaranje kulta u narodu o njemu, pa ga je srpska crkva proglasila za sveca“; međutim, u Srpskoj pravoslavnoj crkvi prisutan je, i to tek od početka 19. vijeka, samo lokalni kult Miloša Obilića (žitije Miloševo koje je nastalo u Vrdniku, 1722, nije dobilo opšti karakter): prvi njegov portret izrađen je 1803, u Hilandaru, a docnije su nastala samo još četiri, u nekim makedonskim i srpskim seoskim crkvama. Istorijski je potpuno opravdano što Srbi nijesu mogli pod Turcima slaviti navodnog Muratovog ubicu, Miloša Obilića.

²⁴ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 531.

²⁵ *Op. cit.*, str. 367–68.

prezimana, pa ni pamćenja svojih predaka, kako kaže Cvijić. Te činjenice, pored mnoštva drugih izvora, nedvosmisleno potvrđuje Vuk Karadžić: „U Crnoj Gori i Hercegovini narod naš ima svoja prezimana kojima se porodice pozivaju od koljena na koljeno kao i u ostaloj Evropi; u Srbiji pak toga običaja do našega vremena nije bilo (podv. D. R.), nego se svaki pozivao po svome ocu (...). Tako i kad su se koji iz Hercegovine ili iz Crne Gore naselili u Srbiji, oni su, počevši se zvati po ovome donjozemskom običaju, prezimana svoja malo po malo poizostavljali, gdje koji i pozaboravljali, a gdje kojima ako se i spominjalo staro prezime najviše su ih kao poruge radi njime nazivali (...). Sada se tek od godine 1804. počelo i u Srbiji, osobito kod znatnijih ljudi, da se ne pišu po očevom krštenom imenu (...). I u carstvu Austrijskome, današnjemu vojvodstvu, naši su se ljudi do skora zvali i pisali po očevome ili po majčinome krštenome imenu kao i u Srbiji, dotle im zemaljske starješine, osobito vidjeći da u jednoj kući i u jednoj porodici ima po nekoliko različitijih prezimana, nijesu to zabranile“.²⁶ Čak ni osnivači dvije srpske dinastije, Karađorđe i Miloš, nijesu imali prezimana: Karađorđe, sin Petra, prezivao se po ocu Petrović, a Miloš, sin Teodora (otuda se ponekad prezivao Teodorović) Mihailova, uzeo je prezime Obrenović po imenu (Obren) prvoga muža svoje majke Višnje.

Ovaj Karadžićev tekst je neobično važno svjedočanstvo za višestruka proučavanja. Crnogorski narod, organiziran u specifičnim slobodnim plemenima, ostvarivao je visoki stepen svojevrstne demokratske državnosti. Zajedničkom borbom i mišlju crnogorski narod je očuvao slobode svakoga pojedinca (naravno, ta sloboda je bila u granicama zakona i etičkih norma koje je kodificiralo samo to društvo); otuda su održana i prezimana crnogorskih familija. Nositi određeno prezime, uvijek je imalo i etičku vrijednost, razvijalo je takmičarski duh u odnosu na nosioce drugog prezimana, tj. prezime je obavezivalo svakoga pojedinca na moralno vladanje, na ljudskoću. Prezime je, dakle, imalo veoma značajnu funkciju u razvijanju i održavanju norma crnogorske etike. Crnogorski narod povezivalo je kroz dugu povijest, pored zajedničkih otpora neprijateljima, više bitnih faktora, umjetničko stvaralaštvo, neobično izražajni i metaforični crnogorski jezik, vjerovanja, tradicija, običaji, kultura življenja (Crnogorci koji su živjeli pod mletačkom vlašću, u primorskom pojasu, bili su spona sa mediteranskim kulturama); u te faktore sigurno spadaju i očuvana tradicionalna prezimana. Iz Karadžićevog teksta vidimo kako su druge sredine vršile pritisak na preseljene Crnogorce da odstupaju i od svojih prezimana, što govori o tokovima gubljenja svijesti o sebi kod raseljenog življa, razbijenog i izdvojenog iz matice.

²⁶ Vuk Karadžić, *Rječnik*, čet. izd., Beograd, 1935, str. 588–589.

Navedeni Cvijićev zaključak da su kod pripadnika „dinarskog tipa“ „očuvana stara prezimena“ samo je, dakle, djelimično tačan, jer nije izveden na temelju stvarnog proučavanja istorije pojedinih balkanskih Slavena, nego je rezultat prijenosa na ostale narode – tradicije ili osobina koje su karakteristične za neke od njih. Dominantna tendencija u ovoj Cvijićevoj viziji Balkana, jeste gradiranje Južnih Slavena po „rasnim“ osobinama, da bi se obezbijedila supremacija jednoga nad ostalijem. Kao što Cvijić ističe „sjeverni varijetet“, kojemu „pripada Srbija“, da je „*najbolji* predstavnik svih psihičkih osobina“ (podv. D. R.) u odnosu na ostale narode koje je uključio u „dinarski tip“, – tako on „dinarski tip“, u cjelini, suprotstavlja Bugarima (Cvijić ovdje pominje direktno Bugare, iako ih je podijelio na „istočno balkanski“ i djelimično „centralni tip“): „Kolika je ta dinarska darovitost vidi se u poređenju sa Bugarima, koji nijesu dali onakve darovite ličnosti“.²⁷

Ova je teza slična stavu nekih njemačkih autora da su Arijevci „na višem stepenu od Semita, dok su Germani, među Arijevcima, na najvišem“ stepenu socijalnih, kulturnih i drugih vrijednosti. Treba naglasiti da Jovan Cvijić ne ostaje sâm; i mnogi drugi naučnici su prilazili sa istom tendencijom i pravili varijacije o tim neobično važnim i polifonim problemima; njihovi tekstovi imaju vrijednost kao svjedočanstvo o jednom stanju duha, podređenog drskoj političkoj koncepciji koja neminovno sužava logički prostor, smanjuje mogućnost sistematizovanja građe, raznovrsne po značaju, vjerodostojnosti i naučnoj upotrebljivosti. Kao posljedica sunovraćenog metoda zaključivanja da se „opšteusvojenom“ zaključku podređuje tretirana materija, javlja se kod tih autora patetičan stil i pometnja u terminologiji; to je posljedica i upinjanja da se da „originalna“ verbalna definicija pojava, bez zalaženja u njihovu suštinu. Tako dr Branimir Maleš posebno ističe „dinarsku grupu rasa“, što je identično sa Cvijićevim „varijetetima“ „dinarskog tipa“; on isto kaže da „dinarska grupa rasa“ „dostiže do maksimalnih vrijednosti“, čiji je najbolji predstavnik Rastko (Sava) Nemanjin.²⁸

Pošto S. Čulibrk ne pokazuje naučnu osnovanost Cvijićevih stavova o „psihičkim tipovima“, i dr., njegov panegirik nije oportun, negira ga sâm Cvijić, koji je, van zemljopisa, pisao najčešće agitaciono-politički tendenciozno: „Bosna i Hercegovina (su) oblasti čisto srpske rase“;²⁹ „U balkanskim zemljama Turci nijesu ostavili nijednu značajnu tvorevinu, nikakvog značajnijeg

²⁷ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 374.

²⁸ Dr. Branimir Maleš, „Rasno poreklo svetoga Save“, *XX vek*, god. II, br. 1, Beograd, 1939, str. 44. – Maleš, gubeći iz vida stvarne činjenice, u istome tekstu veli da je Rastko (Sava) Nemanjin sam sebi „gotovio hranu: pečen krompir, posan pasulj“, zaboravljajući da su grah i krtola prenijeti iz Amerike u Evropu tek u 16. vijeku.

²⁹ Jovan Cvijić, *Autobiografija i drugi spisi*, izd. SKZ, Beograd, 1965.

materijalnog traga svoje kulture“,³⁰ i tako dalje. Skretanje pažnje na Ćulibrkov članak potrebno je u toliko što on previđa, kao i drugi što pišu o Cvijiću, razvoj nauka i novu opšt društvenu i psihološku konstelaciju na Balkanu, koja negira i mentalitet cvijićevski i njegove materijalno-duhovne postulate. Deklarativno naglašavanje da je njegovo djelo „velika dragocjenost u riznici naše (!) nauke“ stvarno ne koristi nauci.

„Kritika“, god. IV, br. 20, Zagreb, rujan – listopad 1971, str. 831–837.

³⁰ Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 413.

Radoje RADOJEVIĆ

„ISTINA“ RADIVOJA ŠUKOVIĆA

U nikšićkom časopisu „Spone“ (br. 5–6 za 1971) objavljen je članak Radivoja Šukovića pod naslovom: „Neosnovane postavke o književnom jeziku Crnogoraca“.¹ Šukovića je, očigledno, poplašila činjenica da su opravdani stavovi, koje i ja zastupam, „već ponegdje naišli i na pozitivan odziv, na podršku pojedinih istaknutih književnika i naučnih radnika“, kako sâm veli, pa je „uskočio“ u raspravu da *lično* „utvrdi istinu“. Zato kaže: „I u ovakvim okolnostima, moramo izraziti protivno uvjerenje u gotovo sve osnovne njihove postavke (sic!), s jednim ciljem da se o jezičkoj stvarnosti u Crnoj Gori, o pokrenutim pitanjima, koja zahtijevaju smireno i otvoreno razmatranje, *utvrdi istina*“ (podvukao R. R.). Kao što vidimo, Šuković ne izražava „protivno uvjerenje“ u „sve osnovne njihove postavke“ nego u „gotovo sve“, ali u svom tekstu nigdje ne govori o onim osnovnim postavkama u koje ne izražava „protivno uvjerenje“, već ih generalno napada prepričavajući tuđe prazne riječi. On pokušava da „održi na snazi“ tzv. *Novosadski dogovor*, o kojemu je napisano toliko dokumentovanih kritika da se više nije potrebno osvrutati na njega (Šuković bi htio da raspravu vrati na polaznu poziciju od prije nekoliko godina), a koji u stvari više i ne postoji. Da bismo vidjeli koju i čiju „istinu“ želi da „utvrdi“ Radivoje Šuković, dovoljno je razmotriti nekoliko njegovih „osnovnih postavki“.

Iako su poznati lingvisti, pa čak i neki koji se žestoko suprotstavljaju jezičkoj ravnopravnosti Crnogoraca, prihvatili neophodnu istinu da je narodni jezik bio u crnogorskoj književnosti u upotrebi kao književni mnogo

¹ Poštovani druže Uredniče,
Šaljem Vam rukopis teksta pod naslovom „ISTINA“ RADIVOJA ŠUKOVIĆA, kao odgovor na članak Radivoja Šukovića objavljen u nikšićkom časopisu „Spone“ broj 5–6 za 1971. godinu, pod naslovom: „Neosnovane postavke o jeziku Crnogoraca“. Odgovor nijesam uputio „Sponama“ zbog toga što ne očekujem predusretljivost i ravnopravan tretman, a i ne želim da svoje radove objavljujem u njima. Kako su pitanja koja je pokrenuo Radivoje Šuković od interesa i za hrvatske čitaoce, a direktno je tangirana i sama „Kritika“ (pored „Matice hrvatske“ i drugih hrvatskih institucija i glasila), odlučio sam da ovaj odgovor ponudim „Kritici“. Molim Vas da ga, ako možete, objavite u prvom narednom broju „Kritike“. S poštovanjem,
Radoje RADOJEVIĆ, Titograd, 25. VIII 1971.

prije pojave Vuka Karadžića, odnosno da su Crnogorci vjekovima pisali na narodnom jeziku, Šuković piše: „U zagrebačkom časopisu „Kritika“ Radoje Radojević je napisao i ovo: ‘Vukova reforma nije izvršila nikakav uticaj na književnost i književni jezik Crnogoraca, izuzev što je potisnula pismo na kojemu su Crnogorci dosta uspješno ostvarivali fonetski princip izgovora’ i tako dalje“ (podvukao R. Š.), želeći da izrazi potpuno neslaganje s mojom tvrdnjom. Ali, umjesto da ičim doprinese „utvrđivanju istine“, Šuković kaže: „Svim navedenim, a i nekim drugim priložima o jeziku, negirani su dosadašnji naučni rezultati prema kojima književni jezik u Crnoj Gori nema nikakvih posebnosti u odnosu na srpskohrvatski književni jezik, a osobito na istočnu njegovu varijantu (podvukao R. R.), ili pak nema takvih razlika da bi se moglo govoriti o posebnoj varijanti a kamoli o crnogorskom književnom jeziku“, pa za „dokaz“ navodi neke primjere iz oblasti pisma i pravopisa o kojima se niko nije ni sporio (posebno je pitanje koliko je i u čemu, pod uticajem Vukove reforme, osakaćen crnogorski književni jezik). Tužno je kad čovjek hoće da piše o stvarima o kojima ne može **baš ništa** da kaže. Radoje Šuković hoće na svaki način da održi Crnogorce u sferi nekadašnjeg tretmana: da su pisali tuđim jezikom, da su velikim dijelom „Hercegovci“, da sada govore nepostojećim „srpskohrvatskim“ („hrvatskosrpskim“), odnosno „hrvatskosrpskim“ („srpskohrvatskim“) jezikom, pa se ne obazire, na primjer, ni na ove riječi prof. dr Asima Peca: „Ali, to je neophodno istaknuti, ni Drobnjaci ni Tršić nisu Hercegovina, a u Hercegovini mnoge osobine ni danas, a tako je bilo i juče, nisu jednake onim u Drobnjacima ili Tršiću“ (sarajevski „Odjek“ br. 4, od 15–28. II 1971). On kao da uvijek „visi“, licem okrenut unazad, na odbojniku posljednjeg vagona u „vozu vremena“!... Šuković na probleme crnogorskog jezika ne gleda iznutra, iz crnogorske stvarnosti, već se upravlja prema spoljnim uticajima i nametnutim rješenjima, tako da za njega nije meritorno kako i danas govore Crnogorci, nego kako piše u *Pravopisu* Matice srpske i Matice hrvatske, a činovnički profesorsko-lektorski crveni lapisi imaju veću snagu nego cjelokupna crnogorska književna tradicija i stvarno stanje u današnjem crnogorskom jeziku. Zato, krivotvoreći činjenice, kaže i ovo: „Ako bismo na osnovu analize djela crnogorskih književnika, ili drugih kulturnih i javnih radnika, ustanovili da postojeća norma mimoilazi jezično blago crnogorskog naroda, da sputava njegov nacionalni izraz, kako se tvrdi, tek tada bismo imali i stvarnog povoda za traženje novih rješenja“. Kao što vidimo, on često zaboravi što je maloprije napisao, pa nam nije jasno otkud sad iskrsnu to *jezičko blago crnogorskog naroda*, koje bi mogla mimoići „postojeća norma“, kad „nema nikakvih posebnosti u odnosu na srpskohrvatski književni jezik“! Jer, ako već postoji *jezičko blago crnogorskog naroda* (a biće da postoji kad to „priznaje“ čak i Radoje Šuković!), onda to *blago* mora imati posebne

vrijednosti koje se ne bi mogle podvrći književnoj normi nekog drugog pa ni tzv. *srpskohrvatskog (hrvatskosrpskog)* i obratno jezika!...

Sve u tome „stilu“ i „smislu“, konsekventan u samodegradirajućoj revnosti, Šuković veli: „Ime našeg književnog jezika srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski, takođe je uzročnik nezadovoljstva i nespokoja jednog broja crnogorskih intelektualaca. To se ispoljava u bukvalnom tumačenju i shvatanju toga imena (srpskohrvatski jezik ne znači isto što i srpski i hrvatski jezik)...“ i tako dalje. On, razumije se, ne kaže šta stvarno znači taj poluriba-poludjevojka naziv, za koji nema primjera u svijetu, ako ne rudiment od nekadašnjeg „nacionalnog imena“ za Makedonce, Crnogorce, Muslimane, Srbe i Hrvate – „Srbohrvati“?! A potpuno je jasno da taj „zajednički“ naziv jezika nema nikakvog opravdanja više nego „Srbohrvati“ kao „nacionalno ime“ za ovih pet naroda odnosno nacija! Kad bi taj naziv bio naučno i politički opravdan, kao determinanta proizišla iz stvarnosti, onda ne bi bili opravdani nazivi *srpski jezik* i *hrvatski jezik*, jer im u tome slučaju ne bi bili imanentni autonomni lingvističko-politički atributi. No i pored toga, kad uskoro Srbi i Hrvati, prirodno, budu svoje jezike nazivali isključivo srpskim, odnosno hrvatskim jezikom, treba očekivati da će Radivoje Šuković isto tako „uvjereno“ i žučno „braniti“ naziv „*srpski jezik*“ za crnogorski jezik, nalazeći „potvrde“ u građanskom „hramu nauke“ i arsenalu politike, ne tugujući zbog rušenja te nacionalno-prestižne jezične „okretnice“ na srpskohrvatskoj (hrvatskosrpskoj), odnosno hrvatskosrpskoj (srpskohrvatskoj) granici!...

Radivoje Šuković se sablažnjava što sam u nekim napisima objavljenim u „Kritici“ i VUS-u, upotrijebio duže pridjevske i zamjenične nastavke (*kulturnijem, njegovijeh, nekijem* i sl.), koji su na osnovu Vukovih pravopisnih načela smatrani književnim čak i od strane Aleksandra Belića sve do 1930. godine, „uprkos svim normativnim gramatikama, svim pravopisima“. Njega uzbuđuje što su ti oblici „prošli i mimo urednika i mimo lektora“, pa kaže: „Ako i lektori, kao i urednici časopisa, propuštaju ovakve i njene (sic!) slične oblike, uvjereni smo da i njih u trenutku odobravanja i sređivanja rukopisa više od jezičke norme interesuje politička koncepcija što većeg razdvajanja književnog jezika“. On pretpostavlja da sam to uradio „iz prkosa ili iz uvjerenja“, pogodivši od dva „alternativna“ razloga – oba! Ali, tu postoji i treći razlog koji nije pogodilo: želio sam da tako velike „braniče“ pravopisnih načela Vuka Karadžića izazovem, da ih sami – napadnu! Kako vidimo, nije mi bilo teško uspjeti u tome jer i Šuković pripada onoj školi koja se odavno protivi svakome Vukovu načelu koje smeta širenju ekavskog izgovora i svih izrazito srpskih osobina u jeziku (jedino im u potpunosti odgovara naziv *srpski jezik u geografsko-političkim „granicama“* koje mu je Vuk odredio!). Demonstrirajući svoje **nepoštovanje** *Pravopisa* Matice srpske i Matice hrvatske, koji je

nametnut Crnogorcima kao i raniji Beličevi *pravopisi* (a oglasio je „neknjiževnim“ velik dio crnogorskog jezičnog bogatstva), nijesam predlagao da se ti oblici – **nasilno** „odavno napušteni“ – vrate u književnu upotrebu (crnogorski narod ih i danas upotrebljava u ogromnoj većini). O tome će odlučivati crnogorski pisci i filolozi kad budu normirali crnogorski književni jezik.

Između svega što je Radivoje Šuković napisao, izdvaja se po čudnovatoj „smjelosti“ ovo: „U posljednjem saopštenju Matice hrvatske bilo je riječi i o ekavizaciji književnog jezika u Crnoj Gori kao i o otporu koji je time izazvan. U tome dokumentu se kaže: ‘U najnovije vrijeme ne samo Hrvatska, nego i Bosna i Hercegovina, i Crna Gora odupiru se toj ekavizaciji svog književnog jezika’. Stvari, međutim, stoje drukčije u crnogorskoj sredini, koja vjekovima govori i piše ijekavski, gdje je *uvijek* (podvukao R. R.) bio tolerantan odnos i prema ekavskom izgovoru, nema nikakve opasnosti od ekaviziranja. Taj besmisleni i nečuveni posao u Crnoj Gori niko ne obavlja. A što je onakva konstatacija ušla i u službeno saopštenje naučne ustanove, što je tamo govoreno i o stavu Crne Gore, zasluga pripada i autorima *priloga o čijim radovima je ovdje bilo riječi*“ (podvukao R. R.). Nije jasno kako prilozima mogu imati *radove*, što bi slijedilo iz ove rečenice, ali je **jasno** da Radivoje Šuković podlijeva vodu Matici hrvatskoj, kao da ova ustanova, tobož, „muti vodu“ između Crnogoraca i Srba, a ne da objektivno konstatuje **samo djelić** istine o jednome stanju! **Istina**, međutim, izgleda sasvim drukčije od „istine“ koju „utvrđuje“ Radivoje Šuković.

Netačna je tvrdnja R. Šukovića da je u Crnoj Gori „uvijek bio tolerantan odnos i prema ekavskom izgovoru“, jer je „tolerancija“ spopala Crnogorce tek 1918. godine! Do tada su Crnogorci, kao slobodni ljudi, govorili i pisali *isključivo* ijekavski, pa su čak i ekavci – „izvanjci“ u Crnoj Gori – često pisali svoja djela ijekavski jer im se taj izgovor, proklamovan od strane Vuka i Daničića, sviđao. Od 1918. do 1945. godine ijekavski izgovor je u Crnoj Gori *potiskivan* a ekavski izgovor *nametan* svim sredstvima: preko isključivo ekavskih udžbenika, favorizovanjem nastave na ekavskom izgovoru, kroz cjelokupnu državnu administraciju (civilnu i vojnu), putem štampe i radija, stvaranjem ekonomskih i političkih uslova u kojima bi se crnogorski pisci „opredjeljivali“ za ekavski izgovor, i tako dalje. Protiv takvog stanja ustajali su crnogorski prosvjetni i kulturni radnici, komunisti, svi ljudi koji su i tim putem mogli voditi borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje crnogorske nacije. Poznati crnogorski pedagoški radnik i esperantist, Bogić Noveljić, u podgoričkoj „Zeti“ br. 14. za 1937. godinu, objavio je članak pod naslovom „Brisanje crnogorskog književnog jezika“, i druge u istome listu, govoreći u lice tadašnjim vlastodršcima ko je i kako obavljao taj „besmisleni i nečuveni posao u Crnoj Gori“! A ko i kako danas obavlja taj „besmisleni i nečuveni

posao u Crnoj Gori“, to dobro zna Radivoje Šuković, kao što zna i koliko sâm tome doprinosi, a ja ću ga samo podsjetiti na neke stvari:

1. gotovo svi udžbenici za crnogorske škole pisani su ekavski, a dosta nastavnika predaje na ekavskom izgovoru;

2. sredstva informacija, pa čak i crnogorska jednim dijelom, rapidno šire ekavski izgovor;

3. preko saveznog državnog i društveno-političkog aparata, pošte, željnice i drugih centralizovanih službi, sprovodi se snažna ekspanzija ekavskog izgovora;

4. ljudi koji su u toku školovanja ili rada na strani primili ekavski izgovor, kao i ekavci koji rade u Crnoj Gori, nesmetano i čak naglašeno u administraciji i privredi (da ne govorimo o drugim oblastima) pišu ekavski;

5. privredne organizacije iz Srbije, a i nekih drugih republika, koje su u velikom obimu prisutne u Crnoj Gori, ne samo što sprovode masovnu ekavizaciju već i ozbiljno potiskuju crnogorsku leksiku (u trgovinama, na primjer, sva obavještenja su ispisana ekavski i srpskom terminologijom, tako da više ne kupujemo: *vareniku, prijesni kupus, skorup, krtolu, maslo, oriz, pršut, pamidoru, mrkvu, cukar, povlaku, drob, kosti*, nego: *slatko mlijeko, slatki kupus, kajmak, krompir, puter, pirinač, šunku, paradajz, šargarepu, šećer, mileram, škembiće, koske...*), – u svemu, dakle, od onoga „radno vreme“ do „Ostrva cveća“ na Crnogorskom primorju;

6. u specifičnim političkim, ekonomskim i kulturnim uslovima, širenjem nebuloznih „osjećanja“, došlo je do toga da više crnogorskih pisaca, pa čak i neki koji nikud nijesu makli iz Crne Gore, pišu ekavski, i tako dalje.

Radivoju Šukoviću bi neizostavno bilo pametnije da, umjesto što se onako bavi „istorijom“ razvoja „književnog jezika u Crnoj Gori“, objasni (a to može):

a) zašto se čak i u crnogorskim školama crnogorska književnost još predaje kao „srpska“;

b) zašto *Nastavni plan i program za osnovnu školu u SR Crnoj Gori* predviđa za lektiru svega sedam crnogorskih pisaca (bez nacionalnog tretmana), osam hrvatskih, osam slovenačkih, jednog makedonskog, a dvadeset dva srpska pisca (prema 23 ostala!);

c) zašto *Osnove nastavnog plana i programa za gimnaziju u SR Crnoj Gori* predviđaju **samo** tri crnogorska pisca (bez nacionalnog tretmana), devetnaest hrvatskih, trinaest slovenačkih, pet makedonskih, a **četrdeset** srpskih pisaca (prema četrdeset svih ostalih!)?!?

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku struke bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Jelena ŠUŠANJ O mekome obrazu	3
Robert BOŃKOWSKI Dendronimi u službi slovenskih standardnih imena mjeseci	11
Paulina PYCIA-KOŠĆAK „Koronarječnik“ u kontekstu poljskog i crnogorskog tvorbenog sustava i pravopisa	23
Наталя КОНДРАТЕНКО Комуникативни стратегии взаємодії з адресатом у медіадискурсі (на матеріалі заголовків чорногорських та українських електронних періодичних видань)	33
Илија ВЕЛЕВ Кодификацијата на старословенскиот богослужбен и книжевен јазик одразена во македонскиот историскојазичен развој	53
Milica LUKIĆ <i>Cyrrillomethodiana</i> u svjetlu odnosa dvojice hrvatskih biskupa – Josipa Jurja Strossmayera i Ivana Antunovića	79
Mustafa ALENDAR Jezik kao alat marketinga javnog mišljenja	99
Haris ĆATOVIĆ Refleksi kratkog jata u jugoistočnoj Bosni u anketi Pitanja o govoru prostoga naroda (1897) i popunjenim upitnicima za ispitivanje bosanskohercegovačkih govora (1975–1986)	111

Vjekoslav ĐAIĆ & Branimir FELGER & Gordana LESINGER Semiotička analiza naslovnica dnevnih novina nakon drugostupanjske presude međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u slučaju „Prlić i ostali“	127
Indira ŠABIĆ & Marijana NIKOLIĆ Opjevana agresija – vulgarizmi i pejorativi u službi stigme i šovinizma na primjeru muzičkih tekstova	137
Larysa KALMYKOVA & Nataliia KHARCHENKO & Inna MYSAN Research on Phraseologisms in the Eastern European Linguistics	155
Gloria VICKOV Istraživanja diskursnih oznaka u pisanju na engleskome kao stranom jeziku	173
Ksenija BENČINA & Ivana MORITZ Analiza prijevoda pojma <i>pedagog</i> s hrvatskog na engleski jezik u akademskim radovima	197
Anisa TRBONJA-OMANIĆ Morfološki kauzativi u njemačkom jeziku	211
Світлана БІБІК Концептуальні центри метафорики чорногорської поезії	225
Sofija KALEZIĆ Pjesništvo Mirka Banjevića	243
Andrijana NIKOLIĆ Dobro i lijepo u djelima Slobodana Zorana Obradovića	255
Helena DRAGIĆ & Marko DRAGIĆ Demonic Beings Irudica and Poganica in Old Folks' Beliefs, Incantations, and Prayers.....	267

Ante TOPČIĆ Solomon's Glass in <i>Žitje Konstantinovo</i> and Hektorovic's Gobblet in <i>Fishing and Fishermen's Conversations (Paginirat)</i>	291
Sandra MILANKO O hrvatskim varijantama osnivačkog manifesta futurizma	321
Alen AVDIĆ Detektivski roman između Moskve i Londona.....	341
Aleksandar RADOMAN Ko je autor <i>Istorije školstva i prosvjete u Crnoj Gori</i>	369
Lucijana ARMANDA-ŠUNDOV Dokumenti o vampirima iz 1833. u nadbiskupijskom arhivu u Splitu	381
Ivan ZYMOMRYA & Olena ZYMOMRYA Pavlo Holovchuk's oeuvre: The Context of the Intercultural Interactions of Ukraine and the Balkan region	409
Aleksandar RADUNOVIĆ Pozorište u doba korone.....	421
Ivana STANIĆ & Silvija HINEK Učinci novih alata tijekom pandemije Covid-19	443
GRADA	
Senada DEŠEVIĆ Kletve iz plavsko-gusinjskoga kraja	457
PORTRETI	
Nikola POPOVIĆ Stazama Gezemana, Murka, Perija, Lorda – Radosav Medenica kao terenski istraživač	169

PRIKAZI

Marko DRAGIĆ
Vrijedna monografija o crnogorskoj mitologiji..... 479

Adnan ČIRGIĆ
Spomenik dostojan utemeljivača 485

Aleksandar RADOMAN
Identitetske aporije Milorada Nikčevića:
vrijedan prilog odbrani crnogorskoga identiteta 489

Milica LUKIĆ
„Kruna ćirilometodskih nastojanja“ nove povijesti glagolizma 495

Adnan ČIRGIĆ
Rekvijem za „XX vek“ 501

Alek BAROVIĆ
Kenneth Morrison – Nationalism, Identity
and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro 515

ARHIVA

Milovan RADOJEVIĆ
Dva zabranjena teksta Radoja Radojevića i Danila Radojevića 519

Danilo M. RADOJEVIĆ
Mitologija pod plaštom nauke 523

Radoje RADOJEVIĆ
„Istina“ Radivoja Šukovića..... 533

TABLE OF CONTENTS

Jelena ŠUŠANJ On the Mek Obraz Phraseme	3
Robert BOŃKOWSKI Dendronyms in Word Formation of Standard Slavic Names of the Months	11
Paulina PYCIA-KOŠČAK „Corona Dictionary“ In the Context of Polish and Montenegrin Formation Systems and Spellings	23
Natalia KONDRATENKO Communicative Strategies of Interaction With the Addressee in Media Discourse (Based on the Titles of Montenegrin and Ukrainian Electronic Periodicals)	33
Ilija VELEV Codification of Old Slavonic Liturgical and Literary Language and its Reflections on Macedonian Historical-Linguistic Development.....	53
Milica LUKIĆ <i>Cyrillomethodiana</i> in Light of the Relationship of Two Croatian Bishops – Josip Juraj Strossmayer and Ivan Antunović.....	79
Mustafa ALENDAR Language as a Marketing Tool of Public Opinion	99
Haris ČATOVIĆ Short Jat (ê) Reflexes in Southeastern Bosnia in a Survey <i>Questions on the speech of the common people</i> (1897) and Completed Questionnaires for Examining the Speeches of Bosnia and Herzegovina (1975–1986)	111

Vjekoslav ĐAIĆ & Branimir FELGER & Gordana LESINGER Semiotic Analysis of the Cover of Croatian Daily Newspaper in Case of Slobodan Praljak Suicide in Front of United Nations International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia	127
Indira ŠABIĆ & Marijana NIKOLIĆ Aggression in Music – Vulgarisms and Pejoratives in the Function of Stigmatization and Chauvinism in Song Lyrics	137
Larysa KALMYKOVA & Nataliia KHARCHENKO & Inna MYSAN Research on Phraseologisms in the Eastern European Linguistics	155
Gloria VICKOV Discourse Marker Research in Efl Writing	173
Ksenija BENČINA & Ivana MORITZ The Analysis of the Rranslation of the Term <i>Pedagog</i> from Croatian Into English in Academic Papers	197
Anisa TRBONJA-OMANIĆ Morphological Causative Verbs in German	211
Світлана БИБІК Conceptual Centers of Metaphorics of Montenegrin Poetry	225
Sofija KALEZIĆ The Poetry of Mirko Banjević	243
Andrijana NIKOLIĆ Children’s Literature by Slobodan Zoran Obradović.....	255
Helena DRAGIĆ & Marko DRAGIĆ Demonic Beings Irudica and Poganica in Old Folks’ Beliefs, Incantations, and Prayers.....	267
Ante TOPČIĆ Solomon’s Glass in <i>Žitje Konstantinovo</i> and Hektorovic’s Gobblet in <i>Fishing and Fishermen’s Conversations (Paginirat)</i>	291

Sandra MILANKO On Croatian Translations of The Founding and Manifesto of Futurism	321
Alen AVDIĆ The Detective Novel Between Moscow and London	341
Aleksandar RADOMAN On Authorship of <i>Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori</i>	369
Lucijana ARMANDA-ŠUNDOV Documents on Vampires From 1833 in the Archbishop's Archives in Split.....	381
Ivan ZYMOMRYA & Olena ZYMOMRYA Pavlo Holovchuk's oeuvre: The Context of the Intercultural Interactions of Ukraine and the Balkan region	409
Aleksandar RADUNOVIĆ Theater at the Time of the Coronavirus	421
Ivana STANIĆ & Silvijia HINEK Effects of New Tools During the Covid-19 Pandemic.....	443
MATERIAL	
Senada DEŠEVIĆ Curses From the Plav-Gusinje Region.....	457
PORTRAITS	
Nikola POPOVIĆ Following the Paths of Gesemann, Murko, Parry, Lord – Radosav Medenica as a Field Researcher	469
REVIEWS	
Marko DRAGIĆ A Valuable Monograph of Montenegrin Mythology.....	479

Adnan ČIRGIĆ A Monument Worthy of the Founder.....	485
Aleksandar RADOMAN Milorad Nikčević's <i>Identitetske aporije</i> : A Valuable Contribution to Defending Montenegrin Identity	489
Milica LUKIĆ <i>Kruna ćirilometodskih nastojanja</i> New Glagolitic Histories.....	495
Adnan ČIRGIĆ Requiem for „XX vek“	501
Alek BAROVIĆ Kenneth Morrison – Nationalism, Identity and Statehood in Post-Yugoslav Montenegro	515
ARHIVA	
Milovan RADOJEVIĆ Two Forbidden Papers by Radoje and Danilo Radojević	519
Danilo M. RADOJEVIĆ Mythology under a Cloak of Science.....	523
Radoje RADOJEVIĆ Radivoje Šuković's <i>Istina</i>	533

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fejk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/fcjk2020>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)